Het kwade exempel van Gelre

Het kwade exempel van Gelre

De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van letteren

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen,
op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. C.W.P.M. Blom,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op donderdag 24 februari 2005
des namiddags om 3.30 uur precies

door

MARTINUS JOHANNES MARIA HAGEMAN

geboren op 21 maart 1958
te Nijmegen

Nijmegen, 2005

Promotor: prof. dr. J.A.H. Bots
Copromotores: prof. dr. M.G. Spiertz (†) en dr. A.E.M. Janssen
Leden manuscriptcommissie: prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, prof. m. O. Moorman van Kappen en prof. dr. H. van Nierop (Universiteit van Amsterdam)

Onderzoek en publicatie werden mede mogelijk gemaakt door de Provincie Gelderland, Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, Stichting Het Nuyensfonds, Stichting Sormani Fonds en Stichting Stadsgeschiedenis Nijmegen.

ISBN 90 77503 23 4
© 2005 M.J.M. Hageman en uitgeverij Vantilt

Boekverzorging Martien Frijns

De illustraties in dit boek zijn voorzover mogelijk opgenomen in overleg met de rechthebbenden, zo niet, dan wordt de rechthebbende verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Moira, Joris, Marieke en Janne

Inhoud

Woord vooraf 11
Verantwoording 15
Proloog 23

Deel 1 *Nijmegen aan de vooravond van de Nederlandse Opstand*

1 Oudheid en schoonheid, rijkdom en macht 45
1 Het stadsbeeld 45
2 Oude handelsstad aan de Waal 60
3 Economische terugval en welvaartsvermindering 63

2 Bestuurlijke verhoudingen in Nijmegen en Gelre 71
1 Het stadsbestuur van Nijmegen 71
2 De toegang tot de macht 80
3 Het Sinter Claesgilde 84
4 De meesters van de ambten en de broederschappen 86
5 De hoplieden en de 32 gedeputeerden 88
6 Verstoorde politieke verhoudingen 89
7 Gewestelijke verhoudingen tot 1543 92
8 Opname in de Habsburgse Nederlanden (1543) 97
9 Gelders verzet 1547-1560 101
10 Groeiend verzet in de jaren zestig 104

3 Godsdienst en maatschappij 115
1 'Scheurmakers en ketters' 115
2 De politieke context 129
3 De Nijmeegse geestelijkheid 134
4 Maatschappelijke veranderingen 142

Deel 2 *1566: het jaar van de Beeldenstorm*

4 Gelre ten tijde van Compromis en Smeekschrift 157
1 Kanselarijordonnantie, plakkaten en inquisitie 157
2 Een Gelders verbond tegen de inquisitie 165

5 Predikaties en politieke onrust 173
1 Politiek-bestuurlijke beraadslagingen 173
2 Predikaties bij Nijmegen 183
3 Nijmegen laat een predikant toe 188

6 Het Nijmeegse religieakkoord van 31 augustus 193
1 Het akkoord en de reacties in stad en gewest 193
2 Het antwoord van Megen en 'Brussel' 199

7 Oproer in Nijmegen 205
1 De nieuwe geloofsgemeenschap rond de predikant 205
2 Vernielingen en relletjes 210
3 De Nijmeegse wetsverzetting 216

8 Onlusten in Gelre 221
1 Predikaties en ongeregeldheden 221
2 Landsheerlijke onmacht 225

9 Nieuwe ongeregeldheden in Nijmegen 229
1 Groeiende spanning 229
2 Onderhandelingen 231
3 Het tweede oproer 236
4 De komst van de graaf van Megen 239

10 Het uiteenvallen van de Gelderse Unie 241
1 Mislukt politiek beraad 241
2 Een Gelderse deputatie reist naar Brussel 245
3 De harde lijn van stadhouder en regering 248
4 Overleg van gedeputeerden van de Gelderse standen 252
5 Herstel van het regeringsgezag 255

Deel 3 *Vervolgingen en verdachten*

11 Nijmegen en de Raad van Beroerten 263
1 Komst van onderzoekscommissarissen 263
2 Wetsverzetting en onderhandelingen 268
3 Eerste onderzoek van de commissarissen 273
4 Nieuwe instructies uit Brussel 275
5 Tweede onderzoek 278
6 Militaire invallen door de opstandelingen 280
7 Derde onderzoek, dagvaardingen en vonnissen 283
8 De werkwijze van de Raad van Beroerten in Nijmegen 289

12 Maatschappelijke achtergronden van de deelnemers aan de onlusten 301
1 De deelnemers aan de onlusten: cijfers en personalia 301
2 Sociaal-economische achtergronden: beroep en vermogen 305
3 De sympathisanten van de predikant 313
4 Verspreiding van nieuwe geloofsopvattingen 316
5 Politiek-bestuurlijke achtergronden 318
6 Vergelijking met andere onderzoeksresultaten 323

Nabeschouwing 325
Noten 343
Bijlagen 403
Gebruikte afkortingen 421
Bronnen en literatuur 423
Personenregister 447
Samenvatting 455
Summary 463
Curriculum vitae 471

WOORD VOORAF

Als kleine jongen mocht ik tijdens vakanties met mijn ouders mee naar historische bezienswaardigheden. We maakten stadswandelingen, bezochten musea, beklommen kerktorens en bewonderden allerlei soorten gevels. Vanzelfsprekend bezichtigden wij ook vele kerken, want dat behoorde min of meer tot onze opvoeding. Met verwondering nam ik de lege nissen in mij op, de plaatsen waar ooit heiligenbeelden hadden gestaan. Mijn ouders vertelden dan het verhaal van de Beeldenstorm en de Tachtigjarige Oorlog, het verhaal ook van godsdienstige onverdraagzaamheid, inquisitie en plakkaten. Het maakte steeds weer een verpletterende indruk op me. Zo ontstond mijn interesse voor geschiedenis; ik kreeg haar van huis mee en zal mijn ouders daarvoor altijd dankbaar blijven.

Prof. dr. M.G. Spiertz attendeerde mij op de Beeldenstorm (1566) in de stad Nijmegen en vestigde mijn aandacht op het samenspel van de godsdienstige, sociaal-economische en politieke achtergronden van de onlusten. De Nijmeegse Beeldenstorm plaatste historici voor een raadsel: volgens de geschiedschrijving hadden zich in deze stad nauwelijks ongeregeldheden voorgedaan, maar bronnenpublicaties over de Raad van Beroerten bleken de namen van grote aantallen Nijmeegse 'stormers', 'oproermakers' en 'ketters' te bevatten. Hoe was dit te verklaren? Prof. Spiertz raadde mij aan deze kwestie uit te zoeken in Brussel, in het archief van de Raad van Beroerten. Hij gaf me nog andere adviezen mee: ik moest proberen de juridische werkwijze van de Raad van Beroerten te doorgronden en ik deed er goed aan me ook te laten bijstaan door dr. A.E.M. Janssen, niet alleen vanwege diens grote kennis van de zestiende-eeuwse geschiedenis van Gelre, maar ook om 'het vak van historicus' verder onder de knie te krijgen. Ik ben gelukkig zo verstandig geweest deze adviezen op te volgen.

Het raadsel van de Nijmeegse Beeldenstorm liet zich in Brussel gedeeltelijk oplossen. Bestudering van de werkwijze van de Raad van Beroerten bracht meer duidelijkheid, maar kon de omvang en het karakter van de Nijmeegse onlusten slechts ten dele verklaren. Waarom riep de centrale regering juist deze stad na afloop van de onlusten zo hard tot de orde? Op zoek naar een antwoord, verlegde ik het onderzoek naar de Gelderse Landdag en de Kwartierlijke Staten, waarover de historische literatuur nauwelijks enige informatie verschafte. Dat bleek een gelukkige bijstelling. Onderzoek in de archieven van het Gelderse Hof en van de belangrijkste Gelderse steden leverde een schat aan informatie op over de activiteiten van enkele vooraanstaande Gelderse leden van het Compromis der Edelen, geheime verdragen en eigenmachtige bijeenkomsten. Langzaam maar zeker ontstond een nieuw beeld van de gebeurtenissen in Gelre gedurende het jaar 1566.

Het bleek dat Nijmeegse stadsbestuurders een opzienbarende en eigenzinnige politiek voerden, niet alleen binnen de eigen stad, maar ook op gewestelijk niveau, als aanvoerder van de Gelderse oppositie tegen het landsheerlijk bestuur. Het Habsburgse gezag liet zich echter ook niet onbetuigd en probeerde de positie van de Nijmeegse magistraat binnen de stad aan te tasten. Plaatselijke gebeurtenissen werkten zo door tot in de gewestelijke politieke arena; terwijl omgekeerd Gelderse politieke verhoudingen grote invloed hadden op lokale ontwikkelingen. Zo groeide het idee voor de opzet van *Het kwade exempel van Gelre,* met veel aandacht voor de wisselwerking tussen het lokale en het gewestelijke niveau.

Ik wil prof. Spiertz en dr. Janssen danken voor de buitengewone hulp en steun die ik gedurende een lange reeks van jaren mocht ondervinden. Veel hulp kreeg ik ook van prof. mr. O. Moorman van Kappen, die eerst als begeleider optrad van mijn doctoraalstudie Rechtsgeschiedenis over de werkwijze van de Raad van Beroerten en die later een deel van het manuscript van commentaar voorzag. Zijn kennis van de Nijmeegse en Gelderse bestuurlijke organisatie en van het zestiende-eeuwse strafrecht heeft mij voor menig juridische uitglijder behoed. De oud-archivaris van Nijmegen, mr. W. Meeuwissen, becommentarieerde het gedeelte over de bestuurlijke organisatie van Nijmegen en gaf mij inzage in zijn nog niet gepubliceerde overzichten van de Nijmeegse Raad. Ik maakte ook dankbaar gebruik van de opmerkingen van P. Begheyn op deel 1 van dit boek. Van dr. Theo Engelen ontving ik gedegen adviezen over het statistische gedeelte van dit onderzoek. Prof. dr. H. de Schepper voorzag mijn doctoraalstudie over de Raad van Beroerten van commentaar en was zo vriendelijk mij inzage te geven in zijn overzichten van het archief Staat en Audiëntie uit het Brusselse Algemeen Rijksarchief. Voor de soms lastige ontcijferingen van het zestiende-eeuwse Frans en Latijn kreeg ik hulp van Jan Funneman, Jan van Beeck en Natasja Hellenbrand.

Bij de afronding van het manuscript werd ik op heel bijzondere wijze geholpen door enkele mensen die ik speciaal wil vermelden. Marijke van de Goor verrichtte de rekenkundige bewerkingen en maakte de tabellen en grafieken. Jos van Beeck, verzorgde de *Summary*. Dr. Joos van Vugt las het hele manuscript en bracht vele taalkundige en redactionele verbeteringen aan.

Op deze plaats wil ik de naam van wijlen prof. dr. Jan Roes (1939-2003) met eerbied noemen. Jan was bereid de promotie te begeleiden, nadat prof. Spiertz formeel niet meer als promotor kon optreden. Zijn onverwachte overlijden, omstreeks het moment dat de eerste versie van het manuscript gereed was, heeft mij erg aangegrepen. De decaan van de Faculteit Letteren, prof. dr. Hans Bots, was zo vriendelijk de taken van Jan Roes over te nemen. Hij heeft zich nauwgezet en met grote voortvarendheid hiervan gekweten, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

Het is al vaker gezegd: het schrijven van een dissertatie is soms een eenzame onderneming. Gelukkig mocht ik steeds op de belangstelling rekenen van familie en vrienden. Bij mijn gezin sta ik voorlopig echt in het krijt, al was het alleen maar voor al die keren dat de kinderen van achter de computer werden wegge-

haald, 'omdat papa weer aan zijn boek moet werken'. Dat boek is nu dan af. Ik draag het op aan mijn vrouw Moira, die mij steeds met veel wijsheid en geduld op de been houdt, en aan onze kinderen Joris, Marieke en Janne. Niet als 'goedmakertje' omdat zij het zo vaak zonder mij hebben moeten stellen, maar omgekeerd: omdat ik hen tijdens het schrijven zo heb gemist.

Terwijl de laatste hand aan de drukproeven werd gelegd, is op kerstavond 2004 mijn leermeester prof. dr. M.G. Spiertz (1928-2004) na een kortstondig ziekbed onverwacht overleden. Tot op het laatst toonde hij in woord en daad zijn grote betrokkenheid bij deze studie. Ik hoop dat *Het kwade exempel van Gelre* zal bijdragen aan het in ere houden van de nagedachtenis van deze innemende en inspirerende historicus.

Nijmegen, januari 2005

VERANTWOORDING

Het behoort tot het rijtje jaartallen dat generaties Nederlandse schoolkinderen vrijwel moeiteloos wisten op te zeggen: '1566: de Beeldenstorm'. Een mooi jaartal, ergens tussen het 'Compromis der Edelen' en de 'Slag bij Heiligerlee', waarmee de 'Tachtigjarige Oorlog' tegen Spanje begon. Nog altijd is het verloop van de gebeurtenissen in dit zogeheten 'Wonderjaar 1566' algemeen bekend: edelen die in Brussel met veel vertoon een smeekschrift tegen de onverdraagzame godsdienstplakkaten aanboden, massaal bezochte hagenpreken en uiteindelijk een storm van vernielingen over de Nederlanden, waarbij honderden kerken, kloosters en kapellen werden beschadigd en veelal ook geplunderd. Fanatieke menigtes vernielden plotseling liturgische gebruiksvoorwerpen en religieuze kunst en koelden hun woede niet alleen op beelden, maar ook op altaren, retabels, orgels, koorgestoelten, liturgische gewaden en boeken, kelken, preekstoelen en schilderijen. Deze beeldenstorm begon op 10 augustus in Steenvoorde, raasde enige tijd voort in Vlaanderen, sloeg over naar het toonaangevende Antwerpen, woedde vervolgens in Brabant, Zeeland, Holland en Utrecht, om in de loop van september weer op te laaien in met name het midden van de huidige Nederlandse provincie Limburg, in Gelderland en in Groningen.

De Beeldenstorm behoort ongetwijfeld tot de kleurrijkste episodes van de Nederlandse geschiedenis. Ook het vervolg op deze indrukwekkende gebeurtenissen wordt ons veelal in felle contrasten geschilderd: vanuit het verre Spanje stuurde een vertoornde Filips II de 'IJzeren Hertog' van Alva naar de Nederlanden om met harde hand iedereen te straffen die zich tijdens de onlusten tegenover God en de koning had misdragen. Alva kreeg opdracht het overheidsgezag en de positie van de katholieke kerk onverkort te herstellen. Zijn Raad van Beroerten, in de volksmond weldra 'Bloedraad' geheten, vervolgde meedogenloos alle 'rebellen' en 'ketters', ten koste van vele slachtoffers.

Het wetenschappelijk onderzoek naar het begin van de Nederlandse Opstand heeft de laatste decennia een andere oriëntatie gekregen, waardoor het traditionele geschiedbeeld van deze periode ingrijpend is gewijzigd. Historici zagen de Nederlandse Opstand gewoonlijk vooral als een oorlog tegen Spanje, met veel aandacht voor de vraag waarom die strijd werd aangegaan: was dat omwille van de vrijheid of vanwege het geloof? De geschiedschrijving over de Tachtigjarige Oorlog was dan ook lange tijd nationaal en verzuild, met scherpe tegenstellingen en vastomlijnde begrippen als Spaans, Nederlands, katholiek en protestant.[1]

Ook de onlusten van 1566 werden door geschiedschrijvers veelal beoordeeld vanuit een nationaal en verzuild perspectief.[2] De Beeldenstorm vond immers

plaats tijdens het 'voorspel' van de Tachtigjarige Oorlog. Historici besteedden daarbij veel aandacht aan de schuldvraag en zij onderzochten wie de aanstichters van de onlusten waren. Zetten calvinistische gemeenschappen 'het gepeupel' aan tot hun daden of was de Beeldenstorm eerder het werk van welvarende handelslieden die een rol voor zich opeisten in de politiek en ook in de kerk? Ging het om een min of meer spontane volksuitbarsting uit vooral religieuze overwegingen, bedoeld om kerken te 'zuiveren' en aldus geschikt te maken voor calvinistische diensten? Met name de Duitse publicist-onderzoeker E. Kuttner (1887-1942) stelde dat de Beeldenstorm in feite een hongeroproer was: arme en uitgebuite proletariërs, getergd door honger en andere ontberingen, wilden zich in de zomer van 1566 meester maken van de eigendommen en voorraden van gegoede burgers, maar dezen wisten de ongenoegens listig om te buigen in de richting van kerken en kloosters.[3]

Vanaf ongeveer 1960 begon de nationale en verzuilde historiografie plaats te maken voor een geschiedschrijving met meer aandacht voor lokale en regionale bijzonderheden.[4] Uit diverse detailstudies over het verloop van de onlusten, zowel in de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden, kwam naar voren dat plaatselijke omstandigheden op politiek, godsdienstig en sociaal-economisch terrein steeds zo verschillend waren, dat niet meer gesproken kan worden van dé oorzaak van de Nederlandse Opstand of van de Beeldenstorm. De oude tweepartijenmodellen van Spaans tegenover Nederlands, katholiek versus protestant en arm tegen rijk boden geen bevredigende verklaring meer: ze bleken te statisch en te algemeen voor een adequate typering van de zestiende-eeuwse constellaties in de Nederlanden. Bovendien moet het gewestelijke en stedelijke streven om een zo groot mogelijke zelfstandigheid te bewaren, het particularisme, veelal dwars door alle 'partijen' heen zijn gelopen. In een kritische beschouwing naar aanleiding van enkele publicaties over onder meer de Nederlandse Opstand merkte de Britse historicus J.S. Bromley in dit verband op dat 'Dutch history, more than any other, is the sum of local histories'.[5] De Belgische historicus J. Scheerder oordeelde in zijn nog altijd gezaghebbende synthese over de Beeldenstorm dat de onlusten overal een verschillend verloop en karakter hadden.[6]

Hoe verliep het Wonderjaar 1566 in het hertogdom Gelre, het gewest dat pas in 1543, als laatste en tegen wil en dank, was opgenomen in het verband van de Habsburgse Nederlanden? Voor het antwoord op deze vraag moeten we nog altijd te rade bij de bijdrage van P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen in de *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795* uit 1975. Deze publicatie biedt een overzicht van de locaties in Gelre waar ongeregeldheden en vernielingen hebben plaatsgevonden.[7] Het blijkt te gaan om een aantal plaatsen in het Kwartier van Nijmegen (op het grondgebied van de graaf van Culemborg en dat van de heer van Batenburg), de Zuiderzeesteden Elburg en Harderwijk, en de steden Roermond en Venlo in het Gelderse Overkwartier. Op sommige plaatsen was de situatie weliswaar onrustig, maar er deden zich toch geen vernielingen voor. Dat gold voor Tiel, Zaltbommel, Driel, Hattem en

ook Nijmegen. In Arnhem en Zutphen bleef het rustig. Mede dankzij het kordate optreden van de stadhouder van Gelre, Karel van Brimeu, graaf van Megen, die zich in 1566 ontwikkelde tot een trouw dienaar van de koning en de landvoogdes, hield de centrale regering de situatie in Gelre onder controle.

Zeker in vergelijking met Vlaanderen, Brabant, Zeeland, Holland en Utrecht moet het jaar 1566 in Gelre betrekkelijk rustig zijn verlopen. Omdat zich kennelijk slechts op beperkte schaal onlusten zouden hebben voorgedaan, was de aandacht voor Gelderse gebeurtenissen in de algemene geschiedschrijving gering. In de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1979) wordt dit letterlijk geïllustreerd aan de hand van een afbeelding waarin de onlusten als het ware een omtrekkende beweging om Gelre maken, met uitzondering van de westelijke Veluwe en de stad Venlo. Voorzover zich in Gelre een beeldenstorm heeft voorgedaan, moet het volgens dit overzichtswerk vooral zijn gegaan om vreedzame zuiveringen van kerken om deze geschikt te maken voor de protestantse godsdienst.[8] Ook volgens het standaardwerk van de Engelse historicus G. Parker, *The Dutch Revolt* (1977), gingen de onlusten goeddeels aan Gelre voorbij.[9] In een recent overzichtswerk van H. Kaptein over de Beeldenstorm (2002) komen we over Gelre enkel te weten dat in dit gewest een beeldenstorm 'nawoedde'.[10] Deze publicatie brengt weliswaar de Gelderse stadhouder Megen een enkele keer ter sprake, maar dan vooral wegens diens optreden buiten Gelre, bij Den Bosch, Utrecht en vooral in Amsterdam.

Over de gebeurtenissen in 1566 te Nijmegen, Gelres grootste en voornaamste stad, zijn historici eensgezind: ofschoon de situatie binnen de stad nogal gespannen moet zijn geweest, ontsnapte Nijmegen aan een beeldenstorm. Onze kennis over deze gebeurtenissen is met name gebaseerd op een bronneneditie van de Nijmeegse geschiedbeoefenaar F. van Hoeck SJ (1873-1956), leraar aan het plaatselijke Canisiuscollege. In 1929 publiceerde hij diverse bronnen uit het archief van de Raad van Beroerten, het *Corpus Iconoclasticum*, en voorzag deze van een inleidende beschouwing.[11] Naar zijn mening was de onrust in de stad een kwestie van tegenstellingen tussen de 'katholieke' meerderheid en de 'protestante' minderheid. Onder invloed van enkele protestantse raadsleden stond het stadsbestuur predikaties toe en kondigde het maatregelen af die in feite neerkwamen op een vrije godsdienstuitoefening voor eenieder. Maar de Nijmeegse burgers ('anti-Spaanschen Roomschen') vreesden vernielingen en wezen deze godsdienstpolitiek af, aldus Van Hoeck. De Nijmeegse gilden ('ambten') en broederschappen zetten daarom enkele protestanten uit het Nijmeegse stadsbestuur en dwongen de magistraat de predikant te verbannen. Om onlusten te voorkomen probeerde het stadsbestuur de protestantse en de katholieke partij te bewegen tot afspraken over de godsdienstige situatie. Maar de katholieken riepen nu de hulp in van de stadhouder van Gelre, die vervolgens met zijn soldaten naar Nijmegen trok en zijn intrek nam in de Valkhofburcht. De protestanten ontvluchtten daarop de stad, en de rust in Nijmegen keerde weer.

Deze uiteenzetting komen we op hoofdlijnen tegen in vrijwel alle nadien ver-

schenen beschouwingen over Nijmegen in 1566.[12] De Nijmeegse onlusten worden zodoende nog steeds vooral getypeerd als een plaatselijk conflict tussen een 'katholieke', maar 'anti-Spaanse' meerderheid en enkele 'protestanten'. De gebruikte terminologie sluit aan bij de verzuilde en nationale geschiedschrijving van weleer. De mogelijke invloed van sociaal-economische en politieke factoren bij het uitbreken van de onlusten kreeg nog geen aandacht. Hadden de tegenstellingen tussen het door 'protestanten' gedomineerde stadsbestuur en de 'katholieke' ambten en broederschappen op dat moment alleen een godsdienstige aanleiding of speelden nog andere maatschappelijke kwesties een rol?

Ook enkele andere overwegingen nopen tot een hernieuwde aandacht voor de Nijmeegse onlusten van 1566. In 1961 publiceerde de Belgische historicus A.L.E. Verheyden een overzicht van de vonnissen van de Raad van Beroerten.[13] In deze *Liste des condamnés* worden de namen vermeld van maar liefst 187 Nijmeegse inwoners die vanwege de onlusten werden veroordeeld. Dit is een hoog aantal, gelet op de bevolkingsomvang van Nijmegen in deze periode (ruim 10.000 inwoners), maar ook in vergelijking met andere steden, zoals Brussel (157 vonnissen), Brugge (149), Breda (140), Middelburg (140), Leeuwarden (105), Leiden (85), Kortrijk (84), Mechelen (83), Rijssel (68) en Haarlem (35).[14] Natuurlijk zijn er verscheidene steden met een hoger aantal vonnissen: Antwerpen telt er bijvoorbeeld zeker 525, Gent 248, 's-Hertogenbosch 360, Utrecht 280 en Amsterdam 242, maar dat zijn dan ook zonder uitzondering steden die, in tegenstelling tot de stad Nijmegen, volgens de geschiedschrijving wél het middelpunt waren van ernstige onlusten en vernielingen. In 1972 publiceerde de historicus P.H.M.G. Offermans een studie over onder meer de levensstandaard in Nijmegen gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw. Hij stelt hierin vast dat zich in 1566 een ernstige hongersnood moet hebben voorgedaan en komt tot de veronderstelling dat honger tot een 'gewapende opstand' moet hebben geleid.[15]

Zo is er gerede aanleiding om thans, 75 jaar na het verschijnen van het *Corpus Iconoclasticum*, opnieuw aandacht te vragen voor de stad Nijmegen ten tijde van de Beeldenstorm en Raad van Beroerten. De Nijmeegse onlusten hadden wellicht een veel grotere omvang en ook een geheel ander karakter dan tot dusverre werd aangenomen.

De algemeen heersende opinie over de situatie van het gewest Gelre ten tijde van de onlusten van 1566 roept enkele vragen op die in een studie over de stad Nijmegen niet onbeantwoord kunnen blijven. De politieke en bestuurlijke context waarbinnen het Wonderjaar zich in Gelre heeft afgespeeld, is namelijk nog zeer onduidelijk. We weten dat begin 1566 in de kring van de Gelderse Landdag plannen moeten hebben bestaan voor een verbond (of unie) tegen de inquisitie en dat de Gelderse standen in het najaar tevergeefs probeerden een tijdelijke regeling op te stellen omwille van de eenheid in Gelre.[16] Van de Gelderse standen is echter ook bekend, dat zij zich tot in 1565 zeer hardnekkig hebben verzet tegen de staatkundige inpassing van het gewest in het geheel van de Habsburgse Nederlan-

den.[17] De Geldersen wezen een bovengewestelijk staatsverband en centrale staatsinstellingen van de hand. De standen eisten verder medezeggenschap bij staatkundige en ook godsdienstige vraagstukken en pretendeerden dit recht traditioneel te bezitten als Nederrijns vorstendom van het Heilige Roomse Rijk. Eigenzinnig hield men vast aan het standpunt dat Gelre nog altijd een leen was van het Rijk.[18] Ook weten we dat met name bij de ridderschap van het Nijmeegse kwartier grote belangstelling heeft bestaan voor het Compromis der Edelen.[19]

Hebben de standen van het nog maar pas veroverde 'Duitse vorstendom' Gelre zich in het Wonderjaar 1566 nauwelijks geroerd, terwijl het centrale Habsburgse gezag in Brussel ernstig aan het wankelen was gebracht? Volstonden vooraanstaande Gelderse leden van het Compromis der Edelen, zoals Oranjes zwager graaf Willem van den Bergh en Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, met activiteiten die waren gericht tegen de centrale regering in Brussel, zonder aandacht te schenken aan de politieke en godsdienstige situatie in het 'eigen' Gelre?

Nijmegen was in de loop van de Middeleeuwen uitgegroeid tot de grootste stad van Gelre. Dankzij haar roemrijke verleden, sterke economische positie en grote politieke invloed, beschikte de stad over de nodige status om namens het gehele gewest de landsheer tegemoet te treden. De stad was ook steeds het centrum van het anti-Bourgondische en anti-Habsburgse verzet. Decennialang gaf Nijmegen standvastig leiding aan de Gelderse beweging tegen de dreigende Bourgondisch-Habsburgse overheersing. Na 1543, toen Karel V het gewest dan eindelijk had weten te veroveren, stond de stad aan het hoofd van de oppositie tegen de staatkundige inpassing van Gelre in de Habsburgse Nederlanden. Het vanouds zo particularistische Nijmegen kwam dan ook veelvuldig in conflict met het nieuwe Habsburgse gezag.[20] Steeds was de stedelijke autonomie de inzet van de strijd. De 'vrije rijksstad' Nijmegen meende zich te kunnen beroepen op een groot aantal vrijheden en privileges die haar zelfstandigheid waarborgden. Welke positie heeft de invloedrijke en toonaangevende stad Nijmegen ingenomen in het Gelderse politieke krachtenveld, toen in de loop van 1566 een machtsvacuüm in Brussel ontstond en het centrale overheidsgezag door de onlusten ineen leek te storten?

Deze studie over Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten schetst de toedracht van de Nijmeegse onlusten, met aandacht voor sociaal-economische, godsdienstige en politieke factoren. Het onderzoek sluit zo aan bij diverse eerdere studies over steden en regio's binnen de Habsburgse Nederlanden.[21] In dit opzicht hoort de hier gepresenteerde analyse bij een inmiddels gevestigde traditie. Maar met deze studie worden nu eindelijk over en uit het gewest Gelre diverse gegevens aangereikt die in het gangbare beeld over het uitbreken van de Nederlandse Opstand tot dusver ontbraken.

Mijn zoektocht voerde me ook af van het traditionele pad van de lokale geschiedschrijving over de Beeldenstorm. Ik besteedde namelijk veel aandacht aan de situatie elders in Gelre: de houding van de standen, het optreden van de stad-

houder en de onlusten in de verschillende Gelderse steden en heerlijkheden. Op deze wijze werd duidelijk welke rol de stad Nijmegen in Gelre speelde in het jaar van de Beeldenstorm. Het bleek dat die rol van grote betekenis was, niet alleen voor de Gelderse ontwikkelingen, maar ook voor de situatie binnen de stad zelf. Deze aandacht voor de wisselwerking tussen het lokale en gewestelijke niveau bracht veel nieuwe informatie aan het licht over de situatie in 1566.

Een tweede nieuwe invalshoek bracht me bij Alva's beruchte Raad van Beroerten, die maar liefst 187 Nijmeegse inwoners zou hebben veroordeeld. Heeft het hoge aantal veroordelingen te maken met juridische criteria, politieke bijbedoelingen of godsdienstige overwegingen? Of bepaalden willekeur en toeval het optreden van de Bloedraad? Deze kwestie is niet louter van rechtshistorisch of academisch belang. Voor onze kennis over de gebeurtenissen in 1566 en over de maatschappelijke achtergronden van de betrokkenen, zijn we in grote mate afhankelijk van de gerechtelijke dossiers van de Raad van Beroerten. Maar in welke informatie waren de functionarissen van die Raad wel en niet geïnteresseerd, en welke conclusies mogen we uit de procesdossiers trekken?

Het boek valt uiteen in drie delen, voorafgegaan door een proloog waarin de lezer kennismaakt met de eigenzinnige 'vrije rijksstad' Nijmegen ten tijde van Karel v en Filips ii. Het eerste deel beschrijft de stad tijdens de eerste decennia van de Nederlandse Opstand aan de hand van uiteenlopende aspecten, zoals stadsbeeld, middelen van bestaan, maatschappelijke verhoudingen en sociaal-economische situatie. Ook komt de politieke situatie in Nijmegen ter sprake via een analyse van de stedelijke bestuurs- en rechtsinstanties. De aandacht gaat niet alleen uit naar de taken, bevoegdheden en samenstelling van het Nijmeegse stadsbestuur, maar ook naar de relaties met de Nijmeegse gilden, ambten en broederschappen, die als spreekbuis van de bevolking fungeerden. Vervolgens komen de bestuurlijke ontwikkelingen in Gelre tot aan 1566 ter sprake, met aandacht voor de vooraanstaande rol van de stad Nijmegen hierin. Ten slotte wordt in deel 1 uitgebreid stilgestaan bij de godsdienstige situatie in de stad aan de vooravond van de Nederlandse Opstand. De religieuze ontwikkelingen worden in een brede maatschappelijke context geplaatst, waarbij onder meer politieke en culturele aspecten worden betrokken.

Deel 2 beschrijft de gebeurtenissen in 1566. De Nijmeegse situatie wordt bezien tegen de achtergrond van de algemene Nederlandse en met name de Gelderse ontwikkelingen. Deze opzet maakt inzichtelijk hoe gewestelijke en lokale gebeurtenissen elkaar over en weer beïnvloedden. Dit deel is gebaseerd op bronnen uit het stedelijk archief van Nijmegen, maar vooral uit het Algemeen Rijksarchief Brussel (Archief van de Raad van Beroerten), het Gelders Archief te Arnhem (met name het archief van het Hof van Gelre) en de gemeentelijke archieven van Arnhem, Venlo, Roermond, Tiel, Zutphen, Harderwijk, Doesburg en Elburg. Ik trof her en der verslagen aan van veelal eigenmachtige en geheime bij-

eenkomsten van de Gelderse Landdag en van afzonderlijke kwartierdagen in 1566. Deze bronnen werpen een nieuw licht op de gebeurtenissen in Gelre en op de rol van de stad Nijmegen tijdens het Wonderjaar. Ook de correspondenties van de Gelderse steden, de stadhouder en het Gelderse Hof bleken een schat aan informatie te bevatten.

Deel 3 biedt een analyse van de Nijmeegse onlusten aan de hand van twee invalshoeken. Eerst wordt het optreden geanalyseerd van de koninklijke commissarissen, die namens de Raad van Beroerten vanaf 1567 een onderzoek instelden naar de onlusten in Nijmegen. Aldus wordt een tipje van de sluier opgelicht over de werkwijze van de Bloedraad, waarover in de zestiende eeuw al veel geheimzinnigheid bestond. Ik gebruikte hiervoor de instructies, informaties, dagvaardingen en vonnissen met betrekking tot de stad Nijmegen; deze berusten thans in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (Archief Raad van Beroerten).

Vervolgens worden de maatschappelijke achtergronden onderzocht van de Nijmeegse inwoners die bij de onlusten betrokken waren. Het Archief van de Gelderse Rekenkamer, de instantie die was belast met het beheer van de goederen die krachtens het vonnis van de Raad van Beroerten werden geconfisqueerd, bleek hierover veel informatie te bevatten. Langs deze weg konden de beroepsachtergronden en ook de vermogenspositie van deze inwoners geanalyseerd worden. Aan de hand van dit onderzoek wordt aangegeven in welke maatschappelijke kringen de predikant de meeste belangstelling genoot en wie zich schuldig maakten aan vernielingen, geweld en rebellie. In de nabeschouwing komt de vraag aan de orde hoe de Nijmeegse onlusten mogen worden getypeerd. Was de Nijmeegse Beeldenstorm een sociaal-economisch oproer, een godsdienstige beweging of vooral een politieke aangelegenheid?

PROLOOG

In januari 1546 maakte de stad Nijmegen zich op voor een plechtige ontvangst van keizer Karel V (1500-1558), de machtigste vorst van de toenmalig bekende wereld. Nog geen drie jaar tevoren was de keizer, na een lange reeks van conflicten met de Gelderse hertogen Karel van Egmond (1492-1538) en Willem van Kleef (1538-1543), eindelijk in het bezit gekomen van het hertogdom Gelre. Keizer Karel had zijn aanspraken op het hertogdom van gedegen juridische argumenten laten voorzien,[1] maar uiteindelijk gaf zijn grote militaire en politieke overwicht de doorslag. Op 7 september 1543 moest de jonge hertog Willem van Kleef in het onvermijdelijke berusten en maakte hij in een legerkamp nabij Venlo letterlijk en figuurlijk een knieval voor de keizer. Deze laatste was vanaf dat moment formeel en feitelijk hertog van Gelre en graaf van Zutphen (het graafschap Zutphen vormde al sinds de twaalfde eeuw een personele unie met Gelre). Op 12 september 1543 erkenden ook de Geldersen zelf keizer Karel als hun nieuwe landsheer. De overdracht van Gelre en Zutphen aan de Habsburger wordt als de territoriale afronding van de Nederlanden beschouwd.[2]

De stad Nijmegen, Gelres voornaamste stad en al decennialang het centrum van verzet tegen een Bourgondisch-Habsburgse overheersing, was al voor 1543 tot het inzicht gekomen dat de onafhankelijkheid niet langer kon worden gehandhaafd. Er was binnen Gelre geen maatschappelijk en financieel draagvlak voor een nieuwe reeks militaire operaties. Onder leiding van het invloedrijke magistraatslid Jacob Kanis (ca. 1490-1543), die als de belangrijkste verdediger van de Gelderse autonomie gold, ging de stad zich langzaam maar zeker oriënteren op een mogelijke overdracht van het hertogdom aan het Habsburgse Huis.[3] Alleen zo was op de lange duur de politieke stabiliteit te garanderen die voor handel en nijverheid noodzakelijk was.

Het Nijmeegse stadsbestuur wilde de nieuwe landsheer groots onthalen en trof de noodzakelijke voorbereidingen voor een passende ontvangst.[4] Alle volwassen mannen tussen de 16 en 60 jaar, die tezamen de burgerwacht vormden, werden opgeroepen voor een monstering. Men liet ruim dertig kanonnen op de stadsmuren plaatsen, opdat de keizer met eresaluten kon worden verwelkomd. De straten aan de Waalzijde werden geëgaliseerd. De stad schafte geschenken aan waarmee met name de keizer en landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558) zouden worden vereerd. Bij het zoeken naar een geschikte landingsplaats voor het keizerlijke gezelschap was de keuze gevallen op een plaats even ten oosten van de stad, daar waar het Meertje ('Wieldersche Meer') uitkwam in de rivier de Waal. Onder normale omstandigheden deed dit ruime terrein dienst als stadsbleek.

Een jonge prins Willem van Oranje; houtsnede van C. Anthonisz

Wegens de grote omvang van zijn gevolg was besloten dat de keizer op deze ietwat ongebruikelijke plaats voet aan wal zou zetten.[5]

Op 9 februari 1546, tegen de avond, arriveerden de hoge gasten dan eindelijk. Ze werden opgewacht door een ontvangstcomité dat bestond uit een groot aantal stedelijke hoogwaardigheidsbeklederes en ridders uit het Kwartier van Nijmegen. Uiteraard werd een voorname plaats ingenomen door de twee burgemeesters van Nijmegen, voor deze plechtige gelegenheid uitgerust in hun ambtsgewaad. Zij droegen op het hoofd een kovel, een hoofddeksel in de stadskleuren rood en zwart. De kovel was beslagen met honderden zilveren plaatjes. Dat was een symbolische verwijzing naar het Heilige Roomse Rijk: de vrije rijksstad Nijmegen was weliswaar in het jaar 1247 voor 16.000 zilveren marken verpand aan Gelre, maar de band met het Rijk mocht nooit worden vergeten.[6]

Bij de burgemeesters bevond zich een vaandrig, in harnas, die fier de stedelijke baander omhoog hield. Achter de beide burgemeesters waren de overige magistraatsleden opgesteld, gevolgd door de stadssecretarissen en lagere overheidsdienaren. Deze laatsten droegen stadskleding (ook weer in de kleuren rood en zwart); sommigen waren gewapend met zwaarden en hellebaarden. Dan volgden de soldaten van de burgerwacht, uitgerust in harnas.[7] Ze waren onderverdeeld in hun hopmanschappen, te herkennen aan een eigen vaandel. Aan de ongeveer twintig hopmanschappen waren trommelaars en pijpers toegevoegd. Vermoedelijk werden de stedelijke soldaten gevolgd door vertegenwoordigers van de Nijmeegse gilden, ook elk onder het eigen vaandel.

De aankomst van de keizer moet oorverdovend zijn geweest: de klokken luidden, het geschut bulderde en de trommels roffelden. Nadat de vele gasten waren uitgescheept, werd een stoet gevormd, die vervolgens naar de hertogelijke burcht op de Valkhofheuvel trok. De weg was met teertonnen en flambouwen verlicht. Aan het hoofd gingen de foeriers van de keizer, dan kwamen de al genoemde Nijmeegse autoriteiten, soldaten en burgers, gevolgd door Gelderse landsknechten en ridders.[8] Daarna volgden de muziekkapel en de lijfwacht van de keizer, trompetters en paukenslagers te paard, de drager van de baander van het Keizerrijk en de keizerlijke heraut. Zijne Keizerlijke Majesteit zelf bevond zich temidden van enkele pages, onder wie een nog zeer jonge prins Willem van Oranje (1533-1584).[9] Direct achter de keizer kwamen nog enkele andere voorname edellieden, onder wie de rijke Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren († 1548), één van de meest bekwame veldheren van de keizer en vader van Anna van Buren, met wie Willem van Oranje in 1551 zou trouwen, en Filips van Montmorency, graaf van Hoorne (1518-1568), die in 1568 te Brussel terecht zou worden gesteld op last van Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582). Deze 'IJzeren Hertog' bevond zich trouwens óók op deze plaats in de optocht.

Ongeveer op dezelfde hoogte was een plaats ingeruimd voor hertog Willem van Kleef, die nota bene nog onlangs zelf te Nijmegen was ingehuldigd als hertog van Gelre.[10] De hertog van Kleef was in 1543 door keizer Karel tot de orde geroepen

Maarten van Rossum; houtsnede van C. Anthonisz

wegens het aanvaarden van de Gelderse hertogstitel (1538) en voor zijn min of meer openlijk sympathiseren met de protestantse Duitse vorsten.[11] Bovendien had Kleef aan het begin van de jaren veertig contact gelegd met Frankrijk, de erfvijand van het Bourgondisch-Habsburgse Huis, en met Christiaan III van Denemarken, die volgens de Habsburgers ten onrechte de Deense troon bezette, ten koste van Dorothee van Denemarken, een nichtje van de keizer. De Kleefse politiek werd als zeer bedreigend beschouwd, niet alleen voor de positie van de Bourgondisch-Habsburgse dynastie maar ook voor de veiligheid van de Nederlandse gewesten. Het grote en vrijwel aaneengesloten territoir van Willem van Kleef aan de Nederrijn (o.a. Kleef, Gulik, Berg en Mark) grensde aan enkele zuidelijke (en rijke) Nederlandse gewesten, die gemakkelijk 'in de rug' konden worden aangevallen vanuit Duitsland. Door de personele unie met Gelre vormde het Kleefse landencomplex sinds 1538 een wig tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlandse gewesten. Oorlog met Kleef kon de strijd om de gewesten in het noorden en oosten weer doen oplaaien. Bovendien waren handel en verkeer tussen de Nederlandse gewesten onderling en met het Duitse Rijk, in grote mate afhankelijk van Kleef: de hertog beheerste nu een aanzienlijk gedeelte van de stroomgebieden van de Maas, Rijn en IJssel.

De Gelderse kwestie had de Nederlanden vanaf 1541 opnieuw in staat van oorlog gebracht. Hierbij moest de Habsburgse dynastie min of meer over de hoofden van de Nederlanders heen haar positie veilig stellen tegenover Frankrijk, de Duitse standen, Denemarken en, wat verder op de achtergrond, Engeland, de paus en zelfs de Turken. Veldheer Maarten van Rossum (1478-1555), dit keer in Kleefs-Franse dienst, stootte diep door in Brabant. Vanuit het zuiden bestookten de Fransen de Nederlanden. Na verscheidene schermutselingen op uiteenlopende fronten bemoeide de keizer, overgekomen uit Spanje, zich zelf met de militaire operatie aan de Nederrijn. In een korte maar beslissende veldtocht (zomer 1543) dwong hij de hertog van Kleef tot overgave. Willem van Kleef moest afzien van zijn aanspraken op Gelre, maar bleef in het bezit van zijn overige titels. De hertog verzoende zich in korte tijd met de keizer en maakte nu, nog geen drie jaar later, deel uit van het schitterende gevolg van Karel V. Hij zou enige maanden later in Regensburg in het huwelijk treden met een dochter van Ferdinand, de broer van de keizer.[12]

De volgende hoge gast in de Nijmeegse stoet was landvoogdes Maria van Hongarije, de bekwame zuster van de keizer die sinds 1531 was belast met het bestuur van de Nederlanden. Als landvoogdes had zij een belangrijk aandeel gehad in de diplomatieke en militaire schermutselingen die aan de verovering van Gelre vooraf waren gegaan.[13] Wellicht heeft de landvoogdes de plechtige ontvangst in Gelres grootste stad als een bekroning van haar werk gezien. In de directe nabijheid van Maria van Hongarije waren de bisschoppen van Utrecht en Doornik, met hun gevolg van proosten, domheren en hofmeesters. Ook zou Lamoraal, graaf van Egmond (1522-1568) zich hier in de stoet hebben bevonden.[14] De graaf

zou in 1568 te Brussel tezamen met de graaf van Hoorne ter dood worden gebracht. Vervolgens was het de beurt aan verscheidene zeer hoge ambtenaren en diplomaten, onder wie de oude en slimme Nicolas Perrenot de Granvelle (1484-1550), 's keizers voornaamste adviseur voor Nederlandse en Duitse aangelegenheden. Granvelle was ook één van de bedenkers van de ingrijpende staatkundige hervormingen van 1531 in de Nederlanden. In dat jaar waren drie regeringsraden in het leven geroepen: de Raad van State, de Raad van Financiën en de Geheime Raad. Deze zogeheten collaterale raden dienden de landsheer en zijn landvoogd(es) terzijde te staan.

Van het Nederlandse regeringssysteem hadden de Geldersen tot dan toe vermoedelijk echter nog niet zo veel gemerkt, zo kort na hun opneming in het Habsburgse staatsverband. De Gelderse standen (bannerheren, ridderschappen en steden) hadden in de loop van de vijftiende eeuw min of meer naar eigen inzichten het Gelderse staatsbestel vorm kunnen geven. Van een sterk centraal gezag was vrijwel nooit sprake. In vergelijking met de Bourgondische Nederlanden bleef de middeleeuwse standenstaat in Gelre betrekkelijk lang voortbestaan. Maar ook hier was er sprake van een voorzichtige overgang naar een 'gecentraliseerde monarchie'.[15] Ook de Gelderse hertogen ondernamen verscheidene pogingen om het overheidsapparaat meer aan te passen aan de eisen van de tijd, onder meer via het aanstellen van beroepsjuristen, die geschoold waren in het Romeinse recht.[16] Maar de vrijwel permanente oorlogssituatie frustreerde serieuze staatkundige vernieuwingen in Gelre. Bovendien was het welslagen daarvan afhankelijk van de instemming van de Geldersen zelf. Zij beschouwden hertogelijke maatregelen om het bestuur, de rechtspraak en de gewestelijke financiën te verbeteren al gauw als inbreuken op de eigen autonomie. De oppositie tegen dergelijke maatregelen stond meestal onder leiding van de stad Nijmegen.

De Geldersen raakten in de loop der jaren heel bedreven in het afweren van ongewenste maatregelen. Tot dusverre waren zij gewoon dit politieke spel enkel in Gelre zelf te spelen, binnen Gelderse bestuurlijke en rechtsprekende instellingen en met de persoon van de Gelderse hertog veelal in hun directe nabijheid.[17] Bovengewestelijke instellingen als een Raad van State, een Geheime Raad of een Raad van Financiën waren hun volstrekt vreemd, terwijl ook de functies van stadhouder en van landvoogd (als plaatsvervangers van een afwezige hertog) in Gelre vrijwel onbekend waren. De van oudsher autonome, ietwat in zichzelf gekeerde Geldersen moeten echter hebben geweten dat na 1543 de wind langzaam maar zeker uit een andere hoek was komen te waaien. Ernstige conflicten met de nieuwe Habsburgse autoriteiten hadden zich tot dusverre echter nog niet voorgedaan.

In het keizerlijk gezelschap dat Nijmegen bezocht, bevond zich overigens ook de zoon van Granvelle, Antoine de Perrenot (1517-1586). Deze, toen nog jonge bisschop van Atrecht zou nauwelijks twee decennia later, aan de vooravond van de Nederlandse Opstand, een belangrijke rol vervullen, toen hij als 'eerste minister' met name Willem van Oranje op zijn weg vond.[18] Egmond, Hoorne, Oranje, Alva

Voetval van hertog Willem van Kleef voor keizer Karel v te Venlo (1543).
Dirck Volkertsz. Coornhert, naar Maarten van Heemskerck

en Granvelle: vanuit de latere loop der geschiedenis bezien, was er op die februaridag van 1546 een interessant gezelschap aangekomen in Gelres voornaamste stad.

Zou het de keizer, ondanks de intussen ingevallen duisternis, zijn opgevallen dat hij de burcht op de Valkhofheuvel alleen kon bereiken via de stad zelf? Dat was iets bijzonders: sinds de verpanding (1247) was de burcht weliswaar feitelijk van de graaf of hertog van Gelre, maar in de vijftiende eeuw had het eigenzinnige Nijmegen het indrukwekkende bouwwerk binnen de eigen stadsmuren getrokken. Een hertog had daardoor in feite alleen nog maar toegang tot zijn vesting indien de stad daar toestemming voor gaf.[19] De burcht was de grootste en meest imposante vesting van Gelre, maar de strategische betekenis ervan was op deze wijze door de stad ernstig gereduceerd. Soldaten konden er bijvoorbeeld niet eenvoudig worden gelegerd. Juist zo'n inlegering wilde de stad zoveel mogelijk tegengaan. Een en ander komt ook tot uitdrukking in een typisch Nijmeegs rijmpje, dat waarschijnlijk in de zestiende eeuw in de vergaderzaal van het stadsbestuur in het raadhuis hing: 'Nimwegen, zy voorsichtich altyt, dat ghy niemant inneempt dan die ghy machtig syt.'[20]

Aldus had Nijmegen weten te voorkomen dat een hertog de burcht als citadel zou gebruiken om de dwarse stad in bedwang te houden. Nog in 1524 richtten Nijmegenaren er allerlei vernielingen aan, omdat ze de burcht zagen als een symbool van de tirannie van Karel van Egmond. De hertog bracht vervolgens aanzienlijke versterkingen aan om de hoogmoed van de Nijmegenaren te breken. Maar in 1537 overrompelden Nijmeegse burgers de burcht en namen het 600 man sterke garnizoen gevangen. De daaropvolgende jaren werden burchtwallen geslecht, bastions afgebroken en toegangspoorten gesloopt.[21] Ook werd een wapensteen van de hertog van één van de bolwerken verwijderd en vervolgens als een soort overwinningstrofee in een stadspoort ingemetseld. Naar zestiende-eeuwse noties niets meer of minder dan een daad van majesteitsschennis, oftewel hoogverraad. Deze immense operatie stond onder leiding van een magistraatslid, die daarvoor zijn intrek in de burcht had genomen. Het afbreken van hertog Karels versterkingen ging door tot in 1543.[22] Kort na het moment dat Gelre werd overgedragen aan keizer Karel was de ontmanteling van de burcht voltooid. Nijmegen had tijdig weten te voorkomen dat het Habsburgse gezag de hertogelijke versterking als dwangburcht kon gebruiken.

Nijmegen liet zich vaker weinig gelegen liggen aan hertogelijke rechten. De stad beschouwde zich zelf nog altijd als een autonome, vrije rijksstad.[23] Als rijksstad genoot Nijmegen sinds 1230 aanzienlijke rechten: koninklijke bescherming voor de inwoners, jaarmarkten, tolvrijdom bij rijkstollen, (waarschijnlijk) de mogelijkheid zelfstandig verdragen te sluiten met andere overheidsinstanties en het recht dat burgers enkel voor Nijmeegse gerechten konden worden gedaagd. Ook ontleende de stad haar stedelijk muntrecht aan deze rijksstatus.[24] Nijmegen hechtte, als vrije rijksstad, zeer aan een eigen muntrecht, niet alleen ter ondersteuning van de handelscontacten met het Duitse achterland, maar ook uit pres-

tigeoverwegingen. Vanaf de jaren vijftig in de zestiende eeuw zou deze Nijmeegse eigenzinnigheid nog menig conflict opleveren met de centrale regering in Brussel, die tevergeefs probeerde de stad op dit punt onder controle te krijgen omwille van een uniform Nederlands geldsysteem.[25]

De Nijmeegse veronderstelling dat de stad nog steeds direct onder het Rijk stond en alleen koning of keizer als 'stadsheer' diende te gehoorzamen, was in de zestiende eeuw juridisch nogal dubieus, en dat wist men ook wel. Maar de voormalige status was uit politiek oogpunt te aantrekkelijk om ongebruikt te laten. Werd de stad geconfronteerd met onwelgevallige maatregelen van de graaf of de hertog, dan mocht Nijmegen zich graag opstellen als een 'rijksstad', die met Gelderse zaken niets van doen had. Aldus bleef de stad zich eeuwenlang beroepen op haar hoge status en ze liet haar privileges en rechten graag bevestigen, niet alleen door Gelderse landsheren, maar juist ook door de Duitse koningen en keizers, bij wijze van tegenwicht voor eventuele pretenties van graaf of hertog.[26] Maar feitelijk was de stad Gelders, ja zelfs de officieuze hoofdstad en protocollair de eerste stad van Gelre.

Nijmegen trad vaak op als aan- en woordvoerder van de Gelderse steden, vooral wanneer stedelijke rechten en vrijheden in het geding waren. Daarin was de stad zeer succesvol. In de loop van de vijftiende eeuw had de stad een ongekende onafhankelijkheid verworven en weten te behouden, in ieder geval tot aan de overdracht van het hertogdom aan Karel V in 1543. Of deze wel heel machtige hertog evenals zijn voorgangers uiteindelijk ook de status van de oude rijksstad zou respecteren, viel echter nog te bezien. Ook in Nijmegen moet bekend zijn geweest hoe de keizer nog kort daarvoor, in 1541, de stad Gent hardhandig tot de orde had geroepen. De Habsburgse autoriteiten, van hun kant, wisten ongetwijfeld van het traditionele Nijmeegse streven naar autonomie; de adviseurs van de keizer zullen hem er ook wel op hebben gewezen. Toch zou zich juist op dat punt een ernstig incident voordoen tijdens het verblijf van de keizer te Nijmegen, ondanks de grote harmonie waarin de ontvangst was verlopen.

De volgende dag trokken vertegenwoordigers van de stad in een lange stoet van het raadhuis naar de burcht om keizer en landvoogdes met geschenken te vereren.[27] De samenstelling van deze stoet biedt een mooie indruk van de bestuurlijke verhoudingen in de stad. Voorafgegaan door twee roededragers met hun ambtsstaven, openden de twee burgemeesters de stoet. Dan volgden de overige leden van de Nijmeegse Raad, twee aan twee. Zij droegen zilveren bekers, waarschijnlijk bedoeld als geschenken voor de landvoogdes. Voor het lidmaatschap van de Raad diende men als voornaam, vermogend en rechtschapen bekend te staan. Op de samenstelling van de Raad en op de onderlinge taakverdeling tussen de raadsleden kon de landsheer in de zestiende eeuw nauwelijks invloed uitoefenen; ook in dat opzicht was de stad autonoom.

Na de raadsleden kwamen de acht meesters van het Sinter Claesgilde, een

samenwerkingsverband van de Nijmeegse kooplieden, schippers en wijnhandelaren. Het Sinter Claesgilde was in de loop der tijd zo machtig geworden, dat het min of meer deel was gaan uitmaken van het stadsbestuur. De 'Claesmeesters' werden gevolgd door de stadssecretarissen, de rentmeesters en de overige vooraanstaande stadsdienaars.

Deze stoet symboliseerde de stedelijke eenheid, de stad als één lichaam, met aan het hoofd het stadsbestuur. Het stadsbestuur representeerde de verschillende maatschappelijke geledingen en bewaakte de onderlinge eendracht. Deze eendracht was noodzakelijk voor het behoud van de maatschappelijke orde. Van deze noodzaak waren de Nijmegenaren doordrongen, zoals ook blijkt uit een zinspreuk die enige jaren na het keizerlijk bezoek in de gevel van het stadhuis zou worden aangebracht: *Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur,*[28] wat we gemakshalve kunnen vertalen met 'eendracht maakt macht, tweedracht breekt kracht'.

Achter de Nijmeegse hoogwaardigheidsbeklederskwamen twee narren, Lange Jacob en Kleine Arent geheten. Op een potsierlijke wijze bootsten zij alle plechtige gebaren na, vermoedelijk tot grote hilariteit van de vele omstanders. Zo werd de spot gedreven met de machthebbers. Het eigenaardige is dat deze oneerbiedige scherts van hogerhand zelf was georganiseerd: de artiesten waren in dienst van het stadsbestuur. Maar door de verhoudingen tijdens deze bijzondere gelegenheid als het ware op zijn kop te zetten, bevestigden de autoriteiten juist de alledaagse maatschappelijke orde.[29]

In de stoet werden vier open wagens meegetrokken die waren versierd met vlaggen en wimpels. De wagens waren beladen met Rijnwijn; drie wagens waren bedoeld voor de keizer en één voor landvoogdes Maria van Hongarije. De stedelijke bestuurders waren zo verstandig geweest zich van tevoren persoonlijk te vergewissen van de kwaliteit van deze wijn. Dan volgden twaalf witgeschuurde, met vlaggen uitgedoste wagens, getrokken door met koperwerk versierde paarden. Deze wagens bevatten welgeteld 108 zakken haver ten behoeve van de paarden van de keizer. Vervolgens werden vijf grote ossen meegevoerd; drie waren er bestemd voor de keizer, twee voor de landvoogdes. De ossen waren met palmtakken bedekt, terwijl hun hoorns waren verguld. Hun enorme omvang trok zoveel bekijks van opdringerige omstanders, dat de belangstellenden door overheidsfunctionarissen in toom moesten worden gehouden. Vermoedelijk waren de ossen een traditioneel geschenk voor een nieuwe hertog; Willem van Kleef had bij zijn inhuldiging enige jaren eerder ook een grote os ontvangen, terwijl drie jaar later ook prins Filips van Habsburg als toekomstige hertog met twee ossen zou worden vereerd.[30]

De keizer en zijn grote gezelschap zouden een week in Nijmegen verblijven. Veel hoogwaardigheidsbeklederswaren bij voorname burgers of in herbergen ondergebracht. Dat gold ook voor het keizerlijke personeel en de soldaten uit zijn persoonlijke lijfwacht. Eén van deze soldaten gaf aanleiding tot het ernstige incident dat

het Nijmeegs stadsbestuur in rechtstreeks conflict met de keizer dreigde te brengen, met de stedelijke autonomie als inzet.[31] De betreffende soldaat, ondergebracht bij een bontwerker in de Smidstraat, had gouden en zilveren kostbaarheden ontvreemd van zijn gastheer. De bontwerker klaagde de soldaat aan bij de Nijmeegse burgemeester Thomas van Triest, die zich persoonlijk naar de verdachte begaf om hem aan te houden. De soldaat bekende de misdaad, maar voegde er hooghartig aan toe dat hij hiervoor alleen door de keizer kon worden veroordeeld. Enkele andere keizerlijke lijfwachten bevestigden deze zienswijze. Maar de Nijmeegse burgemeester had hier geen boodschap aan. Hij repliceerde "Ick bin Her van deser stadt" en liet de soldaat insluiten in een kelder onder het raadhuis.[32]

Enige tijd later werd namens de keizer de vrijlating van de soldaat geëist. De burggraaf van Nijmegen, Reinier van Wyhe, heer van Hernen, begreep de ernst van de situatie en besloot bij de keizer te bemiddelen. Als hoogste hertogelijke functionaris op het terrein van bestuur en rechtspraak in Nijmegen en omgeving, was de burggraaf goed op de hoogte van de betreffende Nijmeegse privileges. Op grond van die privileges dienden verdachten te worden vervolgd conform Nijmeegs recht.

De bemiddeling was succesvol en korte tijd later kon de burggraaf namens de keizer de in het raadhuis verzamelde stadsbestuurders meedelen dat de soldaat volgens stedelijk recht mocht worden berecht. Een raadslid, dat dronken was, stelde nu voor dan maar onmiddellijk een openbare rechtszaak te beginnen. Andere raadsleden vonden dit provocerend en niet zo elegant ten opzichte van de keizer. Er ontstond hierover een twistgesprek, ja zelfs een handgemeen tussen twee raadsleden. De burgemeester zag zich genoodzaakt de vechtende raadsleden een nachtje ter afkoeling in te sluiten. Intussen hadden andere raadsleden in overleg met de Claesmeesters een tegengebaar bedacht: de soldaat zou na enige dagen hechtenis gratie worden verleend, eveneens naar stadsrecht, wel te verstaan.

En zo konden stadsbestuur en keizer enige dagen later in goede harmonie van elkaar afscheid nemen. Karel v had op 14 februari nog eens de privileges van Nijmegen bevestigd. Bovendien bekrachtigde hij – als hertog van Brabant en graaf van Holland – diverse tolvrijdommen.[33] Op de dag van het vertrek van de keizer reinigden bewoners de Burchtstraat, Broerstraat en Molenstraat. Langs deze route stelden de schutters van de burgerwacht zich op. Daartussen trok de keizer, gezeten op zijn paard, omringd door de Nijmeegse raadsleden, die eveneens te paard waren. Het stadsbestuur fungeerde zo als een escorte voor de keizer. De stoet ging onder de Molenpoort door de stad uit. Tijdens een belegering door de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1473), de overgrootvader van de keizer, was deze poort ernstig beschadigd, maar ze was vervolgens geheel herbouwd en recentelijk opnieuw versterkt.[34] Het gezelschap vervolgde zijn tocht over de weg naar het zuiden, de huidige Sint-Annastraat. Een paar honderd meter verder, ter hoogte van de huidige afslag met de Groenewoudseweg, lag aan de rand van de heide het dorpje Sint-Anna.[35] Op deze plaats stond de lijfwacht van de keizer opgesteld. Daar aangekomen, steeg men af en namen stadsbestuur en keizer plechtig afscheid van elkaar.

De keizer hield een afscheidsrede waarin hij opmerkte dat hij de stad Nijmegen wegens haar ouderdom en schoonheid, rijkdom en macht als één van de voornaamste steden van zijn Nederlanden beschouwde.[36] Was dit een beleefdheidsfrase van de keizer? De voortdurend door zijn grote rijk rondtrekkende keizer was al in vele indrukwekkende steden ingehuldigd, steden die gemakkelijk een vergelijking met Nijmegen konden doorstaan, zeker wat betreft rijkdom, schoonheid en macht. Maar de hoge ouderdom en het roemrijke verleden van de stad moeten de keizer hebben aangesproken. Karel V was zich zeer bewust van de historische traditie waarin hij stond als Duits keizer en hij realiseerde zich de bijzondere band tussen Nijmegen en 'zijn' keizers. De burcht op het Valkhof, bijvoorbeeld, zou naar ieders overtuiging gesticht zijn door niemand minder dan Julius Caesar. Uit respect hiervoor had in 1473 hertog Karel de Stoute van Bourgondië verboden de burcht te beschadigen.[37] Het Romeinse, Bataafse en Frankische verleden van Nijmegen heeft ongetwijfeld indruk gemaakt op de keizer. Nijmegen was een legendarische stad met keizerlijke uitstraling, de plaats waar Caesar, Karel de Grote en andere beroemde vorsten verbleven.[38]

Tegelijkertijd moet de keizer hebben geweten dat Nijmegen een 'lastige stad' was voor iedere landsheer. De Nijmeegse autonomie en onafhankelijkheidszin hadden ertoe bijgedragen dat de stad niet de vaste residentie van de Gelderse hertog was geworden, ondanks haar allure, gunstige ligging en economische positie.[39] Bovendien was de stad steeds het centrum geweest van het anti-Bourgondisch verzet in Gelderland. Nijmegen had daarbij achtereenvolgens het gezag van Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk getart.

De keizer zou zijn reis vervolgen over Venlo, Roermond en Maastricht. Daarna trok hij via Luxemburg Duitsland in, waar korte tijd later de beslissende politieke en militaire confrontatie zou plaatsvinden met de Duitse protestantse standen, verenigd in de Schmalkaldische Bond. Daarbij zouden de militaire kwaliteiten van de graaf van Buren en met name die van de hertog van Alva de keizer nog goed van pas komen. Ook de beide Granvelles zouden met hun uitzonderlijke diplomatieke gaven de keizer grote diensten bewijzen gedurende dit conflict. De Nijmeegse raadsleden echter namen in februari 1546 bij het vertrek van de keizer voor dat moment weer afscheid van de 'grote politiek'. Ze keerden terug naar de stad, ongetwijfeld zeer ingenomen met 's keizers eervolle afscheidswoorden, en trakteerden zichzelf, de Claesmeesters en het belangrijkste overheidspersoneel op een glas wijn in de taverne van Sybert Lossert in de Steenstraat.[40] Gedurende een week waren zij getuige geweest van de pracht en praal van het hof van de keizer. De stad had onderdak geboden aan hoge edelen, kerkelijke autoriteiten, beroemde veldheren, vooraanstaande diplomaten en topambtenaren. Onderwijl moet het een komen en gaan zijn geweest van bodes uit alle windstreken met berichten voor de keizer en diens Nederlandse, Duitse, Italiaanse en Spaanse adviseurs. Nijmegen en Gelre waren deel gaan uitmaken van een zeer uitgestrekt rijk. De tijd was voorbij dat het lot van Gelre nog grotendeels in handen lag van Gelderse steden en ridderschap

zelf. Iemand als Jacob Kanis was, zoals reeds eerder opgemerkt, al tot dit besef gekomen. Onder zijn leiding was de Gelderse hertogstitel in 1538 nog aan de hertog van Kleef aangeboden, en niet aan de koning van Frankrijk, het Huis Lotharingen of keizer Karel v. Enige jaren later had hij toch maar voor de keizer gekozen, in de wetenschap dat niet langer Nijmeegse of Gelderse wensen, maar politieke en dynastieke machtsverhoudingen in Europa de doorslag gaven. Kanis had als diplomaat diverse missies in het buitenland vervuld en wist vermoedelijk hoe die verhoudingen lagen.[41] Maar deze ervaren Nijmeegse bestuurder was kort na de overdracht van Gelre aan Karel v gestorven (Kerstmis 1543). We zagen echter dat burgemeester Thomas van Triest tijdens het bezoek van Karel v meende dat niet de keizer, maar hijzelf 'heer van de stad Nijmegen' was. De welwillende reactie van de keizer hierop en diens vriendelijke afscheidswoorden hebben het Nijmeegse stadsbestuur misschien nog in deze overtuiging gesterkt.

Maar mochten Nijmeegse stadsbestuurders in 1546 inderdaad nog in de veronderstelling verkeren dat, ondanks de overdracht van Gelre aan het Huis Habsburg, alles bij het oude zou blijven, dan moeten zij al snel na het bezoek van de keizer wreed uit die droom zijn opgeschrikt. Toen drie jaar later de zoon van de keizer, de jonge prins Filips van Habsburg (1527-1598), te Nijmegen als toekomstig landsheer werd verwelkomd, was in ieder geval elke twijfel op dat punt uitgesloten. Ook voor de meest eigenzinnige Nijmeegse stadsbestuurder was het intussen duidelijk dat de bestuurlijke situatie in hoog tempo aan het veranderen was. In de jaren 1546-1549 hadden zich in de Nederlanden enkele ingrijpende politiek-staatkundige veranderingen voorgedaan. Die ontwikkelingen waren niet aan Gelre voorbijgegaan. Binnen dit gewest zelf had bovendien een eerste, harde confrontatie plaatsgevonden tussen het nieuwe Habsburgse gezag en de stad Nijmegen.

Na de territoriale afronding van de Nederlanden (1543) verzelfstandigde Karel v in 1548 het geheel van de 'zeventien' Nederlandse gewesten binnen het Rijk in bestuurlijk en juridisch opzicht. De keizer was daartoe in staat dankzij zijn sterke politieke positie op dat moment, vooral ten gevolge van de overwinning op de Schmalkaldische Bond (1547). Dit leidde in 1548 tot het Verdrag van Augsburg, waarbij de Duitse standen akkoord gingen met een versterking en uitbreiding van de Bourgondische Kreits. Op grond van dat verdrag kregen de aloude Bourgondische Nederlanden, tezamen met de zestiende-eeuwse Habsburgse aanwinsten in met name het noorden en oosten van de Nederlanden (waaronder Gelre) een speciale status binnen het Rijk. Formeel maakten de Nederlandse gewesten nog deel uit van het Rijk en betaalden zij een rijksbijdrage voor onder meer de rijksverdediging tegen de Turken en voor steun in het geval de Nederlanden zouden worden aangevallen, maar feitelijk werden zij door het Verdrag van Augsburg eruit losgemaakt. De Nederlandse gewesten waren bijvoorbeeld niet langer onderworpen aan rijkswetten.

De Nederlandse gewesten kenden reeds een aantal gemeenschappelijke, boven-

gewestelijke instellingen voor het bestuur en de rechtspraak. In dat opzicht was er al enige tijd sprake van een groeiende samenhang tussen deze gewesten. Dit gold met name voor de gewesten die het kerngebied van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden vormden: Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland.[42] De al genoemde hervorming van het Nederlandse regeringssysteem in 1531 was een volgende stap in de ontwikkeling van de politiek-staatkundige eenwording van de Nederlanden.

Wat nog ontbrak was een regeling op grond waarvan later, in al deze gewesten, één en dezelfde landsheer zou opvolgen. In 1549 wist de keizer ook dit belang veilig te stellen, toen de Nederlandse gewesten instemden met de zogeheten Pragmatieke Sanctie. Hierdoor zou de opvolging in de afzonderlijke gewesten op dezelfde wijze plaatsvinden, zodat het geheel van de Habsburgse Nederlanden niet uiteen zou vallen. In dat kader maakte prins Filips van Habsburg een uitgebreide rondreis langs de Nederlandse gewesten, waar hij als toekomstig landsheer werd verwelkomd.

Het Verdrag van Augsburg riep bij de Geldersen echter grote vragen op. Ten gevolge van dit verdrag werden ook Gelre en Zutphen geacht te ressorteren onder de Bourgondische Kreits. Onmiskenbaar werd hiermee de staatkundige band met het Heilige Roomse Rijk feitelijk verbroken. De Geldersen achtten deze ontwikkeling in strijd met het Tractaat van Venlo (1543), waarin de keizer onder meer met hen was overeengekomen dat hij hen zou 'onderhouden als lithmaite ende ondersaiten des Romisschen Rycks'.[43] De 'vrije rijksstad' Nijmegen, de traditionele leider van de Gelderse oppositie tegen dergelijke vernieuwingen, achtte haar belangen in het geding, ofschoon de keizer juist deze stad had uitgenodigd het Verdrag van Augsburg mede te bezegelen, omdat hij Nijmegen beschouwde als één van de vier voornaamste steden in de Nederlanden.[44] De Geldersen gingen pas na een bemiddeling door Viglius van Aytta, de hoogste ambtenaar van de keizer in de Nederlanden, akkoord met de ratificatie van het verdrag, op voorwaarde dat het Tractaat van Venlo van kracht zou blijven.[45] In Gelre leefden overigens niet alleen principiële bezwaren. Het hardnekkige Gelderse verzet tegen het Verdrag had ook een financiële achtergrond. Nadat de centrale regering Gelre toestemming had gegeven het Gelderse aandeel voor de rijksbijdrage in mindering te brengen op een bede, gaven de Geldersen hun verzet op.[46]

In de tussentijd voerden de Habsburgse autoriteiten in Gelre een bestuurlijke vernieuwing door die leidde tot een principiële krachtmeting met Nijmegen. In 1547 vaardigde de regering te Brussel de kanselarijordonnantie voor Gelre uit. Deze ordonnantie legde de taken en bevoegdheden vast van het college van stadhouder, kanselier en raden te Arnhem. Dit zogeheten Hof was namens de landsheer belast met uiteenlopende taken op het terrein van bestuur en rechtspraak. Naar de overtuiging van de stad Nijmegen maakte deze kanselarijordonnantie ernstig inbreuk op Nijmeegse privileges, vooral op het terrein van de rechtspraak. Het geschil spitste zich toe op een zeer gevoelige kwestie, namelijk op de vraag

wie bevoegd was op te treden wanneer burgers werden verdacht van ketterij: de stad Nijmegen zelf of een landsheerlijk rechtscollege?

Al in de winter van 1546 had het Hof de stad Nijmegen tevergeefs opgedragen een kanunnik van de Sint-Steven, Gaert ther Kynder, die van ketterij werd verdacht, naar Arnhem over te brengen.[47] Maar de verdachte bleek te kunnen rekenen op steun binnen de hoogste Nijmeegse kringen, onder wie het magistraatslid Maarten van Andelst, Henrick van Beinhem en de stadsrentmeester Jan die Haerdt. Zij beschermden de verdachte en zamelden geld in om landsheerlijke autoriteiten te bewegen de zaak over te laten aan Nijmeegse rechtsinstanties.

Enige tijd later bereikten het Hof opnieuw signalen over 'ketterij' te Nijmegen. Het Hof probeerde in het najaar van 1548 een geloofsonderzoek in te stellen binnen de stad, tezamen met de inquisiteur Berndt Gruwel (de man heette werkelijk zo). Beide partijen zochten dit keer de confrontatie.[48] De stedelijke autoriteiten, met name de burgemeesters, werkten het onderzoek tegen. Burgemeester Maarten van Andelst uitte daarbij beledigende en zelfs dreigende taal tegen de openbare aanklager van het Hof: deze kon, wat de burgemeester betrof, maar beter zijn werkzaamheden staken, wilde hij niet riskeren 'één of twee duizend man op zijn dak te krijgen'. In het vroege voorjaar van 1549 vaardigde het Hof een deputatie naar Nijmegen af, die bevelschriften aan de burgemeesters overhandigde met de opdracht een aantal verdachten gevangen te nemen. Maar de burgemeesters weigerden de opdracht in ontvangst te nemen; één van hen zou het geschrift zelfs minachtend hebben weggeworpen.

Het Hof legde de kwestie nu voor aan de centrale regering te Brussel, die de zaak hoog opnam. Landvoogdes Maria van Hongarije stuurde in maart 1549 twee ervaren gezanten naar Nijmegen, Joris van Berssele en Gerard van Veltwyck, om de stad tot gehoorzaamheid te manen.[49] Het Hof wees deze delegatie indringend op de principiële kant van dit conflict: Nijmegen diende nu met harde hand tot de orde te worden geroepen, omdat de gehoorzaamheid van geheel Gelre aan de keizer, en ook het gezag van stadhouder en Hof in het geding waren.[50] Het Nijmeegse stadsbestuur en de regeringsdeputatie onderhandelden gedurende enkele dagen intensief en op het scherp van de snede, totdat de stad uiteindelijk inbond. Nijmegen moest toezeggen medewerking te verlenen aan het verdere geloofsonderzoek. Op voorstel van het Hof nam de keizer vervolgens de Nijmeegse onderwerping in genade aan en deed hij, van zijn kant, de toezegging dat een en ander geen inbreuk betekende op de stedelijke privileges.

Na deze onderwerping kon de stad zich in oktober 1549 weer van haar goede zijde laten zien bij de plechtige ontvangst van prins Filips. De rondreis van de prins was al maanden tevoren begonnen met een bezoek aan zijn vaders Italiaanse en Duitse gebieden. Op 1 april 1549 werd hij op grootse wijze onthaald in Brussel, waar hij gedurende drie maanden deelnam aan schitterende feesten en danspartijen. Daarbij deed de prins erg zijn best zich aan te passen aan de gewoonten van de Nederlandse hoge edelen, niet alleen wat betreft dansen en

dames het hof maken, maar ook probeerde hij serieus evenveel te drinken als *les grands seigneurs*.[51] Vervolgens bezocht hij Vlaanderen met zijn rijke en oude steden en het meer agrarische en 'feodale' Artesië en Henegouwen met hun, voor die dagen, moderne landbouwbedrijven. Vanaf september trok het prinselijk gezelschap naar het noorden, langs het welvarende Brabant, het dichtbevolkte Holland dat dankzij agrarische specialisaties, textielnijverheid, zeevaart, visserij en handel sterk in opmars was en ook naar Utrecht.[52] Tot slot werd nog een min of meer haastige tocht naar de oostelijke gewesten ondernomen, waar Overijssel en Gelre met een kort bezoek werden vereerd.[53]

Nijmegen had ten westen van de stad, even buiten de Hezelpoort, een speciale landingsplaats laten aanleggen voor prins Filips en zijn uitgebreide gevolg. De burggraaf, het stadsbestuur, ridders en vooraanstaande burgers die het voorname bezoek op 16 oktober 1549 bij de aanlegplaats opwachtten, waren allen zeer fraai uitgedost, oordeelde de Spaanse priester Juan Cristoval Calvete de Estrella, die zich in het gezelschap van de prins bevond. Het dagboek dat hij van de 'allervoorspoedigste reis van Filips' maakte, biedt veel informatie over Filips' bezoek aan Nijmegen.[54] Ook dit keer waren de soldaten van de burgerwacht aanwezig bij de verwelkoming van het hoge gezelschap; zij waren in harnas.[55] Calvete de Estrella noteerde dat het meer dan 2000 soldaten waren. Zij waren zeer goed bewapend en droegen vaandels, pijpen en trommels. De vaandels waren speciaal voor deze gelegenheid aangeschaft; ook de handschoenen en sjerpen van de bevelhebbers (hopmannen) waren vernieuwd. Op het Valkhof, bij de Hezelpoort en op de Markt was geschut geplaatst; vermoedelijk werd een eresaluut afgevuurd toen de prins voet aan wal zette.

Eén der Nijmeegse raadsleden sprak prins Filips plechtig toe en verzekerde hem dat de stad zeer gelukkig was met dit vorstelijke bezoek. Dit welkomstwoord werd op een vriendelijke wijze beantwoord door Viglius van Aytta, die namens de prins het woord voerde. Viglius (1507-1577), onlangs benoemd tot president van de Geheime Raad, had zijn sporen reeds ruimschoots verdiend als ambtenaar en topdiplomaat in dienst van de Habsburgse monarchie. Het Verdrag van Augsburg was grotendeels het werk van deze briljante jurist die, schipperend tussen de belangen van het Rijk, de Habsburgse dynastie en de Nederlanden, uiteindelijk alle partijen op één lijn had weten te krijgen.[56] Dankzij zijn bemoeienis waren de Geldersen (en ook de Hollanders) uiteindelijk bereid geweest het verdrag te ratificeren.[57] Het aanvaarden van de Pragmatieke Sanctie door de Staten-Generaal in november 1549 gold als de afronding van Viglius' inspanningen voor de staatkundige eenwording van de Nederlanden. De rondreis van prins Filips was essentieel voor het welslagen van ook dit proces. Viglius zelf had tot taak prins Filips veilig en zonder incidenten langs alle gewestelijke belangen, gevoeligheden en relevante eigenaardigheden te loodsen. Hij begeleidde Filips op diens rondreis en informeerde de prins steeds over de geschiedenis en politieke instellingen van alle te bezoeken gewesten en steden. Overal voerde hij namens de

prins het woord. Ook deze lastige opdracht wist de geleerde topambtenaar tot een uitstekend einde te brengen.

De rechtsgeleerde Viglius was er destijds van overtuigd geraakt dat de aanspraken van Karel v op Gelre juridisch onweerlegbaar waren. Tijdens de veldtocht tegen Willem van Kleef, in de zomer van 1543, constateerde hij dan ook met tevredenheid hoe de keizer 'de harde nekken van de Geldersen' eindelijk wist te buigen. Maar tot zijn schrik werd Viglius korte tijd later genoemd als geschikte kandidaat voor het ambt van kanselier van Gelre, de hoogste ambtelijke positie in het hertogdom. Groot was zijn opluchting toen de landvoogdes de aanbeveling niet overnam en de Hollander mr. Joos Sasbout tot kanselier benoemde.[58]

Viglius zal prins Filips geïnformeerd hebben over de moeizame relatie met de Geldersen en met de stad Nijmegen in het bijzonder. Ook het recente conflict over geloofsonderzoeken zal wel ter sprake zijn gekomen. Misschien voerde de president kort voor de aankomst te Nijmegen hierover nog overleg met zijn vriend mr. Adrien Nicolaï, sinds het overlijden van Joos Sasbout (1546) kanselier van Gelre, die ook deel uitmaakte van het prinselijk gezelschap dat Nijmegen bezocht. Nicolaï zou twintig jaar de functie van kanselier uitoefenen, en daarbij menig aanvaring hebben met het dwarse Nijmegen, dat in de jaren zestig een actie begon om deze 'buitenlandse' kanselier te laten ontslaan. Misschien dat Nicolaï na afloop van de onlusten van de Beeldenstorm (1566) daarom de mogelijkheid aangreep om via Alva's beruchte Raad van Beroerten het vijandige Gelre eindelijk te verlaten. Hij werd al in 1567 in de Bloedraad benoemd, maar overleed korte tijd later, zodat het hem niet meer vergund was langs die weg eindelijk de stad Nijmegen op de knieën te krijgen.

Na de welkomstceremonie werd een grote stoet gevormd, die via de Hezelpoort de stad introk. Omdat prins Filips zijn intrek nam in de burcht op de Valkhofheuvel, ging de plechtige optocht dwars door Nijmegen, van west naar oost: Hezelstraat, Markt en Burchtstraat. Het stadsbestuur had de hele route tevoren laten reinigen. Deze schoonmaakactie had in eerste instantie welgeteld 182 karren met drek opgeleverd, maar daags erna kregen enkele stadsbedienden desalniettemin de opdracht het werk over te doen, en dan beter.[59]

Al snel na de overname van Gelre in 1543 was het nieuwe Habsburgse gezag begonnen met herstelwerkzaamheden aan de verwaarloosde en deels ontmantelde Valkhofburcht; nog in 1543 maakte men een begin met de restauratie van de Sint-Nicolaaskapel. De sloopwerkzaamheden door de Nijmegenaren gedurende 1538-1543 hadden geleid tot grote grondverschuivingen. In 1546 was het herstelwerk voldoende gevorderd om keizer Karel een passend onderkomen te kunnen bieden, maar in 1549 werd toch nog gevreesd voor 'de instortinge van een groot deel des huys' tijdens prins Filips' verblijf. De situatie was zo gevaarlijk, dat fundamenten en keldergewelven onmiddellijk gerestaureerd moesten worden. Om het prinselijk gezelschap behalve een veilig ook een gerieflijk verblijf te geven, werden verder nog de belangrijkste kamers en zalen opnieuw bepleisterd en geschilderd.[60]

De volgende ochtend, op 17 oktober, kwamen functionarissen uit het Kwartier van Nijmegen bijeen in de Grote Zaal op de Burcht om prins Filips persoonlijk gehoorzaamheid te beloven.[61] Daarna ging de prins naar de Sint-Nicolaaskapel, die volgens Calvete de Estrella door Karel de Grote zou zijn gebouwd. Hier volgde Filips een plechtige Mis, gezongen door zijn eigen kapel. Vervolgens begaf de prins zich naar de Markt, waar een grote houten tribune was opgericht. Timmerlieden hadden daar meer dan twee weken aan gewerkt. De tribune was versierd 'met gulden laecken', hetgeen volgens Estrella met veel smaak was gedaan.

Vanaf deze tribune werd namens de prins, in het Nederlands, een eed voorgelezen, waarin Filips zijn toekomstige onderdanen 'rust, vrede, regt en gueder policie' beloofde. Bovendien garandeerde hij hun privileges, vrijheden, rechten en gewoonten, in overeenstemming met het Tractaat van Venlo (1543). Vervolgens legden de vertegenwoordigers van het Kwartier van Nijmegen ten overstaan van de prins een eed af: eerst ridders van het Kwartier van Nijmegen, daarna magistraat, burgers en ingezetenen van Nijmegen en ten slotte de vertegenwoordigers van de steden Tiel en Zaltbommel. Daarin beloofden zij, na het overlijden ('na der afleivicheyt') van keizer Karel, Filips als nieuwe hertog van Gelre en graaf van Zutphen te zullen gehoorzamen. Volgens een aanwezige ambtenaar van de domeinen werden vervolgens gouden en zilveren munten gestrooid.[62] De volgende dag zou het hoge gezelschap Nijmegen alweer verlaten, op weg naar Roermond, de hoofdstad van het Gelderse Overkwartier.

Zoals overal tijdens Filips' rondreis werden ook te Nijmegen geloften afgelegd tussen de (toekomstig) vorst en zijn onderdanen. Van de troonopvolger werd in alle gewesten verwacht dat hij te zijner tijd de aloude rechten en privileges zou respecteren.[63] Maar op speciaal verzoek van de Geldersen werd een akte van deze gebeurtenis opgemaakt waarin, eveneens op voorstel van de Geldersen, ook alle privileges van ná 1543 door de prins werden bevestigd.[64]

De inhuldiging van Filips in Nijmegen was wat sober, ook in vergelijking met Noord-Nederlandse steden als Dordrecht, Den Haag en Amsterdam, waar de prins met triomfbogen, erepoorten en theatervoorstellingen werd ingehaald.[65] Dit kan te maken hebben met verschillen in cultuur, welvaart en levensstandaard. De Nijmeegse bronnen zwijgen over moderner eerbetoon, zoals toneelstukken of decoraties en allegorische voorstellingen uit de klassieke oudheid. In Nijmegen werd prins Filips niet als triomferend vorst of als mogelijk opvolger van de Romeinse keizers ingehaald, ofschoon daarvoor juist in deze stad, historisch gezien, voldoende aanknopingspunten waren.

Voor de Geldersen betrof het vooral een ontvangst van (weer) een nieuwe hertog; een gebeurtenis die zich nog in 1538 had voorgedaan met de intocht van Willem van Kleef. Nijmegen haalde de nieuwe landsheer binnen volgens de oude gewoonte en verwelkomde de prins met het gebruikelijke ceremonieel, dat wil zeggen een ontvangst met burgers in harnas, die de nieuwe landsheer door middel van een stoet letterlijk en figuurlijk de stad binnenhaalden. Ook werden de

Viglius van Aytta. Buitenluik altaarstuk van F. Pourbus

traditionele geschenken aangeboden, vette ossen en wijn; dit in overleg met de overige Gelderse steden.[66]

Maar wellicht koos de stad Nijmegen heel bewust voor een traditioneel ceremonieel om haar afkeer te demonstreren van 'nieuwigheden' als de kanselarijordonnantie, het Verdrag van Augsburg en geloofsonderzoeken in opdracht van de landsheerlijke overheid. De ontevredenheid over deze recente gebeurtenissen leidde waarschijnlijk tot het Gelderse verzoek om een aanvullende bevestiging van alle rechten sinds 1543. Onder die rechten van na 1543 verstond Nijmegen ongetwijfeld de recente toezegging van Karel V dat de band met het Rijk, ondanks het Verdrag van Augsburg, gehandhaafd bleef, en de keizerlijke verklaring dat geloofsonderzoeken geen inbreuk mochten maken op de stedelijke privileges.

Heeft de formele akte van prins Filips' beloftes en toezeggingen het Gelderse wantrouwen werkelijk weg kunnen nemen? Het ongenoegen over de staatkundige inpassing van Gelre en Nijmegen in het geheel van de 'zeventien Nederlanden' zou sluimerend blijven, om vanaf ongeveer 1560 heviger te worden. Maar het zou tot het jaar van de Beeldenstorm (1566) duren voordat het gewest Gelre, onder leiding van de 'vrije rijksstad' Nijmegen, opnieuw de gelegenheid kreeg de godsdienstpolitiek en de band met het Duitse Rijk aan de orde te stellen. Prins Filips was toen inderdaad zijn vader opgevolgd als heer der Nederlanden, maar ook als koning van Spanje, waar hij zich in 1559 definitief vestigde. De bekwame Granvelle, speciaal aangesteld om landvoogdes Margaretha van Parma als 'eerste minister' in alles bij te staan, had na jarenlange agitaties door de hoge edelen in 1564 het veld moeten ruimen. *Grands seigneurs* als Oranje, Egmond en Hoorne maakten nu in Brussel de dienst uit, maar hun voorstellen voor staatkundige veranderingen en godsdienstige tolerantie kregen geen enkele steun van het Spaanse hof, waar de harde lijn van de factie rondom de hertog van Alva in hoog tempo aan invloed won. Grote delen van de Nederlandse bevolking gingen gebukt onder hongersnood en economische malaise. De lagere adel maakte zich tot spreekbuis van allerlei ongenoegens in den lande en bood met veel vertoon het bekende Smeekschrift aan, waarin werd gepleit voor een meer tolerante godsdienstpolitiek. Overal vonden clandestiene predikaties plaats, waartegen de verlamde en verwarde autoriteiten nauwelijks optraden. De wijze Viglius, nog altijd president van de Geheime Raad en de hoogste ambtenaar van de koning in de Nederlanden, verkeerde door het vertrek van Granvelle al enige tijd in een politiek isolement en bleek lichamelijk en geestelijk nog maar nauwelijks opgewassen tegen de enorme druk van de ernstige crisis in de Nederlanden.

Zo raakten de Nederlanden in de loop van 1566 ernstig verscheurd door grote politieke, sociale en godsdienstige tegenstellingen, waarop de verzwakte en verdeelde regering aanvankelijk geen adequaat antwoord vond. Hoe zou de 'vrije rijksstad' Nijmegen, de traditionele aanvoerder van de standen van het nog maar net ingelijfde vorstendom Gelre, zich tijdens deze gezagscrisis opstellen?

Deel 1 *Nijmegen aan de vooravond van de Nederlandse Opstand*

© The Hebrew University of Jerusalem & The Jewish National & University Library

Gezicht op Nijmegen vanuit het noorden. Uit: G. Braun en F. Hogenberg,
Civitates Orbis Terrarum, III, Keulen 1581

OUDHEID EN SCHOONHEID, RIJKDOM EN MACHT

1
Het stadsbeeld

Volgens Karel V was de stad Nijmegen één van de voornaamste steden van de Nederlanden, wegens haar ouderdom en schoonheid, rijkdom en macht.[1] Dit keizerlijke oordeel, ongetwijfeld mede ingegeven door diplomatieke beleefdheid, was beslist niet helemaal zonder grond en wordt bevestigd door andere beschrijvingen van Nijmegen. Ook volgens een eerdere, onbekende bezoeker betrof het hier een zeer rijke, grote en prachtige stad,[2] terwijl ruim honderd jaar voor het keizerlijk bezoek aan Nijmegen, in 1438, een 'Spaanse wereldreiziger' ook al tot de conclusie was gekomen dat deze door muren en grachten beschermde stad één van de best versterkte steden was die hij ooit had gezien.[3] Ook de bekende Antwerpse Italiaan Ludovico Guicciardini zou in zijn *Descrittione di tutti Paesi Bassi* (1567) Nijmegen omschrijven als een mooie, machtige, goed versterkte, dichtbevolkte en welvarende stad.[4] Guicciardini geeft de stad Nijmegen drie keer zoveel aandacht als de drie overige Gelderse hoofdsteden tezamen: het betrof dan ook de grootste en machtigste stad van Gelre.[5]

De langs de Waal omhoog klimmende stad bood een voor deze lage landen uniek panorama: een vestingstad op een hoogvlakte aan een zeer brede rivier.[6] Dat het om een sterke vestingstad ging, werd omstreeks 1540 ook in een spionageverslag aan de Habsburgse autoriteiten gerapporteerd.[7] De stad had net een langdurige, ingrijpende modernisering van haar verdediging afgerond. Vanaf 1520 werd de verdedigingslinie uit de vijftiende eeuw grotendeels vervangen door nieuwe muren, die aan de buitenzijde waren afgedekt met grote mergelblokken. Deze ommuring was aan de binnenzijde versterkt door een aarden wal, die bij de renovatie over de hele linie werd verbreed en opgehoogd. De muren waren aan de buitenkant omgeven door een diepe, droge gracht met doornige struiken. Ook de stadspoorten werden vanaf 1520 één voor één versterkt met onder meer rondelen. Verder legde men aan de achterzijde van de poorten weergangen aan waarover het geschut gemakkelijk kon worden verplaatst. Bij wijze van afronding van deze omvangrijke onderneming plaatste de stad op diverse muren en poorten gedenken wapenstenen, als teken van haar autonomie. De geheime opsteller van het al genoemde spionagerapport concludeerde overigens dat de stad toch wel was in te nemen, met name vanaf de rivier. Aan de rivierzijde werd de stad tegen invallen

beschermd door een rij van muren en versterkte huizen, op enkele plaatsen onderbroken door torens en poorten.

De grootschalige renovatie van de Nijmeegse verdedigingswerken in de jaren twintig en dertig waren de laatste traditioneel-middeleeuwse versterkingen van de stad: na 1569 werd de verdediging buiten de muren ingrijpend gemoderniseerd met bolwerken. Het waren ook in een ander opzicht traditionele aanpassingen, omdat de versterkingen van de jaren twintig en dertig de laatste waren die in opdracht van de stad zelf werden uitgevoerd.[8]

Aan de hand van de oudste plattegronden, gezichten en vogelvluchtkaarten, die dateren uit de zestiende eeuw,[9] kunnen we nagaan welke indruk deze vestingstad moet hebben gemaakt op reizigers die vanuit het noorden kwamen. De burcht op de Valkhofheuvel domineerde het panorama. Het gebouwencomplex lag ietwat geïsoleerd van de rest van de stad, bovenop een kale heuvel en trok onmiddellijk de aandacht van de toeschouwer aan de overzijde van de Waal. De bouwgeschiedenis van de burcht gaat terug tot de Karolingische tijd, toen de Frankische nederzetting op de Valkhofheuvel de bestemming van palts kreeg en daarmee een van de paleizen van Karel de Grote werd. In de twaalfde eeuw gaf keizer Frederik I ('Barbarossa') opdracht tot een ingrijpende herbouw. Het resultaat was een grote, imposante burcht. De zware woontoren ('donjon') hiervan zou nog eeuwenlang het Nijmeegse stadsbeeld domineren.

In de zestiende eeuw bepaalden de vele torens van kloosters, kerken en kapellen het silhouet van de stad. Even ten westen van de Valkhofburcht stond de Antoniuskapel; dankzij de ligging op een heuvel was deze kapel vermoedelijk goed zichtbaar voor de bezoeker die de stad vanuit het noorden naderde.[10] De kapel was oorspronkelijk verbonden aan het Heilige-Geesthuis, maar had zich in de vijftiende eeuw feitelijk ontwikkeld tot een zelfstandige parochie.[11] Rondom de kapel lag een kerkhof; men betrad het via een poort, waarop het beeld van Sint-Antonius was geplaatst. Aan de noordzijde van dit kerkhof lag, aan de rand van de heuvel, het al genoemde Heilige-Geesthuis. Vanuit deze instelling ontvingen veel mensen een uitkering, niet alleen armlastigen maar ook inwoners die hier een soort lijfrente hadden lopen.[12] Het Heilige-Geesthuis beheerde verder ten behoeve van armlastige inwoners verscheidene huizen in de omgeving van de Antoniusplaats, aan de Ridderstraat en aan de Ottengas.[13]

Aan de Ridderstraat bevond zich ook, tegenover de huisjes van het Heilige-Geesthuis, het zogenoemde Hof van Batenburg, een groot huis van de familie Bronckhorst-Batenburg, één van de belangrijkste Gelderse adelgeslachten. De Ridderstraat was een voorname straat; ook een vooraanstaande Nijmeegse regentenfamilie als Van den Bergh had hier een woonhuis.[14] Achter de Antoniusplaats bezaten de Kruisbroeders van Keulen een aanzienlijk terrein, waarvan de ingang aan de westkant van de Duivengas lag. Vanuit het hier gelegen huis beheerden zij hun landerijen, die voornamelijk in de Ooy lagen.[15]

Hemelsbreed een paar honderd meter ten zuiden van de Antoniusplaats lag

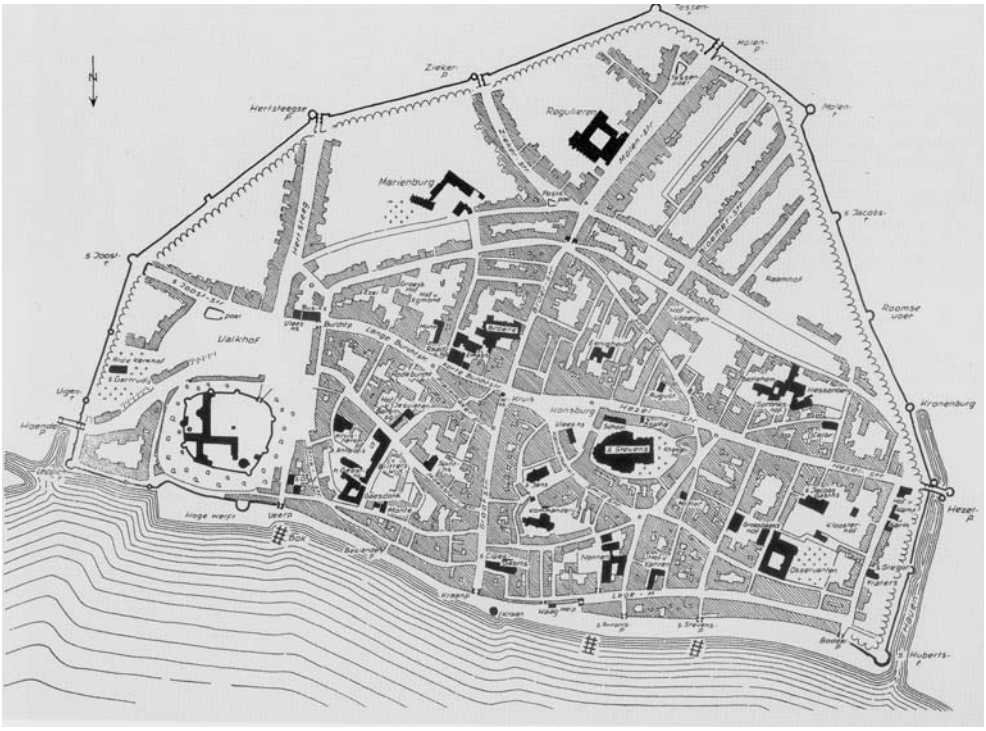

Plattegrond Nijmegen omstreeks 1550. Uit: F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, Brugge 1956

De Latijnse school met apostelbeelden

het zusterklooster Mariënburg, dat waarschijnlijk oorspronkelijk een begijnenhuis was geweest. Aan het begin van de vijftiende eeuw was het een gemeenschap van Zusters van het Gemene Leven. Het huis werd nadien een klooster, maakte deel uit van het Kapittel van Neuss en sloot zich omstreeks 1453 aan bij de Congregatie van Windesheim.[16] De opvallende kloosterkerk dateert uit ongeveer 1430. Deze werd gebouwd in een voor Nederland bijzondere stijl: de kerk kende een afzonderlijk koor voor de zusters, dat enkel was te bereiken vanuit het klooster zelf, zodat de zusters gescheiden van de overige gelovigen de diensten konden volgen. Op het grote kloostererf waren enkele gebouwen gelegen: behalve kerk en kloostergebouwen, een bakhuis, brouwhuis, patershuis en een gastenverblijf. Verder omvatte dit complex een kerkhof, boomgaard, moestuin en bleekvelden.[17]

Het klooster Mariënburg onderhield nauwe contacten met de regulieren aan de Molenstraat. Ook dit reguliérenklooster maakte deel uit van het kapittel van Windesheim. Beide kloosters waren oorspronkelijk buiten de stad gelegen, maar ten gevolge van uitbreidingen van het almaar groeiende Nijmegen kwamen ze in de tweede helft van de vijftiende eeuw binnen de omwalling te liggen. In de tweede helft van de zestiende eeuw stonden in dit gedeelte van de stad echter nog maar weinig huizen. De twee kloosters waren van oudsher vermogend, maar de financiële situatie verslechterde vanaf 1550. Bovendien nam het aantal kloosterlingen af, zowel in Mariënburg als in het reguliérenklooster.[18]

Vanaf de overzijde van de Waal was het klooster van de dominicanen aan de Broerstraat duidelijk zichtbaar.[19] De predikbroeders hadden zich aan het eind van de dertiende eeuw in Nijmegen gevestigd. Klooster en kerk lagen naast het raadhuis aan de Burchtstraat. Het stadsbestuur maakte voor grote bijeenkomsten gebruik van de refter van het klooster. In 1545 richtte de stad een verzoek aan de provinciale overste om de Nijmeegse prior niet over te plaatsen, omdat deze in de stad erg geliefd was. Bovendien zou zijn aanwezigheid in Nijmegen noodzakelijk zijn wegens 'het groeiende ongeloof' binnen de stad.[20] Tijdens de onlusten van de Beeldenstorm, voerde de pasbenoemde prior Johan van Sint-Anthonis (ca. 1500-1588) in het openbaar een opzienbarend debat met een predikant.[21] Johan van Sint-Anthonis had op dat moment al naam gemaakt als geleerde, onder meer door de uitgave van geschriften van kerkvaders.

Even ten westen van het dominicanenklooster verhief zich een ander bouwwerk: de Commanderie van Sint-Jan, gelegen op een heuvel die uitstak boven de rest van de stad.[22] Het ommuurde complex omvatte eigenlijk de hele heuvel tussen de Keumegas, Nonnenstraat en Smidstraat. Buiten de muren bevond zich de bijbehorende kerk, op de huidige Korenmarkt. De johannieters hadden al aan het eind van de twaalfde eeuw op deze heuvel een hospitaal gevestigd ten behoeve van zieken en reizigers. Maar in de zestiende eeuw kreeg de charitatieve zorg minder aandacht dan het beheer van de omvangrijke landerijen.[23]

In het zestiende-eeuwse panorama, vanaf de overzijde van de rivier, rees naast de Commanderie onmiddellijk een volgende heuvel met een kerk op: de Sint-

Stevenskerk op de Hundisburg. Oorspronkelijk was een aan Sint-Steven gewijde parochiekerk gelegen op de Valkhofheuvel. Graaf Otto II van Gelre, die dankzij de verpanding van Nijmegen (1247) de beschikking kreeg over de keizerlijke burcht, had de inrichting van de heuvel ingrijpend gewijzigd.[24] Kerk en pastorie moesten daarbij wijken voor een nieuwe gracht; de parochiekerk werd verplaatst naar de andere kant van de stad, op de Hundisburg. Maar het kerkhof bij de burcht bleef tot in de zestiende eeuw in gebruik. Jaarlijks vond op de zondag na Pinksteren een grote processie plaats waarbij 'heel Nijmegen' van de Sint-Stevenskerk naar dit zogeheten Oude Kerkhof trok.

In 1273 werd de (nieuwe) Sint-Steven gewijd. De kerk onderging in de daaropvolgende eeuwen verscheidene verbouwingen. In het midden van de vijftiende eeuw werden bijvoorbeeld een gewelfde omgang en straalkapellen om het koor gebouwd; een hoogtepunt in de Nederrijnse gotiek, ontworpen door de Bommelse bouwmeester Gisbert Schairt.[25] In de jaren veertig van de zestiende eeuw startte opnieuw een ingrijpende verbouwing; omstreeks 1565 werd deze laatste grote uitbreiding afgerond. Er werd een nieuw, groot dwarsschip aangelegd, dat uiteindelijk bekroond werd met een uniek 'open' portaal aan de zuidzijde.[26]

Sinds de vijftiende eeuw was aan de Sint-Steven een college van kanunniken verbonden. De verheffing tot kapittelkerk ging niet zonder problemen. De Nijmeegse overheid en de plaatselijke geestelijkheid hadden zich hiervoor jarenlang ingespannen, maar het Apostelkapittel te Keulen, dat de patroonsrechten over de Nijmeegse parochiekerk bezat, vreesde een verlies aan inkomsten. Nijmegen wist uiteindelijk (1480) zijn zin door te zetten, maar de Keulse apostelheren konden enkele rechten handhaven, zoals de bevoegdheid een deken aan te stellen.[27] Vanaf die tijd vestigden zich meer en meer kanunniken aan het grote kerkhof dat rondom de Sint-Steven lag.[28]

Aan de zuidkant van de Sint-Steven werd in de jaren veertig van de zestiende eeuw de Latijnse school herbouwd. De werkzaamheden werden uitgevoerd onder leiding van stadsbouwmeester Herman van Herengrave.[29] Het resultaat was een harmonieus samenspel van laatgotische en renaissancestijlen. Twaalf apostelbeelden aan de gevel brachten de oude band met het Apostelkapittel van Keulen tot uitdrukking, al was de school van de stad zelf, en niet van het Keulse of Nijmeegse kapittel.[30]

Voor het oog van de toeschouwer aan de overzijde van de Waal lag even ten westen van de Stevenskerk opnieuw een kloostercomplex op een heuvel. Deze heuvel, de Hessenberg, lag binnen de driehoek gevormd door de straten Doddendaal, Hessenberg en Jodenberg. Het was een betrekkelijk geïsoleerd gebied, alleen te bereiken via enkele kleine, steile zijstegen. Hier woonden vooraanstaande burgers en edellieden. De Doddendaal was genoemd naar het woonhuis van de heren van Doddendaal, een heerlijkheid in de buurt van Ewijk. De heren van Gendt bezaten een groot huis aan de Jodenberg.[31] Op de Hessenberg ontstonden omstreeks 1400

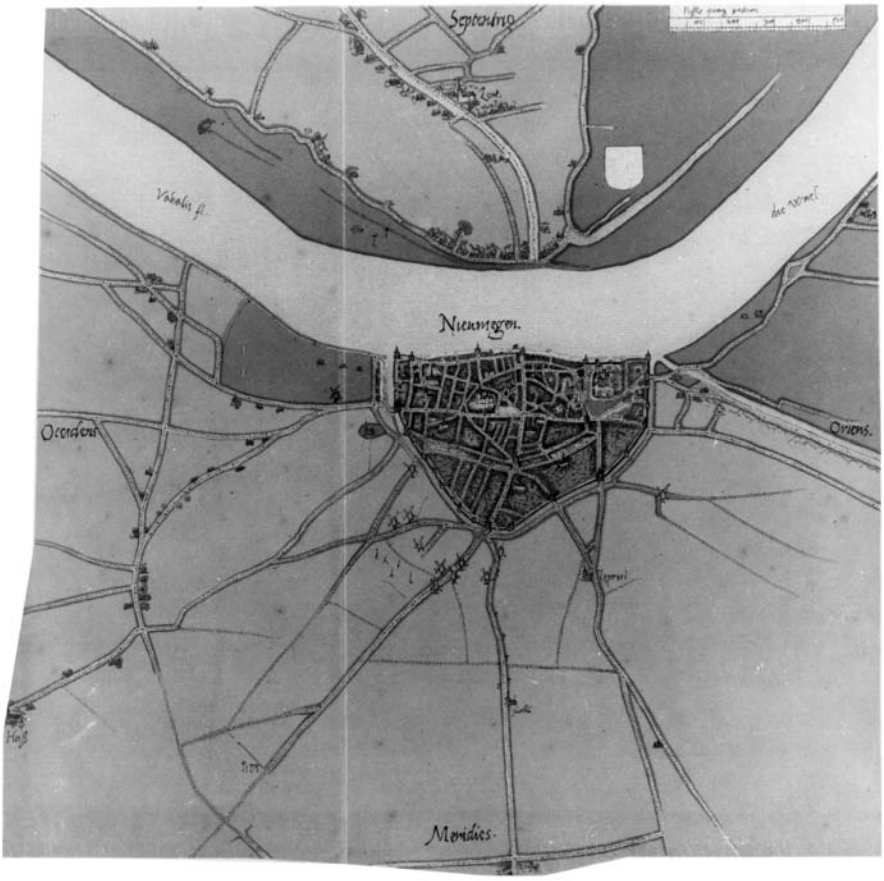

Vogelvluchtkaart van Nijmegen, ca. 1560, van Jacob van Deventer

een drietal begijnenhuizen: Sprongshof, Bethlehem en Hessenberg. Deze huizen werden in de loop van de vijftiende eeuw omgevormd tot kloosters. Het klooster Hessenberg bood aan het eind van de vijftiende eeuw onderdak aan ongeveer negentig zusters.[32] Daarmee was dit klooster het grootste vrouwenklooster van Nijmegen. Aan het eind van de zestiende eeuw was het aantal zusters echter teruggelopen tot ruim vijftig.[33] Het klooster beschikte over een kapel, die vermoedelijk erg leek op de kerk van het Mariënburgklooster.[34] In de jaren vijftig van de zestiende eeuw moet het klooster Sprongshof in problemen hebben verkeerd; waarschijnlijk is het vervolgens met het klooster Bethlehem samengevoegd.[35]

Het klooster Hessenberg was overigens niet het voornaamste Nijmeegse klooster: dat was het klooster Maria Magdalena, dat meestal kortweg 'ter Nonnen' werd genoemd.[36] Dit was een waardig klooster, niet alleen omdat zijn geschiedenis terugging tot ongeveer halverwege de dertiende eeuw, maar ook omdat alleen adellijke vrouwen werden toegelaten.[37] Het klooster maakte sinds sinds 1344 deel uit van de orde der premonstratenzers. Het kloostercomplex besloeg een groot terrein, begrensd door de Lage Markt, de Priemstraat, de Nonnenstraat en de Praetshof.

Verder naar het westen, aan de Papengas, lagen klooster en kerk van de franciscaner minderbroeders.[38] Zij hadden hun klooster oorspronkelijk, in 1455, even buiten de stad gebouwd. Vermoedelijk heeft de beroemde pater Jan Brugman (ca. 1400-1473) zijn bekende welsprekendheid aangewend om de stad ervan te overtuigen dat dit klooster er moest komen.[39] De volksprediker is overigens in datzelfde Nijmeegse klooster gestorven. Ten gevolge van oorlogshandelingen in Gelres strijd tegen Bourgondiërs en Habsburgers werden de minderbroeders enkele malen gedwongen te verhuizen. Maar in 1490 kregen zij een definitieve plaats, nu binnen de stad Nijmegen. Het was een kleine kloostergemeenschap, met slechts enkele geestelijken. Zij waren betrokken bij de geestelijke zorg vanuit de eigen kerk aan de Papengas, maar ook ten behoeve van de Stevenskerk en van parochies buiten Nijmegen, onder meer in Tiel.

In de meest westelijke straat van de stad, de Boddelstraat, lag het Fraterhuis.[40] Hier woonden sinds 1475 de Broeders des Gemenen Levens, ongeveer halverwege de straat aan de westzijde. Zij waren enige jaren tevoren naar Nijmegen gekomen op verzoek van burgers.[41] Hun huis aan de Boddelstraat behoorde oorspronkelijk aan de heren van Ooy. Reinout van Ooy had zich aangesloten bij de Bourgondische partij; tijdens het beleg door Karel de Stoute (1473) hadden de Nijmegenaren uit wraak zijn woning geplunderd. De heer van Ooy had vervolgens geweigerd het huis te herstellen. Hij wilde niet meer in Nijmegen over een woonhuis beschikken en deed het van de hand. Het werd toen gekocht door een kanunnik van de Sint-Steven, die er een huis voor de broeders van maakte.[42] In de loop der jaren werden verscheidene huizen in de Boddelstraat aangekocht. Omstreeks 1520 reikte het huizenbezit van de broeders tot aan de Waal.

Deze uitbreiding hield vermoedelijk verband met het groeien van één van hun werkzaamheden, namelijk het bieden van onderdak aan scholieren. Bij de broe-

ders woonden scholieren in, zowel voor eigen rekening als met een beurs. De deken van het Arnhemse Sint-Walburgskapittel, de uit Nijmegen afkomstige Burchard van den Bergh (ca. 1500-1566), riep in 1560 een fonds in het leven voor een zestal beurzen die bedoeld waren voor Arnhemse scholieren.[43] Deze Burchard van den Bergh behoorde tot een vooraanstaande Nijmeegse regentenfamilie en was verwant aan het machtige magistraatslid Jacob Kanis.[44] De broeders hielden overigens wel toezicht op de vorderingen van de jongens, maar gaven zelf geen les: onderwijs werd gevolgd aan de Latijnse school.[45] Verder leverden de broeders papier, perkament, inkt en dergelijke aan de stadskanselarij en waren zij betrokken bij het kalligraferen en inbinden van boeken.[46]

De Boddelstraat bood een gevarieerde aanblik. Het was van oorspong één van de aanzienlijkste straten van Nijmegen. Ten behoeve van het beheer van hun landerijen en huizen in Nijmegen en omgeving beschikten diverse religieuze instellingen over een onderkomen in Nijmegen. Bovenaan in de Boddelstraat stonden huizen en kapellen van de cisterciënzerabdij van Camp (bij Rheinberg/Meus) en van de Kartuizers van Roermond. Aan deze straat bevond zich ook een toegang tot de omvangrijke Kloosterhof, die van de cisterciënzer zusters van het klooster Gravendal bij Goch was; het complex liep van de Boddelstraat tot aan de Papengas.[47] Ook aanzienlijke adellijke personen beschikten over een huis in de Boddelstraat, zoals Diederik van der Lippe, genaamd Hoen, heer van Grubbenvorst, die in 1560 een huis kocht tegenover het Fraterhuis.[48] Maar omstreeks diezelfde tijd kreeg de straat ook meer en meer een slechte naam. In 1559 legde het stadsbestuur de in deze straat gelegen kroegen een tapverbod op wegens de hier gepraktiseerde prostitutie.[49]

De reiziger die zich met het veer over de Waal liet brengen, zette voet aan wal nabij de Kraan, het middelpunt van de levendige en bedrijvige Waalkade. Deze grote torenkraan diende voor het laden en lossen van de schepen op de Waal. Een dergelijke hijsinstallatie kwam alleen voor in steden waar grote hoeveelheden goederen werden overgeslagen. Die van Nijmegen dateerde uit de veertiende eeuw.[50] Bij Nijmegen passeerden jaarlijks honderden schepen, zowel stroomopals stroomafwaarts. Nijmegen was een stad van handel en verkeer, een stad ook van kooplieden en schippers.[51] De Waalkade vormde het levendige bewijs. Hier werden allerhande goederen overgeslagen: wijn, graan, vis, steen, zout, kaas, hout, kolen, aardewerk. In 1565 besloot het Nijmeegse stadsbestuur dat voortaan op maandag een gedeelte van de drukke Waalkade moest worden gereserveerd voor marktschepen.

Nabij de Kraan lag de Kraanpoort, die omstreeks 1540 geheel werd herbouwd in een fraaie renaissancestijl. Naar voorbeeld van het kasteel bij Zoelen, kreeg de poort een kap met daarop een achthoekig koepeltje (lantaarn) met zes beschilderde wapens. De toren was versierd met beeldhouwwerk, waaronder een beeld van Christoffel, dat overigens tijdens de Beeldenstorm van 1566 naar beneden zou

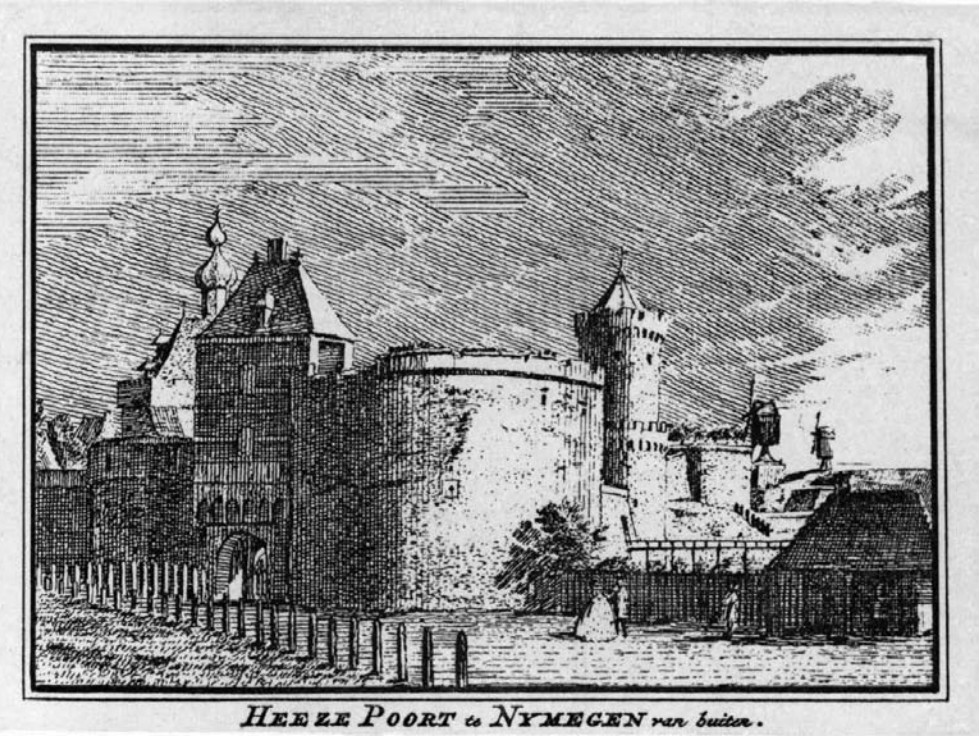

Hezelpoort

worden gehaald.[52] Aan de stadszijde prijkte een drietal geschilderde versieringen met figuren; bovenop het dak stonden, heel toepasselijk, twee kraanvogels.[53]

Bij de Kraanpoort legde het veer over de Waal aan; ook was hier de vertrek- en aankomstplaats van reizigers per schip.[54] Kraan, aanlegplaats en Kraanpoort waren het centrum van de bedrijvigheid op de Waalkade. Oorspronkelijk was de aanlegplaats van het veer gelegen bij de Veerpoort aan de voet van de burcht. Op die plaats lag in de zestiende eeuw echter een grote bok die als ijsbreker fungeerde; verder stroomafwaarts, ter hoogte van de Meipoort en bij de Stevenspoort waren eveneens dergelijke bokken gelegen.[55] De Waaloever was over de hele lengte versterkt met een houten kade. Deze zogeheten werf werd vanaf de jaren veertig vervangen door een stenen kade. Dit project werd aan het eind van de jaren zestig afgerond.[56] De eigenlijke haven van Nijmegen lag echter aan de westzijde van de stad, loodrecht op de rivier. In oorlogstijd werd de toegang tot de haven met kettingen afgesloten.[57]

De haven reikte tot aan de machtige en indrukwekkende Hezelpoort, die tevens de hoofdtoren was van de Nijmeegse stadsmuren. Aan de veldzijde bevond zich een dubbel rondeel, waartussen de weg stadinwaarts voerde, eerst door een buitenpoort en dan via een tweede doorgang. Deze stadspoort werd in de jaren dertig van de zestiende eeuw ingrijpend gerenoveerd. Bij de afronding van deze werkzaamheden, in 1540, werd boven op de poort een beeld van keizer Karel geplaatst, dat met bladgoud was bedekt.[58] Daarmee werd aangegeven dat de bezoeker hier een rijksstad betrad. Met wapenstenen waren diverse versieringen en spreuken aangebracht, zowel op de binnen- als op de buitenpoort. Volgens Calvete de Estrella, die in 1549 deel uitmaakte van prins Filips' gezelschap,[59] viel op de buitenpoort te lezen *Si Deus pro nobis, quis contra nos?*, ('als God voor ons is, wie zal dan tegen ons zijn?'). Boven de binnenpoort waren twee stenen beelden aangebracht; zij waren in wapenrusting en droegen tussen zich een schild, met daarop de ietwat cryptische tekst *Hic Pes Imperii,* wat we zouden moeten vertalen met 'hier eindigt het Rijk', oftewel: de stad Nijmegen is een rijksstad.[60] Daaronder was volgens Estrella het wapen van keizer Karel aangebracht; links daarvan stond het wapen van de stad Nijmegen, met de bijbelse spreuk *Justus ut palma florebit,* ('de rechtvaardige zal bloeien als een palmboom').[61]

Via de robuuste en imposante Hezelpoort kwam men in de drukke Hezelstraat, na de Molenstraat waarschijnlijk de straat met het meeste verkeer. De Hezelstraat was een onderdeel van de oude verbinding Kleef-Nijmegen-Tiel, waarvan de oorsprong teruggaat tot de Romeinse tijd.[62] In de omgeving van het lagere gedeelte van de Hezelstraat waren veel kloosters en begijnenhuizen gevestigd. Ongeveer honderd meter voorbij de Hezelpoort bevond zich de nauwe toegang tot het Sint-Jacobsgasthuis. Dit gasthuis was in de eerste helft van de vijftiende eeuw opgericht als armenhofje annex hospitaal. Er was ook een kapel aan verbonden, de huidige Geertruidskapel of het Glashuis. Op het terrein lagen twaalf huisjes voor arme mannen en vrouwen. De cellezusters, of Zwarte Zusters, verzorgden de zieken.[63] Recht tegenover de toegang tot het Jacobshuis, kwam de

Pikkegas op de Hezelstraat uit, een nauw steegje waar de cellebroeders een huis hadden voor de verpleging van pestlijders en krankzinnigen. Het was waarschijnlijk een kleine instelling; het aantal broeders zal gering zijn geweest.[64] In dit straatje was vermoedelijk de jonge prins Willem van Oranje ondergebracht toen hij in 1546 deel uitmaakte van het gevolg van keizer Karel.[65]

Even verderop kwam aan de zuidzijde de Begijnengas op de Hezelstraat uit. Halverwege de Begijnengas lag het oudste begijnenhuis van Nijmegen; de eerste vermelding dateert uit 1336. Sinds het midden van de vijftiende eeuw werd het Groesbeekshof genoemd; omstreeks die tijd werd het convent omgezet in een kloostergemeenschap (Tertiarissen).[66] Naast het Groesbeekshof lag het woonhuis van de voorname familie Van Welderen. Johan van Welderen maakte van 1564 tot 1591 deel uit van het Nijmeegse stadsbestuur; tijdens politieke en godsdienstige onlusten in 1579 en in 1585 zou hij optreden als verdediger van het katholieke geloof. Ook de familie Van den Bergh-Kanis bezat hier een groot huis.[67]

Ongeveer honderd meter verder was de afslag naar de Houtstraat, die destijds met een boog naar het zuiden doorliep tot ongeveer aan de huidige hoek Broerstraat-Ziekerstraat. De meeste bewoners van de Houtstraat waren weinig vermogend, maar toch hadden in de tweede helft van de zestiende eeuw enkele vooraanstaande Nijmegenaren hier een woning, zoals Derick Kanis, de kerkmeester van de Sint-Steven, de Nijmeegse stadssecretaris mr. Johan van den Have, die deze functie bekleedde van 1555 tot 1589, en jonker Werner van Lennep, die in 1554 raadslid en in 1577 richter van Nijmegen werd.[68]

Vanaf de afslag met de Houtstraat ging de Hezelstraat steil omhoog de Hundisburg op. Wandelaars moesten een stevige klim afleggen, maar werden voor hun inspanningen beloond met de schitterende aanblik van de Markt. Dit was de belangrijkste open ruimte van Nijmegen. Aan de westzijde van de Markt lag het Gewandhuis (lakenhal). De eigenlijke lakenhallen waren ondergebracht op de eerste verdieping; de vertrekken op de begane grond waren ingericht als winkels en woonhuizen. De ruime bovenzalen werden ook gebruikt voor feestmalen en plechtige bijeenkomsten. Het Gewandhuis werd vanaf 1542 ingrijpend verbouwd.[69]

Bij de onderdoorgang naar de Sint-Steven, de Kerkboog, verkochten kramers en schoenmakers hun waren. Een witte steen in het plaveisel gaf aan tot welke plaats zij mochten staan. In de zestiende eeuw werd de Markt ook gebruikt als veemarkt. Regelmatig vonden hier speciale markten plaats: tweemaal per jaar een ossenmarkt, en mogelijk ook een jaarlijkse paardenmarkt.[70] Aan de noordkant van de Markt bevond zich tot 1571 het Vleeshuis; het werd in dat jaar verplaatst naar de kelder van de Latijnse school. In een aanbouw van het Vleeshuis was de stedelijke Waag gevestigd.[71] Naast de Waag was de Kannenmarkt gelegen, de plaats waar stenen pannen en potten werden verkocht. Nijmegen was een belangrijke stapelplaats voor Keuls aardewerk, hetgeen ook verband hield met de Nijmeegse wijnhandel. Voorbij de Kannenmarkt, even verder naar beneden in de Smidstraat ter hoogte van

de doorgang naar de Sint-Janskerk, werd tijdens marktdagen groente en fruit verkocht.[72]

Op de Markt bevond zich ook de kaak, waaraan misdadigers werden vastgeketend om te pronk te worden gesteld. In 1581 werd bijvoorbeeld een vrouw aldus gestraft wegens overspel; vervolgens kreeg ze een groene krans op haar hoofd en werd zij de stad uitgeleid, voorafgegaan door iemand die op een bekken sloeg.[73] Doodvonnissen werden maar zelden op de Markt voltrokken; dat gebeurde meestal buiten de stad of aan de buitenzijde van de Burchtpoort. Maar in 1554 werd toch een zekere Johan van Wyssel hier onthoofd. Zijn executie moet om de één of andere reden de woede van omstanders hebben opgeroepen, want zij sloegen vervolgens de scherprichter dood. Datzelfde lot trof Nijmeegse scherprichters overigens ook in 1551 en in 1579.[74]

Rondom de Markt waren verscheidene voorname wijnhuizen en herbergen gelegen. Aan de zuidkant stond bijvoorbeeld De Zwaan, een logement waarvan Thomas van Triest eigenaar was, de trotse burgemeester die in 1546 de soldaat van de keizer had aangehouden. Aan de hand van de stadsrekeningen is na te gaan wie, op kosten van de stad, wel eens in deze herberg verbleven: voorname gasten als Maarten van Rossum, de heer van Brederode, de bisschop van Utrecht en iemand die als de graaf van Friesland werd geregistreerd. Andere herbergen aan de Markt waren de Zwarte Adelaar, waar de hertog van Alva in 1568 zijn intrek nam, en het Rode Hert, waar deze landvoogd toen door de stad een maaltijd kreeg aangeboden.[75]

Het eigenlijke centrale punt van de Markt, en van heel de stad, bevond zich aan de oostelijke rand ervan, op het kruispunt van Nijmegens voornaamste straten. Deze plaats was in de straat gemarkeerd met de Blauwe Steen, een grote plaat van leisteen. In tijden van gevaar trokken gewapende burgers veelal naar dit gedeelte van de Markt. Dan werd hier ook vaak de stadsbaander geplaatst, de banier waaronder de Nijmeegse burgers ten strijde trokken. Zolang de baander op de Markt stond, dienden de burgers onder de wapenen te blijven; was de situatie weer veilig, of had de stad intussen huursoldaten in dienst kunnen nemen, dan werd de baander weer opgeborgen.[76] Op de Blauwe Steen werden in de zestiende eeuw ook wel straffen voltrokken. Zo werden hier iemand twee vingers afgehakt omdat hij meineed zou hebben gepleegd, en van een zakkenroller werden op de Blauwe Steen ooit beide oren afgesneden. Ook zijn er vermeldingen van boekverbrandingen op de Blauwe Steen, in 1531 en in 1560.[77]

Op de Blauwe Steen kwamen enkele belangrijke straten uit; in feite kruisten hier de twee grote verkeersassen elkaar, van oost naar west (Hezelstraat-Burchtstraat) en van noord naar zuid (Molenstraat-Broerstraat-Grotestraat). Dit gedeelte van de Markt werd dan ook vaak het Kruis genoemd. Het tracé Molenstraat-Broerstraat-Grotestraat maakte deel uit van de oude weg naar de Maas. De Broerstraat is genoemd naar het dominicanenklooster (predikbroeders of predikheren); een klein zijsteegje, ongeveer halverwege de Broerstraat, leidde naar het klooster.

Hier had Otto van Appeltern, heer van Persingen, een woonhuis.[78] Ongeveer tegenover dit steegje kwam een ander straatje op de Broerstraat uit, de Bemelgas of Beinheimsgas, genoemd naar de vooraanstaande familie Beinhem. In 1562 kocht Henrick van Beinhem hier een huis; hij behoorde tot het gezelschap notabelen dat in 1546 probeerde met een geldinzameling een kanunnik, die van ketterij werd verdacht, uit handen van het Habsburgse gezag te houden. Aan het eind van de Beinheimsgas woonde Maarten van Andelst, de stadsbestuurder die in 1546 eveneens betrokken was bij de geldinzameling en die in 1548 zijn medewerking weigerde aan het geloofsonderzoek van het Hof en inquisiteur Gruwel.[79] Op de hoek Beinheimsgas-Broerstraat stond het woonhuis van Jacob Kanis, tevens het geboortehuis van de beroemde Peter Kanis (Petrus Canisius; 1521-1597), die in 1922 tot heilige en kerkleraar werd verheven.

Aan het eind van de Broerstraat bevond zich de Windmolen- of Wiemelpoort, een belangrijke poort in de veertiende-eeuwse omwalling. Na de uitbreiding van de stad in de loop van de vijftiende eeuw verloor deze poort zijn oorspronkelijke functie, maar de Windmolenpoort werd van oudsher ook gebruikt als gevangenis; in 1534 werden hier bijvoorbeeld twee vrouwen gevangen gezet op verdenking van 'ketterij'.[80] In de jaren twintig van de zestiende eeuw werd de voorpoort gesloopt, maar het hoofdgebouw bleef behouden. In deze poort was, aan de stadzijde, in 1538 een wapensteen geplaatst, afkomstig van de versterkingen aan de Valkhofburcht die de stad had laten neerhalen in de strijd met hertog Karel van Egmond. Aan de buitenzijde werd omstreeks diezelfde tijd het wapen van keizer Karel aangebracht.[81]

De Grotestraat was de meest bruisende straat van het zestiende-eeuwse Nijmegen.[82] Het was dé toegangspoort tot Nijmegen: veel reizigers en kooplieden kwamen via deze straat de stad binnen, omdat onder aan de Grotestraat, bij de Kraanpoort, schepen en ook het veer aanlegden. Aan deze straat waren dan ook veel wijnhuizen en herbergen gevestigd, met klinkende namen als De Kroon, De Gulden Mat, De Sleutel, De Bourbon, De Witte Beer, Het Paradijs, De Rode Leeuw en Moriaen (of Moriaenskop, Moortje). Daartussen stonden winkels en prachtige laatgotische huizen van welvarende kooplieden en rijke heren. Maar ook ambachtslieden hadden in deze straat hun woning. Helemaal beneden aan de Grotestraat was de vismarkt, waar de vis aan de straat op vaste stenen visbanken te koop werd aangeboden. Het kon er daar levendig aan toegaan, zoals blijkt uit een veroordeling uit 1595, toen enkele visvrouwen heel spreekwoordelijk werden beboet wegens 'heuren vuylen beck'.[83] Eveneens onder aan de Grotestraat, aan de westzijde, lag het Sint-Nicolaasgasthuis, waar armen, zieken en bejaarden werden verzorgd en waaraan ook een kapel was verbonden.[84] Ongeveer vijftig meter bergopwaarts, aan de oostelijke kant, begon de Muchterstraat. Hier bezaten de heren van Ubbergen een woonhuis: de familie Bonenborch, genaamd van Honstein.[85] In de zestiende eeuw speelden zij als magistraatsleden en burggraven een belangrijke rol in het Nijmeegse openbare leven. Elders in deze straat was ook het Spinthuis

gelegen, een instelling van waaruit de broederschappen van Sint-Michiel en van het Heilig Kruis voedsel en kleding uitdeelden aan arme inwoners.

Boven aan de Grotestraat begon de Korte Burchtstraat. In dit gedeelte van Nijmegen woonden verscheidene bontwerkers; in deze straat vond dan ook de jaarlijkse bontmarkt plaats.[86] Hier werd in de jaren vijftig van de zestiende eeuw het raadhuis gebouwd.[87] De Lange Burchtstraat was de deftigste straat van Nijmegen.[88] Even voorbij het raadhuis, aan dezelfde kant, lag het voornaamste huis: het Hof van Egmond, waarvan Maximiliaan van Egmond en later Willem van Oranje eigenaar was. Daarnaast lag het Hof van Groesbeek, de verblijfplaats van de heren van Groesbeek, terwijl ook de familie Van Limburg Stirum hier in de buurt een onderkomen had. Een volgend belangrijk pand was het woonhuis De Ezel, dat tot 1569 van Johan Touman was. Touman trad in 1557 toe tot het stadsbestuur; in het jaar van de Beeldenstorm (1566) werd hij samen met de ervaren, maar omstreden Maarten van Andelst tot burgemeester gekozen.

In de directe omgeving van deze grote huizen lag ook de voorname herberg Het Helm. Uit de stadsrekeningen valt op te maken dat Maximiliaan van Egmond en Willem van Oranje hier wel eens door de stad werden ontvangen. Maar in december 1567 namen commissarissen van de Raad van Beroerten hun intrek in deze herberg om een onderzoek in te stellen naar de onlusten tijdens de Beeldenstorm.[89] Vermeldenswaard is verder nog de keizerlijke Munt, die tussen het raadhuis en het Hof van Egmond stond. Het huis van de muntmeester lag om de hoek, in de Lange Nieuwstraat. In 1558 werd Henrick Hanssen tot muntmeester benoemd. Hij werd in 1569 op verdenking van 'ketterij' opgepakt; korte tijd later werd hij in 's-Hertogenbosch op de brandstapel gebracht.[90] Tegenover de Munt, bij de splitsing met de Platemakersstraat, stond herberg de Rode Burcht. Vermoedelijk was dit de plaats waar in 1546 enkele vooraanstaande Nijmegenaren hun geldinzameling hielden ten gunste van de verdachte kanunnik.[91] Eeuwen later zou dit pand in eigendom komen van bekende Nijmeegse oudheidkundigen als Johan In de Betouw (1732-1820) en P.C.G. Guyot (1800-1861).

De Lange Burchtstraat was vaak het toneel van grote bedrijvigheid. Ter hoogte van de Rode Burcht was twee keer in de week de houtmarkt. Jaarlijks vond in de Lange Burchtstraat de lakenmarkt plaats, tussen het raadhuis en de Burchtpoort. Nijmeegse lakensnijders stonden dan aan de zuidzijde, vreemdelingen aan de overkant.[92] Via de Burchtpoort kwam men op het plein voor de Valkhofburcht. De Burchtpoort had na de stadsuitbreidingen haar verdedigingsfunctie verloren, maar bij de renovatie van de stedelijke verdedigingswerken werd de hoofdtoren niet gesloopt.[93] Op het Valkhofplein, tegen de Burchtpoort aan, lag de stadsschuur of arsenaal ('bussenhuis'). Deze diende als opslagruimte voor zaken als wapens, hout en hooi. Hier was ook het schavot opgeslagen; bij de tenuitvoerlegging van een doodvonnis werd het tegen de Burchtpoort opgebouwd. In 1528 vond hier voor het eerst een onthoofding plaats. Op het plein stonden verder de stallen ten behoeve van de burcht; hieronder waren tot 1538 enkele gemetselde

kooien, waarin de hertog van Gelre een leeuw en een leeuwin hield, een verwijzing naar de leeuw in het wapen van Gelre.

2
Oude handelsstad aan de Waal

Dat reizigers en ook Habsburgse spionnen Nijmegen in de zestiende eeuw typeerden als een vestingstad, is niet verwonderlijk: door de tijden heen heeft Nijmegen steeds die functie vervuld. De rol van vestingstad vloeide vooral voort uit de strategische ligging; het gebied was vrijwel onneembaar op de hoogten aan de brede Waal. Bovendien kreeg Nijmegen die positie als het ware opgelegd omdat de stad steeds in een grensgebied lag, hoezeer ook de politieke en staatkundige constellatie in de loop der eeuwen veranderde. Deze omstandigheden maakten Nijmegen al vroeg tot een aantrekkelijke vestigingsplaats. Ook bood de ligging aan de Waal steeds zeer goede mogelijkheden voor handel en verkeer.

Modern archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de bewoningsgeschiedenis van het Nijmeegse gebied zeer ver teruggaat. De Nijmeegse heuvels waren ten tijde van de komst van de Romeinen al geruime tijd bewoond.[94] De eerste Romeinse soldaten arriveerden ongeveer 15 voor Chr. in de omgeving van Nijmegen.[95] Op de strategisch gunstig gelegen Hunerberg bouwden zij een grote legerplaats. Daarna werden in de loop der jaren diverse versterkingen opgericht op het Kops Plateau.[96]

Op de Valkhofheuvel en bij de nabijgelegen oversteekplaats van de Waal verrees ongeveer vanaf het tweede decennium van onze jaartelling een Romeinse stad, de oudste stedelijke nederzetting van het huidige Nederland. Hier woonden Romeinse overheidsfunctionarissen, veteranen, ambachtslieden, handelaren en aristocratische Bataafse families.[97] Vermoedelijk was dit het bekende Oppidum Batavorum, de stad die volgens Tacitus door de Bataafse aanvoerder Julius Civilis in brand werd gestoken tijdens de beroemde Opstand der Bataven (69 na Chr.). Naar aanleiding van deze opstand richtten de Romeinen op de Hunerberg een groot legerkamp in, waar het Tiende Legioen werd ondergebracht. Middenin stond het hoofdkwartier, wellicht het meest monumentale bouwwerk van de Romeinen in Nederland.[98] In de omgeving van het huidige Waterkwartier lag eveneens een nederzetting, die kort na 98 na Chr. de status van municipium moet hebben gekregen.[99] Mede dankzij omvangrijke investeringen vanuit Rome werd dit Ulpia Noviomagus een welvarende stad, een commercieel en bestuurlijk centrum van Europees formaat met 10.000 inwoners.[100] Ten gevolge van Germaanse invallen werd de stad echter rond het jaar 260 vrijwel geheel verlaten.

Toen de Romeinen enkele decennia later deze streken weer onder controle kregen, werd Ulpia Noviomagus niet herbouwd, maar op het Valkhof en het Kelfkensbos legden zij een grote militaire vesting met sterke verdedigingswerken

aan.[101] Onder aan de Valkhofheuvel, aan de Waal, verrees een ommuurde handelsnederzetting. Ondanks de bescheiden omvang van deze nederzetting, althans in vergelijking met het grote Ulpia Noviomagus, betrof het hier één van de belangrijkste nederzettingen in het benedenstroomgebied van Rijn en Maas. In de loop van de vijfde eeuw werd de druk van de al maar opdringende Franken te groot: nadat in 459 de provinciehoofdstad Keulen was gevallen, kwamen deze streken langzaam maar zeker in Merowingische handen.

Het Romeinse verleden van de stad bleef nog eeuwenlang tastbaar aanwezig. In de zestiende eeuw stond het gebied ten westen van de stad bekend als een terrein met Romeinse resten en in het begin van de zeventiende eeuw waren op die plaats de ruïnes van Ulpia Noviomagus nog zichtbaar.[102] Ook waren de fundamenten en een deel van de muren van het indrukwekkende hoofdkwartier op de Hunerberg toen nog steeds intact.[103] Op een marmeren gedenksteen uit 1155, op het Sint-Stevenskerkhof, werd niemand minder dan Julius Caesar genoemd als de stichter van de burcht op de Valkhofheuvel. Dit misverstand is wellicht gebaseerd op een Romeinse grafsteen die was aangebracht in de Sint-Nicolaaskapel van de Valkhofburcht. In de vijftiende eeuw werd algemeen aangenomen dat Nijmegen door Caesar was gesticht; de mythe zou tot in de negentiende eeuw voortleven.[104] Ook Ludovico Guicciardini stelt in zijn *Descrittione di tutti Paesi Bassi* (1567) dat de Valkhofburcht door Julius Caesar zou zijn gebouwd.[105] Het Bataafse verleden van de stad was in zestiende eeuw eveneens algemeen bekend. Omstreeks 1500 werd Batavia nog veelal met de Hollandse Rijndelta geïdentificeerd, maar de Nijmeegse humanist Gerardus Geldenhouwer Noviomagus (1482-1542) maakte hiertegen sinds 1515 met succes bezwaar en wees er terecht op dat het Gelderse Rivierengebied, met Nijmegen als hoofdstad, tot het grondgebied der Bataven moest worden gerekend.[106]

Over het lastige vraagstuk van de continuïteit van de bewoning na de Bataafse en Romeinse tijd, maakte men zich in zestiende eeuw niet druk. Daarover bestond geen enkele twijfel. Volgens recente wetenschappelijke inzichten is er inderdaad sprake van permanente bewoning sinds de laat-Romeinse tijd, met name rondom de Valkhofheuvel en het huidige Kelfkensbos, terwijl ook de naam 'Nijmegen' in gebruik bleef. In deze omgeving werd aan het begin van de zevende eeuw de eerste parochiekerk van Nijmegen gebouwd, gewijd aan Sint-Steven. Er ontwikkelde zich hier een woonkern, die tot in de twaalfde eeuw het zwaartepunt van Middeleeuws Nijmegen was.[107] Waarschijnlijk waren in de vroege Middeleeuwen ook enkele woonkernen gelegen aan de voet van de hellingen ten westen van het Valkhof.[108] Vanuit deze woonkernen ontstond na 1200 een oevernederzetting, die zich in de eerste helft van de dertiende eeuw landinwaarts uitbreidde, eerst langs de hellingen en vervolgens op het plateau zelf.[109] Kort na de verpanding van Nijmegen (1249) werden zowel de burcht als de stad versterkt met grachten, muren en poorten.[110] Openbare gebouwen als het raadhuis en het vleeshuis werden in de loop van de veertiende eeuw van de oeverzone naar de bovenstad verplaatst.

Nijmegen had intussen een grote economische ontwikkeling doorgemaakt, die overigens betrekkelijk laat op gang was gekomen, namelijk in de loop van de twaalfde eeuw.[111] De basis voor deze ontwikkeling was de gunstige ligging van de stad voor het handelsverkeer. In feite gold dat al sinds de Romeinse tijd. In Nijmegen kwamen toen al belangrijke wegen samen: vanuit Keulen de heerbaan langs de Rijn en vanuit Maastricht de weg langs de Maas. Nijmegen was het knooppunt van deze handelswegen; via deze stad liepen de verbindingen verder naar het noorden en westen. Dankzij het veer over de Waal, onder aan het Valkhof, behield Nijmegen na de Romeinse tijd enigszins zijn betekenis als verkeersknooppunt. Mede hierdoor kon de stad opnieuw uitgroeien tot belangrijke handelsstad.[112]

Het handelsverkeer over de Rijn, Maas en Waal heeft daarbij eveneens een belangrijke rol gespeeld. In het jaar 1145 werd te Nijmegen een rijkstol gevestigd. De Nijmegenaren genoten sinds 1184 tolvrijdom te Worms. Omstreeks het jaar 1200 werden in Nijmegen munten geslagen. In 1230 verleende koning Hendrik, de zoon van keizer Frederik II die namens zijn vader was belast met het bestuur, Nijmegen stadsrechten. Het betreffende handvest erkende de Nijmeegse burgers als een afzonderlijke rechtsgemeenschap, met eigen rechten en verantwoordelijkheden.[113] Tot die rechten behoorde vrijdom van alle tollen in het Heilige Roomse Rijk. Omstreeks deze tijd kreeg Nijmegen de positie van belangrijkste handelscentrum in deze streken. De economische bloei van Nijmegen werd verder gestimuleerd toen in de dertiende eeuw de tol bij Tiel werd verplaatst naar Keizersweerd.[114]

Niet alleen Nijmegen, maar ook andere Gelderse steden profiteerden in de Middeleeuwen van de gunstige verkeerssituatie nabij de Rijn, Waal, Maas en IJssel en diverse niet onbelangrijke aftakkingen.[115] Het handelsverkeer liep grotendeels via dit rivierensysteem. Een redelijk goed ontwikkeld net van verkeerswegen vulde dit aan. Een grote noord-zuidverbinding liep over Zutphen, Doesburg, Arnhem, Nijmegen, Venlo en Roermond. Deze route kende op Gelders grondgebied een aantal aansluitingen met drukke handelswegen van het oosten naar het westen. Bovendien liep de zogeheten Vlaamse Straat over Gelders grondgebied, de handelsroute die van Bremen, over Deventer, Arnhem en Nijmegen naar Antwerpen en Brugge voerde en waar met name Nijmegen van profiteerde.[116] Ofschoon Gelre in hoofdzaak een agrarisch karakter droeg, was de handel een belangrijke bron van welvaart. De nijverheid mag daarentegen bescheiden worden genoemd, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld die van de steden in het westen van het huidige Nederland.

Halverwege de vijftiende eeuw was het Rijn- en Maasverkeer nog voor een belangrijk deel in Gelderse (en Nederrijnse) handen. In de loop van diezelfde eeuw ondervonden de Geldersen echter een groeiende concurrentie van vrachtvaarders en kooplieden uit Holland en Zeeland. Er kwamen steeds meer rechtstreekse handelsbetrekkingen tussen de Rijnlanden enerzijds, en Holland en Zeeland anderzijds, zonder betrokkenheid van Gelderse tussenhandelaren en schippers. In de (Gelderse) IJsselsteden en ook in Venlo en Roermond aan de Maas deed zich een

vergelijkbare ontwikkeling voor.[117] De structuur van het handelsstelsel veranderde ten gunste van plaatsen aan de kust, al konden de Oost-Nederlandse steden zich vermoedelijk tot ver in de zestiende eeuw handhaven.[118]

Binnen Gelre kon Nijmegen optimaal profiteren van zijn gunstige ligging. Vooral de ligging aan de Waal was van belang, omdat de Rijn en de Maas stroomafwaarts, naar het westen, niet goed bevaarbaar waren.[119] Daardoor kon juist Nijmegen zich ontwikkelen tot een soort distributiecentrum voor de interregionale handel. Te Nijmegen werden handelsgoederen overgeslagen en vervolgens door Nijmeegse kooplieden verder verspreid.

Uit de Nijmeegse tolvrijheden en andere voorrechten blijkt de omvang van het handelsgebied van de stad. Het ging vooral om het stroomgebied van de Maas tot aan Luik en dat van de Rijn tot aan Mainz (en Frankfort). Nijmeegse kooplieden genoten verder bijzondere handelsrechten in Brabant, Limburg, Overmaze, Holland, Zeeland en Utrecht. Daarnaast onderhield Nijmegen handelsbetrekkingen met Vlaanderen, Henegouwen, Picardië en Parijs.[120] Met name de handel in Rijnwijn was voor Nijmegen van betekenis. De doorvoer hiervan naar Engeland zou zelfs voornamelijk in Nijmeegse handen zijn geweest.[121] De handelsbelangen reikten ook tot in Noordoost-Europa, maar in vergelijking met bijvoorbeeld de IJssel- en Zuiderzeesteden waren deze contacten gering.[122] Nijmegen was sinds 1402 lid van de Hanze, en onderhield als zodanig contacten met Londen, Antwerpen en af en toe ook de Noord-Duitse Hanzesteden,[123] maar het lidmaatschap werd vooral gebruikt voor de handel met het Duitse achterland en Vlaanderen.[124]

3
Economische terugval en welvaartsvermindering

Als het waar is dat veel Oost-Nederlandse handelssteden al in de vijftiende eeuw door de kuststeden werden voorbijgestreefd, dan heeft Nijmegen vermoedelijk zijn traditionele positie in de tussenhandel wél redelijk goed kunnen handhaven. Het lijkt erop dat deze stad, in vergelijking met andere Oost-Nederlandse steden, de concurrentie beter het hoofd kon bieden dankzij haar politieke macht en haar privileges, met name de tolvrijheden die zij als (voormalig) rijksstad in het Heilige Roomse Rijk genoot. Misschien ook dat Nijmegen zich beter staande kon houden door de ligging aan de goed bevaarbare Waal en doordat de stad vrij gemakkelijk handelsactiviteiten kon verleggen naar de Maas en naar de handel over land. Als enige stad in Gelre onderging Nijmegen in de vijftiende eeuw nog een oppervlakte-uitbreiding; de overige Gelderse steden hadden hun grootste omvang ongeveer aan het eind van de veertiende eeuw al bereikt.[125] Vanaf ongeveer halverwege de vijftiende eeuw trad Nijmegen op als aanvoerder van de Gelderse Hanzesteden en won het ook aan invloed onder de Overijsselse leden van dit handelsverbond, ten koste van met name Deventer.[126]

Ook de financiële slagkracht van de stad lijkt erop te wijzen dat Nijmegen zijn positie tot aan het begin van de zestiende eeuw wist te handhaven. Aan het eind van de veertiende eeuw gaf de Nijmeegse overheid nog ongeveer evenveel geld uit als Arnhem en Zutphen, maar aan het begin van de vijftiende eeuw laat Nijmegen deze twee steden ver achter zich.[127] Hoe de stedelijke uitgaven zich verder in de vijftiende eeuw ontwikkelden, is onduidelijk (er zijn geen stedelijke rekenboeken bewaard van de periode 1429-1511). Zeker is wel dat de Nijmeegse overheidsuitgaven aan het begin van de zestiende eeuw opnieuw drastisch groeiden, ook in vergelijking met die van Arnhem en Zutphen, om ongeveer in de jaren twintig uit te komen op een niveau dat tot het eind van de zestiende eeuw stabiel bleef.

Heeft de stad omstreeks 1520 misschien haar hoogtepunt bereikt? Ook andere cijfers wijzen in die richting. Het verloop van het aantal inwoners laat namelijk de volgende ontwikkeling zien. In 1300 had Nijmegen ongeveer 3000 inwoners, een aantal dat in 1400 was verdubbeld.[128] Omstreeks 1500 waren er meer dan 10.000 inwoners.[129] Daarmee was Nijmegen zonder meer de grootste stad van Gelre. Andere steden hadden omstreeks 1500 niet meer dan 5000 inwoners. Dat gold bijvoorbeeld voor Zutphen, Doesburg, Arnhem, Harderwijk, Venlo, Tiel en Zaltbommel; Roermond was wellicht iets groter.[130] In 1560 was het aantal inwoners van Nijmegen echter hooguit 11.500,[131] dat wil zeggen: niet veel hoger dan het inwoneraantal aan het begin van de zestiende eeuw,[132] al was Nijmegen nog altijd de grootste stad van Gelre, en na Groningen de tweede stad van de noordelijke en oostelijke Nederlandse gewesten.[133] Ter vergelijking volgen hier gegevens over Antwerpen en Amsterdam, twee steden die in de zestiende eeuw een grote economische groei kenden. Antwerpen telde omstreeks 1500 ruim 40.000 inwoners, maakte vooral na 1526 een opmerkelijke groei door en zag het inwoneraantal in 1566 gegroeid tot ongeveer 100.000.[134] Amsterdam had aan het begin van de zestiende eeuw ongeveer evenveel inwoners als Nijmegen, ruim 10.000, maar de bevolkingsomvang zou er de daaropvolgende decennia sterk groeien: in de jaren zestig had Amsterdam ongeveer 30.000 inwoners.[135]

Het aantal nieuwe burgers van Nijmegen zegt iets over de aantrekkingskracht van de stad. Hierin deed zich de volgende trend voor.[136] De immigratie groeide aan het eind van de veertiende eeuw, maar gedurende vrijwel de gehele vijftiende eeuw is er sprake van een lichte daling. Vanaf ongeveer 1500 doet zich een opvallend sterke stijging voor tot aan de jaren twintig van de zestiende eeuw. Het toen bereikte niveau bleef gehandhaafd tot in de jaren vijftig. In de jaren zestig vertoonde de immigratie een onverwachte terugval.[137]

Van een deel van de nieuwe burgers is het beroep bekend.[138] Die gegevens wijzen op een opleving van de stedelijke economie aan het begin van de zestiende eeuw. In het eerste kwart van deze eeuw zijn, in vergelijking met het laatste kwart van de vijftiende eeuw, houden de immigranten zich veel meer bezig met hout- en metaalbewerking, het vervaardigen van kleding en textiel, en met handel, verkeer en scheepvaart. Ook neemt het aantal stedelijke ambtenaren opeens ingrijpend toe.

Binnen Gelre was Nijmegen in de zestiende eeuw zonder twijfel nog altijd de grootste, de rijkste en de machtigste stad; de stad had zich weten te handhaven als politiek en economisch centrum van het hertogdom. In de jaren twintig en dertig van deze eeuw werden de jongste stedelijke uitbreidingen definitief ommuurd en moderniseerde de stad systematisch al haar verdedigingswerken. In die periode beleefde de stad haar hoogtepunt. Maar in de loop van de zestiende eeuw deed zich een grote economische teruggang voor. Het handelsgebied van de Nijmeegse kooplieden werd van lieverlede kleiner. De stad verloor haar vooraanstaande positie in de rivierhandel. De Nijmeegse doorvoerhandel ging zich beperken tot handel met de overige Gelderse steden en met Keulen en Dordrecht.[139] Nijmegen werd minder en minder een distributiecentrum voor de handel over grotere afstanden. De stad zag zich als het ware teruggedrongen in een lokale en regionale handelspositie.

De volgende gegevens illustreren deze ontwikkeling. De opbrengsten van de Gelderse tol bij Nijmegen liepen ingrijpend terug.[140] In 1561 bracht de tol 4.334 goudguldens op, in 1564 was dat 3.533 en het jaar daarop 3.302 goudguldens. In 1603 was de opbrengst gereduceerd tot 1811 goudguldens. Dit werd vooral veroorzaakt door een ernstige terugval in de wijnhandel stroomafwaarts. De handel in deze Rijnwijn was eeuwenlang de 'drager' van de Nijmeegse economie en welvaart geweest. Nijmeegse kooplieden beheersten in 1565 nog de handel over de Waal en namen toen ongeveer een derde van al het handelsverkeer over deze rivier voor hun rekening. Maar in 1603 verzorgden ze nog slechts een zesde deel van het handelsverkeer op de Waal.

We kennen de handelswaar en de opbrengsten van de ruim 400 Nijmeegse kooplieden die omstreeks 1570 betrokken waren bij de doorvoerhandel.[141] Zij handelden in producten als wijn, bier, haring, zout, laken, hout, turf, houtskool, steenkool, ijzer, gerst, graan en haver. Meer dan een kwart van deze kooplieden kende in deze jaren geen omzet; bij nog eens een kwart is slechts sprake van een geringe omzet. Dit beeld van economische malaise wordt versterkt door diverse vermeldingen van handelsconflicten. Van 1553 tot 1568 speelde een conflict met de stad Antwerpen over de verkoop van Nijmeegs bier aldaar. Vermoedelijke betekende dit geschil het einde voor de Nijmeegse bierhandel op Antwerpen, op dat moment de belangrijkste handelsstad in de Nederlanden. Deze ontwikkeling had grote gevolgen voor de Nijmeegse stedelijke financiën, omdat de Nijmeegse accijnzen op bier een belangrijke bron van inkomsten waren. In de jaren 1561-1565 rezen er ook problemen met Keulen, één van de grootste handelspartners van Nijmegen. De onenigheid ging over de voor Nijmegen zo belangrijke handel in wijn. Tegelijkertijd speelde een conflict met het prinsbisdom Keulen over de tol op het riviertje de Lippe; deze kwestie benadeelde met name de Nijmeegse houthandel. Vanaf 1564 leefde Nijmegen op gespannen voet met de Hollandse stad Dordrecht, de traditionele handelsconcurrent van Nijmegen,[142] in verband met een belasting op Rijnwijnen die met name (opnieuw) wijnkooplieden uit

Nijmegen trof. En al sinds 1548 leed de Nijmeegse handel in Engels laken onder allerlei internationale politieke verwikkelingen.

De vrijwel permanente oorlogssituatie na 1568 heeft de Nijmeegse handelspositie verder verslechterd, maar dat valt buiten het bestek van deze studie. Ik vermeld slechts dat vooral de doorvoerhandel over de Rijn en Maas, de bron van de Nijmeegse welvaart, onder de oorlog leed. De stad werd meer en meer door handelsblokkades afgesneden van haar achterland. Aan het eind van de zestiende eeuw was Nijmegen zijn traditionele positie in de doorvoerhandel over de grote rivieren definitief kwijt.[143] De stedelijke overheid heeft geprobeerd het tij te keren. In 1563 werden de eerste plannen gepresenteerd voor de aanleg van een nieuwe haven. Maar na bezwaren vanuit de bevolking werden de werkzaamheden opgeschort (uiteindelijk tot in 1601) en beperkte de stad zich tot vernieuwingen aan de bestaande haven (1563-1564). Ook werd voor het eerst een havenmeester benoemd.[144] Vanaf het eind van de jaren vijftig werden de kades aan de Waal geheel vernieuwd.[145] Maar de structurele veranderingen in de rivierhandel en de daarmee samenhangende economische teruggang voor de stad konden op deze manier natuurlijk niet worden stopgezet.

Op grond van grove schattingen is wel becijferd dat ongeveer 40% van de Nijmeegse beroepsbevolking deel uitmaakte van de gilden en ambachten; ongeveer 45% zou ongeorganiseerd zijn geweest.[146] Er waren in de zestiende eeuw vier grote ambachten ('de vier grote ambten'): die van de smeden, timmerlieden (waartoe ook kistenmakers, kuipers, radmakers en beeldsnijders behoorden), snijders (kleermakers) en schoenmakers. Hun betekenis lag overigens niet zozeer in hun omvang, als wel in de politieke bevoegdheden die de meesters van deze ambten traditioneel hadden.[147] De meesters van de andere, 'kleine', ambten moesten het met minder zeggenschap doen. Het betreft bijvoorbeeld de wevers, de metselaars en leidekkers, de molenaars, de bakkers, de brouwers, de wijntappers, de biertappers, de zadelmakers en de tassen-, handschoen- en buidelmakers. Alleen burgers konden lid worden van een gilde of ambacht; het lidmaatschap was overigens verplicht. Aan het hoofd van ieder ambt stonden enkele meesters. Ze werden jaarlijks gekozen en waren onder meer belast met de handhaving van de reglementen en het toezicht op de meesterproef. In de tweede helft van de zestiende eeuw traden enkele verschijnselen op die wijzen op verstarring in het traditionele gildensysteem. Misschien gebeurde dit onder de druk van slechter wordende economische omstandigheden. Zo probeerden enkele ambten de toelating van nieuwe leden tegen te gaan.

Aangenomen mag worden dat de Nijmeegse nijverheid vooral binnen dit traditionele gildenwezen plaatsvond. De producten waren in de eerste plaats bedoeld voor de lokale en regionale markt. Er zijn geen aanwijzingen voor grootschalige, industriële activiteiten in of rondom Nijmegen, zoals op het platteland in het zuiden van West-Vlaanderen. Er bestaan geen exacte gegevens over de ontwikke-

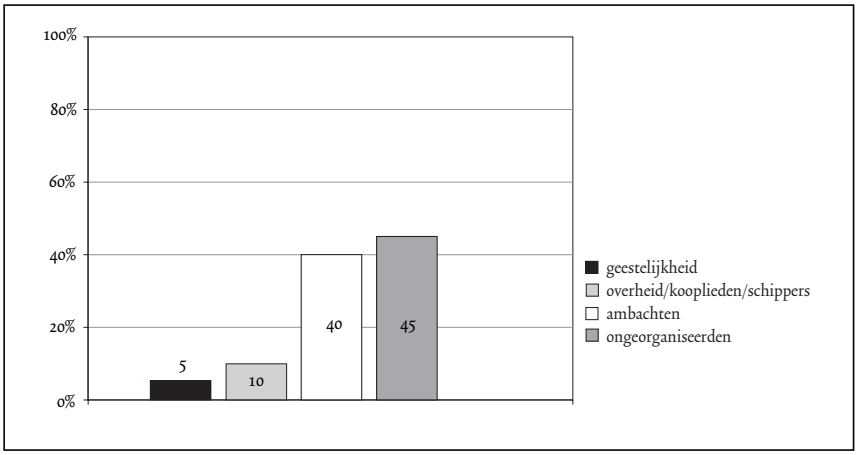

Grafiek 1.1: Beroepsverhoudingen in Nijmegen, tweede helft 16e eeuw

ling die de Nijmeegse nijverheid in de loop van de zestiende eeuw doormaakte, maar op den duur was de economische teruggang niet alleen in de handel maar ook in de nijverheid voelbaar. De ontwikkelingen in de stedelijke bouwactiviteiten zijn illustratief hiervoor. Ten tijde van het bezoek van keizer Karel v en kroonprins Filips was er nog sprake van enkele grootschalige, ongetwijfeld kostbare projecten. In de jaren 1544-1546 werd de Latijnse school geheel verbouwd. Uit 1547 dateren de eerste plannen voor een stenen kade aan de Waal. De stad begon in 1553 aan een ingrijpende vernieuwing van het raadhuis. In de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig vonden de laatste verfraaiingen en uitbreidingen van de Sint-Stevenskerk plaats. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat in deze jaren de stad vooral metselaars goed betaalde. Hun loon was tot 1560 bijzonder hoog, ook in vergelijking met andere Gelderse steden. Vanaf de jaren zestig trad hier een terugval op: eerst een geringe, maar na 1570 was er sprake van een serieuze achteruitgang. Het loon van de stadsvoerman lijkt eveneens te wijzen op veel bouwwerkzaamheden en bestratingen aan het eind van de jaren vijftig, maar ook dat daalde vanaf 1561.[148]

In de tweede helft van de jaren vijftig sloeg het onheil verder toe. De zomer van 1556 was extreem droog en werd gevolgd door een strenge winter. Graan werd schaars en duur. In Gelre en Brabant was sprake van hongersnood. De pest brak voor het eerst sinds decennia weer uit, niet alleen in deze gewesten, maar ook in Holland.[149] Deze gegevens worden bevestigd door onderzoek van Nijmeegse financiële bronnen: in de jaren 1556-1557 was er in de stad sprake van een grote duurte.[150] Ook een boekhouder van de Nijmeegse Commanderie van Sint-Jan vermeldde de duurte in zijn boeken en signaleerde de daarmee samenhangende armoede.[151] Gelre was voor graan, behalve van de eigen productie, afhankelijk van de aanvoer vanuit Kleef, Gulik en de landen rond de Baltische Zee.[152] In tijden van

schaarste verboden autoriteiten de uit- of doorvoer van graan; bovendien waren de lange aanvoerlijnen kwetsbaar bij politieke en militaire conflicten.

In de jaren 1565-1566 was er opnieuw sprake van duurte. Dat had te maken met geruchten over de mogelijke sluiting van de Sont. Handelaren hielden hun voorraden vast in afwachting van een prijsverhoging. Daarnaast deden zich misoogsten en handelsbelemmeringen voor, mogelijk ten gevolge van slechte weersomstandigheden. De winter van 1565 was extreem streng, in geheel West-Europa.[153] Er werd gezegd dat het de koudste winter sinds vijftig jaar was. Overal heerste gebrek aan voedsel en brandstof. Brouwers zetten hun werkzaamheden stop, omdat zij geen kolen meer hadden. Bij Nijmegen bevroor de Waal reeds halverwege december 1564 en de rivier bleef dichtgevroren tot in maart 1565, wat uitzonderlijk lang was. Al die tijd lag de scheepvaart stil.[154]

Toen eindelijk de dooi inzette, traden rivieren buiten hun oevers en veroorzaakten overstromingen. Ook het kruiende ijs richtte enorme schade aan. In Gelre deden zich langs de Rijn en IJssel overstromingen voor, maar het ergst was de situatie in de Betuwe. Bij Lent brak de Waaldijk op vijf plaatsen, waardoor de gehele Betuwe blank kwam te staan. Ten oosten van Buren werd het water door de Aalsdijk gekeerd, waarna het via de Linge moest afstromen. De Linge kon de hoeveelheid water niet verwerken: bij Beesd en Rhenoy braken de dijken. Vervolgens bezweek ook de Diefdijk.[155]

In mei van 1565 ontstond in deze streken veel schade door ernstige regenval.[156] De zomer van 1565 was opvallend nat en koel.[157] De zomer en herfst van 1566 waren misschien weer zeer warm en droog: het regende vier maanden niet, mensen en beesten stierven van honger en dorst, en ziekten als de pest braken opnieuw uit.[158]

Tijdens de crisis van 1565-1566 dwong de stedelijke overheid Nijmeegse graanhandelaren rogge op de markt te brengen en ging soms zelfs over tot het vorderen van voorraden.[159] Daarnaast probeerde de stad graan op te kopen in Keulen en Amsterdam, ten behoeve van de armen in de stad, omdat de stedelijke voorraden te gering waren.[160] De verkoop van koren werd strak geregeld, onder meer werd bepaald wie op welke tijdstippen op de markt koren kon kopen.[161] Andere duurteperioden in de tweede helft van de zestiende eeuw waren 1572-1574, 1586-1588 en vrijwel de gehele jaren negentig. Ook de prijzen van veel andere levensmiddelen en van brandstoffen, textiel en schoenen stegen voortdurend vanaf 1550, vooral wanneer door de oorlogssituatie de aanvoer naar de stad werd belemmerd.[162]

Uit de beschikbare gegevens over de ambachtslieden in stadsdienst valt op te maken, dat de lonen onvoldoende werden aangepast om de levensstandaard op peil te houden.[163] Dit gold met name de best betaalden; de lager betaalden wisten weliswaar hun (geringe) koopkracht enigszins te behouden, maar zij balanceerden in feite permanent op het bestaansminimum. Armoede, honger en verpauperingwerden na 1550 meer en meer een dagelijks verschijnsel, vooral tijdens de duurteperioden. De welvaart in Nijmegen nam tussen 1550 en 1600 ingrijpend af, ook in vergelijking met andere Nederlandse steden. Op grond van grove schattin-

gen is wel berekend dat tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw ongeveer 30% van de Nijmeegse bevolking 'arm' was; nog eens 30% wordt als 'minvermogend' omschreven. Ongeveer 30% van de Nijmeegse bevolking zou overigens tot de 'middenklasse' hebben behoord, terwijl 10% 'rijk' zou zijn geweest.[164]

Veel armen waren afhankelijk van de liefdadigheid. Enkele broederschappen waren betrokken bij het uitdelen van brood, haring, spek, kleding, schoeisel en brandhout aan de armen. Ook geestelijken trokken zich het lot van de armen aan en verzorgden eveneens uitdelingen. Uit de rekeningen van de broederschappen van het Heilig Kruis, Sint-Michiel en van het Heilige-Geesthuis valt overigens op te maken dat in de loop van de zestiende eeuw het accent verschoof van algemene uitdelingen naar meer individuele zorg.[165] De broederschappen van Sint-Michiel en van het Heilig Kruis verzorgden de uitdelingen vooral vanuit het Spinthuis aan de Muchterstraat. Deze activiteit kon ongewenst bezoek aantrekken: in 1565, bijvoorbeeld, moesten tweemaal bedelaars worden verjaagd.[166] Zieken, armen en bejaarden werden opgevangen in het Sint-Jacobsgasthuis aan de Hezelstraat en in het Sint-Nicolaasgasthuis aan de Grotestraat. De stedelijke overheid liet zich nadrukkelijk in met het beheer van deze instellingen: de stad stelde huis- en rentmeesters aan en controleerde de financiële huishouding. Er bestaan geen duidelijke gegevens over het aantal cliënten in de zestiende eeuw.[167]

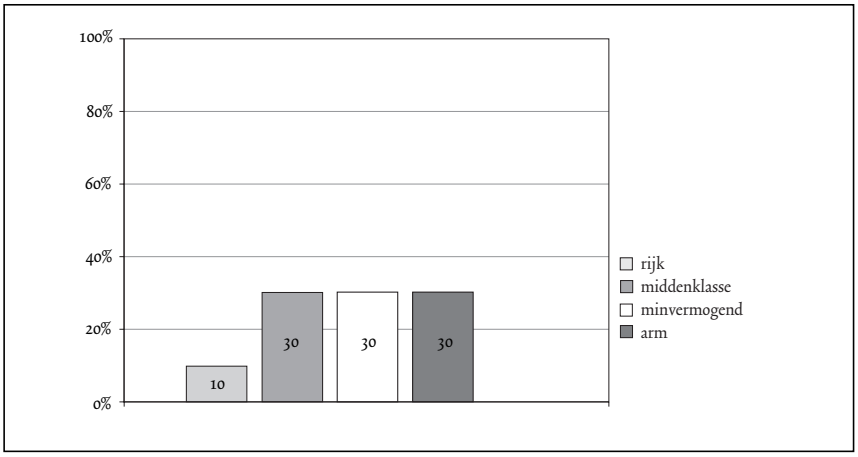

Grafiek 1.2: Levensstandaard inwoners Nijmegen, tweede helft 16e eeuw

Aan het eind van de jaren vijftig kreeg de stad een voorziening voor wezen, vooral dankzij een legaat van de rijke en vrome weduwe Stijn Buys. Via haar nalatenschap wilde zij weeskinderen niet alleen onderdak bieden, maar hen ook verzekeren van een goede opvoeding en een religieuze vorming. Het in 1558 aangekochte huis in de Broerstraat bleek bouwvallig en was al snel te klein, zodat in 1562 werd uitgeweken naar een ruimer onderkomen in de Begijnengas. Aanvankelijk ging

het om twaalf weeskinderen; in 1562 was het aantal gestegen tot achttien. Aan het eind van de zestiende eeuw werden 27 kinderen opgevangen. Ook bij deze instelling werd de dagelijkse gang van zaken gecontroleerd door de stedelijke overheid, die in 1560 voorschriften opstelde voor het financieel beheer en de opvoeding van de kinderen.[168]

Duurte en honger hebben allicht de verspreiding van de pest bevorderd. In de Nijmeegse bronnen worden pestepidemieën vermeld in de periode 1557-1566, met name in 1558 en in 1564. In laatstgenoemd jaar bepaalde de overheid onder meer dat elk huis waarin de pest heerste met een bos stro moest worden gemarkeerd; zij die mogelijk waren besmet, dienden buitenshuis duidelijk zichtbaar een witte stok te dragen. Tijdens het jaar van de Beeldenstorm stierven nog altijd mensen aan de gevolgen van de pest.[169] Een andere gevreesde ziekte was melaatsheid. Vanaf 1539 ging het jaarlijks om minstens vier mensen, met enkele uitschieters tot tien of zelfs twaalf gevallen. Nijmeegse leprozen verbleven in het Melatenhuis, dat tot ongeveer 1580 ten zuidoosten van de stad lag en waaraan ook een kapel was verbonden.[170] De stedelijke overheid besloot in 1559 dat leprozen driemaal in de week in de stad mochten bedelen, op voorwaarde dat zij duidelijke herkenningstekenen droegen, zoals een witte hoofdband en een klepper. In 1560 keerden twee leprozen, 'voll ende dronckende wesende', uit de stad terug naar het Melatenhuis, waar zij het op een vloeken en tieren zetten tegen de geestelijke en de koster van de kapel. Ze deden dit met zulke ontuchtige woorden, dat het ongepast zou zijn deze op schrift te stellen, aldus het proces-verbaal.

We hebben gezien dat Karel V bij zijn afscheid van Nijmegen in 1546 onder meer de rijkdom van de stad roemde. Ook al was die vriendelijke opmerking mede ingegeven door diplomatieke beleefdheid, helemaal zonder grond was dit keizerlijke oordeel niet. Maar twintig jaar later stond de stad er beslist een stuk minder gunstig voor. Handel en nijverheid leden onder een economische crisis, die in de loop van de zestiende eeuw nog verder in omvang zou toenemen. Kort voor de Beeldenstorm heerste er honger en gebrek in de stad. Ook deden zich toen zeer schadelijke en angstaanjagende natuurverschijnselen voor, terwijl de pestepidemie van 1564 nog steeds voortwoedde.

BESTUURLIJKE VERHOUDINGEN IN NIJMEGEN EN GELRE

1
Het stadsbestuur van Nijmegen

In de jaren vijftig van de zestiende eeuw werd het Nijmeegse raadhuis aan de Korte Burchtstraat ingrijpend verbouwd.[1] Tot die tijd waren stadsbestuur en kanselarij ondergebracht in enkele afzonderlijke panden. Deze huizen werden in 1553-'54 samengevoegd. Een volledig nieuwe voorgevel, uitgevoerd in bak- en natuursteen, moest het nieuwe raadhuis een bouwkundige eenheid geven. Het resultaat was een buitengewoon fraai raadhuis, in een stijl waarin de Gotiek evenwichtig overging in de Renaissance. Langs de gehele gevelbreedte aan de Korte Burchtstraat werd een bordes aangelegd. Op deze open galerij kwamen kolommen, met daarop leeuwen met wapenschilden. Op de beneden- en bovenverdieping verschenen aan de voorpui hoge gotische kruisvensters, die waren versierd met een renaissancebekroning van driehoekige frontons met uitspringende vergulde koppen. Tussen de vensters van de benedenverdieping en boven de toegangspoort werden acht beelden van keizers en vorsten geplaatst. Het is niet zeker wie precies zijn afgebeeld, maar vermoedelijk zal het gegaan zijn om beroemde keizers als Julius Caesar, Karel de Grote en Frederik Barbarossa, en ook om keizers, koningen en landsheren die Nijmegen privileges, gunsten en voorrechten verleenden. In de dakgootlijst werden zeven medaillons aangebracht van de hand van de Utrechtse beeldhouwer Cornelis Sass. Deze stelden de zeven deugden voor: Hoop, Liefde, Geloof, Moed, Voorzichtigheid, Eendracht en Rechtvaardigheid. Op één van de lijsten om de medaillons werd de al genoemde spreuk *Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur* aangebracht, 'eendracht maakt macht, tweedracht breekt kracht'.[2]

In het raadhuis werd een geheel nieuwe rechtszaal gerealiseerd, de Voorzaal of Schepenzaal.[3] Men betrad deze ruimte via een imposante eikenhouten toegangsdeur met gesneden decoraties, onder meer aan de bovenzijde een cartouche met een Latijnse spreuk die de verdachte er fijntjes op wees dat de wet omwille van de overtreder is ingesteld. Daarboven was een bijbelse inscriptie in het Latijn gebeiteld, een tekst uit het tweede boek *Kronieken*, die de schepenen maande eerlijk recht te spreken.[4] In de Schepenzaal kwam een prachtig houten schepengestoelte in renaissancestijl, vervaardigd door de stadskistenmaker Gaert van Dulcken, die ook de monumentale toegangsdeur maakte. De fraai gesneden, u-vormige schepenstoel bood plaats aan de schepenen en de richter van Nijmegen. Boven hun

zetels bevonden zich panelen met bijbelse afbeeldingen, onder meer van koning Salomon en van de kuise Susanna en de ouderlingen. Op het fries daarboven viel te lezen: *utramque partem audite,* 'luistert naar elk van beide partijen'. Vermoedelijk bevond zich daarboven een beeld van Vrouwe Justitia. Op de hoeken van de schepenbank stonden leeuwen met het wapen van Nijmegen.

Het nieuwe raadhuis symboliseerde de grootheid en vrijheid van de stad Nijmegen. De indrukwekkende zestiende-eeuwse verfraaiingen waren een symbool van de stedelijke autonomie op het terrein van bestuur en rechtspraak; ze moesten de politieke macht en het zelfbeschikkingsrecht van Nijmegen tot uitdrukking brengen. Met de acht beelden van keizers en andere vorsten maakte Nijmegen bijvoorbeeld duidelijk dat deze vrije rijksstad over bijzondere privileges en voorrechten beschikte. Wat de Nijmegenaren betrof, kon niet worden betwijfeld dat de stad '(...) van keyseren ende koenijngen hoighlicken geprevilegiert ende begijfficht ijs'.[5]

Een dergelijk vertoon van stedelijke fierheid en onafhankelijkheidszin was in de Nederlanden overigens gebruikelijk. Daarin stond Nijmegen beslist niet alleen. De stad was het min of meer aan haar rijke verleden verplicht aan deze 'mode' mee te doen. Maar het tijdstip waarop de verbouwing plaatsvond, is opmerkelijk. Kennelijk kon de stad op dat moment de financiële middelen voor deze kostbare onderneming nog opbrengen; zoals in het eerste hoofdstuk al vermeld, zou dit enige jaren later vermoedelijk niet meer het geval zijn geweest. Bovendien werd dit nieuwe symbool van stedelijke onafhankelijkheid gerealiseerd kort na de opname van Gelre in het Habsburgse Rijk (1543), het moment waarop het gedaan leek met de aloude middeleeuwse vrijheden van Nijmegen.

Keken de Nijmeegse bestuurders meer achter- dan vooruit? Als dat het geval was, dan was er inderdaad enige aanleiding voor een trots bewijs van stedelijke autonomie. Nijmegen had zich in de Middeleeuwen steeds laten kennen als een zelfbewuste, eigenzinnige, onafhankelijke en dwarse stad waarop het hertogelijk gezag maar weinig greep kreeg. Dat hield ongetwijfeld verband met de vooraanstaande politieke en economische positie van deze 'Eerste Stad' van het hertogdom Gelre. Maar de Nijmeegse autonomie volgde ook uit de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van de stad: ook in dat opzicht had Nijmegen in de loop der eeuwen een onafhankelijke positie weten te verwerven, zowel formeel als feitelijk. Het fraaie nieuwe raadhuis moest de vrijwel autonome Nijmeegse bestuurs- en rechtsorganen een passend onderdak bieden.

Het stadsbestuur bestond in de zestiende eeuw uit burgemeesters, schepenen en raadsleden. Deze functies waren in de loop van de Middeleeuwen ontstaan. De schepenen waren oorspronkelijk niet-stedelijke functionarissen, veelal afkomstig uit het Rijk van Nijmegen. Zij werden door (of namens) de koning en later de landsheer benoemd.[6] In de loop van de veertiende eeuw kwam de schepenbank steeds meer onder invloed van de stad en werd zij in feite een stedelijke instelling,

waarvan alleen nog Nijmeegse burgers lid konden zijn. De landsheer stelde echter nog steeds de voorzitter van de schepenbank aan. Bovendien benoemde hij in ieder geval jaarlijks zelf tenminste een schepen.

Gedurende de veertiende eeuw versterkte de stad niet alleen haar greep op de schepenbank. Ook langs een andere weg nam haar invloed op haar eigen bestuur en rechtspraak toe. Er traden namelijk nieuwe functionarissen op: de raadsleden. Zij hadden een stedelijke, dus niet-landsheerlijke achtergrond. Hun positie werd in de veertiende eeuw steeds belangrijker. Deze ontwikkeling heeft waarschijnlijk te maken met de groei van de stad. Naarmate Nijmegen zich verder ontwikkelde, nam onder de inwoners de behoefte aan zeggenschap en invloed toe.

Over de historische ontwikkeling van het Nijmeegse burgemeestersambt bestaat maar weinig zekerheid. Misschien is de functie aan het eind van de dertiende eeuw ontstaan uit een taakverdeling onder de raadsleden. Het ging hier om zeer invloedrijke bestuurders, die al vroeg in de veertiende eeuw in het stadsbestuur een duidelijk zichtbare plaats innamen. De burgemeesters stonden bovenaan in de bestuurlijke hiërarchie. Die rangorde vinden we ook terug in de officiële benaming van het Nijmeegse stadsbestuur: Burgemeesters, Schepenen en Raad van Nijmegen.

Op 24 december 1498 verleende de hertog van Gelre een belangrijke gunst aan de stad. Hij deed afstand van zijn bevoegdheid jaarlijks twee schepenen te benoemen. Naar aanleiding hiervan stelde de stad op 9 januari 1499 een regeling vast voor de keuze van schepenen.[7] Het is in deze regeling niet steeds duidelijk of er sprake is van nieuwe bepalingen, dan wel van een bevestiging van bestaande regels. Bovendien zwijgt de regeling over bijvoorbeeld de verkiezing van burgemeesters en over hun positie als schepen (wat er misschien op wijst dat op deze punten geen veranderingen werden ingevoerd). Toch biedt de regeling veel informatie over de zestiende-eeuwse bestuurlijke organisatie.

Er was in 1499 sprake van een Raad die in totaal uit 24 personen bestond: twaalf schepenen (onder wie de twee burgemeesters) en twaalf raadsleden. Of anders gezegd: het stadsbestuur was samengesteld uit een drietal geledingen, namelijk burgemeesters, schepenen en Raad. Ieder jaar op 2 januari dienden alle leden van de Raad de eed af te leggen. Wanneer op deze zogeheten Keurdag het aantal leden minder dan 24 was, konden de meesters van de ambten en van enkele broederschappen per vacante zetel een voordracht met twee personen aanbieden. De Raad benoemde zelf uit dit tweetal bij meerderheid van stemmen een nieuw raadslid; er was derhalve sprake van coöptatie. Het lidmaatschap van de Raad was in beginsel levenslang.

Ieder nieuw raadslid vervulde in het eerste jaar van zijn lidmaatschap de functie van schepen. De (overige) schepenen werden jaarlijks als volgt gekozen. De twee burgemeesters wezen uit de Raad twee schepenen aan; dezen kozen er op hun beurt twee, en dit ging zo door tot er twaalf raadsleden voor dat jaar tot schepen waren gekozen.[8] De overige leden van de Raad waren dat jaar enkel raadslid.

De Raad koos jaarlijks uit zijn midden twee burgemeesters bij meerderheid van stemmen. Niet elk raadslid kwam daarvoor ieder jaar in aanmerking; men diende te behoren tot het groepje raadsleden dat aan de beurt was de burgemeesters te leveren. Bij zijn benoeming in de Raad werd ieder raadslid door middel van het lot geplaatst in een groep. In de zestiende eeuw waren er drie groepen raadsleden; de Raad bestond zo uit drie 'derdedelen'.[9] Ieder jaar op de Keurdag, nadat alle leden van de Raad de eed hadden afgelegd, verlieten de leden van het betreffende derdedeel de zaal; de achtergebleven personen kozen uit de vertrokken raadsleden twee burgemeesters. In de praktijk werden vaak dezelfde duo's om de drie jaar tot burgemeester gekozen. Mogelijk was de burgemeestersverkiezing in feite een formaliteit, omdat tevoren al bekend was welk koppel dat jaar burgemeester zou zijn.

In de zestiende-eeuwse bestuurlijke organisatie van Nijmegen werden uiteenlopende waarden met elkaar in evenwicht gebracht: betrokkenheid van burgers (vertegenwoordigd door de meesters van de ambten en broederschappen), persoonlijke ambities van raadsleden, partijschappen, ervaring en instroom van nieuwe leden. In de achtergrond van de schepenen kwam het evenwicht tussen continuïteit en vernieuwing tot uiting: niet alleen nieuwe, beginnende raadsleden, maar ook ervaren en machtige bestuurders, onder wie de twee burgemeesters.[10]

Naar aanleiding van een conflict met Nijmegen herstelde hertog Karel van Egmond in 1525 zijn bevoegdheid om twee schepenen te benoemen, maar na 1538 herkreeg de stad haar autonomie op dit punt. De incorporatie van Gelre in het Habsburgse Rijk bracht geen verandering in deze situatie. In de besluitenlijsten van de Raad is, onder normale omstandigheden, geen sprake van bemoeienis van landsheerlijke gezagsdragers met de jaarlijkse benoemingen en verkiezingen van 2 januari.[11] Dit beeld wordt bevestigd door niet-Nijmeegse bronnen. Op verzoek van de landvoogdes stelde het Hof te Arnhem in het najaar van 1560 enkele overzichten op van de bevoegdheden van de landsheer en de stadhouder.[12] Ook uit deze bescheiden blijkt dat het landsheerlijk gezag geen zeggenschap had over de samenstelling en de taakverdeling van het Nijmeegse stadsbestuur.

Op het terrein van de rechtspraak waren in en om Nijmegen wel landsheerlijke functionarissen actief, namelijk de burggraaf en de richter. Maar Nijmegen had in de loop der tijd ook op dit punt haar invloed laten gelden: sinds de vijftiende eeuw werden enkel Nijmeegse burgers tot richter en burggraaf benoemd. In de praktijk oefenden vooraanstaande Nijmeegse burgers van adel deze functies uit. De functies waren volgens het Nijmeegse recht onverenigbaar met het lidmaatschap van de Nijmeegse Raad: werd een raadslid tot richter of burggraaf benoemd, dan diende hij de Raad te verlaten.[13] Men mocht kennelijk niet twee 'heren' tegelijk dienen.

De taken en bevoegdheden van de Nijmeegse Raad omvatten, modern uitgedrukt, rechtspraak, regelgeving en bestuur. Van een formele machtenscheiding was natuurlijk nog geen sprake, maar er bestond binnen de Raad wel een taakver-

De schepenbank in de Voorzaal van het Raadhuis, vervaardigd door Gaert van Dulcken, 1553-1554

deling waarbij onderscheid werd gemaakt tussen rechtspraak enerzijds en regelgeving en bestuur anderzijds. Ik bespreek eerst de gerechtelijke taken, waarbij er ook aandacht zal zijn voor de rol van de burggraaf en de richter, en de positie van het Gelderse Hof. Daarna komen de bestuurlijke taken van de Nijmeegse Raad aan de orde. Er waren in de zestiende eeuw binnen Nijmegen vier gerechten actief: de Schepenbank, de Raad, het Burgemeestersgericht en het Buitengericht. Nader onderzoek naar de precieze verdeling van de competenties in de Nijmeegse rechtspraak is noodzakelijk.[14]

De twaalf schepenen vormden de Schepenbank, die onder voorzitterschap stond van de richter van Nijmegen, als gezegd een landsheerlijke functionaris. De richter had tot taak om namens de landsheer de rechtbank 'te spannen' en de terechtzitting te presideren bij de mondelinge behandeling van zaken en bij het uitspreken van het vonnis. Hij nam echter niet deel aan de beraadslaging en de stemming over de inhoud van het vonnis, dat door de schepenen werd vastgesteld.[15] De Schepenbank was oorspronkelijk de enige rechtbank van Nijmegen, in een tijd dat de stad zich nog moest ontwikkelen tot een zelfstandige en grote handelsnederzetting. Binnen deze nog niet zo complexe rechtsgemeenschap zal dit college bevoegd zijn geweest voor zeer uiteenlopende, maar betrekkelijk basale rechtsvragen. De schepenen spraken in de zestiende eeuw recht in vooral civiele zaken, maar ook in bepaalde strafzaken. Ook waren zij belast met 'oneigenlijke' rechtspraak, zoals de benoeming van voogden en de overdracht van onroerende zaken. Voor de Nijmeegse schepenen dienden ook zaken uit de dorpen en gehuchten in het Schependom van Nijmegen (Hees, Neerbosch, Hatert, Sint-Anna, Driehuizen, Broerdijk, Hengstdal).

De Schepenbank fungeerde bovendien als rechterlijke instantie voor het Rijk van Nijmegen, stond dan ook onder voorzitterschap van de burggraaf van Nijmegen en kwam bijeen op het Valkhof. Deze 'Rijkse Schepenbank' was in eerste en enige instantie bevoegd in criminele zaken in het Rijk van Nijmegen. In civiele zaken fungeerde deze bank als beroepsinstantie van vonnissen die waren gewezen door de banken van onder meer Beuningen, Wychen en het Neder Rijkswoud.[16] Verder trad deze bank wel eens op als beroepsinstantie voor het gerecht van Herwen en Aerdt, maar deze bevoegdheid werd betwist door onder meer de justitiële autoriteiten in de Overbetuwe. Hierover ontstond in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw een groot geschil tussen Nijmegen en de Overbetuwe. Dit conflict kreeg een extra politieke lading omdat het in feite ging om een competentiegeschil en een prestigegevecht tussen Nijmegen en het landsheerlijk gezag.[17]

De richter van Nijmegen was bevoegd tot het aanhouden van vreemdelingen. Arresteerde hij een vreemdeling, dan diende de richter deze verdachte in te sluiten in een stedelijke gevangenis, en niet in de kelders van de Valkhofburcht, waar de gevangenis van de landsheer was ondergebracht. Vermoedelijk konden Nijmeegse burgers en inwoners alleen worden aangehouden door een burgemeester, die daarbij hooguit werd geassisteerd door de richter. De Nijmeegse

situatie wijkt af van die in de meeste Gelderse steden, waar landsheerlijke functionarissen wel bevoegd waren burgers en ingezetenen aan te houden.[18]

Ook de Nijmeegse Raad (burgemeesters, schepenen en raadsleden) verzorgde rechtsprekende taken en handhaafde de door dit bestuursorgaan zelf vastgestelde regelgeving. Van oudsher was de Raad bevoegd in zaken met betrekking tot gilden en ambten. Vermoedelijk is met de ontwikkeling van Nijmegen tot grote handelsstad de zeggenschap van de Raad almaar toegenomen. Deze instantie werd belast met de nieuwe rechtsvragen waarvoor nog geen andere voorziening bestond. Zo kon de rechtspraak flexibel inspelen op veranderende maatschappelijke behoeftes. Deze ontwikkeling leidde uiteindelijk tot een zeer gevarieerd en omvangrijk juridisch takenpakket van de Raad, van personen- en familierecht tot strafrecht.[19]

De twee burgemeesters vormden samen het Burgemeestersgericht; vermoedelijk was dit bedoeld voor snelle uitspraken naar aanleiding van kleine geschillen inzake loon, huur, leningen en onbetaalde verteringen. Ten slotte kende Nijmegen ook nog het Buitengericht, dat bestond uit de richter en drie schepenen. Deze rechtsinstantie nam voor het raadhuis, in de open lucht, kennis van geschillen waarbij vreemdelingen waren betrokken die tijdelijk in de stad verbleven, bijvoorbeeld wegens handelsactiviteiten.

De 'vrije rijksstad' Nijmegen was zeer autonoom in haar rechtspleging. Er bestonden wel beroepsmogelijkheden tussen de vier stedelijke gerechten onderling,[20] maar appèl op een niet-stedelijke rechtbank was in beginsel niet mogelijk. In bepaalde civiele kwesties kon een Nijmeegse burger na een vonnis van de Schepenbank zich tot de Schepenstoel van Aken wenden, maar deze 'Akense appèllen' hielden in feite een vorm van revisie in en waren bovendien onderworpen aan een toetsingsrecht van het Nijmeegse stadsbestuur.[21] De mogelijkheid ontstond in 1230, toen Nijmegen dezelfde rechten en privileges kreeg als Aken. In kringen van het Nijmeegse stadsbestuur is deze rechtsgang op den duur misschien gezien als een ongewenste inbreuk op de stedelijke autonomie; de Nijmeegse magistraat voerde op dit punt met succes een soort ontmoedigingsbeleid.[22] Burgers mochten zich alleen met toestemming van de Raad wenden tot een niet-Nijmeegse rechtbank; vonnissen van vreemde rechtbanken konden alleen na goedkeuring van de Raad in de stad ten uitvoer worden gelegd.

Ook het landsheerlijke Hof te Arnhem bekeek de rol van de Akense schepenstoel, buiten het grondgebied van Gelre, vermoedelijk met gemengde gevoelens. Het Hof zag liever een taak voor zichzelf weggelegd,[23] maar wist dat iedere poging in deze richting zou leiden tot een luid en ondubbelzinnig protest van de stad Nijmegen over de schending van privileges. Anders dan bijvoorbeeld het Hof van Holland of de Raad van Vlaanderen, was het Hof te Arnhem (het Gelderse Hof) tot ver in de zeventiende eeuw geen gewestelijk appèlcollege. Het Hof oordeelde slechts in enkele gevallen en hooguit bij uitzondering in appèl.

Burgers hadden misschien minder boodschap aan fraaie uiteenzettingen over competentieverdelingen en over het principe van het *ius de non appellando* of het *ius de non evocando*: wanneer men zich door plaatselijke rechtscolleges te kort gedaan voelde, bijvoorbeeld door rechtsweigering of willekeur, dan wendde men zich ook wel tot een bovenlokale rechtsinstantie als het Hof om langs die weg zijn recht te halen.[24] Ook het Hof van Gelre kon op dit punt een rol vervullen. Met zijn in het 'geleerde' recht geschoolde beroepsjuristen sloot het Hof goed aan bij een groeiende behoefte aan rechtszekerheid, professionaliteit en objectiviteit. Vanaf 1550 zou er meer en meer gebruik worden gemaakt van het Hof als rechterlijke instantie, ook door burgers van Nijmegen.[25]

Ook langs een andere weg kon het Hof voorzichtig zijn juridische invloed binnen Nijmegen laten gelden. Al vanaf het begin van de zestiende eeuw had de Gelderse hertog geprobeerd meer greep te krijgen op de werkzaamheden van richter en burggraaf. Het Hof zette na 1543 deze lijn voort. In het kader van een soort algehele sanering van de overheidsorganisatie kocht het nieuwe gewestelijk gezag na 1543 op grote schaal verpande domeinen en officiën terug.[26] Aldus werd een eind gemaakt aan de verpanding van het ambt van burggraaf van Nijmegen.[27] Ook werden de functies van burggraaf en richter formeel gesplitst: voortaan waren de burggraaf en de richter twee afzonderlijke ambtenaren, in dienst van de landsheer. Over de aan het ambt verbonden inkomsten dienden deze functionarissen jaarlijks te Arnhem verantwoording af te leggen.[28] Tussentijds zond het Hof regelmatig instructies aan de richter. Langs die weg werd hij bijvoorbeeld gemaand een goede administratie bij te houden of kreeg hij opdracht het Hof te informeren over alle criminele zaken binnen Nijmegen.[29]

De eerste richter 'nieuwe stijl' was Johan van Boedbergen; hij werd in 1551 benoemd. Johan van Boedbergen was van adel, woonde op het kasteel Duckenburg bij Hatert, maakte sinds 1539 deel uit van de Nijmeegse Raad en was al diverse malen tot burgemeester gekozen. Van de gewoonte vooraanstaande Nijmegenaren tot richter te benoemen werd derhalve niet afgeweken. In het spanningsveld tussen landsheerlijk gezag en lokale autonomie moest Johan van Boedbergen behoedzaam zijn weg weten te vinden. Dat was geen gemakkelijke opgave, omdat loyaliteitsconflicten eigenlijk niet konden uitblijven.

Het nieuwe Habsburgse gezag hechtte veel waarde aan het inlossen van de pandsom voor het burggraafschap van Nijmegen. De burggraaf was immers niet alleen één van de belangrijkste landsheerlijke officieren in Gelre, maar hij kon als eerste in rang van de leden van de Nijmeegs-kwartierlijke ridderschap ook een invloedrijke rol spelen op kwartier- en landdagen. Kennelijk heeft men de Nijmeegse zeggenschap over deze gewichtige functie willen terugdringen. Daarmee werd voorkomen dat deze functionaris een te zelfstandige, oftewel Nijmeegse koers zou varen. Om diezelfde reden werd ernaar gestreefd ook de functie van richter uit de Nijmeegse invloedssfeer te halen. Het Habsburgse gezag heeft waarschijnlijk vooral de macht van de stad Nijmegen willen beperken: van ande-

re, vergelijkbare functies werd de pandsom namelijk niet ingelost, zoals in het geval van de ambtlieden van Maas en Waal, Nederbetuwe en Bommel en de drosten van de Veluwe en Zutphen.[30]

De Raad was ook het stadsbestuur van Nijmegen. De twee burgemeesters waren belast met het dagelijks bestuur van de stad. Daartoe beschikten zij over een groot aantal taken en bevoegdheden op zeer uiteenlopende terreinen. Bovendien vertegenwoordigden de burgemeesters de stad 'naar buiten'. Zij trokken regelmatig de stad in, voorafgegaan door twee 'roeydragers', die door middel van met zilver beslagen ambtsstaven de weg voor de burgemeester moesten vrijmaken. Op hun rondgang door de stad controleerden de burgemeesters lonen, prijzen, maten en gewichten. Ook hielden zij toezicht op de bouw van nieuwe huizen en op de reiniging van de stad. Ze beschikten over één van de sleutels van de archiefkast waarin de stadsprivileges werden bewaard.[31]

De oudste burgemeester trad op als voorzitter van de Raad, die in beginsel iedere woensdag vergaderde. De Raad kon echter ook tussentijds bijeen worden geroepen.[32] Aan de orde kwamen zeer uiteenlopende onderwerpen, zoals prijzen van levensmiddelen; openbare orde en veiligheid; het onderhoud van openbare gebouwen, werken, ruimten en straten; hygiëne; toezicht op liefdadigheidsinstellingen en de benoeming van stedelijke functionarissen.[33]

De Raad representeerde en bewaakte de maatschappelijke orde in de stad. Daartoe stelde hij algemeen verbindende voorschriften vast (keuren, overdrachten), ter behartiging van de stedelijke rechten, voor het behoud van de rechtsorde en ter bescherming van de welvaart. Door middel van rechtspraak handhaafde de Raad de eigen regelgeving, zoals we hiervoor al zagen. De Raad hield zich in feite bezig met heel het stedelijke wel en wee, van toezicht op de gilden en ambachten tot het vaststellen van graanprijzen. Ook was de Raad actief wanneer de 'hoogheid' van de stad een rol speelde, bijvoorbeeld in kwesties als privileges, stedelijke autonomie en contacten met andere steden en overheden. Gewestelijke regelgeving van de hertog van Gelre (neergelegd in plakkaten, ordonnanties of reglementen) diende eerst door de stad zelf te worden bekend gemaakt alvorens zij binnen Nijmegen in werking kon treden. Nijmegen toetste de gewestelijke regelgeving veelal aan de privileges. De stad weigerde vaak 'vreemde' regelgeving af te kondigen of zij maakte een voorbehoud ter bescherming van de stedelijke privileges. Het stadsbestuur hanteerde in dit opzicht gedurende de gehele zestiende eeuw een consistente gedragslijn, ongeacht of Nijmegen nu 'Spaans', 'staats', 'katholiek' of 'gereformeerd' heette te zijn.[34]

2
De toegang tot de macht

Om lid te worden van de Nijmeegse Raad diende men voornaam, vermogend en rechtschapen te zijn: alleen de 'treflixsten, rijxsten ind reclicsten' van de (mannelijke) Nijmeegse burgers kwamen in aanmerking.[35] Het ging om welvarende en invloedrijke burgers die aan bepaalde standscriteria moesten voldoen. De precieze inhoud van die criteria is niet bekend, maar van oudsher moesten raadsleden over een huis beschikken, een paard kunnen onderhouden en een weerbare man ('knecht') in dienst hebben. In de praktijk was een raadslid 'van goede komaf': hij behoorde tot de adel of hij kwam uit een vooraanstaande familie die al vaker raadszetels had bezet of die elders een publieke carrière had gemaakt. Via vaders en ooms, ook van moederszijde, ontwikkelde zich een min of meer erfelijk recht op een raadszetel, al moest men natuurlijk wel eerst worden voorgedragen en benoemd.

Raadsleden ontvingen geen bezoldiging en waren derhalve afhankelijk van hun particuliere inkomsten. Wel genoten zij onkostenvergoedingen en presentiegelden. De burgemeesters hadden een jaarsalaris, dat werd aangevuld met onkostenvergoedingen, presentiegelden en vergoedingen voor uiteenlopende verrichtingen als het wegen van brood, het verhangen van sloten en het ijken van maten.[36]

Omdat de functie van raadslid onbezoldigd was, en ook omdat er standscriteria en vermogensdrempels voor het lidmaatschap golden, kwam niet iedereen voor een bestuursfunctie in aanmerking. In de praktijk bestond de Raad vermoedelijk uit adel, welgestelde kooplieden, wijnhandelaren en schippers. Onderzoek heeft aangetoond dat in de periode 1550-1600 47% van de raadsleden koopman en schipper was; vooral wijnhandelaren wisten vaak een zetel in de Raad te bemachtigen (16%).[37] Regelmatig werden adellijke personen in de Nijmeegse Raad benoemd, vaak van buiten de stad afkomstig, zoals de heren van Ubbergen, van Gendt, van Doornik en van Ressen. Deze edellieden bezaten het Nijmeegse burgerrecht en dienden ook over een woning in de stad te beschikken. Met name in de eerste helft van de zestiende eeuw werd een groot aantal raadszetels bezet door edellieden.[38] Zij hadden vaak al een 'internationale' carrière achter de rug als diplomaat, veldheer of legeroverste. Nijmegen hechtte veel waarde aan het raadslidmaatschap van edellieden, omdat hun aanzien en contacten de stad ten goede konden komen tijdens diplomatieke missies en bij onderhandelingen. Om die reden waren de Nijmeegse burgemeesters ook vaak van adel.

Vermoedelijk oefenden veel raadsleden in de praktijk geen beroep (meer) uit, maar leefden zij van de inkomsten uit hun vermogen. Slechts een gering aantal raadsleden had een academische opleiding of stond ooit aan een universiteit ingeschreven; in dat opzicht verschilde Nijmegen waarschijnlijk van Brabantse steden als Den Bosch, Antwerpen en Leuven.[39]

De maatschappelijke achtergronden van de Nijmeegse raadsleden verdienen

nader onderzoek. Daarbij zou de aandacht kunnen uitgaan naar, behalve de al genoemde aspecten als opleiding, beroep en vermogen, de woonplaats in de stad, sociale activiteiten, familiebanden, informele maatschappelijke relaties, enzovoort. Ook de toegankelijkheid tot de Raad en de verdeling van de taken en functies onder de raadsleden verdienen nader onderzoek. Op dit moment kunnen slechts enkele algemene ontwikkelingen worden geschetst met betrekking tot de tweede helft van de zestiende eeuw.

In 1558 wilden de meesters van de vier grote ambten laten vastleggen dat bepaalde ambachtslieden en handelaren geen lid konden zijn van de Raad. Het betrof bakkers, brouwers, vleeshouwers en kleine wijnhandelaren.[40] Misschien dat de grote ambten met dit voorstel de onafhankelijkheid van het stadsbestuur wilden benadrukken: de Raad stelde immers wekelijks de prijzen van primaire levensmiddelen vast en controleerde ook maten, gewichten en de kwaliteit. Maar het uitsluiten van kleine ambachtslieden en handelaren wijst wellicht op een proces van oligarchisering. Dit verschijnsel heeft zich in veel steden gedurende de zestiende eeuw voorgedaan. Vaak was een stadsbestuur sedert generaties vast in handen van dezelfde families, die de komst van nieuwe bestuurders zoveel mogelijk tegengingen. Hun positie kwam echter onder druk te staan wanneer nieuwe, succesvolle kooplieden en handelaars een actieve rol opeisten in het stadsbestuur. Er konden dan spanningen optreden tussen de nieuwe economische elite en het oude patriciaat.

Heeft deze ontwikkeling zich ook in Nijmegen voorgedaan? De namen van de zestiende-eeuwse raadsleden zijn bekend.[41] Uit deze gegevens valt op te maken dat steeds bepaalde families deel uitmaakten van de Raad, zoals Van Berrick, Van den Bergh, Biesman, Heteren, Kanis, Ridder, Ryswick, Spruit en Van Triest. Het kwam voor dat tegelijkertijd verschillende leden van één familie in de Raad zaten. Ook was er sprake van verwantschappen tussen sommige families, zoals de families Biesman, Ryswick, Van den Bergh, Kanis en Van Triest. Het lijkt hier te gaan om enkele vooraanstaande Nijmeegse families, die in het maatschappelijk leven een invloedrijke positie innamen. Deze gegevens wijzen erop dat het Nijmeegse stadsbestuur inderdaad een nogal besloten karakter had. Toch werden regelmatig nieuwe raadsleden benoemd. Grafiek 2.1 brengt dit in beeld voor de jaren 1544-1591.[42]

Wanneer de tussentijdse raadsverzettingen van 1566 en 1585 en de bijzondere verkiezingen van 1568 en 1579 buiten beschouwing worden gelaten,[43] blijkt hoe beperkt de instroom van nieuwe bestuurders was. In de periode 1544-1591, dat wil zeggen op 47 Keurdagen, werden slechts in 22 gevallen nieuwe raadsleden benoemd; vaak ging het dan om een tweetal nieuwe leden (dertien maal; één keer werd één nieuw lid benoemd, op twee Keurdagen traden drie nieuwe leden aan en zes keer kwam het voor dat vier nieuwe leden tot de Raad toetraden). In 25 gevallen werden derhalve geen nieuwe raadsleden benoemd.

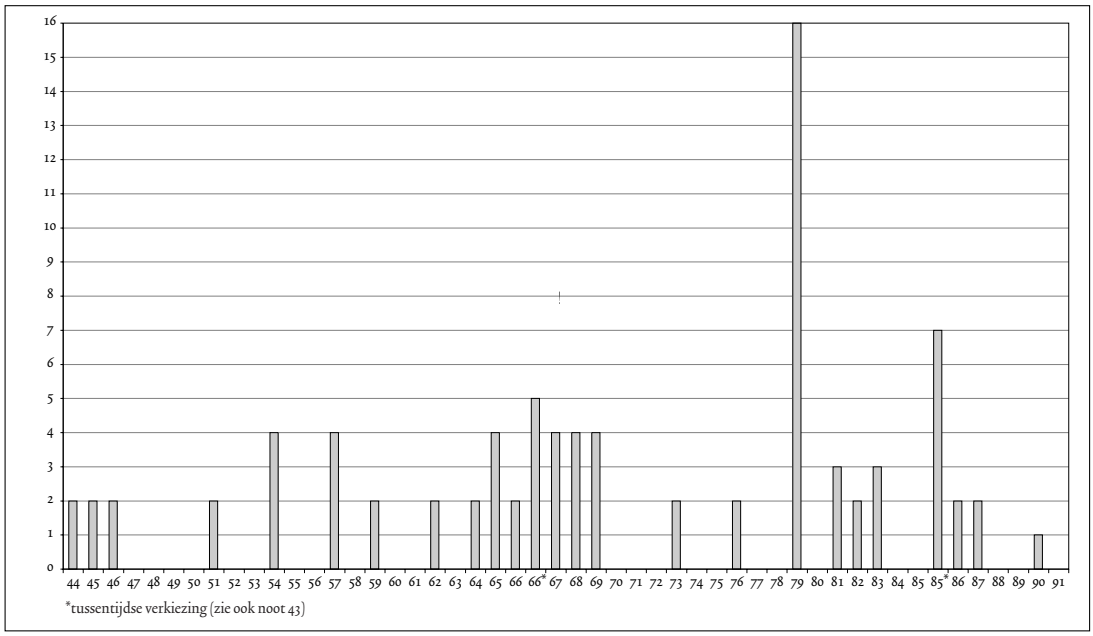

Grafiek 2.1: Aantal nieuwe raadsleden, 1544-1591

Volgens het stedelijk recht was een benoeming in de Raad voor het leven. Alleen wanneer een raadslid overleed kwam er een zetel beschikbaar. Dat verklaart wellicht ook het betrekkelijk hoge aantal nieuwe raadsleden in de jaren zestig: vanaf het eind van de jaren vijftig heerste regelmatig de pest en wellicht heeft de gevreesde ziekte ook in kringen van de Raad slachtoffers gemaakt

Maar dit natuurlijke verloop leidde er niet toe dat juist nieuwe families de kans kregen lid van de Raad te worden; de namen van de nieuwe raadsleden wijzen althans niet in deze richting. De nieuwe generatie bestuurders was overigens ook niet opvallend jong. Dat valt op te maken uit de getuigenverhoren die in 1568 in de stad werden gehouden naar aanleiding van de onlusten van 1566. In de verslagen werd ook de leeftijd van de getuigen genoteerd.[44] Aldus is de leeftijd, in 1568, van elf leden van de Raad bekend. Die was gemiddeld 45 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd op het moment van benoeming ongeveer 39 jaar was.[45] Van deze elf raadsleden behoorden er acht tot de nieuwe generatie bestuurders, benoemd in 1564-1567. Vier van hen waren op het moment van hun benoeming dertigers, één raadslid was toen zelfs 24, maar de drie overige nieuwe raadsleden van de 'jongste generatie' waren respectievelijk 49, 56 en 65 toen zij tot het stadsbestuur toetraden. De generatiewisseling van de jaren zestig hield al met al geen ingrijpende bestuurlijke vernieuwing in, maar betekende eerder een accentverschuiving. Er is geen sprake van een aflossing van de wacht.

Volgens het stadsrecht telde de Raad 24 zetels. In grafiek 2.2 wordt aangegeven hoeveel zetels in de periode 1544-1591 metterdaad bezet waren. Het blijkt dat in

werkelijkheid niet alle beschikbare zetels ingenomen waren. Er deed zich een min of meer structurele onderbezetting van de Raad voor: in de praktijk telde de stad meestal slechts 18 à 20 raadsleden. Deze situatie van onderbezetting lijkt met name vanaf 1555 op te treden.[46]

In feite was de bezetting van de Raad nog lager. Er waren immers enkele raadsleden die niet (meer) deelnamen aan de werkzaamheden maar wel formeel lid bleven, bijvoorbeeld de richter en de burggraaf van Nijmegen. Hun zetel bleef gereserveerd, totdat zij de landsheerlijke dienst weer zouden hebben verlaten.

De conclusie is gerechtvaardigd dat de Raad van Nijmegen in de praktijk bestond uit zestien tot achttien leden. De raadsleden waren in verschillende mate betrokken bij het bestuurswerk en het spreken van recht. Wegens hun hoge leeftijd lieten sommigen vaak verstek gaan. Dat is zeker in de eerste helft van de jaren zestig het geval geweest. Een voorbeeld is Johan van Bronckhorst (1494-1569), die al in 1524 tot raadslid was benoemd. Sinds 1559 werd hij niet meer gekozen tot burgemeester of schepen; hij was vanaf dat moment ook nog maar zelden bij de raadsvergaderingen aanwezig.[47] Ook andere, niet in Nijmegen woonachtige raadsleden waren vaak afwezig. Adellijke raadsleden zullen veelal van het late voorjaar tot in de herfst op hun 'Huis' buiten de stad hebben vertoefd.

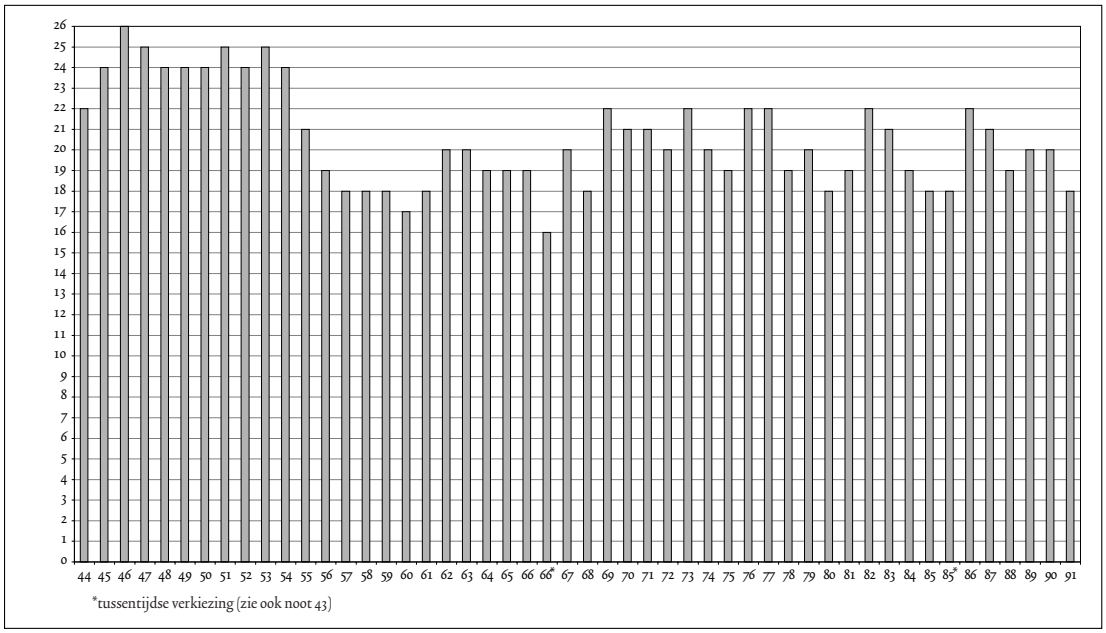

Grafiek 2.2: Bezetting van de Nijmeegse Raad, 1544-1591

We mogen aannemen dat binnen de groep van zestien tot achttien raadsleden een soort kernbestuur actief was dat hoofdzakelijk bestond uit de twaalf leden die burgemeester of schepen waren. Door hun taken in de rechtspraak waren zij veel

op het raadhuis; die aanwezigheid zal hun wel een voorsprong hebben gegeven bij de vervulling van het bestuurswerk. Tot de kern van het stadsbestuur behoorden daarnaast hooguit nog enkele gewone raadsleden; vermoedelijk betreft het relatief jonge, in Nijmegen woonachtige raadsleden die regelmatig de functie van schepen uitoefenden.[48] Ziekte, zakenreizen van kooplieden en schippers, en dienstreizen ten behoeve van de stad leidden ertoe dat ook de actieve raadsleden vaak afwezig waren.

Zo kan gesproken worden van een betrekkelijk smalle bestuurlijke basis: de stad werd in feite bestuurd door ruim twaalf personen, afkomstig uit enkele vooraanstaande families. Vanuit de gemeente werd de Raad erop gewezen dat het aantal raadsleden eigenlijk 24 diende te zijn. Met name de meesters van de ambten en de broederschappen klaagden over deze situatie.[49]

3
Het Sinter Claesgilde

Er waren al eerder bezwaren vanuit de burgerij opgekomen tegen het besloten karakter van het stadsbestuur. In de vijftiende eeuw was om die reden het Sinter Claesgilde ontstaan, een samenwerkingsverband van de belangrijkste gilden dat bedoeld was voor het toezicht op de rechtmatigheid en doelmatigheid van de handelingen en besluiten van het stadsbestuur.[50] Het Sinter Claesgilde werd in het leven geroepen uit verzet tegen het stadsbestuur, dat was samengesteld uit een kleine groep voorname burgers die de macht stevig in eigen handen hield. Langzaam maar zeker kreeg het Sinter Claesgilde een vooraanstaande plaats in het Nijmeegse politiek-bestuurlijke bestel. In de loop van de vijftiende eeuw oefende het gilde steeds meer taken uit, aanvankelijk met name in financiële aangelegenheden, maar op den duur liet het gilde zijn invloed gelden bij allerlei bestuurlijke zaken. Al in de vijftiende eeuw werd de medezeggenschap van het gilde in het stedelijk bestuur stap voor stap erkend. De macht van het gilde nam in de zestiende eeuw verder toe.

Het Sinter Claesgilde telde ongeveer tweehonderd leden en bestond vermoedelijk vooral uit kooplieden, handelaren en schippers. Aan het hoofd van het Sinter Claesgilde stonden zes, later acht meesters.[51] Deze Claesmeesters woonden de vergaderingen van de Raad bij en ontvingen daarvoor vanaf 1531 presentiegeld.[52] Zij waren voor het stadsbestuur een volwaardige gesprekspartner voor alle politiek-bestuurlijke aangelegenheden. De Raad had voor zijn regelgeving in feite de instemming nodig van de Claesmeesters. De Claesmeesters hadden ook medezeggenschap bij de overige bestuurlijke besluitvorming. Zij maakten deel uit van stedelijke deputaties en bezochten bijeenkomsten van de Gelderse landdag en Nijmeegse kwartierdagen.

In de loop van de zestiende eeuw kregen de Claesmeesters waarschijnlijk ook

meer invloed op de samenstelling van de Raad. In 1563 blijkt er namelijk sprake te zijn van een benoemingsprocedure waarbij kandidaten eerst worden geselecteerd door de Claesmeesters. De Claesmeesters stelden per beschikbare zetel twee kandidaten voor aan de meesters van de ambten en van enkele invloedrijke broederschappen. Dezen konden wijzigingen aanbrengen, waarna het tweetal werd voorgedragen aan de Raad, die een keuze maakte en een nieuw lid benoemde.[53] Het lijdt geen twijfel dat de meesters van het Sinter Claesgilde in de zestiende eeuw een zeer invloedrijke positie innamen. Het meesterschap bleef echter formeel onverenigbaar met het lidmaatschap van de Raad, omdat het gilde van oudsher was bedoeld voor toezicht en controle op het stadsbestuur. Maar de meesters beschikten in de zestiende eeuw over zoveel taken en bevoegdheden, dat zij in feite met de Raad waren samengevloeid.

De Claesmeesters werden jaarlijks gekozen. Voor de verkiezing kwamen de leden van het gilde op de zondag voor Pinksteren bijeen. Aanvankelijk vond de verkiezing plaats in één van de zalen van het Gewandhuis (lakenhal) aan de Markt, maar later werd deze bijeenkomst verplaatst naar de Latijnse school. De helft van de (zes of acht) Claesmeesters trad dan af om te worden opgevolgd door nieuwe meesters. Helaas weten we niet veel van de verkiezingsprocedure. Wel is bekend dat de verkiezingen van 1527 aanleiding gaven tot onenigheid, omdat zittende meesters 'omb factiewylle' weigerden plaats te maken voor nieuw-gekozen meesters.[54] Na afloop van de jaarlijkse verkiezing bood het stadsbestuur het gilde altijd een feestelijke maaltijd aan. Het kon er dan levendig aan toe gaan: uit de stadsrekeningen valt op te maken dat er vaak glaswerk sneuvelde of na afloop vermist bleek. In 1570 overleefden bijvoorbeeld welgeteld 31 van de 100 wijnbokalen de feestelijkheden niet.[55]

De namen van de Claesmeesters uit de periode 1558-1591 zijn bekend.[56] Bestudering van deze namen leert dat diverse meesters meer dan eenmaal werden gekozen. Maar een vergelijking van hun namen met die van de raadsleden brengt nog iets anders aan het licht: een groot aantal voormalige Claesmeesters wist door te dringen tot de stedelijke Raad.

In grafiek 2.3 is de herkomst van nieuwe raadsleden in de periode 1559-1591 per jaar weergegeven. Er werden in deze periode 69 nieuwe raadsleden benoemd; van hen waren er ten minste 31 ooit Claesmeester. Omdat de namen van de Claesmeesters voor 1558 onbekend zijn, is het goed mogelijk dat er onder de nieuwe raadsleden van 1559 en 1562 nog enkele gewezen Claesmeesters waren. Dat zou erop kunnen wijzen dat ongeveer de helft van de nieuwe raadsleden uit voormalige Claesmeesters bestond. Wellicht kwam de andere helft voor rekening van adellijke raadsleden. In ieder geval mag worden aangenomen dat steeds één of meer oud-Claesmeesters in de Raad werden benoemd. Maar bij een tussentijdse verkiezing van 1566 werd van dit gebruik afgeweken. Deze opmerkelijke gebeurtenis komt hierna nog uitgebreid ter sprake.[57]

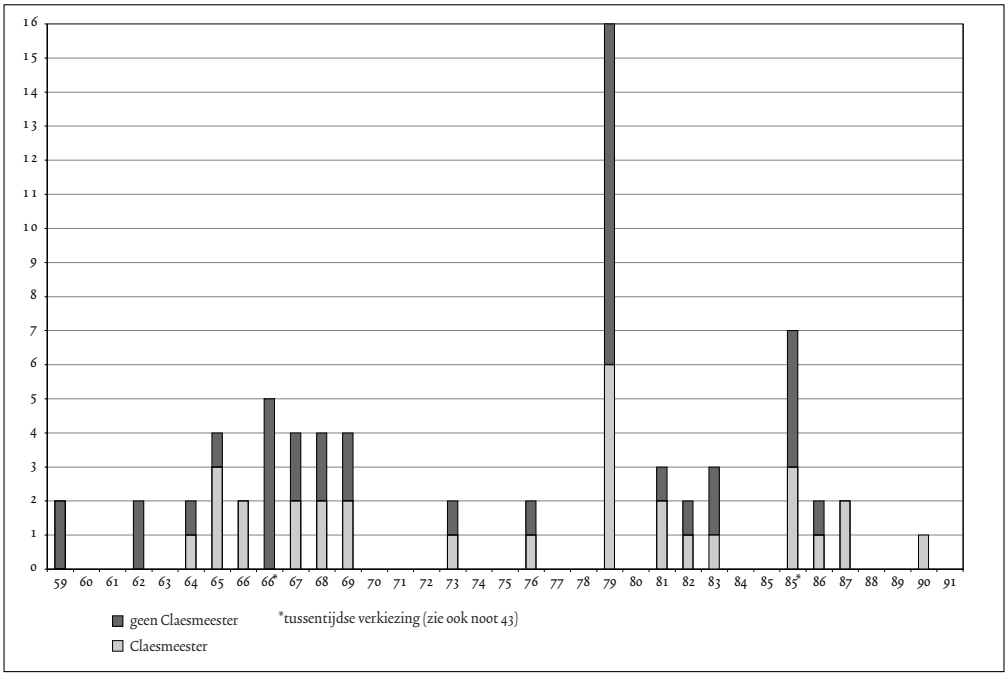

Grafiek 2.3: Herkomst van nieuwe raadsleden, 1559-1591

Al met al mag worden vastgesteld dat de leiding van het Sinter Claesgilde in de loop der jaren min of meer deel was gaan uitmaken van de gevestigde politieke orde. Het Sinter Claesgilde was oorspronkelijk vanuit de burgerij opgericht voor toezicht en controle op het stadsbestuur, maar met het toenemen van hun macht en invloed, vergroeiden de meesters van het gilde in de loop van de zestiende eeuw met de Raad. In de eerste helft van de jaren zestig werden de vergaderfaciliteiten voor het gilde nabij het raadhuis uitgebreid en verbeterd;[58] ook in dat opzicht wist het Sinter Claesgilde zijn plaats in het stadsbestuur te vinden.

4
De meesters van de ambten en de broederschappen

De groeiende macht van de Claesmeesters ging ten koste van de invloed en betrokkenheid vanuit de bevolking. De Raad overlegde in de praktijk alleen met de meesters van het Sinter Claesgilde. Formeel werden de meesters van ambten en broederschappen geacht 'de gemeente' te vertegenwoordigen bij het bestuur. Deze meesters hadden het recht nieuwe raadsleden voor te dragen, maar de Raad kon zelf beslissen of een vrijgekomen zetel zou worden opgevuld. Bovendien kregen de Claesmeesters in de loop van de zestiende eeuw zeggenschap over de inhoud van de voordracht van nieuwe raadsleden.

Toch werden de meesters van de ambten en broederschappen wel eens betrokken bij de bestuurlijke besluitvorming rond ingrijpende kwesties. Soms zochten de Claesmeesters overleg met hen, bijvoorbeeld tijdens een schorsing van de raadsvergadering. Dankzij deze consultatie kreeg de besluitvorming van de Raad een sterker maatschappelijk draagvlak.[59] In de praktijk werd dit overleg veelal beperkt tot de meesters van de vier grote ambten, namelijk die van de smeden, timmerlieden, snijders en schoenmakers. Deze vier meesters traden ook wel op als enige vertegenwoordigers van 'de gemeente'.[60]

Over de rol van de meesters van de broederschappen bestaat onduidelijkheid. Formeel werden zij veelal tezamen met de (vier) meesters van de (grote) ambten genoemd als politieke vertegenwoordigers van de gemeente. In de praktijk speelden de meesters van de broederschappen in deze hoedanigheid vermoedelijk een bescheiden rol in het Nijmeegse politieke leven. Ook is onbekend welke broederschappen het precies betreft. Nijmegen telde meer dan tien broederschappen: drie grote (van het H. Kruis, de St. Michiel- of Ellendige broederschap en de H. Geestbroederschap) en diverse kleine broederschappen (waaronder de Sacramentsbroederschap, St. Olaf, St. Jacob, St. Barbara en O.L. Vrouw).

Drie broederschappen waren, samen met de meesters van de ambten, betrokken bij de voordracht voor nieuwe raadsleden: die van het H. Kruis, St. Olaf en het H. Sacrament.[61] In de broederschap van St. Olaf waren de schippers verenigd; de broederschap van het H. Sacrament was een organisatie van kooplieden en wijnhandelaren. Dit waren broederschappen op basis van een beroep; in feite betrof het twee gilden. Deze twee 'kleine' broederschappen hadden een bijzondere plaats in het Nijmeegse openbaar bestuur. Hun meesters beheerden namelijk samen met enkele Claesmeesters en de burgemeesters de sleutels van de stedelijke archiefkast ('de Blok'), waarin de voor de stad zo belangrijke privileges werden bewaard.[62] Wijnhandelaren, kooplieden en schippers namen een vooraanstaande positie binnen Nijmegen in. Zij waren de 'dragers' van de stedelijke economie. Deze veelal zeer vermogende en prominente burgers domineerden waarschijnlijk ook de Raad en het Sinter Claesgilde. De namen van de meesters van St. Olaf in het jaar 1563 zijn bekend. Het is zeker geen toeval dat we het merendeel van deze meesters ook tegenkomen als Claesmeester en, nadien, als raadslid.[63]

Maar welke broederschappen worden nu bedoeld, wanneer gesproken wordt van de meesters van ambten en broederschappen als vertegenwoordigers van de Nijmeegse burgers? De drie broederschappen die ook een rol speelden bij de voordracht van nieuwe raadsleden? Of alleen de twee bijzondere broederschappen van schippers, kooplieden en wijnhandelaren die ook al via andere kanalen politieke zeggenschap uitoefenden? In bestuurlijke bronnen (van rondom 1560) wordt vaak een andere combinatie van broederschappen genoemd: de broederschap van het H. Kruis, de St. Michiel- of Ellendige broederschap, de H. Geestbroederschap en de broederschappen van St. Jacob en van St. Barbara. Dat wil zeggen: de drie grote broederschappen en twee kleine broederschappen, maar niet de organisaties van

de machtige schippers, kooplieden en wijnhandelaren die al via het Sinter Claesgilde betrokken waren bij het openbaar bestuur.[64] Misschien dat de meesters van deze vijf broederschappen, tezamen met de meesters van de ambten, optraden als vertegenwoordigers van de gemeente.

5
De hoplieden en de 32 gedeputeerden

Van oudsher was de stad ingedeeld in vier kwartieren. De twee grote verkeersassen die elkaar op de Blauwe Steen ('het Kruis') kruisten, deelden de stad letterlijk in vieren. Later waren twee nieuwe stadsdelen ontstaan: de Voorstad, ten zuiden van de Windmolenpoort, en de Nystad, aan de oostzijde van het Valkhof. De zes stadsdelen waren, op hun beurt, onderverdeeld in wijken, die hopmanschappen of nabuurschappen werden genoemd. Waarschijnlijk telden de vier oude kwartieren elk vier hopmanschappen; tezamen derhalve zestien hopmanschappen. De nog dunbevolkte Voorstad en Nystad hadden meestal elk slechts twee hopmanschappen. Nijmegen was zo onderverdeeld in twintig hopmanschappen. Deze hopmanschappen waren betrokken bij het beheer van openbare voorzieningen, zoals waterputten. Bovendien was vanuit deze wijken de stedelijke militie georganiseerd. De stad kon zo beschikken over (meestal) twintig vendels soldaten. De vendels vormden tezamen de burgerwacht; vermoedelijk maakten alle weerbare Nijmeegse mannen hiervan deel uit.

Uit de hopmanschappen werden in tijden van spanning de 32 gedeputeerden bijeengeroepen. De Raad riep deze vertegenwoordigers van de wijken op om het maatschappelijk draagvlak voor zijn beleid te versterken. Alleen de zestien hopmanschappen uit de vier oude kwartieren vaardigden gedeputeerden af; uit ieder hopmanschap twee vertegenwoordigers, oftewel acht per kwartier.[65] Via deze gedeputeerden bleef de Raad ook in contact met de stedelijke militie, hetgeen in tijden van spanning noodzakelijk was. De houding van de hopmannen was van grote betekenis voor de openbare orde en veiligheid in de stad. Dat was juist van belang wanneer onlusten konden uitbreken, al of niet met een politieke achtergrond. In zulke situaties kon de magistraat eigenlijk niet om de gedeputeerden en de hoplieden heen.

We weten niet of er een concrete aanleiding was voor deze directe vorm van overleg tussen stadsbestuur en de hopmanschappen. Er is wel verondersteld dat de 32 gedeputeerden in 1543 voor de eerste keer bijeenkwamen, toen de hopmanschappen financiële middelen aan de Raad verstrekten in ruil voor deze medezeggenschap.[66] Mogelijk hield het oproepen van 32 gedeputeerden ook verband met de verovering van Gelre in dat jaar door Karel V. Misschien wilde de Raad zeker zijn van de steun van de burgerwacht om onlusten te voorkomen over de 'Bourgondisering' van Gelre, waartegen de stad Nijmegen zich steeds fel had ver-

zet. Voorzover bekend werden de gedeputeerden pas in 1566 opnieuw bijeengeroepen, toen er opnieuw sprake was van buitengewone omstandigheden.

Het oproepen van gedeputeerden wijst er wellicht op dat de vertegenwoordigende functie van het Sinter Claesgilde en van de meesters van ambten en broederschappen afnam.[67] De 'top' van de Nijmeegse corporaties was vermoedelijk niet meer representatief voor de gemeente. Misschien was het middeleeuwse corporatieve systeem intussen minder geschikt geworden voor het organiseren van politieke zeggenschap. Dat systeem was traditioneel opgebouwd uit de (meesters van) gilden, ambten en broederschappen, met op den duur een speciale rol voor de meesters van het Sinter Claesgilde. Maar in de tweede helft van de zestiende eeuw maakte nog slechts 40% van de (mannelijke) beroepsbevolking deel uit van gilden of ambachten, terwijl 45% ongeorganiseerd moet zijn geweest. Ten gevolge van de al maar slechter worden economische omstandigheden werden nieuwkomers minder snel tot de gilden en ambachten toegelaten. Tegelijkertijd dienden zich voortdurend immigranten aan. Uit het verloop van de aantallen nieuwe burgers blijkt dat deze instroom rondom 1500 flink was toegenomen en hoog bleef tot in de jaren vijftig.[68] Via het college van gedeputeerden konden wellicht die burgers hun stem laten horen die geen politieke invloed konden uitoefenen via de traditionele kanalen.

6
Verstoorde politieke verhoudingen

Vanaf het begin van de jaren zestig werd het Nijmeegse politieke landschap onrustiger. Er rezen in 1562 klachten over het functioneren van het Nijmeegse stadsbestuur. De klachten werden in eerste instantie verwoord door de meesters van het Sinter Claesgilde, in hun traditionele rol van vertegenwoordigers van de burgerij bij het stadsbestuur. De bezwaren betroffen met name de onkostenvergoedingen voor de leden van de Raad.[69] Naar het oordeel van het Sinter Claesgilde ontvingen Nijmeegse overheidsfunctionarissen ten onrechte hoge vergoedingen voor representatiekosten die zij maakten tijdens de dienstreizen voor de stad. Aan deze geldverspilling moest een einde komen door aanscherping van de regelgeving en ook via een verbetering van de controle. Deze kwestie sleepte zich voort tot in 1564, toen de Raad eindelijk definitieve besluiten over de klachten nam.

Een deel van de klachten betrof de Nijmeegse richter Johan van Boedbergen. Men maakte bezwaar tegen het feit dat sommige boetes aan deze landsheerlijke functionaris werden voldaan en niet aan de stad. De Raad nam in 1564 ook over deze kwestie een besluit, maar de bedenkingen tegen het optreden van de richter bleven bestaan. Nu traden de meesters van de ambten en broederschappen als woordvoerders op, misschien omdat zij ontevreden waren over de wijze waarop het Sinter Claesgilde deze gevoelige kwestie had behandeld. De meesters van de

ambten en broederschappen stelden een lijst met klachten op, vooral handelend over de hoge kosten van bepaalde gerechtelijke procedures. Opnieuw hingen de bezwaren samen met de hoogte van onkostenvergoedingen. De richter wilde niet op de klachten reageren zonder medeweten van de stadhouder. Daarmee kwam deze kwestie vanaf september 1565 in handen van het landsheerlijk gezag. Eerst boog het Gelderse Hof te Arnhem zich over het conflict.[70] De raadsheren grepen de gelegenheid wellicht dankbaar aan om zich met de rechtspleging binnen het autonome Nijmegen te kunnen bemoeien. In 1567 werd te Brussel namens landsheer koning Filips II uiteindelijk over dit Nijmeegse geschil een uitspraak gedaan.[71] De zaak was bij de centrale regering aanhangig gemaakt via een 'ootmoedige supplicatie' van de meesters van de ambten en broederschappen, namens gemeente en ingezetenen van Nijmegen.

De leden van de Nijmeegse Raad en de meester van het Sinter Claesgilde hebben de ambten en broederschappen dit optreden niet in dank afgenomen. In feite hadden de meesters van de ambten en broederschappen een intern conflict naar buiten gebracht en nota bene in handen gesteld van het landsheerlijk gezag. Stadhouder en de leden van het Hof waren nu gedetailleerd geïnformeerd over de Nijmeegse politieke verhoudingen. De trotse Nijmeegse politieke elite moet deze ontwikkeling als een inbreuk op de stedelijke autonomie hebben beschouwd.

Er waren nog meer conflicten in het begin van de jaren zestig. In 1562 ontstond onenigheid tijdens de verkiezing van nieuwe Claesmeesters. Het geschil speelde zich af tussen enerzijds de meesters van de twee bijzondere en invloedrijke broederschappen (H. Sacrament, St. Olaf) en anderzijds de meesters van de overige broederschappen en ambten.[72] De meesters van de ambten en broederschappen plaatsten in 1566 de structurele onderbezetting van de Raad op de politieke agenda.[73]

Zo traden vanaf het begin van de jaren zestig fricties op tussen enerzijds de 'gevestigde politieke orde' van raadsleden en Claesmeesters en anderzijds de meesters van ambten en broederschappen. De tegenstellingen waren weliswaar niet groot, maar raakten de kern van de Nijmeegse bestuurlijke verhoudingen, namelijk de verdeling van belangrijke bestuurszetels (in de Raad en het Sinter Claesgilde) en de voor het bestuurswerk verstrekte onkostenvergoedingen. De meningsverschillen kwamen naar voren in een periode dat de welvaart in de stad steeds meer onder druk kwam te staan. Bovendien traden in deze jaren, zoals we gezien hebben, binnen de Raad betrekkelijk veel nieuwkomers aan, hetgeen de bestuurlijke continuïteit en stabiliteit niet heeft bevorderd en het politieke klimaat onrustiger maakte.

In 1562 deed zich ten slotte nog een principieel meningsverschil voor tussen de Raad en de meesters van de ambachten. Dit keer ging het conflict over de bewaarplaats van de Nijmeegse privileges. De Raad meende dat de Sint-Stevenskerk de aangewezen ruimte was. Maar de meesters van ambten en broederschappen gaven de voorkeur aan het raadhuis,[74] dat fraaie nieuwe onderkomen van het stadsbe-

Het Raadhuis van Nijmegen

stuur. Op de gevel van het raadhuis viel sinds enige jaren de vermaning te lezen dat door tweedracht zelfs de grootste zaken in verval raken: *(...) discordia maximae dilabuntur.* Deze Nijmeegse waarschuwing aan de eigen burgers en bestuurders was wel op haar plaats. De groeiende politieke tweedracht binnen de stad deed zich namelijk voor op het moment dat de stad in een stevig conflict was verwikkeld met het landsheerlijk gezag over de stedelijke autonomie.[75] In dat conflict zou interne tweedracht ook het 'grote' Nijmegen wel eens kunnen opbreken.

7
Gewestelijke verhoudingen tot 1543

In het nieuwe raadhuis had de stad haar grootheid en macht tot uitdrukking willen brengen. Maar het raadhuis symboliseerde niet alleen Nijmegens rijke verleden. Met de beelden van keizers en andere vorsten aan de voorgevel bracht de stad niet enkel hulde aan haar weldoeners van weleer. Deze versieringen verwezen ook naar de actuele politieke situatie. De beelden waren namelijk een ondubbelzinnige waarschuwing aan het adres van het nieuwe Habsburgse gezag. Met het nieuwe raadhuis maakte de voormalige rijksstad duidelijk dat Gelre en Nijmegen nog altijd tot het Heilige Roomse Rijk behoorden en dat de stad in de eerste plaats de keizer had te gehoorzamen.[76] Er is wel opgemerkt dat geen stad in onze streken zoveel onafhankelijkheid en 'republikeinse vrijheid' genoot als Nijmegen.[77] Conflicten met het Habsburgse gezag konden op dit punt eigenlijk niet uitblijven; zij volgden als het ware uit de laat-middeleeuwse staatkundige ontwikkelingen van Gelre.

Vanaf 1423 regeerde het huis Egmond over Gelre.[78] De hertogen uit deze dynastie waren echter niet formeel door de keizer met Gelre beleend. Daarom was hun positie wankel: Gelderse hertogen hadden steeds rekening te houden met de formele aanspraken van anderen (met name die van het Bourgondisch-Habsburgse huis). Bovendien deden zich in de loop van de vijftiende eeuw binnen de Egmondse dynastie ernstige twisten voor over de hertogstitel. De Gelderse hertogen waren zo in hoge mate afhankelijk van de politieke en financiële steun van de Gelderse standen: de bannerheren, ridderschappen en steden. De min of meer onafhankelijke heren van Bronckhorst, Bergh, Baer en Wish voerden sinds de vijftiende eeuw de titel van bannerheer. Ze mochten een eigen banier voeren, een vierkant veldteken in plaats van een driehoekig vaandel.

De drie standen wisten de landsheer veel concessies af te dwingen en slaagden er zo in hun invloed en bevoegdheden te vergroten.[79] Daarbij lieten de standen zich leiden door een 'politiek programma' dat tot in de zestiende eeuw actueel bleef. Wat de Geldersen betrof, diende een hertog hun toestemming te hebben voor het aangaan van een huwelijk, het voeren van oorlogen, het vervreemden of verpanden van domeinen en het overdragen van Gelders grondgebied. Een ande-

re, almaar terugkomende eis van de Geldersen hield in dat ambtenaren en hertogelijke raadsleden van Gelderse komaf dienden te zijn. Bij het kenbaar maken van deze wensen trad de stad Nijmegen steeds nadrukkelijk op de voorgrond als aanvoerder van de standen. Gelres voornaamste stad was dan ook veelal het centrum van de oppositie tegen de hertog, of dat nu een Egmond, Bourgondiër of Habsburger was.

De Gelderse standen waren over het algemeen zeer succesvol in het realiseren van hun wensen. Zij genoten verregaande vormen van medezeggenschap in landszaken en namen min of meer deel aan de uitoefening van hertogelijke bevoegdheden op het terrein van bestuur en regelgeving. De Gelderse regeringsvorm werd aldus gekenmerkt door een dualisme tussen landsheer en standen. Deze Gelderse 'constitutie' kwam vermoedelijk in grote lijnen overeen met de situatie in andere Nederrijnse en Westfaalse landen en sloot ook aan op het dualisme op rijksniveau tussen keizer en landsheren.[80] Na de incorporatie van Gelre in de Habsburgse Nederlanden bleven de standen van Gelre (en ook die van Overijssel) zich beroepen op deze 'constitutionele' constellatie.[81] De standen waren van oordeel dat vorstelijke regelgeving niet buiten hen om tot stand kon komen: bannerheren, ridderschappen en steden dienden als vertegenwoordigers van het land eerst geconsulteerd te worden. Volgens de standen was hun toestemming en medewerking zeker vereist wanneer nieuwe regelgeving een beperking inhield van bestaande rechten. In Brussel vond men deze claim overigens ronduit onbetamelijk en in strijd met het onvervreemdbare recht van de landsheer om regelgeving uit te vaardigen zonder toestemming van zijn onderdanen.[82] Het Gelders verzet tegen de 'absolutistische' opvatting was derhalve niet louter van politiek-ideologische aard, maar gefundeerd op de staatkundige verhoudingen binnen de Duitse, laat-middeleeuwse standenstaat. Deze dualistische verhoudingen waren in de loop der eeuwen gegroeid en werden in uiteenlopende verdragen, verbonden en overeenkomsten vastgelegd.

De Gelderse standen traden zo hun landsheer traditioneel met groot politiek zelfbewustzijn én verantwoordelijkheidsgevoel tegemoet. De onderlinge samenwerking tussen de standen ontstond al in de loop van de veertiende eeuw, toen Gelre verscheurd dreigde te raken door successieoorlogen, rivaliserende adelsfacties en buitenlandse inmengingen vanuit Kleef en Brabant.[83] Met name de steden zetten zich toen gezamenlijk in om het uiteenvallen van Gelre te voorkomen. Zij werkten samen om de veiligheid en de bestuurlijke stabiliteit te bevorderen. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw nam ook de adel steeds meer deel aan deze samenwerking.

Gelre was echter geen 'eenheidsstaat', maar een soort 'bondsstaat' van vier afzonderlijke kwartieren met elk eigen kwartierlijke standenvergaderingen. Dit heeft zich waarschijnlijk zo ontwikkeld in de loop van de veertiende eeuw, toen de vier grote Gelderse steden (Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem) meer en meer medezeggenschap en verantwoordelijkheid opeisten op gewestelijke ni-

veau.[84] Daarbij zochten de steden de samenwerking met vertegenwoordigers van de ridderschap in hun directe omgeving. Deze leden van de ridderschap vervulden in de ambtsdistricten rondom de steden vaak landsheerlijke taken als richter, ambtman of drost. Uit deze samenwerking ontwikkelde zich vier afzonder-lijke kwartieren, opgebouwd uit de vier hoofdsteden, de kleine steden en de omliggende ambtsdistricten.

Ieder kwartier had eigen standenbijeenkomsten, de kwartierdag. Een bijeenkomst van de standen voor het gehele Gelderse territoir (Landdag) was een gecombineerde vergadering van de standen van de vier afzonderlijke kwartieren; een soort Gelderse Staten-Generaal. Ook de Landdag bestond derhalve uit ridders, die persoonlijk werden 'verschreven' en uit eigen hoofde verschenen, en vertegenwoordigers van de steden. Daarnaast waren in de Gelderse Landdag de bannerheren als afzonderlijke stand vertegenwoordigd.[85]

De standen van de vier Gelderse kwartieren vergaderden in ieder geval vanaf 1418 gemeenschappelijk. In dat jaar sloten Gelderse ridders en steden een verbond naar aanleiding van nieuwe problemen rondom de opvolging.[86] Ridders en steden van elk kwartier besloten bijeen te blijven, geen opdeling van het land te accepteren en alleen een hertog te aanvaarden die de steun had van de vier hoofdsteden en de meerderheid van ridders en kleine steden. Bovendien spraken ze af elkaar bij te staan wanneer hun rechten werden geschonden. Klachten hierover konden worden aangemeld bij een van de vier kwartiershoofdsteden, waarna de standen bijeen zouden komen om de kwestie te bespreken. Het Verbond van 1418 was vermoedelijk het eerste gerichte gezamenlijke optreden van ridderschap en steden in Gelre. In 1423, toen wederom een opvolgingskwestie aan de orde was, vernieuwden en verscherpten de Geldersen hun Verbond en eisten zij als het ware het recht op zelf een nieuwe hertog te kiezen. De keuze viel op Arnold van Egmond. De Gelderse standen legden de jonge hertog allerlei beperkingen op en bedongen verregaande vormen van medezeggenschap.

Het Verbond van 1418 zou nog enkele malen worden bevestigd, niet alleen door de Gelderse standen maar ook door de hertog. Ook werden in de loop van de vijftiende eeuw nog diverse andere, vergelijkbare verbonden gesloten. De Geldersen ontleenden hieraan min of meer het recht op eigen initiatief bijeen te komen. Volgens de Geldersen hadden zij dit recht op grond van deze vijftiende-eeuwse verbonden die door de landsheer waren erkend en ook wel bevestigd.

Deze zienswijze zou vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw weer actueel worden, toen de Gelderse standen het recht opeisten zelf Landdagen te convoceren.[87] In hun politieke strijd met het Hof en 'Brussel' kwamen vertegenwoordigers van de Gelderse standen regelmatig op eigen initiatief bijeen en sloten al of niet geheime verbonden (of 'confederaties' en 'unies'). Daarbij namen de Geldersen vermoedelijk vooral het Verbond van 1418 (en de latere bevestigingen daarvan) als voorbeeld. In 1564 verdedigde in Brussel de bekende Leuvense hoogleraar-jurist

Portret van hertog Karel van Gelre; anoniem

Elbertus Leoninus deze Gelderse zienswijze met een verwijzing naar het Verbond van 1418, de bevestiging daarvan in 1423 en ook het Tractaat van Venlo (1543).[88] De geleerde en verstandige Leoninus (1519/20-1598), geboren in het Gelderse Zaltbommel, was in de jaren zestig van de zestiende eeuw voor de Geldersen de aangewezen deskundige voor het verwoorden van hun staatkundige opvattingen.[89]

Ondanks de vaak tegengestelde belangen was de samenwerking tussen de Gelderse standen meestal goed. De saamhorigheid moet verder zijn versterkt tijdens de Bourgondische bezettingen in de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw. In die periode werd een meer centralistisch regeringssysteem ingevoerd, naar Frans-Bourgondisch model, ondersteund door buitenlandse juristen en ambtenaren. Deze ontwikkeling vergrootte de onvrede over het vreemde Bourgondische gezag. Voor de Geldersen was dit onbehagen mede aanleiding voor het vrijkopen van de jonge Karel van Egmond uit Franse gevangenschap. Na zijn terugkomst in Gelre (1492) werd Egmond spoedig door de Geldersen als nieuwe landsheer erkend.

De nieuwe hertog streefde gedurende zijn lange regeringsperiode (1492-1538) twee belangrijke staatkundige doelen na: een officiële erkenning van zijn aanspraken op de Gelderse titel en het recht de erfopvolging naar eigen inzichten te regelen.[90] De vrijwel permanente oorlogssituatie, met plunderende en brandschattende bendes, grote handelsbelemmeringen en zware financiële lasten, zetten de bestuurlijke verhoudingen in Gelre ernstig onder druk. De verstandhouding tussen de hertog en de Geldersen was meestal niet best; zijn relatie met de stad Nijmegen was ronduit slecht.[91] Binnen deze stad trof de hertog in het bekwame en invloedrijke magistraatslid Jacob Kanis een tegenstander van formaat. Toch wilde ook Nijmegen, met Karel van Egmond, Gelres zelfstandigheid meestal wel verdedigen tegenover het huis Habsburg. Een onafhankelijk Gelre bood immers de beste garantie voor Nijmeegse invloed op het landsbestuur en voor het behoud van de aloude rechten en privileges. Bovendien kon hertog Karel van Egmond de Gelderse steden de helpende hand bieden tegen de groeiende economische concurrentie van de steden in de Bourgondische Nederlanden.[92]

Onder leiding van Jacob Kanis mengde Nijmegen zich nadrukkelijk in het internationale diplomatieke steekspel over de Gelderse erfopvolging. Deze kwestie werd met name actueel toen de kinderloze Karel van Egmond het hertogdom over wilde dragen aan de koning van Frankrijk, op dat moment de belangrijkste tegenspeler van Karel v. Op initiatief van Nijmegen grepen de Gelderse standen in, zegden min of meer de gehoorzaamheid aan Egmond op en drukten vervolgens een kandidaat van eigen keuze door, Willem van Kleef. De Geldersen verwachtten van de Kleefse hertog meer mogelijkheden voor invloed op het landsbestuur. Ook bood een personele unie met Kleef betere garanties voor het behoud van de zelfstandigheid én Gelres economische belangen. Bovendien zou opvolging door de koning van Frankrijk wel eens kunnen leiden tot opnieuw een

vreemde overheersing, ten koste van de rechten en privileges, en van de band met het Rijk.[93]

Tijdens de regeerperiode van hertog Willem van Kleef (1538-1543) groeide de macht van de Gelderse standen naar een hoogtepunt. De Geldersen wisten hun positie al te verstevigen in het verdrag over de opvolging dat zij in 1538 sloten met Karel van Egmond en Johan en Willem van Kleef. In de onderhandelingen die aan dit verdrag vooraf gingen liet met name Nijmegen zich gelden. Namens deze stad werd het woord gevoerd door Jacob Kanis, hertog Karels traditionele kwelgeest. 'Canis, du loser hund hebst mi gebissen', zou de oude hertog bij deze gelegenheid de Nijmeegse bestuurder hebben toegevoegd.[94] In het verdrag werd, naar goed Gelders gebruik, vastgelegd dat overheidsfunctionarissen Gelders dienden te zijn en dat oorlogen alleen konden worden aangegaan met de instemming van de standen. Verder bepaalde het verdrag dat de Landdag klachten over hertogelijke functionarissen in behandeling kon nemen; deze afspraak was overigens zeer tegen de zin van hertog Karel van Egmond. In feite kon de Landdag nu rechtsprekende bevoegdheden van de hertog (of zijn Raad) uitoefenen.[95] Omstreeks deze tijd zou de Landdag bij hertog Karel van Egmond ook formeel het recht hebben afgedwongen om op eigen initiatief bijeen te komen, maar deze bepaling ontbreekt in de verdragstekst.[96]

8
Opname in de Habsburgse Nederlanden (1543)

Al in 1543 kwam een eind aan de Kleefse regeringsperiode en werd het hertogdom overgedragen aan Karel v. Op 12 september 1543 sloten de Gelderse standen en de nieuwe landsheer een overeenkomst die bekend staat als het Tractaat van Venlo.[97] Daarin erkenden de Gelderse standen Karel van Habsburg als de nieuwe landsheer. De Habsburger van zijn kant, nam de Geldersen als onderdanen aan en beloofde voor hen een goed vorst te zijn. Hij zegde toe alle rechten te eerbiedigen en bevestigde alle rechten en privileges die door zijn voorgangers als keizer, koning en hertog aan de Geldersen waren verleend. Gelre zou een eigen stadhouder krijgen die de landstaal beheerste en die terzijde zou worden gestaan door raadsleden die op de hoogte waren van de Gelderse gewoonten en rechten. Er zou een kanselarij komen waar ten behoeve van alle onderdanen recht kon geschieden, zodat niemand was aangewezen op een 'uithlendische rechtsfurderonghe'. De Geldersen zouden worden behandeld als onderdanen van het Heilige Roomse Rijk. In zijn hoedanigheid van keizer zou Karel het privilege *de non evocando* bevestigen dat rooms-koning Hendrik vii in 1310 aan Gelre had verleend. Verder zou de nieuwe landsheer bekwame overheidsfunctionarissen benoemen, bij voorkeur Geldersen, maar in ieder geval personen die de Gelderse taal machtig waren. Een schatting kon alleen worden opgelegd met toestemming van de Gelderse standen. Ook de

stadhouder diende zich aan dit traktaat te houden; bij eventuele klachten daarover konden de Geldersen dit bij de landsheer of de landvoogdes kenbaar maken.

Gezien de tekst van het traktaat, heeft de nieuwe landsheer zich van zijn goede zijde laten zien en een verzoenend gebaar gemaakt in de richting van de Geldersen. Er is bijvoorbeeld geen sprake van oorlogsschattingen of van het intrekken van privileges. Het lijkt erop dat de keizer de angst voor een 'Bourgondisering' op voorhand heeft willen wegnemen. Het traktaat erkende ook ondubbelzinnig de Gelderse rechten en privileges. In vergelijking met de overige Habsburgse aanwinsten in het Noordoosten van Nederland (Friesland, Groningen, Overijssel en Drente) gebeurde dat zelfs tamelijk gedetailleerd.[98]

Maar een vergelijking van het Tractaat van Venlo met het verdrag met Kleef uit 1538 leert dat de Gelderse standen aanzienlijk aan politieke macht hadden ingeboet. Tijdens de besprekingen over het traktaat werden namens de keizer enkele Gelderse wensen resoluut van de hand gewezen.[99] Zo stemde de keizer niet in met het voorstel dat de stadhouder een Gelders ingezetene diende te zijn en dat alleen Gelderse ridders tot lid van de hertogelijke Raad konden worden benoemd. Ook weigerde Karel v in te gaan op het voorstel dat Geldersen enkel voor 'inheemse' rechtbanken konden worden gedaagd. Evenmin werd het de Geldersen toegestaan besluiten van de stadhouder naast zich neer te leggen wanneer zij deze in strijd met het traktaat achtten. De keizer ging echter wel akkoord met het Gelderse voorstel dat voor een bede hun toestemming was vereist. Ook de bepaling die expliciet alle bestaande rechten en privileges bevestigde, werd op initiatief van de Geldersen in het traktaat opgenomen.

Het Gelderse verlanglijstje, dat derhalve slechts ten dele werd gehonoreerd, geeft aan dat de Geldersen een 'Habsburgs staatsverband' met ook andere gewesten afwezen.[100] Zij beschouwden Karel v in de eerste plaats als een nieuwe Gelderse hertog. Er was voor de Geldersen enkel sprake van een personele unie met andere gewesten, zoals die ook al in de tijd van Willem van Kleef had bestaan. Bestuur en rechtspraak moesten plaatsvinden binnen Gelre zelf en door 'eigen' Gelderse instanties. De afwezige landsheer diende te worden vervangen door een Gelderse stadhouder, die vrijwel alle hertogelijke bevoegdheden zou uitoefenen, daarbij terzijde gestaan door Gelderse raadslieden die op de hoogte waren van de inheemse rechten en gewoonten.

De Geldersen kregen in zoverre hun zin dat het traktaat enkel intern-Gelderse verhoudingen regelde. Gezwegen wordt bijvoorbeeld over de al bestaande, bovengewestelijke instellingen als de Raad van State, de Geheime Raad of de Raad van Financiën.[101]

In de jaren na 1543 kwam een nieuwe gewestelijke organisatie tot ontwikkeling.[102] Aan het hoofd stond de stadhouder, die als plaatsvervanger van de landsheer was betrokken bij zowel bestuurlijke als justitiële taken. Vanaf 1544 kwam er meer nadruk te liggen op zijn bevoegdheden bij het handhaven van de openbare orde en

veiligheid, niet alleen bij binnenlandse onlusten, maar ook bij dreiging van buiten; Gelre was immers, vanuit Habsburgs perspectief, een grensgewest.[103] De stadhouder werd bijgestaan door kanselier en raden; tezamen vormden zij een college dat in het spraakgebruik veelal werd aangeduid als de 'kanselarij' en later als het 'Hof'.

De taken en bevoegdheden van het Hof werden in 1547 vastgesteld in de Gelderse kanselarijordonnantie.[104] Het Hof oefende in beginsel de rechtspraak uit die de landsheer toekwam. Daarnaast beschikte het Hof over bestuurlijke bevoegdheden. Het vaardigde regelgeving uit namens de afwezige landsheer, min of meer op eigen gezag en naar eigen inzichten, maar ook wel in opdracht van de centrale regering in Brussel. Verder onderhield het Hof contacten met de regering over het centrale beleid. Het Hof bezag of de Brusselse regelgeving in overeenstemming was met Gelderse rechten, rapporteerde ook aan Brussel over allerlei Gelderse ontwikkelingen en besprak daarbij de politiek-bestuurlijke kant van de situatie.[105] Het Hof was, kortom, een orgaan met bestuurlijke en rechtsprekende taken op het middenniveau, tussen centrale regering en lokale autoriteiten.

Uit de tekst van kanselarijordonnantie valt niet op te maken dat het Hof formeel een instelling ván de centrale regering was, bedoeld om het Brusselse beleid uit te (doen) voeren in Gelre. Het Hof kreeg immers ook eigen bevoegdheden en moest optreden als 'intermediair' tussen 'Brussel' en Gelre. Zo kort na het Tractaat van Venlo was het voor de Brusselse autoriteiten vermoedelijk geen 'haalbare kaart' om in Gelre een gewestelijke raad in het leven te roepen met eenzelfde formele taakomschrijving als de justitiehoven van bijvoorbeeld Holland en Zeeland, Vlaanderen en Utrecht. Maar materieel stond 'Brussel' een gewestelijke justitieraad voor ogen die, evenals in de overige Nederlandse gewesten, een vooraanstaande rol moest vervullen in de Habsburgse centralisatie- en unificatiepolitiek.[106]

De leden van het Hof hadden in deze lastige positie behoedzaam te manoeuvreren tussen Gelderse en centrale belangen.[107] Het Hof bestond uit de stadhouder, de kanselier, enkele raadsleden, de momber (een functionaris die als openbaar aanklager optrad, maar die tevens moest waken over de landsheerlijke rechten en domeinen en die als zodanig ook ambtshalve civiele procedures kon aanspannen). Sommige raadsheren hadden een universitaire scholing in de rechten en waren beroepsjurist. Daarnaast maakten vier 'costumiere' raden deel uit van het Hof. Zij waren afkomstig uit de ridderschappen van de vier Gelderse kwartieren en werden geacht deskundig te zijn in het Gelderse costumiere recht. Aanvankelijk hadden deze Gelderse raadsleden getalsmatig de meerderheid in het Hof, maar het aantal beroepsjuristen werd langzaam maar zeker uitgebreid en omstreeks 1550 waren de rollen omgedraaid. Vermoedelijk gaven de juristen-raadsheren voor 1550 ook al de toon aan: de ridders hadden zo hun eigen occupaties en besognes en speelden alleen een rol in rechtszaken wanneer kennis van het Gelders-inheemse recht vereist was. De juristen waren daarentegen permanent aanwezig, kenden het Habsburgse regeringsbestel door en door en beschouwden hun 'geleerde' Romeinse recht zonder meer superieur aan het inheemse recht.

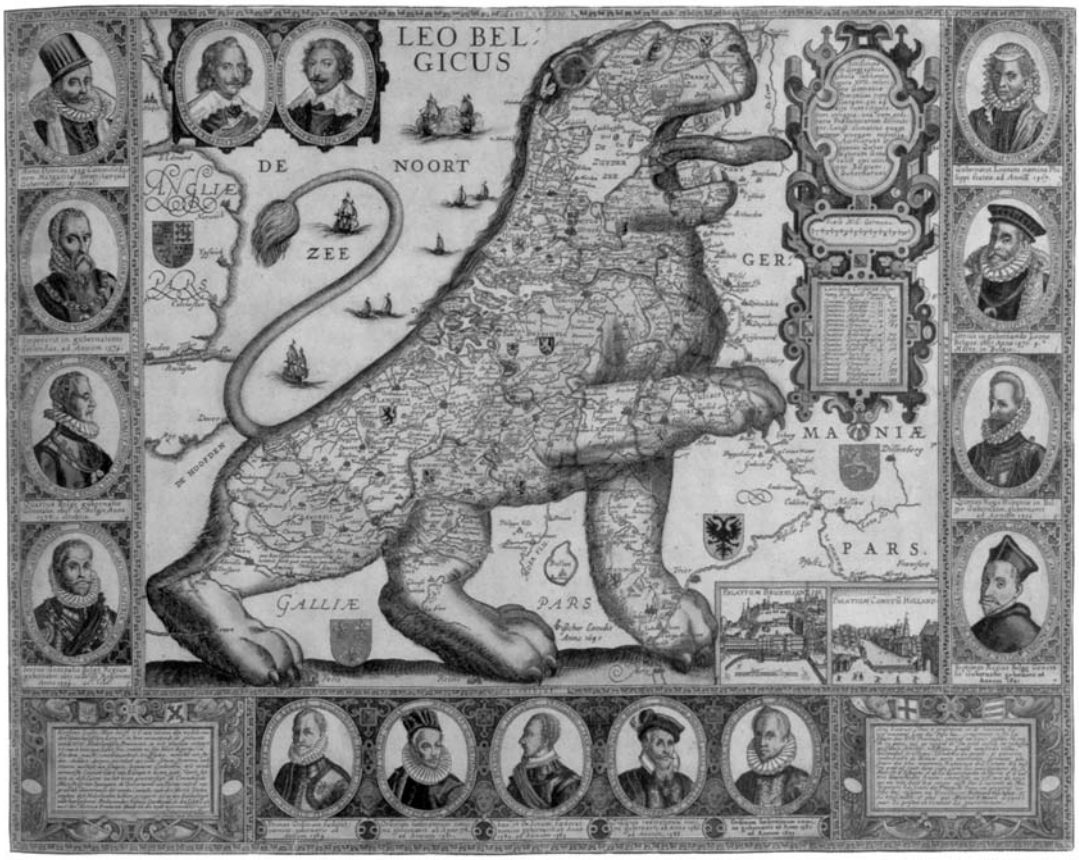

Leo Belgicus; de Nederlandse gewesten. Kaart van J. van Doetechum, in 1650 uitgegeven door Cl. Jansz. Visscher

Deze situatie gaf aanleiding tot talloze klachten. De Geldersen typeerden het Hof als een 'vreemde', min of meer buitenlandse instantie, niet alleen omdat de invloed van de in het geleerde recht geschoolde beroepsjuristen al maar toenam, maar ook omdat deze raadsheren veelal niet uit Gelre zelf afkomstig waren. De Geldersen vonden beide ontwikkelingen in strijd met het traktaat. Ook hadden zij grote bezwaren tegen de rechterlijke bevoegdheden van het Hof.

Deze bevoegdheden waren vastgelegd in de al genoemde kanselarijordonnantie uit 1547. Dit document zou nog decennialang het politieke debat in Gelre domineren. De kanselarijordonnantie was zonder betrokkenheid van de Gelderse standen tot stand gekomen.[108] Het was een hoogstaand juridisch werkstuk, maar van de hand van de beroepsjuristen uit het Hof zelf. Zij overlegden wel met 'Brussel' over de inhoud, maar consulteerden niet de Gelderse standen, die in deze procedure dan ook een aantasting zagen van de traditionele medezeggenschapsrechten die in het Tractaat van Venlo werden gegarandeerd. Ofschoon de Gelderse kanselarijordonnantie het traktaat eerbiedigde, waardoor het Gelderse Hof beslist minder bevoegdheden kon uitoefenen dan andere gewestelijke justitiehoven in de Nederlanden, was de instructie de Geldersen van meet af aan een doorn in het oog.

9
Gelders verzet 1547-1560

In het debat over de kanselarijordonnantie nam Gelres grootste stad een belangrijke plaats in. Nijmegen zag in de ordonnantie onmiddellijk een grove schending van de stedelijke privileges. In de jaren 1548-'49 rees hierover een groot conflict tussen Nijmegen en het Hof. De aanleiding was een geloofsonderzoek in verband met klachten over 'ketterse' gedragingen van Nijmeegse burgers. Wie was bevoegd 'ketters' in Nijmegen te vervolgen, de stad zelf of het Hof? Beide partijen grepen deze prestigekwestie aan om er een principiële zaak van te maken. Hiervoor is al beschreven hoe 'Brussel' ingreep om de patstelling tussen Nijmegen en het Hof te doorbreken.[109] Nijmegen moest op dit gevoelige punt tot de orde worden geroepen omdat het geschil, naar de overtuiging van het Hof en de regering in Brussel, niet louter een juridische kwestie was, hoe principieel dan ook. In feite moest Nijmegen, als voornaamste stad van het hertogdom, duidelijk worden gemaakt dat het nieuwe Habsburgse gezag gehoorzaamheid eiste. Het ging, om met de Duitse historicus Rosenberg te spreken, om de 'Eingliederung der gelderischen Hauptstadt – denn als solche galt Nymwegen – in die Erblande'.[110] Toegeven aan Nijmegen zou een ernstige verzwakking betekenen van de positie van het nieuwe Habsburgse gezag in geheel Gelre. Kanselier Adrien Nicolaï oordeelde in 1549 dat '(...) deze tegenwoerdige zaecke sullicke is, dat van deselve dependeert in toekommenden tiit die geheele obedientie van allen desen landen ende die estimatie van den Stadthouder ende Raede (...)'. De kanselier riep de medewerking van 'Brussel' in, niet alleen voor

het behoud van de hoogheid en autoriteit van de keizer, maar ook opdat '(...) die ondersaeten aldaer tot behoirlicke gehoirsaemheyt gereduceert werdden mogen'.[111]

Nijmegen bezweek onder de grote politieke druk uit Brussel en verloor de eerste serieuze krachtmeting met het nieuwe Habsburgse gezag. De stad werd gedwongen het geloofsonderzoek van hogerhand te accepteren. Maar daarmee was het principiële geschil niet opgelost. Nog steeds was onduidelijk wie bevoegd was de van ketterij verdachte burgers te vervolgen. Konden Nijmeegse burgers voor niet-stedelijke rechtscolleges worden gedagvaard? De autonome 'vrije rijksstad' Nijmegen meende nog altijd van niet, maar het Hof en 'Brussel' dachten daar beslist anders over. Vroeg of laat moesten beide partijen de degens opnieuw kruisen over deze principiële kwestie.

Het Habsburgse gezag had Nijmegen duidelijk willen maken hoe de machtsverhoudingen in Gelre voortaan lagen. Het geloofsonderzoek te Nijmegen werd in 1550 afgerond door de bekende theoloog Franciscus Sonnius (1507-1576).[112] Vervolgens droeg de landvoogdes de stadhouder van Gelre op deze inquisiteur ook naar Roermond en Venlo te zenden, voor een onderzoek 'comme l'année passée a esté besoigné à Nimeghe'.[113] Het Habsburgse gezag kon nu Nijmegen ten voorbeeld stellen; de gewonnen machtsstrijd met de aanvoerder van de Gelderse standen fungeerde als 'breekijzer' ten opzichte van andere Gelderse steden.

Na de commotie rondom het geruchtmakende Nijmeegse geloofsonderzoek (1548-1550) trad een betrekkelijk rustige periode in. Het Hof wist zijn positie te consolideren. In deze jaren werden de Gelderse financiën grondig gesaneerd, vooral de inkomsten uit de Gelderse domeinen. Dat wil zeggen: de opbrengsten uit allerlei rechten en goederen (bouwlanden, bossen, heiden, tollen, veren, wind, erfenissen van bastaards, enzovoort). Landsheerlijke ambtenaren constateerden in 1543 grote wanordelijkheden in het beheer en de administratie: achterstand in het afhoren van rekeningen, nauwelijks inkomsten en een gebrek aan overzichten van verpande domeinen.[114] In 1547 waren de Geldersen bereid een bede op te brengen van 300.000 pond voor het inlossen van allerlei verpande domeininkomsten, zodat deze voortaan weer de Gelderse 'staatskas' ten goede konden komen.[115]

Aanvankelijk vond de controle op het beheer van de domeinen zoveel mogelijk in Gelre zelf plaats. Maar vanaf 1550 verrichtte de Brabantse Rekenkamer te Brussel meer en meer de controle. Dat leidde tot praktische en principiële bezwaren van de kant van de Geldersen. Hun verzet maakte uiteindelijk in 1559 de weg vrij voor een Rekenkamer te Arnhem die alleen Gelre tot werkgebied had. Maar het was zeker geen 'Gelderse' instelling: het betrof hier een organisatie van de centrale regering met voornamelijk niet-Gelders personeel.

In de loop van de jaren vijftig verslechterde het politieke klimaat in Gelre opnieuw en namen de tegenstellingen tussen het Hof en de Geldersen weer toe. Naar aanleiding van een regeringsverzoek om een bede (1554) formuleerden de Geldersen een stroom van klachten over het Hof. Op grond van het Tractaat van Venlo konden de Geldersen een bede weigeren. Het verzoek om een bede bood

hun dan ook een uitstekende gelegenheid om allerlei tegenprestaties te eisen van de regering. Uiteindelijk zouden de Geldersen pas in 1559 instemmen met een bede van 210.000 pond. De regering was intussen ten gevolge van de oorlog met Frankrijk bankroet.[116] Met name de gewesten Vlaanderen, Brabant en Holland moesten de lasten hiervan dragen. Recent onderzoek heeft overigens aangetoond dat financiële bijdragen vanuit Gelre voor de regering betekenisvol waren. In vergelijking met de overige niet-patrimoniale gewesten is de Gelderse bijdrage zelfs hoog te noemen.[117]

In een lange reeks van onderhandelingen met betrekking tot deze bede brachten de Geldersen diverse politieke eisen naar voren. Die eisen betroffen ogenschijnlijk een nogal formele kwestie: de bevoegdheden en de samenstelling van het Hof.[118] De Geldersen meenden dat het Hof zich voortdurend schuldig maakte aan overschrijding van zijn rechtsmacht. Zij verwezen daarbij naar de in hun ogen veel te rekbare formuleringen in de kanselarijordonnantie. Volgens de Geldersen gingen de werkzaamheden van het Hof ten koste van de bevoegdheden van de Gelderse rechtsinstanties en van de Gelderse stad- en landrechten.[119] Bovendien groeide het aantal 'buitenlandse' beroepsjuristen in het Hof.

In de Gelderse rechterlijke colleges, in steden en op het platteland, waren de Geldersen zelf actief. De competentie van deze gerechten had de voorgaande decennia ongekend kunnen groeien, omdat er tot 1543 in feite nauwelijks sprake was geweest van een serieus hertogelijk gezag. Landsheerlijke officieren waren in de regel leden van de Gelderse ridderschap. Ook de stadsbesturen beschikten over rechterlijke bevoegdheden, in en rondom de steden. Leden van de ridderschap en vertegenwoordigers van de steden waren ook in de Landdag politiek actief. De meningsverschillen tussen de standen en het Hof gingen derhalve niet over abstracte competentievraagstukken, maar raakten de bevoegdheden van de Statenleden zelf; bevoegdheden waaraan status, macht, bestuurlijke functies en ook inkomsten waren verbonden.

De competentiegeschillen spitsten zich telkens weer toe op het gevoelige punt van 'kettervervolgingen'. We mogen aannemen dat de standen zeer gereserveerd stonden tegenover geloofsonderzoeken. Misschien had men ook principiële bezwaren tegen het vervolgen van andersdenkenden, maar de Geldersen voerden hun gevecht vooral met formeel-juridische argumenten. In hun ogen hielden vervolgingen door het Hof en ook het optreden van inquisiteurs rechtens 'uitheemse' procedures in, hetgeen in strijd zou zijn met het Tractaat van Venlo, dat voorschreef dat alle zaken volgens de Gelderse stad- en landrechten moesten plaatsvinden. De tegenstellingen in Gelre kwamen overigens overeen met een vergelijkbaar conflict dat tegelijkertijd in Overijssel speelde.[120]

De Geldersen baseerden hun bezwaren ook op andere argumenten. Het hertogdom was nog altijd een leen van het Rijk: het Tractaat van Venlo bevestigde dat onomwonden, de Geldersen betaalden rijksbelastingen, de keizer had bij diverse gelegenheden toegezegd hen als onderdanen van het Rijk te beschouwen

en ook naar aanleiding van het Verdrag van Augsburg (1548) was de Geldersen ondubbelzinnig verzekerd dat er geen verandering kwam in hun verhouding tot het Rijk. Naar de mening van de Geldersen volgde hieruit dat de Godsdienstvrede van Augsburg (1555) ook op Gelre van toepassing zou zijn.[121] Op grond van deze vrede kon een landsheer, en in het geval van een rijksstad de magistraat, zelf bepalen welke godsdienst was toegestaan, de katholieke of de lutherse. Met name in de 'vrije rijksstad' Nijmegen had men wel oren naar deze Gelderse redenering, ofschoon men ook te Nijmegen vermoedelijk wel kon weten dat de Duitse godsdienstvrede formeel niet voor de Nederlandse gewesten gold.[122]

Uit de geschiedschrijving over deze periode leren wij de Gelderse standen kennen als een uiterst behoudend gezelschap dat vooral geïnteresseerd was in de bescherming van de eigen rechten en privileges.[123] Dat beeld is vermoedelijk wat eenzijdig. Over veel werkzaamheden van de standen zijn we namelijk onvoldoende ingelicht. Er zijn nog veel onbeantwoorde vragen, bijvoorbeeld: welke taken en bevoegdheden bezaten de Staten, wat was de samenstelling, wie namen binnen de Staten belangrijke posities in, welke onderwerpen kwamen op de agenda en hoe was de organisatie en de financiering van de werkzaamheden? Vonden er misschien verschuivingen plaats in de jaren rondom het uitbreken van de Nederlandse Opstand? Nader onderzoek hiernaar, zoals intussen al elders is verricht,[124] zou wel eens aan het licht kunnen brengen dat de Gelderse Staten moderner en professioneler te werk gingen dan tot dusverre is aangenomen.

10
Groeiend verzet in de jaren zestig

In de tweede helft van de jaren vijftig spraken de Geldersen een enkele keer min of meer informeel af elkaar bij te staan in de onderhandelingen met het Hof en 'Brussel'.[125] Omdat de Geldersen niet tevreden waren over het resultaat van hun inspanningen, grepen zij in het najaar van 1560 naar een zwaarder wapen. Bannerheren, ridderschappen en steden sloten, volgens de al vermelde vijftiende-eeuwse traditie, een verbond (of unie) ter bescherming van de Gelderse rechten en privileges.[126] Op grond van dit Verbond riepen zij een permanente commissie in het leven, die bestond uit zeventien leden: uit ieder kwartier vier gedeputeerden (twee leden van de ridderschap en twee burgemeesters) en, namens de bannerheren, niemand minder dan de rijke en machtige graaf Willem van den Bergh (1537-1586), de zwager van prins Willem van Oranje. Deze commissie diende steeds onmiddellijk in actie te komen wanneer privileges werden geschonden. Dan zou zij hulp bieden aan de getroffene en contact opnemen met de stadhouder of de landvoogdes. Ook riepen de Geldersen een fonds in het leven voor de kosten van deze werkzaamheden.

Het Gelderse Verbond van 1560 was een traditionele actie en riep herinnerin-

gen op aan de Gelderse autonomie van voor 1543. Maar tegelijkertijd was het ook een revolutionaire stap. Binnen de commissie van gedeputeerden konden de Gelderse standen nu overleg met elkaar voeren, zonder dat men afhankelijk was van een officiële, door de regering bijeengeroepen Landdag. In feite diende de commissie als dekmantel voor eigenmachtige standenbijeenkomsten. Bovendien beschikten de standen nu over eigen financiële middelen voor het voeren van oppositie. Het Verbond kreeg nadrukkelijk steun in de kwartieren van Nijmegen en Arnhem. Deze kwartieren vormden het politieke kerngebied van Gelre. Maar in Roermond en Zutphen was er minder enthousiasme.[127] Deze onderlinge verdeeldheid stond aanvankelijk grote politieke successen in de weg.

In de loop van 1563 zochten en vonden Nijmegen en Arnhem een goede aanleiding het Gelderse verzet nieuw leven in te blazen. Beide steden hadden opnieuw een geschil met het Hof over rechtszaken. Weer leek het daarbij te gaan om wat formele kwesties: welke rechtbank is bevoegd, hoe is de juiste samenstelling ervan en wie dient de kosten te betalen? Maar achter deze discussie over formeeljuridische kwesties ging opnieuw het politieke conflict schuil over competenties, privileges en stedelijke autonomie. In het Arnhemse kwartier laaide de discussie op over de Veluwse klaarbank 'op 't Engelanderholt', even ten westen van Beekbergen.[128] De stad Nijmegen was met het Hof in conflict over de Overbetuwse klaarbank 'op de Praest', op de linkeroever van de Rijn, pal ten zuiden van Arnhem.[129] Daarbij ging het om de vraag of déze bank, dan wel het beroepscollege van het Rijk van Nijmegen, bestaande uit de burggraaf en de schepenen van Nijmegen, als appèlinstantie fungeerde van vonnissen die waren gewezen door het gericht van Herwen en Aerdt. Of anders gezegd: was een min of meer Nijmeegs rechterlijk college hiertoe bevoegd of diende het beroep plaats te vinden bij een instantie waarvan ook leden van het Hof deel uitmaakten?[130] De regering in Brussel had in 1557 de kool en de geit proberen te sparen met dit compromis: het 'Rijkse' beroepscollege is bevoegd, maar er dient Overbetuws recht te worden toegepast, en niet dat van het Rijk van Nijmegen. Vervolgens hadden burggraaf en schepenen van Nijmegen op het Valkhof het beroep behandeld, maar volgens de verliezende partij (leden van de familie Eigeman uit Herwen) en de ambtman van de Overbetuwe was de uitspraak toch in strijd met het Overbetuws recht. Ook het Hof oordeelde dat Nijmegen zich niet had gehouden aan het compromis. Het verbood in 1558 de uitvoering van het Nijmeegse vonnis en trok de zaak aan zich.

In onderling overleg tussen Nijmegen en Arnhem (in het najaar van 1563) werd het Verbond van 1560 nieuw leven ingeblazen. De twee steden beloofden elkaar bij te staan in deze kwesties.[131] Nijmegen had intussen de druk op het Hof opgevoerd. In het najaar van 1562 stelde de stad (opnieuw) regelgeving vast die er in feite op neerkwam dat Nijmeegse burgers geen getuigenverklaringen mochten afleggen ten overstaan van raadsheer-commissarissen van het Hof.[132] Zo werd het het Hof onmogelijk gemaakt in de stad getuigen te horen of Nijmeegse inwoners naar Arnhem te ontbieden voor een verhoor. In december 1563 riep de stad

Nijmegen gedeputeerden van de vier gewestelijke kwartieren bijeen; waarschijnlijk ging het om de leden van de commissie die in 1560 was geïnstalleerd. De gedeputeerden steunden de wensen van Nijmegen en Arnhem en zij besloten een afvaardiging naar Brussel te sturen om de regering hierover verzoekschriften aan te bieden. Uiteindelijk vertrok de deputatie in april 1564. Ze reisde op een uiterst gunstig moment naar Brussel af.

In Brussel woedde sinds het begin van de jaren zestig een strijd om de macht. De hogere adel eiste meer verantwoordelijkheden en bevoegdheden in het landsbestuur. In het Habsburgse regeringssysteem namen *grands seigneurs* diverse belangrijke sleutelposities in.[133] Zij vervulden taken in de hofhouding van de vorst (of die van de regent), droegen militaire verantwoordelijkheden voor de landsverdediging en verzorgden als stadhouder, gouverneur en lid van de Raad van State bestuurlijke en rechtsprekende taken op gewestelijk en 'landelijk' niveau. Voor hun werkzaamheden ontvingen zij geld, titels en landerijen. Vaak werden zij opgenomen in de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies. Hun belangen lagen verspreid over alle Nederlanden, maar vooral in de zuidelijke gewesten Henegouwen, Artesië, Brabant en Vlaanderen.

De hoge adel zag de Nederlanden als een federatie van autonome gebieden. De landen moesten huns inziens worden geregeerd door een samenwerking van de vorst (of diens plaatsvervanger), de hoge adel en de Staten-Generaal. De *grands seigneurs* beschouwden zichzelf niet zozeer als onderdanen van de landsheer, maar als diens vazallen, die medeverantwoordelijkheid droegen voor het welzijn van de gewesten, de interne vrede en de bescherming tegen buitenlandse vijanden.

In 1562 organiseerde de hoge adel zich in een Liga. De *grands seigneurs* wilden meer invloed voor de Raad van State en voor de Staten-Generaal, die naar hun opvatting vaker moesten worden bijeengeroepen. Ook verzetten zij zich tegen koning Filips' onbuigzame optreden tegenover protestantse stromingen. Zij wezen het rigide verdedigen van een geloofsmonopolie voor de katholieke kerk van de hand. Deze politiek viel volgens de hoge adel immers niet te handhaven nu in de omringende landen het protestantisme was ingevoerd of werd gedoogd. Bovendien achtte de adel een harde godsdienstpolitiek bedreigend voor de welvaart.

De adel richtte al zijn pijlen op de eerste adviseur van landvoogdes Margaretha van Parma, Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586). Men eiste diens vertrek uit de Nederlanden en weigerde nog langer deel te nemen aan de werkzaamheden van de Raad van State. Toen de landvoogdes uiteindelijk de bekwame Granvelle liet vallen, zag de koning zich genoodzaakt de staatsman weg te roepen. In maart 1564 verliet Granvelle de Nederlanden.[134] Een maand later kwam de Gelderse deputatie aan in Brussel.

De Liga was op dat moment volop doende haar greep op de regering te versterken. De onbetwiste leiders waren Willem van Oranje en Lamoraal van Egmond, met in hun directe omgeving Montigny, Mansfeld en Hoorne en, enigszins op

afstand, Brederode, Hoogstraten en weldra ook Culemborg. Tot de kern van de adelsliga behoorde ook Karel van Brimeu, graaf van Megen, sinds 1560 stadhouder van Gelre. Megen stond niet onwelwillend tegenover de Gelderse verlangens en had tot dusverre de standen min of meer openlijk gesteund in hun strijd tegen het Hof.

De Gelderse deputatie werd te Brussel bijgestaan door de al genoemde jurist Elbertus Leoninus, die via de stad Nijmegen de Geldersen steeds op de hoogte had gehouden van de politieke ontwikkelingen in Brussel.[135] De deputatie maakte haar opwachting bij Oranje, Egmond en Hoorne en werd ook welwillend ontvangen door de 'topambtenaren' Viglius van Aytta en Joachim Hopperus.[136] Bovendien werden zij in audiëntie ontvangen door landvoogdes Margaretha van Parma. De regentes belastte Hopperus en Cobelius, beiden lid van de Geheime Raad, met de Gelderse kwestie.

Na enige tijd kregen de Geldersen antwoord op hun verzoekschriften. Het resultaat was een grote politieke overwinning voor de Geldersen. De kwartieren van Roermond en Zutphen kregen bijvoorbeeld toestemming zelf voorstellen te formuleren voor een nieuw landrecht. Ook werd besloten dat de vier Gelderse hoofdsteden klachten over het Hof in ontvangst mochten nemen. Een speciale commissie onder leiding van de stadhouder en met vertegenwoordigers van de centrale regering en afgevaardigden namens de Gelderse Staten zou een uitspraak doen over iedere klacht. Vooral dit laatste besluit van de regering riep verontwaardiging op bij de kanselier en de overige leden van het Hof. In feite werd zo een soort beroeps- of revisiemogelijkheid in het leven geroepen. Naar het oordeel van de raadsheren was dit in strijd met de eigen bevoegdheden van het Hof.[137]

De drie regeringsvertegenwoordigers in de commissie, onder wie opnieuw Cobelius, maakten in september 1564 hun opwachting in Gelre.[138] De commissie boog zich over diverse klachten. Het geschil over het appèlvonnis dat was gewezen door de Nijmeegse schepenen en burggraaf op het Valkhof werd bijvoorbeeld aan haar voorgelegd. De commissie stelde Nijmegen in het gelijk. Ook besprak de commissie het Nijmeegse verbod te getuigen voor het Hof. De regeringscommissarissen steunden de visie van het Hof, omdat de Nijmeegse regelgeving in feite het werk van het Hof onmogelijk maakte. De Gelderse leden van de commissie waren het echter eens met de stad Nijmegen. De beslissende stem kwam zo te liggen bij stadhouder Megen, die deze netelige kwestie maar naar de landvoogdes doorschoof. Uiteindelijk besliste Margaretha van Parma in het voorjaar van 1565 in het voordeel van het Hof.

Intussen was het in Brussel algemeen bekend dat Granvelle definitief niet zou terugkeren.[139] De leden van de Liga hadden min of meer vrij spel en vergrootten hun politieke invloed, niet alleen op centraal niveau in de Raad van State, maar ook in de gewesten, waar zij als stadhouder en gouverneur hun financiële, militaire en bestuurlijke posities probeerden te versterken. Ook wilden zij meer invloed op de gewestelijke hoven. Stadhouders mochten graag gewestelijke verzoekschriften in Brussel ondersteunen en boden veelal hun bemiddeling aan. Het

verhaal ging dat in Brussel allerlei diensten en gunstige gerechtelijke uitspraken te koop waren.

De Geldersen waren van deze ontwikkelingen waarschijnlijk goed op de hoogte, via stadhouder Megen zelf, die deel uitmaakte van de adelsliga, maar ook dankzij de intensieve contacten die met name de stad Nijmegen onderhield met Leoninus.[140] Anders dan in de jaren vijftig volgden de Geldersen nu de ontwikkelingen in Brussel en konden ze het politieke klimaat beter inschatten. Ze traden wat uit het isolement en hielden in hun strategie meer rekening met de algemeen-landelijke situatie. Bovendien beschikten de Geldersen met het Verbond van 1560, en de daarop gebaseerde commissie van gedeputeerden, over een adequaat instrument om politieke verlangens op het juiste moment naar voren te brengen.

De Geldersen voerden hun oppositie aan het eind van 1564 op. Ze gingen een nieuw verbond aan, waarvan de inhoud dit keer veiligheidshalve zoveel mogelijk geheim werd gehouden. Een jaar later beschikte het Hof, naar eigen zeggen, nog steeds niet over de precieze tekst ervan. Het liet toen Brussel weten dat het moest gaan om een verbond of confederatie, welke door de Geldersen zelf 'unie' werd genoemd. De inhoud was zo geheim dat het Hof er niet in was geslaagd die te achterhalen.[141] Nog in 1842 meende de (bekende) Gelderse archivaris I.A. Nijhoff (1795-1863) dat de verbondsbrief dermate geheim was gehouden, dat deze nog steeds onbekend was.[142]

Maar het blijkt dat afschriften van het geheime verbond, of Gelderse Unie, berusten in het stadsarchief van Arnhem en in het archief van het Hof zelf.[143] De Geldersen spraken in de verbondstekst onomwonden uit het gezag van kanselier en raden niet meer te zullen accepteren. Men beloofde eendrachtig te blijven en elkaar te ondersteunen bij het handhaven van de oude rechten. De vier hoofdsteden zouden klachten daarover behandelen en eventueel voorleggen aan gedeputeerden van de standen. De Geldersen rechtvaardigden deze werkwijze met diverse verbonden en verdragen uit vooral de vijftiende eeuw. Bovendien kwamen zij overeen dat ieder jaar gedeputeerden van de standen omstreeks 25 mei bijeen zouden komen in steeds een andere hoofdstad.

Ook lieten de standen de stadhouder weten zelf een ontwerp te zullen opstellen voor een nieuwe kanselarijordonnantie. Bovendien kondigden de Geldersen aan dat zij kanselier en raadsheren in het vervolg zouden negeren.[144] De stad Nijmegen zond een verzoekschrift naar Leoninus, bedoeld voor de regering in Brussel, met daarin de wens de niet-Gelderse leden van het Hof te ontslaan, onder wie de kanselier.[145] Tevens troffen de Geldersen voorbereidingen om opnieuw een deputatie naar Brussel af te vaardigen.

De initiatiefnemers voor deze oppositie, Arnhem en met name Nijmegen, kregen in de eigen kwartieren veel steun. Weldra namen deze twee kwartieren de Gelderse Unie aan. Vermoedelijk steunden de standen van het Zutphense kwartier deze unie eveneens. In het Overkwartier ontstond echter onenigheid tussen steden

en ridderschap over het ontwerp voor een nieuw landrecht. De ridderschap wilde het geschil voorleggen aan de overige Gelderse kwartieren; de steden dreigden hun medewerking aan de Gelderse oppositie in te trekken indien de ridderschap in het gelijk werd gesteld.[146] Nijmegen spande zich in de steden en de ridderschap van het Overkwartier op één lijn te krijgen omdat zonder eenheid binnen heel Gelre een unie noch een nieuwe kanselarijordonnantie een kans van slagen zou hebben.[147]

Intussen werkten de Geldersen verder aan een eigen kanselarijordonnantie.[148] Een kleine Gelderse deputatie voerde hierover in Brussel een verkennend overleg met stadhouder Megen en Cobelius. Het resultaat werd in mei en juni 1565 te Nijmegen vertrouwelijk besproken door gedeputeerden van de kwartieren in het bijzijn van het stadsbestuur en de meesters van Sinter Claesgilde.[149] De vertegenwoordigers van Nijmegen en Arnhem stemden in met de laatste conceptversie. Ook de vertegenwoordigers van het Overkwartier stemden in met de inhoud van de tekst, maar de steden van dit kwartier weigerden formeel hun steun uit te spreken, zolang hun geschil met de ridderschap niet was opgelost. In juli probeerden vertegenwoordigers van de overige kwartieren tevergeefs in dit conflict te bemiddelen.[150] Ook het Zutphense kwartier kon nog niet met de tekst van het Gelderse concept instemmen.

Op 25 augustus 1565 vond te Nijmegen een officiële Landdag plaats.[151] Op de agenda stonden twee belangrijke onderwerpen. De centrale regering zou een reactie geven op het Gelderse concept van een nieuwe kanselarijordonnantie. Verder deed 'Brussel' een formeel verzoek om een bede. Natuurlijk wist de regering dat de Landdag dit verzoek alleen zou inwilligen wanneer de grieven tegen het Hof werden weggenomen. Ook de reactie van de regering op het Gelderse ontwerp voor een nieuwe kanselarijordonnantie zou cruciaal zijn. De stadhouder beschikte over een voorlopig regeringsstandpunt over het Gelderse ontwerp. De landvoogdes had de stadhouder voorts enkele tactische adviezen aan de hand gedaan, opdat de Geldersen de gevraagde bede zouden verstrekken. Namens de regering was Cobelius opnieuw naar Gelre afgereisd om de stadhouder met raad en daad bij te staan.

Maar het liep allemaal anders. De Geldersen gingen tijdens de Landdag het gesprek niet aan en weigerden de bede zonder meer. Evenmin werd een definitief voorstel voor een nieuwe kanselarijordonnantie vastgesteld; het onderwerp is niet eens ter sprake gekomen.[152] De vergadering moet zeer tumultueus zijn verlopen. De Landdag werd verlamd door interne tegenstellingen en ging zonder besluitvorming uiteen.[153] Het is niet duidelijk waarover de Gelderse tegenstellingen gingen. Misschien betrof het nog steeds het conflict in het Overkwartier tussen ridderschap en steden. Een andere mogelijkheid is onenigheid binnen het ambt Maas en Waal (in het Kwartier van Nijmegen), waar de ridderschap protesteerde tegen het ontslag van ambtman Herman van de Poll.[154] Of wellicht brak er een conflict uit over de positie van Diederick van Bronckhorst-Batenburg, heer

van Anholt en bannerheer van Baer en Lathum, die op de Landdag als eerste bannerheer wilde optreden.[155] Het resultaat was, hoe dan ook, een verlamming van de Gelderse oppositie.

De stad Nijmegen probeerde in het najaar van 1565 de eenheid in Gelre te herstellen en riep de andere hoofdsteden op de discussie over een nieuwe kanselarijordonnantie weer op gang te brengen.[156] Het Nijmeegse initiatief resulteerde in een bijeenkomst van gedeputeerden uit alle kwartieren, op 16 oktober, in Nijmegen. De gedeputeerden besloten de Nijmeegse stadssecretaris, mr. Johan van den Have, naar Brussel af te vaardigen.[157] Daar moest hij in de eerste plaats door middel van 'vereringen' aan adel en hoge ambtenaren de regering gunstig stemmen voor de Gelderse zaak. Ook diende hij contact op te nemen met stadhouder Megen om zijn medewerking te vragen voor een nieuwe kanselarijordonnantie. Weigerde deze, dan moest de Nijmeegse secretaris zich rechtstreeks tot de landvoogdes wenden met een Gelders verzoekschrift voor een nieuwe kanselarijordonnantie.[158]

Maar Johan van den Have bleef voorlopig thuis, vermoedelijk omdat in Nijmegen intussen bekend was dat de stadhouder zich niet langer wilde inzetten voor de Gelderse wensen.[159] Leoninus deelde Nijmegen mee dat de Geldersen niet meer op de hulp van Megen dienden te rekenen, omdat de landschap 'sich soo qualicken met der schattinge gehalden heeft'.[160] Leoninus wist eraan toe te voegen dat in regeringskringen met veel ongenoegen kennis was genomen van de vertoning tijdens de Landdag van augustus. Hij schreef God Almachtig te bidden de landschap wijsheid te verlenen om tot rust te komen en de genade van de koning te behouden. De Leuvense hoogleraar had al in januari 1565 de Geldersen tot kalmte en terughoudendheid gemaand. Leoninus vond hun streven om kanselier en raden af te zetten, zacht gezegd, niet verstandig. Ook raadde hij de Geldersen aan eerst de koning te verzoeken om een nieuwe kanselarijordonnantie, in plaats van direct een eigen ontwerp in te dienen.[161]

In het najaar van 1565 werd Leoninus' zorg misschien meer nog door landelijke ontwikkelingen ingegeven dan door de onbesuisde en luidruchtige acties van de Geldersen. Egmond had in maart 1565 namens de hoge adel aan het Spaanse hof gepleit voor een reorganisatie van de Raad van State en ook voor een verzachting van de plakkaten.[162] De edelmoedige, maar ietwat naïeve Egmond was daarbij door de geslepen Spaanse diplomatie vakkundig ingepakt. Na deze teleurstellende missie liet de hoge adel zich minder gelegen liggen aan het landsbestuur. In de zomer van 1565 hadden te Spa, op Luiks grondgebied, enkele bijeenkomsten plaatsgevonden van lagere edellieden en vertegenwoordigers van calvinistische gemeenten. Men sprak over de situatie in de Nederlanden indien de gewenste verzachting van de plakkaten niet zou plaatsvinden. De gesprekken waren georganiseerd door Hendrik van Brederode (1531-1568), die op zijn kasteel te Vianen in september 1565 de discussie voortzette, dit keer in het bijzijn van hoge edelen als Oranje,

Egmond, Hoorne en Hoogstraten.[163] Aan die gesprekken, even over de grens van Gelre, namen ook enkele voorname Duitse edelen deel, onder wie hertog Willem van Kleef. Een andere aanwezige was Floris van Pallandt (1537-1598), sinds 1555 graaf van Culemborg en min of meer de buurman van Brederode. Culemborg was in 1564 getrouwd met de lutherse Elisabeth van Manderscheidt. Omstreeks die tijd werd hij politiek actief, maar wegens zijn geringe capaciteiten bekleedde de labiele graaf geen officiële functies. Aan zijn geestelijke vermogens werd eigenlijk min of meer openlijk getwijfeld. Zijn prachtige woning in Brussel diende weliswaar vaak hoge edellieden en regeringsfunctionarissen tot ontmoetingsplaats, maar voor de onzelfstandige graaf was in 'de grote politiek' in feite slechts een figurantenrol weggelegd.[164] Culemborg was echter als heer van Lienden, Leede en Oudeweerd ook lid van de ridderschap van het Kwartier van Nijmegen en kon langs die weg wel een rol vervullen binnen de Gelderse politiek, steunend op zijn status, geld en Brusselse contacten. Zijn koketteren met de adelsliga, en ook de aanwezigheid van hertog Willem van Kleef,[165] moeten de centrale regering met zorg hebben vervuld over haar positie in Gelre, het nog maar net ingelijfde hertogdom, waarbinnen trouwens ook Oranjes opportunistische zwager graaf Willem van den Bergh zich nadrukkelijk met de oppositie inliet.

De edelen rond Brederode kwamen in het najaar van 1565 waarschijnlijk nog een paar keer bijeen. Daarbij werd ook gesproken over de mogelijkheid van verzet tegen de koning. Filips II werd voorlopig nog in beslag genomen door het beleg van Malta door de Turken. Sinds 1559 legde Spanje de prioriteit in de buitenlandse politiek bij de verdediging van het Middellandse-Zeegebied.[166] Maar nadat in september 1565 Malta was ontzet, kon Filips zich weer buigen over de situatie in de Nederlanden. Aan het Spaanse hof waren intussen zeer alarmerende berichten binnengekomen over bestuurlijke chaos in de Nederlanden. Ook bereikte de koning verontrustende informatie over het toenemend aantal ketters. In Spanje groeide de overtuiging dat de edelen, na het vertrek van Granvelle, het landsbestuur min of meer bewust hadden ontwricht. Met name Oranje en Egmond raakten in ongenade. Aan het Spaanse hof nam de invloed van de 'harde lijn' van de hertog van Alva toe, ten koste van de 'factie' van de prins van Eboli, die meer op de hand van de Nederlandse adel was.[167]

In de loop van oktober 1565 kwam de koning dan eindelijk tot besluitvorming, geformuleerd in de bekende brieven vanuit zijn buitenverblijf in het Bos van Segovia. De inhoud liet aan duidelijkheid weinig te wensen over. Er kwam géén verzachting van de plakkaten, de Raad van State werd niet hervormd en de Staten-Generaal mochten niet worden bijeengeroepen. Bergen, Montigny, Noircarmes en ook Megen werden gepasseerd voor een benoeming in de Raad van State, maar de hertog van Aerschot, destijds medestander van Granvelle en min of meer Oranjes persoonlijke vijand, werd daarentegen wél benoemd. De Staten-Generaal mochten niet bijeenkomen zolang er geen garanties waren voor het behoud van het katholieke geloof. De plakkaten dienden weer serieus te worden uitgevoerd;

wanneer men doorging dit na te laten, maakte men zich schuldig aan ongehoorzaamheid, ja zelfs aan verraad.

De landvoogdes durfde de inhoud van deze besluiten pas in de loop van de maand november in de Raad van State bekend te maken. De besprekingen hierover liepen door tot ongeveer halverwege december. De wijze Viglius pleitte voor een voorzichtige en tactvolle publicatie van de koninklijke besluiten. Maar Oranje, Egmond en Hoorne wilden de zaak op scherp zetten en adviseerden een onmiddellijke en letterlijke bekendmaking van landsheer Filips' dictaten. De landvoogdes volgde dat laatste advies op. De bekendmaking leidde tot protesten alom. Onmiddellijk deden allerlei geruchten de ronde over het invoeren van de 'Spaanse' inquisitie en over nieuwe, nog strengere godsdienstplakkaten op grond waarvan andersdenkenden massaal zouden worden vervolgd.

De hoge adel realiseerde zich dat al zijn wensen door de koning resoluut van tafel waren geveegd. Diverse adellijke heren trokken zich eind 1565 mokkend terug uit het landsbestuur.[168] Langzaam maar zeker nam de lagere adel het initiatief over van de *grands seigneurs*. Zij maakten zich tot spreekbuis van de algemene onvrede. In november 1565 formuleerden in de Brusselse woning van Culemborg lagere edellieden plannen voor een verbond tegen plakkaten en tegen de inquisitie. In deze kringen bestond meer belangstelling voor het calvinisme dan onder de hogere adel het geval was. Onder leiding van Jan van Marnix, heer van Thoulouse (1537-1567), kwam kort voor Kerstmis 1565 het definitieve verbond tot stand, het bekende Compromis der Edelen.

In Nijmegen keek men nog uit naar een geschikt moment om in Brussel, het liefst via stadhouder Megen, weer aandacht te vragen voor de Gelderse kanselarijordonnantie. Het moet de Nijmegenaren snel duidelijk zijn geworden dat in Brussel de aandacht naar andere vraagstukken uitging. De thema's 'plakkaten' en 'inquisitie' hadden de afgelopen jaren nog nauwelijks op de Gelderse politieke agenda gestaan. Onder leiding van Viglius, die overigens persoonlijk bevriend was met de Gelderse kanselier Nicolaï, had de centrale regering de 'kettervervolging' in de noordelijke en oostelijke gewesten grotendeels laten rusten.[169] Deze gewesten waren nog maar nauwelijks geïntegreerd in het Habsburgse Rijk, stonden onwennig tegenover godsdienstplakkaten en inquisitie en grensden ook aan Duitse gebieden waar het protestantisme wel was geaccepteerd. Voor het westen en zuiden van de Nederlanden, waar de inquisitie al sinds 1522 bekend was, wilde Viglius wel een harde lijn, zeker in het grensgebied met Frankrijk, waar overigens dezelfde strenge godsdienstpolitiek werd gevoerd.

De algemene onrust over plakkaten en inquisitie zou echter niet aan Gelre voorbijgaan en de godsdienstkwestie ging ook in dit gewest het politieke debat beheersen. De politieke strijd was in de zomer van 1565 voorlopig geëindigd in een soort patstelling tussen het Hof en de Gelderse standen. Het Hof was geïsoleerd, niet alleen omdat het min of meer werd geboycot, maar ook omdat het zelf zijn

rechtspraak regelmatig stopzette wegens de tegenwerking van de Geldersen. Door de onderlinge Gelderse verdeeldheid was er echter geen sprake van een machtsverschuiving in de richting van de standen.

Stadhouder Megen leek zich te hebben afgewend van de gewestelijke Gelderse politiek. Voor de Geldersen bleek hij lange tijd onbereikbaar;[170] pas in de loop van januari lukte het Nijmegen weer contact met hem te leggen.[171] Megen moest zich beraden over zijn positie als stadhouder van Gelre en ook over zijn rol in de adelsliga, en het was onduidelijk hoe hij zich in het vervolg zou gaan opstellen. In december 1565 was er zodoende veel onduidelijkheid. Zowel op centraal als op Gelders-gewestelijk niveau was sprake van een machtsvacuüm en groeiende spanning en tegenstellingen. Vrij algemeen werd aangenomen dat er grote veranderingen op komst waren in politiek en in godsdienstig opzicht.

Op 20 december 1565 informeerden kanselier en raadsheren op eigen initiatief de landvoogdes over de politieke situatie in Gelre.[172] De boodschap was zeer alarmerend, maar de verongelijkte leden van het Hof wilden ook hun gram halen over de gevolgen van het toegeeflijke regeringsbeleid. Het Hof deelde de landvoogdes mee dat de Geldersen regelmatig Landdagen op eigen gezag bijeenriepen voor vertrouwelijke beraadslagingen en geheime verdragen. Er is een geheim verbond, aldus het Hof, dat ook door de voornaamste adel is ondertekend. Gedeputeerden van de standen oefenden, volgens het Hof, rechtsmacht uit die toekwam aan de landsheer en zij dwongen partijen zaken aan hen voor te leggen. Als dit zo doorgaat, is het spoedig gedaan met de vrede, eendracht en gehoorzaamheid in dit land, zo stelde het Hof. Voor de goede verstaander was het duidelijk: kanselier en raadsheren beschuldigden de Geldersen in nauwelijks bedekte termen van hoogverraad.

In hetzelfde schrijven wees het Hof ook nog op Gelderse tegenwerking bij de uitvoering van de godsdienstplakkaten. De brief eindigt aldus: '(...) soe kan nyet alleenlick u. Hoicheyt, maer oick yedermallick geringen verstandes lichtelick affnemen, waer her die saecke onses heyligen Christen Catolickschen gelooves und onser moeder der heyliger alder Catholicxscher Kerken (...) tenderen und verloopen willen'. Klopte de analyse van het Hof, dan diende 'Brussel' zich nu kennelijk ook ernstige zorgen te gaan maken over de godsdienstige ontwikkelingen in Gelre.

Het Gelderse Hof te Arnhem; gravure 1742

GODSDIENST EN MAATSCHAPPIJ

1
'Scheurmakers en ketters'

Diende de centrale regering te Brussel zich in het najaar van 1565 serieus zorgen te maken over de godsdienstige situatie in Gelre? Naar het oordeel van het Hof was daar inderdaad alle aanleiding voor.[1] Ook in een anoniem rapport uit oktober 1565 wordt op indringende wijze de noodklok geluid over het groeiend aantal 'ketters' in het hertogdom.[2] De notitie is waarschijnlijk afkomstig van Burchard van den Bergh (ca. 1500-1566), de deken van het kapittel van de Arnhemse Sint-Walburgskerk.[3] Burchard van den Bergh stamde uit één van de meest invloedrijke regentenfamilies uit Nijmegen: zijn broer Wichman van den Bergh bracht het diverse malen tot burgemeester van Nijmegen en zijn zus Wendel was de tweede vrouw van Jacob Kanis. Burchard van den Bergh had de notitie, naar eigen zeggen, geschreven uit liefde voor het vaderland, trouw aan de kerk en op grond van zijn geweten. De auteur bespreekt achtereenvolgens de situatie in verscheidene Gelderse steden en heerlijkheden. Over Nijmegen merkt hij op dat de stad een overvloed kent aan scheurmakers en ketters: 'Civitas Noviomagiensis abundat schismaticis et haereticis.'

Stemt de analyse van deze Nijmeegs-Arnhemse geestelijke overeen met gegevens uit andere bronnen? Beschouwing van de periode tot aan 1538, het jaar waarin een einde kwam aan de regeerperiode van hertog Karel van Egmond, levert slechts enkele vermeldingen op over afwijkende religieuze gedragingen en opvattingen. Het eerste geval dateert uit 1523, toen twee 'Luthers gesinde jofferen' uit Nijmegen werden terechtgesteld in Arnhem.[4] In 1531 vond een boekverbranding plaats op de Blauwe Steen.[5] Twee jaar later werd een uit Kleef afkomstige minderbroeder wegens ketterij onthoofd en vijf mensen werden in 1534 'der luteriaenschhalven' beschuldigd.[6] In datzelfde jaar was er ook sprake van 'befaemde boexkens'.

Nieuwe religieuze opvattingen drongen gedurende deze periode waarschijnlijk maar nauwelijks door in Nijmegen. Toch waren er omstandigheden die een snelle verspreiding van hervormingsideeën in Gelre en Nijmegen bevorderden, met name vanuit de Duitse landen. Het hertogdom Gelre en de stad Nijmegen waren op tal van maatschappelijke terreinen op het Rijk georiënteerd, staatkundig, economisch, taalkundig, cultureel, intellectueel en kerkelijk. De grote Gelderse steden onderhielden intensieve handelscontacten met Duitse steden, Geldersen bezochten Duitse universiteiten en ook kan worden gewezen op de contacten binnen kloosterorden met vestigingen in zowel Gelre als Duitse regio's.

Maar toch vonden reformatorische denkbeelden binnen Gelre weinig weerklank. Vrij algemeen wordt aangenomen dat hertog Karel van Egmond door krachtig optreden nieuwe geloofsopvattingen succesvol wist te bestrijden.[7] De hertog deed op dit punt nauwelijks onder voor zijn Habsburgse rivaal. Ook Karel van Egmond wilde religieuze afwijkingen niet toestaan, mede met het oog op de staatkundige eenheid in zijn landen. De hertog voerde een actieve godsdienstpolitiek, waarbij persoonlijke geloofsovertuiging en politieke overwegingen hand in hand moeten zijn gegaan.[8] Op zijn initiatief werd een nieuw Mariafeest ingevoerd, het feest van de Gelderse Lieve Vrouw. Dat feest sloot goed aan bij de laatmiddeleeuwse volksdevotie van Maria's Zeven Smarten. De Gelderse Lieve Vrouw was echter ook een 'nationale' feestdag om de Gelderse staatkundige eenheid te versterken. In 1524 werd met steun van Karel van Egmond te Deventer een antilutherse publicatie uitgebracht, zowel in het Nederlands als in het Latijn. Een jaar later verzocht Karel van Egmond de paus om speciale volmachten voor het vervolgen van geestelijken (in 1532 blijkt de hertog inderdaad over die bevoegdheid te beschikken).[9] De hertog publiceerde in 1529 een streng plakkaat tegen lutheranen. In de jaren dertig verbood Karel van Egmond zijn onderdanen tot twee keer toe deel te nemen aan een bijeenkomst van Hanzesteden, uit vrees voor 'besmetting' met ketterse denkbeelden.

Twee min of meer bekende Geldersmannen gaven wél blijk van nieuwe religieuze opvattingen: de uit Nijmegen afkomstige humanisten Johan Bronckhorst Noviomagus (1494-1570) en Gerardus Geldenhouwer Noviomagus (1482-1542). Johan Bronckhorst, door Ludovico Guicciardini omschreven als één van de zeven beroemde mannen uit Nijmegen in 1567,[10] was achtereenvolgens hoogleraar in Rostock, rector van de Latijnse school in Deventer en hoogleraar te Keulen. Geldenhouwer is vooral bekend door zijn historische publicaties waarin hij zich keerde tegen de opvatting dat de Bataven enkel in Holland woonachtig waren.[11] De beide Nijmeegse humanisten moeten hun geboortestad als kind al hebben verlaten. Hun godsdienstige opvattingen zijn daarom eigenlijk niet representatief voor de situatie binnen Nijmegen.

Door het harde optreden van Karel van Egmond kreeg ook het anabaptisme maar weinig ruimte in Gelre. Deze beweging trad in de eerste helft van de jaren dertig op de voorgrond. De Gelderse autoriteiten maakten zich hierover grote zorgen, mede omdat de stad Munster niet ver van het Gelders gebied lag. Ook vanuit Gelre trokken velen naar dit revolutionaire 'Koninkrijk Sion'.[12] Maar hertog Karels politiek was ook op dit punt succesvol. Tot aan diens aftreden konden nieuwe religieuze ideeën nauwelijks doordringen. Vermoedelijk werd de hertog in zijn politiek gesteund door lokale autoriteiten, zeker waar het dopers betrof.

Toen Gelre in 1538 aan Willem van Kleef werd overgedragen, kwamen de nieuwe hertog en zijn onderdanen overeen dat 'alle ketter, uproirische, onchristelijcke, verdampte off nijhe Secten' ook in het vervolg krachtig zouden worden bestreden.[13] In

deze afspraak komt de wens van de Geldersen tot uitdrukking dat de strikte godsdienstpolitiek van Karel van Egmond moest worden voortgezet.[14] Ten tijde van hertog Willem van Kleef werd het politieke klimaat niettemin gunstiger voor reformatorische denkbeelden. Omstreeks het begin van de Kleefse regeringsperiode wendde een zekere Ludorp Huegen van den Eilborgh zich met een brief tot het Nijmeegse magistraatslid Joost van Randwijck om deze te polsen over mogelijke nieuwe religieuze opvattingen.[15] Naar eigen zeggen had Ludorp Huegen van den Eilborgh zes à zeven jaar geleden Gods woord 'in falschen schyn' verkondigd. In de tussentijd had hij gebeden opdat 'die duere des Gotlicken woirtz' bij de Nijmeegse stadsbestuurder mochten worden geopend en hij hoopte dat Joost van Randwijck 'des vorsten tyrannie ind gewalt' was ontkomen, zodat hij nu met andere 'frunden der wairheidt' een reformatie zou kunnen bewerkstelligen.

Blijkbaar ging Ludorp Huegen van den Eilborgh ervan uit dat onder Willem van Kleef de wind uit een andere hoek was komen te waaien. De jonge hertog sympathiseerde met de Duitse protestantse vorsten en stond welwillend tegenover de Augsburgse Confessie. Maar tegen de gevreesde revolutionaire dopers trad ook deze hertog zeer streng op, al lijkt het erop dat hij hiertoe door de Geldersen zelf moest worden aangespoord.[16]

Na de val van Munster (1535) waren de dopers in verscheidene splinterbewegingen uiteengevallen. Daaronder waren groepen die plunderend rondtrokken. Gelre werd veelvuldig geteisterd door deze strooptochten.[17] Omstreeks 1540 werden Nijmegen en omgeving door zulke roversbenden bedreigd; er werd zelfs gevreesd voor een aanslag op de stad. Onder deze omstandigheden traden ook de Nijmeegse autoriteiten met zeer harde hand op tegen dopers, of zij nu wel of niet gewelddadig waren. In 1538 werd gezocht naar enkele 'luthersche wederdoepers'[18] en een jaar later werden drie doperse mannen 'geworcht ende dairnae gebrandt', terwijl twee vrouwen door verdrinking werden gedood.[19]

De overdracht van Gelre aan Karel v (1543) betekende het einde van het min of meer tolerante godsdienstbeleid van Willem van Kleef. Een eerste geruchtmakende zaak deed zich in Nijmegen in 1545 voor, nadat een kanunnik van het Sint-Stevenskapittel, Gaert ther Kynder, zich volgens het kapittel 'in twee of drie articulen had verlopen'.[20] Mede op initiatief van stadsbestuurder Maarten van Andelst kreeg de kanunnik de gelegenheid in de kerk van de Commanderie bijeenkomsten te houden. Enkele prominente Nijmegenaren kwamen in actie om ervoor te zorgen dat Gaert ther Kynder niet door het Hof zou worden vervolgd. Het ging onder meer om (weer) het raadslid Maarten van Andelst, Henrick van Beinhem (raadslid vanaf 1554), stadsbeziender Sybert Lossert, stadsrentmeester Jan die Haerdt, Claesmeester Heyndrik Keller en (opnieuw) Joost van Randwijck. Maar Gaert ther Kynder nam kort daarop veiligheidshalve toch maar de wijk en ontkwam aldus aan vervolging.

Een volgende affaire dateert uit 1547. Meester Claes van de Latijnse school werd

ervan beschuldigd zijn leerlingen 'zekere schantlicke ende scandelose materie off theem in duytscher spraken' te hebben voorgelezen.[21] De rector van de school en de stadssecretaris stelden zich voor de meester borg. Naar de mening van het Hof was een dergelijke rechtshandeling in geval van ketterij niet mogelijk.[22] Er deed zich opnieuw een juridisch steekspel voor tussen Nijmegen en het Hof, ofschoon ook de momber van het Hof uiteindelijk tot de conclusie moest komen dat de schoolmeester vooral 'uyt onnoselheid' had gehandeld. In april 1547 liet de stadhouder de burggraaf weten dat meester Claes zijn opvattingen in het openbaar moest herroepen, waarna hij de stad en het land moest worden uitgezet.[23]

In oktober 1548 nam de inquisiteur voor Gelre, Berndt Gruwel, zijn intrek in het Nijmeegse dominicanenklooster in de Broerstraat.[24] Zoals al is beschreven, werkte Nijmegen dit geloofsonderzoek aanvankelijk met succes tegen, totdat de stad in maart 1549 door 'Brussel' hardhandig tot de orde werd geroepen.[25] Gruwel richtte zijn onderzoek in eerste instantie op een kanunnik van de Sint-Steven. Het betrof Joachim Diemer, Nijmegenaar van geboorte, die na zijn studie *Artes* te Keulen omstreeks 1545 was toegetreden tot het kapittel.[26] Volgens enkele getuigen had Diemer zich onrechtzinnig uitgelaten over de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie, over het vagevuur, over de positie van de paus én over de verering van Maria.[27] Ook had hij de absolutie op een ongebruikelijke wijze verleend. Wijzend op het sacramentshuisje, waarin geconsacreerde hosties werden bewaard, had Diemer ooit gezegd 'dat Godt den Heer en wordt nyet besloten in eenyge plaetsen, noch in steen, in holt, in silver oft in golt'. Hij nam afstand van het vereren van heiligen, onderhield de gelofte van het celibaat niet (men zei dat hij vijf of zes kinderen had) en maakte bezwaar tegen het gevangen nemen van 'ketters'. Het waren al met al zware beschuldigingen, waarvan sommige de kern van de katholieke geloofsleer lijken te betreffen. Maar de kwestie speelde voordat het Concilie van Trente nauwkeurig de leer van de kerk zou definiëren en heldere decreten inzake tucht zou uitvaardigen. Diemer zelf zou in 1550 verklaren vooral uit onwetendheid te hebben gehandeld.[28]

Het geruchtmakende Nijmeegse geloofsonderzoek vond in de jaren 1549-1550 plaats, maar enkele zaken werden pas in 1551-1552 afgerond.[29] In 1550 trad een nieuwe inquisiteur op, Franciscus Sonnius (1507-1576).[30] Sonnius was op dat moment reeds een vermaard theoloog. In 1543 was hij benoemd tot hoogleraar theologie aan de universiteit te Leuven en in 1545-1547 had hij deelgenomen aan de eerste sessie van het Concilie van Trente. In de daaropvolgende jaren trad hij op als inquisiteur in Holland, Utrecht en Gelre, was hij als theoloog opnieuw aanwezig in Trente en nam hij deel aan het godsdienstgesprek in Worms (1557), waarin een laatste poging werd ondernomen om tot een vergelijk te komen tussen katholieken en protestanten. Ook speelde hij, ietwat op de achtergrond, een zeer invloedrijke rol bij de totstandkoming van de kerkelijke herindeling (1559) in de Nederlanden.[31] In 1560 zou hij worden benoemd tot bisschop van Den Bosch en in 1570 werd hij bisschop van Antwerpen.

Sonnius was als inquisiteur redelijk, begripvol en gematigd, en steeds had hij het geestelijke heil van de gelovigen voor ogen. De theoloog sprak regelmatig met Viglius over inquisitiezaken en de 'intellectuele' wijze waarop Sonnius als inquisiteur optrad, sprak de president zeer aan.[32] In een brief aan Viglius deelt Sonnius over zijn manier van werken in Nijmegen het volgende mee.[33] Hij wilde niet in de eerste plaats straffen en had de plakkaten dan ook niet in alle strengheid toegepast. Door vermaningen had hij vooral geprobeerd de verdachten weer op het rechte pad te zetten.

In tabel 3.1 zijn de namen vermeld van hen die in de jaren 1547-1552 door de inquisiteurs Gruwel en Sonnius werden onderzocht; ook zijn de gegevens opgenomen van de burgers die in de daaraan voorafgaande jaren in opspraak kwamen, vooral wegens hun steun aan Gaert ther Kynder (1545).[34]

Tabel 3.1: Betrokkenen bij geloofsonderzoeken 1545-1552

personalia	bijzonderheden	sanctie/gevolg
Gaert ther Kynder, priester, afkomstig uit Zyfflich (Kleef)	had zich 'in twee off drie articulen verloepen', 1545	gevlucht
Mary Thuys	zamelde geld in voor Nijmeegse rechtsprocedure voor Ther Kynder, 1545	
Heyndrik Keller, Claesmeester	idem	
Jan die Haerdt, stadsrentmeester	idem	
Sybert Lossert, stadbeziender	idem; geloofde voorts niet in vagevuur; bood Diemer onderdak, 1549-1550; legde bekentenis af	
Henrick van Beinhem,1554-1567 raadslid	zamelde geld in voor Nijmeegse rechtsprocedure voor Ther Kynder, 1545	
Joost van Randwijck, magistraatslid en mogelijk richter	idem; werd al in 1538 benaderd voor invoering reformatie Nijmegen	misschien in 1538 als richter afgezet
Maarten van Andelst, raadslid sinds 1535	zamelde geld in voor Nijmeegse rechtsprocedure voor Ther Kynder, 1545 beschermde 'ketters', belemmerde de inquisitie, geloofde niet in H. Sacrament, bezat	als raadslid afgezet in 1550 en van de Raad uitgesloten tot 1556 en 1559-1561; herriep zijn ideeën; werd in 1562 gerehabiliteerd

personalia	bijzonderheden	sanctie/gevolg
	'ketterse' boeken en 'schandaleuse' vensters, verwijderde het beeld van Christoffel van de Kraanpoort, 1548-1550	
Meester Claes, meester aan de Latijnse school	las de leerlingen 'schantlicke ende scandelose materie' voor; vooral uit onwetendheid, 1547	misschien uit stad en land verbannen
Joachim Diemer, priester	bezwaren tegen transsubstantiatie, vagevuur, heiligenverering, celibaat, pausschap, 1548	gevlucht, keerde in 1550 terug naar Nijmegen, herriep zijn opvattingen, getuigde tegen andere Nijmegenaren en weet zijn opvattingen zelf aan een gebrek aan theologische scholing
Reinier van Wyhe, heer van Hernen, burggraaf, 1545-1551	hielp Diemer te ontsnappen, 1548, was nalatig in uitvoeren plakkaten m.b.t. joden en zigeuners, 1546	afgezet als burggraaf, kreeg nadien pardon
Peter van Elzen, boekdrukker; sinds 1523 burger van Nijmegen	drukte *Pronosticatio* van Johannes Carion, 1548	
Lodewyck Zadelmaker	'ketterij', 1550	
N.N., boekkramer	'ketterij', 1549-1550	
Jan Lueren, lantaarnmaker; sinds 1546 burger van Nijmegen	'ketterij', 1548 verbannen uit Den Bosch;	penitentie bij kapelaan Jacob van Schueren
Geertruyt, vrouw van Jan Lueren	'ketterij', 1548	penitentie bij kapelaan Jacob van Schueren
Henrick van Steenbergen; sinds 1523 burger van Nijmegen	legde bekentenis af, 1550	12 daalders boete
Coenraat Block, zadelmaker	bezwaren tegen vagevuur, 1550; legde bekentenis af	gevlucht; vermogen geconfisqueerd
Sophie Kelleners	'sacramentariër', 1549	gevlucht; vermogen geconfisqueerd
Anna Cocks	'sacramentariër', 1549	vluchtte na penitentie; vermogen geconfisqueerd
N.N. waardin 'Gulden Arend'	'sacramentariër', 1549-1550	
Clara Biel	'sacramentariër'; twijfel over transsubstantiatie, aflaten, gezag paus, 1549-1552	deed penitentie bij kapelaan Jacob van Schueren; vervolgens gevlucht

personalia	bijzonderheden	sanctie/gevolg
Gerrit Biesman, Claesmeester	ontkende vagevuur, wilde H. sacrament niet aanbidden, 1550; legde bekentenis af	boetedoening: 25 daalders, het betalen van 2 kazuifels, gedurende een jaar wekelijks H. Mis volgen
Thomas Robertz ofte Neister, belastingheffer; sinds 1543 burger van Nijmegen	'zeer suspect end infect', 1550	meldde zichzelf, deed penitentie en betaalde 15 daalders boete
Laurens Spyker, stoelenwrijter; sinds 1547 burger van Nijmegen	'ketterij', 1550;	
Willem Prick, Claesmeester en raadslid 1559-1566	ontkende vagevuur; hielp Diemer vluchten, 1547-1550	
Derrick Duis, verver; sinds 1532 burger van Nijmegen	geloofde niet in vagevuur en in transsubstantiatie, 1551	goederen geconfisqueerd
Cornelis Speldemaker	'sacramentariër en wederdoper', 1550	gevlucht
Marte Gheritze, timmerman en wever; sinds 1546 burger van Nijmegen	geloofde niet in vagevuur, 1550	veroordeeld
Lysbet, vrouw van Sybert Lossert	'sacramentariër', bood Diemer onderdak, geloofde niet in vagevuur en transsubstantiatie, 1547-1550	20 daalders boete
Jan de Bruyne	hielp Diemer vluchten, 1547	
Lysbet Kreyenfenger, kloosterzuster	verliet klooster in Doesburg en trouwde (en was zwanger), 1549-1550	teruggestuurd naar klooster
Goessen Pelsser of Meyners, soldaat en muzikant	hielp zuster Lysbet met vluchten en trouwde haar, 1549-1550	boete

De inquisiteurs vermeldden verder in het rapport dat drie à vier Nijmeegse zusters buiten hun klooster leefden. Ook gaven zij aan dat er tien à twaalf andere Nijmeegse verdachten waren. Tegen hen konden de inquisiteurs op dat moment weinig ondernemen, zo stelden zij, want de stadhouder diende eerst de Nijmeegse magistraat tot gehoorzaamheid te dwingen. Geconcludeerd kan worden dat in de periode 1545-1552 in totaal ongeveer vijftig Nijmeegse inwoners om het geloof in opspraak kwamen, van wie er ruim dertig met naam en toenaam bekend zijn. Sonnius schreef na afloop aan Viglius dat zijn werkzaamheden hadden geleid tot tien formele vonnissen en dat al deze veroordeelden tot inkeer waren gekomen.[35]

Uit de beschikbare informatie valt op te maken dat het vooral ging om kwesties als het vagevuur, de eucharistie en de paus. Ter illustratie vermeld ik de verklaring van de zeventig jaar oude Clara Biel.[36] Door gesprekken met korenhandelaarster Nael van Tuijl[37] was zij gaan twijfelen over de eucharistie en over het sacrament van het Oliesel. Zij verklaarde ooit aanwezig te zijn geweest op een bijeenkomst waarin de eucharistie werd bespot. Verder was Clara Biel zeer sceptisch over het gezag van de paus, over aflaten en over het meedragen van de geconsacreerde hostie in een processie.

De inquisiteurs spraken in de meeste gevallen van 'sacramentariërs', één verdachte noemden zij een wederdoper, terwijl zij een enkeling omschreven als 'zeer suspect end infect'. Diverse verdachten blijken afkomstig uit de kringen rondom het stadsbestuur. De namen van Maarten van Andelst, Henrick van Beinhem, Willem Prick en Gerrit Biesman verdienen extra aandacht: hen zullen we ten tijde van de onlusten van 1566 weer tegenkomen. Maarten van Andelst is al een enkele keer ter sprake gekomen, vooral als verdediger van de Nijmeegse rechten en privileges tijdens geloofsonderzoeken. Volgens Sonnius was hij niet zomaar een 'gewone verdwaalde' maar meer een 'opruier en verdediger van ketters'.[38] Al in de zomer van 1550 verzocht Maarten van Andelst de landvoogdes het vonnis in te trekken.[39] Hij herriep zijn 'dwalingen' en verklaarde vrij te zijn van 'alle quade secten ende ketteryen', en vooral van die ketterijen over de geestelijke overheid, de constitutie en gebruiken van de kerk, het vagevuur en het sacrament des altaars.[40] De landvoogdes zou hem het gevraagde eerherstel uiteindelijk pas in 1562 geven.[41] Maarten van Andelst kon vervolgens weer toetreden tot de Nijmeegse Raad,[42] om uitgerekend in 1566 voor het eerst sinds vele jaren weer burgemeester van Nijmegen te worden.

In de zomer van 1550 verlieten Gruwel en Sonnius Nijmegen. Sonnius trad in 1550-1551 en 1556-1557 nog incidenteel op als inquisiteur in Gelre.[43] In 1566 deelde het Hof de landvoogdes mee dat er verder geen inquisitieonderzoeken in Gelre hadden plaatsgevonden.[44] Vermoedelijk verrichtte ook het Hof na 1550 zelf nog maar nauwelijks onderzoek, in ieder geval niet in Nijmegen: in de correspondenties van Hof en stadhouder over de jaren 1550-1570 treffen we hooguit enkele incidentele geloofszaken aan.[45] Ook de gerechtelijke dossiers van het Hof bevatten nauwelijks sporen van geloofsonderzoeken.[46] Er bestaan, naar tot dusverre bekend, geen Gelderse inquisitieverslagen over de periode 1550-1566. De Nijmeegse bronnen bevatten slechts enkele vermeldingen van 'ketterij'. In tabel 3.2 zijn alle beschikbare gegevens over de periode 1548-1566 verwerkt.[47]

Tabel 3.2 Vermeldingen van 'ketterij' 1548-1566

personalia	bijzonderheden	sanctie/gevolg
Gangel van Duren	zong door Luther vertaalde psalmen; 1548	Gedurende één jaar wekelijks de H. Mis bijwonen bij franciscanen
Anna Creyntkens	toverij; 1550	Ontsnapte door ernstige ziekte te veinzen (liet laatste sacrament toedienen); week met man uit naar Maastricht, werd in 1553 verraden en pleegde zelfmoord
Geesken Block	was al eerder verdacht; legde verdachte bezoeken aan zieken af; 1553	
Brigitta	idem	
Heyl van Venlo, haar zus Gaelt, Barbara uit Ooy, Thoenysken uit Tiel en Ulandt	toverij; 1555	drie van hen: vuurdood
Henrick Hamaecker	opnieuw tot ketterij vervallen; twijfel over altaarsacrament; 1556	vuurdood
Jutt van Lenth	toverij; 1557	vuurdood
Trein Scheincken	toverij; 1557	vuurdood
Enkele dopers, onder wie Gerrit Hazepoet, kleermaker	doper; 1557	opgehangen en verbrand
Herman Smit	toverij te Doornik; 1560	
Jacob Groitfelt, schoenlapper	onbehoorlijk gedrag in de kerk; 1560	'herberg-verbod' tijdens H. Missen
Peter van Elzen, boekdrukker	drukken verboden boek; 1561	levenslang drukverbod; zelf in het openbaar betreffende boeken verbranden
N.N.	bespotting geconsacreerde hostie; 1561	
Abraham Petersz, asseymeester bij de Munt	liet kinderen niet dopen; 1565-1566	
Jan van Venray, priester	twijfelde over altaarsacrament en verering heiligen; 1565-1567	vertrok naar Zaltbommel

personalia	bijzonderheden	sanctie/gevolg
Jan van den Berch	weigerde zijn kinderen te laten dopen; 1565-1567	met gezin verbannen
Marcus van den Zandt, schoolmeester	'umb heresiehalve'; in 1567 opnieuw verdacht	verbannen 1566

In de eerste plaats valt op dat in de loop van de jaren vijftig diverse vrouwen werden beschuldigd van toverij. Op dit gegeven zal hierna nog worden ingegaan. Overigens gaat het om vrouwen die in Nijmegen waren gevangengezet en veroordeeld, maar zij waren niet allen afkomstig uit Nijmegen zelf.

Slechts bij enkele verdachten valt uit de beschuldiging iets op te maken over hun geloofsopvattingen. Het blijkt vooral weer te gaan om twijfel over het altaarsacrament. Henrick Hamaecker, bijvoorbeeld, was al eens eerder 'besmet' geweest met 'boesen und valschen secte ind opinie in onsen heyligen Christengeloeve tegen idt hoichweerdige heilige sacrament des altaers enden anderen'. Ondanks penitentie huldigde hij in 1556 toch weer zijn oude opvatting. Het Hof beval de Nijmeegse richter Hamaecker te berechten. Kanselier en raden rekenden kennelijk weer op tegenwerking van de stad Nijmegen hierbij. Het Hof droeg de richter op Nijmegen te herinneren aan de afspraken uit 1549 met de keizerlijke commissarissen.[48]

Ook valt op dat er in een enkel geval (weer) twijfel is over het sacrament van de zieken. Misschien dat de beschuldigingen tegen Geesken Block[49] en Brigitta daar ook mee samenhingen. Zij zouden immers zieken bezoeken 'onder tdexell' van goede diensten.[50] In 1567 werd overigens een Nijmeegse vrouw, Anna Bovertz, ervan beschuldigd zieken af te houden van de laatste sacramenten. Over haar werd opgemerkt dat ze altijd te vinden was in de buurt van verdachte personen die de sacramenten weigerden.[51]

Opvallend zijn enkele vermeldingen over dopers, in 1557[52] en omstreeks 1566. Ten slotte wijs ik nog op het optreden van de priester Jan van Venray (Johannes Ceporinus, ca. 1541-1627). Bij hem leefden bezwaren tegen de eucharistie en hij zou zich ook hebben gekeerd tegen het vereren van heiligen en beelden. Maar misschien dateren deze scherp omlijnde ideeën uit later jaren, en niet al uit 1565. In 1620 tekende de rechtzinnige Nijmeegse predikant Johannes Smetius (1590-1651) het volgende voorval op uit de mond van Jan van Venray zelf. In 1565 was hij betrokken bij een viering waarbij hij de arm van stadspatroon Sint-Steven diende te tonen. 'Dit is, naar men zegt, de arm van Sint-Steven', zo sprak de kapelaan, weinig overtuigend. Achter hem stonden enkele mensen die hem sommeerden te zeggen dat de getoonde relikwie toch werkelijk de arm van Sint-Steven was. Daarop liet Jan van Venray fijntjes weten dat het de arm van Sint-Steven was, zoals dat achter hem werd gezegd.[53] Petrus Canisius en zijn ordegenoot Hendrick Denisz

(Dionysius) zouden in 1565 nog geprobeerd hebben Jan van Venray te overtuigen van het leerstuk van de transsubstantiatie. Korte tijd later vertrok Jan van Venray naar Zaltbommel, met een schriftelijke aanbeveling van de stad Nijmegen.[54]

In totaal werden in de jaren twintig en dertig ongeveer twintig mensen in Nijmegen beschuldigd van 'ketterij'. In de periode 1540-1566 kwamen nog eens ruim zeventig mensen in opspraak wegens hun geloof. We zijn niet goed geïnformeerd over de inhoud van de godsdienstige opvattingen van deze Nijmeegse inwoners. De bronnen omschrijven hun ideeën weinig expliciet, hetgeen mede wordt veroorzaakt door de omstandigheid dat onze gegevens meestal afkomstig zijn van de vervolgers, en niet van de betrokkenen zelf. We weten eigenlijk alleen waartegen men zich afzette: eucharistie, vagevuur, heiligenverering, pausschap, aflaten, enzovoort. In sommige gevallen zal het zijn gegaan om een bewuste afwijzing van deze thema's, misschien uit bezwaar tegen uiterlijke vormen of strakke kerkelijke voorschriften, misschien wel omdat men zich verzette tegen zaken die tussen God en de mensen stonden.[55] In uiteenlopende kringen zal de werkelijke aanwezigheid, na de consecratie, van Lichaam en Bloed van Christus in brood en wijn zijn betwijfeld. Een andere mogelijkheid is dat ook uit onwetendheid of onverschilligheid werd gehandeld.

Veel vermeldingen uit met name de jaren twintig en dertig duiden op het 'lutheranisme', maar dat was een verzamelnaam voor uiteenlopende heterodoxe opvattingen, zowel binnen als buiten de gevestigde kerk. Na 1530 treedt het 'anabaptisme' enigszins op de voorgrond. Vanaf de jaren vijftig worden veel verdachten van 'sacramentarisme' beschuldigd. Ook is er dan af en toe weer sprake van dopers. Concrete verwijzingen naar het 'calvinisme' ontbreken voor het jaar 1566. Toch moet ook deze stroming na 1560 tot Gelre zijn doorgedrongen. In de jaren zestig weken veel Zuid-Nederlandse calvinisten uit naar steden in het Rijnland, zoals Emmerik, Kleef, Xanten, Kalkar en Goch. Calvinistische denkbeelden hebben zich waarschijnlijk via de intensieve handelscontacten ook in Gelre en Nijmegen verspreid.[56] In augustus 1564 gaf de stadhouder aan Nijmegen opdracht op te treden tegen 'ketterse conventiculen'.[57] Betrof het hier bijeenkomsten met een calvinistisch karakter? Enige maanden tevoren had de stad zelf ook al een verordening 'tegen secten' uitgevaardigd.[58] De Raad verbood toen heimelijke bijeenkomsten 'umb sermonen off predicatien tho doin off to halden'.

De contemporaine verwijzingen naar lutheranisme, anabaptisme en sacramentarisme, maar ook de eventuele aanwijzingen voor calvinisme, moeten met de nodige terughoudendheid worden geïnterpreteerd. Zeker in de jaren twintig werden zeer uiteenlopende denkbeelden vaak gemakshalve met 'luthers' omschreven. Ook in de daaropvolgende decennia gebruikten wereldlijke en kerkelijke autoriteiten de typeringen 'luthersen', 'dopers' en 'sacramentariërs' veelal door elkaar. Daarbij werden ook wel opvallende combinaties gemaakt, zoals in 1538, toen de Nijmeegse magistraat enkele 'lutherse wederdopers' wilde vervolgen.[59]

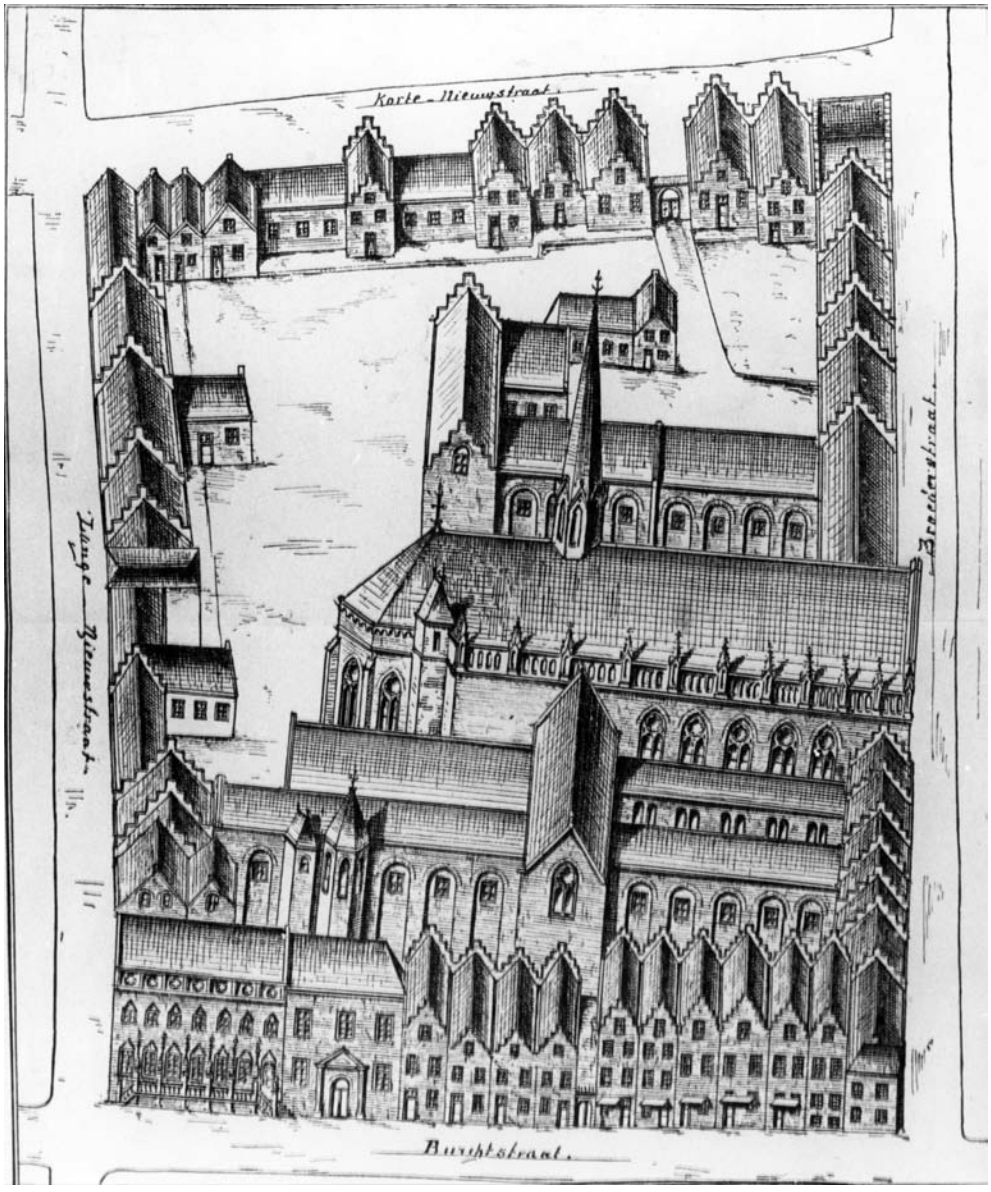

Reconstructie van het dominicanenklooster. Uit: G.A. Meijer, *Dominikaner klooster en statie te Nijmegen*, Nijmegen 1892

De theologen Gruwel en Sonnius noemden de meeste Nijmeegse verdachten 'sacramentariër', maar ambtenaren van het Gelderse Hof gingen ervan uit dat de beide inquisiteurs onderzoek deden naar 'haeresie' en 'lutherie'.[60]

De reformatie was tot ver in de zestiende eeuw een brede, pluriforme beweging met nog allerlei onduidelijke onderlinge religieuze verschillen.[61] Uit deze brede beweging zouden zich pas later die eeuw langzaam maar zeker herkenbare stromingen en kerkgenootschappen gaan ontwikkelen. De Augsburgse Confessie was tot in de jaren zestig van de zestiende eeuw geen scherp omlijnd begrip: er bestonden van de *Confessio Augustana,* het belijdenisgeschrift dat de aanhangers van Luther in 1530 op de Rijksdag van Augusburg aan de keizer aanboden, diverse versies met bijvoorbeeld zeer uiteenlopende opvattingen over de *presentia realis*, de werkelijke aanwezigheid van Christus in het brood en de wijn na de consecratie.[62] Ook het 'calvinisme' was gedurende de zestiende eeuw zeer veelvormig, met tal van varianten.[63] Met uitzondering van misschien enige dopers, maakten de Nijmeegse 'ketters' en 'scheurmakers' tot 1566 vermoedelijk dan ook niet bewust deel uit van een nieuwe kerkelijke organisatie. Er zijn in ieder geval geen duidelijke sporen van een specifieke lutherse of calvinistische organisatie. Ook de processtukken van de Raad van Beroerten, opgesteld in 1567-1568 naar aanleiding van de Nijmeegse onlusten in 1566, bevatten geen verwijzingen naar een reeds bestaande, clandestiene gemeenschap.[64]

Zoals de Nijmeegse 'ketters' tot 1566 niet zomaar bij een specifieke protestantse richting zijn onder te brengen, zo moeten we in deze periode ook voorzichtig zijn met de term 'katholiek'. Van een eenvormig katholicisme was namelijk evenmin sprake. Veel gelovigen die sympathiseerden met nieuwe geloofsopvattingen, bleven binnen de gevestigde kerk, uit principe of misschien ook wel uit angst voor een vervolging. Nieuwe ideeën werden geïntegreerd in het oude geloof.[65] Ook deed langzaam maar zeker een nieuw, hervormd katholicisme zijn intrede, namelijk het strijdbare, scherp omlijnde katholicisme van het Concilie van Trente. Vertegenwoordigers van dit katholicisme waren ook in Nijmegen actief, zoals Petrus Canisius en diens medebroeders, eveneens vaak uit Nijmegen afkomstig. De invloed van de jezuïeten in Nijmegen mag vermoedelijk groot worden genoemd, wat opmerkelijk zou zijn, al leveren de bronnen geen 'harde' bewijzen voor deze stelling. Na de intrede van Canisius (1543) in de Sociéteit volgden hem nog voor 1556, het jaar waarin Ignatius overleed, diverse stadgenoten, onder wie zijn halfbroer Derick Kanis (1532-1606) en enkele kanunniken van het Nijmeegse Stevenskapittel. De stad Nijmegen was in deze jaren de grootste Noord-Nederlandse 'leverancier' van jezuïeten. Tot 1562 kwamen vanuit Keulen diverse jezuïeten in Nijmegen preken. In deze periode werd ook een enkele keer tevergeefs geprobeerd een college in de stad te vestigen waar jonge mannen onderwezen zouden worden in grammatica, de humaniora en de christelijke leer.[66] Ook kunnen we hierbij denken aan Nijmeegse dominicanen, minderbroeders en vooral de kanunniken van

het Stevenskapittel, die overigens veel contacten onderhielden met de jezuïeten. Ook Burchard van den Bergh behoorde tot deze stroming. Deze theoloog nam in de jaren veertig deel aan het Concilie van Trente en 'examineerde' nadien her en der in Gelre verdachten die van 'lutherie' werden beschuldigd.[67]

Ofschoon de katholieke (contra-)reformatie in de jaren voor de Beeldenstorm beslist al enigszins werkzaam was, kunnen we zeker nog niet spreken van een grote invloed op het Nijmeegse religieuze leven. De besluiten van het concilie werden in Nijmegen pas in het voorjaar van 1566 formeel bekendgemaakt en vonden er zeker geen algemene instemming. Pas na de installatie van Lindanus tot bisschop van Roermond, in 1569, kon een eerste begin worden gemaakt met de feitelijke uitvoering van deze besluiten.[68] In het begin van de jaren zeventig werden op initiatief van Lindanus de pogingen hervat om binnen Nijmegen een college van de jezuïeten te realiseren, maar opnieuw tevergeefs.

De gevestigde kerk bood voorts nog volop ruimte aan allerlei vormen van traditionele volksreligiositeit, die niet alleen bij de lagere klassen, maar in alle lagen van de bevolking moet hebben geleefd. De beschikbare bronnen maken het op dit moment niet mogelijk inhoud en betekenis van deze geloofsbeleving te traceren en nader te analyseren, maar vermoedelijk betrof het hier de grootste stroming binnen de Nijmeegse gevestigde kerk. We mogen aannemen dat deze gelovigen wilden vasthouden aan aloude christelijke geloofspraktijken en tradities.[69] Zij identificeerden zich nauwelijks met de officiële kerkelijke leer en stonden onverschillig tegenover allerlei geleerde theologische disputen. Deze gelovigen wilden noch konden partij kiezen. In deze kringen bestond niet alleen weinig belangstelling voor uitgesproken nieuwe religieuze denkbeelden, er was ook nauwelijks affiniteit met het 'katholicisme nieuwe stijl' van het Concilie van Trente. Wellicht had men zelfs bezwaren tegen het invoeren en opleggen van het nieuwe katholicisme en wilde men vasthouden aan het traditionele, ongedeelde Christendom. Deze opstelling was niet per se een teken van 'ketterij', maar theologen van het 'katholicisme nieuwe stijl', zoals Franciscus Sonnius en Burchard van den Bergh, zagen dat wellicht anders en verweten deze gelovigen dat ze laks waren en niet ondubbelzinnig en vurig kozen voor de katholieke reformatie.

Deze traditionele gelovigen hechtten ongetwijfeld veel waarde aan processies en relikwieën. Het vereren van heiligen was voor hen van grote betekenis, niet alleen als bron van geloofsinspiratie maar ook omdat zij in hen voorsprekers bij God konden vinden voor hun alledaagse vragen, onzekerheden en noden. Maria was, als moeder van Jezus, de voorspreekster die het meest nabij God was. Er was in Nijmegen vermoedelijk een belangrijke rol weggelegd voor de Mariaverering.[70] Albertus de Grote had in 1273 bepaald, nadat hij de nieuwe Sint-Stevenskerk had ingewijd, dat ieder jaar op de zondag na Pinksteren een plechtige Mariaprocessie moest plaatsvinden, waarin het beeld van Maria werd meegedragen.[71] Deze omgang vond in de jaren zestig van de zestiende eeuw nog altijd plaats.[72] Eén van de Nijmeegse stadskwartieren heette het O.L. Vrouwe-vierdel. Bovendien werd tij-

dens de verbouwing van het Nijmeegse raadhuis, in de jaren vijftig, goed zichtbaar een Mariabeeld op de voorgevel aangebracht.

Ten slotte zullen er ook Nijmeegse inwoners zijn geweest die hun eigen weg zochten, los van bestaande kerkgenootschappen, overtuigingen en groeperingen. Misschien waren zij niet (meer) gelovig of kozen zij voor een individueel godsdienstig leven en wezen zij de 'georganiseerde godsdienst' af.[73]

Toen Burchard van den Bergh in 1565 de noodklok luidde over het grote aantal Nijmeegse 'ketters' en 'scheurmakers', doelde deze theoloog niet alleen op de kleine groep gelovigen die de kerk formeel had verlaten. Het ging hem vooral ook om die grote groep mensen die deel uitmaakte van de bestaande katholieke kerk en die welwillend stond tegenover hervormingsideeën of zich weinig gelegen liet liggen aan de officiële kerkelijke leer volgens het Concilie van Trente.

Sympathie voor het nieuwe en steun voor het oude lagen nog dicht bij elkaar in het Nijmegen van voor de Nederlandse Opstand.[74] Pas later, toen de politieke en religieuze conflicten in de Nederlanden almaar scherper werden, zouden ook te Nijmegen de godsdienstige ontwikkelingen langzaam maar zeker uitkristalliseren in duidelijke richtingen en specifieke kerkelijke organisaties. Ook in Nijmegen kwam men steeds indringender voor een keuze te staan, de keuze tussen 'Genève' en 'Trente'.[75] Maar deze zwartwittegenstelling deed zich hier pas aan het eind van de jaren zeventig voor.[76] In 1566 stonden de meeste gelovigen daar nog ergens tussenin of hielden zich afzijdig. Eind 1565, vlak voor het jaar van de Beeldenstorm, deed Petrus Canisius nog eenmaal zijn geboortestad aan. Zijn predikaties in de Sint-Steven trokken vele toehoorders.[77] Ruim een half jaar later wist een predikant van vermoedelijk calvinistische signatuur op vergelijkbare wijze de Nijmeegse bevolking in beweging te brengen. Ook hij bracht grote groepen toehoorders op de been.[78] Zowel Canisius als de predikant kon terugvallen op hooguit een kleine bestaande kern van overtuigde medestanders. De vele belangstellenden die zij niettemin trokken, hadden in 1565-1566 zeker nog geen definitieve keuze gemaakt voor één van beide richtingen, 'katholiek' of 'gereformeerd'.

2
De politieke context

Voor Burchard van den Bergh was de godsdienstige situatie in 1565 helder en duidelijk: wie niet ondubbelzinnig koos voor het (vernieuwde) katholicisme, was een ketter. Hij meende bovendien dat ketterij *ipso facto* een daad van ongehoorzaamheid jegens koning Filips was. Burchard van den Bergh had als biechtvader van Ferdinand (1503-1564), de broer van keizer Karel V, de Habsburgse dynastie gediend.[79] Hij was zeer goed op de hoogte van het structurele en traditionele verzet van zijn geboortestad tegen het Habsburgse gezag. In zijn notitie overlaadt hij het Nijmeegse stadsbestuur dan ook met verwijten, niet alleen omdat het te lank-

moedig optrad tegen ketters of omdat raadsleden zelf sympathiseerden met reformatorische denkbeelden, maar vooral omdat Nijmegen de plakkaten van de koning weigerde uit te voeren en het Hof bovendien niet toestond geloofsonderzoeken binnen de stad te verrichten. Politieke oppositie hield, in deze zienswijze, noodzakelijkerwijs een vorm van ketterij in.

Het Gelderse verzet tegen het Habsburgse gezag had Burchard van den Bergh persoonlijk parten gespeeld. In 1560 was de theoloog namelijk gepasseerd bij de benoeming van een bisschop voor Roermond omdat men in regeringskringen meende dat hij als Geldersman wel 'een harde kop' moest hebben, wat de belangen van de koning zou kunnen schaden.[80] Voor deze nieuwe, Gelderse bisschopszetel wilde men kennelijk geen Gelderse stijfkop. Deze afwijzing had ongetwijfeld te maken met het halsstarrige Gelderse verzet tegen 'Brussel' aan het eind van de jaren vijftig.

In 1561 werd de Haagse deken Wilhelmus Lindanus (1525-1588) tot bisschop van Roermond benoemd, maar de benoeming van Lindanus riep in Gelre zoveel verzet op dat van een installatie voorlopig geen sprake kon zijn. In Gelre ging, evenals in de overige Nederlandse gewesten, het gerucht dat de nieuwe bisschoppelijke indeling in feite een dekmantel was voor het invoeren van de 'Spaanse inquisitie'.[81] Daar was in dit geval ook enige aanleiding voor, omdat Lindanus zelf als inquisiteur in Friesland actief was geweest. Maar het Gelderse verzet had vooral een politieke achtergrond. De stad Roermond weigerde aan de installatie van 'ene Lindanus' mee te werken, of 'een bisdom Roermond' te accepteren, tenzij de Gelderse standen daartoe besloten. Deze Roermondse opstelling was waarschijnlijk met medeweten van de overige Gelderse hoofdsteden, waaronder Nijmegen, dat namelijk ook deel moest gaan uitmaken van dit nieuwe diocees. De suggestie dat de Gelderse Landdag over deze kwestie zou gaan, kon de centrale regering natuurlijk niet accepteren. Beide partijen gaven niet toe en het onderwerp werd op de lange baan geschoven. Lindanus moest uiteindelijk met behulp van Alva's sterke arm in 1569 worden geïnstalleerd.[82]

Gelre verzette zich om politieke redenen ook tegen de bekendmaking en uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente. Het Hof begreep dat ook deze 'nieuwigheid' op bezwaren zou stuiten. Het adviseerde in 1564 om die reden dat 'Brussel' er beter aan deed de bekendmaking dan maar via de kerkelijke kanalen te laten plaatsvinden, als de regering per se wilde vasthouden aan een afkondiging. De regering nam dit advies weliswaar over, maar droeg het Hof op de geestelijkheid daarbij te assisteren en erop toe te zien dat de afkondiging werkelijk zou plaatsvinden in geheel Gelre. Deze instructies ontving het Hof in de zomer van 1565, op het moment dat de tegenstellingen met de Gelderse standen een nieuw hoogtepunt hadden bereikt.[83] Het Hof nam de opdracht in eerste instantie wijselijk slechts voor kennisgeving aan: ieder optreden zou immers worden aangegrepen voor een nieuw en luid Gelders protest. Maar nadat koning Filips in het najaar van 1565 zijn onverzettelijke godsdienstpolitiek in de al ge-

noemde 'brieven uit het Bos van Segovia' had geformuleerd,[84] gelastte de landvoogdes op 18 december 1565 alle provinciale hoven en stadhouders de besluiten van Trente uit te voeren.[85] Ook het Gelderse Hof ontving daartoe een instructie.[86] Zo kwam dit voor Gelre zeer gevoelige thema weer op de politieke agenda.

De stadhouder van Gelre, Karel van Brimeu, graaf van Megen, waarschuwde de landvoogdes in januari 1566 dat de koninklijke wensen in feite onuitvoerbaar waren.[87] Desalniettemin bracht de stadhouder de kwestie 'Trente' opnieuw ter sprake. Op 19 januari 1566 wendde hij zich tot de Nijmeegse landdeken Steven Heyden met de vraag waarom de besluiten van Trente in die stad nog steeds niet bekend waren gemaakt.[88] Steven Heyden was in Nijmegen een zeer vooraanstaand geestelijke. Hij was als kanunnik verbonden aan het kapittel van de Sint-Stevenskerk. Steven Heyden was niet alleen landdeken van Nijmegen en omgeving, maar trad ook op als officiaal van de kerkelijke rechtbank.[89] Naar aanleiding van de vraag van de stadhouder voerde hij overleg met andere Nijmeegse geestelijken. Vervolgens legde de landdeken contact met het stadsbestuur om de bekendmaking van de besluiten van Trente te bespreken. De Nijmeegse magistraat wilde echter geen besluit nemen en besloot de kwestie aan te houden. De stadhouder sommeerde vervolgens Nijmegen Steven Heyden onmiddellijk toestemming te geven voor de bekendmaking.[90] Nijmegen bleek echter niet onder de indruk van het stadhouderlijk bevelschrift en gaf te kennen dat de kwestie geheel Gelre aanging en derhalve eerst maar eens door de Landdag moest worden besproken.[91]

Het Hof begreep uit welke hoek de wind waaide en informeerde onmiddellijk de landvoogdes over de Nijmeegse weigering. Kanselier en raadsheren voegden eraan toe dat Nijmegen waarschijnlijk ook op het punt van plakkaten dwars zou gaan liggen.[92] Toch werden korte tijd later ook te Nijmegen de besluiten van Trente bekend gemaakt. In april 1566 deelde Steven Heyden desgevraagd aan het Hof mee dat Nijmeegse geestelijken de publicatie intussen hadden verzorgd. Hij voegde er overigens aan toe zijn functie als landdeken en officiaal neer te leggen, zodat het Hof hem maar geen bevelschriften meer moest zenden.[93]

Het Hof zag het ongetwijfeld juist: van Nijmegen viel evenmin medewerking te verwachten voor de uitvoering van de plakkaten over de godsdienst. Aan het begin van de jaren vijftig had het Hof de regering in Brussel al geadviseerd geen plakkaten te publiceren in Gelre. Het Hof deed dit voorstel naar aanleiding van het strenge godsdienstplakkaat van 1550, dat als 'bloedplakkaat' de geschiedenis is ingegaan. De regering had aan het plakkaat een 'ordonnantie' toegevoegd met nadere instructies over de confiscatie van de eigendommen van de veroordeelden. Volgens het Hof zouden de Gelderse ridderschappen het zeker niet accepteren wanneer in hun heerlijkheden namens de landsheer goederen werden geconfisqueerd. In de ordonnantie werden alle gebruiken en privileges buiten werking gesteld die confiscaties uitsloten. Het Hof twijfelde er niet aan dat 'dese gantze landschap' tegen deze passages in verzet zou komen, omdat de ordonnantie op dat punt in strijd was met het Tractaat van Venlo.[94]

Het Hof bleef terughoudend, ook in 1556 toen het vanuit Brussel de opdracht kreeg het plakkaat van 1550 opnieuw te publiceren. De Gelderse kanselier en raadsheren wezen de regering indringend op de te verwachten storm van Gelderse protesten over geschonden privileges.[95] Wederom ontraadde het Hof de regering met klem het betreffende plakkaat te publiceren.

In december 1565 kregen alle gewestelijke hoven van de landvoogdes weer de opdracht de plakkaten uit te voeren. Het Gelderse Hof reageerde enige weken later op dit bevel.[96] Men deelde de landvoogdes mee dat sinds 1556 eigenlijk geen plakkaten waren gepubliceerd in Gelre, aanvankelijk omdat er geen aanleiding voor was en later omdat het onderwerp toch maar door de Geldersen zou worden misbruikt voor het versterken van de oppositie. Opnieuw werd publicatie ontraden. De landvoogdes oordeelde echter dat in Gelre het plakkaat van 1556 toch moest worden uitgevoerd; het betrof hier immers geen 'nieuwigheid' van koning Filips, omdat het plakkaat in feite nog de politiek van keizer Karel formuleerde.[97] Heel hard drong de regering echter niet aan; haar argumenten waren voor Gelre ook niet zo overtuigend. Eigenlijk moest 'Brussel' in 1566 erkennen, en opnieuw accepteren, dat in dit gewest de plakkaten in feite nooit van kracht waren geweest.[98]

Het Hof wees in januari 1566 de centrale regering er ook op dat in Gelre tot dusverre nauwelijks sprake was geweest van inquisitiewerkzaamheden.[99] Alleen in Harderwijk, Elburg, Nijmegen, Well, Venlo, Roermond, Doetinchem en Arnhem waren Berndt Gruwel en Franciscus Sonnius als inquisiteur actief geweest. Invoering van de inquisitie moest derhalve voor grote delen van Gelre ook als een 'nieuwigheid' worden beschouwd, aldus het Hof. De landvoogdes meende dat wanneer het plakkaat van 1556 behoorlijk zou worden uitgevoerd, er geen aanleiding was voor het alsnog invoeren van de inquisitie in Gelre.[100] In maart 1566, toen de regering zich beraadde over een reactie op het aangekondigde Smeekschrift van de edelen, bevestigde 'Brussel' deze beleidslijn voor Gelre opnieuw.[101]

Zo gingen de centrale regering en ook het Gelderse Hof in de jaren voorafgaand aan de Nederlandse Opstand uiterst omzichtig om met gevoelige onderwerpen als nieuwe bisdommen, 'Trente' en vooral inquisitie en plakkaten. Deze terughoudendheid had een politieke achtergrond: 'nieuwigheden' werden in Gelre steeds aangegrepen voor protesten over schending van het Tractaat van Venlo en de daarin gegarandeerde rechten en privileges. Bovendien raakten met name de inquisitie en de plakkaten aan de competentie van de Geldersen zelf. Zij waren van oordeel dat op grond van het Tractaat van Venlo regelgeving, handhaving en vervolging overeenkomstig Gelderse stad- en landrechten moesten plaatsvinden. Illustratief voor het Gelderse standpunt is een besluit van de stad Nijmegen in 1561. In dat jaar gaf het Hof Nijmegen opdracht om op te treden tegen 'etlicke ceremonien'. De stad besloot echter geen plakkaten te publiceren, omdat de daarin vermelde boetes niet aan de stad zelf, maar aan de landsheer moesten worden voldaan. Nijmegen liet de stadhouder onomwonden weten dat de stad zelf goede zorg zou dragen voor 'politie en de dienst Gods'.[102]

In de loop van 1565 ging het Gelderse Hof de regering steeds dringender waarschuwen voor de samenhang tussen ketterij en politieke oppositie. Elbertus Leoninus wees er de stad Nijmegen op dat in Brussel vele 'quade geruchten' de ronde deden over de 'groote ketterie' in Gelre.[103] De rechtsgeleerde sprak de geruchten overigens, op grond van eigen waarneming, krachtig tegen, maar hij adviseerde de Geldersen nadrukkelijk zelf 'goede toesicht' te houden omdat deze verdachtmakingen de Gelderse politieke oppositie ernstig konden schaden. In december 1565 waarschuwde het Hof de landvoogdes indringend voor de gevolgen van de Gelderse oppositie voor de katholieke kerk, zoals we aan het slot van het vorige hoofdstuk al zagen.

Er was een nauwe samenhang tussen openbaar bestuur en geloof; gebrek aan uniformiteit in geloof, en zelfs geweten, kon immers ook de staatkundige eenheid bedreigen. Religieuze afwijkingen verstoorden de maatschappelijke orde. Het geleerde recht, waarin de beroepsjuristen van het Gelderse Hof waren geschoold, bracht het misdrijf 'ketterij' rechtstreeks in verband met verraad en oproer: het ging om schending van respectievelijk de 'goddelijke' en de 'wereldlijke majesteit' (*crimen laesae majestatis*). Veel Geldersen stonden vermoedelijk echter nogal onwennig tegenover dit soort 'uitheemse' juridische constructies. In 1526 gaven bijvoorbeeld bestuurders van de stad Zutphen aan niet te begrijpen wat *crimen laesae majestatis* inhield, want zij waren geen legisten en kenden enkel de eigen inheemse rechten en gewoonten.[104]

Vermeldingen over ketterij moeten vaak worden gezien in een politieke context, zeker wanneer de omschrijving lokale bestuurders betreft.[105] Het invloedrijke Nijmeegse magistraatslid Maarten van Andelst, bijvoorbeeld, wordt in de bronnen niet alleen als ketter of scheurmaker, maar ook als oproerkraaier en 'meutmaker' omschreven. Hij verzette zich in de jaren veertig met hand en tand tegen geloofsonderzoeken door het Hof, ongetwijfeld mede om politieke redenen.[106] Nijmegen stond traditiegetrouw aan het hoofd van de Gelderse strijd voor de eigen rechten en gewoonten, zeker ook wanneer het ging om 'uitheemse' kwesties als inquisitie en plakkaten. Bovendien beriep de voormalige rijksstad zich hierbij, al of niet terecht, op haar vele privileges. Deze opstelling maakte Nijmeegse bestuurders in de ogen van het Hof en de centrale regering extra verdacht.

De middeleeuwse stad was niet alleen een burgerlijke, maar ook een soort sacrale gemeenschap: een *corpus christianum*. De stad vormde een eenheid, één lichaam, ook tegenover God. Politieke en religieuze zaken konden niet van elkaar worden gescheiden. Stadsbesturen droegen ook de zorg voor kerkelijke en godsdienstige aangelegenheden, met name in vrije rijkssteden, waar de vrijwel autonome stadsbesturen zich als vanzelf met kerkelijke zaken inlieten.[107] Het is echter de vraag of deze opvatting in de zestiende eeuw nog gemeengoed was. Bovendien kan worden betwijfeld of de stad Nijmegen juridisch en feitelijk nog wel een rijksstad was. Maar in het zestiende-eeuwse Nijmegen vielen kerk en

maatschappij in ieder geval nog altijd samen. Geloof en kerk maakten als het ware deel uit van het openbare leven. De stad verzorgde waarschijnlijk allerlei beheerstaken voor kerken en kapellen. Openbare gebouwen, zoals het nieuwe raadhuis en diverse stadspoorten waren versierd met heiligenbeelden. De Stevenskerk gold als mogelijke bewaarplaats voor de stedelijke privileges;[108] de toren deed dienst als wachttoren, terwijl de kerkdeuren werden gebruikt voor allerlei bekendmakingen. De stad bemoeide zich met uiteenlopende aangelegenheden in de Nijmeegse kloosters, maakte gebruik van in kloosters en kerken beschikbare vergaderfaciliteiten en beloonde geestelijken voor hun werkzaamheden. Gilden en ambachten onderhielden in de Stevenskerk een eigen altaar en lieten daar missen voordragen.

Regelmatig vonden processies plaats, waaraan werd deelgenomen door wereldlijke en kerkelijke autoriteiten en ook door maatschappelijke groeperingen: het stadsbestuur, het Sinter Claesgilde, vertegenwoordigers van broederschappen, ambachten, de Latijnse school en diverse Nijmeegse kloosters.[109] De twee belangrijkste processies vonden plaats op de zondag na Pinksteren en op Sacramentsdag. Daarnaast waren er diverse kleinere processies en ommegangen. In 1560 nam het Nijmeegse stadsbestuur een besluit over zijn deelname aan processies en ommegangen. Het blijkt naast de twee genoemde grote processies te gaan om nog ruim tien kerkelijke feestdagen.[110]

De stad ontving in de jaren vijftig en zestig regelmatig via het Hof opdrachten van de centrale regering om speciale processies en diensten te organiseren.[111] De aanleidingen waren heel divers: om plagen en rampen af te weren, of juist als dank voor vreugdevolle gebeurtenissen. Zo droeg het Hof Nijmegen op processies te organiseren, omdat het Engelse parlement had besloten weer 'Christelijk' te worden en om Gods zegen af te smeken over vredesonderhandelingen met Frankrijk. Rouwdiensten moesten plaatsvinden bij overlijden van leden van de keizerlijke en de koninklijke familie; dankdiensten bij de overwinning op Frankrijk, de veilige overtocht van Filips naar Spanje en het ontzet van Malta. Het is niet duidelijk of de stad al deze opdrachten ook uitvoerde. In ieder geval illustreren deze processies en speciale plechtigheden de bijzondere band tussen geloof en maatschappij in het zestiende-eeuwse Nijmegen.

3
De Nijmeegse geestelijkheid

De Nijmeegse geestelijkheid speelde geen vooraanstaande rol in het stedelijke leven.[112] Nijmegen was waarschijnlijk geen 'klerikale stad' met een 'hoog overschot' aan geestelijken, zoals 's-Hertogenbosch.[113] Het moet om ongeveer 5% van de (mannelijke) beroepsbevolking zijn gegaan.[114] Hierover bestaan echter geen nauwkeurige cijfers, en ook niet over het aantal vrouwelijke religieuzen. Wel is bekend dat in de loop van de zestiende eeuw bij sommige Nijmeegse instellingen

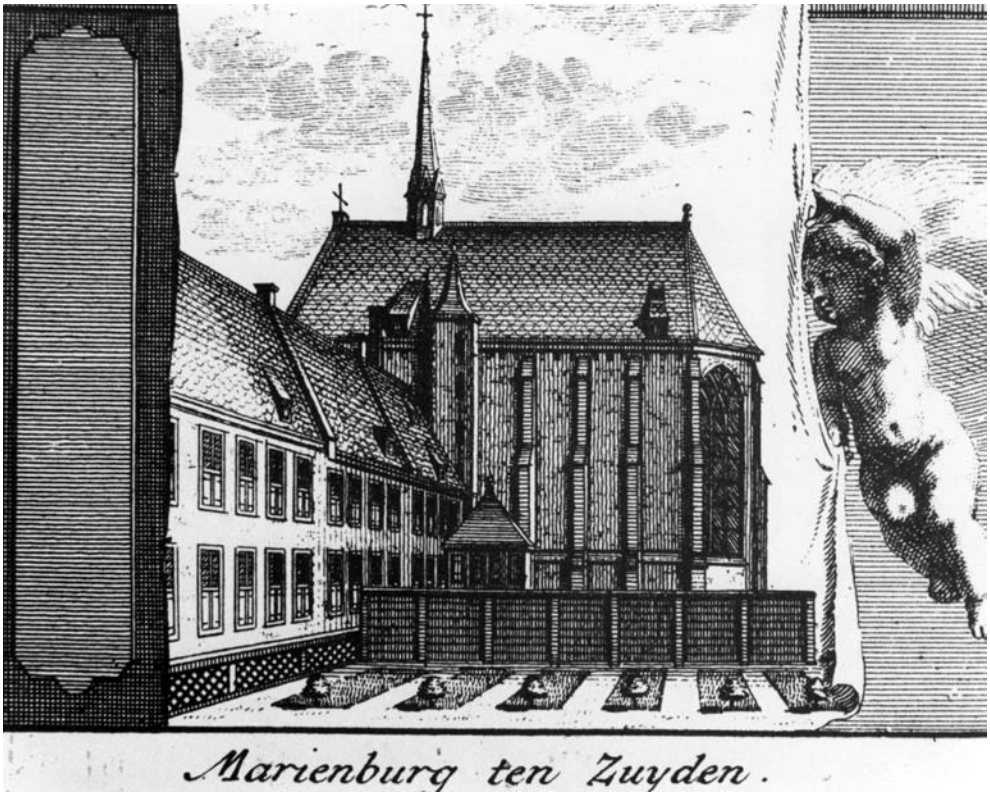

Het klooster Mariënburg; gravure 18e eeuw

het aantal kloosterlingen terugliep. Ook groeiden de financiële problemen, vooral vanaf 1560. Deze ontwikkelingen waren bijvoorbeeld actueel in het klooster Mariënburg, de Commanderie van Sint-Jan en de regulieren aan de Molenstraat.[115]

Er bestaat niet veel informatie over de Nijmeegse geestelijken in de zestiende eeuw. Zo ontbreken studies over opleidingsniveau, kloostergeest, geloofsijver en spiritualiteit. Er zijn alleen enkele incidentele gegevens voorhanden. Zo is met name van de dominicanen in de Broerstraat bekend dat zij zich veel met studie en theologie hebben beziggehouden. Het klooster genoot om die reden enige bekendheid en beschikte over een omvangrijke bibliotheek, die in de loop van de zestiende eeuw moet zijn uitgebreid.[116] Het merendeel van de ongeveer twintig kanunniken van de Sint-Stevenskerk had waarschijnlijk een academische opleiding genoten, in Keulen of Leuven. De meesten waren ooit ingeschreven aan een universiteit, meestal voor de vrije kunsten (*Artes*); sommigen hadden hun studie vervolgd en hadden zich laten inschrijven bij een theologische of rechtenfaculteit.[117]

In de periode tot 1566 kwamen enkele geestelijken in opspraak wegens hun godsdienstige denkbeelden en opvattingen. Een cellenbroeder, genaamd Geryt, werd in 1534 wegens 'luthery' gevangen gezet.[118] Verder gaat het om de al genoemde kanunniken van de Sint-Stevenskerk: Gaert ther Kynder (1545), Joachim Diemer (1547; die zijn ideeën herriep in 1550) en Jan van Venray (Johannes Ceporinus; 1565). De inquisiteurs Sonnius en Gruwel signaleerden omstreeks 1550 slechts enkele misstanden onder de Nijmeegse geestelijkheid. Ik vermeldde al dat sommige zusters ten onrechte buiten het klooster verbleven. De inquisiteurs rapporteerden de overige misstanden rechtstreeks bij de betreffende oversten.[119] Uit 1551 dateert overigens nog een andere melding over een geestelijke die zijn klooster had verlaten, in dit geval het klooster van de regulieren aan de Molenstraat.[120] Pas in de jaren 1573 en 1586 is er weer sprake van het herstel van kloostertucht.[121]

We mogen aannemen dat Hof en inquisiteurs bij het zoeken naar 'ketters' vooral op geestelijken hebben gelet. Desalniettemin werden te Nijmegen slechts enkele geestelijken vervolgd. Tijdens de onlusten van 1566 zou geen enkele Nijmeegse geestelijke de predikant steunen of op een of andere wijze betrokken raken bij 'de nieuwe religie'. De dominicanen, de franciscaner minderbroeders en met name het Stevenskapittel vallen eerder op door rechtzinnigheid, ondanks de drie genoemde 'afvallige' kanunniken. Dat was te zien in 1545: toen de hervormingsgezinde aartsbisschop van Keulen, Herman von Wied, brieven aan het Nijmeegse kapittel schreef, werden deze ongelezen aan hem geretourneerd;[122] deze aartsbisschop was kennelijk bij de Sint-Steven aan het verkeerde adres. En al in 1531 liet de deken van het kapittel, Johan van Heinsberg, boeken verbranden op de Blauwe Steen. Ook in de jaren zestig zou de toenmalige deken, Thomas Buys, zich laten kennen als een verdediger van het katholieke geloof.

In de geschiedschrijving wordt vaak gewezen op misstanden onder de geestelijkheid aan de vooravond van de Nederlandse Opstand. Daarbij gaat het bijvoor-

beeld om veronachtzaming van het celibaat, concubinaat en zelfs tuchteloosheid, plichtsverzuim door absenteïsme en het niet nakomen van mis- en koorverplichtingen. Ook het buitensporig behartigen van de eigen materiële belangen, dankzij de geprivilegieerde positie van kerkelijke instellingen, maar ook door corruptie, aflaathandel, nepotisme en simonie wordt dan genoemd. Er zijn geen aanwijzingen voor dergelijke misstanden in het Nijmegen van de zestiende eeuw. Tijdens de onlusten van 1566 speelden eventuele bezwaren tegen de Nijmeegse geestelijkheid geen rol: het zeer uitgebreide onderzoek van de commissarissen van de Raad van Beroerten, die onder meer ruim tachtig getuigen verhoorden over de gebeurtenissen in 1566, bevat geen enkel spoor van verwijten jegens Nijmeegse priesters en kloosterlingen.[123]

Ook zijn er geen voorbeelden bekend van wrijvingen met een economische achtergrond, bijvoorbeeld omdat geestelijken vrijdom van belasting genoten of omdat zij concurreerden met de stedelijke ambachtsnijverheid. Wel spreken de bronnen met enige regelmaat van onenigheid en conflicten, zowel binnen enkele gemeenschappen als tussen instellingen onderling. Deze conflicten waren meestal van zakelijke en financiële aard. Binnen het kapittel van de Sint-Stevenskerk deed zich in 1545 bijvoorbeeld een geschil voor over het inkomen en het resideren van de deken. De stedelijke overheid en het Gelderse Hof traden hierin als bemiddelaars op.[124] In de jaren 1563-1565 was er sprake van een financieel conflict tussen het kapittel en de (executeur-testamentair van de) voormalige deken Heinsberg.[125] Omstreeks die tijd rees tevens een conflict tussen het kapittel en de Commanderie van Sint-Jan over ieders aandeel in de kosten van het Concilie van Trente.[126] In het voorjaar van 1566 liet het Nijmeegse stadsbestuur zich in met de keuze van een nieuwe prior van de dominicanen, omdat de procedure had geleid tot 'allerleij misverstand' onder de kloosterlingen.[127]

Over de Commanderie van Sint-Jan komt uit de bronnen geen gunstig beeld naar voren. Regelmatig werden klachten geuit over het slechte onderhoud van het gebouwencomplex. In 1559 verzocht het Hof de Sint-Jansorde beter toezicht te houden op dit onderhoud en vroeg tevens om meer aandacht voor de verzorging van de bewoners.[128] Enige jaren later, in 1562, dienden twee bewoners van de Nijmeegse Commanderie een klacht in bij de Nijmeegse magistraat. De klacht betrof de commandeur, die een rentmeester had benoemd zonder daarbij eisen te stellen over een goed beheer van het complex. Nijmegen steunde de klagers en stelde voor dat pachters van de Commanderiegoederen de pacht rechtstreeks aan de bewoners zouden voldoen.[129] Weer wat later (in 1566) gelastte de stadhouder de rentmeester, na nieuwe klachten over het onderhoud, de noodzakelijke reparaties te verrichten.[130] Maar bisschop Lindanus moest in 1569 concluderen dat de Nijmeegse Commanderie 'in seer soberen ende deerlicken staet' was. De geestelijke verplichtingen werden nauwelijks nagekomen, de Sint-Jansheren ontvingen niet de middelen om in hun onderhoud te voorzien en de staat van gebouwen en kerk was ronduit ruïneus. Dit keer meende ook de commandeur dat de rentmeester

hiervoor verantwoordelijk moest worden gehouden. Commandeur en rentmeester zouden hierover tot ver in de jaren zeventig met elkaar in conflict blijven.[131]

In 1562 dienden ook de regulieren een klacht in tegen hun prior, maar de inhoud hiervan is niet bekend.[132] Er zijn meer punten van overeenstemming tussen Commanderie en regulieren. In beide gevallen gaat het om een instelling met betrekkelijk veel grondbezit buiten de stad,[133] ofschoon het aantal bewoners zeer gering was. In 1580 waren er, na een periode van gestage terugval, nog maar vier kloosterlingen in het Nijmeegse regulierenklooster.[134] Het gehele convent van de Commanderie bestond in 1573 nog slechts uit drie priesters, enkele broeders, een organist, een zanger en een koster.[135] Commanderie en regulierenklooster waren in verval geraakt, zeker in geestelijk opzicht. Op aandringen van bisschop Lindanus zou het regulierenklooster in 1586 worden opgeheven, terwijl de bijbehorende kerk als (tweede) Nijmeegse parochiekerk dienst moest gaan doen.[136]

Het stadsbestuur zag voor zichzelf een rol weggelegd wanneer er binnen een kloostergemeenschap zakelijke conflicten speelden. Ook werd de Nijmeegse magistraat wel eens vanuit het klooster zelf te hulp geroepen. De verhoudingen tussen het stadsbestuur en de Nijmeegse geestelijken waren over het algemeen goed, al stonden ze een enkele keer onder druk. Daarbij waren zakelijke, politieke, persoonlijke en religieuze aspecten en belangen zo met elkaar verstrengeld, dat conclusies niet gemakkelijk kunnen worden getrokken, zeker niet op godsdienstig vlak. In 1555 zette het stadsbestuur bijvoorbeeld op zeer besliste wijze enkele jezuïeten Nijmegen uit, omdat zij tweedracht in de stad hadden gezaaid door heimelijke bijeenkomsten te organiseren, de biecht te horen en H. Missen te lezen.[137] Bovendien gebruikte het stadsbestuur dit argument: 'Ende men doch hier meer geestelickheitz hefft, dan men vueden ende onderhalden mach off kan, soedat die gemeyne burger ende ingeseten nyet mijt meer geestelichheytz bedorven[138] belast toe werden, want hyer doch een grote schemell gemeynt ijs, meer armoitz dan rickdombs.' Met andere woorden: in deze tijd van armoede deden al te veel geestelijken een beroep op aalmoezen en giften.

Op het eerste gezicht lijkt het Nijmeegse stadsbestuur zich nogal negatief uit te laten over de geestelijkheid. Maar het conflict had andere achtergronden. De jezuïeten waren in de stad om de mogelijkheden te onderzoeken voor een blijvende vestiging in Nijmegen. Trees van den Bergh, de stieftante van Petrus Canisius, wilde haar ouderlijke woning aan de Ridderstraat daartoe aan de jezuïeten overdragen. Haar broer Wichman van den Bergh verzette zich daar aanvankelijk heftig tegen. Hij leek vervolgens genoegen te nemen met een afkoopsom. Maar kort daarop kwam toch het stadsbestuur, waarvan Wichman van den Bergh een zeer vooraanstaand lid was, in het geweer en stuurde de jezuïeten de stad uit. Daarbij wees de stad ook ietwat terloops op de overdracht van het huis. Die overdracht bood het bestuur een rechtsgrond waarop de uitzetting kon worden gebaseerd. Er waren namelijk rechtsregels van kracht die de overdracht van onroerende zaken aan geestelijke instanties tegengingen. Deze regelgeving was vrij algemeen in de

Nederlanden, ook in Gelre en Nijmegen, en was bedoeld om het bezit van kerken en kloosters te beperken.[139]

Achteraf zou één van de betreffende jezuïeten verklaren dat zij uit de stad waren gezet onder druk van juist de Nijmeegse geestelijken: dezen zouden het stadsbestuur hebben gedreigd Nijmegen te verlaten, indien de jezuïeten werden toegelaten.[140] De jezuïeten zouden overigens nog eens proberen een vestiging in Nijmegen te realiseren. In 1559 werd hun opnieuw een huis aangeboden. Weer stak het stadsbestuur daar een stokje voor; daarbij werd kortweg verwezen naar de besluitvorming van 1555.[141] De affaire kan niet gezien worden als voorbeeld van antiklerikalisme, of zelfs antikatholicisme, zeker niet wanneer inderdaad vooral Nijmeegse geestelijken de rel hebben veroorzaakt. Er lijkt letterlijk en figuurlijk sprake te zijn van enige onderlinge broodnijd. Ook de magistraat meende dat er in Nijmegen al genoeg geestelijken waren die 'moesten worden gevoed'.

Gaf dit grote aantal geestelijken toch aanleiding tot enige spanningen binnen de Nijmeegse samenleving? In en rond de stad waren de vier bedelorden actief: dominicanen, karmelieten, franciscanen en augustijnen.[142] Termijnhuizen, waar vanuit werd gebedeld, waren er op het Grote Kerkhof bij de Stevenskerk (karmelieten), in de Kabelgas (franciscanen)[143] en in de Jodengas (augustijnen). Maar deze termijnhuizen komen niet voor in een gemeentelijke verordening (uit 1561) waarin alle Nijmeegse kloosterinstellingen wordt opgedragen maatregelen te nemen tegen brandgevaar.[144] Het ging kennelijk niet om grote instellingen.

Nijmegen was gunstig gelegen om als centrum te functioneren voor het beheer van kloosterlanderijen; de stad bood onderdak aan diverse hoven. In de genoemde brandverordening worden deze hoven wél vermeld; dit keer betreft het grote instellingen.[145] In de Bottelstraat hadden de kartuizers (van Roermond) een huis. Daarnaast, op de hoek met de Hezelstraat, lag het grote Hof van Camp (van de cisterciënzerabdij van Camp, bij Rheinberg/Meus). Daar weer schuin tegenover was de ingang van het zeer omvangrijke Kloosterhof (van de cisterciënzerzusters van het klooster Gravendal bij Goch). Tijdens de hongersnood van 1556-1557 kocht het stadsbestuur de tarwe van het Kloosterhof op.[146] Op de Lage Markt, hoek Vinkengas, lag het Hof van Xanten (van het kapittel Sint-Victor te Xanten). Het Hof van Gaesdonck was gevestigd aan de Vleeshouwerstraat.[147] De kruisheren van Keulen beschikten over een groot complex aan de Duivengas; de kruisheren van St.-Agatha bij Cuyk hadden hun hof aan de Stikke Hezelstraat. Ook het Apostelkapittel van Keulen, de voormalige eigenaar van de Sint-Steven, beheerde vanuit Nijmegen zijn bezittingen. Vanaf 1492 beschikte het kapittel daartoe over een huis in de Steenstraat.

De Nijmeegse priester Willem Gruyter maakte als kanunnik deel uit van het Keulse Apostelkapittel.[148] Rond zijn persoon ontstond een groot conflict, dat zich van 1556 tot 1564 zou voortslepen. De aanleiding was in eerste instantie ook weer graan en voedsel, maar later ontstonden er ook problemen over de verpachting

van de tienden van dit kapittel. Willem Gruyter duikt in de bronnen op in het jaar 1557. Het blijkt dat hij, op doortocht met graan uit Duitsland naar Brussel, te Nijmegen is vastgezet.[149] Dat was tijdens de duurteperiode van 1556-1557. Waarschijnlijk heeft de stad hem willen dwingen het graan in Nijmegen aan te bieden, zoals gebruikelijk in tijden van duurte.[150] In de daaropvolgende jaren bleven de stad Nijmegen en Willem Gruyter elkaar met gerechtelijke procedures bestoken.[151] Willem Gruyter wendde zich in april 1559 met een emotioneel verzoekschrift tot het Hof te Arnhem, omdat te Nijmegen een spotliedje op zijn persoon circuleerde.[152] De getergde priester zond een exemplaar van de tekst mee. Het liedje is gemaakt op de melodie 'den paus den heilige man'. In het refrein wordt Willem Gruyter met lichte ironie beklaagd:

'Die paep, die geestelicke man
Hij is nu paep geworden
wat leedt dair iemant aen.'

Voor Willem Gruyter was het zonder meer duidelijk wie voor dit 'libel famoes' verantwoordelijk was: niemand minder dan Arnold de Haen, één van de Nijmeegse stadssecretarissen.[153] Deze had hem onlangs, in het bijzijn van de gehele Nijmeegse Raad, uitgemaakt voor een 'mutmaicker, schelm ende boeswicht'. Er werd bewust stemming tegen hem gemaakt, aldus Willem Gruyter, met geen andere bedoeling 'dan my durch commotie vander gemeinte eens doot te slaen, twelck oick to bevruchten staet'.

Nijmegen stuurde op aandringen van het Hof een verweerschrift van de secretaris in.[154] Deze ontkende daarin iedere betrokkenheid bij dit liedje. Bovendien was het niet hij, maar Willem Gruyter zelf die zich had verlaagd tot schelden en schimpen, aldus de secretaris. Hoe dit ook zij, uit de bescheiden valt op te maken dat Nijmegen en Willem Gruyter al enige jaren op gespannen voet met elkaar verkeerden. Uit het zevende couplet van het spotliedje blijkt dat de slechte verstandhouding samenhangt met het graantransport tijdens de hongersnood. In dat couplet wordt Willem Gruyters 'vrijgevigheid' eufemistisch bezongen: hij heeft ons goed met zijn tarwe gevoed, vorig jaar tijdens de duurte. Overigens werd Willem Gruyter in het liedje ook nog terloops verweten dat hij geprobeerd zou hebben rattenkruit te verspreiden en dat hij graag 'ketters' zou bekeren.

De conflicten tussen Nijmegen en Willem Gruyter duurden voort. In 1560 droeg het Hof Nijmegen op Willem Gruyter te beschermen omdat deze zijn leven in de stad niet meer zeker zou zijn.[155] Weer twee jaar later speelde een rechtszaak tussen Willem Gruyter en Henrick Vleeshouwer.[156] Tot ergernis van het stadsbestuur betrok Willem Gruyter het Hof in deze kwestie omdat hem in Nijmegen zelf recht zou zijn geweigerd. Daarmee kwam de zaak in de sfeer van het politiekgevoelige competentiegeschil tussen Nijmegen en het Hof; enige maanden later zou Nijmegen zijn burgers verbieden voor het Hof getuigenissen af te leggen.[157]

Het jaar daarop was Willem Gruyter het middelpunt van een conflict over verpachting van tienden. Dit keer maakte hij zijn klachten ook bij de autoriteiten te Brussel aanhangig.[158] Nijmegen van zijn kant beklaagde zich in 1563 over Willem Gruyter bij deken en kapittel te Keulen.[159] Deze klacht leidde tot de schorsing van de geplaagde Willem Gruyter; ook zijn prebende werd hem ontnomen. Kanselier en raadsheren stelden Nijmegen en Willem Gruyter voor de kwestie via een procedure bij het Hof tot een oplossing te brengen, maar de stad voelde weinig voor deze inmenging van landsheerlijke zijde. Nijmegen meende dat Willem Gruyter de stad op smadelijke wijze in Arnhem en in Brussel zwart had gemaakt en eiste in juli 1564 dat de geestelijke eerst ten stadhuize, in het openbaar, zijn beledigingen zou herroepen. Over de verdere wederwaardigheden van de getergde Willem Gruyter is niets bekend.

De verhouding tussen Nijmegen en officiaal en landdeken Steven Heyden was eveneens uiterst moeizaam. Hierboven is al beschreven hoe Steven Heyden in 1566, toen hij door Hof en stadhouder werd belast met de bekendmaking in Nijmegen van de besluiten van het Concilie van Trente, stuitte op de onbereidwilligheid van de stad Nijmegen.[160] Steven Heyden had het niet gemakkelijk in de Nijmeegse samenleving. Omstreeks 1550 werd al eens een parodie op de eucharistie uitgevoerd speciaal om hem te plagen.[161]

In zijn werk als officiaal werd Steven Heyden tegengewerkt door de stad. Nijmegen probeerde de geestelijke jurisdictie zoveel mogelijk aan banden te leggen. De stad zou daartoe zelfs een speciaal 'edict' hebben uitgevaardigd; alleen matrimoniale zaken (kwesties die samenhingen met het huwelijk) zouden daarvan zijn uitgezonderd.[162] Nijmegen probeerde de officiaal te passeren door geestelijke kwesties rechtstreeks in Xanten of Keulen aanhangig te maken. Maar deze manoeuvre werd tegengewerkt door het Hof, dat weigerde toestemming te verlenen voor dergelijke procedures bij niet-Gelderse rechtsinstanties. Toen het Nijmeegse magistraatslid Sweer van Ringenberg in 1559 een procedure te Xanten begon, sommeerde het Hof de stad Nijmegen deze rechtsgang tegen te gaan.[163]

In 1564 wilde Steven Heyden een zaak niet in behandeling te nemen, uit vrees voor tegenwerking door de Nijmeegse magistraat en richter. Hij verzocht het Hof toestemming te verlenen voor een procedure te Keulen. Het Hof weigerde deze toestemming en sommeerde Steven Heyden de zaak wél te behandelen. Daarop kondigde hij zijn ontslag als officiaal aan.[164] Twee jaren later, toen hij in de kwestie 'Trente' opnieuw tussen Hof en Nijmegen was komen te staan, verzocht Steven Heyden het Hof hem verder met rust te laten omdat hij intussen was afgetreden.[165]

Tussen Nijmegen en de franciscanen aan de Papengas bestond lange tijd een goede verstandhouding, en ieder jaar bood de stad de minderbroeders een groot feestmaal aan. In 1565 stonden bijvoorbeeld kreeft, riviervis en schelvis op het menu, en men nuttigde daarbij 126 kannen wijn, terwijl in 1569 ossen- en schapenvlees, hammen, haas, konijn, gevogelte en pasteien werden geserveerd.[166] Maar nog in de loop van diezelfde jaren zestig zou zich een kentering voordoen: de fran-

ciscanen genoten steeds minder aanzien in de stad en werden zelfs het mikpunt van spot en bedreigingen.[167] Tijdens de onlusten in 1566 verdacht men de minderbroeders van het binnensmokkelen van wapens. Korte tijd later werden bij dit klooster vernielingen aangericht.[168] En in 1572 maakte het stadsbestuur een eind aan het jaarlijkse feestmaal; voortaan werd een som geld uitgekeerd.[169] In de jaren zeventig spande de stad zich evengoed nog een enkele keer in om een dreigende overplaatsing van een minderbroeder te voorkomen.[170] In 1578 stonden de minderbroeders echter in het middelpunt van ernstige politieke en godsdienstige onlusten. Zij werden daarbij afgeschilderd 'als rachgierige, giftige und unruwige Munchen'.[171] De magistraat werd gedwongen hen de stad uit te zetten.[172] Deze vijandigheid was in die jaren een bekend verschijnsel in de Nederlanden en had te maken met de vermeende betrokkenheid van de franciscanen bij de inquisitie. De franciscanen waren het mikpunt van een min of meer algemene lastercampagne. In Nijmegen hebben we overigens geen aanwijzingen voor hun betrokkenheid bij geloofsonderzoeken. Wel namen de Nijmeegse minderbroeders, onder wie de gardiaan, in 1561 deel aan een onderzoek naar de drukker Peter van Elzen.[173]

Samenvattend kan de conclusie zijn dat er binnen Nijmegen niet veel bezwaren tegen de plaatselijke geestelijkheid leefden, al waren er wel fricties over de competentie van de kerkelijke rechtbank. Tijdens de hongersnood rezen ook bedenkingen tegen kloosterlingen, omdat sommige kloosters over graanvoorraden beschikten en ook omdat geestelijken een beroep deden op de toch al overvraagde stedelijke bedelingen.

4
Maatschappelijke veranderingen

Enkele maatschappelijke ontwikkelingen hadden grote gevolgen voor de geloofsbeleving en religieuze denkbeelden. Er zijn aanwijzingen dat zich in Nederlandse steden omstreeks 1520 een nogal abrupte verandering voordeed in de geloofsbeleving. De bereidheid om geld te besteden aan religieuze doelen, de devotiegiften, nam drastisch af. Daarbij gaat het om collectes, giften voor relieken van heiligen en beelden, het kopen van aflaten, enzovoort. Deze ontwikkeling is geconstateerd in steden als Antwerpen, Gent, Delft en Utrecht.[174] In Antwerpen, bijvoorbeeld, bereikten de devotiegiften een hoogtepunt aan het eind van de vijftiende eeuw; het peil bleef redelijk hoog tot ongeveer 1520, waarna een daling optrad. Ook liep vanaf die tijd het aantal leden van broederschappen terug, terwijl ook de opbrengsten van misbeneficies daalden.[175]

We kunnen zo'n ontwikkeling niet goed voor Nijmegen bevestigen. Het archief van de Sint-Stevenskerk bevat weliswaar gegevens over fundaties van H. Missen en dotaties van altaren, maar alleen over de periode 1489-1518, en met veel hiaten.[176] Ondanks enkele publicaties over de Nijmeegse broederschappen[177] zijn

we niet geïnformeerd over veranderingen in het aantal leden of over een verschuiving van hun activiteiten. Er is echter geen reden om aan te nemen dat de geschetste veranderingen zich in Nijmegen niet zouden hebben voorgedaan. De veranderingen hingen samen met economische en demografische ontwikkelingen. Nijmegen kende een economische opleving aan het begin van de zestiende eeuw. De overheidsuitgaven groeiden, de bevolking nam toe en ook het aantal immigranten steeg. In de jaren twintig werden de laatste stadsuitbreidingen ommuurd en bereikte de stad haar min of meer definitieve omvang.[178]

De vraag rijst of de Nijmeegse zielzorg zich aanpaste aan de veranderende maatschappelijke omstandigheden. Gingen bijvoorbeeld de vele nieuwe burgers en hun gezinnen deel uitmaken van een geregeld godsdienstig leven en werden zij opgenomen in de Nijmeegse zielzorg? In ieder geval werd de Nijmeegse parochiestructuur vooralsnog niet aangepast, ondanks de ingrijpende demografische ontwikkelingen. Van een reorganisatie is pas sprake in 1586, onder leiding van de doortastende en onbuigzame bisschop Lindanus.[179] Tot aan diens aantreden (feitelijk in 1569) zijn er maar weinig sporen van bisschoppelijke aandacht voor de Nijmeegse zielzorg. Het hertogdom Gelre ressorteerde tot 1559 onder de (aarts-)bisdommen Utrecht, Keulen, Luik en Munster. Er was bij de betreffende kerkvorsten maar weinig belangstelling voor de aan hun zorgen toevertrouwde gelovigen in Gelre.[180] De aartsbisschop van Keulen en de stad Nijmegen correspondeerden in de periode 1500-1570 veelvuldig met elkaar, maar alleen over wereldlijke zaken – vooral naar aanleiding van tol- en muntaangelegenheden. De prins-bisschop van Luik vroeg bij het Gelderse Hof nog wel eens aandacht voor 'ketterse' activiteiten in het Overkwartier, maar er zijn geen vergelijkbare blijken van zorg vanuit het Keulse diocees.[181]

Met de komst van Lindanus als bisschop van het nieuwe diocees Roermond veranderde de situatie. Al vrij snel na zijn installatie (1569) nam de nieuwe bisschop contact met Nijmegen op.[182] In 1571 gelastte Lindanus de stad de besluiten van het provinciaal concilie te Mechelen uit te voeren en deelde hij ook wijzigingen mee voor de viering van enkele kerkelijke feestdagen.[183] Twee jaar later boog de bisschop zich over enkele huwelijkszaken.[184] In 1574 bemoeide Lindanus zich met de aanstelling van een rector van de Latijnse school en gelastte hij de betrokken kandidaat naar Roermond te komen voor nader onderzoek.[185]

De uitvinding van de boekdrukkunst en de uitbreiding van het onderwijs boden een goede voedingsbodem voor uiteenlopende veranderingsprocessen. Er deed zich in de Nederlandse steden in de loop van de zestiende eeuw een spectaculaire groei van het onderwijs voor. Deze hing samen met de verhoging van de welvaart, waarvan met name de stedelijke middenklassen profiteerden.[186] Volgens waarnemingen van buitenlandse reizigers konden opvallend veel Nederlanders lezen en schrijven.[187] In geschoolde kringen werd in godsdienstig opzicht meer en meer een eigen weg gezocht. Men kon de Bijbel zelf ter hand nemen en ook kennis

nemen van klassieke auteurs, kerkvaders en humanistische inzichten. Er groeide een open, tolerante houding tegenover nieuwe ideeën, dus ook hervormingsideeën. We mogen aannemen dat in kringen van het Nijmeegse stadsbestuur een tolerante houding bestond tegenover nieuwe godsdienstige opvattingen. Wellicht dat raadsleden een harde repressie afwezen, mogelijk ook uit afkeer van de doodstraf. Handelscontacten stimuleerden eveneens de verspreiding van nieuwe ideeën. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met een kritische en onafhankelijke opstelling tegenover de Kerk, uiterlijke vormen, leerstellingen, kerkelijke voorschriften en de geestelijkheid. De betekenis van de gevestigde kerk voor iemands persoonlijke heil verminderde; haar bemiddeling tussen God en de mens werd minder vanzelfsprekend. Deze situatie biedt misschien mede een verklaring voor het gegeven dat de behoefte aan zielenmissen, aflaten, het vereren van heiligen en relikwieën en aan allerlei godsdienstige ceremoniën vanaf 1520 afnam, zoals ik reeds vermeldde. De genoemde ontwikkelingen sloten echter ook aan bij een eeuwenoude traditie van scepsis over aflaten, vagevuur, de H. Mis, de biecht, het middelaarschap van heiligen en Maria, kloostergeloften en vasten.[188]

Hoe was het gesteld met het onderwijs en het opleidingsniveau binnen Nijmegen? Heeft de hier beschreven mentaliteitsverandering zich in deze Gelderse hoofdstad ook echt voorgedaan? Nijmegen beschikte over een Latijnse school, waaraan ook een voorbereidende school met een officiële onderwijzer was verbonden.[189] Ook het Weeshuis beschikte over een onderwijzer.[190] Daarnaast waren er verscheidene 'private' onderwijsvoorzieningen, zowel voor het lager als het voortgezet onderwijs. In het laatste geval ging het om '(Neder-)Duitse' of 'Franse' scholen.[191] Het lager onderwijs werd verzorgd door onderwijzers die thuis school hielden of bij burgers aan huis kwamen. Lesgeven was voor hen meestal niet de enige bron van inkomsten. Dat geldt ook voor de meesters van de Duitse scholen. Ook zij deden het onderwijs er vooral bij, naast een andere hoofdfunctie. In 1568 merkte een uit Brussel afkomstige inwoner van Nijmegen op dat nogal uiteenlopende mensen dit onderwijs verzorgden: kramers, pasteibakkers, korenverkopers, schrijvers, boekbinders en zelfs een metselaar.[192] De Duitse scholen waren vooral bedoeld voor aankomende kooplieden. Hier leerden zij handelskennis, boekhouden en moderne talen. Naar Gelderse maatstaven mag in de zestiende eeuw gesproken worden van een bloeiend onderwijs in Nijmegen.[193] Er is zelfs een contemporaine vermelding, uit de jaren zeventig, van bijna duizend leerlingen aan de Nijmeegse Latijnse school.[194]

Heeft zich ook te Nijmegen in de loop van zestiende eeuw een spectaculaire groei van het onderwijs voorgedaan? Duidelijke gegevens over het opleidingsniveau ontbreken, maar we kunnen een voorzichtige indicatie geven. Het is namelijk mogelijk om aan de hand van het bronnenmateriaal in het Brusselse archief van de Raad van Beroerten een soort steekproef te houden naar de mate waarin Nijmeegse inwoners in 1568 konden schrijven.[195] Commissarissen van de Raad van Beroerten riepen in dat jaar, tijdens hun onderzoek naar de onlusten van

Lindanus; anoniem portret, eind 16e eeuw

1566, 85 Nijmeegse getuigen op uit alle lagen van de bevolking.[196] Dezen moesten hun naam, beroep en leeftijd opgeven. Bovendien dienden de getuigen na afloop van het verhoor hun verklaring te ondertekenen. Zij ondertekenden hun verklaring op vijf verschillende wijzen:
- zij ondertekenden met hun naam;
- zij plaatsten naast hun naam ook een merkteken;
- zij zetten enkel een merkteken;
- zij plaatsten een merkteken, omdat zij naar eigen zeggen niet konden schrijven;
- zij lieten door de klerk aantekenen dat zij niet konden schrijven.

Onder de getuigen waren diverse personen van wie we mogen aannemen dat zij zeker konden schrijven (en lezen): priesters, magistraatsleden, onderwijzers en rentmeesters. Zij ondertekenden zonder uitzondering met enkel hun naam en plaatsten daarbij nooit een merkteken. Daaruit kan worden geconcludeerd dat we alleen van de eerste groep ondertekenaars met zekerheid kunnen zeggen dat deze getuigen konden schrijven.

Tabel 3.3: Wijze van ondertekening in aantal en percentage

	aantal	%
ondertekening met naam	66	77,6
overig	19	22,4
totaal	**85**	**100**

In tabel 3.3 wordt de verdeling van de schijfvaardigheid van de Nijmeegse getuigen in beeld gebracht. Ruim 77% (66 getuigen) kon de naam schrijven, terwijl ruim 22% dat niet kon (of – ook – een merkteken moest plaatsen). Hieruit mag echter niet worden geconcludeerd dat dus 77% kon schrijven (en lezen). Dat men een handtekening kan zetten, wil nog niet zoveel zeggen. Misschien kon men niet meer schrijven dan zo'n signatuur.[197] De conclusie moet dan ook negatief worden geformuleerd: minimaal 22% kon niet schrijven.

Klopt de veronderstelling dat er sprake is geweest van een recente 'onderwijsgolf' in Nijmegen, dan zou dat kunnen blijken uit de schrijfvaardigheid van de jongste generaties. Van de 85 getuigen viel in 80 gevallen de leeftijd te achterhalen.

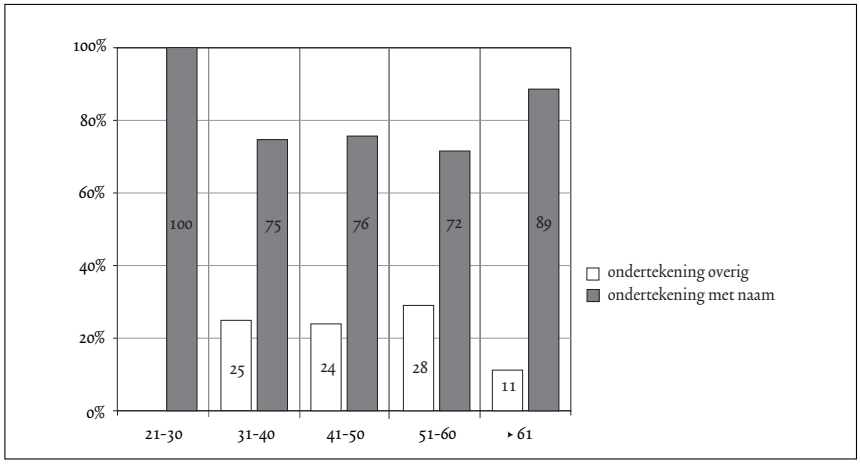

Grafiek 3.1: Wijze van ondertekening, naar leeftijdscategorie

In grafiek 3.1 (tabel 3.4, p. 404) wordt de wijze van ondertekenen uitgesplitst naar leeftijdscategorie. De jongste generatie (leeftijd 21 tot 30 jaar) blijkt zonder uitzondering de naam te kunnen schrijven (100%), maar de schrijfvaardigheid is goed verdeeld over alle generaties. De oudste generatie scoort zelfs heel hoog (89%), al komt dat ook omdat in deze leeftijdscategorie toevallig enkele geestelijken en een raadslid zitten, die vanzelfsprekend konden schrijven.

Uit deze exercitie mag, al met al, slechts voorzichtig een conclusie worden getrokken: er zijn geen duidelijke aanwijzingen voor een recente, drastische toename van het onderwijs in Nijmegen aan de vooravond van de Nederlandse Opstand. Er is vermoedelijk wel sprake van een gestage groei; de laatste decennia moet het onderwijs aan opgroeiende kinderen zijn toegenomen.

Van 26 getuigen is bekend welk beroep zij uitoefenden; het gaat bijvoorbeeld om schoenmakers, voorlieden, bakkers en textielwerkers. Uit de schaarse gegevens blijkt niet dat de leden van een bepaald ambt significant vaker (of juist minder vaak) kunnen schrijven. Ook zijn er geen generatieverschillen binnen de ambachten.

Met het groeien van de welvaart nam misschien ook het aantal Nijmeegse studenten aan universiteiten toe. Aan de hand van de inschrijvingsregisters (matrikels) van de universiteiten is het mogelijk daarvan een beeld te krijgen.[198] De gegevens hierover zijn voor de jaren 1400-1600 gerangschikt in tabel 3.5 (p. 404). Opnieuw moet enig voorbehoud worden gemaakt. De matrikels zijn lang niet altijd bewaard gebleven. Zo zijn de gegevens van de universiteit van Leuven voor de jaren 1426-1453, 1485-1528 en 1569-1619 onvolledig. Bovendien zullen er studenten zijn geweest wier naam om de een of andere reden ontbreekt in de inschrijfregisters.

Vanaf de jaren veertig van de zestiende eeuw steeg het aantal inschrijvingen, vooral in de jaren vijftig. Deze stijging deed zich met name voor bij de inschrijvin-

gen aan de Keulse universiteit. We mogen daar spreken van een aanzienlijke groei. Vanaf 1560 daalde het aantal inschrijvingen echter drastisch; de dalende lijn zette zich gedurende de gehele tweede helft van de zestiende eeuw voort.[199] Deze daling zou te maken kunnen hebben met een terugval in de Nijmeegse handel en welvaart. Ook kunnen de onrustige politiek-staatkundige verhoudingen en de vrijwel permanente oorlogssituatie vanaf de jaren zeventig een rol hebben gespeeld.

Overigens zegt het aantal Nijmeegse studenten aan universiteiten wel iets over onderwijsmogelijkheden, maar niet zo veel over het opleidingsniveau binnen de stad. Onder de Nijmeegse studenten vond ik maar enkele personen die nadien als kanunnik aan de Sint-Steven waren verbonden. Hoewel Nijmeegse studenten vaak afkomstig waren uit vooraanstaande Nijmeegse geslachten, verschenen hun namen later vrijwel nooit als leden van de Nijmeegse Raad.[200] Vermoedelijk keerden velen na de afronding van hun studie niet terug naar hun geboortestad en maakten zij elders carrière.

De aantallen studenteninschrijvingen zeggen ook iets over de verhoudingen binnen Gelre. De universiteit van Keulen kan hier als voorbeeld dienen, omdat die in de zestiende eeuw de meeste Gelderse studenten trok. In de periode 1501-1600 werden 174 inwoners van Nijmegen aan deze universiteit ingeschreven, 135 uit Arnhem en 103 uit Zutphen. Vanuit de Bommelerwaard (met de stad Zaltbommel) schreven zich 79 studenten te Keulen in.[201]

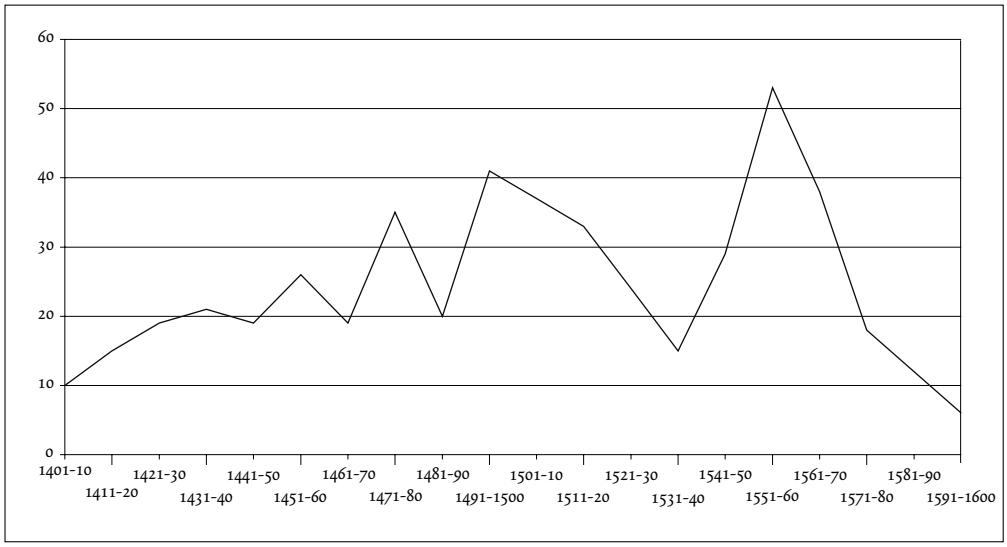

Grafiek 3.2: Inschrijvingen van Nijmeegse studenten aan universiteiten, 1400-1600

Onderwijs speelde ook op een meer directe wijze een rol bij de religieuze veranderingen. Via het onderwijs konden immers ook hervormingsideeën worden verspreid. In 1547 werd de eerder vermelde meester Claes vervolgd omdat hij zijn leerlingen 'schantlicke' en 'scandelose' onderwerpen had voorgelezen.[202] Uit 1559

dateert een klacht over het Nijmeegse onderwijs, afkomstig van de Nijmeegse jezuïet Denisz. De bron is niet erg betrouwbaar, maar Denisz zou van oordeel zijn dat haast alle Nijmeegse leraren met het 'lutheranisme' waren besmet.[203] In februari 1566, kort voor de onlusten van de Beeldenstorm, kwam de uit Goch afkomstige schoolmeester Marcus van der Zandt 'umb heresiehalve' in opspraak.[204] De Nijmeegse magistraat gelastte de schoolmeester te stoppen met het gebruik van 'verkeerde boeken' en het leren van 'schandaloese lidekens'.[205]

Commissarissen van de Raad van Beroerten kregen in 1567 de opdracht speciale aandacht te besteden aan de Nijmeegse schoolmeesters. Zij moesten informeren naar 'de gestaltenissen, conditien und leringen van de schoelmeisters binnen die stadt Nymmeghen'.[206] Voor de Latijnse school leverde dat onderzoek weinig resultaten op. Deken Thomas Buys van het Stevenskapittel omschreef de leraren van de Latijnse school als 'propugnatores fideï' en deze typering wordt door de bronnen bevestigd.[207] Van de leraren bleek alleen Nicolaas van Essen in 1566 predikaties te hebben bijgewoond; de leraar stond twee jaar later nog algemeen bekend als 'geus'. Maar de commissarissen plaatsten vijf meesters op de lijst van verdachten, onder wie de kramer Johan Kelffken en de metselaar Heyndrick van Emmerick, die tijdens de onlusten actieve aanhangers van de nieuwe religie bleken. Twee andere meesters heetten in 1568 een aanhanger van de 'geuzen' te zijn. Tijdens een verhoor onder tortuur deelde Willem van Cloppenburg op 22 mei 1568 zijn ondervragers mee dat de gewezen Nijmeegse schoolmeester Otto van Heteren in 1566 naar Nijmegen wilde terugkeren, nu als predikant. De voormalige onderwijzer reisde uiteindelijk niet naar Nijmegen, maar trok naar Harderwijk, waar hij meer dan een maand als predikant werkzaam zou zijn.[208]

Het stadsbestuur zou na de onlusten van 1566 de controle op de privé-scholen verscherpen. In 1567 stelde de Raad daartoe de 'Ordonnantie op de scholen' vast.[209] Voortaan diende een meester over een vergunning te beschikken om les te mogen geven. Ook werden alle meesters opgeroepen voor de Raad om informatie te geven over het aantal leerlingen en over de inhoud van hun lessen. Omwille van 'de oude, katholieke leer en het geloof' examineerden leden van het Stevenskapittel voortaan de meesters van de Duitse en Franse scholen, in het bijzijn van twee raadsleden en de rector van de Latijnse school. Daarbij werd ook onderzocht of de meesters boeken gebruikten die door koning Filips waren verboden.

Omstreeks diezelfde tijd versterkte de overheid ook de controle op het drukken en verspreiden van boeken. Vanaf 1570 mochten drukkers en boekverkopers alleen nog met toestemming van het Hof hun werk doen; de boeken werden daarbij op hun inhoud gecontroleerd. Het blijkt dat in dat jaar ten minste vijf boekhandelaren in Nijmegen actief waren.[210] Onder hen was Heyndrick van Sevender, boekverkoper en boekbinder. Uit de door hem ingediende stukken valt op te maken dat hij leverde aan de Latijnse school, het Weeshuis en de stedelijke overheid. Zijn studieboeken waren zowel voor leerlingen als docenten bestemd.[211] Kennelijk was er in Nijmegen een redelijk gunstige markt voor de handel in boeken.

Ook mag worden aangenomen dat Nijmegen binnen Gelre als centrum fungeerde voor het drukken van boeken en andere publicaties. Opnieuw stak de stad naar Gelderse begrippen in dit opzicht gunstig af.[212] Uit de vijftiende eeuw is één Nijmeegse drukker bekend; in de zestiende eeuw waren twee drukkers actief.[213] De bekendste is Peter van Elzen, die in 1523 vanuit Brabant naar Nijmegen kwam. In de periode 1536 tot 1561 drukte hij ongeveer 75 titels. Daaronder zijn uitgaven voor diverse overheden (Nijmegen, Arnhem, het Hof) en voor het onderwijs.[214]

Door middel van boeken werden in Nijmegen reformatorische opvattingen verspreid. In 1531 was er sprake van een boekverbranding terwijl, zoals we al zagen, in 1535 werd geklaagd over 'befaemde boexkens'.[215] In de jaren veertig gaf Peter van Elzen een anonieme catechismus uit, die van Luther was. Deze drukker publiceerde echter ook stichtelijke werkjes die beslist niet heterodox waren; bovendien kwamen van zijn persen allerlei plakkaten 'om uut te roeden ende verdempnen die quade ketersche secten'.[216] Desalniettemin leefden er bij Hof en inquisiteurs grote bezwaren ten aanzien van deze drukker. In 1548 werd Peter van Elzen ervan verdacht de *Pronosticatio* van Johannes Carion te hebben gedrukt. Naar het oordeel van het Hof bevatte deze publicatie 'diversche onbehoirlycke ende schandaleuse puncten tegens den geestelycken staet', kennelijk bedoeld om 'tgemeyn volck tegens hueren oeversten te uprueren'.[217] Omstreeks deze tijd kwam ook een onbekende Nijmeegse boekverkoper in opspraak, maar het fijne weten we niet van deze zaak.[218]

Uiteraard besteedden de inquisiteurs Gruwel en Sonnius veel aandacht aan de Nijmeegse drukkers en boekhandelaars. Peter van Elzen werd door hen 'examiniert', maar vermoedelijk heeft dit onderzoek niet tot sancties geleid.[219] In hun eindrapport richtten de beide inquisiteurs hun bezwaren vooral op de stedelijke overheid: het stadsbestuur was veel te toegevend geweest tegenover drukkers en boekverkopers, 'dy hoer corrupte boken dair ende doirt lant verspreit hebben'.[220]

In 1561 zou de inmiddels stokoude Peter van Elzen nog eenmaal in opspraak komen. Hij bleek de drukker van een verboden boek, *Het Paradys* van de Zutphense schoolmeester Herman Leeuw.[221] Peter van Elzen werd zelfs twee maanden gevangengezet en daarna op borgtocht vrijgelaten.[222] Bij het onderzoek waren de deken van het Stevenskapittel en de gardiaan en vice-gardiaan van de minderbroeders betrokken.[223] De drukker achtte zichzelf onschuldig, omdat hij het boek niet eigenhandig had gezet. Mede op advies van de wijze Leoninus kwam de hoogbejaarde drukker ervan af met een 'levenslang' drukverbod.[224]

Tijdens de onlusten van 1566 kwam van de Nijmeegse drukkers en boekverkopers alleen Heyndrick van Sevender in opspraak. Hij werd ervan verdacht predikaties te hebben bijgewoond; ook zou hij een predikant onderdak hebben geboden. Maar nadere bestudering van de processtukken leert, dat de enige bron voor deze verdenking een getuigenverklaring was van Daniël Tryssens, eveneens boekhandelaar te Nijmegen.[225] Was er misschien sprake van een slechte onderlinge verhouding of van broodnijd tussen de beide boekhandelaren? Hoe het ook zij, in 1571 wendde ook Heyndrick van Sevender zich tot het Hof met het verzoek om

een vergunning.[226] De boekbinder sloot twee gunstige getuigschriften bij, afkomstig van het Stevenskapittel en de Nijmeegse magistraat. Daaruit valt op te maken dat Heyndrick van Sevender in 1566 bij predikaties aanwezig was geweest en boeken had verkocht die later verboden bleken te zijn, maar dat hij nadien steeds vroom en gehoorzaam was geweest en intussen een namens de bisschop opgelegde penitentie had volbracht.

Uiteraard vonden in Nijmegen regelmatig optredens plaats van rondreizende toneelgezelschappen, maar er zijn niet veel aanwijzingen voor het bestaan van een plaatselijke rederijkerskamer of van dicht- of toneelgezelschappen. In een grote stad als Nijmegen, met haar betrekkelijk hoge onderwijsniveau en een gewestelijke centrumfunctie voor de boekhandel, was er zeker belangstelling voor letterkundige activiteiten. Mogelijk waren enkele neo-Latijnse schrijvers actief. In ieder geval werden er gedichten en toneelstukken geschreven en voorgedragen. Uit de stadsrekeningen blijkt dat er regelmatig toneelspelen werden opgevoerd.[227] Drukker Peter van Elzen was actief op dat vlak, niet alleen als uitgever van toneelstukken, maar ook als organisator en misschien zelfs als acteur en regisseur.

Ook langs deze weg zijn reformatorische opvattingen verder verspreid, vooral in kringen van de gegoede en hoog opgeleide bevolkingsgroepen. Wellicht werd hier ook uiting gegeven aan allerlei sociaal-maatschappelijke ongenoegens en werden autoriteiten en misstanden speels op de hak genomen. Van spotliedjes is in Nijmegen in ieder geval een enkele keer sprake, zoals we zagen naar aanleiding van priester Willem Gruyter. Ook vermeldde ik al een parodie op de H. Eucharistie en dat de voorstelling daarvan vooral was bedoeld om officiaal Steven Heyden te krenken.

Spotliedjes, hekeldichten en toneelstukken konden als uitlaatklep dienen voor spanningen en onzekerheden. Voor de hoger opgeleide, maatschappelijke en bestuurlijke elite vonden de voordrachten in kleine kring plaats, in huis, in een herberg of misschien zelfs in het raadhuis. Daarnaast werden er voorstellingen in het openbaar opgevoerd, bedoeld voor een groter en breder publiek. Misschien was er vooral in deze kringen behoefte aan het afreageren van spanningen. Er deden zich dan ook veel veranderingen en onzekerheden voor. Gelre was deel gaan uitmaken van een nieuw, groot en moeilijk te bevatten staatsverband en deze politiek-staatkundige inpassing ging met veel spanningen en conflicten gepaard. Ook kwam er een eind aan de economische voorspoed, terwijl nieuwe godsdienstige ideeën en standpunten, in en buiten de gevestigde kerk, aloude zekerheden ter discussie leken te stellen. Daarnaast werd de Nijmeegse samenleving vanaf de jaren vijftig regelmatig getroffen door rampen, zoals epidemieën, misoogsten, overstromingen en voedseltekorten.[228] Ook deden zich angstaanjagende indrukwekkende natuurverschijnselen voor. Volgens de Tielse pastoor Peter van Teeffelen verscheen in het jaar 1556 in het oosten een 'verschrikkelijke' komeet, met een staart die wel achttien Duitse mijlen lang was. De pastoor van de Tielse Sint-Maartenskerk zag hier een zeer ongunstig voorteken in.[229] Het jaar daarop werd het graan ongekend duur en brak sinds decennia de pest opnieuw uit.[230] In januari 1558 trok een storm met

de kracht van een orkaan over Gelre. In Tiel zou geen huis onbeschadigd zijn gebleven en knapte de torenspits van de Sint-Maartenkerk af. De storm richtte ook te Millingen grote schade aan.[231] Gedurende het gehele jaar 1563 werden aardbevingen gevoeld in de Peel; men vreesde dat de wereld verging. In Weert werden in 1564 grote vlammen in het noorden waargenomen (het noorderlicht).

Op 14 februari 1566 sloeg tijdens een hevige storm de bliksem in de toren van de Nijmeegse Sint-Stevenskerk. Daarbij verbrandde het houtwerk van de toren en werd ook de klok onherstelbaar beschadigd.[232] Op datzelfde moment gingen ook in Millingen de kerktoren en een huis door een blikseminslag in vlammen op. Volgens de Betuwse chroniqueur van deze rampen vonden deze gebeurtenissen uitgerekend plaats terwijl er hoog water was en de dijken op sommige plaatsen doorbraken.[233] Ruim een jaar later, in de zomer van 1567, was er sprake van een vreemde, grote zandstorm. In Nijmegen kon men door het zand en het stof elkaar niet meer zien.[234] Verontrustende voortekens, zo leek het. Moest Gods hand gezocht worden achter de epidemieën, hongersnood, overstromingen en natuurverschijnselen?

Hadden misschien menselijke zonden de toorn van God opgeroepen?[235] Waren de vele tegenslagen misschien veroorzaakt door toverij? Het is opvallend dat in de loop van de jaren vijftig, toen de eerste tegenslagen zich voordeden, een golf van heksenvervolgingen door Nijmegen en omgeving trok.[236] In 1550 werd Anna Creyntkens ervan verdacht een toveres te zijn, in 1555 werden te Nijmegen drie toveressen verbrand (Heyl van Venlo, haar zus Gaelt en ene Barbara uit Ooy), terwijl nog twee andere personen van toverij werden beschuldigd (Thoenysken van Tiel en ene Ulandt).

Twee jaar later, in 1557, kwamen in Nijmegen Trein Scheincken en Jutt van Lenth op de brandstapel. Trein Scheincken bekende een duivelse minnaar te hebben, die Bernhart heette. Ze had met een appel een miskraam veroorzaakt en ook een meisje doodgetoverd. Jutt van Lenth gaf toe in opdracht van ene Alexander, God, Maria en alle heiligen te hebben afgezworen en zij bekende dat ze zich schuldig had gemaakt aan het betoveren van mensen. In de jaren 1556-1557 werden ook in de omgeving van Nijmegen diverse personen ter dood gebracht, meestal op een brandstapel: in Opheusden, Hernen, Wychen en Zaltbommel. Na 1557 lijkt deze heksenvervolging over het hoogtepunt te zijn. Wel zijn er nog enkele incidentele vermeldingen. In 1560 beweerde Otto van Arenborch, de heer van Doornik, te zijn betoverd door Nijmegenaar Herman Smit. De heer van Doornik was door hem viermaal op de knieën getikt en had vervolgens vier maanden het bed moeten houden wegens een mysterieuze ziekte. Geestelijken onderzochten de urine van de heer van Doornik en concludeerden dat het hier niet om een natuurlijke ziekte ging. Ze gaven de zieke wijwater en een zakje dat hij om de keel moest dragen. Toen Herman Smit nadien weer op Doorniks grondgebied verbleef, had Otto van Arenborch een zwarte lap in zijn ontlasting aangetroffen.

In 1567 zou in Nijmegen nog tovenares Ermgard Rutgers door verdrinking ter

dood worden gebracht. Ter hoogte van de Lindenberg werd zij, in een zak genaaid, in de Waal geworpen. Tijdens haar gevangenschap, die 172 dagen duurde, was zij bevallen van een kind, dat enige weken na Ermgards verdrinking zou overlijden.[237]

Het is heel verleidelijk de golf van heksenvervolgingen in verband te brengen met rampen, maatschappelijke ellende en natuurverschijnselen. Zeker voor de jaren vijftig dringt dit verband zich op. Het hoogtepunt van de heksenvervolging viel ongeveer samen met de duurte van 1556-1557 en de pestepidemie van 1557-1558. Toverij zou aan de ene kant voor velen de verklaring geweest kunnen zijn voor alle tegenslagen en onzekerheden. Een algemeen gevoel van bedreiging leidde tot crisisgevoelens en misschien zelfs tot een angstpsychose, en dat veroorzaakte het hoge aantal vervolgingen en veroordelingen. Aan de andere kant bevorderden rampspoed en angst de 'vraag' naar toverij: door middel van wikken, waarzeggen, zegenspreuken en duivelsbannen kon verder onheil misschien worden voorkomen of teniet worden gedaan.[238]

De vele vervolgingen hebben ook te maken hebben met de verwarrende godsdienstige situatie. Het onderscheid tussen religie en magie was niet steeds duidelijk. Mensen gaven een eigen betekenis aan de officiële kerkelijke leer om de wereld en de tegenslagen te verklaren en acceptabel te maken. Met het scherper worden van de godsdienstige tegenstellingen kwam toverij meer in de sfeer van geloofsafval en 'ketterij' te liggen. Ook een nieuwe vorm van procesrecht, met veel nadruk op het bewijs dankzij een bekentenis, heeft het aantal vonnissen wegens toverij bevorderd. Toverij kon gemakkelijk worden 'bewezen' via de bekentenis dat een verbond met de duivel was gesloten. Het nieuwe procesrecht werd in de loop van de zestiende eeuw vanuit het Heilige Roomse Rijk in de grote steden van de Nederlanden ingevoerd via het uitwisselen van rechtsadviezen en door rondtrekkende scherprichters: van Keulen, via Zutphen, naar Kampen en vervolgens Harderwijk, en vanuit Kleef, naar Nijmegen, Utrecht en Amsterdam. Nijmegen nam de Betuwe, de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal in deze ontwikkeling mee.[239]

De theoloog Karel de Haen, die van 1556 tot 1560 als pastoor in Elst de Nijmeegse heksenvervolgingen van nabij had meegemaakt, gaf in 1592 een geheel andere verklaring voor de vele gevallen van toverij in Nijmegen. Plaatsnamen die eindigden op 'megen' verwezen naar Magog, een figuur uit de Apocalyps, aldus de theoloog, en daarom deed zich juist in deze steden magie voor.[240] Iemand die niet in magie geloofde, was de arts Johannes Wier (1515-1588), die in een publicatie uit 1563 als eerste ten strijde trok tegen heksenwaan. Ook hij was van de Nijmeegse heksenprocessen op de hoogte. Deze lijfarts van hertog Willem van Kleef had bezittingen in Nijmegen en was wellicht ook via contacten met het Hof goed geïnformeerd. Hij schreef onder meer over de al genoemde Trein Scheincken en Jutt van Lenth, die in 1557 ter dood werden gebracht. Johannes Wier gaf een medische verklaring: het ging om inbeelding, hallucinaties, zowel bij degenen die toegaven te toveren als bij de vermeende slachtoffers daarvan.[241]

Deel 2 *1566: het jaar van de Beeldenstorm*

GELRE TEN TIJDE VAN COMPROMIS EN SMEEKSCHRIFT

1
Kanselarijordonnantie, plakkaten en inquisitie

We zagen aan het slot van hoofdstuk 2 hoe gedeputeerden van de Gelderse standen in het najaar van 1565 te Nijmegen besloten de Nijmeegse stadssecretaris, mr. Johan van den Have, namens de Gelderse standen af te vaardigen naar de centrale regering in Brussel. Hij moest daar aandacht vragen voor het Gelderse ontwerp voor een nieuwe kanselarijordonnantie, bij voorkeur in goed overleg met de Gelderse stadhouder Karel van Brimeu, graaf van Megen. Johan van den Have moest onder meer door middel van 'vereringen' een gunstig klimaat voor de Gelderse wensen scheppen.[1] De Nijmeegse stadssecretaris stelde de reis naar Brussel echter uit, omdat hij nog wachtte op een bijdrage vanuit het Arnhemse kwartier voor de 'vereringen'.[2] Vervolgens oordeelde men in Nijmegen dat de commotie in Brussel door de 'brieven uit het Bos van Segovia' niet gunstig was voor Gelderse verzoekschriften over een nieuwe kanselarijordonnantie.

In Brussel nam de politieke spanning in hoog tempo toe. Kort voor Kerstmis 1565 sloot een groep van twintig edellieden een verbond tegen de inquisitie, het Compromis (of Verbond) der Edelen. In de verbondstekst pleitten zij voor een verzachting van de uitvoering van de godsdienstplakkaten en voor het afschaffen van de inquisitie. De hoofdauteur van de tekst was vermoedelijk Jan van Marnix. Onmiddellijk werd de tekst in groten getale vermenigvuldigd en door de Nederlanden verspreid. Het was de bedoeling dat geestverwanten het manifest zouden ondertekenen. Lodewijk van Nassau (1538-1574) en Hendrik van Brederode, heer van Vianen (1531-1568), traden na aanvankelijke aarzelingen tot het Compromis toe.

In de winter van 1566 gonsde het in alle Nederlandse gewesten van geruchten over plakkaten en inquisitie. Het verhaal ging dat koning Filips, als landsheer van de Nederlanden, van plan was met geweld de gevreesde 'Spaanse' inquisitie in te voeren en dat hij hertog Eric van Brunswijk al opdracht had gegeven met dat doel troepen te werven. Het Compromis voerde een zeer geslaagde campagne tegen de vermeende koninklijke plannen door middel van pamfletten, vlugschriften en spotliedjes.[3] De propaganda was niet alleen bedoeld voor de adel, maar richtte zich ook op de steden. Voor het eerst werd gebruik gemaakt van moderne, visuele middelen, zoals politieke prenten. Het Compromis speelde succesvol in op de angst voor geloofsvervolgingen en het verlies van vrijheden en privileges. De pro-

testen groeiden en groeiden. De bezwaren hielden niet meer alleen verband met inquisitie en plakkaten, maar betroffen nu ook het gezag van de koning.[4]

Er wordt wel aangenomen dat het Compromis steun kreeg in vooral de randgebieden van de Nederlanden, waar de positie van de centrale regering niet zo sterk was. Gelre wordt daarbij vaak als voorbeeld genoemd.[5] De beschikbare bronnen zijn onlangs kritisch geanalyseerd.[6] In totaal zouden ongeveer 550 edellieden uiteindelijk tot het Compromis zijn toegetreden. Met name Friesland, Holland en Brabant zijn sterk vertegenwoordigd, met respectievelijk 135, 90 en 77 leden. Voor Gelre komt men tot 22 ondertekenaars.[7] Dat aantal is vermoedelijk te laag: zeker vijf leden van wie de herkomst onbekend wordt genoemd, kwamen waarschijnlijk uit Gelre,[8] van twee leden wordt ten onrechte opgemerkt dat zij uit een ander gewest kwamen,[9] terwijl mogelijk nog eens twee Gelderse ondertekenaars abusievelijk niet zijn meegerekend.[10] Ik houd het al met al op ongeveer dertig Gelderse leden van het Compromis. Dit aantal komt ongeveer overeen met het aantal leden uit Vlaanderen, Namen en Artesië. Gebieden als Henegouwen, Utrecht en vooral Luxemburg, Doornik en Mechelen telden beduidend minder leden, terwijl vanuit Zeeland, Groningen en Overijssel de belangstelling nagenoeg nihil was.

Bestudering van de namen van de Gelderse leden van het Compromis brengt het volgende aan het licht. Vanuit Gelre traden twee zeer vooraanstaande leden toe: graaf Willem van den Bergh, zwager van Willem van Oranje en Lodewijk van Nassau, en Floris van Pallandt, graaf van Culemborg. Opmerkelijk is verder het grote aantal vertegenwoordigers uit het Huis Bronckhorst-Batenburg. Vier zonen van Petronella van Praet, sinds 1556 weduwe van Herman van Batenburg, behoorden tot de ondertekenaars: Diederick, Gijsbert, Karel en ook de oudste van deze 'Kinderen van Batenburg', Willem van Bronckhorst-Batenburg, die de titel van bannerheer voerde.[11]

Ook valt op dat de Gelderse leden van het Compromis met name uit het Kwartier van Nijmegen afkomstig waren.[12] Het verzet tegen inquisitie en plakkaten was in dit kwartier het hevigst. Bovendien hadden leden van het Huis Batenburg en ook Willem van den Bergh en Floris van Pallandt, die beiden diverse lagere heerlijkheden in het Nijmeegse kwartier bezaten, veel invloed in dit gedeelte van Gelre. Ook heeft de centrale ligging van het Gelderse rivierengebied, tussen Holland, Utrecht en Brabant, een rol gespeeld. Deze omstandigheid heeft de betrokkenheid bij algemene, niet-specifiek Gelderse vraagstukken verhoogd. Er waren vooral in het westelijk rivierengebied veel contacten met andere Nederlandse gewesten, in politiek, economisch en cultureel opzicht. Bovendien hadden diverse 'Nijmeegse' leden van het compromis waarschijnlijk ook in andere gewesten gebieden in leen. Vergeleken met het Overkwartier, de graafschap Zutphen en de Veluwe was het Kwartier van Nijmegen minder geïsoleerd en meer geïntegreerd in het geheel van Nederlandse gewesten.

Nijmegens afwachtende houding inzake de kanselarijordonnantie riep in januari 1566 bezwaren op in het Arnhemse kwartier.[13] Toen Nijmegen te elfder ure opnieuw de reis naar Brussel annuleerde, vroeg Arnhem op besliste toon om uitleg en deed daarbij geen moeite de irritatie over het aarzelende optreden te verhullen. Nijmegen begreep de boodschap en haastte zich zijn handelwijze aan Arnhem uiteen te zetten: dat de stadssecretaris nog niet was afgereisd, had alleen maar te maken met praktische problemen. Zo was Nijmegen er pas onlangs in geslaagd de stadhouder over deze zaak te spreken.

Megen liet echter niet meer van zich horen, ondanks diverse pogingen van Arnhem en Nijmegen om hem een officiële reactie op de Gelderse plannen voor een kanselarijordonnantie te ontlokken.[14] Pas op 29 januari deelde de stadhouder kortweg mee dat de Geldersen niet meer op zijn hulp bij een nieuwe kanselarijordonnantie hoefden te rekenen, wegens hun negatieve houding, vorige zomer, tijdens de bespreking op de Landdag over het verzoek om een bede.[15]

Vervolgens vertrok Johan van den Have toch maar naar Brussel, tezamen met zijn Arnhemse collega Willem Sluysken. Zij verbleven bijna de gehele maand februari in die stad.[16] Overeenkomstig zijn commissie 'vereerde' de Nijmeegse stadssecretaris namens de Geldersen de regering met wijn. Het was zeker geen toeval dat zijn opdracht enkel de namen van Oranje, Egmond, Hoorne, Viglius en Cobelius bevatte, en niet die van landvoogdes Margaretha van Parma. De verstandige Elbertus Leoninus, die eveneens de nodige wijn van de Geldersen in ontvangst mocht nemen, wees fijntjes op deze omissie, maar de Nijmeegse stadssecretaris wenste zich aan de letter van zijn instructie te houden. Het ging de Geldersen immers, zoals Johan van den Have het in zijn verslag zou uitdrukken, vooral om het vereren van de 'Heeren van de Orde', waarmee hij de hoge edelen van de Orde van het Gulden Vlies bedoelde.

Op 13 februari 1566 overhandigde Johan van den Have het Gelderse verzoekschrift voor een nieuwe kanselarijordonnantie aan de landvoogdes. De kwestie werd in handen gesteld van Cobelius, 'topambtenaar' van de Geheime Raad, met wie Johan van den Have in februari regelmatig overleg voerde. Ook Viglius zelf, de voorzitter van de Geheime Raad, nam aan deze besprekingen deel. De inspanningen van de Nijmeegse stadssecretaris leidden echter niet tot concrete resultaten. Begin maart zou hij Brussel weer verlaten, in gezelschap van Cobelius, die naar Augsburg afreisde om namens de centrale regering deel te nemen aan een bijeenkomst van de Duitse Rijksdag.

In Brussel hield men zich op dat moment met zaken bezig die, wat de centrale regering betrof, een hogere urgentie hadden dan de Gelderse wensen. De landvoogdes diende zich te buigen over een verzoekschrift van een geheel andere strekking, waarvan de politieke betekenis beslist groter was. Brussel, Leuven, Antwerpen en 's-Hertogenbosch hadden namelijk bij Kanselier en Raden van Brabant een rekest tegen de inquisitie ingediend.[17] Dit initiatief van de vier Brabantse hoofdsteden, dat door de landvoogdes als 'allerombetamelijkst' werd beoor-

deeld,[18] verwierf de steun van de overige standen van dit invloedrijke gewest en dreigde te worden nagevolgd door Holland en Vlaanderen.[19]

Na zijn terugkomst in Nijmegen had Johan van den Have uiteindelijk dan toch nog een korte ontmoeting met Megen. De stadhouder deed Nijmegen aan op doorreis naar Brussel. Hij was maar weinig geïnteresseerd in de kwestie van de kanselarijordonnantie en volstond met de suggestie opnieuw een Gelderse deputatie naar Brussel af te vaardigen. Johan van den Have bleef in de maanden maart en april onder meer via Leoninus nog wel in contact met 'Brussel', maar heel hard drong ook hij niet meer aan.[20]

Iemand die bij de Gelderse 'vereringen' beslist niet over het hoofd was gezien, was Willem van Oranje. De prins had zich in de loop van januari teruggetrokken op zijn kasteel te Breda,[21] zodat Johan van den Have de voor Oranje bedoelde wijn dan maar daar had laten bezorgen.[22] Maar ook Oranje had vermoedelijk op dat moment wel wat anders aan zijn hoofd dan de Gelderse wens voor een nieuwe kanselarijordonnantie. Op zijn Bredase slot vond in de maand februari voortdurend koortsachtig overleg plaats over de politieke, godsdienstige en militaire situatie in de Nederlanden. Geruchten over troepenwervingen door de hertog van Brunswijk zorgden voor extra spanning. Het was in Breda een komen en gaan van hoge edelen, vertegenwoordigers van het Compromis en Duitse legeraanvoerders. Vanuit Gelre waren de graven van Culemborg en Bergh aanwezig. Maar het was nog onduidelijk of de hoge edelen rond de prins van Oranje openlijk het Compromis zouden steunen.

Eind februari kwamen opnieuw talrijke hoge edelen naar Breda, zoals de graaf van Hoorne, zijn broer Floris van Montmorency, baron van Montigny, Jan van Glimes, markies van Bergen, en Anton van Lalaing, graaf van Hoogstraten. Zij voerden overleg met vertegenwoordigers van het Compromis, onder wie Jan van Marnix en diens broer Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde. Ook Lodewijk van Nassau schoof bij dit overleg aan, met in zijn gezelschap twee Duitse legeroversten, zijn zwager Gunther von Schwartzburg en George von Holl. Er werd serieus nagedacht over de mogelijkheid van militair verzet tegen koning Filips.[23] Het overleg leidde tot het besluit dat het Compromis de landvoogdes een petitie zou aanbieden. Jan van Marnix ontwierp hiervoor een eerste concept. Naar alle gewesten werden vertrouwensmannen afgevaardigd, die de leden van het Compromis moesten oproepen begin april in Brussel de petitie aan te bieden. Jan van Marnix zelf voerde deze taak uit voor Gelre (en Overijssel), vermoedelijk tezamen met de onberekenbare Adriaan van Bylant, heer van Well.[24]

Op 13 maart vond te Hoogstraten, halverwege Brussel en Breda, een ontmoeting plaats tussen vertegenwoordigers van de Liga van hoge edelen en het Compromis. Aan de orde was de vraag of de *grands seigneurs* de leiding van het Compromis op zich moesten nemen en mede de petitie aan de landvoogdes zouden aanbieden. Bergen, Hoorne en Hoogstraten waren voor, Megen en Egmond bleken tegen, en Oranje zweeg.[25]

De besprekingen te Hoogstraten leidden tot een verwijdering tussen de graaf van Megen en de hoge edelen van de oppositie. De Gelderse stadhouder reisde terug naar Brussel, even later gevolgd door Egmond.[26] Vanaf dat moment keerde Karel van Brimeu zich af van de Liga. Samenwerking met de lagere edelen van het Compromis, met hun aanmatigende eisen, stuitte de ietwat hooghartige graaf van Megen tegen de borst. Van het aanbieden van een officieel smeekschrift wilde de Gelderse stadhouder al helemaal niet weten. Ook de groeiende irritatie over het halsstarrige Gelderse verzet had Megen meer en meer in het regeringskamp gedreven. Na aankomst in Brussel informeerden Megen en Egmond de landvoogdes. De Gelderse stadhouder gaf daarbij allerlei details over het Compromis. Hij wist bijvoorbeeld de landvoogdes te vertellen dat men in staat was een troepenmacht van meer dan 25.000 soldaten op de been te brengen en eerst Holland, Friesland, Utrecht en Gelre in opstand wilde brengen. Veel van deze informatie was afkomstig van Andries van Anderlecht, een vertrouweling van Megen. De Brabander Anderlecht was van adel en hield er een nogal avontuurlijke levenswijze op na. Als beschermeling van Megen zou hij weldra vooral in Gelre een politieke en militaire carrière gaan maken waarbij hij, naar de gewoonte van de tijd, regelmatig van partij wisselde.[27]

In de loop van maart nam de spanning in de Nederlanden verder toe. De prins van Oranje en de meeste edelen keerden na de ontmoeting in Hoogstraten terug naar Breda. Daar werd niet alleen de laatste hand gelegd aan de tekst van een smeekschrift, maar werd ook het overleg voortgezet met Gunther von Schwartzburg en George von Holl over het in dienst nemen van troepen. Mede naar aanleiding van de verkregen informatie van Megen en Egmond liet de landvoogdes een indringende waarschuwing uitgaan naar de voornaamste Nederlandse steden: waakzaamheid was geboden, omdat er werd samengespannen tegen de koning en er met dat doel troepen werden geworven. Het gerucht ging dat het Compromis een aanslag op Antwerpen voorbereidde. Margaretha van Parma overwoog Brussel te verlaten en uit te wijken naar de veilige vestingstad Bergen in Henegouwen. Maar edelen in haar directe omgeving wisten de landvoogdes daarvan te weerhouden. Zij verzekerden haar dat het Compromis enkel een smeekschrift zou aanbieden.

Het bleek de landvoogdes dat de Liga aan het uiteenvallen was. Oranje, Hoogstraten, Bergen en Hoorne leken het Compromis min of meer te steunen, terwijl Mansfeld, Egmond en Megen weliswaar nog achter het staatkundige en godsdienstige programma van de Liga stonden, maar de eisen van het radicale Compromis beslist van de hand wezen. Aremberg had zich al eerder van de Liga afgekeerd. Margaretha van Parma ging steeds meer steunen op Berlaymont, Aerschot, Viglius en nu ook op Aremberg. Het was duidelijk dat met name Egmond en Megen een sleutelpositie innamen. Mede op hun advies riep de landvoogdes alle stadhouders en vliesridders bijeen te Brussel voor het bespreken van de gespannen situatie. Vanaf 28 maart vond dit beraad plaats.[28] De landvoogdes, stadhou-

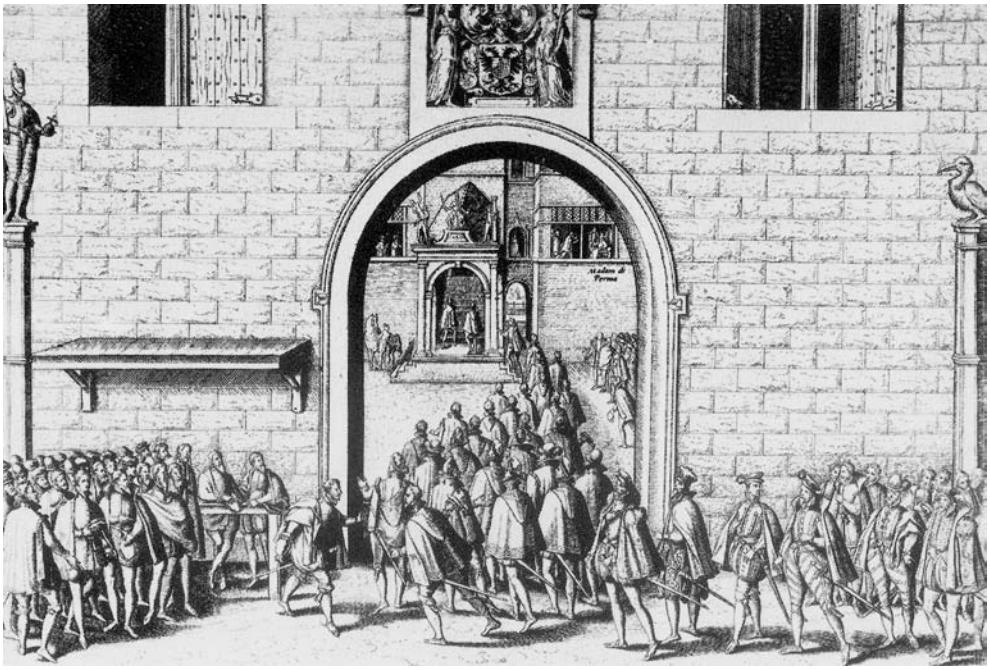

Aanbieding van het Smeekschrift aan Margaretha van Parma; gravure van F. Hogenberg

ders, vliesridders en de overige leden van de Raad van State en de Geheime Raad overlegden met elkaar over inquisitie, plakkaten en de aangekondigde deputatie die namens het Compromis een smeekschrift zou komen aanbieden. Men oordeelde dat de landvoogdes het verzoekschrift in ontvangst kon nemen, op voorwaarde dat de edelen ongewapend zouden zijn. Met betrekking tot de plakkaten was het gezelschap echter verdeeld. Diverse deelnemers pleitten voor afschaffing, maar Egmond, Megen en ook Viglius waren stellig van mening dat men niet zonder plakkaten kon. Uiteindelijk werd besloten dat de plakkaten niet zouden worden afgeschaft, maar dat een verzachting ('moderatie') wel mogelijk was.

Aan het begin van april verzamelden de edelen van het Compromis zich in Brussel voor het aanbieden van het verzoekschrift aan de landvoogdes. Men wachtte enkele dagen tevergeefs op de graven van Culemborg en Bergh, die op het laatste moment over hun deelname waren gaan twijfelen. Desalniettemin kwamen enkele honderden edelen op 5 april bijeen in het Brusselse huis van Culemborg, waar de tekst van het Smeekschrift werd voorgelezen.[29] Vervolgens trok men in een lange stoet naar het paleis van de landvoogdes. Namens de edelen bood Hendrik van Brederode het Smeekschrift aan.

Daarin werd gesteld dat de koninklijke bevelen uit oktober 1565 ('brieven uit het Bos van Segovia') tot onrust en oproer hadden geleid. Deze situatie vormde een bedreiging voor het land, aldus de edelen. Men verzocht een gezant naar de koning af te vaardigen met het verzoek de plakkaten af te schaffen. Ook diende de koning te worden gevraagd de Staten-Generaal bijeen te roepen voor overleg over de godsdienstige situatie. In afwachting van de koninklijke beslissingen, dienden de werking van de plakkaten en het functioneren van de inquisitie te worden opgeschort. De toon van het Smeekschrift was, welbeschouwd, gematigd en de tekst week in feite nauwelijks af van het beleid dat de centrale regering kort tevoren had vastgesteld. Maar in de ogen van landvoogdes en koning was de hele manifestatie ronduit aanmatigend, beledigend en revolutionair.[30]

De volgende dag arriveerden Willem van den Bergh en Culemborg alsnog te Brussel. Zij namen deel aan een ontmoeting van het Compromis met de landvoogdes. Bij die gelegenheid gaf Margaretha van Parma een officiële reactie op het Smeekschrift. Ze zegde toe de verzoeken aan de koning over te brengen en deelde mee dat er al werd gewerkt aan een moderatie van de plakkaten. Ze gaf echter te kennen niet bevoegd te zijn om, vooruitlopend op de koninklijke beslissingen, inquisitie en plakkaten formeel te schorsen. Deze reactie stelde de edelen van het Compromis maar zeer ten dele tevreden. In een tweede verzoekschrift verzochten zij enkele dagen later om meer duidelijkheid, maar de landvoogdes bleef in hoofdlijnen bij haar eerdere standpunt.

De ontevredenheid van de edelen verontrustte de regering. De graaf van Hoogstraten werd op 8 april afgevaardigd om de edelen de moderatie uiteen te zetten. Hij trof de edelen in een vrolijke stemming, in het huis van Culemborg, waar een uitbundige Hendrik van Brederode de leden van het Compromis een

feestmaal aanbood. Ook Oranje, Egmond en Hoorne bezochten die dag Culemborgs huis. Zo wekten zij opnieuw de indruk het Compromis te steunen. Diezelfde dag benoemde men een soort dagelijks bestuur, dat bestond uit Lodewijk van Nassau, Hendrik van Brederode, Willem van den Bergh en Culemborg.

De volgende dag informeerde de landvoogdes de gewestelijke raden en hoven over haar reactie op het Smeekschrift. Ook het Gelderse Hof ontving dit schrijven.[31] De landvoogdes droeg in deze brief de gewestelijke en plaatselijke justitiële autoriteiten op minder streng op te treden tegen de ketters. In feite negeerde de regering daarmee de strenge koninklijke opdrachten in de oktoberbrieven alsnog en schortte zij inquisitie en plakkaten op.

De edelen van het Compromis gingen zich kort daarop 'geuzen' noemen. Daarmee reageerden zij op Berlaymonts bekende, geringschattende opmerking dat het hier slechts bedelaars betrof. Zij maakten van deze spotnaam een erenaam en droegen vanaf nu via diverse symbolen allerlei politieke en godsdienstige boodschappen uit.[32] Als bedelaars, met de bijbetekenis van buitenstaanders, bekritiseerden zij de onbetrouwbare raadgevers van de koning. Met een pseudo-ridderorde stelden zij het huns inziens machteloze optreden van de vliesridders aan de kaak en parodieerden zij ook de H. Eucharistie. Als bedelmonniken uitten zij hun antiklerikalisme. Bovendien lieten de edelen, naar Turkse mode, de baard afscheren en droegen zij lange snorren. Daarmee protesteerden zij niet alleen tegen godsdienstige onverdraagzaamheid, maar zinspeelden zij ook op de mogelijkheid van gewelddadig verzet tegen het koninklijk gezag.

Vrijwel de gehele maand april werd in Brussel hard gewerkt aan de toegezegde verzachting van de plakkaten. Een ontwerp voor deze moderatie werd vertrouwelijk aan diverse gewestelijke hoven en staten voor commentaar gezonden.[33] Maar enkele gewesten werden niet geraadpleegd, zoals Holland, Zeeland en Friesland. Het verhaal ging dat de centrale regering de moderatie alleen wilde bespreken in gewesten met weinig rechten en vrijheden, waar de regeringsmacht groot was en waar de weerstand tegen inquisitie en plakkaten minder zou zijn.

Ook Gelre werd buiten de moderatie gehouden, waarschijnlijk mede op advies van het Gelderse Hof.[34] Ook de mening van Megen zal bij dit besluit een grote rol hebben gespeeld. De Gelderse stadhouder was vanaf eind maart, met een korte onderbreking, tot eind april vrijwel dagelijks aanwezig bij de besprekingen in de Raad van State.[35] Die besprekingen gingen onder meer over de moderatie, plakkaten en inquisitie, het al of niet bijeenroepen van de Staten-Generaal en de zending van Montigny en Bergen naar de koning in Spanje.

Op 28 maart 1566 besprak de Raad van State, in aanwezigheid ook van de leden van de Geheime Raad, de situatie in het gewest Gelre. Cobelius opende de gedachtewisseling met een vooral juridische uiteenzetting. Hij bracht naar voren dat de Geldersen van mening waren, dat voor dit gewest de ordonnanties van het Heilige Roomse Rijk golden. Bovendien, aldus Cobelius, verwezen de Geldersen naar een plakkaat uit 1528 (nog van hertog Karel van Egmond), dat onder meer bepaalde dat

vervolgingen via het stedelijk recht dienden plaats te vinden. Cobelius was ongetwijfeld uitstekend op de hoogte van de Gelderse zienswijze, niet alleen omdat hij sinds 1564 was belast met het conflict tussen de Gelderse standen en het Hof, maar ook dankzij zijn recente, intensieve contacten met de juristen Johan van den Have en Elbertus Leoninus over een nieuwe kanselarijordonnantie.

Hierop nam Viglius het woord en de president benadrukte vooral de politieke kant van de zaak. Hij bracht in herinnering dat de landvoogdes nog onlangs de Geldersen had verzekerd geen reden te zien voor het invoeren van de inquisitie indien het plakkaat uit 1556 werd nageleefd.[36] Volgens Viglius kon dit beleid voor Gelre worden voortgezet; het was zijns inziens niet noodzakelijk hierover eerst toestemming van de koning te vragen.[37] Naar zijn mening zou het invoeren van de inquisitie in Gelre in feite een nieuwigheid betekenen.[38]

Enige weken later concludeerde de Raad van State, in aanwezigheid van Karel van Brimeu, dat de stadhouder in Gelre naar bevind van zaken kon handelen wat betreft de godsdienstplakkaten, al naar gelang de omstandigheden, gebruiken en privileges.[39] Eenzelfde conclusie werd getrokken voor de gewesten Friesland, Overijssel en Groningen. De nieuwe Habsburgse gewesten in het noorden en oosten kregen daarmee een aparte behandeling. In feite erkende de centrale regering dat in deze 'buitengebieden' plakkaten en inquisitie toch al nooit veel hadden voorgesteld, zodat er van hogerhand weinig viel te 'modereren'. Stadhouder Megen kreeg nu min of meer de vrije hand om voor Gelre een eigen, aangepast beleid te voeren.

2
Een Gelders verbond tegen de inquisitie

Tijdens de afwezigheid van stadhouder Megen was de situatie in dit gewest zeker niet uit de hand gelopen, in weerwil van indringende klachten van het Gelderse Hof over hoogverraad en ketterij.[40] In februari 1566 deden geruchten de ronde over ketterse predikaties op het grondgebied van Batenburg.[41] Een maand later ging in Brussel het verhaal dat de hertog van Kleef tot het Compromis was toegetreden en op het punt stond de Nederlanden binnen te vallen. De landvoogdes meende zelfs dat Willem van Kleef daarvoor al troepen aan het werven was, nota bene ook binnen zijn voormalige hertogdom Gelre.[42] Op 22 maart 1566 droeg stadhouder Megen, vanuit Brussel, het Gelderse Hof op deze geruchten te onderzoeken. De naspeuringen leverden echter nauwelijks concrete informatie op.[43] Ook april verliep in Gelre rustig. De commotie rondom het Smeekschrift ging goeddeels aan dit gewest voorbij, ondanks de grote betrokkenheid van leden van de Nijmeegse ridderschap en de vooraanstaande rol van de 'Gelderse' edelen Willem van den Bergh en Floris van Pallandt. De Gelderse bannerheren, ridders en steden volhardden in hun min of meer afwachtende houding.

Dat de Geldersen in het voorjaar van 1566 terughoudend bleven, zou te danken zijn geweest aan de Leuvense hoogleraar Elbertus Leoninus, die hen op de achtergrond waarschuwde tegen onbesuisde acties over inquisitie en plakkaten. Althans, dat schreef vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen, Maximilien Morillon (1516/17-1586), op 7 april 1566 aan Granvelle. Met name aan Leoninus was het te danken, volgens de praatlustige Morillon, dat Culemborg en Bergh maar weinig steun in het Gelderse kregen.[44] Ook de Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have droeg bij aan de rust. Hij beperkte de discussie tot de strikt Gelderse wensen voor een nieuwe kanselarijordonnantie en verwees daarbij niet naar de algemene onrust over plakkaten en inquisitie. De Nijmeegse stadssecretaris uitte in april bij Leoninus zijn bezorgdheid over het optreden van het Gelderse Hof: kanselier en raadsheren zouden te Brussel pogingen in het werk stellen de tekst van het Gelderse concept van een nieuwe kanselarijordonnantie aan te passen. Maar de Leuvense hoogleraar kon hem geruststellen met de mededeling dat het Hof weliswaar commentaar op het concept had gegeven, maar dat de regering deze wijzigingsvoorstellen nog niet had overgenomen. Leoninus adviseerde Johan van den Have verslag uit te brengen aan gedeputeerden van de Landdag (of van de Gelderse kwartieren). Ook deed de Leuvense hoogleraar de suggestie dat elk kwartier enkele gedeputeerden zou aanwijzen, die in Brussel, zodra de politieke situatie gunstig was, de zaak van de Gelderse kanselarijordonnantie officieel zouden kunnen bepleiten.[45]

Ongeveer op het moment dat Leoninus dit advies uitbracht, was het Kwartier van de Veluwe het wachten op concrete resultaten moe. Op 23 april drong de stad Arnhem, namens het kwartier, er bij Nijmegen op aan rapport uit te brengen over de wederwaardigheden van Johan van den Have in Brussel.[46] Nijmegen reageerde per kerende post, vermoedelijk uit vrees het verwijt te krijgen de gemeenschappelijke Gelderse zaak onvoldoende te hebben behartigd, en liet Arnhem ondubbelzinnig weten dat de geheime Unie van 1564 nog altijd van kracht was.[47] Dit Arnhems-Nijmeegse contact luidde een ingrijpende politieke koerswijziging voor Gelre in, ten koste van de behoedzame en terughoudende koers van Elbertus Leoninus en Johan van den Have. De beide steden haalden de discussie over de Gelderse kanselarijordonnantie uit de ambtelijke en juridische sfeer en plaatsten dit onderwerp weer prominent op de Gelderse politieke agenda.

Op grond van de Unie van 1564 kwamen gedeputeerden van de vier Gelderse kwartieren jaarlijks in mei bijeen. De bijeenkomsten vonden steeds in een andere hoofdstad plaats; in 1566 was Zutphen aan de beurt. Nijmegen en Arnhem besloten de kwestie van de kanselarijordonnantie op deze uniebijeenkomst ter sprake te brengen en begonnen vervolgens met de voorbereidingen.[48] Daarvoor bleek veelvuldig overleg nodig, mondeling en schriftelijk, over datum en agendapunten, maar op 5 mei 1566 kon Nijmegen de overige Gelderse hoofdsteden en de standen van het Nijmeegse kwartier oproepen voor de betreffende bijeenkomst te Zutphen.[49] In de oproep vermeldde Nijmegen de belangrijkste gesprekspunten, onder

Elbertus Leoninus; gravure van P.W. van Megen

meer de Gelderse kanselarijordonnantie en de geheime Unie van 1564. Enige dagen later richtte de stad een speciale uitnodiging tot de graaf van Culemborg om, als lid van de ridderschap van het Kwartier van Nijmegen, eveneens aan de Zutphense bijeenkomst deel te nemen, ter bespreking van de 'privileges en vrijheden' van het land.[50] Daarmee was de toon gezet en maakte men zich in Gelre weer op voor een hernieuwde confrontatie met het Hof en de centrale regering.

De Zutphense bijeenkomst kende een rustig begin. Op vrijdagochtend 17 mei begonnen vertegenwoordigers van de standen van de vier kwartieren de beraadslagingen. De lijst met deelnemers vermeldt onder meer de namen van Willem van den Bergh, Floris van Pallandt en Willem van Bronckhorst-Batenburg.[51] De stad Nijmegen was vertegenwoordigd door twee invloedrijke magistraatsleden, Henrick van Beinhem en Willem van Heukelom, die beiden sinds 1554 lid van de Raad waren, vrijwel steeds als schepen en ook regelmatig als burgemeester.[52] Henrick van Beinhem hebben we al ontmoet als één van de vooraanstaande Nijmeegse burgers die in 1546 probeerden te voorkomen, dat een van ketterij verdachte kanunnik door een niet-Nijmeegse rechtsinstantie zou worden vervolgd.[53] Namens Nijmegen was ook Claesmeester Peter Jeern aanwezig, en natuurlijk Johan van den Have.

De Nijmeegse stadssecretaris bracht de aanwezigen op de hoogte van zijn inspanningen voor een nieuwe Gelderse kanselarijordonnantie sinds het najaar van 1565. Hij ging met name in op zijn teleurstellende ervaringen te Brussel. De aanwezigen besloten vervolgens een kleine, maar 'hoge' deputatie naar Brussel af te vaardigen, waarvan onder meer graaf Willem van den Bergh deel zou gaan uitmaken.[54] Het gezantschap kreeg opdracht namens het vorstendom Gelre een verzoekschrift voor een nieuwe kanselarijordonnantie aan de landvoogdes te overhandigen.[55] Ook bespraken de aanwezigen de geheime Gelderse Unie van 1564. Men bevestigde de daarin vastgelegde afspraken. De graaf van Culemborg trad nu ook toe tot dit verbond.

Voor het overige werd het overleg voortgezet over enkele slepende Gelderse kwesties, zoals het Nijmeegse appèlvonnis op het Valkhof en de onenigheid binnen het Kwartier van Roermond over de wijziging van het landrecht. Vervolgens bezocht het gezelschap een plaatselijk wijnhuis, waar de maaltijd werd gebruikt. *Concordia nutrit amorem*, eendracht voedt de vriendschap, noteerde Johan van den Have later in het verslag van deze bijeenkomst.

De prettige verstandhouding tijdens de maaltijd heeft de graaf van Culemborg wellicht aangezet tot een initiatief dat de Gelderse saamhorigheid wel heel erg op de proef zou stellen. Floris van Pallandt had zich tot dusverre nauwelijks ingelaten met de Gelderse beweging voor meer zeggenschap en autonomie. Tijdens de eerste dag van de bijeenkomst heeft hij zich allicht verbaasd over het Gelderse gepraat over vrijheden en privileges. Het moeizame, tijdrovende overleg en 'gedoe' om tot afstemming te komen tussen de onderscheiden standen en kwartieren, met hun grote verschillen en zelfs onderlinge conflicten, zal de ongeduldige graaf zeker

hebben geërgerd. Er waren beslist belangrijkere zaken aan de orde nu heel het land in rep en roer was wegens de godsdienstkwestie. Was het niet raadzaam namens Gelre bij de landvoogdes ook een verzoekschrift in te dienen tegen de inquisitie? Met die vraag heropende Culemborg op 18 mei de Gelderse bijeenkomst.[56]

Diverse aanwezigen moeten hebben geweten van vergelijkbare initiatieven vanuit Brabant, Vlaanderen en mogelijk ook Holland.[57] Willem van den Bergh en Floris van Pallandt, sinds de vorige maand tezamen met Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode min of meer de leiders van het Compromis der Edelen, waren ongetwijfeld goed op de hoogte van deze ontwikkelingen. Zij hebben beslist overwogen wat extra politieke druk vanuit Gelre voor de zaak van het Compromis en voor hen persoonlijk zou kunnen betekenen. De graaf van Culemborg had daarenboven een concrete aanleiding om het godsdienstvraagstuk naar voren te brengen. Al enige tijd vonden er binnen zijn graafschap in alle openheid predikaties plaats. Deze situatie leidde tot grote spanningen in het graafschap. Culemborgse protestanten hadden de graaf om een vrije godsdienstuitoefening verzocht; vanuit katholieke zijde was daartegen een protest aangeboden.[58]

De aanwezigen bespraken vertrouwelijk een eerste concept van een Gelders verzoekschrift tegen de inquisitie.[59] Met name de vertegenwoordigers van de stad Zutphen hadden aarzelingen over een dergelijk verzoekschrift en zij wilden nader beraadslagen binnen het eigen kwartier, alvorens hun instemming te geven. Afgesproken werd dat in alle kwartieren een dergelijk overleg zou plaatsvinden. Aan het slot van de dag beloofde het gezelschap onder ede geheimhouding en ging uiteen.[60]

De volgende dag, zondag 19 mei 1566, vond opnieuw een geheim overleg plaats over het thema 'inquisitie'. Men besprak dit keer een concept voor een Gelders verbond ('confederation' of 'verbontenis') tegen de inquisitie.[61] Vermoedelijk namen Willem van den Bergh, Floris van Pallandt en Willem van Bronckhorst-Batenburg aan deze geheime beraadslaging deel: zij waren die zondag nog in Zutphen aanwezig.[62] Omdat de verbondstekst expliciet vermeldt dat enige kleine steden en ridderschappen niet aanwezig waren, mogen we aannemen dat vertegenwoordigers van de vier Gelderse hoofdsteden wél aan deze geheime bijeenkomst hebben deelgenomen.

De teksten van het verzoekschrift en het verbond tegen de inquisitie verdienen een nadere analyse. In het verzoekschrift gaven bannerheren, ridderschappen en steden van Gelre 'in aller oitmoit seer dienstlick to kennen', dat zij er al vaker op hadden gewezen dat de inquisitie in Gelre nooit was ingevoerd. De Geldersen hadden begrepen dat het voornemen bestond de inquisitie én de plakkaten in te voeren. De gevolgen daarvan zouden ernstig zijn, zoals willekeurige veroordelingen, beschadiging van Gods eer en het christelijk geloof, aantasting van het gezag van de koning, vermindering van de welvaart en oproer en wanorde. Plakkaten en inquisitie dienden dan ook te worden afgeschaft. De Geldersen wensten als 'lid-

maten' van het Heilige Roomse Rijk te worden behandeld. Wie zich tegen God en de christelijke leer keerde, mocht inderdaad niet ongestraft blijven. Maar vervolging en bestraffing dienden volgens de stad- en landrechten plaats te vinden, aldus het Gelderse verzoekschrift.

De toon van dit rekest was nogal radicaal en ook principieel. Er werd onomwonden gepleit voor afschaffing van inquisitie en plakkaten. In dat opzicht is dit Gelderse verzoekschrift te vergelijken met het felle conceptverzoekschrift vanuit het gewest Holland, dat in zomer van 1566 zou worden opgesteld. In dit Hollandse concept werd ook nog gepleit voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Dat element ontbreekt in het Gelderse concept, omdat de Geldersen in beginsel op grond van het *ius de non evocando* niet voor dergelijke 'buitenlandse' bijeenkomsten konden worden opgeroepen. Ook Brabant en Vlaanderen stelden verzoekschriften op; daarin lag de nadruk op het behoud van de privileges.[63]

In de tekst van het Gelderse verbond tegen de inquisitie werd in grote lijnen dezelfde redenering gevolgd als in het verzoekschrift, zij het in uitvoeriger bewoordingen. Bannerheren, ridderschappen, hoofd- en kleine steden hadden, zo blijkt uit het begin van de verbondstekst, begrepen dat er stemmen opgingen voor het invoeren van de inquisitie. Maar de Geldersen wezen, als leden en onderdanen van het Rijk, vreemde en ongebruikelijke rechtsprocedures krachtig van de hand. De inquisitie was in strijd met de goddelijke en wereldlijke orde en stond ook op gespannen voet met vrijheden en privileges. Ze zou leiden tot aantasting van de orde, veiligheid, recht, gezag en goede gebruiken en zou ook de standen hun vrijheden en privileges ontnemen. Inquisiteurs ('personen van geringe eer') zouden proberen alle inwoners in hun macht te krijgen en vormden daarom een bedreiging voor ieders lijf en goed. Zij voerden immers de confiscatieplakkaten uit. Hun optreden was ten nadele van de hoogheid van de koning. Bovendien was de inquisitie ongunstig voor handel, koopmanschap, ambachten en nering. Het gewone volk zou vervolgens in opstand komen, zodat 'erschrickelicke confusion ende onorderong aller dingen soll erfolgen'.

Om die redenen, zo vervolgt de tekst, en omwille van de goede vrede en rust hadden de standen van Gelre het raadzaam gevonden een verbond op te richten, in navolging van eerdere Gelderse verbonden, zoals die van 1418 en van 1564. Op grond van dit nieuwe verbond zou men er alles aan doen om de invoering van inquisitie, plakkaten en wat dies meer zij tegen te gaan. Men getuigde voor God en de hele wereld, dat niets zou worden ondernomen dat strekt tot oneer van God en Zijn naam, of tot vermindering van de hoogheid van de koning. De ondertekenaars wilden juist dat misdragingen tegen God en de christelijke leer werden bestraft, maar dan wel volgens de gebruikelijke stedelijke en landelijke rechten. De leden van het verbond zouden elkaar bijstaan wanneer zij ten gevolge van dit verbond gevaar liepen. Hiervoor golden de afspraken en procedures van de geheime Unie van 1564: een klacht werd aangemeld bij een hoofdstad, die daarop de bannerheren, ridderschappen en overige hoofdsteden zou waarschuwen.

De tekst van het Gelderse verzoekschrift en vooral die van het verbond tegen de inquisitie was politiek zeer doordacht. Sommige passages waren vrijwel woordelijk afkomstig uit het Compromis der Edelen van december 1565.[64] Andere delen waren gebaseerd op de vijftiende-eeuwse Gelderse confederaties en unies, waarmee de standen hun positie ten opzichte van het landsheerlijk gezag hadden versterkt en verzelfstandigd. Bovendien werd verwezen naar de recente Gelderse ongenoegens over de lossere band met het Duitse Rijk, de 'buitenlandse' en ongebruikelijke rechtsprocedures en over de aantasting van de privileges en vrijheden. De al bestaande Unie van 1564 kreeg nu een bredere doelstelling: ze diende niet alleen meer ter bescherming van de aloude Gelderse rechten en vrijheden, maar had nu ook een taak wanneer de Geldersen 'des gelovens halven' werden vervolgd. Het Gelderse verbond tegen de inquisitie, kortom, was een vernuftige combinatie van de aloude Gelderse wensen over autonomie en vrijheid en de meer recente, algemeen-Nederlandse oppositie tegen inquisitie en plakkaten.

Wie de tekst heeft opgesteld is vooralsnog niet bekend. De auteur moet misschien gezocht worden in kringen rond graaf Willem van den Bergh, die ook al deelnam aan de Unie van 1564. Mogelijk is dr. Diederik Wier de tekstschrijver. Deze jurist, zoon van de Gelderse geneeskundige Johannes Wier, was op dat moment in dienst van graaf Willem van den Bergh en beschikte waarschijnlijk over de vereiste juridische kennis en het politieke inzicht voor het schrijven van een dergelijk manifest.

De vraag was natuurlijk of deze opzienbarende voorstellen voor een verzoekschrift en een nieuw geheim verbond konden rekenen op de brede steun van achterban van de standen van de vier afzonderlijke Gelderse kwartieren.

PREDIKATIES EN POLITIEKE ONRUST

1
Politiek-bestuurlijke beraadslagingen

Wat in het voorjaar van 1566 voor het gehele gewest Gelre gold, ging ook op voor de hoofdstad Nijmegen: de commotie rondom inquisitie, plakkaten en het Smeekschrift der Edelen vond aanvankelijk maar weinig weerklank. De Nijmeegse politieke agenda werd in die eerste maanden van 1566 vooral beheerst door lokale aangelegenheden. De meesters van de ambten en broederschappen hadden nog steeds bezwaren tegen het besloten politieke systeem van Raad en Sinter Claesgilde. Tijdens de keurdag van 2 januari 1566 werden weliswaar twee nieuwe raadsleden gekozen, maar daarmee bedroeg het aantal bezette raadszetels nog steeds maar negentien, in plaats van het voorgeschreven aantal van 24. Bovendien betrof de verkiezing twee voormalige meesters van het Sinter Claesgilde; het jaar tevoren waren drie van de vier nieuwe raadsleden gewezen Claesmeesters.

Sinds september 1565 voerden de meesters van de ambten en broederschappen hun al vermelde procedure bij het Gelderse Hof over de kosten van stedelijke rechtsprocedures.[1] Enkele weken na de verkiezingen van 1566 pakten de gewestelijke autoriteiten deze zaak weer op. Deze gang van zaken riep ongetwijfeld ergernis op bij de heersende Nijmeegse politieke klasse van raadsleden en Claesmeesters, die zo hechtten aan de Nijmeegse politieke en juridische autonomie, maar die juist op dat punt 'in de rug' werden aangevallen vanuit de eigen burgerij.[2]

De verkiezingen van januari 1566 hadden een opmerkelijk resultaat. Voor het eerst sinds 1548 werd Maarten van Andelst weer tot burgemeester gekozen. Wegens zijn politieke en godsdienstige houding had hij gedurende vrijwel de gehele jaren vijftig geen deel uitgemaakt van de Raad, maar in 1562 kreeg deze vooraanstaande burger eerherstel en kon hij zijn zetel weer innemen. Een invloedrijke rol speelde Maarten van Andelst aanvankelijk niet; pas in 1564 werd hij weer schepen. In 1563 was hij nog gepasseerd bij de burgemeestersverkiezing, maar in 1566 was zijn 'derdedeel' opnieuw aan de beurt, en dit keer was het raak. De verkiezing van Maarten van Andelst moet de gewestelijke autoriteiten met zorg hebben vervuld. De tweede burgemeester was Johan Touman, die sinds 1557 deel uitmaakte van de Raad. Deze bestuurder had het al diverse keren tot schepen gebracht, maar hij was nog niet tot eerder burgemeester gekozen.[3]

Ingrijpende godsdienstige gebeurtenissen deden zich in het voorjaar van 1566

te Nijmegen niet voor. We zagen al dat de stad zich weliswaar verzette tegen de publicatie van de besluiten van het Concilie van Trente, maar dat was vooral een politieke aangelegenheid.[4] In februari 1566 werden enkele personen wegens 'ketterij' uit Nijmegen verbannen, onder meer op verdenking van wederdoperij, maar ook deze gebeurtenis gaf geen aanleiding tot veel onrust.[5] De blikseminslag die op 14 februari 1566 de toren van de Sint-Steven ernstig beschadigde, heeft wellicht tot meer beroering geleid. 'Moge God ons voor meer ongeluk behoeden', noteerde rekenmeester Wolter Stevens die dag in zijn rekenboek.[6]

Toen op 27 en 28 mei 1566 de standen van het Kwartier van Nijmegen bijeenkwamen om het resultaat van de geheime Zutphense bijeenkomst over plakkaten en inquisitie te bespreken, was de situatie in de stad rustig.[7] De opkomst tijdens deze Nijmeegse kwartierdag was hoog.[8] Onder de vele aanwezige ridders waren enkele prominente Gelderse leden van het Compromis der Edelen: Floris van Pallandt, Willem van Batenburg en diens broer Diederick van Bronckhorst-Batenburg. Aangenomen mag worden dat leden van de Nijmeegse Raad en ook de meesters van het Sinter Claesgilde in groten getale aanwezig waren. Verder namen vertegenwoordigers van de steden Tiel en Zaltbommel aan de bijeenkomst deel.[9] De Nijmeegse kwartierdag ging unaniem akkoord met het voorstel om in Brussel een verzoekschrift tegen de inquisitie aan te bieden en wees uit de aanwezigen enkele vertegenwoordigers aan voor de Gelderse deputatie die het rekest moest gaan overhandigen. Ook het verbond tegen de inquisitie kreeg de steun van de gehele kwartierdag en alle aanwezigen ondertekenden ter vergadering de verbondstekst.[10]

Tegelijkertijd met de Nijmeegse bijeenkomst, vond in Arnhem het overleg plaats van de standen van het Veluwse kwartier.[11] Ruim twintig ridders en vijftien vertegenwoordigers van de steden Arnhem, Harderwijk, Elburg en Wageningen bespraken op 27 mei de geheime Gelderse Unie,[12] de stand van zaken rondom een nieuwe kanselarijordonnantie en, 'onder geheimhouding', het Gelderse verzoekschrift en het verbond tegen de inquisitie. Ook hier gingen de deelnemers akkoord, al maakte de stad Arnhem een klein formeel voorbehoud, omdat men nog intern overleg moest voeren met 'het corpus' van de stad. Twee weken later had het Arnhemse stadsbestuur de besluitvorming over deelname echter nog niet afgerond.[13]

Ook de stad Zutphen belegde op 27 mei een speciale kwartierdag over de inquisitie. Daarbij was graaf Willem van den Bergh aanwezig die, naar eigen zeggen, vooral bij de vertegenwoordigers van de stad Zutphen bezwaren moest wegnemen.[14] Maar deze stad bleef de nodige aarzelingen houden bij de hele onderneming en wees geen vertegenwoordigers aan voor de Gelderse deputatie.[15]

In Roermond vond de belegde kwartierdag geen doorgang, nota bene wegens een te geringe opkomst.[16] Het slepende conflict tussen ridderschap en steden over het nieuwe landrecht belemmerde iedere aanzet voor een eensgezind geluid vanuit dit kwartier. Pas op 20 juni zouden de standen opnieuw proberen een overleg te voeren over het verzoekschrift en het verbond tegen de inquisitie.

Nijmegen was niet gelukkig met de Zutphense aarzelingen en het Roermondse uitstel. De stad startte een intensieve campagne om deze kwartieren tot deelname aan de Gelderse actie te bewegen. Nijmegen probeerde Zutphen ervan te overtuigen dat het verbond tegen de inquisitie niet ten nadele van de koning was, maar enkel was bedoeld voor het behoud van de eigen, Gelderse rechtsbevoegdheden.[17] Ridderschap en steden van het Roermondse Overkwartier werden door Nijmegen afzonderlijk benaderd en gevraagd de onderlinge geschillen bij te leggen.[18]

De standen van het Overkwartier gingen op 20 juni, na lang beraad en met veel voorbehoud, akkoord met de Gelderse plannen.[19] Maar de steden bleven twijfelen over de zin van een verbond tegen de inquisitie en bleken veel moeite te hebben met een door Nijmegen 'nagezonden artikel' voor dit verbond.[20] Op 6 juli kwamen de steden en ridderschap van het Overkwartier opnieuw bijeen voor overleg over de inquisitie en het verbond. De Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have was daarbij aanwezig, om te moeten constateren dat de opkomst wederom te gering was voor besluitvorming, zodat het onderwerp opnieuw werd uitgesteld, dit keer tot 1 augustus.[21]

Zo ging ook juli voorbij zonder dat de standen van de vier Gelderse kwartieren tot overeenstemming wisten te komen. In feite waren het Gelderse verzoekschrift en het verbond tegen de inquisitie vooral een aangelegenheid van het Kwartier van Nijmegen, het gedeelte van Gelre dat onder aanvoering stond van 'oppositieleider' Nijmegen en waar het Compromis der Edelen opvallend veel steun had gekregen. Juist in het Kwartier van Nijmegen ging in de maanden juni en juli het godsdienstvraagstuk steeds nadrukkelijker spelen. Op het grondgebied van de graaf van Culemborg en dat van bannerheer Willem van Batenburg vonden nog steeds openlijk predikaties plaats.[22] Sinds juni gebeurde dat ook in Hedel, een heerlijkheid van graaf Willem van den Bergh, waar een onbekende predikant 'zeer ketters en schandaleus' preekte en daarbij werd gesteund door de plaatselijke pastoor.[23] Stadhouder Megen meende in juli dat te Nijmegen dagelijks heimelijke predikaties plaatsvonden in de buurt van de Antoniusplaats; ook maakte hij melding van een gerucht dat op 21 juli even buiten Nijmegen, op het oude Jodenkerkhof, een predikatie zou plaatsvinden.[24]

Toen in de loop van juni meer en meer bleek dat de Gelderse steun voor een verbond en een verzoekschrift tegen de inquisitie te gering was voor een eensgezind en krachtig optreden, verlegde de stad Nijmegen het accent naar de Gelderse wensen voor een nieuwe kanselarijordonnantie naar eigen ontwerp. Nijmegen hervatte het overleg hierover met Elbertus Leoninus en ook met stadhouder Megen.[25] Vermoedelijk werd Nijmegen er daarbij op gewezen dat de landvoogdes bepaald niet zat te wachten op een of andere Gelderse versie van het Compromis der Edelen. Tegen een eventueel verzoekschrift over de inquisitie bestond misschien minder bezwaar. Nijmegen liet althans bij diverse gelegenheden weten dat stadhouder Megen en Leoninus hun steun hadden toegezegd voor het aanbieden van twee verzoekschriften, namelijk tegen de inquisitie en voor een nieuwe

kanselarijordonnantie. Omwille van een nieuwe kanselarijordonnantie riep Nijmegen daarbij Roermond en Zutphen op de eenheid te bewaren.[26]

Terwijl de Geldersen op instigatie van Nijmegen moeizaam delibereerden over privileges, plakkaten en inquisitie, nam het Gelderse Hof een afwachtende houding aan. De stadhouder verbleef vrijwel al die tijd buiten Gelre, hetgeen de communicatie met de overige leden van het Hof ernstig bemoeilijkte. Het kwam zelfs voor dat de raadsheren niet wisten waar de stadhouder zich ophield.[27] Bovendien was het voor alle partijen onduidelijk welke houding de stadhouder zou gaan innemen over kwesties als kanselarijordonnantie, predikaties, plakkaten en inquisitie. Het Hof informeerde Viglius op 1 juni 1566 weliswaar terloops over 'alle de conventiculen, particuliere lantdagen en quartierdagen die dese landschap dagelix alhier holden',[28] maar liet deze ernstige verwijten verder rusten en volstond met het uitwisselen van informatie met de centrale regering over de predikaties die nu met name in het Kwartier van Nijmegen plaatsvonden.

Halverwege juni verbleef stadhouder Megen echter kort in Gelre, waar hij te Nijmegen overleg voerde over de Gelderse verzoekschriften over inquisitie en kanselarijordonnantie. Ook Elbertus Leoninus was omstreeks die tijd te Nijmegen. Megen en Leoninus hebben ongetwijfeld de angst voor een 'Spaanse inquisitie' proberen weg te nemen. Omstreeks diezelfde tijd ontvingen de Gelderse hoofdsteden van de stadhouder de verzekering, dat er nooit plannen hadden bestaan voor 'eenigen Spaensche of andere gebeurlicke nieuwigheit' en dat de oude rechten zouden worden geëerbiedigd.[29] Na zijn korte bezoek aan Nijmegen verliet de stadhouder Gelre weer snel voor overleg met de centrale regering te Brussel.

Begin juli kwamen de leiders van het Compromis der Edelen bijeen te Lier, tussen Mechelen en Antwerpen. Aanwezig waren de graven Lodewijk van Nassau, Hendrik van Brederode en, vanuit Gelre, Willem van den Bergh en Floris van Pallandt. Willem van den Bergh was waarschijnlijk in gezelschap van zijn raadsman dr. Diederik Wier, die ik eerder noemde als de mogelijke auteur van het Gelderse verbond tegen de inquisitie. Willem van den Bergh had Diederik Wier intussen aangewezen om hem te vertegenwoordigen in de Gelderse deputatie die het verzoekschrift tegen de inquisitie moest gaan aanbieden.[30] De leiders van het Compromis besloten de edelen bijeen te roepen te Antwerpen, maar op aandringen van de prins van Oranje werd de bijeenkomst verplaatst naar Sint-Truiden, op het grondgebied van de prins-bisschop van Luik.

In Antwerpen zelf was de situatie explosief en er dreigde nota bene bijna een gewelddadige confrontatie tussen leden van de voormalige Liga van hoge Edelen. Waarschijnlijk in opdracht van de landvoogdes had Megen zich begin juli naar Antwerpen begeven, de belangrijkste handelsstad van de Nederlanden, om ter plaatse de politieke en godsdienstige situatie te beoordelen. Het gerucht ging weldra dat de Gelderse stadhouder soldaten in de Kempen had gelegerd om Antwerpen met geweld in te nemen. Ook Aremberg, de stadhouder van Groningen,

Friesland en Overijssel, zou gewapend naar Antwerpen optrekken. Naar aanleiding van deze geruchten vertrokken Brederode, Culemborg, Lodewijk van Nassau en andere edelen spoorslags naar Antwerpen om Megen opheldering te vragen. Hendrik van Brederode trok met veel vertoon de Scheldestad binnen, in het gezelschap van 150 volgelingen die als geuzen waren uitgedost. Hij werd er met veel enthousiasme en als redder begroet. Met groot gevolg bezocht Brederode het Antwerpse stadhuis, waarna het gerucht ging dat de stad in calvinistische handen zou zijn. Megen verbleef in het huis van de bankier Gaspar Schetz, heer van Grobbendonk. 's Nachts werd de Gelderse stadhouder daar belegerd door een menigte van honderden mensen, die onderwijl 'ketterse' liederen zongen en die hem nog de volgende ochtend de doorgang beletten. Een aangeslagen Karel van Brimeu kon pas na de nodige inspanningen zijn onderkomen ontvluchten, om de stad onmiddellijk te verlaten.

Tezamen met Aremberg kwam de Gelderse stadhouder kort daarop in Breda aan, waar hem wederom een vijandig onthaal wachtte.[31] Dit keer deed het gerucht de ronde dat Megen en Aremberg, na het mislukken van hun aanslag op Antwerpen, Breda wilden innemen. Ook in Breda verzamelde zich voor de herberg van de beide stadhouders een menigte mensen die tot diep in de nacht op de been bleef. Megen en Aremberg wisten te ontsnappen en kwamen omstreeks 19 juli te 's-Hertogenbosch aan, een stad waarmee Megen persoonlijk al geruime tijd op zeer slechte voet stond wegens ernstige financiële meningsverschillen.[32] Zij werden opnieuw vijandig bejegend.[33] Vervolgens ging de reis naar Gelre.

Voor Megen stond nu wel vast welke beleidslijn moest worden gevolgd in het nog betrekkelijk rustige en veilige Gelre. De Gelderse stadhouder zou zich van nu af aan ondubbelzinnig keren tegen alles wat neigde naar onrust, predikaties en oppositie. Zijn beangstigende Antwerpse en Bredase avonturen hadden bij hem ongetwijfeld herinneringen opgeroepen aan de dramatische dood van zijn grootvader, Guy van Brimeu, heer van Humbercourt. Deze invloedrijke en trouwe dienaar van het Huis Bourgondië was in 1477 te Gent, tijdens de volksopstand na de dood van Karel de Stoute, als 'verrader van Vlaanderen' ter dood gebracht.

Na zijn aankomst in Arnhem stelde de Gelderse stadhouder onmiddellijk orde op zaken. Hij verzond een missive naar Nijmegen waarin hij de stad sommeerde op te treden tegen de predikaties die volgens hem dagelijks binnen de stad zouden plaatsvinden. Ook waarschuwde hij voor mogelijke predikaties even buiten de stad. De stadhouder kondigde verder aan niet te zullen dulden dat er via predikaties allerlei 'nieuwigheden' zouden worden ingevoerd. Op grond van een recent plakkaat (van 3 juli 1566)[34] waren de predikaties, openlijk of heimelijk, opnieuw strafbaar gesteld: Nijmegen diende dat plakkaat te publiceren en strikt uit te voeren.[35] Een week later droeg Megen alle Gelderse steden kortaf op aanwezig te zijn bij een speciale bijeenkomst te Nijmegen, vanaf 4 augustus, om daar aan te horen wat hij hun had te melden over het handhaven van orde en rust in Gelre.[36]

De toon van deze opdrachten was ongebruikelijk dwingend. Daar had de nu

gedecideerde stadhouder zijn redenen voor. In juli was de spanning in de Nederlanden ernstig toegenomen. De regering in Brussel moest concluderen, dat de toestand sinds de aankondiging van de moderatie in feite uit de hand was gelopen. Op steeds meer plaatsen vonden nu openlijk predikaties plaats, en vaak waren de toehoorders gewapend. Zelfs in Brussel trokken groepjes calvinisten door de straten, liederen en psalmen zingend, 'Vive le Geus' roepend. Men vreesde een bloedige volksopstand. De landvoogdes zag zich genoodzaakt Willem van Oranje en Lamoraal van Egmond af te vaardigen naar de edelen die te Sint-Truiden bijeen waren. Willem van Oranje wist zich enkele dagen later ook te verzekeren van de eervolle opdracht in Antwerpen orde op zaken te stellen. De prins werd in Antwerpen als een vorst onthaald. Hendrik van Brederode begroette hem beleefd en keerde terug naar Sint-Truiden. Het lukte Oranje inderdaad de rust in Antwerpen te herstellen. De prins was nu heer en meester in deze machtige handelsstad en de landvoogdes was in feite de zeggenschap over Antwerpen kwijt.

In het Luikse Sint-Truiden hielden edelen van het Compromis hun bijeenkomst om te beraadslagen over geloofsvrijheid, predikaties, samenwerking met de calvinisten en het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Een afvaardiging van de edelen voerde hierover ook overleg met Oranje en Egmond. De eensgezindheid onder de edelen werd ernstig op de proef gesteld, want het Compromis was de greep op de ontwikkelingen in hoog tempo aan het verliezen. Uit vrees voor gewelddadige onlusten en represailles door de regering besloot het Compromis soldaten in wachtgeld te nemen, op kosten van vooral rijke calvinistische kooplieden, die in ruil hiervoor bescherming en vrije geloofsuitoefening eisten. Weer gingen er geruchten over militaire acties door Brunswijk, Aremberg en Megen. Via George von Holl en zijn broers Lodewijk en Johan van Nassau hervatte ook Oranje zijn inspanningen om troepen te werven in Duitsland.[37] Landvoogdes Margaretha van Parma smeekte in paniek koning Filips een helder standpunt in te nemen: hij diende de moderatie te accepteren of hij moest met harde hand tegen de onlusten optreden. Eind juli boden vertegenwoordigers van het Compromis onder leiding van Lodewijk van Nassau de landvoogdes opnieuw een smeekschrift aan. Zij vroegen onder meer volledige godsdienstvrijheid, in afwachting van een bijeenkomst van de Staten-Generaal. Zij lieten de landvoogdes in tamelijk onbedekte termen weten dat het Compromis kon rekenen op militaire steun in de Nederlanden en Duitsland. Ook verzochten zij de landvoogdes om Oranje, Egmond en Hoorne het gezag te geven over de defensie en de openbare orde en veiligheid.

De Gelderse stadhouder was gedetailleerd op de hoogte van wat er zoal door Oranje, Egmond en de edelen van het Compromis werd besproken. Megen wist ook welke stappen er werden gezet om troepen in Duitsland te werven. Wat was zijn bron? Op 24 juli berichtte Megen de landvoogdes dat hij van de besprekingen te Sint-Truiden op de hoogte werd gehouden door een jurist ('un docteur en loix'), die een belangrijke adviseur van de geuzen zou zijn.[38] Deze geheimzinnige jurist

Willem van Oranje; schilderij van Adriaen Thomasz. Key, ca. 1579

kan niemand anders geweest zijn dan dr. Diederik Wier, de persoonlijk adviseur van Oranjes zwager graaf Willem van den Bergh, één van de leiders van het Compromis.[39] Diederik Wier speelde zijn dubbelspel niet belangeloos: Megen had hem een benoeming in de Raad van Brabant of zelfs in de Grote Raad van Mechelen beloofd. Vermoedelijk briefde Megen de van Diederik Wier verkregen informatie via zijn vertrouweling Andries van Anderlecht door aan 'Brussel'.[40]

Megen was dankzij deze spion goed geïnformeerd over Oranjes pogingen om troepen te werven. Van zijn kant was de Gelderse stadhouder echter in overleg met Aremberg en Brunswijk over onder meer het inlegeren van troepen te Deventer.[41] Het toeval wilde dat de Nijmeegse magistraat van deze contacten op de hoogte was via een burgemeester van Deventer. Deze informeerde namelijk zijn zwager, Henrick van Beinhem, de Nijmeegse bestuurder, die in mei 1566 deelnam aan de geheime Gelderse bijeenkomst te Zutphen over het inquisitievraagstuk.[42]

Vanaf zondagavond 4 augustus vond, onder een groeiende spanning, in het dominicanenklooster te Nijmegen de door Megen belegde bijeenkomst van Gelderse steden plaats.[43] In Nijmegen ging nu ook het gerucht, dat de stadhouder met soldaten was gekomen om de stad in te nemen. Ook Harderwijk vreesde voor een militaire bezetting. Tijdens de besprekingen bracht een bode in allerijl de Venlose burgemeester Jan van de Puth ervan op de hoogte dat er tussen Venlo en Tegelen predikaties plaatsvonden.[44] De bijeenkomst leidde niet tot afspraken tussen steden en de stadhouder. Kanselier Adrien Nicolaï, die namens Megen het woord voerde, wees op de gevaren voor het gewest: 'uitheemse' vorsten, onder wie de hertog van Brunswijk, wierven soldaten om Gelre binnen te vallen en kwaadwillenden verspreidden valse geruchten en leugens over de bedoelingen van koning Filips om het land in oproer te brengen. De kanselier riep de steden indringend op predikaties en de verspreiding van 'de valse leer' krachtig tegen te gaan.

Maar de steden bleken niet onder de indruk van dit betoog. Bij monde van de Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have wezen zij in beleefde, maar zeer besliste bewoordingen de legitimiteit van dit overleg af. Volgens Gelderse rechten en gebruiken diende de veiligheid van het gewest te worden besproken in een overleg tussen de landsheer en álle Gelderse standen, aldus Johan van den Have. Ook bracht hij naar voren dat Harderwijk vreesde voor een inlegering van troepen. Verder vroeg Johan van den Have aandacht voor het inquisitievraagstuk. Hij stelde dat het de Geldersen 'tot troost zou strekken' wanneer de stadhouder thans namens de landsheer zou toezeggen dat de inquisitie niet werd ingevoerd.

In de reactie van de stadhouder klonk veel onbegrip door over de formele bezwaren tegen deze bijeenkomst. Het leek hem niet zinvol de veiligheid van de steden te bespreken met ook de bannerheren en ridderschappen, maar indien de steden beloofden predikaties en predikanten te bestrijden, dan was Megen van zijn kant bereid ook bannerheren en ridderschappen over dit vraagstuk bijeen te roepen. De stadhouder sprak tegen dat er plannen zouden bestaan voor een bezet-

ting van Harderwijk. Wel overwoog hij het Huis Schulenborg te versterken, wegens de dreiging van graaf Willem van den Bergh.[45] De stadhouder wees de Geldersen erop dat het al of niet introduceren van de inquisitie ook afhing van de steden zelf: wanneer zij krachtig zouden optreden tegen de predikaties, was er geen aanleiding om in Gelre de inquisitie in te voeren.

Het overleg met de Gelderse steden bracht zo niet de door de stadhouder gewenste rust en volgzaamheid. Graaf Willem van den Bergh trof intussen voorbereidingen voor een gewelddadige confrontatie, zo wist Megen de landvoogdes enkele dagen later te melden, en zou opdracht hebben gegeven kostbaarheden en ook de gehele oogst binnen 's-Heerenberg in veiligheid te brengen. De stadhouder meende ook dat hertog Willem van Kleef, van wie het verhaal ging dat hij Gelre weldra zou binnenvallen om het opnieuw voor zich op te eisen, inmiddels de baard op de wijze van de geuzen droeg.[46] In het Gelderse Overkwartier bemoeide Adriaan van Bylant, heer van Well, zich nu persoonlijk met de almaar voortslepende discussie over het Gelderse verbond tegen de inquisitie. Onder zijn invloed gaven de standen van dit kwartier dan eindelijk hun steun aan het verbond.[47]

In deze sfeer van onophoudelijke geruchten, groeiende onrust, onduidelijkheid en wantrouwen besprak het Nijmeegse stadsbestuur op woensdag 7 augustus de situatie. Om achterdocht over ieders bedoelingen weg te nemen, verklaarden de aanwezige raadsleden, Claesmeesters, rekenmeesters en secretarissen onder ede dat zij niet via een bijzondere eed of gelofte aan de koning waren gebonden, of namens hem geld ontvingen ten nadele van de Nijmeegse privileges en vrijheden.[48] Weer ging het gerucht dat er plannen bestonden voor predikaties buiten Nijmegen, namelijk bij Wijchen op het grondgebied van Willem van Batenburg. De stadhouder droeg Nijmegen op de poorten te sluiten en degenen te verbannen die desondanks de predikaties zouden bijwonen.[49]

Megen had op 4 augustus de Gelderse steden voorgehouden dat er geen aanleiding was voor het invoeren van de inquisitie wanneer zij de predikaties zouden bestrijden. Hij stelde 'Brussel' voor de Geldersen deze toezegging formeel te doen.[50] Maar in regeringskringen begreep men aanvankelijk maar weinig van dit voorstel: nergens in de Nederlanden waren er zo weinig inquisitieactiviteiten geweest als in Gelre, dus waar maakte men zich in dat gewest dan toch druk over? Op 15 augustus gaf de landvoogdes eindelijk toch de gevraagde toestemming: de stadhouder kon de Geldersen beloven dat er geen inquisitie werd ingevoerd, mits zij de predikaties zouden beletten. Maar in de tussentijd was de situatie in Gelre ingrijpend veranderd.

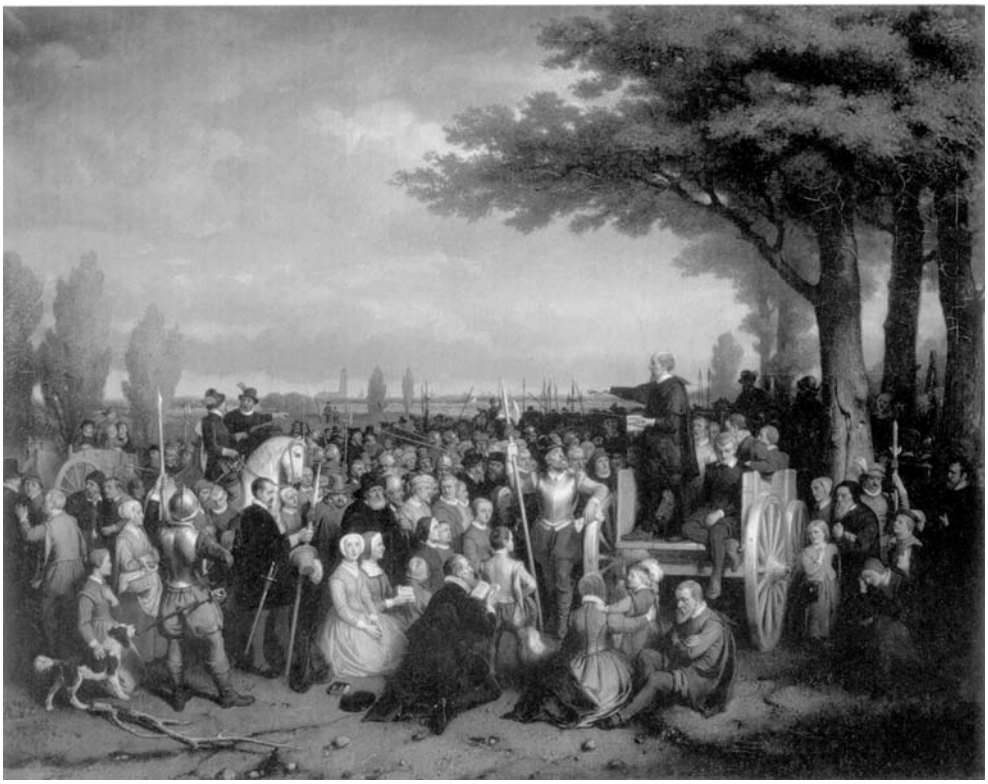

Predikatie bij Utrecht; schilderij van S. de Poorter, 1850

2
Predikaties bij Nijmegen

Op 10 augustus 1566 barstte de bom. Bij het Westvlaamse Steenvoorde zette de felle predikant Sebastiaan Matte enkele luisteraars aan tot het vernielen van de beelden van het Sint-Laurentiusklooster. Die actie luidde een golf van gewelddadigheden in tegen kerken, kapellen en kloosters in de Nederlanden, de Beeldenstorm. De beweging verspreidde zich snel in het Westkwartier van Vlaanderen, dankzij rondreizende predikanten en 'stormers' die van dorp naar dorp trokken. Vanaf 20 augustus werd er vooral in en rondom Antwerpen gestormd. De onlusten in de Scheldestad vonden nu snel navolging in diverse steden in Brabant, Holland en Zeeland. Hier werden de onlusten meestal niet veroorzaakt door rondtrekkende groepen, maar vond meestal een beeldenstorm plaats in een stad, waarna vervolgens ook in de directe omgeving van de stad vernielingen werden aangericht.

Precies op 10 augustus 1566, de dag waarop de Beeldenstorm bij Steenvoorde begon, vond op het Hoogveld even ten zuidoosten van Nijmegen een predikatie plaats, nabij het voormalige en intussen ernstig verwaarloosde Jodenkerkhof.[51] Op diezelfde dag werd er ook gepreekt in de buurt van Roermond en bij Den Bosch.[52] Was dit toeval, of ging het om een gecoördineerde actie? De bij Nijmegen werkzame predikant zou later verklaren dat de 'Nederlandse kerk' hem naar Nijmegen had gestuurd, oftewel, naar zijn zeggen, de kerk van Henegouwen, Artesië, Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland. Hij beweerde ook te handelen op last van de voornaamste edellieden en hij zou beschikken over een schriftelijke opdracht.[53] Binnen Nijmegen ging men er echter vrij algemeen van uit dat de predikant zijn opdracht uit de directe omgeving van de stad had gekregen, namelijk van Willem van Batenburg. Nijmegen vroeg de bannerheer om opheldering, maar een gebeten Batenburg ontkende direct in alle toonaarden iedere betrokkenheid en deed de geruchten af als ronduit boosaardige leugens.[54] Stadhouder Megen meende echter te weten dat de Nijmeegse predikant in opdracht handelde van niemand minder dan de prins van Oranje.[55]

In de vroege ochtend van 10 augustus ging in Nijmegen het nieuws dat er buiten de stad een predikatie zou plaatsvinden. Het Nijmeegse magistraatslid Arndt Kanis hoorde het gerucht tijdens een kerkdienst. Hij waarschuwde onmiddellijk burgemeester Maarten van Andelst, die daarop de Raad bijeenriep voor spoedoverleg. De Nijmeegse Raad besloot formeel, overeenkomstig het bevel van de stadhouder van 8 augustus, het volgen van de predikaties te verbieden en gaf opdracht de stadspoorten te sluiten.[56] Maar in feite was het optreden van de Nijmeegse magistraat minder kordaat dan de officiële besluitvorming doet vermoeden. De Raad zag zich genoodzaakt de predikaties te gedogen.[57] Door de onduidelijkheid van de situatie en ook uit angst voor bloedvergieten kon het stadsbestuur de besluiten niet uitvoeren en handhaven. Later verklaarde een getuige dat hij, op weg naar het Jodenkerkhof, weliswaar voor een gesloten poort was komen te staan, maar dat

deze onmiddellijk voor hem werd geopend.[58] Stadhouder Megen verweet Nijmegen dat niet alle stadspoorten waren gesloten, zodat belangstellenden vanaf de Waalkade met boten konden uitvaren om vervolgens buiten de stad weer aan land te gaan.[59]

's Morgens om 8 uur hadden al vele mensen zich bij het Jodenkerkhof verzameld, in afwachting van de predikant. Sommige bronnen spreken van honderd belangstellenden, andere houden het op vijftig tot zestig mensen. Tussen 9 en 10 uur arriveerde de predikant dan eindelijk. Hij kwam vanuit de richting Wijchen, grondgebied van Willem van Batenburg, en werd ook begeleid door enkele Batenburgse dienaren, van wie sommigen te paard.[60]

Hoe moest stadhouder Megen in deze situatie handelen? De predikaties stonden hem zonder meer tegen. De stadhouder was bovendien zeer beducht voor maatschappelijke onrust en wanordelijkheden in Gelre. Ook maakte hij zich zorgen om zijn persoonlijke veiligheid. Nog voor het uitbreken van de Beeldenstorm weigerde hij daarom tot twee keer toe gehoor te geven aan de opdracht van de landvoogdes om naar Brussel te komen voor overleg.[61] Megen verwees naar de noodlottige dood van zijn grootvader in Gent en vertrouwde de landvoogdes onomwonden toe eveneens voor zijn leven te vrezen wanneer hij het veilige Gelre moest verlaten. De landvoogdes hield echter voet bij stuk en gelastte Megen ten derden male om op 18 augustus in Brussel te verschijnen. Maar de Gelderse stadhouder bleef bij zijn eerdere weigeringen, dit keer omdat hij door de koorts was overmand waardoor hij, zo voegde Megen later toe, 'tot zijn teleurstelling' ten minste acht tot tien dagen niet zou kunnen reizen. Die laatste mededeling deed de stadhouder op 15 augustus, toen hij allicht wist van de gewelddadigheden in West-Vlaanderen.

Megen was bepaald niet roekeloos wanneer het zijn eigen veiligheid betrof. De recente relletjes rond zijn persoon in Antwerpen, Breda en Den Bosch hadden hem extra voorzichtig gemaakt. Van een persoonlijk ingrijpen bij de Nijmeegse predikaties kon dan ook geen sprake zijn: dat zou immers tot nieuwe onlusten kunnen leiden, waarbij de volkswoede zich gemakkelijk ook weer op de stadhouder zelf zou kunnen richten. Bovendien zou het machtige en autonome Nijmegen een gewapend ingrijpen van de stadhouder niet accepteren. Megen wist intussen dat Nijmegen zijn bevelen slechts halfhartig uitvoerde. In de dagen na 10 augustus bleven er vermoedelijk predikaties bij Nijmegen plaatsvinden, in ieder geval op 15 augustus.[62] Mogelijk was het de stadhouder ook bekend dat op 11 augustus opnieuw nabij Venlo werd gepreekt.[63] Twee dagen later ging het gerucht dat er nu ook predikaties op handen waren in de omgeving van Arnhem zelf.[64]

De stadhouder gelastte formeel 'zijn' landsheerlijke officier binnen Nijmegen, richter Johan van Boedbergen, tegen de predikaties op te treden.[65] Tegelijkertijd deed hij Nijmegen de toezegging dat hij zich zou inspannen een inquisitie te voorkomen en hij bood de stad militaire steun aan om de predikaties met harde hand te bestrijden. Mocht men daar prijs op stellen, dan kon Nijmegen een

beroep doen op de ambtmannen van de Overbetuwe, Maas en Waal en ook op de burggraaf.[66] Nijmegen maakte echter geen gebruik van dit aanbod.

Op donderdag 15 augustus beschikte de stadhouder eindelijk over de toestemming van 'Brussel' om zijn belangrijkste politieke troef uit te spelen: hij mocht namens de koning toezeggen dat er geen inquisitie in Gelre zou komen, indien de Geldersen in de godsdienstkwestie naar behoren optraden en verdere predikaties tegengingen. Nog diezelfde dag deelde de stadhouder deze koninklijke toezegging triomfantelijk aan de vier Gelderse hoofdsteden mee. De stadhouder gaf de hoofdsteden toestemming op korte termijn de standen van hun kwartieren op te roepen om over dit voorstel te beraadslagen en beslissingen te nemen.[67]

Maar wat de stad Nijmegen betrof, sloeg de stadhouder met dit voorstel de plank volledig mis. De stad wees het idee van de stadhouder resoluut van de hand.[68] Nijmegen oordeelde dat naar Gelders recht niet de landsheer, maar de hoofdsteden de standen van een kwartier bijeenriepen. Omdat vrede en eendracht geheel Gelre aangingen, voelde de stad echter niets voor afzonderlijke kwartierdagen en ze verzocht de stadhouder de gehele landschap bijeen te roepen. Nijmegen beloofde naar vermogen de predikaties te zullen bestrijden, maar de stad kondigde ook aan zich te willen inspannen voor een oplossing die 'in allen deilen' overeenkwam met 'des heiligen Rijcks ordinantie'.

Vooral die laatste verwijzing naar de Augsburgse godsdienstvrede zette kwaad bloed bij de stadhouder. Megen waarschuwde Nijmegen per omgaande voor Zijne Majesteits bezwaren en 'tornich gemuet'.[69] Tevergeefs probeerde hij Nijmegen op andere gedachten te brengen. Na overleg met Arnhem ontwikkelde Nijmegen een gezamenlijke strategie voor een officiële bijeenkomst van de Gelderse Landdag. Zutphen en Roermond werden benaderd, opdat ook deze kwartieren geen afzonderlijke beslissingen zouden nemen, maar eveneens de stadhouder om een landdag zouden verzoeken. De Nijmeegse opzet slaagde; zelfs het gezagsgetrouwe Zutphense kwartier zag af van een eigen reactie, omdat de gehele landschap het onderwerp moest bespreken.[70] De Geldersen eisten nu unaniem hun traditionele medebeslissingsrecht op en gaven in feite te kennen dat het gewest huns inziens nog altijd een vorstendom van het Heilige Roomse Rijk was.

De stadhouder weigerde de gevraagde landdag bijeen te roepen. Een dergelijke bijeenkomst zou ongetwijfeld worden gedomineerd door de radicale leden onder de bannerheren, ridderschappen en steden. Bovendien duldde de koning geen inmenging van de standen in het godsdienstvraagstuk, ongeacht al of niet terechte verwijzingen naar het traditionele medebeslissingsrecht van de Gelderse standen.

Toen duidelijk was dat de stadhouder de Gelderse standen niet zou convoceren, organiseerde Nijmegen een eigenmachtige bijeenkomst, bedoeld voor gedeputeerden van de Gelderse kwartieren.[71] De stad liet aan Arnhem weten de Geldersen te willen raadplegen over het idee de problemen op te lossen volgens de ordinantie van het Rijk. Bovendien wilde Nijmegen voorkomen dat de stadhou-

der de afzonderlijke kwartieren tegen elkaar zou uitspelen. De bijeenkomst moest leiden tot een gemeenschappelijk en unaniem Gelders standpunt.

Met deze opstelling koos Nijmegen voor een harde lijn door het gezag van de centrale regering en de stadhouder te tarten. Vanwaar dit vertoon van autonomie en onafhankelijkheid? De algehele onduidelijkheid en onrust in de Nederlanden dwong het Nijmeegse stadsbestuur tot optreden. Op 20 augustus was Antwerpen door de Beeldenstorm getroffen. Deze gebeurtenis maakte overal in de Nederlanden grote indruk. Twee dagen later braken ernstige onlusten uit in onder meer Gent, Middelburg en Breda. Ook vonden er beeldbrekingen plaats in Den Bosch. De volgende dag, vrijdag 23 augustus, kwam het ook tot ongeregeldheden in onder meer Doornik, Mechelen, Amsterdam en opnieuw Breda. Bovendien moest in Den Bosch de Sint-Jan het weer ontgelden; daarna volgden plunderingen van kloosters en kerkelijke gebouwen. Daarmee was de Beeldenstorm tot aan de grens van Gelre genaderd. Te vrezen viel dat de onlusten weldra zouden overslaan naar het Nijmeegse kwartier. In het Gelderse rivierengebied, met zijn relatief hoge aantal leden van het Compromis der Edelen, vonden al geruime tijd predikaties plaats op het grondgebied van de graaf van Culemborg, van graaf Willem van den Bergh, van Willem van Batenburg en sinds een week ook bij de hoofdstad Nijmegen.

De maatschappelijke chaos ten gevolge van de Beeldenstorm leek de ineenstorting van het centraal gezag te betekenen. Ook op gewestelijk en lokaal niveau werd het openbaar bestuur ernstig op de proef gesteld. Velen waren totaal overrompeld en leefden in een gevoel van onwerkelijkheid:[72] beeldenstormers die beweerden in opdracht te handelen van de regering of op bevel van hoge edelen, geruchten over rondtrekkende bendes en over moordpartijen op priesters, de dreiging van plunderingen en de onzekerheid over de opstelling van de stedelijke milities. Onder deze omstandigheden kon Nijmegen geen afwachtende houding aannemen en moest de stad zelf orde op zaken stellen om vrede en rust te bewaren.

De onzekere situatie bood echter ook kansen. Stadhouders, stadsbesturen en tal van andere gezagsdragers weigerden nog langer de bevelen van de regering op te volgen.[73] Het eigenmachtige optreden van Nijmegen was zeker geen uitzondering. In het machtsvacuüm kon ook deze stad haar kansen grijpen door als 'vrije Duitse rijksstad' en als aanvoerder van de Gelderse standen een rol op te eisen voor de oplossing van de godsdienstkwestie. Bovendien kon de predikant vermoedelijk op sympathie rekenen in kringen binnen het Nijmeegse stadsbestuur. Enkele magistraatsleden hadden al eerder blijk gegeven van belangstelling voor godsdienstige veranderingen, met name burgemeester Maarten van Andelst en het raadslid Henrick van Beinhem. De Raad koos dezer dagen beslist niet eenduidig voor een reformatie, maar was evenmin bereid de predikaties zonder meer te verbieden, zoals de stadhouder wenste.

Het stadsbestuur stond al met al enigszins ambivalent ten opzichte van het godsdienstvraagstuk en liet zich vooral door bestuurlijke en politieke overwegin-

gen leiden. De fiere toon van Nijmegen tegenover de stadhouder werd namelijk ook ingegeven door plaatselijke politieke ontwikkelingen. Op zaterdag 17 augustus kwam het stadsbestuur in een buitengewone vergadering bijeen om de situatie te bespreken.[74] Aanwezig waren, zoals gebruikelijk, de meesters van het Sinter Claesgilde, maar ook de 32 gedeputeerden.[75] Dezen werden alleen in tijden van grote spanning opgeroepen, wanneer het stadsbestuur zich wilde verzekeren van brede steun onder de bevolking en van de gehoorzaamheid van de stedelijke militie. Sinds 1543 waren de gedeputeerden niet meer opgeroepen.[76]

De aanwezigen bespraken het voorstel van stadhouder Megen. Diens aanbod dat er geen inquisitie kwam wanneer de Geldersen de predikaties verhinderden, werd unaniem van de hand gewezen.[77] De concrete aanleiding voor deze buitengewone bijeenkomst was echter een opzienbarend verzoekschrift, dat op woensdag 14 augustus bij de Raad van Nijmegen was ingediend.[78] Het was op naam gesteld van de Nijmeegse ambten, de broederschappen, het Sinter Claesgilde en de 32 gedeputeerden. Het zou hier, kortom, gaan om een eensgezinde petitie, namens de gehele Nijmeegse gemeente. De inhoud van het verzoek liet aan duidelijkheid weinig te wensen over. De gemeente constateerde dat sinds enkele dagen de 'valse sacramentarische leer' werd gepreekt op het Jodenkerkhof. In het Duitse Rijk hadden keizer en standen deze leer verboden, zoals ook koning Filips dat had gedaan. Door de onrust die zo teweeg werd gebracht, dreigde groot onheil, aldus het verzoekschrift: steden gingen te gronde, handel en nering ondervonden schade. Daarom diende de Nijmeegse Raad krachtig op te treden tegen de predikant en hem naar zijn opdrachtgever te vragen. De stad Nijmegen moest zeker geen eigen koers gaan volgen, maar diende ervoor te waken om niet het 'kwade exempel' voor Gelre te worden.

Tijdens de beraadslagingen bleek echter dat de Claesmeesters niet met de inhoud van het verzoekschrift instemden. Datzelfde gold voor vrijwel alle gedeputeerden. Daarop gelastte de Raad een onderzoek naar de herkomst van deze vreemde petitie.[79] Gelet op de inhoud werd ongetwijfeld gedacht aan kringen rondom de stadhouder, die in diverse brieven en bevelen min of meer dezelfde argumentatie had gebruikt.[80] Enkele dagen later zou worden vastgesteld dat het initiatief inderdaad was uitgegaan van een vertrouweling van stadhouder Megen, namelijk de heer van Gendt.

Hendrik van Gendt beschikte in Nijmegen over een woonhuis, waarschijnlijk op de Jodenberg, en bezat formeel het burgerrecht van Nijmegen.[81] Hij maakte echter geen deel uit van de Nijmeegse magistraat, maar was, integendeel, in dienst van het landsheerlijk gezag. Vermoedelijk was Hendrik van Gendt omstreeks 1560 ambtman en richter in de Overbetuwe en trad hij in die hoedanigheid op als tegenstander van de stad Nijmegen in het geruchtmakende politieke conflict over het Nijmeegse appèlvonnis in de kwestie uit Herwen.[82] Hendrik van Gendt droeg voorts de titel van erfkamerling van Gelre, een ceremoniële erefunctie bij het landsheerlijk gezag.[83]

Onderzoek wees uit dat op 14 augustus 1566 ten huize van de heer van Gendt een bijeenkomst had plaatsgevonden, waaraan onder anderen kerkmeester Derick Kanis en gedeputeerde Johan Poein deelnamen. Zij hadden vervolgens contact gezocht met de meesters van de Nijmeegse ambten en gevraagd de ambten bijeen te roepen voor overleg. Tijdens dat overleg, waarbij ook enkele gedeputeerden aanwezig waren, was de concepttekst van de petitie besproken. De bijeenkomst had echter niet geleid tot een eensgezind standpunt; vooral de aanwezige gedeputeerden hadden het verzoekschrift met veel misbaar afgewezen. Niettemin werd het verzoekschrift aan de Nijmeegse Raad overhandigd.[84]

Het was tijdens de buitengewone raadsbijeenkomst van 17 augustus duidelijk welk gevaar er dreigde, wanneer de ontevreden meesters van de ambten zich zouden gaan bemoeien met het gevoelige godsdienstvraagstuk. We zagen al dat de verhouding tussen stadsbestuur en Sinter Claesgilde enerzijds, en de meesters van de ambten en broederschappen anderzijds reeds geruime tijd gespannen was. Raadsleden en Claesmeesters wisten dat stadhouder en Hof hiervan op de hoogte waren. Nu dreigde het gevaar dat de stadhouder gebruik zou maken van de onvrede onder de meesters van de ambten en broederschappen om zijn wensen over de predikaties door te drukken. Dat was riskant voor de Nijmeegse politieke elite van Raad en Claesmeesters. Een eventueel 'verbond' tussen de meesters en de stadhouder kon zich gemakkelijk keren tegen de gevestigde politieke orde binnen Nijmegen. Het ging nu in feite niet meer alleen om de gewenste godsdienstpolitiek binnen Gelre of om de openbare orde in de stad.

3
Nijmegen laat een predikant toe

In de daaropvolgende week, toen de chaos en de onduidelijkheid in de Nederlanden in hoog tempo groeiden, nam Nijmegen het initiatief voor een Gelders overleg over de godsdienstkwestie. Op 24 augustus 1566 riep de stad de gedeputeerden eigenmachtig bijeen voor overleg, op 1 september, om hun mening te peilen over het Nijmeegse standpunt dat de godsdienstkwestie moest worden opgelost in overeenstemming met de regelgeving in het Heilige Roomse Rijk. De oproep voor de bijeenkomst van Gelderse gedeputeerden was nog maar nauwelijks verzonden of de situatie in Nijmegen veranderde al weer ingrijpend. De predikant die tot dusverre steeds buiten Nijmegen had gepreekt, trok op zaterdagmiddag 24 augustus de stad in. Een grote menigte begeleidde hem, veelal gewapend. Een groep van tien ruiters ging de stoet voor.[85] Weer leek het te gaan om een gecoördineerde actie: op diezelfde dag kreeg in Den Bosch een predikant de beschikking over onder meer de Sint-Jan, werd in Breda het preken binnen de stad toegestaan en liet ook Venlo een predikant toe. De dag daarop probeerden inwoners van Roermond tevergeefs een predikant de stad in te brengen.[86] Misschien dat er sprake

was van enige coördinatie tussen aanhangers van de predikanten in Nijmegen, Venlo en Roermond. Die contacten kunnen zijn verlopen via de familie Van Bracht, die in Nijmegen maar vooral ook in Venlo tot de actieve aanhangers van de predikant behoorde.[87] Het is ook mogelijk dat Adriaan van Bylant, heer van Well, hierbij een rol heeft gespeeld. Dit eigenzinnige heerschap uit het Overkwartier, die al jaren één van de lastigste tegenstanders van het Habsburgse gezag was, verzorgde namens het Compromis het werven van aanhangers in Gelre. Adriaan van Bylant verbleef die 24e augustus in Nijmegen. Al snel ging het gerucht dat hij achter het invoeren van een predikant zou zitten.[88]

Wegens de onzekerheid over de bedoelingen van de Turken in het Middellandse-Zeegebied had koning Filips II ruim de tijd genomen voor zijn reactie op het Smeekschrift en de moderatie. Begin augustus formuleerde het Spaanse Hof op papier enige concessies. Zo wilde de koning onder voorwaarden akkoord gaan met een voorlopige schorsing van de inquisitie. Maar tegelijkertijd liet hij de landvoogdes weten, dat zij de Staten-Generaal niet mocht bijeenroepen over deze kwestie. Ook verbood hij haar nog langer met de gewestelijke standen te overleggen over een moderatie. In Spanje wilde men van geen concessies aan 'ketters' weten en maakte men een begin met het werven van troepen. Maar de officiële reacties van de koning en ook de speciale instructies voor de landvoogdes verzwegen dit beleid. Toen de koninklijke correspondentie in Brussel arriveerde, op 12 augustus, waren de geringe en verhullende toezeggingen toch al weer achterhaald door het uitbreken van de Beeldenstorm.[89]

Vanaf 21 augustus vond te Brussel topoverleg plaats tussen de landvoogdes, enkele leden van de Geheime Raad en de Vliesridders. Megen was niet aanwezig, officieel omdat hij nog te ziek zou zijn. De Gelderse stadhouder was wel in staat geweest zijn zienswijze schriftelijk, en vermoedelijk mondeling via vertrouweling Andries van Anderlecht, aan de landvoogdes kenbaar te maken.[90] Hij adviseerde onder meer de hertog van Brunswijk in de arm te nemen, zodat diens troepen de orde konden herstellen. Oranje, Egmond, Hoorne en Hoogstraten wezen deze suggestie zonder meer van de hand. Zij waren niet bereid tegen de stormers op te treden als de predikaties werden verboden.

Aan het Brusselse hof was het intussen een komen en gaan van bodes met al maar nieuwe onheilsboodschappen. De Beeldenstorm had zich razendsnel vanuit Antwerpen verspreid, en er waren onlusten uitgebroken in Breda, Gent, Middelburg, Den Bosch en korte tijd later ook in Amsterdam en Utrecht. Er gingen geruchten over mogelijke aanslagen op leden van de regering en op de landvoogdes zelf. Margaretha van Parma wilde uitwijken naar Henegouwen, maar zij werd door enkele Vliesridders min of meer gedwongen in Brussel te blijven, omdat haar vertrek de ineenstorting van de regering zou betekenen, met ernstige gevolgen voor de vrede en veiligheid in het land.

Onder deze omstandigheden dwongen de hoge edelen op 23 augustus de land-

voogdes een akkoord met het Compromis af. Op grond van dit akkoord zou de inquisitie worden afgeschaft, werden de plakkaten verzacht en kregen de edelen de toezegging dat zij niet werden vervolgd voor hun optreden tot dusverre. De landvoogdes zou zich inspannen voor een bijeenkomst van de Staten-Generaal voor het regelen van de godsdienstkwestie. Predikaties waren voortaan toegestaan op die plaatsen waar ze tot dusverre hadden plaatsgevonden. De edelen van het Compromis, van hun kant, beloofden als trouwe vazallen van de koning naar vermogen de orde te handhaven, kerken en geestelijken te beschermen en zegden nu ook toe hun Compromis te ontbinden.

Mogelijk was men in kringen rond de Nijmeegse predikant op de hoogte van de ontwikkelingen in Brussel, toen men op zaterdag 24 augustus de predikant de stad invoerde. De stadhouder eiste op scherpe toon per omgaande uitleg van Nijmegen en waarschuwde opnieuw voor de ongenade van de koning.[91] Voor de stadhouder bewezen de gebeurtenissen in de Gelderse hoofdstad opnieuw dat harde maatregelen noodzakelijk waren, mede omdat nu ook 'goedwillende mensen' zich uit angst bij de geuzen gingen aansluiten. Megen waarschuwde de landvoogdes dat de geuzen in Saksen en Hessen soldaten wierven. Bovendien meende hij dat Willem van Kleef zich opmaakte om Gelre gewapenderhand te heroveren en dat deze voormalige hertog van Gelre bovendien met Oranje en Egmond overleg had over het invoeren van de Augsburgse Confessie.[92]

Maar wat moest Margaretha met deze informatie van de Gelderse stadhouder? Megen, ziek of niet, had de landvoogdes in deze moeilijke dagen in de steek gelaten. Het ontbrak haar aan geld, daadkracht en politieke mogelijkheden om op te treden, in Gelre en elders. Aangeslagen meldde zij de Gelderse stadhouder dat het akkoord haar was afgedwongen. Ook vertrouwde zij hem toe, dat ze in feite in Brussel gevangen werd gehouden. Voor het overige kon zij hem voor dit moment slechts bedanken voor al zijn informatie en hem verzoeken haar op de hoogte te blijven houden van alle troepenbewegingen van de geuzen.[93]

In Nijmegen kwam het stadsbestuur in actie om de openbare orde en veiligheid te bewaken. Omwille van de rust in de stad bezochten enkele raadsleden de dominicanen, de franciscanen en de regulieren, omdat er klachten over deze kloosters waren: 'by avondt und ontyden' zouden daar wapens naar binnen worden gebracht.[94] Maar het resultaat van deze inspectie is niet bekend. Het werd er voor de Raad niet eenvoudiger op de rust in Nijmegen te bewaren, toen de predikant eenmaal de stad binnen was gebracht. De volgende dag vond de eerste predikatie plaats op het Oude Kerkhof, nabij de Valkhofburcht.[95] De predikant nam zijn intrek bij Peter van Gendt, die nota bene naast het raadhuis aan de Burchtstraat woonde. Enkele raadsleden brachten hem daar een bezoek en vroegen hem of hij uit opdracht van de regentes of van de ridders van de Orde van het Gulden Vlies handelde. De predikant antwoordde 'seer schoen bescheyt' te hebben. Vervolgens vaardigde de Nijmeegse Raad op maandag 26 augustus voorschriften uit om de vrede in

de stad te bewaren.[96] De Raad verbood het vernielen van kerken en kloosters, tenzij in opdracht van burgemeesters, schepenen, Raad en ook de meesters van het Sinter Claesgilde. Men mocht elkaar niet wegens geloofszaken beledigen. De predikant kreeg toestemming zich in Nijmegen op te houden. Er mocht 's nachts niet geschoten of geschreeuwd worden, herbergiers dienden iedere avond de namen van de bij hen verblijvende vreemdelingen aan de burgemeester door te geven en het was verboden om na het luiden van de nachtklok nog op straat te zijn.

Deze maatregelen konden de dreiging van onlusten echter niet geheel wegnemen. Enkele dagen later brak bijna een oproer uit toen tijdens een predikatie op het Oude Kerkhof iemand een stok (of steen) gooide naar de toehoorders.[97] De dader was een Nijmeegse schoenmaker, de broer van de prior van het regulierenklooster. Hij uitte ook nog denigrerende taal in de richting van de predikant. Het stadsbestuur was bang dat de zaak uit de hand zou lopen. Daarom besloot de Nijmeegse Raad op donderdag 29 augustus de predikant de beschikking te geven over een eigen ruimte. Volgens de Raad was dit besluit noodzakelijk voor het herstellen van de orde en rust.[98] Misschien heeft de Raad zich ook laten leiden door de gebeurtenissen in de stad Utrecht, waar aanhangers van de nieuwe religie op 27 augustus de beschikking kregen over de Sint-Jacobskerk. Mogelijk waren er op dat moment vertegenwoordigers van Nijmegen in Utrecht om Oranje te vragen of de predikant inderdaad in opdracht van de prins naar hun stad was gekomen.[99]

In de vroege ochtend van donderdag 29 augustus verscheen de predikant met zijn aanhangers bij de Commanderie van Sint-Jan. Men wilde gebruikmaken van de zaal die de Raad aan de predikant ter beschikking had gesteld. In het gezelschap van de predikant bevond zich ook magistraatslid Willem van Heukelom, die in mei aan de geheime Gelderse beraadslagingen over de inquisitie had deelgenomen. Hij besloot ter plekke dat niet een zaal, maar de kerk van de Commanderie voor de predikaties moest worden gebruikt, omdat de betreffende zaal te klein was voor het grote aantal belangstellenden.[100] Vanaf die dag vonden in de kerk van de Sint-Jan dagelijks diensten plaats. Om de orde en rust te bewaren, stelde het stadsbestuur een bewaking in. Ook de Sint-Steven werd vanaf nu bewaakt.[101] Over drie bewakers zou de Raad van Beroerten later vaststellen dat zij in feite op de hand van de predikant waren.[102] Eén bewaker werd in 1569 vervolgd wegens medeplichtigheid aan de ontsnapping van enkele Nijmeegse 'ketters'.[103] En een vijfde bewaker was mogelijk één van de in 1548 veroordeelde Nijmeegse 'ketters'.[104]

Intussen arriveerden de diverse Gelderse gedeputeerden in de stad om op initiatief van Nijmegen te beraadslagen over het Nijmeegse voorstel de godsdienstkwestie naar Duits voorbeeld te regelen. Dit voorstel viel in ieder geval in goede aarde bij de stad Harderwijk, die meende dat Gelre als onderdeel van het Heilige Roomse Rijk de rechten en privileges van dat Rijk genoot, ook op godsdienstig gebied.[105] Het was zeker geen toeval dat de 'vrije rijksstad' Nijmegen kort voor die Gelderse bijeenkomst, op 31 augustus 1566, zelf alvast een regeling trof.

HET NIJMEEGSE RELIGIEAKKOORD VAN 31 AUGUSTUS

1
Het akkoord en de reacties in stad en gewest

Op 31 augustus 1566, daags voor de bijeenkomst van Gelderse gedeputeerden over het godsdienstvraagstuk, kwam te Nijmegen een religieakkoord tot stand dat grote gevolgen zou hebben voor stad en gewest.[1] Het akkoord was, volgens de tekst, het resultaat van een overleg tussen het stadsbestuur, de meesters van het Sinter Claesgilde en de 32 gedeputeerden en zou ook de goedkeuring hebben van de meesters van de vier grote ambten. Op grond van dit akkoord stond het eenieder vrij ter kerke te gaan waar men wilde en de religie naar eigen keuze te volgen. De voorwaarden waren dat men ongewapend ging en dat gelovigen niets tegen elkaar zouden ondernemen, in woord of daad, maar '(...) in vrede ende enycheyt mit eynander conversiren, leven ende verkeren'. De predikant kon zijn diensten in de Sint-Janskerk voortzetten; deze situatie werd niet meer alleen gedoogd, maar nu ook geformaliseerd. Katholieke geestelijken mochten eveneens hun geloof uitoefenen: de 'ceremonie van beelden en schilderijen' diende ongestoord plaats te kunnen vinden. Uitdrukkelijk werd bepaald dat het verboden was vernielingen aan te richten aan kerken of kloosters, tenzij in opdracht van het stadsbestuur. In de tekst van het akkoord werd ook aangegeven waarom Nijmegen tot deze stap overging: het geloof is een gave Gods en niemand kan ertoe worden gedwongen, want het komt '(...) uyt den gehoir des Gotlicken wordtz'. Maar op diverse plaatsen in het akkoord stond de belangrijkste aanleiding voor deze regeling vermeld: God had de overheid ingesteld om misdaden te straffen en de orde en vrede te bewaren. Onrust diende door de overheid te worden weggenomen. Burgers moesten hun geschillen aan de overheid voorleggen in plaats van oproer te maken of elkaar te belagen. De regeling moest gelden, totdat de Gelderse Landdag in overleg met de landsheer 'een goede, bestendige orde, overeenkomstig het Goddelijke woord en de Heilige Schrift' had vastgesteld.

De regeling bevatte diverse passages die een vrije godsdienstuitoefening mogelijk maakten, zonder een principiële erkenning overigens van eenieders persoonlijke vrijheid van godsdienst en geweten. Het akkoord was dan ook in de eerste plaats een praktische en politieke regeling, met het oog op de rust en de vrede in de stad.[2] Bovendien greep het stadsbestuur de situatie aan om te demonstreren, dat het zichzelf bevoegd achtte de godsdienstkwestie voorlopig te regelen. Het is

niet bekend wie de tekst van deze regeling heeft ontworpen. Ook is onduidelijk of het Nijmeegse stadsbestuur zich heeft laten inspireren door voorbeelden van regelingen die intussen elders waren uitgevaardigd.

In de vroege ochtend van zondag 1 september werd het akkoord in Nijmegen bekendgemaakt.[3] De meesters van de ambten en broederschappen ontvingen diverse afschriften.[4] Meester Willem van Loon, van het snijdersambt, zou later verklaren dat hij op dat moment tot zijn verbijstering vernam dat de meesters ('de gemeente') instemden met het akkoord.[5] Hij deed deze uitlating in 1568 tijdens een onderzoek door commissarissen van de Raad van Beroerten. Het leed toen geen twijfel dat het Nijmeegse religieakkoord op weinig waardering mocht rekenen van de hertog van Alva en diens Raad van Beroerten. Alle ondervraagden zouden zich dan ook ten overstaan van deze onderzoeksrechters distantiëren van de regeling van 31 augustus 1566.[6] Op de scherpe vragen van de commissarissen verweerden raadsleden, Claesmeesters, gedeputeerden en ambachtsmeesters zich vooral met formele argumenten. Er was destijds nooit sprake geweest van een rechtsgeldig akkoord over de religie, oordeelde men in 1568 unaniem: de meesters van de vier grote ambten hadden de tekst slechts voor kennisgeving aangenomen, diverse gedeputeerden waren er niet in gekend, de meesters van de kleine ambten en van de broederschappen waren niet geraadpleegd en het akkoord was niet correct bekendgemaakt.

In de Arnhemse kanselarij waren gedurende de laatste dagen van augustus in hoog tempo afschriften gemaakt van het plakkaat van 25 augustus 1566 tegen de kerkplunderingen.[7] Vooruitlopend op de officiële aanbieding aan de stad Nijmegen, was de tekst al ondershands in de stad Nijmegen verspreid door vertrouwenslieden van de stadhouder.[8] De inhoud van het plakkaat stond Nijmegen zó tegen, dat de stad werd gesterkt in de overtuiging zelf een regeling te moeten treffen. Tegen de tijd dat het plakkaat officieel in Nijmegen arriveerde, had de stad de eigen regeling al in werking laten treden. Op zelfverzekerde toon zou de stad later bij Megen nog bezwaar aantekenen tegen de inhoud en de verspreiding van het plakkaat. Nijmegen was niet van zins de landsheerlijke regeling in werking te laten treden, omdat het plakkaat eenieder toestemming zou geven zelf kerkschenders te doden. Een dergelijke eigenrichting beschouwde de stad in strijd met alle rechtsregels, kerkelijke en ook keizerlijke. Het opleggen van straffen was principieel voorbehouden aan de overheid, aldus Nijmegen, en daarom gaf de stad de voorkeur aan haar eigen regeling, die betere garanties bood voor de rust en vrede.

Terwijl het nieuws over het akkoord in Nijmegen bekend werd, arriveerden gedeputeerden van de Gelderse standen in de stad voor de bijeenkomst over de godsdienstkwestie. Niet alle kwartieren hadden gehoor gegeven aan de Nijmeegse oproep: het Kwartier van Zutphen was niet vertegenwoordigd.[9] Mogelijk realiseerde men zich in het Zutphense, dat deze bijeenkomst gezien kon worden als een daad van ongehoorzaamheid jegens de landsheer. Maar ook de standen van

het Zutphense kwartier waren van oordeel dat het thema 'inquisitie' door alle kwartieren gezamenlijk moest worden besproken.[10] De standen van de drie overige kwartieren waren wel aanwezig, via vertegenwoordigers van zowel de ridderschappen als alle grote en kleine Gelderse steden.[11] Namens de bannerheren nam Willem van Batenburg aan de besprekingen deel.[12]

In Gelre was de situatie op dat moment nog betrekkelijk rustig. In de omgeving van Venlo en Roermond vonden predikaties plaats.[13] Waarschijnlijk was dat ook het geval op het grondgebied van graaf Willem van den Bergh en op dat van Willem van Batenburg. In het graafschap Culemborg, dat formeel geen deel uitmaakte van Gelre, werd op 1 september een regeling uitgevaardigd die, evenals het akkoord te Nijmegen, een ongestoorde uitoefening van de godsdiensten beoogde.[14] Tot het moment van de Gelderse bijeenkomst was Nijmegen de enige Gelderse stad waarbinnen predikaties plaatsvonden.

Stadhouder Megen moet via zijn informanten op de hoogte zijn geweest van wat er in Nijmegen stond te gebeuren. Hij probeerde een compagnie soldaten de stad in te brengen, maar Nijmegen wist deze opzet te pareren door de troepen de toegang tot de stad te weigeren.[15] Enige dagen tevoren had de stadhouder ook al tevergeefs geprobeerd soldaten binnen Arnhem te legeren. De Arnhemse bevolking liet de compagnie niet binnen de stadsmuren en hield nota bene enkele toegangsbruggen naar het stadhouderlijk verblijf bezet, het voormalige hertogelijke hof aan de Markt. Deze gang van zaken riep bij Megen herinneringen op aan zijn benauwde Antwerpse avontuur van anderhalve maand daarvoor.[16] De stadhouder hergroepeerde eind augustus zijn soldaten in de omgeving van Arnhem. In een scherpe brief wees hij Nijmegen terecht en waarschuwde hij de stad opnieuw voor de ongenade van de koning nu de predikant niets in de weg werd gelegd, ondanks al zijn bevelschriften.[17]

De vertegenwoordigers van de stad Nijmegen openden de bijeenkomst met het voorstel te beraadslagen over een adequate oplossing van de godsdienstkwestie.[18] Naar het oordeel van de gastheren was het zojuist gesloten Nijmeegse religieakkoord een goede tussenoplossing, totdat de landsheer in samenspraak met de Gelderse Landdag een definitieve regeling had uitgevaardigd. De aanwezigen onderschreven deze opvatting en besloten dit standpunt aan de stadhouder kenbaar te maken. In een schrijven aan Megen gaven de Geldersen te kennen dat het Nijmeegse akkoord huns inziens een goede regeling was om oproer te vermijden en de vrede en eendracht te bewaren.[19] Zij constateerden dat binnen Nijmegen verschillende religies werden onderhouden en verwachtten dat deze situatie zich ook elders in Gelre kon gaan voordoen, met alle problemen van dien. Daarom verzocht men de stadhouder op korte termijn een officiële landdag te beleggen, zodat met voorweten en instemming van de landsheer een adequate regeling voor Gelre kon worden getroffen.

De stadhouder realiseerde zich onmiddellijk de betekenis van deze nieuwe ontwikkeling. Het hele gewest dreigde nu het aanmatigende voorbeeld van Nijmegen

te volgen. Megen legde het probleem voor aan de landvoogdes en adviseerde de gevraagde landdag zo snel mogelijk te laten plaatsvinden, zodat de Gelderse standen aan de hand van de moderatie spoedig op andere gedachten konden worden gebracht. Maar de volgende dag trok de stadhouder deze suggestie in, omdat hem intussen was gebleken dat een landdag zou worden gebruikt voor het bespreken van geheel andere zaken, ten nadele van het gezag van de landsheer.[20]

Megen had het ongetwijfeld goed begrepen: op voorstel van Nijmegen wilden de Geldersen een landdag afdwingen voor het regelen van de godsdienstkwestie naar Duits voorbeeld. Een dergelijke bijeenkomst zou beslist aanleiding geven tot felle discussies over het medebeslissingsrecht van de Gelderse standen, de relatie met het Rijk, het Tractaat van Venlo en uiteraard ook weer over de Gelderse kanselarijordonnantie. De landvoogdes besprak deze lastige Gelderse kwestie in de Raad van State. Op 11 september wees 'Brussel' het idee voor een Gelderse Landdag zonder meer af: Gelre, en ook de andere gewesten moesten maar geduld uitoefenen, totdat de koning een algehele regeling voor zijn Nederlandse gebieden zou treffen, zo liet de landvoogdes de stadhouder weten. De Geldersen hadden wat haar betrof weinig reden tot klagen, omdat inquisitie en plakkaten vrijwel geen betekenis hadden in dat gewest. En ze hadden geen inquisitie te vrezen, indien ze zich inspanden voor het behoud van het katholieke geloof en andersdenkenden zouden bestrijden, aldus de landvoogdes.[21]

Maar met dit standpunt kon de stadhouder weinig beginnen. In feite droeg 'Brussel' hem op het beleid van voor de onlusten voort te zetten: indien de Geldersen zelf krachtig tegen de predikaties zouden optreden, kwam er geen inquisitie. Dit voorstel was al lang en breed op initiatief van Nijmegen door de Gelderse kwartieren van de hand gewezen. Om tactische redenen probeerde het Hof het afwijzen van het verzoek om een landdag zo lang mogelijk geheim te houden.[22]

Intussen vond het Nijmeegse voorbeeld overal in Gelre navolging. Megen begreep dat de situatie nu snel uit de hand ging lopen en moest 'Brussel' ervan overtuigen dat een geheel andere politiek noodzakelijk was, vooral in de richting van het eigenzinnige Nijmegen dat met zijn pretentieuze godsdienstbeleid het slechte voorbeeld aan geheel Gelre gaf.

Diverse Gelderse gedeputeerden bleken tijdens hun verblijf in Nijmegen onder de indruk van de vrijheid die de nieuwe religie binnen de stad genoot.[23] Onmiddellijk na de bijeenkomst te Nijmegen vonden er op verscheidene plaatsen in Gelre predikaties plaats. Ook raakte de inhoud van het Nijmeegse akkoord er volop bekend. Gedeputeerden namen de tekst mee naar huis en velen van hen beschikten ook over afschriften van de correspondentie tussen Nijmegen en de stadhouder over het Nijmeegse akkoord en het geweigerde plakkaat.[24]

Namens de stad Harderwijk waren Gerrit Maurissen en stadssecretaris Daniel Rensen aanwezig op de bijeenkomst in Nijmegen. Tot hun niet geringe verbazing constateerden zij dat Nijmegen de predikant alle vrijheid bood voor zijn activiteiten. Omstreeks diezelfde tijd werd het de Harderwijkers duidelijk dat ook in

Vlaanderen, Holland, Brabant en Utrecht in alle openheid predikaties plaatsvonden.[25] Enige dagen na de Gelderse bijeenkomst vaardigde Harderwijk magistraatslid Reyner Wolff naar Nijmegen af om na te gaan of de stadhouder al had gereageerd op het Nijmeegse akkoord en het verzoek om een landdag.[26] Ruim een week later vonden nu ook in Harderwijk predikaties plaats; vanaf ongeveer 18 september zou de stad min of meer openlijk in opstand komen tegen het landsheerlijk bestuur.[27] Reyner Wolff zelf verleende later dat najaar ruim vijf weken onderdak aan de uit Nijmegen afkomstige predikant Otto van Heteren.[28]

In opdracht van de stad Elburg kwamen Lambert Franckenss en Hendrick Reyfsz in september naar Nijmegen om de godsdienstige situatie in deze stad te beoordelen. Zij stelden voor het Elburgse stadsbestuur een rapport op. Daarin noteerden zij in Nijmegen een uitstekende predikant te hebben gehoord. De rapporteurs waren zeer lovend over diens predikaties. Verder beweerden zij dat in Nijmegen beelden zouden zijn afgebroken en dat er geen missen meer werden gelezen, maar deze mededelingen worden niet door andere bronnen bevestigd. Ook wisten ze Elburg te berichten dat de Geldersen in Nijmegen hadden besloten het Nijmeegse voorbeeld te zullen volgen, indien de stadhouder niet binnen twee weken zou reageren.[29] Enige dagen na de Gelderse bijeenkomst ontbood de stad Elburg eveneens een predikant.[30] Vanaf 21 september zou te Elburg worden gestormd.[31]

Ook in het stadje Hattem op de Veluwe vonden vanaf de tweede week van september predikaties plaats. Hier preekte de bekende predikant Jan Arentsz, de gewezen mandenmaker uit Alkmaar, die in 1566 zeer actief was op diverse plaatsen in Holland, Utrecht en in de omgeving van de IJsselsteden.[32]

Maar het Nijmeegse voorbeeld sloeg het sterkst aan in het Overkwartier van Gelre. De standen van dat kwartier lieten de stadhouder op 4 september 1566 weten dat de predikaties intussen zoveel belangstellenden trokken, dat het niet mogelijk was hiertegen op te treden zonder bloedvergieten. Het Overkwartier sloot zich formeel aan bij het door de Geldersen te Nijmegen geformuleerde standpunt en verzocht de stadhouder de landdag bijeen te roepen voor het bespreken van de godsdienstkwestie.[33] Opmerkelijk was de angst voor bloedvergieten in het Overkwartier. Men volgde de Nijmeegse visie: de officiële regeringspolitiek leidde tot bloedvergieten en daarom ging de voorkeur naar een regeling zoals die in Nijmegen gold.

De volgende dag, donderdag 5 september, voerden enkele burgers heimelijk een predikant de stad Roermond binnen.[34] Op zondag 8 september vond op de Markt aldaar een predikatie plaats. De magistraat probeerde de rust in de stad te bewaren en trad in overleg met aanhangers van de predikant. Dezen verwezen naar de situatie in de stad Nijmegen, die als eerste een predikant had ingevoerd en hem had toegestaan binnen de stad te verblijven en te werken. Zolang dat in Nijmegen gebeurde, wilde men dat in Roermond ook. Pas wanneer de predikant Nijmegen verliet, zouden de Roermondse burgers van hun kant dit voorbeeld volgen.[35]

Het Roermondse rapport was nog maar nauwelijks bij de stadhouder in Arnhem gearriveerd, of vanuit Venlo kwam eenzelfde geluid. Op zondag 15 september deelde de stad Venlo de stadhouder mee dat het steeds meer moeite kostte predikaties te verbieden. Venlose burgers verwezen immers naar de situatie in Roermond en Nijmegen en wensten eveneens een predikant in de stad te ontvangen. Het stadsbestuur had dit verzoek nog kunnen afdoen met de belofte dat weldra een Gelderse Landdag zou bijeenkomen voor het regelen van deze kwestie.[36]

De predikaties en onlusten verspreidden zich ook verder in het Kwartier van Nijmegen. Op zaterdag 14 september werd in opdracht van graaf Floris van Pallandt te Culemborg gestormd.[37] De volgende dag wist de stadhouder de landvoogdes te melden dat er nu ook in Zaltbommel een predikant actief was.[38] Het betrof vermoedelijk de uit Nijmegen afkomstige Jan van Venray.[39] Op 16 september werden te Batenburg en Horssen, dat ook deel uitmaakte van het grondgebied van het Huis Batenburg, beelden verwijderd en verbrand.[40] Dit gebeurde waarschijnlijk in opdracht van Diederick van Batenburg, één van de ondertekenaars van het Compromis.[41] Weer een paar dagen later, ongeveer op 21 september, preekte een tweetal predikanten even buiten Tiel, te Drumpt bij Wadenoyen.[42]

2
Het antwoord van Megen en 'Brussel'

Natuurlijk kon Megen niet slechts lijdzaam toezien. De stadhouder concentreerde zich eerst op zijn eigen persoonlijke situatie in Arnhem. Megen voelde zich er min of meer ingesloten, zolang de toegang tot zijn verblijf versperd bleef en hij geen soldaten in de stad kon brengen. In overleg met de landvoogdes, ontbood de stadhouder het Arnhemse stadsbestuur voor een ernstig onderhoud over deze situatie. De magistraat was bereid te gehoorzamen, maar vroeg om enig uitstel uit vrees voor onrust onder de burgers.[43] Vermoedelijk werd de kwestie enige dagen later tot tevredenheid van de stadhouder opgelost. Megen bracht nu toch zijn soldaten de stad in, maar dit gebeurde in groepjes van twee, zodat ze geen aandacht trokken.[44]

De stadhouder beschikte intussen over de tekst van het Akkoord van 23 augustus tussen de landvoogdes en de edelen. Erg enthousiast was hij daarover niet en ook het Gelderse Hof wist er nauwelijks raad mee: op de kanselarij vond men het Brusselse akkoord maar een onduidelijk verhaal en zeker niet geschikt om de situatie in het ongehoorzame Nijmegen te veranderen. Min of meer tegen beter weten in adviseerde het Hof de tekst van het Brusselse akkoord toch maar te vertalen en in Gelre te verspreiden.[45] Vooruitlopend daarop informeerde de stadhouder de steden Roermond en Venlo al over de inhoud van het akkoord.[46] Enige dagen later werd, in strijd met dit akkoord, niettemin een predikant Roermond binnengevoerd. Door een ontstemde stadhouder om opheldering gevraagd, antwoordde de Roermondse

magistraat dat men nog wachtte op een vertaling van het akkoord in de Gelderse taal.[47] Formeel was dat misschien een serieus bezwaar,[48] maar enige dagen later deelde Roermond de stadhouder mee dat de aanhangers van de predikant zich beriepen op de godsdienstvrijheid die in Nijmegen kennelijk wél werd toegestaan. Het werd de stadhouder opnieuw duidelijk dat de officiële regeringspolitiek in Gelre, met of zonder Akkoord van 23 augustus, geen kans van slagen had, zolang binnen Nijmegen ongestoord predikaties konden plaatsvinden. Stadhouder en Hof zouden het Brusselse akkoord daarom maar laten voor wat het was, op een enkele, ietwat plichtmatige verwijzing na.[49]

De stadhouder wilde vervolgens de predikaties en ongeregeldheden in Venlo en Roermond bestrijden met de dreiging de privileges en tolvrijheden in te trekken.[50] Maar de landvoogdes ging nauwelijks op deze suggesties in. Wel stond ze de graaf van Megen toe het Gelders schutmeestersambt te herstellen. De stadhouder kreeg zo de beschikking over ruim twintig ruiters extra.[51] Maar voor het overige stelde de regering geen extra middelen beschikbaar voor militaire operaties, ondanks herhaaldelijk aandringen van Megen. De stadhouder verkende ook nog de mogelijkheden voor een gewelddadig ingrijpen in met name Harderwijk.[52] Om zijn wensen te onderstrepen, overdreef de Gelderse stadhouder nogal eens de ernst van de situatie. Maar de landvoogdes liet weten niet over de middelen te beschikken om gewapenderhand op te treden tegen Culemborg, Batenburg en Well of tegen de ongehoorzame Gelderse steden.[53] Zo moest de stadhouder zich aanvankelijk noodgedwongen beperken tot het rondzenden van vermaningen.

In de derde week van september kwamen stadhouder en landvoogdes eindelijk tot overeenstemming over de te volgen koers in Gelre. Op voorstel van Megen zou men in de eerste plaats gaan optreden tegen Nijmegen. 'Le remède devroit commencer à ceulx de Nymmegen, qui est la première ville du pays', schreef Megen de landvoogdes op 14 september.[54] De landvoogdes deelde deze conclusie, vooral vanwege de slechte invloed van Nijmegen op met name het Overkwartier.[55] Margaretha van Parma drukte de stad Venlo alvast op het hart het Nijmeegse voorbeeld niet over te nemen: gehoorzame onderdanen dienen 'die boese excempelen' niet na te volgen.[56] Roermond werd in gelijke zin vermaand. De landvoogdes droeg deze stad op niet naar de situatie Nijmegen te verwijzen, omdat 'goede, gehoirsaeme ondersaeten ghein excempelen int quaet, sonder int goedt behoiren nae to volgen (...)'.[57]

Landvoogdes en stadhouder waren het erover eens: het kwaad in Gelre was in Nijmegen begonnen en moest ook vanuit die stad worden bestreden.[58] Hoe dit Nijmeegse kwaad uit te roeien? Het ontbrak aan middelen om de stad met militair geweld te veroveren. Door de recente vernieuwingen van de stedelijke verdedigingswerken was Nijmegen bovendien vrijwel onneembaar. Evenmin was het mogelijk om de stad vanuit het kasteel op het Valkhof tot de orde te roepen, omdat Nijmegen ooit de burcht binnen de stadsmuren had getrokken. De stad Nijmegen waande zich niet voor niets heer en meester over de situatie. De

instemming uit vrijwel geheel Gelre voor de Nijmeegse godsdienstpolitiek moet binnen de stad herinneringen hebben opgeroepen aan de middeleeuwse autonomie. Bovendien wist men zich in Nijmegen gesteund tot in de hoogste regeringskringen, nu Oranje, Egmond en Hoorne op diverse plaatsen akkoorden tot stand brachten die overeenkwamen met de Nijmeegse religieregeling.

Megen kwam tot de conclusie dat Nijmegen onder deze omstandigheden moeilijk van hogerhand tot de orde kon worden geroepen. De stad zou zelf haar politiek moeten wijzigen, maar de regering kon daarbij niet rekenen op medewerking van het stadsbestuur, aldus Megen, omdat de meeste en voornaamste magistraatsleden zelf 'geïnfecteerd' waren en de 'nieuwe secte' aanhingen. Daarom stelde Megen voor contact te leggen met 'de goeden' binnen Nijmegen, de tegenstanders van de officiële stedelijke godsdienstpolitiek. Volgens de stadhouder was dit een kansrijke strategie, omdat de grote meerderheid van de Nijmeegse bevolking het eigen stadsbestuur niet steunde.[59]

De stadhouder wist in welke kringen hij de Nijmeegse oppositie vooral moest zoeken: de meesters van de ambten en broederschappen, de traditionele tegenstanders van het Nijmeegse stadsbestuur. Hiervoor werd al vermeld hoe deze meesters op 14 augustus, vermoedelijk op aangeven van de stadhouder zelf, protesteerden tegen de predikaties bij de stad omdat Nijmegen een 'kwaad exempel' voor Gelre dreigde te worden. Op 11 september 1566 kwamen de meesters van de ambten opnieuw in actie. Zij dienden een protest in tegen het religieakkoord bij het Nijmeegse stadsbestuur.[60] De meesters maakten vooral bezwaar tegen het feit dat deze regeling hun instemming vermeldde. De Nijmeegse Raad deed het bezwaar nog diezelfde dag soepel af met een korte reactie.[61] Het enige wat van de ambten werd verlangd, aldus het stadsbestuur, was dat zij geen oproer zouden maken wegens geloofskwesties en dat zij de vrede zouden behouden, in afwachting van een algehele regeling van het godsdienstvraagstuk.

Het antwoord had de meesters niet tevredengesteld, wist ook de stadhouder, die wellicht deze protestactie had laten organiseren. Korte tijd later arriveerde op de kanselarij in Arnhem een conceptreactie van de landvoogdes op de situatie in Nijmegen, waarin zij het optreden van de stad Nijmegen in niet mis te verstane bewoordingen afwees.[62] De conceptreactie was niet alleen geadresseerd aan het Nijmeegse stadsbestuur, zoals de formaliteiten voorschreven, maar ook aan de Nijmeegse richter, die binnen de stad het landsheerlijk gezag vertegenwoordigde. Op voorstel van de stadhouder stelde 'Brussel' een nieuwe brief op, die dit keer ook gericht was aan de meesters van het Sinter Claesgilde en de meesters van de ambten. Het nieuwe, definitieve exemplaar was omstreeks 18 september in Arnhem beschikbaar. In de tussentijd overtuigde de stadhouder de landvoogdes ervan dat de Nijmeegse situatie in strijd was met het Akkoord van 23 augustus[63] en dat via contacten met 'de goeden' binnen de stad tegen dit 'kwaad excempel' moest worden opgetreden. De stadhouder ontbood nu de Nijmeegse richter Johan van Boedbergen, overhandigde hem de afwijzende reactie van de landvoogdes en droeg hem

op dit schrijven persoonlijk in handen te stellen van het stadsbestuur. De richter diende Megen vervolgens te informeren over de reactie van Nijmegen.[64]

Toen Margaretha van Parma in de eerste week van september kennisnam van de Nijmeegse religieregeling, was zij al op de hoogte van diverse andere 'akkoorden', die haar vermoedelijk meer zorgen baarden. In Utrecht, Amsterdam en Middelburg waren bijvoorbeeld regelingen getroffen die volop ruimte boden aan de aanhangers van de nieuwe religie. De landvoogdes onderhield de prins van Oranje ernstig over deze 'accords scandaleux' in zijn stadhouderschappen.[65] Willem van Oranje trof omstreeks datzelfde moment enkele vergelijkbare regelingen in 'zijn' Breda.[66] Maar het meest verontrustte de landvoogdes het akkoord dat de prins begin september in het toonaangevende Antwerpen sloot.[67] Tot woede van de landvoogdes kwam korte tijd later Hoorne een vergelijkbare regeling overeen in Doornik. Tegelijkertijd ging ook Egmond op tal van plaatsen in Vlaanderen afspraken aan met de aanhangers van het nieuwe geloof. In al deze regelingen werden concessies gedaan die verder gingen dan het Akkoord van 23 augustus.

Voor de landvoogdes was de Nijmeegse religieregeling van 31 augustus er dan ook één uit een hele reeks aanstootgevende en ergerlijke akkoorden die her en der in de Nederlanden werden gesloten. Toch liet Margaretha er bij de koning geen twijfel over bestaan dat in heel Gelre oproer dreigde. Ze schreef de koning op 13 september 1566 dat verscheidene Gelderse steden in opstand waren gekomen, wegens het geloof, maar ook om andere redenen. De Geldersen waren zonder toestemming in Nijmegen bijeen geweest om zelf een regeling te treffen en wilden nu een landdag om 'de Augsburgse Confessie' in te kunnen voeren, zo meldde de landvoogdes het Spaanse Hof.[68] Twee weken later berichtte ze Filips II dat de Gelderse onlusten niet louter over de religie gingen, maar dat het verzet zich ook richtte tegen het gezag van stadhouder Megen. In Nijmegen, Roermond, Hattem, Zaltbommel en Elburg werd gepreekt volgens de Augsburgse Confessie, aldus de landvoogdes, en te vrezen viel voor de overige Gelderse steden: de middelen ontbraken om op te treden en bevelen en vermaningen hielpen in Gelre niet.[69]

Vermoedelijk gaf 'Brussel' hiermee bewust een te ongunstig beeld van de situatie in Gelre, zoals de landvoogdes in september 1566 ook in haar overige correspondentie met de koning het gevaar voor opstand en ketterij overdreef.[70] Margaretha's bezorgdheid om het behoud van Gelre was echter beslist niet geveinsd. Later zou ze Megen toevertrouwen dat zij in de loop van september was gaan denken dat in Gelre de regeringszaak was verloren.[71] 'Brussel' schatte één groot risico voor Gelre juist in, namelijk het gevaar dat dit gewest onder leiding van 'rijksstad' Nijmegen verder in de Duitse invloedssfeer zou komen. In het nog maar onlangs veroverde Gelre waren de banden met het Rijk nog in alle opzichten sterk. De Geldersen hadden in hun verzet tegen 'Brussel' steeds benadrukt dat het hertogdom toch vooral als onderdeel van het Rijk moest worden gezien. En nu wilde het gewest, op voorstel van Nijmegen, de godsdienstkwestie regelen naar Duits model.

Margaretha van Parma; schilderij van A. Moro

De positie van de vorige hertog van Gelre, Willem van Kleef, kon in dat verband cruciaal zijn voor de staatkundige toekomst van het hertogdom. Over Willem van Kleef deden in Brussel al geruime tijd zeer verontrustende geruchten de ronde. Hij zou zich bij het Compromis en bij de geuzen hebben aangesloten en voorbereidingen treffen om de Nederlanden binnen te vallen en Gelre te heroveren.[72] De landvoogdes beschikte over alarmerende berichten van stadhouder Megen over de hertog van Kleef.[73] De regering onderkende dit gevaar aan de kwetsbare oostgrens van de Nederlanden en zond in september een gezantschap naar de hertog van Kleef.

Willem van Kleef kampte al enige jaren met gezondheidsproblemen. De hertog was echter recentelijk getroffen door, waarschijnlijk, een beroerte, waardoor zijn tong en rechterhand waren verlamd. De lichamelijke en geestelijke veerkracht van de hertog was ernstig afgenomen. Hij was vaak nauwelijks tot regeren in staat.[74] Misschien dat mede om deze redenen Willem van Kleef afzag van een hernieuwde confrontatie met het Huis Habsburg, ofschoon de machteloosheid in Brussel en het Gelderse streven naar autonomie en herstel van de banden met het Rijk goede kansen boden voor een succesvolle militaire actie. Hoe dan ook, de Brusselse gezant kreeg eind september van Willem van Kleef de verzekering dat hij het Verdrag van Venlo (1543), waarin hij zijn aanspraken op Gelre had opgegeven, beslist zou respecteren.[75] De hertog sprak verder de geruchten tegen over zijn rol bij de Nederlandse onlusten. Daarmee was het Kleefse gevaar voor de Nederlandse regering bezworen. Landvoogdes en stadhouder konden zich zo concentreren op Gelre zelf, en dan vooral op het lastige Nijmegen.

OPROER IN NIJMEGEN

1
De nieuwe geloofsgemeenschap rond de predikant

In Nijmegen genoot de predikant intussen grote bewegingsvrijheid. We zijn niet goed geïnformeerd over deze persoon. In de *Chronijk* van Smetius en In de Betouw wordt hij Ludovicus Ornaeus genoemd,[1] maar de naam Ornaeus treffen we niet aan in contemporaine bronnen over de Nijmeegse gebeurtenissen in 1566.[2] De processtukken van de Raad van Beroerten, uit 1568, spreken van Ludovicus of Lodewijk. Sommige getuigen meldden dat deze Lodewijk ook wel Roeystergten werd genoemd, maar het blijft onduidelijk waarom de predikant deze bijnaam droeg.[3] Anderen noemden hem Lodewijk van Bracht en ook wel Lodewijk van Crevel.[4]

Daarnaast treffen we in de stukken nog de namen aan van enkele andere predikanten, die minder op de voorgrond traden en waarschijnlijk maar een enkele keer actief waren.[5] Men sprak van een 'Olt Mentken' van Batenburg, die vermoedelijk ook wel Hermannus van Batenburg werd genoemd. Een andere predikant heette heer Sybert, een voormalige pastoor uit Mehr bij Kranenburg. Ten slotte treffen we ook één keer de naam van Peter Bloccius aan, de bekende Leidse hervormingsgezinde humanist, die op dat moment als predikant en huisonderwijzer van Diederick van Bronckhorst-Batenburg werkzaam was.[6]

Bij het onderzoek door de Raad van Beroerten in 1568 verklaarde een verdachte in een verhoor 'onder tortuur', dat in september 1566 plannen hadden bestaan om vanuit Heidelberg nog eens vier predikanten aan te trekken,[7] namelijk de vroegere Nijmeegse schoolmeester Otto van Heteren, die korte tijd later in Harderwijk als predikant actief zou zijn,[8] Gerardus Verstege van de Veluwe,[9] Guilhelmus uit Roermond en iemand die Petrus werd genoemd. Deze plannen konden echter niet worden uitgevoerd.

Zo is de conclusie, dat vanaf 10 augustus 1566 Lodewijk van Bracht (of Van Crevel), bijgenaamd Roeystertgen, bij en in Nijmegen als predikant actief was en dat later twee, hooguit drie andere personen eveneens incidenteel als predikant in Nijmegen werkten. Lodewijk van Bracht was misschien familie van Peter van Bracht, een uit Venlo afkomstige Nijmeegse schipper die tezamen met diverse familieleden vooral in Venlo een belangrijke rol speelde bij het binnenbrengen en ondersteunen van een predikant.[10] Een enkele keer wordt Lodewijk van Bracht omschreven als een gewezen geestelijke. De Keulse karthuizer monnik Laurentius Surius (1522-1578) spreekt in zijn *Commentarius brevis* bijvoorbeeld van 'apostata monachus'.[11] De vrome en geleerde Surius, een persoonlijke vriend van

Petrus Canisius, baseerde zijn relaas onder meer op brieven die hij vanuit Nijmegen ontving.

Lodewijk van Bracht wordt op diverse plaatsen getypeerd als een uitstekend predikant en een geleerd man. Hiervoor werd al vermeld hoe Gelderse gedeputeerden onder de indruk raakten van diens kwaliteiten. Lodewijk van Bracht moet in ieder geval een gloedvol en geestdriftig spreker zijn geweest. Twee jaar later, toen onder het regime van de hertog van Alva het politieke en godsdienstige klimaat in de Nederlanden drastisch was gewijzigd, zouden verscheidene Nijmeegse getuigen voor de Raad van Beroerten zich nog altijd positief uitlaten over deze predikant.

Johan van Sint-Anthonis, de geleerde prior van de Nijmeegse dominicanen in de Broerstraat, deelde in 1568 de commissarissen van de Raad van Beroerten mee dat hij had gehoord dat Lodewijk een ontwikkeld man was, die in het Grieks en ook andere vreemde talen was onderlegd.[12] Deze informatie had zijn nieuwsgierigheid opgewekt. De prior had daarom begin september 1566 het initiatief genomen voor een gedachtewisseling met Lodewijk van Bracht en had hem bezocht op zijn logeeradres, de woning van Peter van Gendt, naast het raadhuis aan de Burchtstraat. Het was tot een openbare discussie tussen beide geleerden gekomen, in het bijzijn van een groot aantal belangstellenden. Het dispuut was gegaan over diverse teksten uit de 'Latijnse, Griekse en Duitse Bijbel', onder meer het veertiende hoofdstuk van Genesis en het dertiende van de Handelingen. Tot veel overeenstemming had het debat overigens niet geleid.[13]

De Nijmeegse oudheidkundige en predikant Johannes Smetius (1590-1651) verschaft in zijn *Chronijk* nadere informatie over de werkzaamheden van de predikant. Smetius baseerde zijn verhaal mede op Surius, maar de rechtzinnige Smetius komt – uiteraard – tot een heel ander oordeel over Lodewijk van Bracht.[14] In de *Chronijk* heet het dat dankzij Lodewijk het oude, rechtzinnige christelijk geloof te Nijmegen weer kon worden beleden, zoals eens door de eerste christenen, want ontdaan van alle 'inzettingen door de bisschoppen van Rome in de loop der tijden'. Lodewijk preekte vrij en zuiver en sprak, nog steeds volgens Smetius, vermanende woorden over 'hoererij, dronkenschap, afgoderije en andere zonden meer'.

Hier laat Smetius zich hoogstwaarschijnlijk meeslepen door zijn eigen denkbeelden over discipline en tucht. De inhoud van Van Brachts predikaties is geheel onbekend. We kunnen hiernaar slechts gissen. Maar wanneer Lodewijk van Bracht net zo te werk is gegaan als veel andere predikanten elders in de Nederlanden in 1566, van wie eveneens bekend is dat zij goed ontwikkeld waren en veel kennis hadden van Bijbel en vreemde talen, dan zal ook in de Nijmeegse predikaties de nadruk hebben gelegen op Gods woord, zoals dat tot ons is gekomen via de Bijbel.[15] Ontkende ook Lodewijk van Bracht de waarde van goede werken en stelde hij dat rechtvaardiging alleen door geloof plaatsvindt? Heeft hij ook kritiek geuit op misstanden binnen de bestaande kerk en hekelde hij het doen en laten van de Nijmeegse geestelijkheid? Het is opvallend dat in de bronnen daarvan ner-

Sint-Stevenskerk en Commanderie van Sint-Jan; situatie ca. 1970

gens sprake is. Geen van de getuigen zou later expliciet verklaren dat de predikant aanzette tot afkeer van de kerk. Hij heeft waarschijnlijk niet opgeroepen tot geweld tegen de Nijmeegse geestelijken. Evenmin heeft Lodewijk van Bracht zijn toehoorders aangezet tot het 'zuiveren van kerken'.

Er vonden in september dagelijks diensten plaats in de kerk van de Commanderie van Sint-Jan. Daarbij trok Lodewijk van Bracht belangstelling uit alle lagen van de bevolking.[16] Tijdens de diensten werd gecollecteerd, mede ten behoeve van de armen.[17] Volgens de *Chronijk* vroegen 'diakenen' de 'gemeente' om aalmoezen voor de ondersteuning van de armen, maar opnieuw lijkt dit een ietwat persoonlijke, zeventiende-eeuwse interpretatie van Smetius zelf, die niet wordt bevestigd door de beschikbare bronnen.[18] Wel zijn er vermeldingen over het dopen, en ook over het begraven van een kind (dat laatste onder het zingen van 'Duitse psalmen'). Ook vond een huwelijksvoltrekking plaats. Het is zeker dat predikant en aanhangers volop een vrije geloofsuitoefening genoten. Er mag worden gesproken van een eigen geloofsgemeenschap, die onder leiding van de predikant veelvuldig bijeenkwam, niet alleen voor vieringen, maar ook voor dopen, uitvaarten en huwelijksvoltrekkingen, en waarbij ook collectes werden gehouden.

In veel bronnen uit 1566 wordt gesproken van predikaties volgens de Augsburgse Confessie, zowel in Nijmegen als elders in Gelre. Een voorbeeld daarvan is de correspondentie tussen Megen en Margaretha van Parma.[19] De Gelderse stadhouder liet haar bij diverse gelegenheden weten dat het om de Augsburgse Confessie zou gaan.[20] De landvoogdes nam dit over in haar berichten over Gelre aan koning Filips.[21] Aanhangers van predikanten, in Nijmegen en ook elders in Gelre, lieten zich zelf ook wel met woorden van die strekking uit.[22] Maar beide partijen wisten heel goed dat dit een dekmantel was. De aanhangers van de nieuwe religie hoopten met de verwijzing naar de Augsburgse Confessie aannemelijk te maken dat de godsdienstregelingen van het Rijk van toepassing waren. Bovendien konden dergelijke verwijzingen de sympathie en wellicht ook de steun van de lutherse Duitse vorsten opleveren.[23] Megen doorzag deze tactiek heel goed, maar maakte van de toespelingen graag gebruik om dit 'Duitse gevaar' voor Gelre te overdrijven. Op 5 september 1566 liet de stadhouder Nijmegen weten dat Duitse godsdienstregelingen niet van toepassing waren, onder meer omdat het hier ging om een predikant die een 'waarachtig calvinist' was.[24] Die kwalificatie past ongetwijfeld beter bij de achtergronden van de Nijmeegse predikant, wat we dan ook precies onder een 'waarachtig calvinist' moeten verstaan. Later dat jaar wees ook de stadhouder de landvoogdes erop dat Gelderse toespelingen op de Augsburgse Confessie met een korrel zout moesten worden genomen: het calvinisme had vijfmaal zoveel aanhangers onder de Geldersen, maar zij verwezen naar de Augsburgse Confessie in de hoop op steun vanuit het Rijk, aldus Megen in november 1566.[25]

De Nijmeegse richter Johan van Boedbergen bevond zich gedurende deze dagen in een lastig parket. Als telg van een vooraanstaand adellijk geslacht maakte hij al

geruime tijd deel van de Nijmeegse politiek-bestuurlijke elite. Hij was al sinds 1539 lid van de Nijmeegse Raad. In 1551 werd hij tot richter benoemd. Op dat moment verliet hij, als landsheerlijk functionaris, formeel de Raad. In zijn functie van richter moest Johan van Boedbergen behendig kunnen laveren tussen het landsheerlijk gezag en de stedelijke belangen. Zijn stuurmanskunst werd in september 1566 ernstig op de proef gesteld, toen hij door stadhouder Megen werd belast met de ongemakkelijke opdracht om persoonlijk aan het Nijmeegse stadsbestuur kenbaar te maken dat Margaretha van Parma het plaatselijke Akkoord van 31 augustus zonder meer afwees en dat de predikant de stad moest worden uitgezet. De richter droeg het betreffende schrijven van de landvoogdes omstreeks 18 september over aan burgemeester Maarten van Andelst. Tevergeefs wachtte Johan van Boedbergen enkele dagen op een officiële reactie. Toen hij de burgemeester naar de stand van zaken vroeg, gaf deze hem minzaam te verstaan dat het ongebruikelijk was dat de richter het werk van een bode deed. De stad Nijmegen zou haar reactie rechtstreeks naar Brussel zenden, via een eigen Nijmeegse bode, zo zou de burgemeester er nogal denigrerend aan hebben toegevoegd. Bovendien zou Maarten van Andelst toen hebben opgemerkt dat Nijmegen alleen nog maar brieven in ontvangst wilde nemen van Oranje, Egmond en Hoorne, omdat het gedaan was met de macht van landvoogdes en stadhouder.[26]

Een beledigde Johan van Boedbergen liet vervolgens in een officieel schrijven, opgemaakt door een stadssecretaris, aan de stadhouder weten dat een Nijmeegse reactie rechtstreeks naar Brussel zou worden gezonden. Maar de richter voegde haastig eigenhandig een korte, vertrouwelijke notitie voor de stadhouder toe. Daarin deelde hij mee dat de Nijmeegse Raad intussen wel degelijk een antwoord had opgesteld. Het stadsbestuur had daarbij de 32 gedeputeerden geraadpleegd, maar de meesters van de ambten en broederschappen waren opnieuw buiten deze besluitvorming gehouden. Ook berichtte Johan van Boedbergen dat men in Nijmegen wist dat hij als informant voor de stadhouder optrad en daarom als 'verklikker' werd beschouwd.[27]

Dankzij zijn informanten binnen Nijmegen, onder wie de richter, wist de stadhouder dat men in Nijmegen 'perplex' stond van de afwijzende reactie uit Brussel op de eigenzinnige Nijmeegse godsdienstpolitiek.[28] In kringen rondom de predikant was men zo onthutst, dat werd getwijfeld aan de echtheid van het document. Oranje, Egmond en Hoorne hadden immers diverse vergelijkbare akkoorden gerealiseerd. Ervan overtuigd dat de Nijmeegse geloofsvrijheid de instemming van de centrale regering had, meenden de verbijsterde aanhangers van de predikant dat het hier om een vervalsing moest gaan. Het vermoeden bestond dat die zogenaamde reactie van de landvoogdes in werkelijkheid afkomstig was van de impopulaire officiaal Steven Heyden en van, opnieuw, de heer van Gendt, de vertrouweling van de stadhouder.[29] Het raadslid Willem van Heukelom, één van de deelnemers aan de geheime meibijeenkomst in Zutphen en intussen binnen het Nijmeegse stadsbestuur de belangrijkste steunpilaar van de predikant,

meende ook dat de brief van de landvoogdes 'een gepraktiseerd werk' moest zijn.[30] Hij toog naar Arnhem om bij de stadhouder zelf de herkomst van het schrijven te verifiëren.[31] Ook had Willem van Heukelom contact met Cobelius, de Brusselse topambtenaar en diplomaat die al geruime tijd met Gelderse aangelegenheden was belast.[32] In deze gesprekken moet hem ondubbelzinnig te verstaan zijn gegeven dat de Nijmeegse politiek op geen enkele steun van de landvoogdes mocht rekenen.

Het stadsbestuur had echter intussen een officiële reactie voor de landvoogdes vastgelegd in, wat we gerust mogen noemen, een 'brief op poten'.[33] In deze reactie maakte de stad in de eerste plaats bezwaar tegen de adressering van de brief van de landvoogdes: volgens privileges en gebruiken diende zij zich rechtstreeks te richten tot de Burgemeesters, Schepenen en Raad van Nijmegen en beslist niet ook tot de richter en de meesters van het Sinter Claesgilde en van de ambten. Verder gaf Nijmegen te kennen dat omwille van de rust en vrede een tijdelijke 'religie- of burgervrede' was uitgevaardigd. Nu de Gelderse Landdag niet bijeen mocht komen, verzocht de stad de landvoogdes ermee in te stemmen dat de Nijmeegse regeling van kracht bleef totdat een algehele regeling voor de Nederlanden was vastgesteld.

2
Vernielingen en relletjes

Het stadsbestuur maakte een beoordelingsfout. De meesters van het Sinter Claesgilde en de meerderheid van de 32 gedeputeerden hadden dan wel met de aanmatigende reactie aan de landvoogdes ingestemd,[34] maar het maatschappelijk draagvlak voor de Nijmeegse godsdienstvrijheid was binnen de stad snel aan het afnemen. Intussen waren in de directe omgeving van Nijmegen, in Horssen en Batenburg, gewelddadigheden uitgebroken. Dit nieuws heeft ongetwijfeld binnen de stad de gevoelens van onrust en angst versterkt. In kringen van de meesters van de ambten moet het almaar sluimerende ongenoegen over het stadsbestuur verder zijn aangewakkerd. Het was deze meesters nu ook duidelijk dat de landvoogdes de Nijmeegse godsdienstpolitiek zonder meer afwees. De stadhouder liet het standpunt van Margaretha van Parma namelijk binnen Nijmegen verspreiden. Vervolgens eisten de meesters inzage in het mede aan hen gerichte schrijven. Nadat Willem van Heukelom in Arnhem door de stadhouder en Cobelius was geïnformeerd over de echtheid van de reactie van de landvoogdes, mochten de meesters het officiële schrijven alsnog inzien.[35]

Geruchten over een beeldenstorm deden de spanning in de stad verder groeien. Kerkmeester Derick Kanis, die tezamen met de heer van Gendt in augustus het protest van de gemeente had geregisseerd, besloot het zekere voor het onzekere te nemen. De kerkmeester nam contact op met enkele ambtmeesters. Dit overleg

leidde tot een opmerkelijk initiatief: men zou zelf, buiten het stadsbestuur om, de bewaking van de Sint-Stevenskerk verzorgen.[36] Ongeveer dertig burgers werden opgeroepen om in de nacht van 23 op 24 september de Sint-Steven te bewaken. Dit initiatief leidde tot protesten van de drie officiële bewakers die al sinds eind augustus, in opdracht van het stadsbestuur, de kerk dienden te beschermen. Namens hen deed één van de bewakers, Uwen Uwenszoon, bij het stadsbestuur zijn beklag. De beide burgemeesters begrepen onmiddellijk het gevaar voor de vrede en rust en spoedden zich om tien uur 's avonds naar de Sint-Steven om de zaak te sussen. De ongeruste burgers lieten zich, na enige discussie, door de bestuurders overtuigen dat de kerk geen gevaar liep en gingen vervolgens uiteen.

Maar de rust keerde niet weer en het wantrouwen groeide. De volgende dag, dinsdag 24 september, bleek dat diverse soldaten van de compagnie van de stadhouder zich in de stad ophielden.[37] Mogelijk waren zij daar tezamen met Andries van Anderlecht, de avontuurlijke vertrouweling van de stadhouder. Deze was met geheime informatie op doorreis naar Brussel. Naar eigen zeggen verspreidde hij deze dag binnen Nijmegen afschriften van het schrijven van de landvoogdes waarin zij de Nijmeegse religieregeling scherp afwees en de stad opdroeg de predikant de stad uit te zetten.[38] Burgemeester Maarten van Andelst gaf, naar aanleiding van geruchten, de stedelijke roededrager opdracht alle herbergen in de stad te controleren op de aanwezigheid van soldaten van de stadhouder. In herberg de Homburch, op de Markt, trof hij zeven 'jonckeren van de bende' van Megen aan en gelastte hun de stad te verlaten. Zij gehoorzaamden en reisden terug naar Arnhem.

De stadhouder voerde zo de spanning binnen de stad op. Het doelbewust laten verspreiden van Margaretha's afwijzende oordeel over de Nijmeegse politiek en ook de provocerende aanwezigheid van zijn soldaten, misten hun uitwerking niet.

Die avond kwamen opnieuw burgers bijeen om de bewaking van de Stevenskerk te verzorgen.[39] Zij verzamelden zich in de bovenzaal van de Latijnse school. Even na middernacht, toen net werd afgelezen wiens beurt het was een ronde te doen, zagen zij hoe Christoffel Ryckensz het hekwerk rondom een kruisbeeld op het Stevenskerkhof vernielde. Adriaan Ryckensz, de broer van Christoffel, stootte op dat moment de kroon van een Mariabeeld, dat aan de zuidzijde van de Stevenskerk stond. Daarbij bespotte hij Maria door haar te vergelijken met hoeren in Keulen, die dergelijke kronen ook wel zouden dragen.[40]

Toen op de ochtend van 25 september de vernielingen van die nacht bekend werden, kwamen de meesters van de ambten in actie. Verontrust door deze vernielzucht, lieten zij hun ietwat afwachtende houding dan eindelijk definitief varen. Ze concludeerden dat het nu dan toch echt afgelopen moest zijn met die vrijheid voor de predikant en zijn aanhangers. Enkele ambtmeesters togen eerst naar burgemeester Maarten van Andelst en eisten dat de schuldigen streng zouden worden gestraft.[41] Vervolgens organiseerden zij een breed overleg van de gemeente, opnieuw bij de Latijnse school. Vermoedelijk waren, behalve de ambten en broederschappen, ook gedeputeerden en de stedelijke hoplieden aanwezig.

Latijnse school en zuiderportaal Sint-Stevenskerk

Op dat moment braken voor de Latijnse school relletjes uit. De onlusten begonnen toen de snijder Jan Heelen dreigende woorden riep naar de aanwezigen en één van hen zelfs sloeg.[42] Een andere bron zegt evenwel dat schoolmeester Aert Fransz vanuit zijn venster op de menigte schoot en daarbij iemand 'met hagelschudt omtrent zijn ogen' verwondde.[43]

Op datzelfde moment ging het gerucht dat gewapende personen door de Grote Straat trokken, op weg naar de Markt.[44] Ging het om Nijmeegse aanhangers van de predikant, die zich intussen hadden bewapend? Of betrof het mensen van buiten de stad, te hulp gekomen om gewapenderhand de Nijmeegse geloofsvrijheid in stand te houden? In de processtukken van de Raad van Beroerten, uit 1568, worden zij gemakshalve 'geuzen' genoemd. De burgers bij de Latijnse school maakten zich nu snel op om de Markt in te nemen. Eén van hen, schoenmaker Jan van Cuyck, verklaarde in 1568 dat zij vervolgens 'de geuzen' hadden teruggedreven. Maar andere, meer betrouwbare verklaringen geven een iets minder krijgshaftige versie van het gebeurde.[45] Toen het gerucht ging dat gewapende mensen in aantocht waren, aldus deze bronnen, spoedden enkele ambtmeesters en hoplieden zich naar burgemeester Johan Touman. Ze vroegen hem de stadsbaander op het Kruis bij de Markt te plaatsen, ten teken dat alle burgers gewapend met de traditionele Nijmeegse knots naar de Markt dienden te komen om de stad te verdedigen. De burgemeester zou hebben geaarzeld en wilde volstaan met het verbannen van de predikant. Maar de ambtmeesters en hoplieden bleven aandringen. Zij beloofden de burgemeester te zullen beschermen tegen geweld en garandeerden zijn persoonlijke veiligheid. Daarop gaf Johan Touman toe. Op weg naar de Markt sommeerde de burgemeester enkele 'geuzen' zich rustig te houden en binnen te blijven. Bij het Kruis aangekomen, zag men de gewapende menigte naderen. Johan Touman droeg de burgers op het Kruis bezet te houden en trad vervolgens, onder gewapende begeleiding, de 'geuzen' tegemoet voor overleg. Hij wist hen te overreden zich terug te trekken, opdat er geen bloed zou vloeien. De baander was nu op het Kruis geplaatst en de stedelijke milities bleven onder de wapenen, met de Nijmeegse knots, om wacht te houden. 'Die Knodtz quam op die straet', aldus werd over Nijmegen genoteerd in een missaal van de kerk van Herwen.[46]

De onlusten gingen gepaard met diverse vernielingen. Zo werden de ruiten ingegooid van het klooster van de franciscanen,[47] één van de kloosters waarover al in augustus het gerucht ging dat er heimelijk wapens waren opgeslagen. Van de Kraanpoort, op de Waalkade, werd het beeld van Christoffel verwijderd.[48] Ook het beeld van Antonius Abt, dat stond bij het hek rondom de gelijknamige kapel met kerkhof, werd die nacht vernield.[49] Christoffel en Antonius vervulden een opvallende rol in de volksreligiositeit.[50] Christoffel was niet alleen de patroon van reizigers en pelgrims, maar bood ook bescherming bij stormen en natuurrampen én tegen de pest, de gevreesde ziekte die in 1566 nog steeds in Nijmegen woedde.[51] Bovendien gold in het volksgeloof de opvatting, dat iemand geen plotselinge dood kon sterven wanneer hij die dag een beeld van Christoffel had aanschouwd.

Om die reden was zijn beeltenis vaak groot en duidelijk zichtbaar. Christoffel werd in de late Middeleeuwen met name in het Rijnland vereerd. De heilige was bijzonder populair in het Keulse aartsbisdom, waarvan ook de stad Nijmegen in feite nog deel uitmaakte. Antonius was eveneens een echte volksheilige. Ook deze heilige was vooral in de Nederrijnse gebieden zeer geliefd, als patroon tegen allerlei ziekten en kwalen, waaronder ook weer de pest, en als beschermer en helper van de armen.

Gewapende tegenstanders van de predikant hielden op 25 september de Markt bezet. Nog diezelfde middag werd Lodewijk van Bracht officieel de stad uitgewezen,[52] maar hij had intussen zelf al een veilig heenkomen gezocht. Tezamen met Peter van Gendt, bij wie hij al die tijd had gelogeerd, week Lodewijk van Bracht via Venlo uit naar Roermond.[53] De Nijmeegse magistraat vaardigde een nieuwe regeling uit, waarin zowel de aanhangers van de predikant als die 'van de oude religie' werd opgedragen elkaar geen verwijten te maken en eendrachtig het stadsbestuur en de meesters van het Sinter Claesgilde te gehoorzamen.[54]

In zijn *Chronijk* geeft Smetius, mede aan de hand van Surius, een kleurrijke beschrijving van deze Nijmeegse onlusten.[55] Nadat de baander op het Kruis was geplaatst, kwamen onruststokers, zowel mannen als vrouwen, tevoorschijn, gewapend met stokken, knotsen, zwaarden, hellebaarden, pieken en geweren. Zij vielen de huizen binnen van de 'Gereformeerde Christenen', op zoek naar de predikant. Maar Lodewijk van Bracht was onvindbaar; hij hield zich twee dagen verborgen in een lakenkist en zou vervolgens weten te ontkomen. 's Avonds werden de straten die op de Markt uitkwamen gebarricadeerd met wagens en karren waarop geschut was geplaatst. Men bleef onder de baander wacht houden; ook werd wachtgelopen door de stad en over de stadsmuren. Velen zetten het op een drinken en trokken vervolgens als dolle mensen schreeuwend door de straten en sloegen de gehele nacht op deuren. In de vroege ochtend van 26 september trok de meute naar de kerk van de Sint-Jan en verwijderde daar de preekstoel en plaatste die op de Blauwe Steen. Daar werd de preekstoel 'met roeden gegeesselt' en vervolgens met de hoed van de gevluchte predikant verbrand.

Of het zo echt gegaan is, blijft onduidelijk. De processtukken van de Raad van Beroerten geven hierover geen informatie, omdat de onderzoekscommissarissen eenvoudig niet geïnteresseerd waren in deze kant van het verhaal. Maar iets van dit relaas klinkt ook door in de berichten van Megen aan de landvoogdes over de Nijmeegse onlusten. Volgens de Gelderse stadhouder riepen de 'katholieken' door middel van klokgelui in de omgeving van Nijmegen de bevolking op. Vervolgens trok men gewapend met knotsen en hellebaarden naar de stad, onder het roepen van 'dood aan de geuzen'. Ook Megen wist te melden dat vrouwen de preekstoel uit de kerk hadden gesleept om die vervolgens op de Blauwe Steen te verbranden.[56]

Dat er die onrustige woensdag 25 september mensen van buiten de stad zijn opgeroepen om in Nijmegen eens orde op zaken te stellen, is waarschijnlijk juist. Enkele weken later namelijk, toen er opnieuw relletjes dreigden, kreeg burge-

meester Maarten van Andelst de waarschuwing dat de plattelandsbevolking in Hees, in het Schependom van Nijmegen, werd bewapend met de bedoeling opnieuw een oploop te veroorzaken.[57] De burgemeester verbood daarop de kosters van de kerken in Hees en Neerbosch de klok te luiden.

De nacht van 25 op 26 september moet hoe dan ook zeer onrustig zijn geweest. Zeker is dat, onder leiding van ambtmeesters en hoplieden, tegenstanders van de predikant onder de wapenen bleven en de Markt bezet hielden. Anderen trokken gewapend door de straten, waarbij we maar in het midden laten of het hier ging om 'katholieken', 'dronken mannen en vrouwen' of 'boeren van buiten de stad'. Maar ook de aanhangers van de predikant lieten zich niet onbetuigd. Die nacht werd van de poort naar het regulierenklooster, in de Molenstraat, het beeld van de H. Catharina verwijderd. De volgende ochtend bleek het beeld, met een kaars in de hand, te staan op nota bene de Blauwe Steen, onder het oog van de tegenstanders van de predikant die met de stadsbaander nog altijd de Markt bezetten.[58]

Alle aandacht van het stadsbestuur was nu gericht op het herstellen van de orde. Eventuele sympathie binnen de Raad voor de predikant en diens leer deed er niet meer toe. Ook de traditionele autonomie en de overtuiging dat het godsdienstvraagstuk in overleg met de standen moest worden opgelost, konden geen rol meer spelen. Het stadsbestuur zag zich nu genoodzaakt alsnog de opdracht van de landvoogdes onvoorwaardelijk op te volgen. De hoplieden namen nog op 26 september alle burgers een eed af, waarin ze moesten beloven Raad en Claesmeesters te gehoorzamen en de eendracht te bewaren.[59] Degenen die betrokken waren geweest bij het binnenvoeren van de predikant moesten ten overstaan van de burgemeesters een speciale eed afleggen. Zij dienden te beloven geen bijeenkomsten meer te houden, heimelijk of openbaar, binnen of buiten de stad.[60]

Voor enkele aanhangers van de predikant werd een harde maatregel getroffen: zij werden op 26 september uit Nijmegen verbannen.[61] Het ging om Peter van Gendt, bij wie de predikant had gelogeerd, de schoolmeester Aert Fransz, die vanuit zijn venster op de bewakers van de Sint-Steven had geschoten, en verder Jan Schudt, iemand die 'Lap van Sint-Truiden' werd genoemd en een onbekende 'wollenwever'. Tegelijk met deze vijf burgers werden hun echtgenoten de stad uitgezet. Zij allen werden als aanhangers en ondersteuners van de predikant verbannen. Maar eigenlijk bestonden alleen tegen Peter van Gendt serieuze beschuldigingen.[62] Vermoedelijk heeft het Nijmeegse stadsbestuur willen volstaan met de verbanning van enkele oproerkraaiers die gemakkelijk, zonder grote politieke consequenties konden worden gestraft.

Ook liet het stadsbestuur nog diezelfde dag de landvoogdes weten dat de predikant alsnog de stad was uitgezet, tezamen met de burgers die hem hadden onderhouden. Daarmee was, aldus het stadsbestuur, toch nog voldaan aan de opdracht van Margaretha van Parma van 11 september. De stad zegde toe verdere nieuwigheden naar vermogen te zullen bestrijden.[63]

3
De Nijmeegse wetsverzetting

Maar met halfzachte maatregelen en vrijblijvende toezeggingen namen de meesters van de ambten en broederschappen geen genoegen meer. Zij zetten op diezelfde 26 september een zeer uitzonderlijke stap.[64] De meesters ontsloegen vijf raadsleden en vervingen hen door nieuwe bestuurders. Datzelfde lot trof vijf meesters van het Sinter Claesgilde; zij werden tussentijds vervangen door nieuwe meesters. Ook werden enkele rekenmeesters ontslagen en vervangen, terwijl voorts de 'wardein' (keurmeester van de stedelijke munt) en de 'policymeester', tevens keurmeester, het veld moesten ruimen om plaats te maken voor nieuwe functionarissen.

De afgezette raadsleden waren Willem van Heukelom, Sweer van Ringenberg, Willem Prick, Dirk van Heteren en Willem Steenbergen.[65] In 1568 zouden commissarissen van de Raad van Beroerten deze vijf raadsleden ervan beschuldigen dat zij de predikant hadden gesteund.[66] Ook werd hun de Nijmeegse religieregeling van 31 augustus 1566 zwaar aangerekend. Maar de commissarissen legden deze feiten ook ten laste aan diverse andere raadsleden die in 1566 niet werden afgezet.[67] Maarten van Andelst, bijvoorbeeld, wiens hervormingsgezindheid alom bekend was en die als burgemeester een grote verantwoordelijkheid droeg voor de gebeurtenissen, ontsprong de dans. Datzelfde gold voor het invloedrijke raadslid Henrick van Beinhem. Hij had het al in 1546 opgenomen voor een van 'ketterij' verdachte kanunnik en was in mei 1566 betrokken bij de totstandkoming van het Gelderse verbond tegen de inquisitie. Opvallend is dat vier van de vijf afgezette raadsleden in 1568 vooral werden beschuldigd van handelingen die pas ná hun afzetting zouden plaatsvinden, namelijk in oktober 1566.[68] Op het moment van de wetsverzetting in september stond eigenlijk alleen raadslid Willem van Heukelom algemeen bekend als aanhanger van de predikant.

Een nadere analyse van de bestuurlijke carrière van de afgezette raadsleden maakt duidelijk dat het hier niet gaat om de meest vooraanstaande Nijmeegse bestuurders.[69] Willem van Heukelom, Sweer van Ringenberg en Willem Prick maakten weliswaar al sinds de jaren vijftig deel uit van de Raad, en waren allen vrijwel ieder jaar tot schepen gekozen, maar alleen Willem van Heukelom was al eens burgemeester geweest. De bestuurlijke carrière van Dirk van Heteren en Willem Steenbergen was pas net begonnen, respectievelijk in 1564 en 1565. Het gaat, kortom, om bestuurders van de tweede garnituur die vermoedelijk in de zomer van 1566 enigszins in opspraak zijn gekomen wegens hun steun aan de predikant, terwijl het alleen in het geval van Willem van Heukelom ging om een duidelijke en actieve aanhanger van de predikant. De meesters van de ambten en broederschappen hebben in september 1566 'politieke zwaargewichten' als Maarten van Andelst en Henrick van Beinhem, die in godsdienstig opzicht beslist meer in opspraak waren geraakt, kennelijk niet durven aan te pakken.

Peter Jeern, Claes Vermoelen, Jan Meusz, Gerrit Noet en Gysbert Spruit werden als Claesmeester afgezet.[70] Ook hun zou in 1568 door de Raad van Beroerten worden verweten dat zij de predikant hadden gesteund.[71] Met name Claes Vermoelen en Gysbert Spruit stonden al in september 1566 bekend als actieve aanhangers van de predikant. De vijf afgezette Claesmeesters werden in 1568 ook ervan beschuldigd dat zij hadden meegewerkt aan het opzienbarende Nijmeegse akkoord.

De kandidaatstelling van nieuwe personen die de afgezette raadsleden moesten gaan vervangen, vertoont enkele opmerkelijke aspecten. De meesters van de ambten en broederschappen droegen vijf gegadigden voor: Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen, Hendrik van Gendt, heer van Gendt, mr. Johan Poein, Jorden van Triest en Henrick Vermoelen. Henrick van Gendt hebben we al enkele malen ontmoet als de vertrouweling van de stadhouder. Hij gold al geruime tijd als zetbaas van het landsheerlijk gezag binnen Nijmegen. De heer van Ubbergen behoorde tot de familie van de kort daarvoor benoemde burggraaf Henrick van Bonenborch.[72] De meesters droegen derhalve waarschijnlijk twee regeringsgetrouwe ridders uit de omgeving van Nijmegen voor. De jurist Johan Poein trad eerder dat jaar al op als gedeputeerde. Hij bleek een tegenstander van de Nijmeegse religiepolitiek en was met de heer van Gendt op 14 augustus betrokken bij de organisatie van het protest tegen deze politiek.[73]

Geen van de voorgedragen kandidaten was ooit meester van het Sinter Claesgilde geweest. Zoals we al zagen, werden in de tweede helft van de zestiende eeuw bij iedere verkiezing één of meer gewezen Claesmeesters benoemd. De meesters van de ambten en broederschappen hebben dit gebruik dit keer bewust genegeerd. Zij deden dit uit protest tegen de rol van de Claesmeesters, die steeds meer deel waren gaan uitmaken van het officiële stadsbestuur en steeds minder als vertegenwoordigers van de burgers optraden.[74]

Misschien dat ook het ontslag van rekenmeesters, de 'wardein' en een keurmeester samenhing met politieke tegenstellingen tussen ambtmeesters enerzijds en magistraat en Claesmeesters anderzijds. Eén van de geschilpunten was immers het beheer van de stedelijke financiën.[75] Ofschoon de drie afgezette rekenmeesters in godsdienstig opzicht in 1566 in opspraak waren gekomen, ging het in het geval van Jan Heddink en Heyndrik Wyntgens zeker niet om zware beschuldigingen.[76] De afgezette rekenmeesters (de ander was Willem van Heukelom) maakten echter deel uit van de gevestigde politieke orde in Nijmegen. Heddink en Wyntgens werden in 1562 tot Claesmeester gekozen.[77] Dat waren de verkiezingen die aanleiding hadden gegeven tot een conflict tussen de twee bijzondere broederschappen enerzijds, en de meesters van de ambten en die van de overige broederschappen anderzijds.[78] Werd ook in dit opzicht in 1566 misschien een nog openstaande politieke rekening vereffend? De rekenmeesters werden vervangen door Johan Coenen, Gerrit Kanis en Ansum Portman. Zij waren geen van allen lid van de magistraat; evenmin was één van hen ooit Claesmeester geweest. De meesters kozen duidelijk ook hier voor nieuwe functionarissen van buiten de heersende politieke elite.

De naam van de ontslagen 'wardein' Johan Koets, sinds 1558 keurmeester van de Nijmeegse Munt, komt verder niet voor in de uitgebreide procesdossiers van de Raad van Beroerten; tegen hem bestonden in 1566 geen serieuze godsdienstige bezwaren, maar hem werd te verstaan gegeven dat zijn aanstelling, die in 1567 zou aflopen, niet werd verlengd wegens zijn rol bij de onlusten.[79] Jan van Kessel, de ontslagen policy- en keurmeester, woonde op de Kraanpoort en was betrokken bij het verwijderen van het beeld van Christoffel aldaar.[80] Ook was hij behulpzaam bij de diensten in de kerk van de Sint-Jan. Vermoedelijk werd hij om deze redenen in september 1566 afgezet. Misschien verweten de meesters Van Kessel ook dat hij zijn taken als policymeester had verwaarloosd door niet tegen de predikant op te treden.

De meesters van de ambten en broederschappen grepen al met al hun kans, maar zij handelden niet geheel op eigen initiatief. De meesters kwamen namelijk tot hun opzienbarende stappen op voorstel van niemand minder dan de Gelderse stadhouder. Megen liet de landvoogdes al op 26 september weten aan te zullen sturen op het ontslag van vier of vijf raadsleden. Hij zou daartoe in contact treden met Nijmegen.[81] De stadhouder voegde de daad bij het woord en wendde zich nog diezelfde dag schriftelijk tot het stadsbestuur, de richter, de meesters van het Sinter Claesgilde en in het bijzonder tot de meesters van de ambten, die zich, aldus de stadhouder, getrouw hadden gedragen.[82] De stadhouder deed hun het voorstel enige raadsleden af te zetten. Mochten zij dit voorstel willen overnemen, dan verleende hij hun hierbij namens de koning toestemming. Voor het geval zij zich niet sterk genoeg voelden, was Megen bereid soldaten beschikbaar te stellen om de betreffende bestuurders metterdaad te ontslaan. Dit kleine, maar beslissende duwtje in de rug bleek voldoende.

Mogelijk heeft de stadhouder achter de schermen ook nog invloed uitgeoefend op de voordracht van nieuwe raadsleden. Daarover zijn echter geen nadere gegevens voorhanden. Zeker is wel dat de stadhouder kort na de Nijmeegse onlusten Hendrik van Gendt om advies vroeg over een geschikte beleidslijn voor de stad Nijmegen.[83] Was het toeval dat omstreeks datzelfde moment de meesters uitgerekend deze vertrouweling van de stadhouder voordroegen als nieuw raadslid?

De heren van Gendt en Ubbergen, kort na de onlusten voorgedragen als lid van de Nijmeegse Raad, moeten hebben beseft dat hun positie nogal delicaat was. Een tussentijdse wetsverzetting was voor Nijmegen zeer ongebruikelijk. En een wetsverzetting op aangeven en met de steun van het landsheerlijk gezag, was voor deze autonome 'vrije rijksstad' ronduit opzienbarend. Op woensdag 2 oktober, de gebruikelijke vergaderdag van de Nijmeegse Raad, meldden Gendt en Ubbergen zich op het raadhuis om de situatie te bespreken.[84] De meesters van de ambten en broederschappen waren ook aanwezig. Beide heren verklaarden behoefte te hebben aan nader overleg alvorens hun raadszetel te kunnen accepteren.

De Nijmeegse wetsverzetting had intussen tot verontwaardiging geleid bin-

nen de top van de politieke oppositie tegen de landvoogdes. Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, en Hendrik van Brederode, heer van Vianen, hadden namelijk zojuist de Nijmeegse magistraat en de adel uit de omgeving van Nijmegen opgeroepen de Nijmeegse wetsverzetting niet te accepteren. Op 30 september richtten deze heren een vlammend protest aan Nijmegen.[85] Naar hun oordeel was er sprake van een grote tirannie binnen de stad, nu de 'vredeordenynghe, by U.L. der religionshalven opgericht' was verbroken. Bovendien beschouwden zij dit als een schending van het verdrag tussen de verbonden edelen en de landvoogdes.[86] Mede namens de vrome en onderdrukte Nijmeegse burgers hadden beide heren al bij de landvoogdes geprotesteerd.

In nog scherpere bewoordingen had Culemborg, eveneens op 30 september 1566, de adel in de omgeving van Nijmegen aangeschreven.[87] Kennelijk wist hij van de provocaties van de stadhouder binnen Nijmegen. De 'tirannie' binnen deze stad was volgens Culemborg dan ook zeker niet het initiatief geweest van de 'gemene man': men was daartoe aangezet door 'vijanden van de stad', die uit waren op een militaire bezetting van Nijmegen. Culemborg riep zijn Gelderse standgenoten op naar Nijmegen te gaan om er bij de burgers op aan te dringen vooral geen soldaten van Megen binnen te laten. Want zo'n inlegering zou nadelig zijn voor de stad en de Gelderse standen, en dan vooral voor de ridders uit de omgeving van Nijmegen. De graaf van Culemborg richtte deze oproep onder meer aan Thomas van Appeltern, heer te Persingen, en Lieffert, heer van Ooy, maar ook aan Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen, die zojuist door die 'gemene man' was voorgedragen voor de Nijmeegse Raad.

De oproepen van Culemborg en Brederode leidden tot grote behoedzaamheid bij Gendt en Ubbergen. Het was waarschijnlijk bekend dat de eersten onlangs waren begonnen met het werven van troepen.[88] Gendt en Ubbergen stelden de meesters van de ambten en broederschappen voor eerst de afgezette raadsleden te horen, zodat dezen zich konden verantwoorden. De meesters werden terzijde gestaan door de stadssyndicus dr. Romerus. Deze gaf aan dat het afzetten van raadsleden en Claesmeesters in overeenstemming was met de bevelen van landvoogdes en stadhouder. Volgens Romerus waren de scherpe reacties van Brederode en Culemborg ingefluisterd door de afgezette raadsleden. Ook stelde hij dat de beide heren Nijmegen niets hadden te bevelen en dat hun akkoord met de landvoogdes (van 23 augustus) in Nijmegen onbekend was. De afgezette raadsleden dienden hun recht maar te gaan halen in Brussel, aldus Romerus.

De heren van Gendt en Ubbergen stelden nu voor eerst het resultaat af te wachten van een eventuele procedure in Brussel: werden de afgezette raadsleden in het gelijk gesteld, dan dienden zij immers weer terug te kunnen keren in de Raad. Maar de meesters gaven aan dat de Raad sowieso was onderbezet. Mocht een eventuele procedure leiden tot restitutie van de raadszetels, dan zouden er nog altijd zes zetels vacant zijn. Hierop gingen de heren van Gendt en Ubbergen overstag. De aanwezigen legden schriftelijk vast dat de afgezette raadsleden de kans

zouden krijgen zich te verantwoorden. Vervolgens legden de heren van Gendt en Ubbergen en drie overige nieuwe raadsleden de eed als schepen af.[89] Daarmee was de Nijmeegse wetsverzetting voltooid.

Megen was bijzonder ingenomen met de gang van zaken binnen de Gelderse hoofdstad. Optimistisch liet hij de landvoogdes weten dat met deze wetsverzetting de rust wel zou terugkeren. En omdat men het ijzer moet smeden als het heet is, stelde hij Margaretha van Parma voor onmiddellijk de hoofdstad van het Overkwartier aan te pakken; Roermond had immers te kennen gegeven een predikant binnen haar muren toe te laten, zolang dat in Nijmegen ook werd toegestaan.[90] Maar dit keer was het de stadhouder die een beoordelingsfout maakte. Hij schatte de situatie in het gewest Gelre namelijk iets te rooskleurig in.

ONLUSTEN IN GELRE

1
Predikaties en ongeregeldheden

In Brussel nam Margaretha van Parma eind september tevreden kennis van de ontwikkelingen in Nijmegen.[1] In een opgetogen reactie vertrouwde zij Megen toe dat ze Gelre eigenlijk al min of meer had opgegeven, maar nu er een einde was gekomen aan de ongehoorzaamheid van het toonaangevende Nijmegen, 'l'exemple de laquelle toutes les autres commençoyent désia à suyvre en mal', had ze goede hoop dat het gehele gewest het Nijmeegse voorbeeld zou volgen.[2] Maar terwijl Margaretha dit liet opschrijven, was de situatie in Gelre al weer ingrijpend gewijzigd.

Aan het optimisme van de stadhouder en de landvoogdes kwam snel een einde. Het nieuws over de Nijmeegse omwenteling was nog maar nauwelijks in Arnhem gearriveerd of er volgden verontrustende berichten over de ontwikkelingen elders in Gelre. Op 25 september, precies de dag waarop in Nijmegen de onlusten uitbraken, was de situatie ook in Venlo bijna uit de hand te lopen. Onder druk van een grote groep gewapende burgers had de magistraat moeten toestaan dat een predikant Venlo werd ingevoerd.[3] Johan van Stalbergen, raadsheer in het Hof te Arnhem, wist hiervan via zijn zoon, die deel uitmaakte van het Venlose stadsbestuur.[4] Hij reisde in opdracht van de stadhouder af naar Venlo,[5] waar hij onmiddellijk na zijn aankomst overleg voerde met enkele magistraatsleden. Zij informeerden hem niet alleen over de ontwikkelingen in deze stad, maar gaven ook informatie over de laatste stand van zaken in Roermond en elders in het Overkwartier. Deze gesprekken leidden tot een zeer alarmerend rapport ten behoeve van de stadhouder.[6]

De stadhouder had intussen via andere kanalen al vernomen dat de situatie in met name Roermond zich zeer ongunstig ontwikkelde.[7] Op 27 september had hij de stad opgeroepen het goede voorbeeld van Nijmegen te volgen en de predikant uit te wijzen.[8] Het Roermondse stadsbestuur liet de stadhouder echter weten, dat het diens wensen naast zich neer zou leggen. Roermond was zich ervan bewust dat men zo de ongenade van de koning riskeerde, aldus de magistraat, maar gehoorzaamheid aan God achtte de stad belangrijker.[9] Dit principiële standpunt was voor de stadhouder zeer verontrustend. De stad Nijmegen had haar ongehoorzame handelwijze steeds gemotiveerd met politiek-bestuurlijke en juridische overwegingen. Maar het Roermondse stadsbestuur voerde nu ook godsdienstige argumenten aan.

Kaart van het hertogdom Gelre, omstreeks 1600

Op 4 oktober richtten aanhangers van de nieuwe religie ernstige vernielingen aan in de parochiekerk van Roermond. De onlusten braken uit nadat een brief van Brederode en Culemborg bekend was geworden.[10] Het betrof vermoedelijk een schriftelijke reactie van de beide heren op de Nijmeegse onlusten en wetsverzetting. De volgende dag, zaterdag 5 oktober, werd in Roermond een akkoord gesloten dat de rust in de stad moest herstellen.[11] In Venlo vonden diezelfde dag ernstige ongeregeldheden plaats en kregen aanhangers van een predikant de beschikking over het klooster Trans-Cedron.[12]

Ook over de Veluwe ontving de stadhouder zeer ongunstige berichten. Nog voor de Nijmeegse onlusten waren er reeds ernstige ongeregeldheden uitgebroken in Elburg en Harderwijk, waar al geruime tijd predikaties plaatsvonden. Harderwijk grendelde het plaatselijke Blokhuis af, waardoor deze landsheerlijke versterking alleen nog maar via de stad zelf te bereiken was.[13] In Elburg werd op 21 en 22 september gestormd.[14] Datzelfde gebeurde op 22 september in Harderwijk, dat enige dagen later, op het moment van de Nijmeegse onlusten, weer het toneel was van een beeldenstorm.[15] In de omgeving van Hattem vonden begin oktober opnieuw predikaties plaats.[16]

Ook in het Kwartier van Nijmegen groeide de onrust, ondanks de veranderingen binnen de hoofdstad zelf. In dit gedeelte van Gelre speelde permanent de dreiging van Willem van Batenburg en van Floris van Pallandt.[17] Beide heren beschouwden zichzelf als rechtstreeks onderdaan van de keizer en niet van de Gelderse landsheer koning Filips, en ze meenden een zelfstandige godsdienstpolitiek te kunnen voeren, mede op basis van Duitse regelgeving.[18] Zoals hiervoor beschreven, voelde ook de 'vrije rijksstad' Nijmegen veel voor deze redenering. Maar van een gezamenlijk optreden van Batenburg, Culemborg en Nijmegen was geen sprake. De verhouding tussen het Huis Batenburg en de hoofdstad Nijmegen was sinds jaar en dag ronduit slecht, ja zelfs vijandig.[19] Verwijten en beschuldigingen over financiële zaken beheersten de onderlinge relatie, ook gedurende het najaar van 1566. Een wild om zich heen slaande Willem van Batenburg riep bij vriend en vijand veel weerstand op en raakte in de loop van het jaar meer en meer geïsoleerd.[20]

Ook de stadhouder kreeg nauwelijks grip op de grillige en opvliegende Batenburg. Hij droeg de ambtman van Maas en Waal, Johan Mom, op een onderzoek te beginnen over de beeldenstorm op Batenburgs grondgebied.[21] Deze opdracht kon niet worden uitgevoerd, mede door de ingewikkelde juridische verhoudingen rondom deze heerlijkheid. Stadhouder, Hof en ook de regering in Brussel waren van oordeel dat Batenburg de hertog van Gelre (koning Filips) en diens plaatsvervangers diende te gehoorzamen.[22] De stadhouder sommeerde Batenburg dan ook op te treden tegen de mensen die zich in zijn heerlijkheid schuldig hadden gemaakt aan kerkvernielingen.[23] Maar Batenburg wees erop dat niet hij, maar zijn moeder formeel over de jurisdictie beschikte.[24] De douairière Petronella van Praet, weduwe van Herman van Bronckhorst-Batenburg, liet er bij de stadhouder geen misverstand over bestaan dat die redenering wat haar betreft juist was: alleen haar

kwam het recht toe kerkschenders al of niet te vervolgen, en als Vrijvrouwe van Batenburg was zij niet van zins daarover verantwoording af te leggen aan wie dan ook, zo liet ze de Gelderse stadhouder in een eigenhandig schrijven weten.[25]

Tegen de eigenzinnige Petronella van Praet bestond al in februari 1566 de verdenking dat zij predikaties op haar grondgebied toeliet.[26] Die vermoedens bleven het gehele voorjaar en de zomer aanhouden. Vanaf ongeveer halverwege september was er in de Batenburgse heerlijkheden gestormd. Begin oktober deed het verhaal de ronde dat de vrouw van Batenburg de H. Mis op haar grondgebied had verboden.[27] Een paar weken later werd zij ervan beschuldigd haar onderdanen te dwingen predikaties bij te wonen.[28] Petronella van Praet en haar zoon Willem van Batenburg speelden het hele jaar 1566 de vermoorde onschuld. Zij ontkenden steevast eerst in alle toonaarden de beschuldigingen; eenmaal geconfronteerd met de harde feiten die het tegendeel bewezen, voerden zij een formeel verweer over jurisdictie en vervolgingsrecht.

Floris van Pallandt trad subtieler op. Ook hij voerde in de zomer en in het najaar van 1566 een eigen godsdienstpolitiek, althans binnen de formele grenzen van zijn graafschap Culemborg. Daar vonden in alle openheid predikaties plaats. Aanhangers van beide religies mochten elkaar niets in de weg leggen. De graaf nam medio september min of meer zelf het initiatief voor een kerkzuivering in Culemborg.[29] Hij paste deze godsdienstpolitiek echter niet toe in zijn Gelderse heerlijkheden buiten het graafschap, waar dan ook geen veranderingen werden ingevoerd.[30] Daardoor zagen stadhouder en Hof geen kans formeel tegen hem op te treden. Maar de dreiging voor Gelre was er niet minder om, zeker toen Culemborg vanaf 20 september begon met het werven van troepen.

Onrustig werd het ook in Tiel. In de omgeving van deze stad, bij Wadenoyen en Drumpt, waren twee predikanten actief. De scholtis van Tiel, Derick Vijgh, berichtte de stadhouder op 25 september 1566 dat de belangstelling vanuit Tiel voor hun predikaties zo groot was, dat het onmogelijk was hiertegen op te treden.[31] De eerste weken van oktober groeide de spanning binnen Tiel, waar burgers nu ook verzochten om een predikant die 'oprecht het Woord Gods' zou verkondigen, naar 'de pure en reine apostolische leer'.[32] Toen inderdaad een predikant de stad werd binnengebracht, en Derick Vijgh ruim vijftig soldaten in dienst nam om de openbare orde en veiligheid te beschermen, ontstond er zoveel onrust dat een opstand dreigde. De woede richtte zich met name op het Tielse stadsbestuur, dat al geruime tijd werd gedomineerd door de machtige en onaantastbare familie Vijgh.[33] Op 14 oktober 1566 kwamen magistraat en opstandige burgers tot een akkoord.[34] Vanuit de burgerij werd toegezegd dat men geen vernielingen aan kerkelijke gebouwen zou aanrichten en ook geen predikant binnen Tiel zou brengen, zolang dit ook niet (opnieuw) in Nijmegen of Zutphen gebeurde.[35]

In Zaltbommel hield de uit Nijmegen afkomstige kapelaan Jan van Venray sinds ongeveer half september openlijk predikaties.[36] De magistraat trad hiertegen op met een verbod, maar enkele 'gedeputeerden' van de schutterijen en gil-

den trokken zich daar niets van aan. Zij wisten Jan van Venray terug te brengen in de Grote Kerk. Verontruste burgers verweten ambtman Albrecht de Ruyter gebrek aan doortastendheid. Daarop zond de ambtman op zondag 6 oktober een brandbrief aan de stadhouder, waarin hij oordeelde dat de 'ketters' in hoog tempo aan invloed wonnen binnen Zaltbommel en dat de magistraat niet bij machte was hiertegen op te treden.[37]

Door haar ligging op het 'drielandenpunt' van Gelre, Brabant en Holland had de stad een grote strategische betekenis. Voor de centrale regering was de zeggenschap over deze sterke vestingstad van grote militaire en politieke betekenis. De graaf van Megen, die de ontwikkelingen in Tiel wat op hun beloop had gelaten omdat hij kennelijk opzag tegen weer een krachtmeting met de ongrijpbare familie Vijgh, volgde de situatie in Zaltbommel dan ook nauwgezet en bracht de landvoogdes onmiddellijk op de hoogte.[38] Margaretha van Parma verleende de Gelderse stadhouder per omgaande toestemming om extra soldaten aan te nemen die binnen Zaltbommel moesten worden gelegerd.[39] Maar onverwachts weigerde de Bommelse magistraat het garnizoen op te nemen.[40] Deze ongehoorzaamheid kwam de stad te staan op een ernstige vermaning van de landvoogdes,[41] die ook nog een speciale afgezant stuurde om het stadsbestuur op andere gedachten te brengen.[42] Ook in Zaltbommel werd daarop de afwijzende reactie van de landvoogdes onder de burgers verspreid. Aanhangers van de predikant bezetten vervolgens de Markt. Zij dwongen de magistraat op 23 oktober een verdrag af, waarin onder meer werd afgesproken dat Jan van Venray zijn predikaties in de kerk kon voortzetten.[43]

2
Landsheerlijke onmacht

Zo moest de stadhouder al snel na de Nijmeegse omwenteling tot de conclusie komen dat zijn strategie om via de hoofdstad Nijmegen heel Gelre onder controle te krijgen was mislukt. Alleen het Kwartier van Zutphen bleef rustig, al meende Megen begin oktober dat er ook bij Doesburg werd gepreekt.[44] In september had de stad Nijmegen nog de aanzet gegeven tot een golf van predikaties in vrijwel geheel Gelre, maar een maand later voltrokken de ontwikkelingen in Gelre zich onafhankelijk van de gebeurtenissen in Nijmegen. Het landsheerlijk gezag bleek in Gelre niet bij machte serieus op te treden tegen de predikaties. Naar het oordeel van het Gelderse Hof was de gehoorzaamheid van dit gewest nauwelijks meer af te dwingen via formele gezagslijnen.[45] De Gelderse adel nam bijvoorbeeld geen bevelen van landsheerlijke functionarissen aan. Met name 'grote heren' als de graaf van Culemborg en graaf Willem van den Bergh, maar ook de Gelderse bannerheren lieten zich weinig gelegen liggen aan alle stadhouderlijke oproepen, bevelen en vermaningen.

Door een toevallige samenloop van omstandigheden konden stadhouder en Hof binnen het Kwartier van Nijmegen nauwelijks iets ondernemen via de landsheerlijke officieren die belast waren met het handhaven van de orde en veiligheid. Regelmatig beval Megen hun krachtig op te treden[46] en ook bood hij de steden de diensten van deze officieren aan,[47] maar het beleid bleek in dit kwartier kansloos, omdat de betreffende functionarissen bereid noch in staat waren een rol van betekenis te vervullen. De richter van Nijmegen, Johan van Boedbergen, zat min of meer gevangen in een verlammend loyaliteitsconflict tussen de stad en het landsheerlijk gezag, en was niet in staat binnen Nijmegen enige invloed uit te oefenen. Datzelfde kan worden gezegd van de burggraaf van Nijmegen, het voormalige raadslid Henrick van Bonenborch, genaamd van Honstein, die pas op 15 mei 1566 was benoemd.[48] Hij had zich in zijn ambtsgebied (het Rijk van Nijmegen) noch in zijn woonplaats Nijmegen een machtspositie kunnen verwerven. Ook de ambtman van Maas en Waal kon niet krachtdadig optreden. Over dit ambtmanschap ten westen van Nijmegen speelde gedurende vrijwel de gehele jaren zestig een ernstig conflict tussen Herman van de Pol en diens volle neef Johan Mom.[49] Het gevolg was een jarenlange verlamming van de rechtspleging en het openbaar bestuur. De ambtman van de Nederbetuwe, Claes Vijgh, en diens zoon Derick, scholtis van de stad Tiel, voerden als steeds een eigen koers en verleenden het Hof en de stadhouder geen steun bij het tegengaan van predikaties. De ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard, Albrecht de Ruyter, zegde in de zomer van 1566 zijn functie op.[50] Hoewel hij formeel tot eind oktober zijn werk voortzette, toonde ook deze officier nog maar weinig ijver bij het bestrijden van predikaties. Karel van Lynden, de ambtman van de Overbetuwe, had een zeer slechte relatie met de stad Nijmegen, en ook met de Gelderse standen, wegens het almaar slepende conflict over de Betuwse appèlzaak op het Valkhof. Deze ambtman verkeerde binnen het Kwartier van Nijmegen in een isolement en was niet in staat enige politieke of militaire druk uit te oefenen.

Toen in de eerste weken van oktober de situatie in Gelre snel verslechterde, kwam stadhouder Megen tot de conclusie dat de centrale regering nu openlijk en met militaire middelen en harde straffen de confrontatie moest aangaan. Naar het oordeel van Megen moest 'Brussel' voor de harde lijn kiezen.[51] De Gelderse stadhouder richtte zijn adviezen aan de landvoogdes in steeds scherpere bewoordingen. Hij wees op de militaire voorbereidingen van Brederode, Lodewijk van Nassau en Culemborg. Ook liet hij niet na om de landvoogdes te waarschuwen voor de zijns inziens verraderlijke plannen van Oranje en Egmond. Verder probeerde hij haar over te halen de stad Den Bosch in te nemen.[52] Voor Gelre wilde Megen eveneens een harde lijn hanteren. Hij vroeg extra soldaten voor zijn persoonlijke veiligheid en om ongehoorzame steden als Zaltbommel, Venlo, Harderwijk en Elburg tot de orde te roepen, maar hij stelde ook voor soldaten te legeren in de drie (weer) gehoorzame hoofdsteden, Nijmegen, Arnhem en

Zutphen. Met name de stad Roermond moest worden gedreigd met het verlies van privileges.

De landvoogdes wees deze suggesties echter van de hand vanwege allerlei formele, juridische en financiële bezwaren. Zij droeg Megen op persoonlijk de Gelderse steden te bezoeken om ter plaatse de rust te herstellen.[53] Die opdracht was voor de stadhouder, als steeds bezorgd om zijn persoonlijke veiligheid, ronduit onacceptabel. Hij voerde aan dat de steden nooit vrijwillig de poorten voor hem zouden openen en dat hij derhalve het risico liep het mikpunt van spot te worden. Maar 'Brussel' meende dat Megen minachting over zich afriep met zijn loze dreigementen over het intrekken van privileges en het uitoefenen van militair geweld. Margaretha van Parma wees ook op het gezichtsverlies wanneer de Gelderse hoofdsteden zouden weigeren regeringstroepen toe te laten, zoals de stadhouder had voorgesteld.

De landvoogdes bleef bij haar standpunt dat Megen de Gelderse steden persoonlijk diende te bezoeken om ter plaatse 'de goeden' te bemoedigen, met tact en behoedzaamheid. Maar de Gelderse stadhouder hoefde niet die steden te bezoeken waar hem een schandelijke bejegening stond te wachten. Het opdringen van garnizoenen aan Gelderse steden wees zij nog steeds van de hand, maar Megen kon binnen de steden contact leggen met de 'goede burgers' en dan suggereren dat men zelf om militaire steun moest vragen. Kwam vervolgens een dergelijk verzoek vanuit de burgerij, dan mocht de stadhouder die wens honoreren en soldaten zenden.

Natuurlijk was de centrale regering er veel aan gelegen dat Megen het weerbarstige Gelre onder controle hield. Een verlies van dit gewest aan de kwetsbare oostgrens van de Nederlanden, zou grote politieke en militaire gevolgen hebben, binnen en buiten de Nederlanden. Maar 'Brussel' wilde dat de Gelderse stadhouder met tact en behoedzaamheid zou optreden, bij voorkeur binnen de grenzen van het recht en zoveel mogelijk op verzoek van de inwoners zelf. Openlijk geweld in Gelre zou op dit moment de verhoudingen elders in de Nederlanden ernstig belasten. Strafexpedities, belegeringen en het intrekken van privileges, zoals Megen wilde, konden de politieke en godsdienstige tegenstellingen in de overige gewesten vergroten. Vermoedelijk was de landvoogdes ook bezorgd voor haar delicate relatie met Oranje en Egmond van wie zij nog altijd afhankelijk was. Sinds de zomer stonden deze heren min of meer op voet van oorlog met de Gelderse stadhouder. Zonder de steun van de machtige en populaire Oranje en Egmond zou de toch al zorgwekkende positie van de centrale regering in Vlaanderen, Brabant, Holland, Zeeland en Utrecht verder worden aangetast. Ook daarom moest Megen in toom worden gehouden.

De communicatie tussen Arnhem en Brussel werd steeds bemoeilijkt door de grote afstand, en dus lange reistijden tussen de beide steden. In deze crisistijd was dat een extra handicap. De stadhouder moest vaak een week wachten op een Brusselse reactie op zijn voorstellen en brandbrieven. Tegen de tijd dat zo'n reac-

tie dan eindelijk op de kanselarij in Arnhem arriveerde, was de situatie in het onrustige Gelre al weer ingrijpend gewijzigd. De zorgvuldig afgewogen, maar vaak allang weer achterhaalde opinies van de landvoogdes moeten bij de graaf van Megen het gevoel hebben versterkt dat 'Brussel' volstrekt niet begreep wat er in het ongehoorzame Gelre allemaal aan de hand was.

De Gelderse stadhouder was niet de enige hoge gewestelijke functionaris die de regering wilde bewegen tot een hardere aanpak van de onlusten. Hij kreeg de steun van de stadhouder van Overijssel, Groningen en Friesland, de graaf van Aremberg. Deze had in september de landvoogdes er al op gewezen dat de predikaties van Gelre naar Overijssel dreigden over te slaan. Bovendien wilden burgers van Deventer gewapenderhand een predikant binnen het Gelderse Zutphen brengen.[54]

Megen en Aremberg waren beiden ervan overtuigd dat de regering lang genoeg had gedraald en nu openlijk met militaire middelen moest terugslaan. De benauwde avonturen in Antwerpen, Breda en Den Bosch, tijdens de zomer, sterkten de beide stadhouders in hun overtuiging dat krachtig moest worden opgetreden tegen iedere vorm van ongehoorzaamheid. Daarom voerden ze op donderdag 17 oktober 1566 in het geheim overleg op Het Loo. Vervolgens gaven beide stadhouders aan de landvoogdes te kennen dat ze nu spoedig naar de wapens wilden grijpen om hun gewesten weer tot rust te brengen.[55] Ze adviseerden haar contact te leggen met de Duitse legeroverste George von Holl, om hem over te halen in dienst van de koning te treden. Ook gaven zij Margaretha van Parma in overweging Brussel te verlaten voor een verblijfplaats waar zij meer vrijuit kon spreken. De landvoogdes moest de inhoud van deze adviezen, die deels in geheimschrift waren opgesteld, maar niet bekendmaken in de Raad van State, aldus Megen en Aremberg.

Zonder een reactie van de landvoogdes af te wachten, begon Aremberg voorbereidingen te treffen voor een harde confrontatie in zijn gewesten en brak hij de onderhandelingen in Leeuwarden over de religie af.[56] Ook in Nijmegen werden op dat moment onderhandelingen gevoerd over een nieuwe religieregeling, zoals we nog zullen zien. Hoe zou de stadhouder van Gelre hierop reageren?

NIEUWE ONGEREGELDHEDEN IN NIJMEGEN

1
Groeiende spanning

Binnen Nijmegen was de rust niet weergekeerd, ondanks de uitwijzing van de predikant, de verbanning van enkele aanhangers en de zuivering van de Nijmeegse Raad. Formeel was een einde gekomen aan de opzienbarende godsdienstvrijheid binnen de stad, maar de belangstelling voor religieuze veranderingen was gebleven. Later, in 1568, wist een Nijmeegse getuige aan commissarissen van de Raad van Beroerten te vertellen, dat kort na de onlusten van september 1566 meer dan dertig Nijmeegse burgers aanwezig waren geweest bij predikaties door de pastoor te Doornik, ten noordoosten van Nijmegen. De betreffende pastoor werd 'heer Jan' genoemd en zou een 'verlopen monnik uit Keulen' zijn.[1] Mogelijk vonden er even over de grens met het hertogdom Kleef godsdienstige bijeenkomsten plaats. Ook de vele Gelderse heerlijkheden rondom Nijmegen hebben daartoe mogelijkheid geboden; Nijmeegse belangstellenden hebben allicht predikaties op Batenburgs gebied bijgewoond. In ieder geval waren er godsdienstige bijeenkomsten op het grondgebied van Thomas van Appeltern, die in Huis Persingen onderdak verschafte aan een predikant. En deze laatste bijeenkomsten trokken vooral belangstellenden uit Nijmegen.[2]

Stadhouder Megen was niet gerust over de situatie in Nijmegen. Ruim een week na de onlusten sommeerde hij de stad nieuwe predikaties tegen te gaan en bood hij Nijmegen soldaten aan om het gevaar te keren.[3] Ook gelastte hij de burggraaf en de ambtmannen van Overbetuwe en Maas en Waal de stad onmiddellijk te hulp schieten, wanneer er opnieuw een predikant zou worden uitgezet.[4] De volgende dag, 4 oktober, stelde Megen Nijmegen opnieuw voor soldaten op te nemen, dit keer wegens de dreiging van Culemborg en Brederode.[5]

Voor het nieuwe Nijmeegse stadsbestuur was de situatie nogal verwarrend. We zagen al dat Culemborg en Brederode de stad in alle toonaarden verzekerden dat het uitzetten van de predikant en de wetsverzetting in strijd met het regeringsbeleid waren. De stadhouder beweerde echter met grote stelligheid het tegendeel en riep Nijmegen steeds nadrukkelijker op soldaten te accepteren wegens de gevaarlijke situatie. Op 6 oktober besprak de Nijmeegse Raad de toestand. Veiligheidshalve bevestigde het stadsbestuur de afspraak met de ambtmeesters dat de afgezette raadsleden gelegenheid zouden krijgen zich te verantwoorden.[6] Men

verwachtte dat er die dag een predikant uit Batenburg naar Nijmegen zou komen. Een groep burgers wachtte hem die bewuste zondag op, maar de predikant verscheen niet.[7]

Misschien kon de landvoogdes zelf uitsluitsel geven? Op 26 september had de stad Margaretha van Parma door een bode op de hoogte laten brengen van de omwenteling binnen Nijmegen.[8] Maar Nijmegen had hierop nog steeds geen reactie ontvangen. Dit Brusselse stilzwijgen verhoogde de onzekerheid. Had de stad nu wel of niet gehandeld volgens de wensen van de landvoogdes? Nijmegen probeerde op 9 oktober via de stadhouder de gewenste duidelijkheid te verkrijgen.[9] Onze bode, zo schreef Nijmegen, wacht al meer dan veertien dagen in Brussel op een reactie van de landvoogdes. Wist de stadhouder misschien al iets over de komst van de koning of over een algehele ordonnantie voor vrede en eenheid? Megen begreep dat hij er goed aan deed snel een einde te maken aan de twijfel die binnen Nijmegen heerste.[10] Hij zei onmiddellijk toe het Nijmeegse verzoek om informatie aan de landvoogdes door te geven.[11] Maar, zo vroeg de stadhouder zich in gemoede af, wat verwachtte Nijmegen nu eigenlijk van een nieuwe ordonnantie over de godsdienst? In Gelre hadden plakkaten of inquisitie nooit iets betekend; in afwachting van de komst van de koning moest men alles maar bij het oude houden, zo hield hij de stad voor.

In werkelijkheid was de stadhouder al op de hoogte van het standpunt van de landvoogdes over de Nijmeegse gebeurtenissen. Haar officiële reactie had zo lang op zich laten wachten, omdat zij eerst van de stadhouder wilde weten tot wie zij zich moest richten: rechtstreeks tot het stadsbestuur of ook weer tot de gemeente en de richter? De correspondentie over deze kwestie kostte nogal wat tijd, maar op 6 oktober gaf de landvoogdes haar definitieve reactie dan toch eindelijk mee aan een Nijmeegse bode. Op diezelfde dag stuurde 'Brussel' ook een afschrift aan de Gelderse stadhouder.[12] Het toeval wilde dat de stad Nijmegen op 9 oktober het origineel nog niet had ontvangen, terwijl de stadhouder al wél beschikte over de tekst.[13]

De reactie van de landvoogdes stond de stadhouder bepaald niet aan. Margaretha van Parma gaf niet alleen haar mening over de Nijmeegse omwenteling van 26 september, maar zij ging ook nog in op het optreden van de stad gedurende de daaraan voorafgaande weken.[14] Haar oordeel was echter mild en verzoenend: Nijmegen had de opmerkelijke religieregeling niet zelfstandig mogen uitvaardigen en had meer op de landvoogdes moeten vertrouwen. Maar nu alles toch weer ten goede was gekeerd, wilde ze het daar maar bij laten. De koning was nu echt op komst, aldus de landvoogdes, en de aanstaande algehele regeling over de godsdienst zou ook voor Nijmegen gelden.

Megen vond dit maar een slap en nietszeggend standpunt. Hij had vooral bezwaar tegen het zijns inziens vage oordeel over het Nijmeegse religieakkoord.[15] Voor de Gelderse stadhouder was de opzienbarende Nijmeegse godsdienstvrijheid een bewijs van ongehoorzaamheid en de oorzaak van de golf van onrust in

heel Gelre. Nu het Nijmeegse stadsbestuur zo in verwarring verkeerde, terwijl opnieuw predikaties dreigden en Brederode en Culemborg de stad intimideerden, moest duidelijker taal worden gesproken. Megen liet er bij de landvoogdes geen twijfel over bestaan dat haar halfzachte vermaningen meer kwaad dan goed zouden doen.[16] Om zijn standpunt kracht bij te zetten, overdreef hij het gevaar dat in Nijmegen dreigde: hij hield de landvoogdes voor dat in Nijmegen ketters voortdurend de goeden dreigden te kelen ('comme les hérétiques menachent tous les jours les bons de Niemeghen de leur copper la gorge'). De landvoogdes diende volgens de stadhouder Nijmegen een garnizoen aan te bieden ter bescherming van de goeden.[17]

Twee dagen later richtte de stadhouder zich rechtstreeks tot Nijmegen. Hij waarschuwde de stad voor het vermetele en aanmatigende optreden van de 'geuzen' en droeg de stad op de Nijmeegse Raad opnieuw te zuiveren van de 'kwaadwillenden' die daarvan nog altijd deel uitmaakten. Megen adviseerde de stad met klem soldaten aan te trekken om de goeden te beschermen en de stad te bewaken. Indien Nijmegen niet zelf soldaten zou gaan werven, dan diende de stad de landvoogdes om een garnizoen te vragen.[18]

2
Onderhandelingen

Iemand die zich door het schrijven van de stadhouder rechtstreeks aangesproken moet hebben gevoeld, was burgemeester Maarten van Andelst, de invloedrijke en hervormingsgezinde Nijmeegse bestuurder die de recente wetsverzetting had overleefd. De ervaren burgemeester begreep dat de stadhouder iedere aanleiding moest worden ontnomen om Nijmegen met soldaten binnen te vallen. Maarten van Andelst riep op 13 oktober de Nijmeegse hoplieden bijeen op het raadhuis voor overleg.[19] Het beraad is ongetwijfeld gegaan over de houding en inzet van de stedelijke militie.

De volgende dag, maandag 14 oktober, begon het Nijmeegse stadsbestuur voorbereidingen te treffen voor een nieuwe regeling die de rust en de vrede binnen de stad moest waarborgen.[20] Deze regeling had tot doel de angst onder de burgers weg te nemen en de eenheid binnen Nijmegen te bewaren, zonder dat vreemde soldaten de stad werden ingevoerd.[21] Om dit te bereiken, formuleerde de Nijmeegse magistraat de volgende voorstellen. Elke 'partij', zowel die van de oude als de nieuwe religie, diende twaalf verstandige vertegenwoordigers aan te wijzen. Wanneer er onenigheid dreigde, zou het stadsbestuur deze personen op het raadhuis ontbieden voor overleg. Het stadsbestuur zou hen van de godsdienstige zaken op de hoogte houden en hen betrekken bij de correspondentie met de centrale regering. De vertegenwoordigers moesten garanderen dat hun partij de vrede zou bewaren. Aan de situatie van de kloosters, kerken en godshuizen mocht

niets worden veranderd. Partijen mochten elkaar niet hinderen in de godsdienstuitoefening. De magistraat zou de stadhouder met klem vragen de Gelderse Landdag bijeen te roepen voor het vaststellen van een godsdienstregeling, die van kracht zou zijn totdat de koning een nieuwe, algehele regeling had getroffen. Deze voorstellen werden op 14 oktober overhandigd aan Willem van Heukelom, die drie weken daarvoor uit de Raad was ontslagen wegens zijn steun aan de predikant. Het stadsbestuur verzocht hem de tekst te bespreken met 'zijn consorten van de nieuwe religie' en de volgende morgen een reactie te geven.

In de nacht van 14 op 15 oktober nam de spanning in de stad toe. Op initiatief van kerkmeester Derick Kanis bewaakte opnieuw een groep burgers de Sint-Steven. Dit keer ging het om ongeveer veertig personen.[22] De volgende ochtend, 15 oktober, kwamen aanhangers van de nieuwe religie bijeen op het kerkhof van de Antonisplaats,[23] waarvan het hekwerk tijdens de onlusten was gezuiverd van het beeld van Sint-Anthonis. Vanaf de Antonisplaats vertrok een deputatie naar het raadhuis. De namen van de belangrijkste leden van deze delegatie zijn bekend. Het gaat om drie afgezette raadsleden (Willem van Heukelom, Sweer van Ringenberg en Willem Prick), een ontslagen Claesmeester (wijnkoopman Claes Vermoelen), vier voormalige gedeputeerden (wijnkoopman Cornelis Spruit, Claes Pels, bakkersmeester Uwen van Geysen en Peter Valckenborgh), een tweetal wijnkooplieden (Derick Hoevel en Jan van Tueven) en de muntmeester van de heer van Batenburg (Jaspar van Ossenbergh). De deputatie bestond derhalve uit invloedrijke en vooraanstaande Nijmeegse inwoners, met de nodige bestuurservaring en een hoge maatschappelijke status.

Intussen maakte de Nijmeegse Raad zich op voor de ontvangst van de vertegenwoordigers van de beide partijen. Namens de magistraat waren bestuurders aanwezig die het vertrouwen van beide partijen konden krijgen: niet alleen de voornaamste vertegenwoordigers van het oude stadsbestuur (de burgemeesters Maarten van Andelst en Johan Touman en het raadslid Henrick van Beinhem), maar ook de onlangs benoemde raadsleden mr. Johan Poein, Jorden van Triest en Henrick Vermoelen. In hun gezelschap bevonden zich ook zes Claesmeesters, drie oudgedienden van voor de omwenteling, maar ook drie meesters die na de onlusten waren benoemd. Zo mogen we spreken van een heterogeen en evenwichtig samengestelde vertegenwoordiging, die namens het stadsbestuur de besprekingen zou gaan voeren met beide partijen.

Het stadsbestuur ontving eerst de vertegenwoordigers van de nieuwe religie. Dezen gaven te kennen moeite te hebben met het artikel van de voorgestelde burgervrede, dat hen verantwoordelijk maakte voor het bewaren van de rust. Een dergelijke garantie konden zij niet geven, omdat veel van hun medestanders niet in de stad verbleven. De deputatie wilde dat het eerdere religieakkoord opnieuw van kracht zou worden. Ook deed zij haar beklag over de gebeurtenissen in september en kondigde aan haar zaak te zullen voorleggen aan de 'Heren en steden' en aan de Gelderse Landdag.

Daarop ontbood het stadsbestuur de meesters van de ambten en broederschappen die als vertegenwoordigers van de 'oude religie' optraden. Het overleg met deze deputatie was bijzonder kort: omdat de Nijmeegse Raad niet volledig was, werden de besprekingen verdaagd tot vrijdagmorgen 18 oktober. Vermoedelijk vonden de meesters de aanwezige raadsleden onvoldoende representatief. De belangrijkste steunpilaren van hun 'partij' ontbraken namelijk: Arndt van Bonenborch en vooral Hendrik van Gendt, de vertrouweling van de stadhouder.

Wie zijn bronnen waren, is onduidelijk maar de stadhouder bleek goed op de hoogte van het verloop van de Nijmeegse besprekingen. De volgende dag al informeerde Megen de landvoogdes over de onderhandelingen.[24] Hij had niet veel woorden nodig om de complexe situatie te typeren: het kwam erop neer dat de 'ketters' in Nijmegen hun predikant terug wilden. Snel optreden was geboden, anders werden ook de goeden aangestoken, aldus de Gelderse stadhouder, die vervolgens in geheimschrift de landvoogdes opriep nu eindelijk te kiezen voor de harde lijn, omdat anders heel Gelre verloren zou gaan.

De volgende dag, donderdag 17 oktober, vond de al vermelde geheime ontmoeting tussen Megen en diens geestverwant Aremberg plaats, waarbij de twee stadhouders besloten tot daden over te gaan, in weerwil van de officiële Brusselse politiek van terughoudendheid.[25] Op dat moment liepen, in de perceptie van Megen, de zaken fout in Venlo, Roermond, Harderwijk, Hattem, Elburg, Zaltbommel en het Brabantse Den Bosch. Volgens Megen mocht Nijmegen, als toonaangevende hoofdstad, niet opnieuw worden toegevoegd aan dit rijtje van ongehoorzame steden.

Op donderdag 17 oktober, de dag waarop Megen besloot het roer om te gooien, ontving de Nijmeegse burgemeester Maarten van Andelst verontrustende berichten.[26] Willem van Heukelom, de voornaamste vertegenwoordiger van de 'nieuwe religie', meldde zich op het raadhuis met het onheilspellende nieuws dat in Hees de boerenbevolking werd bewapend met de bedoeling opnieuw een oploop te veroorzaken in Nijmegen. De burgemeester droeg vervolgens onmiddellijk de Nijmeegse roededrager op naar Hees te gaan, om te verbieden dat de klokken zouden worden geluid ten teken dat de gewapende boeren bijeen moesten komen.

In deze dreigende sfeer werden op vrijdag 18 oktober in het raadhuis de gesprekken hervat over een nieuwe burgervrede. De spanning in de stad was groot. De aanhangers van de nieuwe religie hadden zich al vroeg in de ochtend op het plein voor het Valkhof verzameld. Het zouden er meer dan honderd zijn geweest.[27] Onder hen waren ook veel edellieden die, volgens een latere getuigenis, van buiten Gelre afkomstig waren.[28] Sommige aanwezigen hielden wapens onder hun mantel verborgen.[29] Er zijn ook berichten dat tegelijkertijd de 'tegenpartij' bijeenkwam bij opnieuw de Latijnse school; zij zouden eveneens gewapend zijn.[30] Het gerucht ging dat niemand minder dan graaf Willem van den Bergh in Nijmegen verbleef om de onderhandelingen te beïnvloeden. Hij zou in het gezel-

schap zijn van Gelderse edellieden als Aelbert van Bemmel, Herbert van Bronckhorst en Otto van Appeltern.[31]

Het stadsbestuur verleende de vertegenwoordigers van de nieuwe religie als eerste het woord.[32] Opnieuw spraken zij zich uit voor het religieakkoord van eind augustus en weer weigerden zij garanties te geven voor hun medestanders die buiten Nijmegen verbleven, al wilden ze wel toezeggen dat zij zelf niet de wapens tegen 'de katholieken' zouden opnemen. Verder merkten ze op dat de verbannen predikant volgens de Augsburgse Confessie had gepreekt. Die leer was overal in het Duitse Rijk toegestaan. Omdat Gelre nog altijd deel uitmaakte van het Rijk, hetgeen de keizer had gegarandeerd in het Tractaat van Venlo (1543) en ook bij de opname van het hertogdom in de Bourgondische Kreits (1548),[33] diende de predikant in Nijmegen alle vrijheid te krijgen. Tegen dit formele betoog bleken de vertegenwoordigers van de oude religie, de meesters van de ambten en broederschappen, nauwelijks opgewassen. Zij verwezen naar het standpunt van de landvoogdes, die de Nijmeegse religieregeling scherp had afgekeurd. De meesters wilden handhaving van de maatregelen die na de onlusten van september waren genomen.

Hierop kregen de vertegenwoordigers van de nieuwe religie opnieuw het woord. Het was hun duidelijk dat de meesters de wetsverzetting van september, die de bestuurlijke loopbaan van diverse aanwezigen abrupt had afgebroken, niet wilden terugdraaien. Voor de vertegenwoordigers van de nieuwe religie was dat de kern van het geschil. Van hun kant kwamen er geen voorstellen voor vrije godsdienstuitoefening, over het gebruik van kerkruimtes of over de afschaffing van plakkaten en inquisitie. De aanhangers van de nieuwe religie reageerden met louter formeel-bestuurlijke tegenargumenten: het religieakkoord was volgens het stedelijk recht tot stand gekomen, terwijl de regelgeving van na de onlusten geen rechtskracht had, omdat zij was vastgesteld door raadsleden en Claesmeesters die niet op een rechtsgeldige wijze waren benoemd.

Met dit betoog maakte de vertegenwoordigers van nieuwe religie duidelijk, dat er weinig over vrede viel te onderhandelen zolang de afgezette raadsleden en Claesmeesters niet in hun functies waren hersteld. In feite trokken zij de legitimiteit van het zittende stadsbestuur in twijfel. Dit standpunt maakte het de Nijmeegse Raad vrijwel onmogelijk tussen de twee partijen te bemiddelen, hetgeen nodig was om de vrede te bewaren zonder de inmenging van de stadhouder en zijn soldaten. De raadsleden wezen op de plicht koning en landvoogdes te gehoorzamen en stelden voor de reactie van de landvoogdes op het Nijmeegse religieakkoord en de wetsverzetting te bespreken. Ook wees het stadsbestuur op het bestaan van een speciale brief van de stadhouder aan de Nijmeegse ambten.

Nu namen de ontslagen raadsleden Willem van Heukelom en Willem Prick het woord. Zij verklaarden de inhoud van deze brieven niet te willen vernemen, omdat van deze correspondentie toch geen goeds was te verwachten. Daarop braken de vertegenwoordigers van de nieuwe religie de onderhandelingen af en verlieten het raadhuis. Kort daarop braken er weer onlusten in de stad uit.

De Grote Markt rond 1680; kopie 19e eeuw naar een tekening van Jan van Call

3
Het tweede oproer

Wat is er op 18 oktober in Nijmegen voorgevallen? We beschikken over diverse, nogal uiteenlopende verklaringen. Voor de Raad van Beroerten deelden later enige getuigen mee dat het gerucht was gegaan, dat het stadsbestuur een verdrag had gesloten met 'de geuzen'. In de buurt van herberg 'die Swaen', nabij het Kruis, was daarop een oproer uitgebroken, waarna tegenstanders naar de wapens grepen en zich verzamelden op de Markt en bij het raadhuis, om te voorkomen dat een dergelijk akkoord bekend zou worden gemaakt. Deze inwoners hadden vervolgens iemand naar de stadhouder afgevaardigd om hem te hulp te roepen; tot diens komst, zouden zij onder de wapenen blijven.[34] Een andere getuige, een bakker, herinnerde zich dat de meesters van zijn ambt hem hadden opgeroepen onmiddellijk gewapend naar het Kruis te komen.[35] In de *Chronijk van Nijmegen* biedt de Nijmeegse predikant Smetius, mede op gezag van Surius, opnieuw het meest levendige relaas van de onlusten. Nadat enkele mensen woorden met elkaar hadden gekregen, ontstond er een grote oploop. Voor de tweede maal kwam de baander op de Markt, en de knots in de straat. Weer werden alle toegangswegen tot de Markt gebarricadeerd, onder meer met karren en visbanken.[36] Richter Johan van Boedbergen verklaarde in 1568 dat aanhangers van de nieuwe religie in paniek via de Burchtpoort wegvluchtten, 'de poort uit' schreeuwend. Zij wisten vervolgens onder meer via de Veerpoort, langs de Waalkade te ontkomen.[37]

Het is duidelijk dat tegenstanders van de nieuwe religie onmiddellijk na het mislukken van de onderhandelingen opnieuw de Markt gewapend hebben ingenomen. Het initiatief ging uit van de meesters van de ambten en broederschappen, mogelijk met de instemming en steun van de hoplieden. De aanhangers van de nieuwe religie hebben vervolgens massaal een veilig heenkomen gezocht. Evenals tijdens de onlusten van september bleven de tegenstanders van de predikant onder de wapenen op het Kruis, waar de stadsbaander was geplaatst als teken van de noodsituatie.[38] Maar dit keer wilden deze inwoners pas uiteengaan nadat de stadhouder zou zijn gearriveerd. Had na afloop van de onlusten van 25 september de Nijmeegse Raad nog zelf orde op zaken kunnen stellen zonder tussenkomst van de stadhouder en diens troepen, op vrijdag 18 oktober boden de meesters het stadsbestuur die kans niet nog eens.

Nog diezelfde middag kwam de Nijmeegse Raad voor spoedoverleg bijeen. Het stadsbestuur moest het onvermijdelijke onder ogen zien en besloot de stadhouder te hulp te roepen.[39] Dit voor het autonome en eigenzinnige Nijmegen zeer ongebruikelijke verzoek was bepaald niet aan dovemansoren gericht. Megen reageerde per kerende post.[40] Hij wilde Nijmegen niet onthouden 'dat wij gheen dinck liever hedden hooren kunnen' en zei toe al de volgende dag met zestig tot zeventig ruiters over te zullen komen.

Was de stadhouder werkelijk verrast? Vermoedelijk niet. We zagen hiervoor al

dat zijn informanten hem van de onderhandelingen op de hoogte hielden. Bovendien hadden de gewapende burgers op de Markt zelf al iemand naar de stadhouder in Arnhem afgevaardigd om hem te hulp te roepen. Deze mensen wisten kennelijk van het aanbod van Megen met soldaten te komen. Tijdens de onderhandelingen op het raadhuis dook een brief op van de stadhouder aan de ambtmeesters, waarin hij soldaten beschikbaar stelde voor het herstellen van de rust.[41] Dat aanbod had Megen al diverse malen gedaan aan het stadsbestuur, zoals we eerder zagen. Omdat het gewenste resultaat was uitgebleven, had de stadhouder zijn voorstel dit keer rechtstreeks aan de 'goede burgers' gericht.

De overeenkomst met de onlusten van 25 september is groot. Weer mengde de stadhouder zich in de Nijmeegse tweedracht via informele contacten met de meesters van de ambten en broederschappen, de traditionele opponenten van het Nijmeegse stadsbestuur. Evenals in september braken vervolgens onlusten uit. Opnieuw gaf hij de meesters een klein, maar beslissend duwtje in de gewenste richting. In zijn verslag voor de landvoogdes wees Megen de volgende dag zelf ook op de betekenis van zijn contacten met de meesters.[42] Het kan bijna geen toeval zijn dat deze gebeurtenissen plaatsvonden onmiddellijk nadat Megen en Aremberg hadden afgesproken in hun stadhouderschappen geen afwachtende houding meer aan te nemen.

Op de avond van 18 oktober nam de spanning in de stad opnieuw toe, ondanks het vertrek van de aanhangers van de nieuwe religie. Graaf Willem van den Bergh bleek zich inderdaad in Nijmegen te bevinden.[43] De voormalige leider van het Compromis had zijn intrek genomen op zijn vaste logeeradres in Nijmegen, herberg 'die Crabbe' aan de Markt, onder het oog van de gewapende tegenstanders van de nieuwe religie, die onder de stadsbaander nog altijd de Markt bewaakten. Volgens de Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have was Willem van den Bergh te hulp geroepen door de aanhangers van de nieuwe religie, die wilden proberen de komst van de stadhouder te verhinderen. Namens het Nijmeegse stadsbestuur bezochten enkele raadsleden vervolgens de graaf in zijn herberg.[44] Ze maakten hem duidelijk dat de meesters de komst van de stadhouder verlangden, dat het stadsbestuur niet tegen deze wens in wilde gaan en dat de stadhouder intussen officieel om hulp was gevraagd.

Willem van den Bergh, tot voor kort nog één van de aanvoerders van de Gelderse oppositie tegen bestuurlijke centralisatie, plakkaten en inquisitie, ging een mogelijke confrontatie met Megen uit de weg en verliet op zaterdagochtend het verdeelde en onrustige Nijmegen. Evenals zijn invloedrijke zwager, de prins van Oranje, koos Willem van den Bergh langzaam maar zeker weer voor een neutrale positie, in afwachting van de verdere ontwikkelingen. De steeds calculerende graaf probeerde al weer enige tijd met iedereen zoveel mogelijk op goede voet te blijven, wachtend op meer duidelijkheid bij de vraag wie de overhand zou krijgen, de regering of de oppositie.[45] Megen was vermoedelijk niet op de hoogte van

De Valkhofburcht vanuit het noordoosten; tekening 17e eeuw van Anthonie Waterloo

de mogelijke dreigende confrontatie met Willem van den Bergh. Pas enige dagen later maakte de Gelderse stadhouder hiervan melding, toen hij de landvoogdes in een vertrouwelijk codebericht doorgaf dat 'nr. 90' zou hebben geprobeerd burgers over te halen hem niet tot Nijmegen toe te laten.[46]

4
De komst van de graaf van Megen

Op zaterdagmiddag 19 oktober 1566, omstreeks twaalf uur, arriveerde de stadhouder met zijn soldaten in Nijmegen.[47] Hij werd met het nodige eerbetoon ontvangen. Burgers van de stedelijke militie, in wapenuitrusting, brachten hem met tromslagen een welkom. Volgens de stadhouder zelf ging het om drie- tot vierduizend personen.[48] Vanaf de Valkhofburcht werd hem met kanongeschut een eresaluut gebracht; Megen nam vervolgens zijn intrek op de burcht. Stadsbestuur en meesters van het Sinter Claesgilde bedankten de burgers op het Kruis en boden de hoplieden veertig tonnen bier aan, twee per hopmanschap. Daarop gingen de gewapende tegenstanders van de nieuwe religie dan eindelijk uiteen.

Nog diezelfde dag bracht een tevreden stadhouder de landvoogdes op de hoogte van zijn overkomst naar Nijmegen.[49] Ook informeerde hij de achtergebleven leden van het Gelderse Hof en waarschuwde dit college voor mensen die Nijmegen waren ontvlucht en die nu misschien oproer zouden gaan maken in Arnhem.[50] Dezelfde waarschuwing richtte Megen ook rechtstreeks tot de stad Arnhem.[51]

In de daaropvolgende weken breidde de stadhouder de militaire bezetting van Nijmegen uit. Bij zijn aankomst was hij nog in het gezelschap van zestig tot zeventig zwaarbewapende ruiters van zijn Bende van Ordonnantie, de min of meer permanente legereenheid die onder zijn commando stond.[52] Maar hij opende onmiddellijk de onderhandelingen met Nijmegen over het opnemen van nog eens 200 met handkanonnen uitgeruste soldaten (haakschutters).[53] Al op 22 oktober kon de stadhouder het Hof berichten dat Nijmegen akkoord was gegaan en ook bereid was de kosten van de 200 haakschutters te delen.[54] Enige weken later ging het Nijmeegse stadsbestuur actief op zoek naar onderdak voor soldaten die tijdelijk in Nijmegen moesten worden gehuisvest.[55] De stadhouder zou, met een kleine onderbreking, tot eind januari 1567 in Nijmegen verblijven.[56] Zijn soldaten bleven er de gehele winter.[57]

Onder het toeziend oog van de stadhouder en zijn legermacht maakte men snel korte metten met iedere vorm van geloofsvrijheid. Al op maandag 21 oktober stelde de Nijmeegse Raad een nieuwe burgervrede vast.[58] De aanhangers van de nieuwe religie die de stad hadden verlaten, om welke reden dan ook, dienden bij terugkomst een eed af te leggen waarin zij gehoorzaamheid beloofden aan de Raad en de Claesmeesters. De Raad en de Claesmeesters voerden over deze burgervrede tevoren overleg met de meesters van de ambten en broederschappen. De

aanhangers van de nieuwe religie golden dit keer uiteraard niet als gesprekspartner. Over hen werd eenvoudigweg besloten, dat zij een eed moesten afleggen. De precieze tekst ervan werd de volgende dag vastgesteld.[59] Zij dienden te beloven de eendracht te bewaren, het stadsbestuur en Claesmeesters te gehoorzamen, geen eed of verbond tegen landsheer koning Filips aan te gaan en bestaande eden en verbonden op te zeggen. Voorts moesten deze inwoners toezeggen, dat zij geen heimelijke samenkomsten en predikaties zouden bijwonen. Ook dienden zij te beloven geen kerken of kloosters te vernielen. Eenmaal opgeroepen, moest men de eed op de eerstvolgende raadsdag afleggen. Weigering zou worden bestraft met verbanning uit de stad en met verlies van alle rechten. Ook de inwoners die buiten Nijmegen verbleven, kregen een oproep. Met het oproepen van gevluchte inwoners had de stad al op 20 oktober een begin gemaakt, toen de Nijmeegse roededrager naar Mook uitgeweken burgers sommeerde terug te keren.[60]

De eed diende in de loop van november te worden afgelegd.[61] We weten niet hoeveel mensen werden opgeroepen. Op donderdag 28 november beraadslaagden de Nijmeegse Raad en de meesters van het Sinter Claesgilde over de vraag hoe moest worden opgetreden tegen de mensen die de eed hadden geweigerd. Een lastige kwestie, kennelijk, want het overleg duurde van 's morgens negen uur tot 's middags vier uur, waarbij de aanwezigen maar liefst 51 kannen wijn zouden hebben verteerd.[62] Maar men kwam eruit en de volgende dag werd bekendgemaakt dat de eedweigeraars uit de stad werden verbannen.[63] Ruim veertig mensen werden aldus bestraft.[64]

HET UITEENVALLEN VAN DE GELDERSE UNIE

1
Mislukt politiek beraad

Weer waren stadhouder en landvoogdes zeer ingenomen met de situatie in Nijmegen.[1] Margaretha van Parma en Karel van Brimeu waren vooral tevreden met de jongste Nijmeegse burgervrede en de daarbijbehorende eed. Volgens de stadhouder konden deze Nijmeegse maatregelen als model dienen voor de 'geïnfecteerde' Gelderse steden Roermond, Venlo, Harderwijk en Zaltbommel. De Nijmeegse eed van gehoorzaamheid kon naar zijn mening zelfs in alle Gelderse steden worden gebruikt, zowel voor de goede als de onbetrouwbaar gebleken burgers.

De landvoogdes, van haar kant, zag nog andere mogelijkheden om optimaal te profiteren van de Nijmeegse omwenteling. De stadhouder kon zich nu op dezelfde wijze ook door andere steden 'te hulp laten roepen', te beginnen met het strategisch belangrijke Zaltbommel. Zo zou hij stad voor stad terug moeten winnen. Maar de stadhouder wees deze mogelijkheid resoluut van de hand. Hij wilde Gelre tot rust brengen via grootschalige militaire acties. Margaretha van Parma wenste niet met deze voorstellen in te stemmen. Ze had geen financiële middelen voor dergelijke plannen en was beducht voor de gevolgen voor de verhoudingen in Vlaanderen, wanneer Megen en Aremberg hun gewesten met geweld tot de orde zouden roepen. 'Brussel' hield vol dat de huidige politieke koers moest worden voortgezet, dat wil zeggen dat de stadhouder vooral via vermaningen en aanmoedigingen te werk moest gaan.

Megen voelde zich op de Valkhofburcht zo veilig, dat hij besloot in Nijmegen te overwinteren. Zolang de landvoogdes hem niet de gewenste financiële en militaire middelen verschafte, weigerde de stadhouder deze onneembare Nijmeegse burcht te verlaten om het onrustige Gelre in te trekken. In de tussentijd kon hij niet veel anders dan zijn beleid via politieke en diplomatieke weg voort te zetten, overeenkomstig de wensen van de landvoogdes.

De stadhouder wilde beginnen met het aanpakken van Roermond. De hoofdstad van het Gelderse Overkwartier was min of meer in calvinistische handen overgegaan. Kort na zijn aankomst te Nijmegen had Megen overleg met de schout van Roermond.[2] Bij dit overleg betrok hij ook het Nijmeegse stadsbestuur, dat bereid bleek Roermond te overreden het Nijmeegse voorbeeld te volgen.[3] Deze Nijmeegse medewerking bood gunstige perspectieven voor een politieke oplos-

sing, naar Nijmeegs voorbeeld en met Nijmeegse hulp, in alle ongehoorzame Gelderse steden. Daarom vatte de stadhouder het plan op de Gelderse hoofdsteden voor beraad bijeen te roepen te Nijmegen. Mislukte dit overleg met de steden, dan moest zeker worden gekozen voor de harde lijn, zo liet de stadhouder de landvoogdes weten.[4]

Met Nijmegen viel weer samen te werken, meende de stadhouder. Hij was vooral ingenomen met de houding van de Nijmeegse de ambtmeesters ('de gemeente'), 'laquelle est merveilleusement bonne'.[5] De stadhouder had dagelijks contact met deze meesters. Het viel hem wel op dat de Nijmeegse magistraat minder gelukkig was met de innige band tussen hem en de ambtmeesters, maar daar wilde de stadhouder zich niet om bekommeren, zolang de ambtmeesters maar op zijn hand waren. De goede verstandhouding tussen de ambtmeesters en de stadhouder bleef inderdaad niet onopgemerkt. In een anoniem schrijven van 27 oktober werden de meesters indringend gewaarschuwd voor de geslepen politiek van Megen, die nu weliswaar bewust zijn uiterste best zou doen hen te vriend te houden, maar die zich weldra zou ontpoppen als een tiran die de inquisitie wilde invoeren.[6]

De stadhouder had het goed gezien: in kringen van Nijmeegse stadsbestuurders was men niet onverdeeld gelukkig met deze intensieve verstandhouding. Buiten de stadhouder om[7] zocht Nijmegen contact met de overige hoofdsteden. Volgens de stad was het raadzaam dat niet alleen de hoofdsteden over de Gelderse situatie zouden beraadslagen, zoals de stadhouder wilde, maar dat ook vertegenwoordigers van de overige Gelderse standen aan dat overleg deelnamen. Aldus konden de Geldersen een gemeenschappelijk verzoek opstellen voor het bijeenroepen van een landdag die een tijdelijke regeling van het godsdienstvraagstuk moest vaststellen.[8] Binnen het Nijmeegs stadsbestuur wilde men kennelijk nog altijd vasthouden aan het traditionele medebeslissingsrecht van de Gelderse standen, ondanks de godsdienstige beroering die 'God betert!'[9] in de stad was uitgebroken.

De bijeenkomst begon officieel op maandag 4 november, maar een dag eerder vond er in Nijmegen allerlei vooroverleg plaats. De stad had de vertegenwoordigers van de Gelderse standen opgeroepen de avond tevoren al te verschijnen. Ook enkele leden van het Hof reisden die zondagochtend 3 november al vroeg naar Nijmegen, met 'drie goed bespannen wagens'.[10] Sinds zijn overkomst naar Nijmegen, werkte de stadhouder gescheiden van de overige leden van het Gelderse Hof. Raadsheren en stadhouder hadden ongetwijfeld het nodige bij te praten. Op 23 oktober was in Zaltbommel namelijk een akkoord van kracht geworden dat de Nijmeegse predikant Jan van Venray de beschikking gaf over de kerk.[11] Mogelijk wegens de recente gebeurtenissen in Nijmegen kwamen partijen in Zaltbommel overeen geen soldaten aan te nemen, tenzij met toestemming van gedeputeerden van de gemeente en de schutterijen. De stadhouder was van deze ontwikkelingen

op de hoogte.[12] Ook had hij intussen van de magistraat van Roermond vernomen dat deze stad niet van plan was de predikant uit te wijzen.[13] Harderwijk had zojuist weliswaar excuses gemaakt voor de vernielingen aan de plaatselijke kerken, maar had daarbij ook te kennen gegeven dat men de zichzelf toegekende geloofsvrijheid wenste te behouden en ook de bezetting van het plaatselijke Blokhuis wilde voortzetten.[14] Zo moest de stadhouder tot de conclusie komen, dat de kansen voor een succesvolle bijeenkomst met de Gelderse steden drastisch waren afgenomen. Desalniettemin, zo schreef hij de landvoogdes op 29 oktober, zou hij proberen de steden te overreden het voorbeeld van Nijmegen te volgen.[15]

De Geldersen kwamen eerst afzonderlijk bijeen, mogelijk op het Nijmeegse raadhuis.[16] Het moet om meer dan veertig deelnemers zijn gegaan. Vanuit het Kwartier van Nijmegen waren, behalve de Raad van de stad zelf, vertegenwoordigers van de ridderschap en van de steden Tiel en Zaltbommel aanwezig. Vanuit het Roermondse Overkwartier waren de ridderschap en de steden Roermond en Venlo vertegenwoordigd. De Graafschap was aanwezig met enkele gedeputeerden van de ridderschap en de stad Zutphen. Het Arnhemse kwartier, ten slotte, nam aan de beraadslaging deel via gedeputeerden van de ridderschap en de steden Arnhem en Harderwijk. De opstandige steden Roermond, Venlo, Zaltbommel en Harderwijk waren derhalve terdege aanwezig, maar ook gematigde steden als Zutphen, Arnhem en intussen ook Nijmegen namen aan het overleg deel. De aanwezige vertegenwoordigers van de ridderschap mogen evenmin als radicaal worden omschreven. Willem van Batenburg en Floris van Pallandt ontbraken dit keer. De schipperende Willem van den Bergh werd vertegenwoordigd door Sander van Tellich en ook door dr. Diederik Wier, die in werkelijkheid een spion van de stadhouder was. Vermeldenswaard is dat voor Venlo onder meer Johan van Stalbergen junior aanwezig was, wiens vader zich op dat moment ook te Nijmegen bevond, maar dan op de Valkhofburcht als raadsheer en adviseur van de stadhouder.

Dit omvangrijke en heterogene Gelderse gezelschap stond voor de ongemakkelijke opgave te komen tot een gemeenschappelijk standpunt over de onrustige politieke en godsdienstige situatie in Gelre. De Nijmeegse burgemeester Maarten van Andelst opende de beraadslaging en zette uiteen dat Nijmegen de stadhouder opnieuw om een bijeenkomst van de Gelderse Landdag wilde vragen. Diederik Wier sprak vervolgens namens de drie overige kwartieren zijn steun uit voor deze Nijmeegse suggestie. Daarop vertrok het hele gezelschap naar de Valkhofburcht, waar traditiegetrouw mr. Johan van den Have als woordvoerder optrad. De Nijmeegse stadssecretaris verzocht namens de Geldersen de stadhouder een landdag uit te schrijven wegens de godsdienstige onenigheid in Gelre.

De stadhouder voerde vervolgens overleg met kanselier mr. Adrien Nicolaï en ook met de raadsheren dr. Johan van Stalbergen en dr. Godert Pannecoeck, twee zeer ervaren 'uitheemse' leden van het Hof die respectievelijk al sinds 1549 en 1552 als beroepsjurist deel uitmaakten van dit college.[17] De kanselier richtte daarop, namens de stadhouder, het woord tot de Geldersen en verklaarde dat de land-

voogdes reeds om een landdag was verzocht, dat zij een dergelijke bijeenkomst echter onnodig achtte en dat de stadhouder, desgewenst, haar andermaal wel om een landdag wilde vragen.[18] Maar de kanselier liet er verder geen misverstand over bestaan, dat het tolereren van predikanten ernstige risico's inhield voor de Gelderse privileges.[19] Wilde men de genade van de koning krijgen, zo vervolgde hij veelzeggend, dan diende er onmiddellijk een einde te komen aan de activiteiten van de predikanten. Daarop ontspon zich een discussie tussen de vertegenwoordigers van de stad Nijmegen en die van Roermond. De voormalige vrije rijksstad, de traditionele bewaker van Gelderse autonomie en privileges en ook de grootse ijveraar voor een nieuwe kanselarijordonnantie naar eigen snit, wierp de vraag op of het niet verstandig was die predikanten dan maar weg te zenden. Maar dit voorstel was absoluut onbespreekbaar voor de vertegenwoordigers van Roermond. Nijmegen had makkelijk praten, meenden ze: anders dan in Nijmegen, wilden veel inwoners van Roermond hoe dan ook een predikant behouden. Ook Venlo had grote moeite met de Nijmeegse suggestie de predikanten uit te wijzen, maar stelde ook dat zij ten zeerste hechtte aan een gemeenschappelijke Gelderse lijn.

Het merendeel van de aanwezigen kon elkaar uiteindelijk vinden in een procedure die moest leiden tot de gewenste eensgezindheid.[20] Er diende een tijdelijke regeling te komen om de eenheid en rust onder de bevolking te bewaren en oproer te voorkomen, in afwachting van een regeling van dit vraagstuk door de koning. Men zou de landvoogdes door middel van een deputatie verzoeken om een bijeenkomst van de Gelderse Landdag, die deze tijdelijke regeling moest vaststellen. De vertegenwoordigers van Tiel, Venlo, Zaltbommel en enkele andere, niet met naam genoemde steden zouden hun burgers overreden zich aan die tijdelijke regeling te houden; de vertegenwoordigers van de radicale steden Roermond en Harderwijk deden deze toezegging echter niet.

De stadhouder beloofde de Gelderse missie bij de landvoogdes te zullen aanbevelen. Vervolgens werd de deputatie voor Brussel samengesteld. Men wees vier vertegenwoordigers aan van de Gelderse bannerheren en ridderschappen, onder wie Hendrik van Gendt – de Nijmeegse zetbaas van de stadhouder – die door Megen en de ambtmeesters enige weken tevoren in de Nijmeegse Raad was gemanoeuvreerd.[21]

De Gelderse eensgezindheid werd die dag nog verder op de proef gesteld, want er waren meer onderlinge geschillen te bespreken. Willem van Batenburg, die zelf niet aanwezig was, had twee vertegenwoordigers naar de bijeenkomst afgevaardigd die namens hem 'de onjuiste geruchten en het rumoer' moesten weerleggen die over Batenburg de ronde deden.[22] Zij ontkenden iedere betrokkenheid bij de Nijmeegse predikaties en bij de beeldenstorm te Horssen en Batenburg, en deden hun beklag over de vijandigheden vanuit de stad Nijmegen jegens Willem van Batenburg. De Gelderse afgevaardigden verklaarden genoegen te nemen met de verantwoording die Willem van Batenburg onlangs tegenover de stadhouder had afgelegd.[23] Nijme-

gen wist echter niets van vijandelijkheden ten opzichte van Willem van Batenburg. De Gelderse gedeputeerden accepteerden ook deze verklaring.

Vervolgens werd de Gelderse Unie van 1564 nog eens voorgelezen en de aanwezigen bevestigden met hun handtekening de validiteit ervan. De onlusten hadden de Gelderse samenwerking voor autonomie en privileges echter ernstig onder druk gezet. Fraaie woorden en officiële aktes over de Gelderse Unie konden niet verhullen dat van eensgezindheid nauwelijks nog sprake was.

2
Een Gelderse deputatie reist naar Brussel

Op 11 november meldden zich vier vertegenwoordigers van de ridderschap uit de Overbetuwe bij de Raad van Nijmegen, namelijk Reinier van Wyhe, heer van Hernen, Karel van Lynden, Barthold van Gendt, heer te Loenen, en Gerrit Ingen Nuland.[24] Zij maakten bezwaar tegen de samenstelling van de deputatie die namens Gelre naar Brussel zou gaan. Tegen de gebruiken in ontbrak een vertegenwoordiger van de ridderschap uit de Overbetuwe. Daarom had deze ridderschap zelf Derick van Lynden, heer van Hemmen, aangewezen als gedeputeerde voor deze missie. Nijmegen stemde in met deze aanwijzing en trok Hendrik van Gendt terug uit de deputatie. Deze was weliswaar lid van de Overbetuwse ridderschap, maar omdat hij sinds september ook deel uitmaakte van de Raad van Nijmegen was hij kennelijk niet de aangewezen persoon om namens de ridderschap op te treden.

Met deze terugtrekking van zijn vertrouweling uit de Gelderse deputatie, werd de stadhouder een belangrijke troef uit handen genomen. Megen had intussen echter de instructie uit Brussel ontvangen om, mocht hij Nijmegen verlaten, de zaken binnen de stad verder toe te vertrouwen aan de heer van Gendt.[25] De stadhouder stemde in met deze opdracht en zegde ook toe in dat geval het toezicht over zijn soldaten te zullen opdragen aan Hendrik van Gendt. [26] Om die reden was het beter hem niet naar Brussel te laten vertrekken. De stadhouder had nog een tweede troef achter de hand om de werkzaamheden van de deputatie te beïnvloeden. De Geldersen hadden op 4 november besloten dat ook graaf Willem van den Bergh een vertegenwoordiger kon aanwijzen voor het Gelderse gezantschap. Enige tijd later bleek de keuze te zijn gevallen op dr. Diederik Wier, die al maandenlang vertrouwelijke informatie aan Megen doorspeelde.[27] Het Gelderse gezantschap bestond daarmee uit Diederik Wier, Derick van Lynden, Willem van Merwick en Cornelis van Wese. Zij meldden zich op maandag 12 november op de Valkhofburcht in Nijmegen om uit handen van de stadhouder de beloofde aanbeveling voor de landvoogdes te ontvangen.[28] De stadhouder zegde de Gelderse missie ook zijn morele en zelfs financiële steun toe.[29]

Vermoedelijk wist men intussen van het dubbelspel van Diederik Wier. De

Geldersen vertrouwden hem niet meer. Misschien was in Gelre bekend, dat graaf Willem van den Bergh in het geheim probeerde via zijn Brusselse kanalen de gunst van de koning te herwinnen.[30] Wellicht was Diederik Wier intussen ontmaskerd als geheime informant van de stadhouder. Hoe dan ook, alvorens de deputatie naar Brussel vertrok, diende Diederik Wier onder ede te verklaren dat hij de stadhouder alleen nog zou spreken in het bijzijn van anderen.[31]

Zo vertrok de deputatie naar Brussel, ernstig gehinderd door de 'dubbele agenda' van één van haar leden, om namens het door tegenstellingen verscheurde Gelre de landvoogdes ervan te overtuigen dat een officiële bijeenkomst van de landdag de godsdienstkwestie tijdelijk kon oplossen. De deputatie wist dat dit geen gemakkelijke opgave was, maar vertrouwde op de ondubbelzinnige aanbeveling van de stadhouder. Maar ook op dat punt speelde Megen het spel listig. Onmiddellijk na het overleg met de Geldersen op 4 november had hij de landvoogdes met klem ontraden het Gelderse verzoek in te willigen.[32] Kanselier, raadsheren en ook hijzelf, aldus de stadhouder, waren van oordeel dat het verzoek om een landdag beslist moest worden afgewezen. De landvoogdes moest de deputatie maar voorhouden dat een bijeenkomst van de landdag over dit onderwerp in Gelre ongekend was, dat de koning eerst toestemming moest geven en dat de Geldersen tot diens overkomst naar de Nederlanden geduldig hadden af te wachten. Kort voor de aankomst van de Gelderse deputatie in Brussel,[33] complimenteerde de landvoogdes de stadhouder met dit advies en toonde zij zich zeer tevreden met de wijze waarop Megen de Geldersen en hun deputatie aan het lijntje had gehouden.[34] Ook in haar officiële correspondentie met Filips II prees Margaretha van Parma het gewiekste optreden van Megen, die volgens de landvoogdes met zijn bekende ijver en behendigheid de 'sectarissen' in Gelre zoveel mogelijk in verwarring had gebracht.[35]

Omstreeks 20 november 1566 moet het Gelderse verzoekschrift in Brussel zijn aangeboden.[36] Toen de regering formeel een besluit moest nemen over het verzoek, twijfelde zij echter ernstig of het afwijzende advies van de Gelderse stadhouder nog steeds moest worden opgevolgd.[37] Deze aarzeling werd niet ingegeven door de kwaliteit van de stadhouderlijke raadwijzigingen, noch door de overtuigingskracht van de deputatie, al had die nog geprobeerd steun voor de Gelderse zaak te krijgen van Egmond en Hoorne.[38] De twijfel kwam door recente ontwikkelingen in met name Vlaanderen en Brabant. Omstreeks de tijd dat de Gelderse deputatie in Brussel arriveerde, hadden ook vertegenwoordigers van de Staten van Brabant de landvoogdes verzocht om een statenbijeenkomst voor het herstellen van de orde, rust en vrede. Vanuit Brabant was eraan toegevoegd, dat men dit wilde bereiken door een uitspraak van de Staten waarin predikaties werden verboden. In de Staten van Vlaanderen waren intussen soortgelijke stemmen opgegaan.[39] 'Brussel' besloot beide Staten toestemming te geven voor een bijeenkomst, zij het onder zeer strenge voorwaarden.

Was het toeval dat het Gelderse verzoek in Brussel werd aangeboden op het moment dat de belangrijke gewesten Vlaanderen en Brabant vergelijkbare petities aan de regering presenteerden? Het valt op dat het standpunt van de stad Nijmegen aansloot bij de wensen die vanuit de Staten van Brabant en Vlaanderen naar voren kwamen: vrede en eenheid moesten worden hersteld door het verbieden van predikaties. De stad was vermoedelijk op de hoogte van de ontwikkelingen elders. In ieder geval voerde Nijmegen in de eerste weken van 1567 een correspondentie over dit onderwerp met een onbekende contactpersoon in Antwerpen.[40] De mening van Gelderse steden als Roermond, Harderwijk, Venlo en Zaltbommel kwam meer overeen met de radicale stemmen die ook wel binnen de Staten van Brabant, maar vooral in de Staten van Holland klonken. Dat standpunt kwam erop neer dat de onrust in het land kon worden beëindigd door de predikaties te accepteren en ze met regels in goede banen te leiden.[41] Van Harderwijk is in ieder geval bekend dat deze stad in december overleg voerde met het consistorie van Amsterdam en met Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau.[42]

De centrale regering wist dat de Gelderse standen op de hoogte waren van de ontwikkelingen elders en meende dan ook, dat zij de Geldersen moeilijk een landdag kon ontzeggen terwijl de Staten van Brabant en Vlaanderen wel bijeen mochten komen.[43] Men stelde in Brussel een conceptbesluit op, dat erop neerkwam dat de Gelderse Landdag mocht plaatsvinden onder dezelfde strenge voorwaarden waaronder de Staten van Vlaanderen en Brabant bijeenkwamen: alleen loyale aanhangers van de koning en van het katholieke geloof mochten worden afgevaardigd. Veiligheidshalve stuurde 'Brussel' dit concept eerst naar de stadhouder in Nijmegen, met het verzoek per omgaande zijn commentaar erop te geven, want de Gelderse deputatie – die niets van deze consultatie mocht weten – wachtte in Brussel op een antwoord.

Het gevraagde commentaar kwam er, inderdaad per kerende post. Stadhouder en Hof lieten daarin weinig heel van het volgens hen heilloze Brusselse voornemen de Geldersen hun zin te geven.[44] In scherpe bewoordingen ontraadden zij de landvoogdes met grote klem toestemming te geven voor een officiële landdag. Inwilliging van dit verzoek zou immers een ernstig precedent scheppen: voortaan zouden de standen bij alle godsdienstige kwesties een instemmingsrecht opeisen. De voorwaarden die de landvoogdes aan de landdagbijeenkomst wilde verbinden, zouden in Gelre niet werken. De landdag zou immers worden gedomineerd door de 'slechten', vooral uit kringen van de Gelderse ridderschappen, die de 'goeden' zouden overstemmen. Het waren dan ook de 'slechten' die om deze landdag vroegen en men zou naar eigen inzicht een regeling gaan treffen. Roermond had al laten weten zich aan geen enkel besluit te zullen houden, van landdag, landsheer of Staten-Generaal. Te vrezen viel voor de slechte invloed hiervan op de overige steden. Stadhouder en Hof handhaafden al met al hun eerdere, afwijzende advies: een landdag over dit thema was in Gelre ongekend en kon niet buiten de koning om worden toegestaan, zodat men maar geduldig moest wachten tot diens komst.

Deze stevige taal maakte kennelijk indruk in Brussel. Op woensdag 11 december 1566 nam de landvoogdes, na lang wikken en wegen,[45] een besluit dat geheel in overeenstemming was met de afwijzende adviezen van stadhouder en Hof.[46] De koning, aldus het besluit, stemde niet in met het bijeenroepen van standenvergaderingen voor het bestrijden van de onlusten, maar zou zelf, na zijn overkomst, een regeling treffen. In de tussentijd kon er geen tijdelijke of definitieve regelgeving plaatsvinden. Het besluit ging verder met enkele argumenten die de landvoogdes netjes de stadhouder nazei: een landdag voor dit vraagstuk was voor Gelre ongebruikelijk en kon gemakkelijk worden overheerst door degenen die godsdienstige nieuwigheden wilden invoeren.[47]

De landvoogdes begreep dat dit besluit de deputatie niet tevreden had gesteld. Aan Filips II deelde zij mee te verwachten dat de Geldersen kwaad zouden zijn, nu onder meer in Vlaanderen en Brabant de Staten wel bijeenkwamen om over de onlusten te praten.[48] De deputatie had maar liefst drie weken in Brussel moeten wachten op deze afwijzing, zo beklaagde zij zich achteraf.[49] Pas 'nae mennichfaldigenn aenhalden' had het gezantschap een antwoord gekregen. Teleurgesteld keerde de deputatie terug naar Gelre, waar korte tijd later de eerste militaire confrontaties zouden plaatsvinden.

3
De harde lijn van stadhouder en regering

De regering voelde zich kennelijk voldoende zeker van haar zaak om het Gelderse verzoek ondubbelzinnig van de hand te kunnen wijzen. Langzaam maar zeker herkreeg 'Brussel' weer de controle over het land. Door de gewelddadigheden en uitwassen van de Beeldenstorm was de oppositie tegen de politiek van de koning uiteengevallen. Het Compromis was na het Akkoord van 23 augustus ontbonden. Hoewel in de volgende maanden steeds duidelijker werd dat de landvoogdes zich weinig aan dit haar afgedwongen akkoord gelegen liet liggen, was er onder de lagere edelen nog maar weinig animo voor het herstellen van hun eedverbond. Meer en meer vooral jonge edellieden probeerden bij de landvoogdes in de gunst te komen en betuigden spijt voor hun eerdere onbezonnen optreden. Ook graaf Willem van den Bergh wilde zich weer met de regering verzoenen, terwijl de andere Gelderse hoofdleider van het Compromis, de wispelturige Floris van Pallandt, vermoedelijk onder invloed van Oranje, de uitoefening van het katholicisme in het graafschap Culemborg maar weer toestond.[50] Ook de Liga van de hoge adel had de onlusten niet overleefd. Hier waren de eerste scheurtjes al in het voorjaar opgetreden, toen onder de *grands seigneurs* ernstige verdeeldheid was ontstaan over Compromis en Smeekschrift. Megen en Aremberg hadden zich ondubbelzinnig achter landvoogdes en landsheer opgesteld. Oranje, Egmond en Hoorne waren het begin oktober 1566 te Dendermonde niet eens geworden

over het al of niet voeren van gewapend verzet en over het afzetten van de landvoogdes.

Margaretha van Parma ging meer en meer orde op zaken stellen, daarbij vooral gesteund door de heer van Noircarmes, die zich ontwikkelde tot haar voornaamste adviseur en legeraanvoerder. In de loop van november maakte de landvoogdes een zeer restrictieve interpretatie van het akkoord bekend, dat volgens haar enkel betrekking had op predikaties en niet op andere vormen van geloofsuitoefening, bijvoorbeeld rondom dopen, trouwen en begraven. Intussen had de regering voldoende soldaten op de been gebracht om een krachtdadige politiek te voeren.[51] Eind november besloot de landvoogdes een garnizoen te sturen naar de opstandige steden Doornik en Valenciennes. Deze 'stevige' politiek werd in december voortgezet. In het begin van die maand informeerde de landvoogdes de 'slechte steden' in de Nederlanden hoe het Akkoord van 23 augustus moest worden gelezen, terwijl de 'goede steden' opdracht kregen alle predikaties tegen te gaan. Twee weken later verklaarde zij het bijwonen van calvinistische diensten waarbij sacramenten in het geding waren tot een halsmisdrijf. Ook voerde zij de druk op Doornik en Valenciennes verder op.

Deze nieuwe, harde en duidelijke politiek had ook gevolgen voor Gelre. Nu 'Brussel' langzaam maar zeker de greep op het land aan het herstellen was, vond Megen meer begrip voor een harde aanpak van de ongehoorzame Gelderse steden. Door het mislukken van de Nijmeegse bijeenkomst van 4 november was het duidelijk dat in Gelre de orde niet langs vreedzame en politieke weg kon worden hersteld. Mogelijk wilde de regering dat de Gelderse stadhouder zich persoonlijk naar Brussel zou begeven voor overleg over militair ingrijpen. Maar traditiegetrouw sloeg Megen deze uitnodiging af, opnieuw met het argument dat de onrustige situatie in Gelre hem niet toeliet het land te verlaten.[52] Op 17 november verontschuldigde de stadhouder zich weer bij de landvoogdes: hij was wederom door een ziekte getroffen en kon derhalve niet persoonlijk naar Brussel komen voor overleg. Dit keer was de ziekte van Megen beslist niet geveinsd. Gedurende een aantal weken, zeker tot aan 18 december, was de stadhouder geveld door koortsen en pijnen. Het moet voor hem nauwelijks te verkroppen zijn geweest, dat dit lichamelijk ongemak hem trof op uitgerekend het moment dat 'Brussel' dan eindelijk wilde meewerken aan een militaire oplossing.

Vanaf zijn ziekbed in Nijmegen richtte de stadhouder zijn militaire plannen dan maar schriftelijk aan Brussel. Volgens Megen moest nu eerst Roermond met harde hand tot gehoorzaamheid worden gebracht, daarna konden Harderwijk, Elburg en vermoedelijk ook Zaltbommel gemakkelijk tot het regeringskamp worden teruggebracht. Was eenmaal in heel Gelre aldus de rust hersteld, dan zouden de Gelderse standen allicht bereid zijn een bede op te brengen om Zijne Majesteits genade te herwinnen. De standen hadden zich immers niet aan de belofte gehouden de oude religie te handhaven en door deze nalatigheid was de koning op extra kosten gejaagd. Verder adviseerde de Gelderse stadhouder dat Den Bosch moest

worden ingenomen, een stad die weliswaar buiten zijn ambtsgebied lag, maar waarmee hij om persoonlijke reden graag wilde afrekenen. Tegen Den Bosch moest worden opgetrokken vanuit Turnhout. Wat betreft Roermond stelde hij voor vanuit Namen of Luxemburg troepen te zenden naar het Luikse Maaseik, om van daaruit op te trekken naar deze stad. Harderwijk kon veroverd worden met de hulp van de hertog van Brunswijk of de graaf van Aremberg; desnoods zou de Gelderse stadhouder zelf troepen gaan lichten in Overijssel.

Maar 'Brussel' schrok opnieuw terug voor deze resolute plannen. Volgens de landvoogdes dacht de Gelderse stadhouder veel te licht over het innemen van sterke steden als Harderwijk en Roermond. Het inzetten van Waalse soldaten in het Roermondse Overkwartier zou naar haar mening leiden tot verbittering en ontstemming elders in de Nederlanden. Ondanks aandringen van de stadhouder, die diverse nieuwe suggesties deed voor aanvallen op Roermond en Den Bosch, bleef de landvoogdes sceptisch. Bovendien wilde zij eerst maar eens afwachten hoe de situatie rond Valenciennes zich zou ontwikkelen. Op 12 december 1566, daags na de gedecideerde afwijzing van het Gelderse verzoek om een landdag, hakte 'Brussel' ook deze Gelderse knoop door: de landvoogdes gaf de stadhouder alleen toestemming voor een militaire actie tegen Harderwijk.

Megen had intussen op 24 november de drost van de Veluwe, Willem van Scherpenseel, naar Harderwijk afgevaardigd om de stad nog één keer tot gehoorzaamheid te sommeren.[53] Eenzelfde actie voerde de stadhouder in de richting van de steden Roermond, Venlo, Zaltbommel en Elburg.[54] Maar na het besluit van de landvoogdes dat alleen Harderwijk mocht worden aangevallen, liet de stadhouder dit spoor verder rusten, al kon hij het niet laten op een nogal ongepaste toon zijn ergernis kenbaar te maken, vooral over het afblazen van de onderneming tegen Roermond.[55] De stadhouder concentreerde zich nu maar op Harderwijk. Hoewel de landvoogdes nog altijd twijfelde aan de kansen voor een succesvolle militaire onderneming tegen deze stad, wilde een zelfverzekerde Megen van geen bedenkingen weten.[56] De stadhouder verliet de Nijmeegse Valkhofburcht (op 16 of 17 december), maar werd op weg naar Harderwijk opnieuw door ziekte geveld, zodat hij noodgedwongen op Monnikenhuizen bij Arnhem moest achterblijven. De leiding van de operatie kwam nu te liggen bij de drost van Harderwijk.

De onderneming liep uit op een groot fiasco. De drost werd met zijn ruim zeventig soldaten overmeesterd toen zij 's nachts heimelijk de stad wilden binnendringen.[57] Harderwijk hield vervolgens de drost en zijn manschappen gevangen, hetgeen hen op een ernstige vermaning van de stadhouder kwam te staan, die de stad gelastte hen per omgaande vrij te laten.[58] De magistraat van Harderwijk weigerde en wrong zich in allerlei bochten om zijn handelwijze te verdedigen.[59] De stadsbestuurders begrepen de ernst van de zaak en vroegen al op woensdag 18 december via de stad Arnhem de bijstand van de Gelderse Unie.[60] Ook zocht de stad onmiddellijk steun bij Lodewijk van Nassau, Hendrik van Brede-

rode en Willem van den Bergh.[61] Zowel Arnhem als Willem van den Bergh stelden voor de kwestie te bespreken op een bijeenkomst van de gedeputeerden van de hele Landschap, eind december te Nijmegen, wanneer ook het resultaat van de missie naar Brussel aan de orde zou komen.[62]

4
Overleg van gedeputeerden van de Gelderse standen

Nijmegen was sinds de komst van de stadhouder en zijn soldaten nog maar in beperkte mate een politieke factor in Gelre. Zoals al vermeld, besloot het stadsbestuur eind november de weigeraars van de eed uit de stad te verbannen.[63] Omstreeks diezelfde tijd ontving Nijmegen van Filips II hoogstpersoonlijk een dankbetuiging.[64] De landsheer sprak zijn erkentelijkheid uit voor de Nijmeegse inzet voor het behoud van het oude geloof en moedigde de stad aan op die weg voort te gaan, in afwachting van zijn persoonlijke overkomst. Daarmee werd een eind gemaakt aan iedere twijfel over het officiële regeringsstandpunt. Ook was nu duidelijk dat de landvoogdes een eventuele tijdelijke regeling van het godsdienstvraagstuk door de landdag zonder meer afwees. Toen begin december het gerucht ging dat de Geldersen toch van plan waren zelf de standen bijeen te roepen voor de godsdienstkwestie, kon Megen de landvoogdes geruststellen: gehoorzame steden als Zutphen en Nijmegen zouden een dergelijke eigenmachtige bijeenkomst zeker tegengaan.[65]

Met het oog op de naderende Keurdag van 2 januari bespraken Raad en Claesmeesters op woensdag 18 december de bestuurlijke situatie in de stad.[66] Namens de gemeente brachten de Claesmeesters naar voren dat er nieuwe raadsleden moesten worden benoemd, opdat alle 24 zetels van de Raad bezet zouden zijn, zoals het stedelijk recht voorschreef. De oude grief over de onderbezetting van de Raad kwam zo opnieuw naar voren. De Nijmeegse Raad wees erop dat de afgezette raadsleden nog de gelegenheid hadden zich in Brussel te verantwoorden. In geval van eerherstel dienden zij hun raadszetel terug te krijgen. Het stadsbestuur besloot de afgezette raadsleden nog eens op deze mogelijkheid te wijzen en wilde deze kwestie in de tussentijd aanhouden. De meesters konden, naar het oordeel van de Raad, wel alvast nieuwe kandidaten voordragen.

Enige dagen voor Kerstmis keerde de stadhouder terug in Nijmegen. Op 27 december 1566 vertrok hij naar Brussel om pas omstreeks 18 januari 1567 weer in Nijmegen terug te keren.[67] Vermoedelijk wist men in de stad in de loop van december, dat de stadhouder op de Keurdag niet meer in de stad zou zijn. Het vertrek van de stadhouder vergrootte de politieke bewegingsruimte voor de Raad. Of het initiatief weer is uitgegaan van de stad Nijmegen is onduidelijk, maar vanaf zondag 29 december zou binnen de stad toch weer een bijeenkomst van de Gelderse standen plaatsvinden. De stadhouder kreeg lucht van deze plannen toen

hij in Nijmegen was teruggekeerd van zijn mislukte onderneming tegen Harderwijk.[68] Het nieuws zal hem onaangenaam hebben verrast. De landvoogdes kende de geruchten over deze bijeenkomst en had Megen in krachtige bewoordingen opgedragen het overleg te verhinderen; in ieder geval diende hij ervoor te zorgen dat de 'goede' steden en ridderschappen niet aan deze ongeoorloofde bespreking zouden deelnemen.[69] De stadhouder reisde niettemin naar Brussel voor overleg met de centrale regering, al probeerde hij nog kort voor zijn vertrek de stad Arnhem van deelname aan de bijeenkomst te weerhouden.[70]

De stadhouder heeft de Gelderse bijeenkomst niet kunnen verhinderen. Het is niet bekend welke gedeputeerden aanwezig waren; zeker is wel dat de stad Roermond ontbrak.[71] De leden van de deputatie naar Brussel, die allen aanwezig waren, brachten bij monde van dr. Diederik Wier verslag uit over hun teleurstellende missie. Vervolgens trokken de gedeputeerden van ieder kwartier zich terug voor afzonderlijk overleg. Daarna kwam men weer gezamenlijk bijeen. Er volgden 'mennichfoldige disputatieen unnd communicatieenn', maar uiteindelijk werd een compromis bereikt over de verdere procedure: de standen van de kwartieren van Arnhem, Zutphen en Roermond zouden op zeer korte termijn bijeenkomen om de situatie te bespreken en vervolgens aan Nijmegen laten weten of zij van mening waren dat er een bijzondere landdag over het godsdienstvraagstuk moest plaatsvinden, ondanks het verbod van de landvoogdes. Was dat het geval, dan zou Nijmegen het op zich nemen een dergelijke bijeenkomst te organiseren.

Vervolgens kwam de kwestie Harderwijk ter sprake. De stad verzocht formeel om bijstand van de gedeputeerden op grond van de geheime Gelderse Unie van 1564.[72] Daarbij verwees Harderwijk naar de passages uit deze unie die op deze situatie van toepassing waren. Ook attendeerde de stad op de gevolgen voor het Tractaat van Venlo en de Gelderse rechten en privileges, wanneer deze onrechtmatige en willekeurige aanslag op Harderwijk zou worden getolereerd. De stad vroeg de Gelderse gedeputeerden om een aanbeveling voor een petitie aan de stadhouder, waarin werd verzocht van verdere onverhoedse aanvallen gevrijwaard te blijven. De Gelderse gedeputeerden gaven de gevraagde aanbeveling, die tezamen met het eigenlijke verzoek van Harderwijk nog diezelfde dag aan de stadhouder in Brussel werd verzonden.[73]

Een bijzondere Gelderse Landdag over het godsdienstvraagstuk heeft nooit plaatsgevonden. Als de kwartieren na de Nijmeegse bijeenkomst van eind december 1566 al serieus hebben gesproken over deze mogelijkheid, dan heeft dat in ieder geval niet geleid tot een gemeenschappelijk standpunt op grond waarvan Nijmegen het aandurfde een dergelijke eigenmachtige bijeenkomst te organiseren. In feite had het Overkwartier, met de opstandige steden Roermond en Venlo, zich in de loop van het najaar al afgezonderd van de drie overige kwartieren. De drie Gelderse Nederkwartieren waren niet in staat eendrachtig op te trekken. Het Zutphense kwartier had al sinds de zomer van 1566 grote twijfels over de koers

van de Gelderse Unie, speciaal toen dit verbond onder leiding van Floris van Pallandt, Willem van den Bergh en de stad Nijmegen in radicaal vaarwater was geraakt. Binnen het Kwartier van Arnhem voerden de steden Hattem, Elburg en vooral Harderwijk sinds het najaar een eigen koers.[74] Ook de samenwerking binnen het voorheen zo eensgezinde en politiek krachtige Kwartier van Nijmegen was uiteengevallen. Met de eigenzinnige Willem van Batenburg kon niemand tot afspraken komen, een onzekere graaf Floris van Pallandt probeerde de kool en de geit te sparen en wachtte binnen Culemborg de verdere ontwikkelingen lijdzaam af en Nijmegen was door de wetsverzetting en de inkwartiering van regeringssoldaten zeer beknot in zijn autonomie. Onder deze omstandigheden kon de Gelderse Unie onmogelijk een krachtig antwoord formuleren op de resolute afwijzing van de Gelderse wensen door de regering. Hadden de Geldersen die zomer nog kans gezien de bestaande unie voor behoud van rechten en privileges om te vormen tot een opzienbarend verbond tegen de inquisitie, nu, aan het eind van het zo gedenkwaardige jaar 1566, was er van deze Gelderse dadendrang nog maar heel weinig over.

De Nijmeegse Raad overleefde de verkiezingen van 2 januari 1567; er werden geen raadsleden ontslagen.[75] Wel moest de Raad accepteren dat het stadsbestuur met vier nieuwe leden werd aangevuld. Daarmee kwam het aantal raadsleden op twintig. Dat was weliswaar nog altijd minder dan het voorgeschreven aantal, maar voor de gemeente was deze uitbreiding kennelijk voldoende. Omdat het gewoonte was dat de richter en de burggraaf hun raadszetel behielden, waren er welbeschouwd nog maar twee zetels onbezet. De Nijmeegse Raad had zich neergelegd bij het ontslag van de vijf raadsleden in september 1566.

Onder de vier nieuwe raadsleden waren dit keer weer twee voormalige meesters van het Sinter Claesgilde. Kennelijk was het vertrouwen tussen gemeente en Claesmeesters weer enigermate hersteld. Tot burgemeester werden twee adellijke raadsleden van buiten de stad gekozen, namelijk Johan van Bronckhorst en Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen. De oude Johan van Bronckhorst (1494-1569) maakte al sinds 1524 deel uit van de Nijmeegse Raad.[76] In 1558 was hij voor het laatst burgemeester geweest. Sindsdien had hij binnen het stadsbestuur geen belangrijke functies meer vervuld; hij werd bijvoorbeeld nooit meer tot schepen gekozen. Tijdens de wekelijkse raadsvergadering liet hij ook veelvuldig verstek gaan.[77] In feite leek zijn politiek-bestuurlijke rol binnen de stad uitgespeeld. Van Arndt van Bonenborch kan het tegenovergestelde worden gezegd: zijn carrière moest nog beginnen. De heer van Ubbergen was pas in september 1566 in de Raad gekozen, na afloop van de onlusten en ongetwijfeld met medeweten en steun van de stadhouder. Deze twee nieuwe burgemeesters dankten hun benoeming waarschijnlijk mede aan het feit dat zij als regeringsgetrouw golden. Hun machtsbasis binnen Nijmegen moet echter niet groot zijn geweest; de stad had opnieuw aan bestuurskracht ingeboet.

Desondanks probeerde Nijmegen in het voorjaar van 1567 zijn rol van aanvoer-

der van de Gelderse Unie weer op te pakken. Namens de Geldersen bemiddelde de stad tussen de stadhouder en de opstandige steden Harderwijk, Elburg en Zaltbommel.[78] Ook de stad Arnhem was hierbij betrokken, terwijl een enkele keer eveneens gedeputeerden van de kwartieren van Zutphen en Arnhem bij de besprekingen aanwezig waren. Venlo en Roermond hadden zich intussen geheel van de Gelderse samenwerking afgekeerd; in het Overkwartier speelde de stad Nijmegen noch de Gelderse Unie een rol van betekenis.

5
Herstel van het regeringsgezag

Begin januari 1567 nam Noircarmes Doornik in.[79] In Brussel besloot de Raad van State dat alle vliesridders, regeringsambtenaren, legeroversten en soldaten een nieuwe eed van trouw moesten afleggen aan de landsheer. Oranje, Hoorne, Hoogstraten en Brederode weigerden; Megen, Aremberg, Mansfeld, Aerschot en Berlaymont legden de eed wel af. In februari kwam ook Egmond tot een keuze en legde hij alsnog de gevraagde eed af. Een maand later gehoorzaamde ook de graaf van Culemborg.

Aremberg wist in januari in Friesland en Groningen het regeringsgezag te herstellen. Elders vonden nog altijd predikaties plaats: in Gelre, in het noorden van Brabant en in Holland, Zeeland en Utrecht. Diverse 'slechte steden' *(villes mauvaises)* negeerden de bevelen van de centrale regering, zoals Antwerpen, Maastricht en Valenciennes. Van de vooraanstaande edelen durfde intussen alleen Hendrik van Brederode zich nog openlijk tegen de regering te keren. Brederode was door calvinistische consistories en kooplieden uitgeroepen tot de leider van de geuzen. Vanuit zijn versterkte vesting in Vianen, waar intussen acht compagnieën infanterie waren gelegerd, liet hij hervormingsgezinde traktaten en propaganda tegen de regering verspreiden. In februari 1567 wierf deze 'Grote Geus' troepen, onder meer in Antwerpen. Ook probeerde hij in Holland soldaten op de been te brengen. Met zijn legermacht wilde hij Valenciennes ontzetten. Vanuit Vianen kon Brederode bovendien serieus de steden Utrecht en Amsterdam bedreigen. Op 13 maart sloeg de regering een beslissende slag. Bij Oosterweel, ten noorden van Antwerpen, voerde een regeringsleger een geslaagde verrassingsaanval uit op het legerkamp van de opstandelingen, dat onder leiding stond van Jan van Marnix, heer van Thoulouse. Bij de aanval kwam Thoulouse zelf om het leven. Op 24 maart gaf Valenciennes zich over aan Noircarmes.

Megen was halverwege januari teruggekeerd naar Nijmegen, maar verliet de stad al weer na een paar dagen.[80] Vanaf dat moment verbleef de stadhouder nog maar weinig in Gelre. Begin februari trok hij naar 's-Hertogenbosch om in opdracht van de landvoogdes een garnizoen binnen deze stad te leggen.[81] Maar 's-Herto-

genbosch wist dat het van deze krijgshaftige graaf, met zijn persoonlijke wrok tegen de stad, weinig goeds te verwachten had en weigerde hem de toegang. Daarop sloeg Megen het beleg voor de stad, die werd verdedigd door een geuzenleger onder leiding van Antoon van Bombergen. De landvoogdes, die meende dat 's-Hertogenbosch vooral door overreding tot de orde moest worden geroepen, droeg de strijdbare Megen twee weken later op naar Utrecht te gaan om die stad tegen Brederode te beschermen.

Tijdens de voorbereidingen op zijn campagne tegen 's-Hertogenbosch, en ook gedurende het beleg van die stad, voerde Megen in zijn legerkampen te Driel en Vught onderhandelingen met vertegenwoordigers van de nog altijd opstandige Gelderse steden Zaltbommel, Harderwijk en Elburg.[82] Op 7 februari sloten Zaltbommel en de stadhouder een verdrag.[83] Een maand later gingen ook Harderwijk en Elburg akkoord met de voorwaarden van de stadhouder, die intussen te Utrecht verbleef.[84] Volgens de stadhouder moesten de twee laatste opstandige steden in Gelre, Roermond en Venlo, met harde hand tot de orde worden geroepen.[85] De landvoogdes wilde wederom niet op deze suggestie ingaan, vermoedelijk omdat de regering zich wilde concentreren op de situatie in Utrecht, Holland, Zeeland, Antwerpen en Valenciennes.

Onder leiding van Diederick en Gijsbert van Batenburg trokken omstreeks 25 maart troepen van de opstandelingen Roermond binnen.[86] Het was hun bedoeling om met ruim vijfhonderd soldaten de Maas af te zakken, om zich vervolgens bij het geuzenleger te Vianen te kunnen voegen. Dit plan betekende een serieuze bedreiging voor de stad Nijmegen, waarlangs de tocht zou voeren. In het voorname Nijmeegse familieonderkomen aan de Ridderstraat, het Hof van Batenburg, onderhandelden Diederick en Gijsbert van Batenburg met de Nijmeegse magistraat over de voorwaarden waaronder zij bereid waren Nijmegen te ontzien.[87] Omstreeks deze tijd verzocht Nijmegen de stadhouder het regeringsgarnizoen met nog eens vijftig soldaten te versterken.[88]

In de eerste weken van april kwamen de politieke en militaire ontwikkelingen in de Nederlanden in een stroomversnelling.[89] Na de val van Valenciennes stortte het verzet overal in de Nederlanden in. Op 10 april legde Willem van Oranje al zijn officiële functies neer. De volgende dag verliet Bombergen 's-Hertogenbosch. Op 12 april gaf Maastricht zich over, nadat het al op 31 maart de predikanten had uitgewezen. Op 13 april aanvaardde het toonaangevende Antwerpen een regeringsgarnizoen.

Ook in het Gelderse Overkwartier keerden de kansen nu ten gunste van de regering. Megen meende dat Roermond en Venlo konden worden onderworpen met het regeringsleger dat na de overgave van Maastricht beschikbaar kwam.[90] Opnieuw oordeelde 'Brussel' dat de prioriteiten elders lagen, dit keer met name in Vianen.[91] De stadhouder had intussen een tweetal raadsheren uit het Gelderse Hof naar Venlo en Roermond afgevaardigd om deze steden te sommeren de pre-

Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva; anoniem schilderij

dikanten de stad uit te zetten.[92] Venlo gehoorzaamde op 6 april.[93] Roermond aarzelde en moest door het Gelderse Hof en door tussenkomst van adel uit de omgeving van de stad tot gehoorzaamheid worden gedwongen. Op 12 april 1567 zette ook Roermond de predikant uit de stad.[94]

Op 21 april 1567 vluchtte prins Willem van Oranje naar Duitsland. De troepen van Hendrik van Brederode vluchtten vanaf 24 april uit Vianen en trokken al plunderend in de richting van Amsterdam.[95] Al die tijd had Megen min of meer lijdzaam moeten toezien hoe Brederodes bendes vanuit Vianen de omgeving afstroopten. Tot zijn grote teleurstelling kreeg de Gelderse stadhouder geen toestemming van de landvoogdes om Vianen te belegeren.[96] Maar nu, eind april 1567, achtervolgde Megen Brederodes plunderende soldaten naar Amsterdam, waarvan de 'Grote Geus' zich meester wilde maken. Deze wanhoopspoging mislukte en Brederode vluchtte naar Emden. Ook zijn troepen zochten een goed heenkomen, alle kanten op, onder meer dwars door Holland naar het noorden, met Megen op hun hielen. Soldaten van Brederode scheepten zich bij Medemblik en Hoorn in om over de Zuiderzee naar het oosten uit te wijken. Op een schip dat in handen van Aremberg viel, bleken Gijsbert en Diederick van Batenburg zich schuil te houden. Zij werden gevangengenomen en zouden een jaar later te Brussel worden onthoofd.

Begin mei werd de vesting Vianen ingenomen door hertog Eric van Brunswijk. Megen achtervolgde op dat moment tevergeefs een groepje geuzen, dat via Soest en Amerongen langs de Rijnoever naar het Kleefse Huissen (bij Arnhem) trok en vervolgens de Liemers introk. De achtervolging bracht de rusteloze Megen nog even in Arnhem (8 mei), maar hij verliet deze stad weer spoorslags om namens de regering in Amsterdam en vervolgens Utrecht orde op zaken te stellen.

Zo werd in de loop van de maand mei alle opstandigheid neergeslagen.[97] Er vonden nu vrijwel nergens nog openlijk predikaties plaats. Veel aanhangers van Brederode vielen in handen van de regering terwijl ze probeerden de 'Grote Geus' naar Emden te volgen. Overal werden de geuzen ontwapend. De stadhouder van Gelre was daar actief bij betrokken.[98] Ook in Gelre keerde de rust weer. Onder de Gelderse standen wilde niemand zich nog wagen aan een debat over de netelige godsdienstkwestie, laat staan dat men bereid was een oplossing van dit vraagstuk naar Duits of Nijmeegs model in overweging te nemen. Ook de Gelderse oppositie tegen het Brusselse en Arnhemse centralisme was geheel stilgevallen.

In Spanje had Filips II intussen definitief besloten de hertog van Alva te belasten met het tot de orde roepen van de Nederlanden.[99] Op 17 april 1567 nam Alva afscheid van de koning, om zich tien dagen later in te schepen voor de overtocht naar Lombardije, waar hij zich bij zijn troepen zou voegen. De Spaanse kern van Alva's legermacht had in Noord-Italië overwinterd. Op de dag van Alva's afscheid arriveerde een afgezant van landvoogdes Margaretha van Parma aan het Spaanse hof, met de boodschap dat de orde intussen was hersteld, zodat het niet meer nodig was om troepen naar de Nederlanden te sturen. Maar de koning hield vast

aan zijn plannen, al verminderde hij het aantal soldaten voor de strafexpeditie van de hertog van Alva.

Karel van Brimeu, graaf van Megen, werd door de koning beloond met een benoeming tot 'Maistre de l'artillerie'. Hij ontving toestemming deze functie te combineren met het stadhouderschap van Gelre.[100] Uit hoofde van zijn nieuwe functie was hij al met Alva in correspondentie toen deze zich nog in Spanje bevond. De Gelderse stadhouder aanvaardde, naar eigen zeggen, het ambt van artilleriemeester ootmoedig, want: 'Je ne suis nay [= né] à autre chose en ce monde sinon pour obéir et faire très humble service à Sa Majesté et V.A.' Deze nederige dienaar, die op het juiste moment zijn oppositie had ingeruild voor steun aan landsheer en landvoogdes, was zich langzaam maar zeker gaan prepareren op de komst van de hertog van Alva, van wie algemeen bekend was dat hij met harde hand het gezag van de koning moest gaan herstellen.

Deel 3 *Vervolgingen en verdachten*

NIJMEGEN EN DE RAAD VAN BEROERTEN

1
Komst van onderzoekscommissarissen

We hebben gezien hoe in de loop van het voorjaar van 1567 alle opstandigheid in de Nederlanden werd neergeslagen: vrijwel nergens vonden nog predikaties plaats, de legers van de opstandelingen waren verslagen, lokale bestuurders zetten de predikanten de stad uit en ook de meest ongehoorzame steden aanvaardden een regeringsgarnizoen. Diverse hogere edellieden die tot in de zomer van 1566 staatkundige en godsdienstige veranderingen hadden bepleit, waren uitgeweken naar het Duitse Rijk. De centrale regering richtte nu haar aandacht op het behoud van de orde en het duurzame herstel van het regeringsgezag.[1] Aan het eind van de maand juni 1567 begaf stadhouder Megen zich voor korte tijd naar Arnhem voor overleg met de leden van het Hof over het bestraffen van de schuldigen aan de onlusten in Gelre.[2] Dit beraad leidde tot een voorstel dat volgens de raadsheren niet alleen bedoeld was voor Gelre, maar ook geschikt zou zijn voor de overige gewesten.[3] Naar het oordeel van de Gelderse autoriteiten moest de centrale regering hard optreden tegen alle schuldigen aan de onlusten van het afgelopen jaar. Zij stelden voor daartoe in de ongehoorzame steden soldaten te legeren, zodat alle nog aanwezige geuzen konden worden ontwapend. Onder het mom van deze ontwapening moesten speciale regeringscommissarissen de steden bezoeken om ter plaatse een onderzoek in te stellen naar de onlusten. 'Foute' magistraatsleden moesten worden gedwongen ontslag te nemen; weigerden zij, dan dienden zij wegens hoogverraad te worden afgezet. Alle overheidsfunctionarissen en schoolmeesters moesten een eed afleggen waarin zij beloofden het katholieke geloof te onderhouden en te beschermen.

Met dit advies op zak reisde de stadhouder via Nijmegen af naar Antwerpen voor overleg met de centrale regering.[4] Misschien hebben deze Gelderse voorstellen inderdaad een rol gespeeld in de regeringspolitiek, mede dankzij het gezag en het prestige van de stadhouder. Megen werd enige weken later tevens tot stadhouder van Zeeland benoemd en bracht ook in die hoedanigheid adviezen uit over het zenden van commissarissen.[5] De Gelderse kanselier, mr. Adrien Nicolaï, die vermoedelijk de hoofdauteur was van de Gelderse voorstellen, zou enige tijd later lid worden van de Raad van Beroerten.[6]

Welke voorstellen hadden de Gelderse raadsheren concreet voor het eigen ge-

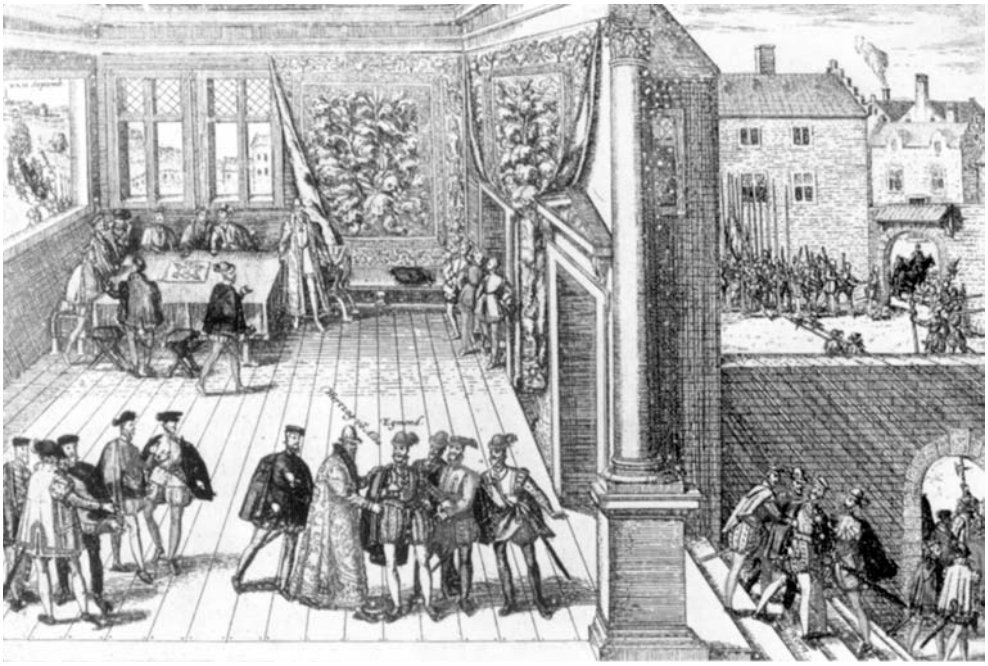

De arrestatie van Egmond en Hoorne; gravure van F. Hogenberg

west? Zij adviseerden onmiddellijk en gelijktijdig commissarissen te sturen naar Zaltbommel, Roermond, Venlo, Harderwijk en Elburg om onder militaire bescherming ter plaatse een onderzoek in te stellen naar de gebeurtenissen. De landvoogdes nam dit advies over en vaardigde op 17 juli 1567 instructies uit voor een onderzoek in genoemde Gelderse steden.[7] De commissarissen, die uit de leden van het Gelderse Hof werden aangewezen, maakten onmiddellijk een begin met hun onderzoek, maar zij zouden daarbij nog op veel juridische en praktische problemen stuiten. Bovendien ondervonden zij veel politiek-bestuurlijke tegenwerking van lokale autoriteiten. De onderzoekingen duurden uiteindelijk het gehele najaar van 1567.[8] Zo kwam er maar weinig terecht van een snelle en synchrone actie in de vijf Gelderse steden.

Op advies van de stadhouder en het Hof volgde de centrale regering voor Nijmegen een speciale gedragslijn. Men wist dat de stad niet vrijwillig mee zou werken aan welk onderzoek dan ook. In april nog had de stadhouder Nijmegen opgedragen de namen door te geven van de inwoners die onder Brederode hadden gediend.[9] Ook moest Nijmegen beslagleggen op de bezittingen van deze soldaten. De stad registreerde daarop inderdaad de namen van achttien inwoners,[10] maar gaf er daarvan slechts vijf door aan het Hof.[11] Tegelijkertijd gaf de stad te kennen dat beslagleggingen in strijd met de Nijmeegse privileges waren. De Nijmeegse Raad wilde de betreffende soldaten zelf vervolgen, op basis van het Nijmeegse recht.[12] De centrale regering rekende Nijmegen in de zomer van 1567 dan ook nog altijd tot de 'mauvaises villes' van Gelre, ook al had de stad zich sinds het najaar van 1566 over het algemeen gehoorzaam opgesteld.[13] Maar 'Brussel' was het met het Hof eens dat Gelres voornaamste stad nog even moest worden ontzien, totdat het onderzoek in de overige Gelderse steden was afgerond. Tegen Nijmegen zou men derhalve pas op het laatst optreden. Bovendien was er op dit moment geen reden voor acute zorg over de houding van Nijmegen, zo moest ook het Hof in de zomer van 1567 erkennen.[14]

Toen in de zomer 1567 in diverse Gelderse steden onderzoekscommissarissen namens de centrale regering hun intrede deden, moet men zich in Nijmegen hebben gerealiseerd wat ook deze stad boven het hoofd hing. Misschien dat de Nijmeegse Raad om die reden in augustus 1567, bijna een jaar na de onlusten, een aarzelend begin maakte met de strafrechtelijke afwikkeling van de ongeregeldheden, in de hoop daarmee de regering de argumenten te ontnemen voor een dergelijk onderzoek in Nijmegen. De Raad opende het proces tegen Christoffel Rijckensz, die tijdens de onlusten van september 1566 het hekwerk rondom een kruisbeeld op het Stevenskerkhof had vernield.[15] Het stadsbestuur stelde in september 1567 ook een nader onderzoek in naar de verwijdering van het Christoffelbeeld van de Kraanpoort.[16] Jan van Kessel, die in 1566 was ontslagen als policy- en keurmeester wegens zijn aandeel in deze vernieling, werd nu opgedragen de schade te herstellen. Maar de beschuldigde kwam 'nha berait ende bedencken' met een opzienbarend verweer: hij had het beeld verwijderd in opdracht van niemand minder dan burgemeester

Maarten van Andelst. Laatstgenoemde reageerde daar zeer fel op en voegde Jan van Kessel toe dat deze '(...) nimmer en verwiesen en sall dat hy hem dair tho eineych bevaill off consent gegeven had in einuygerwiss'. Maar Jan van Kessel hield vol en beloofde het bewijs te zullen leveren. Op zijn verzoek werd in het najaar van 1567 een tweetal getuigen gehoord: het raadslid Johan Touman, die in 1566 tezamen met Maarten van Andelst burgemeester was, en de stadsmetselaar Roelof van Keulen.[17] Deze verhoren maakten enkel duidelijk dat Maarten van Andelst niet onwelwillend gereageerd had op het nieuws van de beeldverwijdering. De Raad stelde echter geen vervolging in tegen de machtige Maarten van Andelst.

Intussen was begin augustus Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, eindelijk met zijn krijgsmacht in de Nederlanden gearriveerd. De hertog kwam op 22 augustus in Brussel aan. Hij beschikte over onbeperkte volmachten om alle rebellen te straffen. Op 9 september vond de opzienbarende arrestatie plaats van Egmond, Hoorne en de Antwerpse burgemeester Antonie van Straelen. Nog diezelfde maand stelde Alva de Raad van Beroerten in, bedoeld om iedereen te veroordelen die tijdens de onlusten 'zwaar misdaan had tegen God en de koning'.[18] Zelfs Megen vreesde te worden bestraft om zijn rol in de oppositie in de periode voor de Beeldenstorm.[19]

Alva raadde de koning aan voorlopig niet zelf naar de Nederlanden over te komen, omdat de situatie beslist nog niet veilig was: in Frankrijk en in het Duitse Rijk zochten Nederlandse vluchtelingen steun bij geestverwanten en smeedden plannen voor gewapende invasies. Filips II nam het advies over, besloot zijn reis uit te stellen en verleende Alva de vrije hand voor het verder versterken van het koninklijk gezag.[20] De inkwartiering van Alva's hooghartige Spaanse soldaten, ook in gehoorzame en regeringsgetrouwe steden, leidde tot veel overlast en spanningen. Alva wilde alleen op zijn eigen troepen vertrouwen en dankte de door de landvoogdes gemobiliseerde soldaten af. Dit alles was zeer tegen de wil van Margaretha van Parma. Zij trok haar conclusies, nam ontslag en verliet op 30 december 1567 gedesillusioneerd de Nederlanden. De hertog van Alva volgde haar op als landvoogd.

Gedurende de laatste dagen van oktober dreigden nieuwe problemen voor Nijmegen. Het gerucht ging dat voormalige soldaten van Brederode op het punt stonden de stad in te nemen.[21] Het zou gaan om meer dan 3000 man. De geuzen zouden het ook op Arnhem hebben gemunt. Uit vrees voor een serieuze inval vanuit het Duitse Rijk zond Alva de graaf van Megen met 3000 Duitse en Spaanse soldaten naar Gelre. Maar toen de Gelderse stadhouder op 6 november te Nijmegen arriveerde, bleek het gevaar geweken: de geuzen waren inderdaad Gelre binnengevallen, maar hadden al snel weer rechtsomkeert gemaakt.[22]

In deze spannende periode ontving Nijmegen veel dreigende berichten over troepenconcentraties in het Kleefse.[23] Voor de stad was dat aanleiding om haar raadsleden onmiddellijk bijeen te roepen voor crisisberaad.[24] Op verzoek van de

stad droeg het Hof de burggraaf op zich met zijn soldaten beschikbaar te houden voor het geval Nijmegen vanuit het Rijk zou worden verrast.[25] De situatie was met name ernstig, omdat het vermoeden bestond dat de geuzen hulp uit de stad zelf zouden ontvangen. Enkele maanden later wist men in Nijmegen nog te vertellen dat de opstandelingen in die dagen geheime bijeenkomsten hielden in enkele plaatselijke herbergen. Het gerucht ging dat de Nijmeegse sympathisanten van de geuzen zich op het moment van de aanval door middel van witte hemden kenbaar zouden maken.[26]

Toen de dreiging geweken was, ontstond een ernstig meningsverschil tussen Nijmegen en de stadhouder. Tijdens zijn verblijf in Nijmegen droeg Megen de stad op alle opstandelingen binnen Nijmegen te ontwapenen.[27] Het stadsbestuur reageerde daar in eerste instantie nogal terughoudend op en legde vervolgens het bevel naast zich neer. Nijmegen gaf te kennen de kwestie zelf en naar eigen inzichten te willen oplossen: voor het bewaren van gehoorzaamheid, de eenheid en rust bood het stedelijk recht immers voldoende mogelijkheden. De stad zou jegens deze geuzen handelen, zoals ze vorig jaar succesvol en met de instemming van de stadhouder tegenover de aanhangers van de predikant had gedaan: zij dienden een eed van gehoorzaamheid af te leggen op straffe van verbanning uit de stad. Het ontwapenen van burgers was echter in strijd met het burgerrecht, dat burgers juist verplichtte een wapenrusting erop na te houden voor het verrichten van militaire diensten ter verdediging van de stad.[28]

Deze nieuwe blijk van stedelijke zucht naar autonomie kon op weinig waardering rekenen van de stadhouder, die de kwestie voorlegde aan de hertog van Alva. Korte tijd later attendeerde ook het Hof Alva en Margaretha van Parma erop dat het nu hoog tijd werd om tegen Nijmegen op te treden.[29] Volgens de raadsheren had de recente invasiedreiging aangetoond dat men moest weten wie wel en wie niet te vertrouwen was. De twee bedreigde Gelderse hoofdsteden, Nijmegen en Arnhem, golden zelf als besmet: zowel binnen het stadsbestuur als onder de inwoners waren er vele geuzen en personen die verdacht waren om hun geloofsopvatting en houding tijdens de onlusten van 1566. Omdat zowel in Nijmegen als in Arnhem binnenkort de jaarlijkse magistraatsverkiezing zou plaatsvinden, diende men nu op te treden, aldus het Hof. Er moest op worden toegezien 'qu'on ne meisse plus des geux, rebelles ou malveullans aux consaulx (...)'. Deze aanbevelingen waren niet aan dovemansoren gericht. De hertog van Alva reageerde twee weken later.[30] Hij nam het advies van het Gelderse Hof integraal over en gelastte onmiddellijk een onderzoek te entameren in Nijmegen en Arnhem, met speciale aandacht voor de magistraatsleden, opdat er geen verdachte burgers in de nieuwe stadsbesturen zouden worden opgenomen.[31]

Omstreeks Kerstmis 1567 arriveerde Alva's bevel bij het Hof in Arnhem; toegevoegd waren instructies van stadhouder Megen om twee onderzoekscommissarissen naar Nijmegen te zenden.[32] Op 26 december 1567 reisden twee raadsheren van het Hof, Johan van Stalbergen en Amelis van Amstel van Mynden, naar Nij-

megen en namen hun intrek in de voorname herberg 'het Helm' aan de Burchtstraat.[33] Nog diezelfde dag, terwijl het Nijmeegse stadsbestuur nog niet formeel van hun komst op de hoogte was, riepen zij schoenmakersmeester en hopman Jan van Dueren op voor een verhoor. Maar deze weigerde een verklaring af te leggen zonder toestemming van de burgemeesters, omdat het in Nijmegen verboden was te getuigen voor niet-stedelijke rechtsinstanties.[34] Daarop meldden de commissarissen zich de volgende dag op het raadhuis voor overleg met de Nijmeegse Raad en de meesters van het Sinter Claesgilde.

2
Wetsverzetting en onderhandelingen

De twee commissarissen moeten vooraf hebben geweten dat hen in het eigengereide Nijmegen geen vriendelijke bejegening stond te wachten. De in de Gelderse politiek zeer ervaren dr. Johan van Stalbergen (ca. 1505-1573) was voor Nijmegen geen onbekende. Hij was afkomstig uit een voornaam regentengeslacht uit Venlo.[35] Na zijn promotie in het wereldlijk en kerkelijk recht aan de universiteit van Keulen, werd hij magistraatslid van Venlo. In 1549 verliet hij deze stad om raadsheer in het Gelderse Hof te worden. Eén van zijn eerste werkzaamheden in die nieuwe functie was de juridische afwikkeling van het Nijmeegse geloofsonderzoek van inquisiteur Sonnius.[36] Johan van Stalbergen was weliswaar van Gelderse afkomst, maar als gestudeerd en gepromoveerd jurist werd hij binnen het Hof geacht in de eerste plaats het 'geleerde', niet-Gelderse recht te beheersen.

Dat laatste geldt ook voor de tweede onderzoekscommissaris, mr. Amelis van Amstel van Mynden (geb. 1531), die uit Holland afkomstig was.[37] Deze beroepsjurist had zijn opleiding genoten aan de universiteit van Orléans en werd, na rechtskundige werkzaamheden te hebben verricht in Atrecht en Utrecht, als raadsheer in het Gelderse Hof beëdigd op 2 mei 1564, het jaar waarin Nijmegen nog had geprobeerd de niet-Gelderse leden van het Hof te laten ontslaan.[38] Amelis van Amstel van Mynden was van 23 september tot 8 oktober 1567 al actief als commissaris te Venlo; op 17 december 1567 had hij zijn rapport over die stad afgerond.[39]

De beide commissarissen overhandigden op 27 december 1567 hun geloofsbrief aan stadssecretaris mr. Johan van den Have, die het woord voerde namens de raadsleden en de Claesmeesters.[40] De secretaris vroeg beleefd om inzage in het bevelschrift van Alva. Ook wenste hij kennis te nemen van de precieze opdracht (de commissie) voor de beide raadsheren. De commissarissen weigerden deze verlangens in te willigen en waren alleen bereid de strekking van hun commissie mondeling mee te delen: het was hun opdracht een onderzoek in te stellen naar de onlusten in 1566. Met deze summiere toelichting nam Nijmegen geen genoegen en men eiste inzage in de commissie. De raadsheren weigerden opnieuw en de vergadering ging zonder resultaat uiteen.

Ook de volgende onderhandelingsronde, op zondag 28 december, leidde niet tot enig resultaat. Raad en Claesmeesters bleven op het standpunt eerst de commissie van de raadsheren te willen inzien. De twee commissarissen, van hun kant, weigerden wederom, maar probeerden wel de stad gerust te stellen met de verzekering dat hun onderzoek zeker geen inquisitie inhield, maar enkel de onlusten van 1566 zou betreffen, zoals dat ook in andere Gelderse steden al was verricht. Maar Johan van den Have repliceerde fijntjes dat de betreffende Gelderse steden kennelijk niet dezelfde privileges als Nijmegen bezaten. Nadat de commissarissen het Nijmeegse stadsbestuur ernstig te verstaan hadden gegeven dat 'in saicken van crimen lesae majestatis, alle privilegien van steden ende landen cesseeren ende to rugge gestalt werden (...)', verlieten zij opnieuw onverrichter zake het raadhuis. Voor de jurist Johan van den Have was duidelijk wat de beide commissarissen met *crimen laesae majestatis* bedoelden: zij beschuldigden de stad en haar inwoners onomwonden van verraad, rebellie en ketterij.

De dreigende toon van deze afscheidsboodschap van de commissarissen heeft zijn uitwerking niet gemist. Nog diezelfde dag kwam de Raad met de gemeente overeen dat voortaan alleen nog maar katholieke burgers tot raadslid konden worden benoemd.[41] De volgende dag, maandag 29 december, ontvingen de commissarissen het verzoek enig geduld te betrachten, omdat het stadsbestuur in overleg was met de meesters van de ambten en broederschappen.

Terwijl de commissarissen geduldig wachtten, grepen de meesters van de ambten en broederschappen opnieuw in.[42] Zij verklaarden in opdracht van de stadhouder erop toe te zullen zien dat de Nijmeegse Raad geen leden zou bevatten die met ketterij waren besmet. De aanwezige raadsleden gaven daarop te kennen dat zij zich als 'goede katholieke christenmensen' hadden opgesteld. Wanneer de meesters niettemin van bepaalde raadsleden niet meer gediend waren, dan moesten zij de betreffende namen maar bekend maken. De meesters gingen op die uitnodiging in en overhandigden de Raad een lijst met de namen van Maarten van Andelst, Johan Touman, Henrick van Beinhem, Johan Scharrenborch en Werner van Lennep. Deze raadsleden stelden daarop noodgedwongen hun zetel beschikbaar.

Uiteraard verweten de meesters hun een lankmoedige, ja zelfs welwillende houding ten opzichte van de predikant in 1566. Met name tegen Johan Touman en Johan Scharrenborch bestonden deze min of meer algemene bezwaren. Over de geloofshouding van Maarten van Andelst bestonden al veel langer twijfels. Ook Henrick van Beinhem had al geruime tijd de naam hervormingsgezind te zijn. Het ontslag van Werner van Lennep hing echter niet samen met de onlusten van 1566; korte tijd later kreeg hij zijn zetel in de Raad terug.[43]

Johan Touman, Henrick van Beinhem en Johan Scharrenborch wensten zich niet bij hun gedwongen vertrek neer te leggen. Zij dienden bezwaarschriften in bij de Nijmeegse Raad,[44] en de eerstgenoemden wendden zich ook schriftelijk tot de stadhouder.[45] Maarten van Andelst moet hebben begrepen dat voor hem dit

keer het doek definitief was gevallen. Hij heeft niet meer de moeite genomen zich te verweren voor de eigen Nijmeegse Raad, noch jegens de stadhouder en de onderzoekscommissarissen.

Toen op 29 december 1567 de gemeente de vijf genoemde raadsleden dwong zich terug te trekken, verloor Nijmegen haar laatste ervaren bestuurders.[46] Alleen de oude burgemeester Johan van Bronckhorst (1494-1569) kon bogen op ruime ervaring. Voor het overige bestond de Raad, mede ten gevolge van twee sterfgevallen, nog maar uit twaalf personen, van wie er tien pas in 1566 of 1567 waren benoemd. Twee raadsleden maakten respectievelijk sinds 1564 en 1565 deel uit van het stadsbestuur. Het gemis aan bestuurlijke ervaring zou de stad nog parten gaan spelen in de verdere onderhandelingen met de commissarissen.

Op de avond van 29 december bracht stadssecretaris Johan van den Have de wachtende onderzoekscommissarissen in hun herberg informeel op de hoogte van deze nieuwe wetsverzetting. De commissarissen wisten niet goed wat zij met deze situatie aan moesten en wendden zich tot hun collega's in Arnhem voor advies.[47] Was het nu wel of niet wijs hun commissie openbaar te maken, waarin met zoveel woorden stond dat de Raad moest worden gezuiverd, hetgeen de stad ongetwijfeld als een grove schending van haar privileges zou beschouwen? De raadsheren gaven de commissarissen per kerende post het gevraagde advies: nu de Nijmeegse Raad intussen was gezuiverd, konden de commissarissen hun commissie tonen, maar Alva's bevelschrift moest beslist geheim blijven.[48]

Dit advies was echter nog niet in Nijmegen gearriveerd, toen de commissarissen op dinsdag 30 december opnieuw hun opwachting maakten op het raadhuis.[49] Dit keer werden zij niet alleen door Raad en meesters van het Sinter Claesgilde ontvangen, maar waren ook de meesters van de ambten en broederschappen aanwezig. Deze meesters verklaarden echter 'eendrachtig en uit één mond' dat zij het Nijmeegse stadsbestuur en de meesters van het Sinter Claesgilde onvoorwaardelijk steunden in het protest tegen het voorgenomen onderzoek. Stadssecretaris Johan van den Have vroeg opnieuw om inzage in de commissie. Weer brachten de twee commissarissen op hoofdlijnen de inhoud van hun commissie onder woorden. Raad, Claesmeesters én de meesters van de ambten en broederschappen bleven echter op het standpunt staan dat de commissie moest worden getoond. Dit keer zwichtten de commissarissen en 'na menigvuldig aandringen' overhandigden zij het document dan toch maar aan stadssecretaris Johan van den Have.

Na bestudering van de commissie verzekerde de stadssecretaris dat Nijmegen zich gehoorzaam wilde opstellen jegens de koning, maar dat de stad intussen al lang en breed zelf orde op zaken had gesteld: na de tweede onlusten was immers, in overleg met de stadhouder, een eed van gehoorzaamheid voorgeschreven en degenen die de eed niet hadden afgelegd, waren de stad uitgezet. Bovendien had de gemeente intussen zelf enkele raadsleden ontslagen, terwijl de meesters van het Sinter Claesgilde zich bewust waren van hun verantwoordelijkheid voor de verkiezingen die een week later zouden volgen. Daarom stelde Johan den Have

voor het onderzoek uit te stellen, totdat de stadhouder in Gelre was teruggekeerd. Er was ook geen reden meer voor haast, zo stelde de stadssecretaris, nu Nijmegen zelf reeds het stadsbestuur had gezuiverd. Hij verzekerde de commissarissen dat zij de verkiezingen van 2 januari onbezorgd tegemoet konden zien. Maar de commissarissen voelden weinig voor uitstel. Het kon nog wel enige tijd duren voordat de stadhouder weer in Gelre was, zo merkten zij op. Bovendien handelden zij in opdracht van de stadhouder zelf, alsook van de hertog van Alva. Weer gingen de onderhandelaars zonder resultaat uiteen.

Toen zij het raadhuis verlieten, kregen Johan van Stalbergen en Amelis van Amstel van Mynden nog van de stadssecretaris te horen dat Nijmegen zich nader wilde beraden over de woorden van de commissarissen, eerder die week, met betrekking tot de beschuldiging van *crimen laesae majestatis*. Dit beraad resulteerde in een notitie, die de stad de volgende dag aan de commissarissen overhandigde, toen de onderhandelingen weer werden voortgezet.[50] De stad wees erop dat de Raad ten gevolge van de ontslagen en ook door recente sterfgevallen zeer onderbezet was en alleen in de persoon van burgemeester Johan van Bronckhorst nog een raadslid had met meer dan drie jaar ervaring. Omdat het aan kennis ontbrak over het onderwerp *crimen laesae majestatis,* en onduidelijk was wat een en ander betekende voor de stedelijke privileges, vroeg de stad het onderzoek uit te stellen, zodat men een deputatie naar de stadhouder en ook de hertog van Alva kon afvaardigen.

De commissarissen waarschuwden Nijmegen indringend: wanneer de stad medewerking aan het onderzoek zou weigeren, dan zagen zij zich genoodzaakt deze ongehoorzaamheid aan de regering te rapporteren. Indien Nijmegen meende privileges te bezitten die een dergelijk onderzoek in de weg stonden, moest de stad die maar tonen. Op deze suggestie wilde het stadsbestuur wel ingaan. Een afvaardiging van de Raad en van de meesters van het Sinter Claesgilde gaf de commissarissen daarop verscheidene privileges ter inzage van keizer Hendrik VII en van diens opvolgers. De afvaardiging van de Raad bestond uit burgemeester Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen, Hendrik van Gendt en mr. Johan Poein: allen regeringsgetrouwe raadsleden die na de onlusten waren benoemd en over wier loyaliteit geen enkele twijfel kon bestaan. De door Nijmegen aangereikte privileges betroffen waarschijnlijk het *ius de non evocando*, het recht dat rooms-koning Hendrik VII (1308-1317; in 1312 tot keizer gekroond) in het jaar 1310 aan graaf Reinout I van Gelre verleende. Op grond van dit recht konden onderdanen van de graaf van Gelre alleen onder bepaalde voorwaarden worden gedaagd voor het koninklijk hofgerecht.[51] In de praktijk werd dit voorrecht door de Geldersen zeer ruim geïnterpreteerd. Dat was ongetwijfeld ook het geval in Nijmegen, waar men diverse latere bevestigingen van dit privilege zorgvuldig in de stedelijke archiefkast bewaarde.[52] De stad maakte nu de commissarissen duidelijk, dat uit deze privileges zonneklaar viel op te maken dat haar burgers alleen voor een stedelijk gerecht konden worden gedaagd. Nijmegen diende derhalve zelf de onlusten te onderzoeken en af te wikkelen. De commissarissen gaven nu toe en stem-

den in met uitstel van tien tot twaalf dagen voor overleg van Nijmegen met Alva en de stadhouder.

Johan van Stalbergen vertrok op nieuwjaarsdag 1568 uit Nijmegen en begaf zich naar Arnhem voor overleg met zijn collega-raadsheren over de Nijmeegse situatie. Het Hof bleek niet gelukkig met het verleende uitstel en zond onmiddellijk een tussenverslag aan Alva met nadere informatie over de jongste gebeurtenissen in Nijmegen.[53] De raadsheren beloofden Alva een uitgebreider verslag te zullen sturen,[54] zodat de landvoogd een en ander kon bespreken met de Gelderse stadhouder, maar ook met kanselier Nicolaï, de momber en raadsheer Cranenvelt,[55] die allen goed op de hoogte waren van de Nijmeegse pretenties. Vooruitlopend op hun deskundig oordeel, wilde het Hof niet nalaten de hertog indringend te adviseren de Nijmeegse wensen af te wijzen. Wanneer voor Nijmegen een uitzondering werd gemaakt, konden de overige Gelderse steden zich ook weer gaan roeren, waarvan '(...) gheen geringe inconvenienten to verwachten zyn'. Voorkomen moest worden, kortom, dat de stad Nijmegen opnieuw als het 'kwade exempel' voor heel Gelre zou gelden.

Terwijl de koninklijke commissarissen in de herberg aan de Burchtstraat een officieel verbaal van de gebeurtenissen opstelden voor de hertog van Alva,[56] vond op 2 januari op het nabijgelegen raadhuis de jaarlijkse Keurdag plaats. Er werden vier nieuwe raadsleden benoemd; overeenkomstig de gebruiken werden twee gewezen meesters van het Sinter Claesgilde in de Raad opgenomen.[57] De stad kwam haar toezegging aan de commissarissen na: de vier nieuwe raadsleden waren niet in opspraak gekomen tijdens de onlusten van 1566. Nog diezelfde dag bezwoer de Raad ook de laatste editie van de zogeheten Oude Nieuwe Brief, waarin stadsbestuur en gemeente hun afspraken over de bestuurlijke organisatie van Nijmegen hadden vastgelegd, inclusief het recente besluit van 28 december 1567 dat voortaan alleen katholieke burgers raadslid mochten worden.[58]

Wellicht hoopte de stad hiermee in eigen huis voldoende schoon schip te hebben gemaakt om Alva met enig vertrouwen tegemoet te kunnen treden. De volgende dag vertrok een stadsbode naar Elbertus Leoninus in Leuven, met het verzoek de Nijmeegse deputatie te ondersteunen die Alva moest vragen het onderzoek af te gelasten.[59] Twee dagen later, op 5 januari 1568, vertrok de deputatie al naar Brussel. Ze bestond uit de raadsleden Hendrik van Gendt, mr. Johan Poein en Arnd Wichers, Claesmeester Johan van Dieten, stadssecretaris mr. Johan van den Have en de stadsrentmeester.[60] Het gezelschap reisde in twee wagens, elk bespannen met drie paarden, via Den Bosch naar Brussel.

Leoninus stelde inderdaad namens de stad een verzoekschrift op voor Alva, waarvoor ook nog drie andere 'Leuvense doctoren' moesten worden geconsulteerd. Het blijft echter onduidelijk of de deputatie Alva in persoon heeft kunnen spreken, of genoegen heeft moeten nemen met andere vertegenwoordigers van de regering. De landvoogd nam al op 16 januari 1568 te Brussel een besluit op het Nijmeegse

verzoekschrift.[61] Alle gedegen rechtsgeleerde voorbereidingen ten spijt, wenste Alva zich niet te bekommeren over complexe vraagstukken als het *ius de non evocando*. Hij verordonneerde kort en bondig dat de afwikkeling van de onlusten een zaak was van de koning, dan wel van de landvoogd. Alleen koninklijke commissarissen waren bevoegd, in opdracht van Alva, de onlusten te onderzoeken en af te wikkelen. Derhalve droeg hij Nijmegen op de commissarissen hun werk te laten doen.[62] In de opvatting van de Nijmeegse bestuurders betekende dit besluit een grote inbreuk op de stedelijke autonomie. Na het inquisitieonderzoek van Gruwel en Sonnius had de stad het niet meer toegestaan dat 'vreemde' rechtsinstanties in Nijmegen actief waren. De hertog van Alva huldigde echter een absolutistische staatsopvatting, waarin maar weinig plaats was voor stedelijke autonomie. Bovendien betrof het hier, in de perceptie van de landvoogd, het onbeperkte recht van de vorst om opstandelingen, rebellen en ketters te vervolgen.

3
Eerste onderzoek van de commissarissen

Op zondag 1 februari 1568 keerden Johan van Stalbergen en Amelis van Amstel van Mynden terug in Nijmegen.[63] Met meer dan een maand vertraging kon dan eindelijk het onderzoek beginnen, anderhalf jaar na de onlusten en een half jaar later dan in de overige 'mauvaises villes' van Gelre. De commissarissen moesten in eerste instantie juridisch relevante feiten verzamelen over de gebeurtenissen in 1566. Daartoe namen zij 'informaties' binnen Nijmegen, door middel van het horen van getuigen en het bestuderen van documenten. Dit gebeurde op basis van de instructies en de commissie van 26 december 1567, waarin specifiek aandacht werd gevraagd voor de houding van de Nijmeegse magistraat in 1566. De onderzoeksopdracht was intussen verder uitgebreid. Telden de instructies van december 1567 nog achttien vraagpunten voor de verhoren, nu hervatten de commissarissen het onderzoek met meer dan dertig nieuwe onderwerpen.[64] Zo begonnen de beide commissarissen op 5 februari 1568 met het horen van getuigen aan de hand van ruim vijftig vragen.

De eerste getuige die werd opgeroepen was opnieuw Jan van Dueren, die op 26 december 1567 nog had geweigerd een verklaring af te leggen zonder toestemming van de burgemeester. Jan van Dueren wendde zich zekerheidshalve opnieuw tot het stadsbestuur voor toestemming. De Raad besloot dat hij nu wel mocht getuigen voor de commissarissen, op voorwaarde dat hij enkel mededelingen zou doen over wat hij zeker wist en persoonlijk had gehoord en gezien.[65] Kennelijk waren de Nijmeegse raadsleden niet gerust op de afloop van de hun opgedrongen onderzoeken.

Deze zorg moet nog diezelfde 5 februari verder zijn toegenomen, toen de commissarissen bij het Nijmeegse stadsbestuur allerlei documenten opeisten.[66] Zo

wensten zij afschriften te ontvangen van alle officiële stedelijke bekendmakingen tijdens de onlusten. Verder moesten de namen worden doorgegeven van de inwoners die de eed van gehoorzaamheid niet hadden afgelegd. Ook eisten de commissarissen dat het Nijmeegse overheidspersoneel onmiddellijk voor de commissarissen zou getuigen, zonder dat men steeds de burgemeesters om toestemming moest vragen.

Daarmee was de toon gezet. De commissarissen wilden niet met zich laten spotten en eisten de onvoorwaardelijke medewerking van de stedelijke autoriteiten. De Raad reageerde terughoudend en vroeg om uitstel, maar op 10 februari deelde Johan van den Have de commissarissen mee dat zij de gevraagde bescheiden zouden ontvangen en dat het stadspersoneel was opgedragen mee te werken aan de informaties. Enige dagen later eisten de commissarissen echter opnieuw allerlei documenten op, zoals afschriften van de correspondentie met de landvoogdes en van de Nijmeegse verhoren over de rol van Maarten van Andelst bij de verwijdering van het Christoffelbeeld.[67] De commissarissen ontvingen op 20 februari inderdaad diverse bescheiden, maar zij meenden dat deze afschriften onvoldoende waren gewaarmerkt en droegen de burgemeesters op om de stadssecretaris deze te laten waarmerken.[68] Bovendien wilden de commissarissen nadere informatie over de regeling van 26 augustus 1566, waarmee Nijmegen voor het eerst formeel de predikaties binnen de stad had toegelaten: wie was de auteur van deze regeling en van wiens hand waren de aantekeningen op de minuut die de commissarissen hadden gezien? Het was duidelijk dat het onderzoek voor de stad en haar bestuurders een gevaarlijke keer nam. Op 24 februari overhandigde het stadsbestuur de gevraagde informatie, onder protest en pas nadat de Raad en de meesters van het Sinter Claesgilde de kwestie hadden besproken met de meesters van de ambten en broederschappen.[69]

In de tussentijd ondervroegen de commissarissen een groot aantal getuigen.[70] In totaal werden er in februari bijna veertig mensen gehoord, meestal aan de hand van de uitgebreide lijst met ruim vijftig vragen. Voor enkele getuigen hadden de commissarissen echter een aparte vragenlijst opgesteld, zoals voor Johan Touman en andere ontslagen raadsleden.[71] Bovendien namen de commissarissen tussendoor een achttal getuigen een speciaal verhoor af over het gewezen raadslid Henrick van Beinhem.[72] Dit vond plaats met een door hemzelf opgestelde vragenlijst. De verontwaardigde Henrick van Beinhem had zich al op 5 januari 1568 tot de stadhouder gewend met een verzoek om steun.[73] In dit verzoekschrift verweerde hij zich tegen de beschuldigingen die tot zijn ontslag hadden geleid en wees hij op zijn staat van dienst. De stadhouder droeg vervolgens de commissarissen op een speciaal onderzoek in te stellen naar Henrick van Beinhem.[74] De commissarissen accepteerden deze taakuitbreiding pas na overleg met het Hof in Arnhem, en onder de voorwaarde dat dit onderzoek op kosten van de betrokkene zelf zou plaatsvinden.

Ook het ontslagen raadslid Johan Touman wendde zich met een verzoek om

eerherstel tot de stadhouder.[75] Hij had zelf het initiatief genomen voor enkele officiële verklaringen die ten overstaan van de Raad van Nijmegen waren afgelegd door onder meer burgemeester Johan van Welderen en enkele stadssecretarissen.[76] Veel steun kregen de beide gewezen Nijmeegse raadsleden overigens niet van de commissarissen. Het door de stadhouder opgedragen verhoor over de houding van Henrick van Beinhem werkten zij nogal plichtmatig af,[77] en de door Johan Touman zelf aangereikte ontlastende verklaringen werden enkel aan de dossiers toegevoegd.

Ik vermeldde al dat de commissarissen bescheiden opvroegen van het Nijmeegse onderzoek, uit het najaar van 1567, naar de beeldafname bij de Kraanpoort. Deze documenten werden niet zomaar aan het dossier toegevoegd. De commissarissen riepen namelijk de getuigen van destijds opnieuw op en confronteerden hen met deze verklaringen voor de Nijmeegse Raad. Vervolgens vroegen de commissarissen hun deze verklaringen nu ten overstaan van hen onder ede te bevestigen, dan wel opnieuw te ondertekenen.[78] Op deze wijze werd het onderzoek uit 1567 naar de onlusten opgenomen in dat van de commissarissen. Daarmee onderstreepten Johan van Stalbergen en Amelis van Amstel van Mynden het regeringsstandpunt dat de afwikkeling van de onlusten alleen de koning toekwam, dan wel de in zijn naam opererende commissarissen.

Zo leverde het onderzoek van de commissarissen in februari 1568 al met al een hoop papier, gepraat en rompslomp op, maar van arrestaties of dagvaardingen was nog steeds geen sprake. Op 24 februari kregen de commissarissen via de raadsheren van het Hof uit Arnhem een bericht van stadhouder Megen.[79] Het bleek dat de stadhouder op weg was naar Gelre, vanuit Brussel, met nieuwe instructies van Alva. Drie dagen later deed Megen Nijmegen aan. Hij gelastte de twee commissarissen hem naar Arnhem te volgen voor het bespreken van de nieuwe richtlijnen. Vervolgens zou het onderzoek een geheel andere wending nemen.

4
Nieuwe instructies uit Brussel

Voor een goed begrip van deze koerswijziging, moeten we de aandacht richten op enkele landelijke ontwikkelingen. In Brussel was men niet erg tevreden over het verloop van alle onderzoeken in de Nederlanden.[80] Tegen de tijd dat informaties resulteerden in formele dagvaardingen, waren de verdachten meestal al lang en breed gevlucht. In feite verscheen er nauwelijks een verdachte, zodat de hele onderneming op een fiasco dreigde uit te lopen. Ook het zuiveren van stadsbesturen verliep maar moeizaam. Op 21 februari 1568 stelde de hertog van Alva in het diepste geheim nieuwe instructies vast. In de nacht van 2 op 3 maart moesten alle nog aanwezige verdachten worden opgepakt. Bij deze actie diende speciale aandacht uit te gaan naar predikanten, leden van consistories, beeldbrekers en rebel-

len. Ook besloot Alva op 21 februari dat 'alle gevluchte van de 17 landen om der religien' moesten worden gedagvaard om zich te verantwoorden.[81]

Op 28 februari bespraken de raadsheren van het Gelderse Hof, onder wie de teruggeroepen Nijmeegse onderzoekscommissarissen, met de stadhouder de voor Gelre bestemde instructies van de hertog van Alva.[82] Ook voor dit gewest gold het tweeledige besluit van 21 februari: een snelle arrestatie van nog aanwezige verdachten en de onmiddellijke dagvaarding van gevluchte personen.

De Arnhemse raadsheren hadden nogal wat praktische en juridische bezwaren tegen de nieuwe richtlijnen van Alva. Naar hun oordeel vroeg deze complexe onderneming een meer zorgvuldige voorbereiding dan nu mogelijk was.[83] Het Hof stuurde toch maar commissarissen naar de steden waar de meeste schuldigen zich ophielden. Daarbij viel de keuze onder meer op Venlo.[84] Amelis van Amstel van Mynden, die in het najaar nog in opdracht van de landvoogdes in deze stad een eerste onderzoek had gehouden, vertrok op 3 maart 1568 opnieuw naar Venlo, nu op bevel van Alva.[85] Hij ging hier zo voortvarend te werk, dat de Venlose magistraat op 6 maart, de dag waarop de commissaris zijn bliksemoptreden zou afronden, met succes zijn beklag deed bij de stadhouder.[86]

Megen had uit Brussel ook nieuwe commissies en richtlijnen meegebracht voor andere Gelderse steden en ambten.[87] Zo kon het gebeuren dat in het voorjaar van 1568 diverse steden opnieuw door onderzoekscommissarissen werden bezocht. Zij dienden zich bijvoorbeeld ook aan in Harderwijk, Roermond en Zaltbommel.[88] Ook Culemborg moest eraan geloven, hoewel dit graafschap formeel niet onder Gelre viel. Hier richtte het onderzoek zich vooral op de intussen gevluchte graaf Floris van Pallandt.[89] Maar er werden nu ook commissarissen benoemd voor steden waar zich in 1566 nauwelijks ongeregeldheden hadden voorgedaan, zoals Arnhem en Tiel.[90]

Alva stelde op 21 februari 1568 ook richtlijnen voor Nijmegen vast en benoemde, namens de koning, Amelis van Amstel van Mynden tot onderzoekscommissaris voor deze stad (en voor de ambten Rijk van Nijmegen, Maas en Waal en Middelaar).[91] Maar de raadsheren te Arnhem schoven opnieuw de netelige kwestie Nijmegen voor zich uit. Pas op 23 maart arriveerde Amelis van Amstel van Mynden weer in de stad.[92] De commissaris heeft wellicht tegen de hervatting van zijn taken opgezien, want zijn nogal drieste optreden in Venlo was door de stadhouder gecorrigeerd.[93] Nu moest Amelis van Amstel van Mynden aan de slag in het onvriendelijke Nijmegen en dit keer zonder de hulp van Johan van Stalbergen, die was aangewezen als commissaris voor Roermond. Hij stond voor een vrijwel onmogelijke opgave: de commissaris diende namelijk niet alleen Alva's nieuwe opdrachten van 21 februari uit te voeren, maar moest ook het eerdere onderzoek, dat pas in februari was begonnen, voortzetten en afronden.[94]

Nog maar net in Nijmegen aangekomen, wendde hij zich tot zijn collega's van het Hof met het verzoek om steun en advies.[95] Jan van Kessel, die het Chistoffelbeeld had afgebroken, liep nog altijd vrij in de stad, aldus de commissaris, maar

van een arrestatie kon geen sprake zijn.[96] Alleen burgemeesters konden te Nijmegen verdachten aanhouden, en niet de landsheerlijke functionaris, de richter van Nijmegen. In de stad zou men volgens Amelis van Amstel van Mynden beslist niet meewerken aan de door Alva opgedragen 'apprehensien', waarmee hij in feite concludeerde dat Alva's instructies hier onuitvoerbaar waren. Ook vroeg hij zich in gemoede af of het wijs was de Nijmeegse richter bij zijn werkzaamheden te betrekken, zoals de instructies van Alva voorschreven, want op deze manier zou de richter 'alle secreten' te weten komen.

Amelis van Amstel van Mynden zag voor Nijmegen dan ook allerlei praktische, politieke en juridische bezwaren bij de nieuwe instructies. Daarin stond hij niet alleen. Ook de raadsheren Johan van Stalbergen en Frans van Cranenvelt hadden zo hun bedenkingen, mede op basis van hun ervaringen in het Overkwartier. Zij consulteerden over deze kwestie de stadhouder te Arnhem, ook namens hun in Nijmegen verblijvende collega. Alva had echter zojuist de Gelderse stadhouder opgedragen de grootst mogelijke spoed te betrachten.[97] Alle gearresteerde verdachten dienden binnen een paar dagen te worden berecht, terwijl de bescheiden over de in beslag genomen goederen per omgaande naar Brussel moesten worden doorgezonden. Weer wierpen de raadsheren allerlei bezwaren op.[98] Maar de Gelderse tegenwerpingen werden per kerende post door Alva terzijde geschoven: zowel de stadhouder als het Hof had zijn bevelen te gehoorzamen.[99]

De Gelderse raadsheren, die wellicht meenden dat de afwikkeling van de onlusten tot hun competentie behoorde, kregen te verstaan dat zij zich moesten gedragen als een soort uitvoeringsorgaan van de Brusselse centrale overheid. Sinds de zomer van 1567 hadden zij alle ruimte genoten om de onlusten naar eigen inzicht af te wikkelen. Daarbij stelden zij zich nogal eens hooghartig op tegenover de plaatselijke overheden, aan wie zij duidelijk maakten dat formele rechten, taken en bevoegdheden er niet toe deden wanneer er sprake was van opstandigheid, rebellie en ketterij. Nu bleek dat ook de hertog van Alva zich weinig gelegen liet liggen aan competentievraagstukken. Dit spreekwoordelijke koekje van eigen deeg moet voor de hautaine raadsheren niet gemakkelijk te verteren zijn geweest.

Alva's instructies van 21 februari 1568 weken aanzienlijk af van de eerdere opdrachten voor de commissarissen. Hadden de commissarissen in december 1567 nog tot taak om door middel van een uitgebreid onderzoek zoveel mogelijk belastbare feiten te verzamelen, de nieuwe instructies droegen Amelis van Amstel van Mynden op de aandacht vooral te richten op gevluchte personen. Iedereen die sinds de onlusten was uitgeweken, moest worden gedagvaard. De goederen van de gevluchte personen moesten geïnventariseerd en in beslag worden genomen. Kwam men zich verantwoorden en leidde dat tot vrijspraak, dan zouden de goederen gerestitueerd worden. Wanneer het echter tot een veroordeling kwam, dan volgde formeel een confiscatie.

De instructies waren zeer uitvoerig en schreven de commissaris gedetailleerd voor hoe te handelen. Ze bevatten aanwijzingen voor het horen van getuigen, het

dagvaarden van verdachten, de inventarisatie en het beheer van in beslag genomen goederen. De instructies gingen ook in op de vraag wat te doen wanneer verdachten probeerden hun bezittingen bij anderen in veiligheid te brengen. Maar in Brussel vatte een ambtenaar van de regering de instructies voor Gelre gemakshalve als volgt samen: commissarissen werden benoemd '(...) voir den toeslach ende aentastinge van de goedingen van de verloepen off latiterende persoenen liggende off bevonden in den lande van Gelre en Zutphen'.[100] Dat was de essentie van de nieuwe opdracht van 21 februari.

5
Tweede onderzoek

Amelis van Amstel van Mynden hervatte vanaf 24 maart de werkzaamheden die hij enige maanden tevoren met Johan van Stalbergen was begonnen.[101] Maar Alva's nieuwe instructies liet hij nog even rusten. Op 30 maart deed stadhouder Megen de stad echter aan, op doorreis naar Brussel, en hij informeerde de commissaris over het verloop van de gedachtewisselingen met Alva. Daarbij moet Amelis van Amstel van Mynden te horen hebben gekregen dat verder uitstel zinloos was. De volgende dag zette hij zich dan eindelijk ook aan zijn nieuwe werkzaamheden. Hij werkte, voor zover mogelijk, tegelijkertijd aan de twee verschillende opdrachten, de Gelderse uit 1567 en de Brusselse van 21 februari 1568. Ook in zijn dossiers hield hij deze twee opdrachten veelal uit elkaar.[102]

In de documenten waarover de commissaris intussen beschikte, werd veelvuldig gesproken over de geruchtmakende Nijmeegse godsdienstregeling van 31 augustus 1566, waarmee Nijmegen in de ogen van de Habsburgse autoriteiten 'het kwaad' over heel Gelre had verspreid. Hij kende de draagwijdte van dit akkoord voor de godsdienstvrijheid binnen Nijmegen en voor de ongehoorzaamheid die zich vervolgens in heel Gelre was gaan manifesteren. Op 27 maart eiste hij bij de magistraat een gewaarmerkte kopie van dit akkoord op.[103] Een welwillende getuige, de kistenmaker en hopman Balthazar Meus, overhandigde de commissaris op 1 april een onderhandse kopie van de gewraakte regeling.[104] De commissaris herhaalde zijn eis aan het stadsbestuur om een authentieke kopie, maar er volgde wederom geen reactie.[105] Deze opdracht zorgde op het raadhuis voor zoveel onrust, dat de commissaris ('om alle verder oproer te vermijden en na lang overleg') zich de volgende dag maar tot de kanselarij van het Hof wendde voor een afschrift dat in september 1566 door Gelderse gedeputeerden was aangeboden aan de stadhouder.[106] Ook wilde de commissaris een kopie van een brief van Nijmegen, waarin de stad onomwonden aan Megen had meegedeeld niet het plakkaat van de koning, maar de eigen godsdienstregeling te zullen uitvoeren.[107] De gevraagde bescheiden werden per omgaande vanuit Arnhem bezorgd. Op 6 april confronteerde hij de Nijmeegse burgemeesters met deze afschriften en droeg hun op ze te vergelijken

met de in stedelijke kanselarij beschikbare conceptversies. Na lang overleg vroegen de burgemeesters om uitstel voor nader beraad.

Op zaterdag 10 april kwamen Raad en meesters van het Sinter Claesgilde hiervoor bijeen.[108] Tegelijkertijd vond een overleg plaats van de meesters van de ambten en broederschappen, die hiervoor door het stadsbestuur waren opgeroepen. De meesters van de ambten lieten een verklaring op schrift stellen waarin zij vaststelden dat het akkoord buiten hen om tot stand was gekomen. Ook vermeldden zij al hun verzetsacties tegen de Nijmeegse godsdienstpolitiek van 1566. De meesters droegen de verklaring over aan de Raad en de Claesmeesters met de dringende wens dat ook zij zouden verklaren, dat de meesters nooit met de godsdienstvrijheid hadden ingestemd. De gevraagde verklaring kwam er: Raad en Claesmeesters brachten een resolutie uit, waarin formeel werd vastgesteld dat de meesters inderdaad geen schuld droegen aan het Akkoord van 31 augustus 1566, dat de gemeente destijds niet op de voorgeschreven wijze was gepolst en dat het akkoord niet correct bekend was gemaakt. Al met al, zo concludeerde men thans, kon het 'vermeende Akkoord de stad niet prejudiciëren' want het was in strijd met de Nijmeegse gebruiken, rechten en vrijheden. Daarna werd een gewaarmerkte kopie aan de commissaris overhandigd, tezamen met de verklaring van de meesters en de resolutie van Raad en Claesmeesters.[109] Niets restte nog van de zelfverzekerde toon waarmee Nijmegen anderhalf jaar tevoren deze religieregeling had geïntroduceerd. Het nieuwe en tot twee keer toe gezuiverde stadsbestuur distantieerde zich geheel van de zo opzienbarende Nijmeegse regeling. De komst van de hertog van Alva en zijn Spaanse troepen had het politieke klimaat in de Nederlanden ingrijpend gewijzigd.

In de tussentijd hoorde Amelis van Amstel van Mynden nog zes getuigen over de gebeurtenissen in 1566, op basis van de Gelderse instructies van december 1567.[110] Daarbij richtte hij de aandacht op het gewraakte akkoord en op de rol van de meesters van de ambten en broederschappen in augustus 1566. Maar het ontbrak de commissaris aan tijd om echt diep op de materie in te gaan, zoals dat tijdens de eerste onderzoeksfase nog wel kon. Tegelijkertijd maakte hij een aarzelend begin met de uitgebreide nieuwe opdrachten van Alva. Hij diende de namen van gevluchte personen te achterhalen om hen te kunnen dagvaarden en om hun goederen te inventariseren. Voor dit gedeelte van zijn onderzoek hoorde Amelis van Amstel van Mynden veertien Nijmeegse inwoners, onder wie zes magistraatsleden, en vroeg hun namen en verblijfplaatsen van gevluchte personen.[111] De raadsleden verwezen meestal naar de documenten die al in het bezit waren van de commissaris of het Hof. Deze bevatten onder meer de namen van degenen die uit de stad waren verbannen, omdat zij de eed van gehoorzaamheid hadden geweigerd. Voor het overige waren de raadsleden weinig mededeelzaam en gaven voor zich weinig te kunnen herinneren, of verklaarden niet betrokken te zijn geweest bij de beslissende besluitvorming. Een illustratief voorbeeld is de verklaring van burgemeester Dirck van Zellar.[112] Toen de commissaris hem op 1 april wilde ondervragen over de rol van het stadsbestuur in 1566, reageerde hij kortaf

met de mededeling dat hij door ziekte maar weinig aanwezig was geweest bij de raadsvergaderingen. Gevraagd naar de wijze waarop de Raad de schuldigen had bestraft, antwoordde de bestuurder dat men de handen vol had gehad aan het bewaren van de vrede en het voorkomen van bloedvergieten.

Op Goede Vrijdag (16 april) brak de commissaris onverwacht zijn werkzaamheden af en reisde terug naar Arnhem. Er was nog geen begin gemaakt met het dagvaarden van gevluchte verdachten, noch met het registreren van hun goederen. Toch vertrok hij. Volgens zijn officiële verslag was dat omdat 'het hoogwaardige feest van Pasen aanstaande was'. Formeel had de commissaris, als raadsheer van het Gelderse Hof, inderdaad recht op vakantie van Palmzondag tot de maandag na Beloken Pasen.[113] Misschien heeft hij dit recht dankbaar aangegrepen om van zijn opdracht te worden verlost. Op 8 april had de commissaris zich rechtstreeks tot Alva gewend met het verzoek om assistentie, omdat de uitgebreide opdrachten van 21 februari onmogelijk door één persoon konden worden uitgevoerd.[114] Bovendien worstelde hij nog altijd met diverse onduidelijkheden en problemen over Alva's opdrachten waarvoor hij geen opheldering had gekregen.[115] Op Goede Vrijdag vond de commissaris het kennelijk mooi geweest en verliet hij Nijmegen, om er pas in augustus weer terug te komen.

6
Militaire invallen door de opstandelingen

Misschien verliet commissaris Amelis van Amstel van Mynden de stad ook om andere redenen. Er gingen verontrustende geruchten over geheimzinnige troepenconcentraties in de omgeving van onder meer Munster en Keulen.[116] In het Duitse Rijk verbleven veel *grands seigneurs* in ballingschap die voor Alva waren uitgeweken. De meest vooraanstaande onder hen was prins Willem van Oranje. In februari 1568 was Hendrik van Brederode onverwacht overleden en vanaf dat moment gold Willem van Oranje als de leider van de opstandelingen. Ook Hoogstraten, Montigny, Culemborg en Willem van den Bergh waren naar het Duitse Rijk gevlucht. Enkele *grands seigneurs* waren intussen bij verstek veroordeeld en hun goederen waren verbeurdverklaard. Alleen wanneer zij de macht in Brussel op Alva zouden weten te heroveren, konden zij hun bezittingen en functies weer terugkrijgen. Onder leiding van Willem van Oranje troffen zij voorbereidingen voor militaire invasies in de Nederlanden. De prins had als soeverein de juiste titels om de oorlog te verklaren aan Alva, die niet alleen beslag had laten leggen op Oranjes eigendommen, maar ook diens oudste zoon, Filips Willem, uit Leuven had ontvoerd. Oranje gaf op 6 april 1568 aan Lodewijk van Nassau, Willem van den Bergh en Hoogstraten opdracht om troepen te lichten. Graaf Willem van den Bergh was actief in Keulen.[117] Nabij deze stad, en ook bij Munster, vonden de troepenconcentraties plaats waarvoor Nijmegen op 13 april 1568 werd gewaarschuwd.

De opstandelingen wilden gelijktijdig op diverse plaatsen de Nederlanden binnenvallen. Zij hoopten door middel van volksopstanden het regeringsgezag aan het wankelen te brengen. Op 20 april trok een leger van 3000 man onder leiding van de heer van Villers vanuit Guliks grondgebied de Maas over in de richting van Roermond. Maar de onderneming liep uit op een jammerlijke mislukking. Geen enkele stad bleek bereid zich bij de opstandelingen aan te sluiten. Al op 25 april werden de troepen van Villers bij Dalheim, ten oosten van Roermond, door Spaanse veteranen verslagen.

Intussen bleef Nijmegen zorgwekkende informatie ontvangen over troepenbewegingen.[118] De hertog van Kleef en ook de Gelderse stadhouder waarschuwden de stad voor troepenconcentraties even over de grens in Kleef. Megen gaf informatie over concrete plannen voor de verovering van Nijmegen en zond extra soldaten ter verdediging van de stad.[119] Hij adviseerde verdachte personen de stad uit te zetten en versterkingen aan te brengen. De angst zat er goed in, zeker toen Megen op 24 april de stad aanspoorde hoe dan ook stand te houden wanneer de geuzen zouden proberen haar te overrompelen. Daarop werden de Hoenderpoort en de huizen aan de Waalzijde extra versterkt.

Tegen de tijd dat bekend werd, dat in het Gelderse Overkwartier de aanval van de geuzen was afgeslagen, deed zich een nieuwe en veel ernstiger bedreiging voor. Op 27 april nam geuzenaanvoerder Sander Turck onverwacht het nabij gelegen Grave voor de prins in.[120] Er heerste die dag paniek in Nijmegen. Burgers brachten verdachte inwoners aan en eisten van het stadsbestuur dat dezen gevangen werden gezet.[121] Later zouden enkele gevangenen bekennen dat de geuzen bij Wyler diverse Nijmeegse inwoners hadden weten te ronselen voor de bezetting van Grave.[122] Nijmegen riep onmiddellijk de hulp in van de stadhouder voor de bescherming van de stad. Ook de ambtman van de Overbetuwe werd gevraagd met manschappen en schanskorven naar Nijmegen te komen om de stad tegen een aanval te helpen verdedigen. Op 28 april zette Nijmegen veertien verdachte inwoners de stad uit.[123] Zij werden ervan verdacht de geuzen te steunen. De jaarmarkt van 'die Mei-avond', een driedaagse vrije markt vanaf 30 april waarbij vreemdelingen hun waren konden aanbieden en daarbij bescherming van lijf en goed genoten,[124] werd uit veiligheidsoverwegingen verplaatst naar een terrein buiten de stad, bij de Hezelpoort.

Even onverwacht als het gevaar bij Grave was opgedoemd, week het weer. Het stadje was volgestroomd met opstandelingen, maar op 1 mei kwamen de inwoners in verzet en wisten zij Sander Turck te verdrijven.[125] Intussen bedreigde graaf Willem van den Bergh het Kwartier van Zutphen. De stadhouder waarschuwde Nijmegen op 19 april dat Willem van den Bergh van plan was met 2000 soldaten de Rijn af te zakken om zijn graafschap te heroveren. Het Nijmeegse stadsbestuur kreeg uit andere bron te horen dat er zich onder graaf Willems soldaten ook Nijmegenaren bevonden.[126] Maar ook deze dreiging ging aan de stad voorbij.

Ongeveer op het moment dat de opstandelingen vanuit Gulik de Nederlanden in het oosten binnenvielen, trok in het hoge noorden graaf Lodewijk van Nassau Groningen in. Op 23 mei versloeg hij het regeringsleger onder leiding van stadhouder Aremberg, die daarbij sneuvelde. Ook Adolf van Nassau (1540-1568), de derde broer van Willem van Oranje, verloor het leven in deze bekende slag bij Heiligerlee, waarmee volgens de latere Noord-Nederlandse geschiedschrijving de Tachtigjarige Oorlog begon. Eind mei wist graaf Willem van den Bergh nog zijn slot te Ulft te heroveren.[127] Een maand later nam hij ook 's-Heerenberg in, maar de graaf moest mede door geldgebrek de bezetting al snel weer opgeven. Eind juni viel een legermacht van hugenoten en geuzen vanuit Frankrijk Artesië binnen, maar deze troepen werden vakkundig teruggedreven door een regeringsleger, om vervolgens door een Frans leger te worden verslagen. Lodewijk van Nassau had zich intussen teruggetrokken in Delfzijl, waar hij een vloot wist uit te rusten die op 15 juli de koninklijke oorlogsschepen versloeg.

Op 5 juni werden Egmond en Hoorne te Brussel ter dood gebracht. Deze executie maakte een enorme indruk, zowel binnen als buiten de Nederlanden. Alva trok nu zelf ten strijde tegen Lodewijk van Nassau. Op 21 juli vernietigden zijn Spaanse veteranen bij Jemmingen Lodewijks geuzenleger. In oktober zou prins Willem zelf een inval in Brabant doen. Opnieuw kreeg het opstandelingenleger geen enkele steun. De hertog van Alva vermeed de confrontatie en wachtte rustig af, zodat de prins zijn slecht betaalde leger maar naar Frankrijk afvoerde, waar het werd ontbonden. Kortom, de campagnes van de prins van Oranje in 1568 liepen uit op een persoonlijk, financieel, politiek en militair fiasco van de eerste orde.

Ofschoon de stad Nijmegen gevrijwaard bleef van directe krijgshandelingen, ging de oorlog lang niet ongemerkt aan haar voorbij. De permanente dreiging ontwrichtte het maatschappelijk leven behoorlijk.[128] De doortochten en inlegeringen van regeringstroepen betekenden een aanslag op de stedelijke welvaart. Vanaf april werden permanent compagnieën regeringssoldaten te Nijmegen ingekwartierd, hetgeen de nodige overlast voor de burgers betekende. In augustus arriveerden bijvoorbeeld tien compagnieën Spaanse soldaten. Zij hielden er lelijk huis, 'tot verdrukking der geheele Burgerij,' aldus Smetius, 'stallende hunne paarden in de voor-huizen, zonder eenige verschoning van de beste kamers en vertrekken; deden zig alles na hun begeeren aanbrengen; naamen de bedsteeden der Burgers in, versleepende de bedden, om die tot hun gemak op de wachthuizen te gebruiken; en maakten het doorgaans allen den Inwoonderen zoo naauw en bang, dat niemand zig tegen hen dorst te weer te stellen'.[129] Al eerder had Nijmegen de stadhouder verzocht zijn invloed aan te wenden opdat er niet nog eens extra troepen in de stad werden ondergebracht. Het verzoek was vergeefs, omdat Megen oordeelde dat de soldaten in Nijmegen waarschijnlijk minder schade zouden aanrichten dan op het platteland. Begin juni arriveerde een Spaanse bouwmeester in de stad, die in opdracht van Alva de modernisering van de vestingwerken moest voorbereiden. Deze opdracht betekende voor Nijmegen opnieuw een

ongebruikelijke inmenging van hogerhand, aangezien de stad gewoon was de verdediging zelf en naar eigen inzichten te organiseren.[130]

Op 8 juli 1568 arriveerde niemand minder dan de hertog van Alva zelf te Nijmegen, met een gevolg van vierhonderd ruiters.[131] Hij werd vergezeld door zijn zoon don Frederik, die enige dagen later de opstandelingen uit 's-Heerenberg zou verdrijven.[132] Nijmegen had een week daarvoor nog van het Hof het verwijt gekregen dat de rebellen in 's-Heerenberg vanuit Nijmegen werden bevoorraad, maar de stad deelde per kerende post mee hiervan niets te weten.[133] Het Nijmeegse stadsbestuur begreep dat het er in ieder geval goed aan deed Alva een allereervolst welkom te bereiden, met onder meer klokgelui en saluutschoten. De stad bood Alva ook nog een maaltijd aan. Het verblijf van de landvoogd duurde echter slechts enkele uren.

Het nieuws over de verschrikkingen van de oorlog drong meer en meer tot Nijmegen door. De stad werd na de slag bij Heiligerlee door verscheidene ooggetuigen op de hoogte gehouden van de krijgsontwikkelingen, onder meer door de stadhouder die in Groningen verbleef.[134] De graaf van Megen was na de dood van Aremberg nu ook tot stadhouder van Groningen, Friesland en Overijssel benoemd. Hij informeerde Nijmegen over hoe de opstandelingen vakkundig in de pan waren gehakt bij Jemmingen en liet niet na te vermelden dat vierhonderd geuzen in een huis waren samengedreven en door de Spanjaarden werden verbrand...[135]

Op 1 augustus 1568 deed een triomferende hertog van Alva opnieuw zijn intrede in Nijmegen.[136] Zijn naam van niets ontziende veldheer en landvoogd, door de koning gestuurd om iedere vorm van verzet met harde hand de kop in te drukken, was toen al ruimschoots gevestigd. Sinds half april lag het onderzoek naar de onlusten van 1566 in Gelres voornaamste stad echter volledig stil.[137] Het Hof had mogelijk weinig animo tot een voortzetting en was Alva blijven attenderen op de uitvoeringsproblemen bij diens opdrachten voor Gelre.[138] De vertraging in het Nijmeegse onderzoek kwam vermoedelijk echter niet zozeer door de geringe medewerking van het Hof, maar werd vooral veroorzaakt door de oorlogssituatie. Waarschijnlijk heeft de persoonlijke aanwezigheid van de IJzeren Hertog op 1 augustus de aanzet gegeven tot hervatting van het onderzoek enige dagen later. En dit keer ging men uiterst voortvarend te werk.

7
Derde onderzoek, dagvaardingen en vonnissen

Op 6 augustus 1568 arriveerde Amelis van Amstel van Mynden opnieuw te Nijmegen.[139] Hij was in het gezelschap van een adjunct-commissaris, Peter van Zoutelande, die werkzaam was bij het bureau van de leengriffie, een onderdeel van de kanselarij van het Hof. De commissaris en zijn adjunct verrichtten hun werkzaamheden vanuit de Nijmeegse woning van rentmeester Jacob Garbrants,[140]

een medewerker van de Gelderse rekenkamer, die door Alva was benoemd tot beheerder van de in beslag genomen goederen voor onder meer Nijmegen en de ambten Maas en Waal en Over- en Nederbetuwe.[141] De volgende dag hervatte de commissaris zijn onderzoek.[142] Dit keer volgde hij vooral Alva's instructies van 21 februari, die hem voorschreven het onderzoek te concentreren op de gevluchte inwoners. Daartoe diende de commissaris informatie in te winnen bij pastoors, onverdachte overheidsfunctionarissen of 'andere goede en katholieke personen'.

Op 8 augustus deed Amelis van Amstel van Mynden de stedelijke Raad een memorandum toekomen, waarin hij opnieuw allerlei documentatie opeiste.[143] Dit keer vroeg hij ook om gegevens over het stadsbestuur en de meesters van het Sinter Claesgilde. Hij wenste in het bijzonder informatie over de houding van individuele stadsbestuurders in 1566. Vooral naar aanleiding van deze laatste vraag betoonde de stad zich 'bezwaard'. Na overleg met de meesters van het Sinter Claesgilde op 11 augustus, verklaarde de Raad het volgende. Natuurlijk kon het zo zijn dat het ene raadslid meer betrokken was bij het stedelijke beleid inzake de religie dan de ander, maar daarover kon het hele 'corpus' geen verklaringen afleggen. Indien de commissaris behoefte had aan meer informatie dienaangaande, dan diende hij dit zelf maar te onderzoeken. Het stadsbestuur volstond met een overzicht van de raadsleden en Claesmeesters die al in september 1566 waren afgezet.[144]

De commissaris ondervroeg opnieuw een groot aantal getuigen. Overeenkomstig zijn instructies nam hij dit keer de verhoren af in aanwezigheid van de richter van Nijmegen. Dat was de eerste keer dat een lokale, maar landsheerlijke rechtsfunctionaris bij het onderzoek werd betrokken. In totaal riep de commissaris ongeveer vijfendertig Nijmeegse inwoners op. Hij was vooral geïnteresseerd in gegevens over de eigendommen van degenen die na de onlusten uit de stad waren geweken. De eerste dagen ondervroeg de commissaris in hoog tempo de stedelijke hoplieden. Hij probeerde bij hen zoveel mogelijk informatie in te winnen over de gevluchte personen uit ieders hopmanschap. De commissaris hoefde intussen niet meer te klagen over gebrek aan medewerking. De hoplieden gaven over het algemeen welwillend de gevraagde informatie. Diverse hoplieden meldden zich later zelfs op eigen initiatief voor een tweede verhoor bij de commissaris, omdat ze zich intussen nieuwe gegevens konden herinneren.[145]

De richter van Nijmegen, Johan van Boedbergen, werd nu ook zelf ondervraagd over de gebeurtenissen in 1566. Hij wees daarbij vooral met een beschuldigende vinger naar de voormalige burgemeester Maarten van Andelst, die kort voor de hervatting van het onderzoek uit de stad was gevlucht. Ten slotte werd mr. Johan van den Have verhoord, de Nijmeegse stadssecretaris. Hij kreeg vooral vragen te beantwoorden over de rol van het Nijmeegse stadsbestuur en over het optreden van de standen van het Kwartier van Nijmegen in 1566. De stadssecretaris hield zich over het algemeen nogal diplomatiek op de vlakte en gaf bijvoorbeeld alleen maar de namen door van de raadsleden die al in 1566 waren afgezet, al aarzelde ook hij niet om daarnaast vooral op de rol van burgemeester Maarten

van Andelst te wijzen. De commissaris maakte het Johan van den Have zeker niet moeilijk. De stadssecretaris, die tot aan het voorjaar van 1566 zo'n belangrijke rol had gespeeld in het Gelderse verzet tegen 'Brussel', had zich in de zomer van dat jaar wijselijk op de achtergrond gehouden en was pas na afloop van de onlusten in oktober weer naar voren getreden. Als woordvoerder van het stadsbestuur had hij zich in december 1567 zeer onverzettelijk tegenover de onderzoekscommissarissen opgesteld, maar ook hij werkte nu het onderzoek zeker niet tegen. Zijn naam ontbreekt dan ook op de uitgebreide lijst van Nijmeegse verdachten, die de commissaris enige tijd later zou opstellen.[146]

Op 15 augustus 1568 werd namens de koning, als hertog van Gelre, beslag gelegd op de goederen van vijfentwintig gevluchte personen.[147] De verhoren waren overigens op dat moment nog niet afgerond, maar de commissaris wilde kennelijk haast maken met de procedure. De richter en twee schepenen maakten het beslag officieel bekend, in aanwezigheid van de Nijmeegse roededrager en een stadssecretaris, die als gerechtsschrijver optrad. We treffen geen sporen aan van enig verzet tegen deze ingrijpende maatregelen, die ongetwijfeld als een inbreuk werden gezien op de stedelijke autonomie. Als er al verzet is geweest, dan zal de aanwezigheid van Spaanse soldaten eventueel verontwaardigde Nijmeegse stadsbestuurders op dat moment wel snel op andere gedachten hebben gebracht.

Ruim een week later gaf de commissaris de Nijmeegse richter opdracht de betreffende personen te dagvaarden.[148] Daarbij diende de richter de in Nijmegen gebruikelijke procedures te volgen. De volgende dag deed hij wat van hem werd verlangd en dagvaardde hij, in aanwezigheid van twee schepenen, namens de koning de betreffende personen.[149] Zij werden opgeroepen zich op 16 september te verantwoorden voor hun vlucht, ten overstaan van de hertog van Alva of diens vertegenwoordiger. Konden zij hun onschuld aannemelijk maken, dan zouden de in beslag genomen goederen gerestitueerd worden. Ongeveer dezelfde procedure werd eind augustus gevoerd met betrekking tot een tweede groep van drieënveertig gevluchte personen; zij werden opgeroepen op 22 september te verschijnen.[150]

De commissaris en zijn adjunct rondden intussen de werkzaamheden in Nijmegen langzaam maar zeker af. Zij stelden een uitgebreid overzicht samen van bijna tweehonderd Nijmeegse verdachten.[151] Op 6 september sloot Amelis van Amstel van Mynden het dossier af, met alle documentatie over de onderzoeken te Nijmegen sinds december 1567, en stuurde hij alle bescheiden naar Brussel met een korte toelichting voor Alva.[152] Daarop begaven Amelis van Amstel van Mynden en Peter van Zoutelande zich naar de ambten Maas en Waal, Middelaar en het Rijk van Nijmegen om aldaar informaties in te winnen.[153]

Intussen bezocht de richter, samen met twee schepenen en een stadssecretaris, het laatst bekende adres van de gevluchte inwoners, waar zij een inventaris opmaakten van de achtergelaten goederen, die in beslag werden genomen.[154] Nauwkeurig noteerden zij alles wat zij aantroffen. Natuurlijk waren zij geïnteresseerd

in onroerende goederen, zoals huizen en erven. Ook de daarop rustende rechten en lasten werden genoteerd. Verder werd aangegeven wat 'aard- en nagelvast' met de onroerende zaak was verbonden, zoals bedsteden. Het aangetroffen huisraad werd eveneens geïnventariseerd, zoals tafels, stoelen, klerenkisten, allerlei soorten kasten, schrijfmeubels, aardewerk en kookgerei, en zelfs een kinderstoel en een 'tinnen pispot'. Verder: het linnengoed, dekens, hoofdkussens, servetten, tafellakens en gordijnen. De aanwezige levende have werd ook genoteerd: koeien, paarden en varkens bijvoorbeeld. Datzelfde gebeurde met de voorraden gerst, rogge, stro, hooi, haver en vaten bier.

Het resultaat van het onderzoek was in enkele gevallen zeer pover. Soms werd de aangetroffen situatie als 'paupertas' omschreven, zoals in het geval van schipmaker Lambert Jansz.[155] Over 'waltfurster' Jan van Erp werd, uit de mond van zijn buren, genoteerd dat hij 'nyet soe voell inden huysse van ennyge guedere gelaten hed, dat een eetlepell werdt weer', zodat geconcludeerd moest worden: 'ergo nihil'.[156] In sommige gevallen was zelfs letterlijk sprake van 'proletariërs', zoals bij Jan Symon Jochimsz,[157] die niets had achtergelaten 'dan drie kynder'. Hetzelfde werd gezegd van schipper Derick van Lent, bij wie de registratie niets opleverde 'saltem tres pueros'.[158]

Op 14 september kreeg de Nijmeegse richter van Amelis van Amstel van Mynden opdracht alle echtgenotes van de gevluchte inwoners onder ede te horen.[159] De richter diende deze 'huysfrouwen der fugitiven' te vragen of de inventarisatie volledig was wat betreft de vermelde roerende zaken. Ook moesten de echtgenotes speciaal worden gehoord over mogelijke onroerende zaken en rechten waarop nog geen beslag was gelegd, zoals huizen, molens, landerijen, renten en pachten. De richter verhoorde tien echtgenotes en wist aldus in veel gevallen inderdaad nieuwe goederen aan het licht te brengen.[160]

Tussen de regels van de zakelijke verhoren en koele registraties door blijkt de tragiek van de situatie waarin veel echtgenotes en kinderen zich bevonden. Het is niet duidelijk of alle aangetroffen spullen ook onmiddellijk werden meegenomen. Maar Gertruyd, de vrouw van brouwer Dirck Berntsz, verzocht in het bezit te mogen blijven van wat varkensvlees 'umb mytten kynderen den kost tho hebben'.[161] De weduwe van Willem Prick, één van de raadsleden die in 1566 was afgezet, kwam met een wel heel schrijnend verhaal. Zij beweerde dat haar echtgenoot, die intussen was overleden, twee jaar geleden al was vertrokken naar het hertogdom Kleef. Manlief was daar binnen het jaar opnieuw getrouwd en had het merendeel van hun gemeenschappelijke bezittingen uit Nijmegen laten weghalen.[162]

Die laatste klacht werd vaker geuit, en mogen wij de achtergebleven echtgenotes geloven, dan namen diverse Nijmeegse mannen op hun vlucht een deel van het huisraad mee, zoals ijzerwerk en zilver, maar ook bedden, linnengoed en zelfs kruisbeelden. Was dit de waarheid of probeerden de achtergebleven echtgenotes zoveel mogelijk spullen buiten de inbeslagnemingen te houden? Waren alle vrouwen echt door hun gevluchte echtgenoten in de steek gelaten of doken de man-

nen in goed onderling overleg ergens in Kleef onder, even over de grens, om zo veel mogelijk zaken in veiligheid te kunnen brengen of om terug te keren wanneer de situatie weer veilig was?

Nadat de commissaris in september zijn uitgebreide dossier naar Brussel had verzonden, nam Alva's beruchte Raad van Beroerten de verdere afwikkeling over. Deze uitzonderingsrechtbank was, zoals we zagen, al in september 1567 in het leven geroepen om alle opstandelingen te straffen. Twee groepen Nijmeegse vluchtelingen, van vijfentwintig en drieënveertig personen, werden opgeroepen voor respectievelijk 16 en 22 september 1568. We weten niet wáár deze verdachten dienden te verschijnen: was dat in Nijmegen zelf, in Arnhem bij het Hof of te Brussel, de formele plaats van vestiging van de Raad van Beroerten?[163] De beide groepen verdachten werden drie keer gedagvaard door de 'procureur-generaal des konings', op straffe van 'ban perpetuel et confiscations des biens'.[164] Maar niemand verscheen. Bij de derde en laatste dagvaarding werden de verdachten in een tussenvonnis vervallen verklaard van 'excepties en defensies', wat wil zeggen dat zij bepaalde juridische verweermogelijkheden verloren. In januari 1569 werden te Brussel de eindvonnissen gewezen, opnieuw in twee groepen, waarin Zijne Excellentie de hertog van Alva de betrokkenen voor eeuwig uit alle landen en heerlijkheden van de koning verbande en al hun goederen confisqueerde 'ten profijte van Zijne Majesteit'.[165]

Het beheer van de in beslag genomen en vervolgens geconfisqueerde goederen bezorgde met name de autoriteiten van het Gelderse Hof en de Rekenkamer nog jarenlang allerlei hoofdbrekens.[166] Zo vroeg Amelis van Amstel van Mynden zijn collega's van het Hof advies over hoe moest worden omgegaan met rechten van derden op de in beslag genomen huizen.[167] Diverse woningen bleken verhuurd, een enkeling had zijn huis kort tevoren overgedragen aan een familielid of geruild voor een woning op Kleefs grondgebied. Roerende zaken waren vaak tijdig bij anderen in veiligheid gebracht. Soms hadden schuldeisers al snel beslag laten leggen op zaken. Er rezen vele vragen. Wat te doen met de rechten van echtgenotes en kinderen? Viel in geval van huwelijken in gemeenschap van goederen de gehele gemeenschap of slechts de helft onder de inbeslagneming en confiscatie? Hoe te handelen indien betrokkene intussen was overleden, soms nog voor de officiële dagvaarding?[168]

De complexe rechtsverhoudingen leidden tot nog andere problemen. Zo beschikte het voormalige raadslid Willem van Heukelom over grond die de heer van Malden in leen hield van de hertog van Kleef, de renten waren 'geypothequeert' en de plaatselijke richter kon geen formele handelingen verrichten, tenzij met toestemming van de prins-bisschop van Luik.[169] Rond de gevluchte Nijmeegse koopman Gerrit Gayman ontstond een rel tussen Wezel en Nijmegen en vervolgens tussen de hertogdommen Kleef en Gelre.[170] Gayman was uitgeweken naar het Kleefse Wezel, waar hem al snel het burgerrecht werd verleend. De koopman

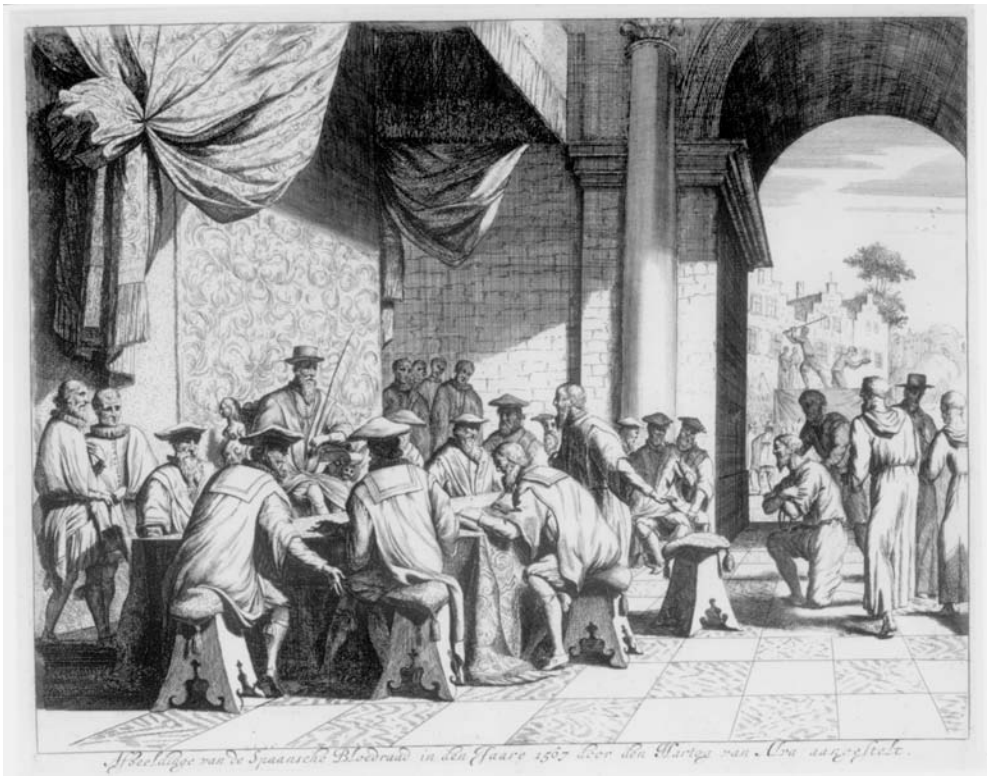

De Raad van Beroerten; gravure van Jan Luyken

had op de stad Nijmegen een jaarrente, die hij ten gevolge van zijn vlucht had verbeurd aan de koning. Nijmegen weigerde hem uit te betalen, waarna Wezel beslag liet leggen op goederen van Nijmeegse kooplieden. Het stadsbestuur van Nijmegen bleek nu niet meer bereid mee te werken aan de uitvoering van de verbeurdverklaringen, zodat het Hof zich genoodzaakt zag de tussenkomst van 'Brussel' en de hertog van Kleef in te roepen.

De roerende goederen van de veroordeelde Nijmeegse inwoners zijn vermoedelijk in het openbaar bij opbod verkocht, maar gegevens hierover ontbreken. Dat geldt ook voor de opbrengsten. Ruim vijfentwintig huizen met bijbehorende erven werden geconfisqueerd. In 1571 bleek dat uitgebreid onderhoud aan veel huizen noodzakelijk was.[171] Een jaar later werd een deel van deze huizen verhuurd voor een periode van drie jaar.[172] Vermeldenswaard is dat richter Johan van Boedbergen belangstelling had voor het huis van Maarten van Andelst, met wie hij in 1566 een paar keer in botsing was gekomen.[173] In 1575 werden ongeveer vijftien huizen 'namens Zijne Majesteit' in het openbaar verkocht, maar de opbrengst hiervan is niet bekend.[174] Evenmin is duidelijk of de overige onroerende zaken binnen en buiten Nijmegen onder de hamer kwamen.[175]

8
De werkwijze van de Raad van Beroerten in Nijmegen

In januari 1568 constateerde kardinaal Granvelle, die ondanks zijn verblijf in den vreemde steeds goed geïnformeerd was gebleven over de Nederlanden, dat er een waas van geheimzinnigheid hing over de Raad van Beroerten: 'Vray est que du nouveau Tribunal, l'on procède avec si grand secret, qu'il est impossible de découvrie ce qui se passe.'[176] Nu, meer dan vierhonderd jaar later, moet opnieuw geconstateerd worden dat de werkwijze van deze uitzonderingsrechtbank nog altijd grotendeels onbekend is. Ik zal op deze plaats niet ingaan op de kwalificaties die in de loop der jaren aan de Raad van Beroerten zijn gegeven. Het lijdt geen twijfel dat het protest tegen Alva's Bloedraad onder tijdgenoten algemeen en oprecht was. Tijdens de Nederlandse Opstand versterkte de propaganda dit negatieve beeld met fabels en legendes. Nog eeuwenlang zou Alva voortleven als nationale boeman,[177] die als een tiran de Nederlandse gewesten knevelde en wiens wrede Bloedraad een niets ontziende terreur uitoefende ten koste van duizenden en duizenden onschuldige slachtoffers. Misschien mag worden gesteld dat werkelijkheid en mythe nog altijd het beeld van de Raad van Beroerten bepalen, in literatuur, 'schoolboekjes' en ook wel in wetenschappelijke publicaties.

Dankzij enkele recente studies zijn we op hoofdlijnen geïnformeerd over de samenstelling en werkwijze van de Raad van Beroerten.[178] Het is duidelijk dat deze Raad een uitzonderingsrechtbank was, die werkte op centraal niveau (van 1567 tot 1576) naast de bestaande rechtsinstellingen. De Raad was bedoeld om

iedereen te straffen die zich tijdens de onlusten van de Beeldenstorm schuldig had gemaakt aan misdrijven 'tegen God en de koning'. Aanvankelijk onderscheidde de Raad van Beroerten in de vervolgingen ruwweg vier categorieën verdachten: predikanten, leden van consistories, inwoners die zich tegen het koninklijk gezag hadden verzet en degenen die beelden hadden gebroken (of doen breken).[179]

De hertog van Alva zelf was voorzitter van de Raad. Verder maakten vice-voorzitters, raadsheren en procureurs er deel van uit. De vice-voorzitters en de raadsheren waren afkomstig van bestaande rechtsinstellingen, namelijk de Raad van State en de gewestelijke justitieraden. Zo werd bijvoorbeeld mr. Adrien Nicolaï, kanselier in het Hof van Gelre, in de Raad van Beroerten benoemd. Alleen de Spaanse leden van de Raad hadden 'stemrecht', maar de eindbeslissingen werden genomen door de hertog van Alva zelf. De landvoogd wordt om die reden vaak vereenzelvigd met de Raad van Beroerten: Alva wás de Bloedraad. De Raad was onderverdeeld in twee kamers, één voor de gerechtelijke beslissingen en een 'Chambre des Confiscations' voor alle kwesties die samenhingen met de geconfisqueerde goederen. De Raad deed uitspraken op basis van informaties die overal in de Nederlanden ter plaatse waren verzameld door onderzoekscommissarissen. Ook in dit opzicht maakte de Raad gebruik van bestaande justitiële instellingen: de commissarissen waren namelijk veelal gerechtelijke functionarissen van de gewestelijke justitieraden, zoals ook in Gelre en Nijmegen het geval was, waar raadsheren van het Hof met deze taak werden belast. Veel commissarissen waren al ten tijde van Margaretha van Parma actief, maar werden door Alva in deze functie bevestigd. Verdachten die na drie keer te zijn gedagvaard niet verschenen, werden door de Raad van Beroerten gestraft met verbanning en met de confiscatie van hun goederen. We hebben gezien dat in Nijmegen dit lot 68 uitgeweken personen trof. De Raad van Beroerten beschikte over hun namen en ook over de tegen hen ingebrachte beschuldigingen dankzij de in Nijmegen actieve onderzoekscommissarissen.

In de Nederlanden was het 'nemen van informaties' door onderzoekscommissarissen een bekend verschijnsel. We lezen hierover bijvoorbeeld in de bekende *Corte instructie in materie criminele* van de Vlaamse rechtsgeleerde Filips Wielant (1441/42-1520), die onder meer spreekt van 'informatien precedente'.[180] Vanzelfsprekend komen we deze vermelding ook tegen bij Joos de Damhouder (1507-1581), wiens *Practycke ende handbouck in criminele zaecken* immers grotendeels is overgenomen van Wielant.[181] In Alva's bekende codificatie van het Nederlandse straf(proces)recht uit 1570, de *Criminele Ordonnantiën,* werden diverse rechtsregels opgenomen over het nemen van informaties.[182]

Informaties waren bedoeld om feiten te verzamelen, om duidelijkheid te verkrijgen, met name in grote en ingewikkelde zaken. Deze informaties hebben veel weg van het huidige opsporingsonderzoek.[183] Alleen gerechtelijke functionarissen konden informaties nemen, op grond van een speciale commissie. Zij dienden te onderzoeken of er sprake was van een delict en welke aanwijzingen er waren tegen bepaalde personen. Vermoedelijk kwam de werkwijze van de commissaris-

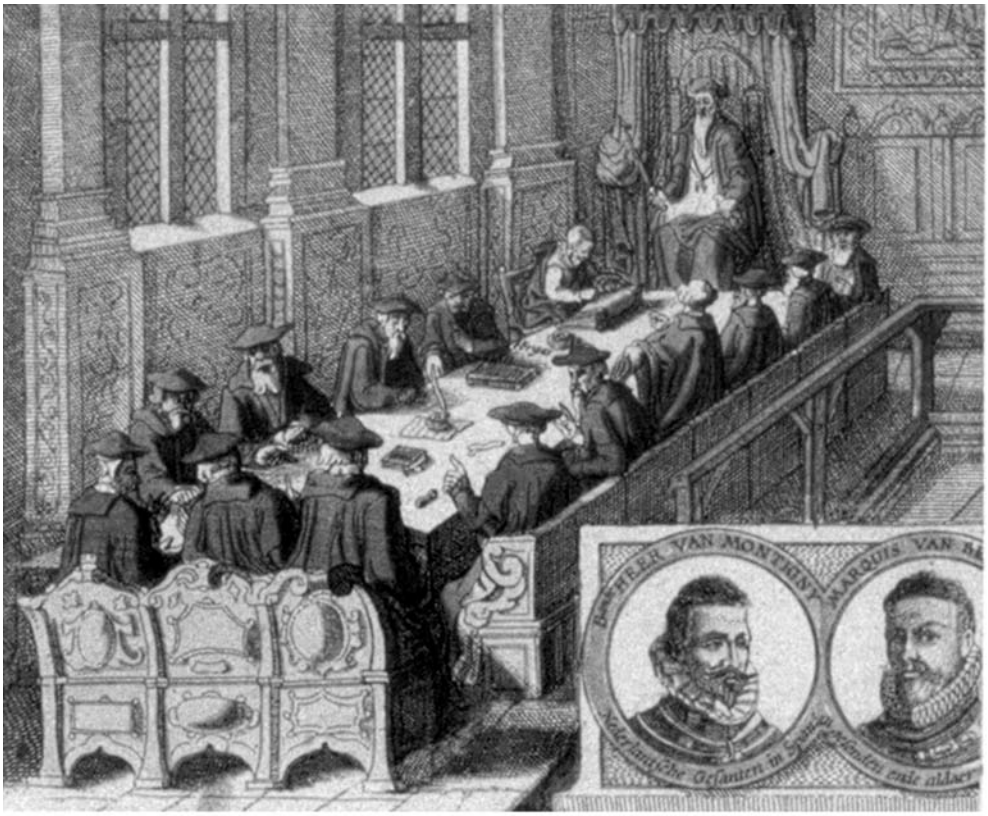

De Raad van Beroerten; prent 1620

sen Johan van Stalbergen en Amelis van Amstel van Mynden overeen met de bij het Gelderse Hof gebruikelijke methode voor het nemen van informaties. Die Gelderse werkwijze zal waarschijnlijk niet veel hebben afgeweken van hetgeen elders in de Nederlanden gebruikelijk was, met name bij gewestelijke en centrale rechterlijke instanties.

Maar voor het autonome Nijmegen waren dergelijke informaties tot dat moment zeer ongebruikelijk. We vermeldden al dat de stad haar inwoners nog in het najaar van 1562 opnieuw had verboden te getuigen voor functionarissen van niet-Nijmeegse rechtsinstanties.[184] Hoewel dit besluit in 1565 door de landvoogdes nietig was verklaard, mogen we aannemen dat het Hof tot december 1567 niet in de positie was dit soort onderzoekingen in Nijmegen te verrichten. Alva's harde hand bracht ook hierin verandering en maakte een eind aan de Nijmeegse onafhankelijkheid. Voor het Nijmeegse stadsbestuur, dat ondanks de wetsverzettingen en zuiveringen was blijven vasthouden aan de stedelijke autonomie, betekende dit opgedwongen onderzoek een ongekende inmenging van hogerhand.

We zagen dat in februari 1568 de Gelderse commissarissen van 'Brussel' de opdracht kregen de informaties te concentreren op gegevens over diegenen die wegens de onlusten waren gevlucht. Deze opdracht had grote gevolgen voor het verdere verloop van de strafrechtelijke afwikkeling van de onlusten: in feite werd nu gekozen voor het voeren van verstekprocedures. De Raad van Beroerten gebruikte ook hiervoor elementen van bestaande procedures. Het tot drie keer toe dagvaarden van de gevluchte verdachten komen we bijvoorbeeld ook al tegen bij Wielant,[185] De Damhouder[186] en opnieuw ook in de *Criminele Ordonnantiën*.[187] Ook het zestiende-eeuwse civiele procesrecht maakte hiervan gebruik.[188] Op al deze plaatsen zijn er ook meldingen over het verlies van excepties (verweermiddelen), zoals ook de Raad van Beroerten hanteerde. Iedere keer dat een verdachte niet verscheen, verloor hij de mogelijkheid een bepaald verweer te voeren. De eerste keer werd hij bijvoorbeeld verstoken van zogeheten declinatoire excepties en kon hij niet meer de bevoegdheid van deze rechtbank aanvechten.

Het behoorde eveneens tot de algemene zestiende-eeuwse rechtspraktijk om tijdens een verstekprocedure over te gaan tot beslagleggingen (annotatie, sekwestratie). Deze beslagleggingen moeten formeel overigens niet worden verward met de uiteindelijke confiscatie van goederen, die aan het eind van het proces plaatsvond. Beslagleggingen en confiscaties zullen vaak door elkaar hebben gelopen, in de rechtspraktijk en ook in de beleving van de betrokkenen.[189] Ook in de historische literatuur worden beide rechtsfiguren niet steeds uit elkaar gehouden.[190] Zodoende is Alva wel eens te snel beschuldigd van het lukraak confisqueren, los van een normale procesgang.

Nader onderzoek naar verstekprocedures voor lokale, gewestelijke en centrale rechtsinstanties zal vermoedelijk de indruk bevestigen dat de procedure bij de Raad van Beroerten in grote lijnen overeenkwam met de bestaande rechtsprak-

tijk. Maar er hebben zich wellicht ook afwijkingen voorgedaan. Juist de verschillen met de bestaande rechtspraktijk zijn van betekenis voor het oordeel over de Raad van Beroerten en zijn al of niet uitzonderlijke rechtsgang. Van belang is bijvoorbeeld de vraag of na hun veroordeling teruggekeerde vluchtelingen alsnog de mogelijkheid hadden zich te verantwoorden voor hun afwezigheid en voor hun rol in de onlusten. Verloor iedere verdachte onder alle omstandigheden het recht zich verder te verweren? Was het gebruikelijk dat louter iemands afwezigheid voldoende was om hem na afloop van de verstekprocedure zo zwaar te straffen met verbanning en de confiscatie van zijn goederen, of waren daar meer aanwijzingen of zelfs bewijzen van iemands schuld voor nodig? Bestonden er nog mogelijkheden voor gratie wanneer er sprake was van berouw, of wenste de regering geen gebruik te maken van het vorstelijk gratierecht?[191]

Hoe dat alles ook zij, de Nijmeegse verdachten werden door de Raad van Beroerten veroordeeld in een verstekprocedure. De Brusselse autoriteiten kozen vermoedelijk bewust voor verstekprocedures, omdat dit praktische voordelen met zich meebracht. Tijdens zo'n procedure kon men iemands goederen al in beslag nemen, vooruitlopend op een eventuele veroordeling. Bovendien diende niet de aanklager iemands schuld te bewijzen, maar moest de verdachte zich verantwoorden voor zijn vlucht. De autoriteiten konden verwachten dat maar weinigen het zouden aandurven om zich inderdaad te verdedigen.[192]

Van de gedagvaarde vluchtelingen uit Nijmegen verscheen inderdaad niemand. Daarmee verloren zij de mogelijkheid zich verder te verweren. De Raad van Beroerten kon nu snel de zaak afdoen en gemakkelijk het eindvonnis formuleren. Die einduitspraak, op naam van Alva, werd gemakshalve in twee groepsvonnissen neergelegd, volgens een indeling die op het eind van de informaties bij de inbeslagneming van de goederen al door de commissaris was gemaakt. Het heeft er veel van weg dat deze collectieve eindvonnissen als een soort hamerstuk werden vastgesteld door de Raad. Als ze daar al ter sprake zijn gebracht, want het is ook mogelijk dat de Nijmeegse zaken geheel buiten de formele zittingen van de Raad om zijn afgedaan.[193]

Het is zeker dat in Nijmegen enkel gevluchte personen werden gedagvaard en veroordeeld door Alva's Raad van Beroerten. Maar van welk misdrijf werden deze 68 personen beschuldigd? De vonnissen geven hierover geen uitsluitsel. Het eerste groepsvonnis vermeldt weliswaar bij iedere veroordeelde de hem ten laste gelegde feiten, maar een omschrijving van het misdrijf ontbreekt;[194] het tweede somt enkel de namen van de veroordeelden op. Beide vonnissen geven aan dat de veroordeelden niet zijn verschenen op de dagvaardingen. Werden deze Nijmeegse inwoners formeel veroordeeld wegens hun gedrag tijdens de onlusten of omdat zij niet verschenen voor de rechter? In het eerste geval zou het delict waarschijnlijk *crimen laesae majestatis* zijn,[195] in het tweede geval heeft men zich schuldig gemaakt aan *contumacie*, weerspannigheid tegen het gerecht.[196]

Crimen laesae majestatis was in het zestiende-eeuwse recht een zeer ruim begrip.

In zijn algemeenheid gold, dat zowel hoogverraad en opstandigheid als ketterij en kerkvernielingen onder deze noemer vielen.[197] Het gebruik van een dergelijk ruim delict paste overigens uitstekend in de politieke repressie die overal in opdracht van Alva plaatsvond. Niet alleen natuurlijke personen, maar ook rechtsgemeenschappen konden zich aan verraad en opstandigheid schuldig maken. De Damhouder vermeldt bijvoorbeeld dat een stad, wanneer haar bestuurders en inwoners in opstand kwamen tegen de landsheer, privileges en vrijheden kon verliezen, terwijl de landsheer 'dlichaem van zulcke steden' straft met '(...) groote boeten, settinghen, brueken ende andere peynen tzyndere discretie'.[198] De commissarissen zinspeelden tijdens hun werkzaamheden te Nijmegen inderdaad een enkele keer op het misdrijf *crimen laesae majestatis.* Zij onderzochten op dat moment de Nijmeegse onlusten van 1566 en verzamelden bezwarende feiten over wat in dat jaar was gebeurd en wie daarvoor verantwoordelijk waren.

Vanaf februari 1568 verschoof in opdracht van Alva de aandacht binnen het onderzoek naar een andere vraag: wie waren wegens de onlusten de stad uitgeweken? Uiteindelijk zou de commissaris inderdaad alleen gevluchte personen laten dagvaarden. Het uitgebreide opsporingsonderzoek naar verraad, opstandigheid en ketterij werd aldus om praktische redenen omgezet in een procedure tot het louter dagvaarden van gevluchte personen. De commissaris wees Alva erop dat zijn informaties ook de namen hadden opgeleverd van verdachten die níet waren gevlucht en nog steeds in de stad verbleven, maar hij liet het verder aan de landvoogd over of deze inwoners moesten worden gearresteerd en veroordeeld.[199] De hertog van Alva ging niet in op deze suggesties, zodat deze, in de ogen van de commissaris verdachte inwoners de dans ontsprongen en niet werden vervolgd.

De commissaris liet 68 gevluchte mensen dagvaarden, maar zijn overzicht van álle Nijmeegse verdachten, dat bijna tweehonderd personen telt, bevat de namen van 112 uitgeweken personen. Ruim veertig gevluchte inwoners werden derhalve niet gedagvaard. De vraag is hoe de commissaris tot deze keuze is gekomen. Is hij te werk gegaan aan de hand van juridische criteria, dan heeft hij wellicht die gevluchte personen laten dagvaarden tegen wie de zwaarste beschuldigingen bestonden. Of beschikte hij slechts in 68 gevallen over voldoende bewijs? We zullen beide mogelijkheden nader onderzoeken.

Tabel 11.1 biedt een overzicht van de beschikbare informatie over de 112 Nijmeegse vluchtelingen.[200] De tabel rubriceert de hun ten laste gelegde feiten en koppelt de informatie aan de vraag of men al of niet werd gedagvaard en vervolgens werd veroordeeld. In publicaties over de Raad van Beroerten worden veelal vier categorieën verdachten genoemd (predikanten, consistorieleden, oproermakers en beeldbrekers), maar die indeling is voor Nijmegen niet adequaat. Onder de Nijmeegse vluchtelingen waren namelijk geen predikanten of consistorieleden en nauwelijks beeldbrekers. Bovendien hadden vrijwel alle gevluchte mensen zich, naar zestiende-eeuwse begrippen, op een of andere wijze schuldig gemaakt aan

Tabel 11.1: Vluchtelingen gedagvaard en veroordeeld door de Raad van Beroerten (RvB)

vluchtelingen	als overheids-functionaris te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566	opstandig gedrag in 1566	weigerde Nijmeegse eed van gehoorzaamheid	opstandig gedrag na 1566	uit de stad geweken
veroordeeld RvB	6	33	18	28	34	68
niet veroordeeld RvB	3	15	9	5	8	44
totaal	**9**	**48**	**27**	**33**	**42**	**112**

oproer. Daarom hanteer ik een andere, meer verfijnde rubricering van de ten laste gelegde feiten:

1 als overheidsfunctionaris te lankmoedig geweest tegenover de predikaties;
2 ontoelaatbaar godsdienstig gedrag in 1566 (onder meer het volgen van predikaties en het actief steunen van de predikant);
3 opstandig gedrag in 1566 (zoals betrokkenheid bij het breken van beelden en het gebruik van wapens);
4 het weigeren van de Nijmeegse eed van gehoorzaamheid;
5 opstandig gedrag na 1566 (waaronder het in dienst treden bij geuzenlegers).

Uit de beschikbare gegevens valt geen verband te leggen tussen het soort beschuldiging en een veroordeling door de Raad van Beroerten. Van de 48 Nijmeegse inwoners, bijvoorbeeld, die zich in 1566 volgens de commissaris schuldig hadden gemaakt aan ontoelaatbaar godsdienstig gedrag, werden er 33 wél en 15 niet veroordeeld door de Raad van Beroerten. De commissaris heeft derhalve niet gelet op de ernst van de verzamelde feiten.

Werden dan misschien alleen die vluchtelingen gedagvaard tegen wie voldoende bewijs bestond, zoals bekentenissen, genoeg betrouwbare getuigenissen of andere aanwijzingen? De commissaris beschikte slechts in vijf gevallen over een bekentenis. Deze werden afgelegd door verdachten die in het voorjaar van 1568 op de Valkhofburcht gevangen werden gehouden.[201] Eén van hen, Willem van Cloppenburg,[202] werd onder tortuur verhoord, in aanwezigheid van de Nijmeegse burggraaf en richter. Deze 'pynlicke examinatie' verliep volgens een vragenlijst. Bij het derde vraagpunt werd Willem van Cloppenburg 'getorqueert', waarna hij 'in onmacht [is] gevallen ende beswynt is geworden', aldus het verslag.[203] De vijf verdachten bekenden allen diverse feiten, met name het in dienst treden bij en ook het ronselen voor geuzenlegers. Enige tijd later wisten zij echter alle vijf uit het Valkhof te ontsnappen. De commissaris liet hen in augustus 1568 dagvaarden. De ironie wil dat de commissaris nog zeven Nijmeegse inwoners als getuige hoorde, die hij nadien toch maar opnam in de lijst van verdach-

ten.[204] Eén van hen, de brouwer Willem Pels, werd ook gedagvaard. Deze zeven inwoners werden echter als getuige gehoord en niet als verdachte verhoord. Hier was dan ook geen sprake van een bekentenis.

Bestond er misschien tegen de overige gedagvaarden voldoende bewijs op andere gronden? In de zestiende eeuw gold algemeen dat een verdachte, indien er geen sprake was van een bekentenis, alleen kon worden veroordeeld op grond van ten minste twee getuigen die over informatie uit eigen waarneming beschikten.[205] Eén betrouwbare getuige was niet genoeg voor een veroordeling, maar kon wel voldoende aanleiding geven om over te gaan tot gevangenneming, onderzoek en eventueel ook tortuur.[206] Alva's instructies vermelden dat de commissaris de goederen van die personen in beslag moest nemen die volgens *één betrouwbare getuige* of blijkend uit andere genoegzame aanwijzingen, de stad waren ontvlucht.[207] Hieruit mag overigens niet worden afgeleid dat Alva bestaande voorschriften versoepelde door te bevelen dat een verdachte al kon worden veroordeeld op grond van één getuigenis. De instructies schreven alleen voor dat een enkele getuigenis voldoende was voor het beginnen van een verstekprocedure, met de gebruikelijke inbeslagneming van goederen. Op grond van deze instructies heeft de commissaris wellicht alleen die personen laten dagvaarden over wie hij betrouwbare getuigenverklaringen en andere aanwijzingen had verzameld waaruit hun vlucht bleek. De commissaris beschikte in zeven gevallen slechts over een enkele getuigenverklaring of een andere aanwijzing:[208] deze personen ontbreken inderdaad op de lijst van verdachten en werden ook niet gedagvaard. Maar over de ruim veertig niet gedagvaarde vluchtelingen bestonden beslist voldoende getuigenverklaringen en/of andere aanwijzingen; tegen een kleine twintig van hen was zelfs erg veel belastend materiaal voorhanden.[209] Toch ontsprongen zij de dans. Dat zij niet en de andere 68 gevluchte mensen wél werden gedagvaard, heeft niet met het beschikbare bewijs te maken.[210]

Commissaris Amelis van Amstel van Mynden heeft derhalve andere argumenten gehanteerd dan rechtsgeleerde criteria over beschuldiging en bewijs. Hij heeft niet gelet op de inhoud van de beschuldiging, noch op het beschikbare bewijs. Door welke overwegingen heeft hij zich dan laten leiden? Om politiek-bestuurlijke redenen had de commissaris kunnen volstaan met het dagvaarden van alleen die vluchtelingen, die al door de Nijmeegse Raad met verbanning waren gestraft. Aldus had hij nog eens kunnen onderstrepen dat de vervolging niet door de stad mocht worden verzorgd, maar alleen door de landsheer of namens hem aangestelde commissarissen. Maar dat blijkt niet het geval: van de 49 vluchtelingen die al eerder door de Nijmeegse Raad waren verbannen, liet de commissaris er slechts 34 dagvaarden.

Een andere mogelijkheid zou nog kunnen zijn dat de commissaris het gemunt had op de uitgeweken mensen die veel bezittingen hadden achtergelaten. Meer dan de helft van de gedagvaarde vluchtelingen was echter arm of minvermogend. Evenmin zijn er aanwijzingen dat de commissaris juist rijke of hooggeplaatste

inwoners heeft willen ontzien. Zo liet hij zonder uitzondering alle in 1566 ontslagen raadsleden dagvaarden en hun goederen in beslag nemen.

Waarschijnlijk heeft de commissaris zich vooral door praktische overwegingen laten leiden, omdat hij het almaar voortslepende, keer op keer onderbroken Nijmeegse onderzoek nu eindelijk snel wilde afronden. Zo valt op dat de eerste groep gedagvaarden zonder uitzondering bestond uit mensen van wie zojuist was vast komen te staan, dat zij de stad waren ontvlucht. Ook bij de tweede groep gedagvaarden heeft de commissaris zich vooral gebaseerd op de meest recente getuigenissen. Daarnaast heeft hij in deze tweede groep vrijwel iedereen opgenomen van wie hij kort tevoren had vernomen dat zij in het leger van Brederode hadden gediend.[211] De conclusie is dat de groep van 68 gedagvaarde en vervolgens veroordeelde Nijmeegse inwoners grotendeels toevallig tot stand is gekomen. De commissaris had sinds februari 1568 de opdracht het onderzoek te richten op uitgeweken personen; daarmee vielen ruim tachtig verdachten af en resteerden er nog slechts 112. Vervolgens heeft hij uit praktische overwegingen – om het onderzoek nu snel af te kunnen ronden – ook nog eens slechts 68 van deze resterende personen laten dagvaarden.

Daarmee mag het resultaat van het zo ambitieus begonnen onderzoek naar de Nijmeegse onlusten nogal pover en onsamenhangend worden genoemd. Van de ruim 40 Nijmeegse burgers die in het najaar van 1566 de eed van gehoorzaamheid hadden geweigerd, liet de commissaris er maar liefst vijftien ongemoeid. Ook de meeste deelnemers aan de tweede oploop, van oktober 1566, ontsprongen de dans: het officiële Nijmeegse verslag daarvan, dat in februari 1568 aan de commissaris was overhandigd, bevat de namen van elf vooraanstaande vertegenwoordigers van de 'nieuwe religie', maar van hen werden er slechts vier gedagvaard. De in december 1567 ontslagen raadsleden werden, met uitzondering van Maarten van Andelst, evenmin gedagvaard. Ook de vijf meesters van het Sinter Claesgilde die in 1566 waren afgezet, ontliepen een vervolging. Datzelfde kan worden gezegd van de burgers die al in september 1566 de stad werden uitgezet wegens hun rol bij de eerste onlusten. Vrijwel alle inwoners die tijdens de bezetting van Grave (voorjaar 1568) uit Nijmegen waren gezet, ontkwamen eveneens aan een dagvaarding. De commissaris wist van negen Nijmeegse inwoners dat zij betrokken waren geweest bij het vernielen of verwijderen van beelden; van hen werden er slechts twee gedagvaard.

Allicht ervoer men in de stad deze werkwijze van commissaris Amelis van Amstel van Mynden en de Raad van Beroerten, als willekeurig en onrechtvaardig. Vond de Nijmeegse gemeenschap het gepast dat bijvoorbeeld de barbier Borchard Jansz, die in 1566 zijn kind door de predikant had laten dopen, werd veroordeeld, terwijl iemand als Peter Valckenborch vrijuit ging, ofschoon deze laatste gewapend aan de onlusten had deelgenomen en ook lid was geweest van de deputatie der 'geuzen'? De bronnen zwijgen daarover, maar bezwaren waren er zeker. Begin september 1568 al, toen de commissaris zijn onderzoekingen nog niet had afge-

rond, verzocht Nijmegen Elbertus Leoninus om informatie over de mogelijkheden van gratie. De Leuvense jurist verstrekte daarop inderdaad schriftelijk enkele concrete adviezen.[212] Van actief, politiek verzet tegen de Raad van Beroerten was echter geen sprake. De Nijmeegse autoriteiten werkten vanaf augustus 1568 lijdzaam mee aan de door de commissaris opgedragen procedures. In het voorjaar van 1569 liet het Nijmeegse stadsbestuur iets van zijn schroom vallen en protesteerde het bij de stadhouder tegen de dagvaardingen en inbeslagnemingen door de Nijmeegse richter. Naar de mening van de stad handelde de richter in strijd met de Nijmeegse privileges. De Gelderse stadhouder gaf het standaardantwoord: Alva had bevolen alle privileges te negeren en de richter moest diens opdrachten gehoorzamen. Maar het stond Nijmegen natuurlijk vrij om tegen Alva's bevelschrift rechtstreeks bij de landvoogd zelf bezwaar te maken, aldus de stadhouder.[213] Van deze suggestie heeft de stad Nijmegen wijselijk geen gebruik gemaakt. De Nijmeegse richter kreeg enkele maanden later, op 26 september 1569, opnieuw opdracht uit Brussel een verstekprocedure met inbeslagnemingen te beginnen tegen zes Nijmeegse inwoners die van ketterij werden verdacht en de stad waren ontvlucht.[214] Weer gehoorzaamde de richter en opnieuw deden ook de Nijmeegse schepenen gewillig wat van hen werd verlangd en voerden zij een procedure die in grote lijnen overeenkwam met die uit het najaar van 1568.

De enigszins willekeurige dagvaardingen en vonnissen hebben beslist tot onzekerheid en angst in de stad geleid. De door de Raad van Beroerten gepraktiseerde bijzondere rechtspleging was gebaseerd op een niet kenbaar gemaakt samenspel van gangbare en uitzonderlijke rechtsregels. Bovendien liet de commissaris zich uiteindelijk leiden door vooral praktische overwegingen, die voor de betrokkenen evenmin duidelijk waren. Het Nijmeegse onbehagen werd verder versterkt door de grootschalige confiscaties en verbanningen, met alle sociale en maatschappelijke gevolgen van dien. Dergelijke ingrijpende maatregelen waren voor Nijmegen ongekend en werden bovendien uitgevoerd in ongebruikelijke groepsvonnissen, die het beeld opriepen van massale repressies. De werkwijze van de Raad van Beroerten wekte ongetwijfeld associaties met de vermeende praktijken van de 'Spaanse inquisitie'. Bovendien achtte Nijmegen, zoals zovele Nederlandse steden, de procedures en de straffen in strijd met de privileges, hetgeen altijd een gevoelig punt was voor alle bestuurlijke geledingen van de trotse 'vrije rijksstad'. In de Nijmeegse rechtspraktijk werden burgers alleen door een burgemeester gedagvaard en niet door de plaatselijke landsheerlijke functionaris. Ook was het onder normale omstandigheden ondenkbaar dat ambtenaren van de Gelderse Rekenkamer in de stad Nijmegen goederen van Nijmeegse burgers en inwoners konden veilen, ter uitvoering van een niet-Nijmeegs vonnis. Evenzeer was het ongekend dat raadsheer-commissarissen van het Hof binnen de stad Nijmeegse burgers verhoorden over gedragingen van medeburgers en stadsbestuurders.

Dit alles vond bovendien plaats onder de voortdurende dreiging van inlegerin-

gen, oorlog, belegeringen en gewelddadigheden. Zo was de situatie voor de stad Nijmegen en haar inwoners zeer onzeker en angstig. De wijze waarop de vervolgingen plaatsvonden, heeft het onheilspellende karakter van de situatie verder versterkt. Alva's opdrachten werden namelijk uitgevoerd door 'eigen' Gelderse en Nijmeegse functionarissen: informaties door raadsheren van het Hof, dagvaardingen en beslagleggingen door Nijmeegse schepenen en de richter en de openbare verkoop van goederen door functionarissen van de Gelderse rekenkamer. De Raad van Beroerten deed zijn werk op afstand, bepaalde en bewaakte de procedures, had de supervisie over het onderzoek en sprak het eindoordeel uit, maar de feitelijke vervolgingen werden dicht bij huis uitgevoerd, door lokale en gewestelijke instanties. Sommige functionarissen werden hiertoe min of meer gedwongen, maar anderen werkten als vanzelfsprekend mee omdat het herstel van orde en rust en de permanente dreiging van oorlog en verraad kennelijk deze bijzondere maatregelen noodzakelijk maakten. Het gebruikelijke zwartwitbeeld van boosaardige Spaanse rechters, dat in de contemporaine oorlogspropaganda en ook in de latere nationale geschiedschrijving zoveel opgang heeft gemaakt, behoeft hoe dan ook nuancering: de werkelijkheid was vermoedelijk heel wat grijzer en in elk geval complexer dan de geschiedschrijving al te lang heeft willen doen geloven.

MAATSCHAPPELIJKE ACHTERGRONDEN VAN DE DEELNEMERS AAN DE ONLUSTEN

1
De deelnemers aan de onlusten: cijfers en personalia

De afgelopen decennia verschenen verscheidene lokale en regionale studies over de maatschappelijke achtergronden van de mensen die een rol speelden bij de Beeldenstorm.[1] Daarbij ging de aandacht uit naar diverse gebieden in de Nederlanden, met een nadruk op steden en regio's in het huidige België waar de onlusten het ernstigst waren, zoals het Vlaamse Westkwartier, Antwerpen, Gent en Kortrijk. Over de Nijmeegse Beeldenstorm is wel opgemerkt dat het een 'gewapende opstand' moet zijn geweest ten gevolge van ernstige hongersnood.[2] Omdat de maatschappelijke achtergronden van de betrokkenen bij deze onlusten niet bekend waren, bleef onduidelijk of deze 'hongertheorie' voor Nijmegen op haar plaats was.

In dit hoofdstuk komen die maatschappelijke achtergronden ter sprake. De Nijmeegse handel en nijverheid moeten in de jaren zestig ernstig hebben geleden onder de economische crisis.[3] Daarom is de vraag uit welke professionele milieus de deelnemers aan de onlusten afkomstig waren. Waren dat bijvoorbeeld vooral ambachtslieden of ging het met name om kooplieden en schippers? Ook wordt aandacht besteed aan de vermogenspositie van de betrokkenen: betrof het over het algemeen arme mensen, of behoorden zij tot de rijkere klassen? Deze analyses kunnen behulpzaam zijn bij het beantwoorden van de vraag of sociaal-economische factoren een rol hebben gespeeld bij het uitbreken van de onlusten.

Verder is er bijzondere aandacht voor de sympathisanten van de predikant: uit welke maatschappelijke kringen waren zijn aanhangers afkomstig? Antwoord op deze vraag kan enige duidelijkheid bieden over de verspreiding van nieuwe geloofsopvattingen binnen Nijmegen, bijvoorbeeld in bepaalde professionele, intellectuele en godsdienstige milieus. Ook komen de politiek-bestuurlijke achtergronden aan de orde van de deelnemers aan de onlusten, zodat we meer te weten komen over de opstelling van de leden van de Nijmeegse bestuursorganen in 1566. Aan het slot volgt een vergelijking van de gegevens over Nijmegen met de onderzoeksresultaten van enkele andere steden en regio's in Noord en Zuid.

195 inwoners van Nijmegen zijn in opspraak gekomen wegens de onlusten. In het vorige hoofdstuk zijn ze al genoemd, want het betreft de inwoners die voor commissaris Amelis van Amstel van Mynden als verdacht golden. Hij kwam tot dat oordeel op basis van een uitgebreid onderzoek dat hij, aanvankelijk met Johan van Stalbergen en later met Peter van Zoutelande, van december 1567 tot augustus 1568 te Nijmegen verrichtte, eerst in opdracht van landvoogdes Margaretha van Parma en vervolgens van de hertog van Alva. Dankzij dit grote onderzoek waren veel gegevens beschikbaar, niet alleen uit de talrijke, vaak intensieve getuigenverhoren, maar ook op basis van uitgebreide schriftelijke documentatie, zoals verslagen en correspondenties. De dossiers van dit onderzoek zijn vrijwel volledig bewaard gebleven en berusten in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.[4] Dankzij deze waardevolle bronnen kan een compleet beeld worden gevormd van de Nijmeegse inwoners die, op grond van de bevindingen van Amelis van Amstel van Mynden, in 1566-1568 in opspraak kwamen. Tabel 12.1 (p. 405) biedt een overzicht van deze 195 inwoners, waarin de beschikbare informatie over deze verdachten is opgenomen, zoals hun beroep, hun vermogen, hun woonplaats in de stad, de inhoud van de beschuldiging die tegen hen werd ingebracht en de plaats waarnaar zij waren gevlucht.

In het vorige hoofdstuk werd vermeld, dat van de 195 verdachten er slechts 68 werden gedagvaard en in 1569 bij verstek veroordeeld door de Raad van Beroerten. Dit aantal vonnissen wijkt af van de gegevens uit het bekende standaardwerk van Verheyden over de vonnissen van de Raad van Beroerten, de *Liste des condamnés*.[5] In deze publicatie is namelijk geen sprake van 68 maar van 187 Nijmeegse veroordeelden. In de literatuur over Nijmegen wordt dit laatste cijfer meestal vermeld, al of niet gecorrigeerd wegens enkele 'dubbeltellingen'.[6] In tabel 12.2 (p. 413) zijn de namen (met nummers) uit de *Liste des condamnés* opgenomen; deze gegevens worden vergeleken met de betreffende bescheiden uit het archief van de Raad van Beroerten.

De *Liste des condamnés* vermeldt inderdaad de namen van de 68 veroordeelden, maar onder meer door genoemde dubbeltellingen kwam Verheyden tot 78 vermeldingen van deze 68 personen.[7] Ook staan in *Liste des condamnés* dertien Nijmeegse ingezetenen (inclusief enkele dubbeltellingen) die niet naar aanleiding van de onlusten rond de Beeldenstorm werden veroordeeld, maar die in 1569 werden vervolgd omdat zij werden verdacht van ketterij.[8] Het betrof hier een geruchtmakende zaak, met de koninklijke muntmeester Henrick Hanssen en diens vrouw Hese als hoofdverdachten. De muntmeester zou uiteindelijk worden opgepakt en in Den Bosch worden terechtgesteld.[9] Daarmee zijn 91 namen en nummers uit de *Liste des condamnés* getraceerd. De resterende personen (een kleine honderd) blijken echter geen Nijmeegse inwoners te zijn, maar waren afkomstig uit Venlo,[10] uit Batenburg, Ubbergen, de ambten Over- en Nederbetuwe en Maas en Waal, en zelfs van buiten het Kwartier van Nijmegen.[11] De *Liste des condamnés* bevat derhalve ernstige onvolkomenheden met betrekking tot de stad

Nijmegen. Vermoedelijk is de fout veroorzaakt door 'dubbelfuncties' van de commissaris en van de beheerder van de geconfisqueerde goederen. Amelis van Amstel van Mynden verrichtte niet alleen onderzoek in Nijmegen, maar was als commissaris ook actief in onder meer Venlo en de ambten Over- en Nederbetuwe, Maas en Waal en Middelaar. De geconfisqueerde goederen in Nijmegen en de genoemde ambten werden beheerd door één en dezelfde functionaris van de Gelderse Rekenkamer, namelijk de in Nijmegen woonachtige Jacob Garbrants.

Voor onze analyses zullen we derhalve gebruikmaken van de cijfers die al in het vorige hoofdstuk werden genoemd: 195 Nijmeegse verdachten, van wie er uiteindelijk 68 bij verstek werden veroordeeld door de Raad van Beroerten. Van veel betrokkenen is maar weinig bekend en de wel beschikbare informatie is veelal verbrokkeld en soms na een selectie of door toeval beschikbaar gekomen. Daarom zal ik op diverse plaatsen de vraag moeten stellen hoe deugdelijk de gegevens werkelijk zijn en welke conclusies er wel of niet aan mogen verbonden worden.

Zo trof ik onder de 195 verdachten de namen van slechts tien vrouwen aan. Hieruit mag niet worden geconcludeerd dat de Nijmeegse gebeurtenissen grotendeels een mannenaangelegenheid zouden zijn geweest: uit de bronnen valt namelijk ook op te maken dat bij de drukbezochte predikaties vooral vrouwen aanwezig waren.[12] Dat er van hen maar tien op de lijst van verdachten staan vermeld, vloeit voort uit de onderzoeksmethode van de commissaris. Deze was vooral geïnteresseerd in de namen en bezittingen van degenen die de stad waren ontvlucht. Op deze wijze ging veel aandacht uit naar de verbannen personen, die na de onlusten van oktober 1566 de eed van gehoorzaamheid hadden geweigerd. Die eed was een soort burgereed en volgens de verhoudingen uit die tijd *ipso facto* een kwestie die mannen aanging. De commissaris stelde ook een onderzoek in naar degenen die betrokken waren bij diverse geuzenlegers, eveneens een mannenzaak.

De gegevens met betrekking tot de tien vrouwen op de lijst van verdachten zijn summier. Zij waren vooral verdacht wegens heterodoxe godsdienstige activiteiten in 1566, vooral het bijwonen van predikaties. Eén vrouw kwam op de lijst van verdachten omdat zij handel dreef met de geuzen. De commissaris beschuldigde een ander ervan dat zij veel met de predikant in contact had gestaan. Maar geen van de vrouwen speelde een actieve rol rond de kerkelijke diensten of bij het binnenbrengen van de predikant in de stad.

Onder de vrouwen valt de weduwe van Peter Comans op. In haar huis bij het Antoniskerkhof kwam regelmatig een groepje vrouwen bijeen om over godsdienstige zaken te spreken. Helaas ontbreekt informatie over de inhoud en de frequentie van deze samenkomsten. Uit het onderzoek van de commissaris bleek dat de weduwe inmiddels was gevlucht naar Essen. Als enige Nijmeegse vrouw werd zij uiteindelijk veroordeeld door de Raad van Beroerten. Haar bezittingen werden geconfisqueerd; ze bleek te beschikken over wat huisraad, waaronder opvallend veel afbeeldingen van heiligen.[13]

In de processtukken van de Raad van Beroerten trof ik diverse vermeldingen

aan van onderlinge familierelaties van de verdachten. Deze vermeldingen zijn min of meer toevallig, omdat de commissaris niet speciaal op zoek is gegaan naar bloed- en aanverwantschappen. Onder de verdachten bevinden zich drie echtparen, zeven maal twee broers, terwijl er een keer sprake is van drie broers. In zes gevallen is er sprake van een vader-zoonrelatie; van twee verdachte vrouwen waren ook de zonen verdacht. Deze gegevens zijn te beperkt voor betrouwbare conclusies over bijvoorbeeld de verspreiding van nieuwe geloofsideeën binnen bepaalde families. Niettemin hebben enkele families een opvallende rol gespeeld. Elizabeth, de weduwe van Batholomeus ter Clair, behoorde tot het groepje vrouwen dat regelmatig bij de weduwe van Peter Comans over godsdienstige zaken sprak. Zij was verder aanwezig bij de predikaties en nam ook deel aan de diensten van de nieuwe religie. Haar zonen Heyndrik, Jacob en Walraven ter Clair waren eveneens betrokken bij de predikaties. Twee van hen werden als opstandeling beschouwd; gedrieën weigerden zij de eed en ontvluchtten de stad.

Een andere familie die in 1566 van zich deed spreken, is die van Peter van Gendt en zijn echtgenote Mery, die naast het raadhuis in de Burchtstraat woonden. Zoals gezegd boden zij de predikant onderdak en ook organiseerden ze het opzienbarende dispuut met de prior van de dominicanen. Ook speelden zij een vooraanstaande rol in de geloofsgemeenschap rond de predikant. Peter van Gendt was ook politiek actief als één van de 32 gedeputeerden. Onmiddellijk na de onlusten van september 1566 werd hij met zijn vrouw verbannen; ze weken uit naar Goch. Een zus van Peter van Gendt, Anna van Haeps, werd ervan beschuldigd dat zij de predikaties had gevolgd. Haar man Gaerdt van Haeps nam gewapend deel aan de onlusten van 1566 en werd in april 1568 Nijmegen uitgezet.

Van zes mannelijke verdachten werd genoteerd dat zij jong (en ongehuwd) waren. Vijf van hen bleken dienst te hebben genomen in de geuzenlegers of stonden in 1568 algemeen als geus bekend. Verder was er vijf keer sprake van schippersgezellen, terwijl drie verdachten als brouwers-, schoenmakers- of snijdersgezel werden omschreven: vermoedelijk gaat het ook hier steeds om jonge, ongehuwde mannen. Op twee uitzonderingen na werden ook zij ervan beschuldigd dat zij geus waren; de meesten van hen hadden gediend in de legers van Brederode of Oranje. Ook deze gegevens zijn te summier voor het trekken van conclusies over bijvoorbeeld de aantrekkingskracht van de predikant op jongere generaties.

In augustus 1568 liet de commissaris de Nijmeegse hoplieden oproepen voor een verhoor. De hoplieden werd gevraagd welke personen uit hun hopmanschap voortvluchtig waren. Negentien van de twintig hoplieden werden gehoord. Zij gaven de namen door van in totaal ruim 80 gevluchte Nijmeegse inwoners. Dankzij de verslagen van de verhoren is te achterhalen uit welke stadswijken deze verdachten afkomstig waren. Uit de dossiers van de commissaris kunnen ook de beschuldigingen tegen hen worden getraceerd. Door deze laatste gegevens te koppelen aan de woonwijk, kan worden nagegaan of bepaalde activiteiten met name werden gepleegd door inwoners van enkele stadswijken. Tabel 12.3 (p. 416) biedt de beschik-

bare gegevens. Er was één hopmanschap waaruit volgens de betreffende hopman geen inwoners waren gevlucht. De achttien overige hoplieden gaven wel namen door van uit hun wijk gevluchte inwoners. Het aantal varieert per wijk, van één tot en met acht inwoners. Er is derhalve weliswaar sprake is van een ongelijkmatige spreiding, maar er is geen duidelijke concentratie in bepaalde stadswijken.

Tabel 12.3 geeft ook aan hoe de ten laste gelegde feiten over de hopmanschappen zijn verdeeld. Enkele springen er uit, vooral de hopmanschappen nummer 15 en 13. Hopmanschap nummer 15 moet in de omgeving van de Burchtstraat worden gezocht. In 1568 was Jan van Meeckeren er hopman. Hij gaf de namen van acht gevluchte wijkinwoners door. In zijn hopmanschap waren zowel de familie Ter Clair als de weduwe Comans woonachtig. Ook het raadslid Willem van Heukelom kwam uit deze wijk. Van zes inwoners uit deze wijk is het vermogen bekend; het valt op dat vijf van hen minvermogend waren. Hopmanschap nummer 13, dat in de omgeving van de Gruitberg moet hebben gelegen, stond in 1568 onder leiding van Jan Reynen, alias 'die Byman'. Deze hopman gaf de namen van zeven gevluchte inwoners door, onder wie het raadslid Willem Prick. Van deze wijk kennen we het vermogen van vijf mensen; drie van hen waren minvermogend. Ondanks een kleine concentratie in de twee genoemde hopmanschappen kan niet worden geconstateerd dat bepaalde beschuldigingen vooral verdachten uit enkele stadswijken betrof.

2
Sociaal-economische achtergronden: beroep en vermogen

Uit welke professionele milieus waren de betrokkenen bij de Nijmeegse onlusten afkomstig? Grafiek 12.1 biedt (in percentages) gegevens over de beroepsgroepen waarin de 185 mannelijke verdachten zijn onder te brengen; tabel 12.4 (p. 416) vermeldt de absolute aantallen. Het resultaat wordt vergeleken met de beroepsverhoudingen die vermoedelijk bestonden binnen geheel Nijmegen in de tweede helft van de zestiende eeuw, zoals in hoofdstuk 1 al aangegeven. Van 83 verdachten, oftewel 45%, is het beroep niet bekend; dat is een groot aantal. Alvorens conclusies aan de cijfers te verbinden, besteed ik meer aandacht aan deze groep onbekende verdachten.

Het is aannemelijk dat onder de onbekenden geen geestelijken, overheidsfunctionarissen, voorname kooplieden en schippers schuilgaan. De groep onbekenden moet grotendeels bestaan uit ambachtslieden en ongeorganiseerden. Denkbaar is dat het vooral ongeorganiseerden betreft. Het beroep van een 'ongeorganiseerde' was immers minder gemakkelijk onder woorden te brengen dan bij ambachtslieden met hun concrete werkzaamheden, zoals bakker, slager, brouwer, snijder, kuiper of schoenmaker. Om die veronderstelling te toetsen, is de inhoud van de beschuldigingen relevant. Een vergelijking van de aan de onbekenden ten laste

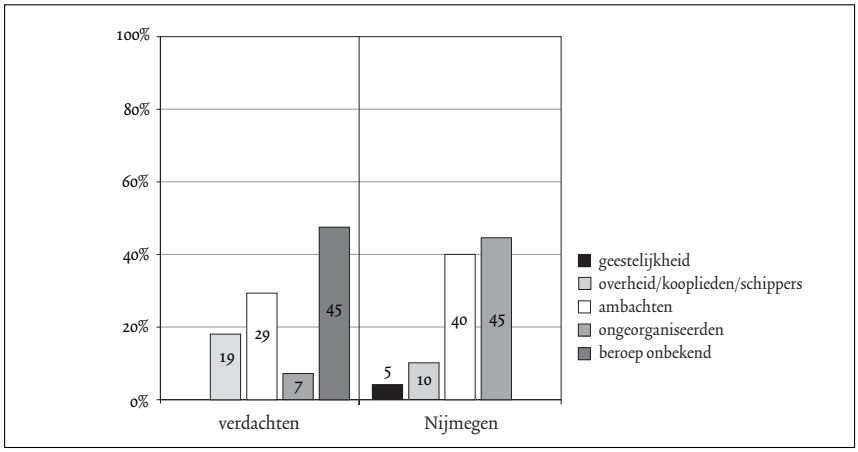

Grafiek 12.1: Het beroep van de mannelijke Nijmeegse verdachten

gelegde feiten met die van de ambachtslieden en de ongeorganiseerden is te vinden in grafiek 12.2 (zie ook tabel 12.5, p. 417). De feiten waarvan de verdachten werden beschuldigd, zijn door mij geordend in zeven rubrieken (waarvan er in de grafiek overigens slechts zes weergegeven worden):

1 voor 1566 al in opspraak gekomen;
2 als overheidsfunctionaris te tolerant opgetreden ten opzichte van de predikaties;
3 godsdienstig gedrag in 1566;
4 opstandigheid in 1566;
5 weigering van de Nijmeegse eed van gehoorzaamheid in oktober 1566;
6 opstandig gedrag na 1566;
7 uit de stad gevlucht.

Aangegeven wordt hoe vaak verdachten uit de verschillende beroepsgroepen van deze feiten werden beschuldigd. Bij het onderdeel 'opstandig in 1566' komt het aantal beschuldigingen van de groep onbekenden inderdaad enigszins overeen met dat van de ongeorganiseerden. Maar wat betreft 'godsdienstig gedrag in 1566' en, in mindere mate, 'weigering Nijmeegse eed van gehoorzaamheid' vertoont de groep onbekenden meer verwantschap met de verdachte ambachtslieden. Voor het overige zit deze groep ongeveer tussen de ambachten en de ongeorganiseerden in. De conclusie luidt, dat de groep onbekenden waarschijnlijk zowel uit ambachtslieden als ongeorganiseerden bestond. In het vervolg zal ik daarom de groepen ambachten, ongeorganiseerden en onbekenden samenvoegen en steeds als één groep beschouwen.

Uit de gegevens van grafiek 12.1 (tabel 12.4, p. 416; het beroep van de mannelijke verdachten) kan het volgende worden opgemaakt. Wat onmiddellijk opvalt, is dat niemand van de Nijmeegse geestelijkheid tijdens de gebeurtenissen van 1566-1568 in opspraak kwam. We moeten de verdachten zoeken in kringen van de over-

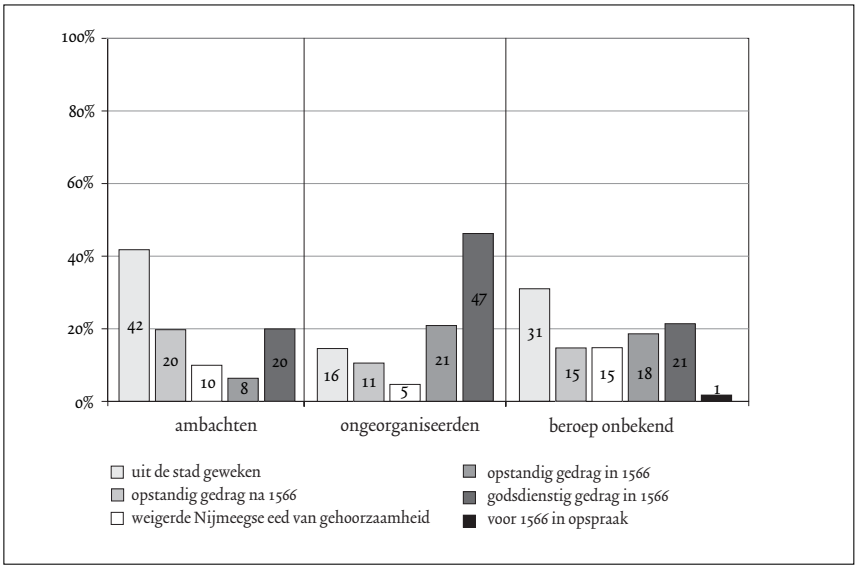

Grafiek 12.2: Verdeling ten laste gelegde feiten over ambachten, ongeorganiseerden en personen van wie het beroep onbekend is

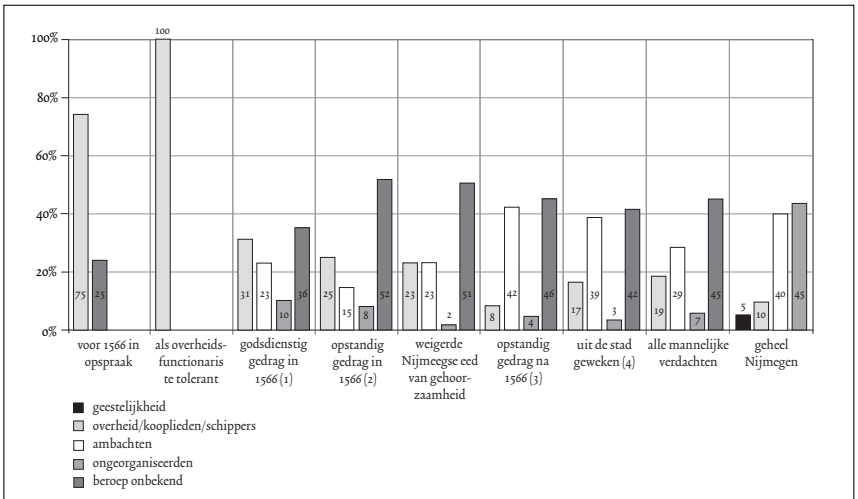

1 Predikaties gevolgd, predikant aanhangig, staat algemeen bekend als aanhanger nieuw geloof, met predikant geconverseerd, hem begeleid, hem onderdak verleend, met hem gegeten. Heeft gedurende de diensten geassisteerd, de klok geluid, gewaakt of gecollecteerd. Heeft predikant de stad ingevoerd of daartoe opdracht gegeven.
2 Heeft predikant gewapend begeleid, was gewapend tijdens de onlusten, heeft gestormd, woonde de 'geuzenvergadering' bij. Heeft opdracht gegeven tot beeldvernielingen.
3 Onderhield handelscontacten met de geuzen, stond algemeen bekend als geus, diende in leger Brederode, Oranje of ander 'geuzenleger', ronselde voor de geuzen.
4 Vertrokken, gevlucht, door de Nijmeegse Raad de stad uitgezet, vertrokken om onbekende redenen.

Grafiek 12.3: Verdeling Nijmeegse mannelijke verdachten, naar beroep en naar ten laste gelegde feiten

heid, kooplieden en schippers (19% van de verdachten) en onder de ambachten en ongeorganiseerden (tezamen met de groep onbekenden: 81% van de verdachten). In vergelijking met de verhoudingen in geheel Nijmegen is de eerste groep onder de verdachten oververtegenwoordigd: 10% van de Nijmeegse beroepsbevolking tegenover 19% van de verdachten.

Grafiek 12.3 (tabel 12.6, p. 417) maakt een onderscheid naar de inhoud van de beschuldiging. Ook hier hanteer ik zeven rubrieken. Van de verdachten die in 1566 in opspraak kwamen wegens godsdienstige activiteiten, blijkt 31% afkomstig te zijn uit de beroepsgroep overheid, kooplieden en schippers. Hier is derhalve sprake van een aanzienlijke oververtegenwoordiging van deze groep. Datzelfde is het geval bij de beschuldiging van opstandig gedrag in 1566: van de verdachten in deze categorie behoort 25% tot deze groep. Ook onder de weigeraars van de Nijmeegse eed van gehoorzaamheid valt het hoge aandeel overheidsfunctionarissen, kooplieden en schippers op, namelijk 23%. Maar bij opstandige activiteiten na 1566 bleef deze beroepscategorie wat meer op de achtergrond: 8% van deze verdachten. Onder deze rubriek valt vooral het dienen onder Brederode of Oranje en het dienen in andere geuzenlegers. Het blijkt dat vooral ambachtslieden en ongeorganiseerden zich daaraan schuldig maakten, tezamen 92% van de betreffende verdachten. Maar vergelijken we deze percentages met de verhoudingen in geheel Nijmegen, dan blijken de Nijmeegse betrokkenen bij de geuzen een redelijke afspiegeling van de stedelijke bevolking (overheid, kooplieden en schippers 10%, en ambachtslieden en ongeorganiseerden 85%).

Diverse beschuldigden waren actief in het onderwijs. Het betreft met name vijf meesters van 'private' onderwijsvoorzieningen (lager onderwijs 'aan huis' en 'Duitse scholen'). Meester Aert Fransz, die met zijn vrouw aan het kerkhof bij de Sint-Stevenskerk woonde, opende tijdens de ongeregeldheden van september 1566 het vuur op een groepje burgers dat 's nachts onder zijn raam overleg voerde over het verdrijven van de predikant. Daarbij raakte een burger in het gezicht gewond. Om die reden werd de schoolmeester door de magistraat de stad uitgezet. Er bestonden tegen hem overigens geen andere bezwaren, ook niet van godsdienstige aard. Toch werd hij door de Raad van Beroerten bij verstek veroordeeld. Zijn broer Jan Wolffs werd er overigens van verdacht als bode voor de geuzen te werken.

Meester Willem Braem, die behalve onderwijzer ook pasteibakker was, woonde aan de Grote Straat, waar hij een huis huurde. Willem Braem wordt omschreven als één van de voornaamste geuzen en werd bij verstek veroordeeld door de Raad van Beroerten. Notaris Wolter van Barnefelt combineerde eveneens zijn werk met lesgeven; ook hij stond bekend als één van de 'principaelste geusen'. Meester Heyndrick van Emmerick, die ook metselaar was, hield zich veelvuldig op in de nabijheid van de predikant en was tijdens de relletjes van september 1566 gewapend. Zijn

schoonzoon Jan Kellener, geen meester overigens, weigerde de eed van gehoorzaamheid en sloot zich aan bij Brederode.

De vijfde verdachte schoolmeester was Johan Kelffken. Hij woonde in een huisje op de hoek van de Markt en de Broerstraat.[14] Johan Kelffken stond als kramer op de markt, maar hield ook een school. Hij behoorde tot de burgers die de predikant in de stad brachten, volgde diens predikaties en was ook lid van het college van 32 gedeputeerden, waarin hij naar voren trad als een aanhanger van de predikant. Ook zijn vrouw werd ervan verdacht de predikaties te hebben bijgewoond. In 1569 werd Johan Kelffken bij verstek door de Raad van Beroerten veroordeeld.[15]

Er kwam maar één leraar van de Latijnse school in opspraak, Nicolaas van Essen, die aanwezig was bij de predikaties. De rector van de Latijnse school, Frans van Limborch (Franciscus Nicolai Byrsaeus), deelde de commissaris tijdens het verhoor mee dat de leraren in 1566 hadden afgesproken bij de 'katholieke religie' te blijven. Alleen meester Nicolaas van Essen had zich niet aan de afspraak gehouden, verklaarde de rector. In april 1568, tijdens de bezetting van Grave door de geuzen, zette het stadsbestuur Nicolaas van Essen Nijmegen uit. De leraar keerde terug naar zijn geboortestad Essen. Verdere informatie over hem en zijn opvattingen ontbreekt.

Van de vijf meesters en de leraar die op de lijst van verdachten voorkomen, werden er derhalve drie beschuldigd wegens godsdienstige activiteiten. Met name Johan Kelffken en Heyndrick van Emmerick komen naar voren als actieve aanhangers van de nieuwe religie. Maar van twee meesters weten we alleen dat zij na de onlusten van 1566 algemeen bekend stonden als geus.

Van 68 Nijmeegse verdachten is bij benadering de vermogenspositie bekend; het betreft de verdachten die werden veroordeeld en van wie de goederen werden geconfisqueerd. Zoals in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, is deze groep van 68 veroordeelden een min of meer toevallige selectie uit het totale aantal van 195 verdachten. Maar is deze selectie ook representatief voor alle verdachten? De groep van 68 bestaat voor 82,5% uit ambachtslieden, ongeorganiseerden en onbekenden; onder alle verdachten was dat percentage 81%. Van de 68 veroordeelden blijkt 17,5% afkomstig uit de kring van de overheid, kooplieden en schippers; onder alle verdachten behoorde 19% tot deze beroepscategorie. De sociale samenstelling van de groep veroordeelden blijkt derhalve overeen te komen met die van alle verdachten: de gegevens over de 68 veroordeelden geven zodoende een goede indicatie van de vermogenspositie van allen die in 1566-1568 in opspraak kwamen.

Helaas is onbekend wat de openbare verkoop van hun goederen heeft opgebracht. Was dat wel het geval, dan kon aan de hand van de opbrengsten hun vermogen worden geschat – ofschoon dergelijke taxaties vaak niet helemaal betrouwbaar zijn, omdat het resultaat wordt beïnvloed door fraude en waardeverminderingen ten gevolge van onder meer achterstallig onderhoud, oorlogshandelingen, inkwartieringen, inflatie en verkoop van huizen in verhuurde staat.[16] Er bestaat wel een inventarisatie van hun goederen. Deze gegevens maken het mogelijk een indruk

te geven van hun vermogenspositie. Ook hierbij is terughoudendheid geboden, omdat familieleden van de gevluchte verdachten ongetwijfeld hebben geprobeerd eigendommen te verzwijgen. Bovendien kwam het voor dat goederen kort voor de inventarisatie werden vervreemd of werden overgedragen aan derden. Ook de ingewikkelde rechtsverhoudingen met betrekking tot sommige goederen hebben het resultaat van de inventarisatie beïnvloed.

De 68 veroordeelde inwoners zijn ruwweg in te delen in vier categorieën. De eerste categorie kan worden omschreven als 'rijk': mensen die onroerende en roerende goederen in eigendom hadden, in en buiten de stad Nijmegen, en/of lid waren van de Nijmeegse magistraat. De tweede categorie is die van de 'middenklasse': mensen met een eigen huis, vaak met bijbehorend erf, die daarnaast nog andere goederen in eigendom hadden. Categorie 3 ('minvermogend') bestaat uit mensen die een woning huurden en enkel over wat huisraad beschikten. De vierde categorie mag als 'arm' worden omschreven. Het betreft mensen zonder vaste woonplaats in de stad, die niet of nauwelijks beschikten over roerende zaken en van wie vaak expliciet wordt vermeld dat zij arm waren.

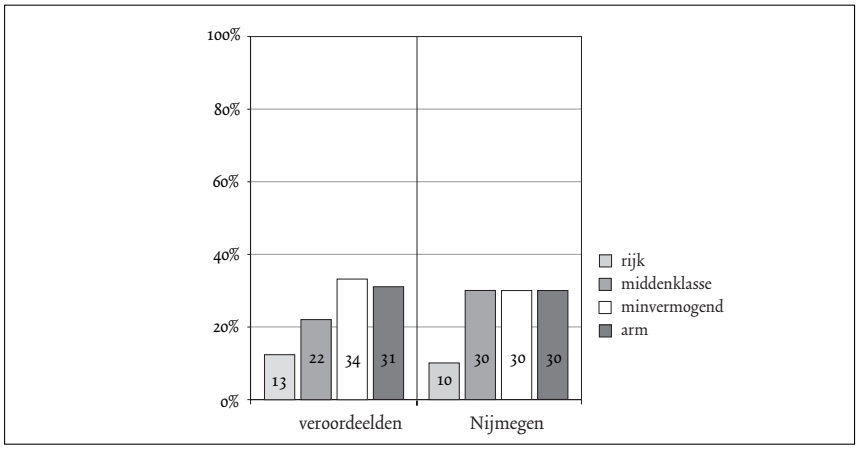

Grafiek 12.4: Door Raad van Beroerten veroordeelde inwoners van Nijmegen, naar vermogenscategorie

Grafiek 12.4 (tabel 12.7, p. 418) laat zien hoe de 68 veroordeelden kunnen worden ingedeeld: 13% was 'rijk', 22% kwam uit de 'middenklasse', 34% was 'minvermogend' en 31% was 'arm'. Deze verhoudingen komen overeen met de situatie binnen Nijmegen in de tweede helft van de zestiende eeuw: respectievelijk 10, 30, 30 en 30%, zoals in het eerste hoofdstuk werd uiteengezet. De betrokkenen bij de onlusten in de jaren 1566-1568 vormen wat betreft hun vermogenspositie dus een doorsnede van de Nijmeegse samenleving.

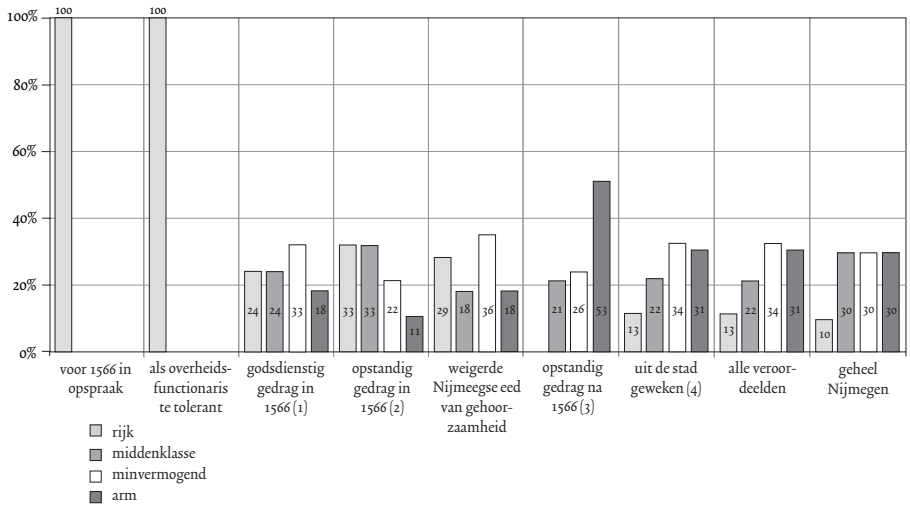

1 Predikaties gevolgd, predikant aanhangig, staat algemeen bekend als aanhanger nieuw geloof, met predikant geconverseerd, hem begeleid, hem onderdak verleend, met hem gegeten. Heeft gedurende de diensten geassisteerd, de klok geluid, gewaakt of gecollecteerd. Heeft predikant de stad ingevoerd of daartoe opdracht gegeven.
2 Heeft predikant gewapend begeleid, was gewapend tijdens de onlusten, heeft gestormd, woonde de 'geuzenvergadering' bij. Heeft opdracht gegeven tot beeldvernielingen.
3 Onderhield handelscontacten met de geuzen, stond algemeen bekend als geus, diende in leger Brederode, Oranje of ander 'geuzenleger', ronselde voor de geuzen.
4 Vertrokken, gevlucht, door de Nijmeegse Raad de stad uitgezet, vertrokken om onbekende redenen.

Grafiek 12.5: Verdeling Nijmeegse veroordeelden, naar vermogen en naar ten laste gelegde feiten

In grafiek 12.5 (tabel 12.8, p. 418) wordt opnieuw een differentiatie gemaakt naar de aard van de beschuldiging, weer verdeeld over de zeven rubrieken. Bij 'godsdienstig gedrag in 1566', was de categorie 'rijk' oververtegenwoordigd (24% van alle veroordeelden), terwijl de groep 'arm' enigszins was ondervertegenwoordigd (18%). In sterkere mate gold dit nog voor de rubriek 'opstandig gedrag in 1566': ruim 33% was 'rijk' en 11% was 'arm'. Ook onder de eedweigeraars valt de groep 'rijk' op (29%); in deze categorie zijn 'middenklasse' en 'arm' ondervertegenwoordigd (beide groepen 18%). Wanneer we kijken naar opstandigheid na 1566, i.c. contacten met de geuzenlegers dan blijkt dat de 'middenklasse' en vooral de 'rijke' mensen zich afzijdig hielden; bijna 80% van deze veroordeelden was namelijk arm (53%) of minvermogend (26%).

Van de 112 Nijmeegse inwoners die, om welke reden dan ook, in 1568 de stad hadden verlaten heb ik in 33 gevallen de plaats kunnen achterhalen waarnaar zij uitweken. Het blijkt dat zij vooral naar Kleefs gebied vertrokken, wat geen verwondering hoeft te wekken, gelet op de nabijheid van het hertogdom Kleef en op de diverse Kleefse enclaves in de directe omgeving van Nijmegen. Er lijkt een zekere voorkeur te hebben bestaan voor Wesel. Naar deze stad weken ook veel Antwerpse inwoners om hun geloof uit, omdat er veel geloofsvrijheid werd toegestaan.[17] Er lijkt geen verband te zijn tussen beroepsgroep en vluchtplaats: de conclusie dat een

bepaalde beroepsgroep bij voorkeur uitweek naar een eenzelfde vluchtplaats, bijvoorbeeld mede om economische redenen, kan niet worden getrokken. Van ruim twintig uitgeweken Nijmeegse inwoners is de vermogenspositie én de vluchtplaats bekend. Maar ook hier kon geen verband worden vastgesteld.

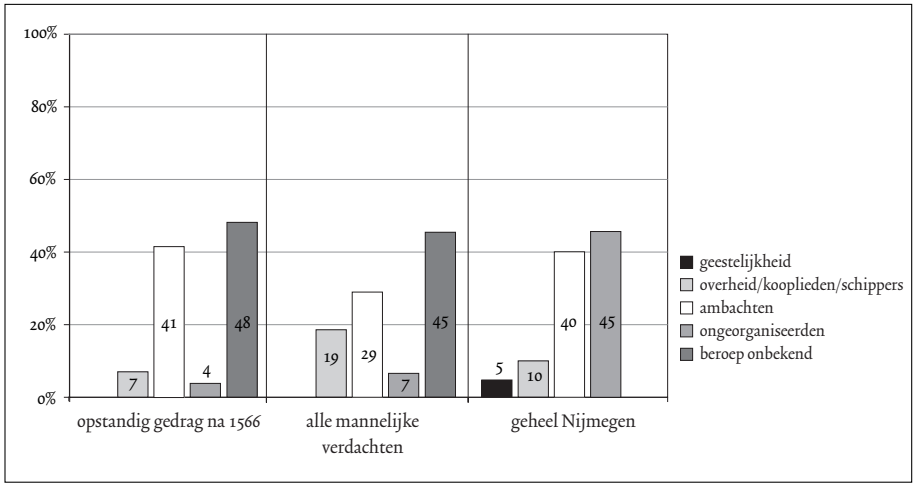

Grafiek 12.6: Verdeling Nijmeegse mannelijke verdachten die in 1567-1568 gewapend verzet pleegden, naar beroep

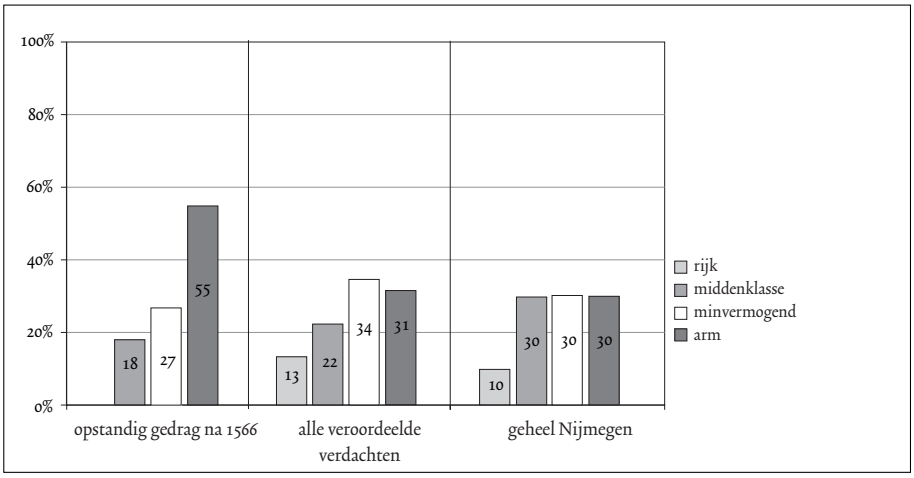

Grafiek 12.7: Verdeling Nijmeegse veroordeelden die in 1567-1568 gewapend verzet pleegden, naar vermogen

Mogen de Nijmeegse onlusten worden getypereerd als een gewapend hongeroproer? Het blijkt dat slechts twintig Nijmeegse inwoners ervan werden verdacht in 1566 naar de wapens te hebben gegrepen. Van hen hadden er vier de predikant gewapend begeleid, maar dit kan moeilijk als een aanwijzing voor een 'gewapende

opstand' worden beschouwd. De commissaris beschuldigde zestien inwoners van gewapende deelname aan de onlusten van september en oktober 1566. Uiteraard doelde hij daarmee enkel op de aanhangers van de predikant, en niet op diens tegenstanders die eveneens naar de wapens hadden gegrepen. Van deze zestien personen is slechts in drie gevallen het vermogen bekend: de koopman en gedeputeerde Reyn Beijer en de barbier Daems Hanssen, beiden behorend tot de 'middenklasse', en de 'rijke' gedeputeerde Anthonis van Bockhorst. Onder deze groep van zestien verdachten bevonden zich ook een metselaar-schoolmeester, een schipper, een bakker en de muntmeester van de heer van Batenburg. De typering 'hongeroproer' is geen adequate aanduiding voor de Nijmeegse gebeurtenissen in 1566.

Een ander beeld geeft bestudering van de Nijmeegse inwoners die in de jaren 1567-1568 op een of andere wijze gewapend verzet pleegden. Het betreft degenen die algemeen bekend stonden als geus, in dienst traden in de legers van Oranje en Brederode of ronselden voor de geuzenlegers. De grafieken 12.6 en 12.7 (tabellen 12.9 en 12.10, p. 419) bieden de beschikbare gegevens over hun beroep en vermogen. Het blijkt vooral te gaan om ambachtslieden en ongeorganiseerden. Voorts mag ruim 80% van hen als 'arm' en 'minvermogend' worden omschreven. Degenen die metterdaad toetraden tot de legers van Brederode en Oranje waren over het algemeen 'arm' en soms 'minvermogend'.[18]

3
De sympathisanten van de predikant

In hoofdstuk 3 werd vastgesteld dat er in de jaren zestig nauwelijks indicaties zijn voor het bestaan van nieuwe kerkgenootschappen. Lutheranen noch wederdopers hadden in Nijmegen vaste grond onder de voeten kunnen krijgen, terwijl het calvinisme nog nauwelijks tot de stad was doorgedrongen. Ook de 195 Nijmeegse verdachten uit de jaren 1566-1568 zijn niet onder te brengen in een specifiek kerkgenootschap of in een herkenbare geloofsrichting. Het zou onjuist zijn hen allen als 'calvinist' te omschrijven.

Tegen ongeveer de helft van de 195 verdachten (96 personen) formuleerde de commissaris bezwaren van godsdienstige aard (tabel 12.1, p. 405, rubriek 3). Een nadere analyse van deze groep verdachten brengt het volgende aan het licht. Slechts twee personen werden ervan verdacht opdracht te hebben gegeven een predikant Nijmegen binnen te brengen: de rijke koopman-gedeputeerde Gerrit Gayman en wijnkoopman Derick Hoevel, alias 'Glasmaker', die tot de middenklasse behoorde. Dit gegeven wijst er opnieuw op dat er voor het uitbreken van de onlusten geen sprake was van een georganiseerde, calvinistische gemeenschap binnen Nijmegen. Onder de 96 verdachten is geen duidelijke kern aanwijsbaar van lidmaten, diakenen, deelnemers aan het Avondmaal of ouderlingen: niemand van de verdachten wordt als zodanig omschreven.

De commissaris beschuldigde 65 mensen ervan dat zij de predikaties hadden bijgewoond, aanhanger van de predikant waren of algemeen bekend stonden als aanhanger van het nieuwe geloof. In bijna veertig gevallen bleef het bij deze vrij algemene beschuldiging. Deze mensen vormden vermoedelijk niet de basis van de geloofsgemeenschap rond de predikant, maar wel hadden zij belangstelling voor de nieuwe leer. Ongeveer 35 verdachten speelden een rol bij het binnenvoeren van de predikant. Ruim dertig verdachten werden ervan beschuldigd dat zij persoonlijke contacten met de predikant hadden onderhouden: zij hadden met hem gesproken, hem begeleid, met hem gegeten of hem zelfs onderdak verleend.

Er waren elf verdachten die tijdens de predikaties een actieve rol vervulden, onder meer door te luiden, te collecteren of op wacht te staan. Mogelijk vormde deze groep van elf verdachten de kern van de sympathisanten rondom de predikant. Van hen hadden er zeven ook persoonlijke contacten met hem; vijf van hen hadden ook een rol gespeeld bij het binnenvoeren van de predikant. Vier van deze elf verdachten speelden een rol bij het binnenvoeren van de predikant én onderhielden persoonlijke contacten met hem. Onder deze elf verdachten bevonden zich twee leden van het college van 32 gedeputeerden, namelijk Anthonis van Bockhorst en Peter van Gendt. Hun vermogenspositie kan respectievelijk als 'rijk' en 'middenklasse' worden omschreven. Ook het rijke raadslid Willem van Heukelom behoorde tot deze kern van sympathisanten. Verder betreft het de wijnkooplieden Derick Hoevel, die niet alleen opdracht zou hebben gegeven de predikant de stad in te voeren, maar ook contacten onderhield met geuzenlegers, en Heyndrick Mannes, wiens vermogenspositie niet bekend is. Stadskeurmeester Jan van Kessel behoorde ook tot deze groep; hem werd al in 1567 verweten dat hij het beeld van Cristoffel van de Kraanpoort had verwijderd. Ook trof ik een tweetal ambachtslieden aan, de schoenmaker Jan Pelgrom en de brouwer Willem Pels, die beiden tot de 'middenklasse' kunnen worden gerekend. Ten slotte bevonden zich in deze groep nog de stadsbode Jan van Groningen en de particuliere rentmeester Lamberts Jansz, die ook meester van een broederschap was. Vermeldenswaard is nog dat acht van deze elf verdachten tevens werden beschuldigd van opstandige activiteiten, zoals het gewapend begeleiden van de predikant en de deelname aan de geuzenvergadering van oktober 1566.

Onder de 195 verdachten waren, voorzover bekend, slechts vier inwoners die al eens eerder in opspraak waren gekomen wegens heterodoxe geloofsopvattingen: Maarten van Andelst, Henrick van Beinhem, Willem Prick en Gerrit Biesman.[19] Het betreft drie raadsleden en een gewezen meester van het Sinter Claesgilde: zonder uitzondering voorname burgers. Deze 'recidive' wijst misschien op standvastigheid in hun hervormingsgezindheid. Het loont de moeite wat langer bij hen stil te staan.

Over burgemeester Maarten van Andelst is al het nodige medegedeeld. Hij trad al in 1535 toe tot de Nijmeegse Raad en behoorde in 1545 tot de groep vooraanstaan-

de Nijmeegse inwoners die probeerden een van ketterij verdachte kapelaan uit handen van het Gelderse Hof te houden. Inquisiteur Sonnius verweet hem enige jaren later 'ketters' te hebben beschermd. Ook zou hij niet in het H. Sacrament geloven en bezat hij 'ketterse' boeken en 'schandaleuse' vensters. Bovendien constateerde Sonnius dat Maarten van Andelst tijdens een verbouwing van de Kraanpoort het beeld van Christoffel had laten verwijderen.[20] Dat beeld vormde in 1566 voor de burgemeester misschien nog steeds een steen des aanstoots, toen hij opnieuw opdracht zou hebben gegeven dit beeld te verwijderen.[21] Mogelijk had Maarten van Andelst algemene bezwaren tegen het vereren van heiligen of wees hij vooral de verhalen af die in het volksgeloof over de populaire Christoffel de ronde deden.[22]

Het raadslid Henrick van Beinhem kwam reeds enkele keren ter sprake. Ook hij behoorde in 1545, toen hij overigens nog geen deel uitmaakte van de Nijmeegse Raad, tot de groep burgers die de vervolging van een 'ketterse' kapelaan probeerden te dwarsbomen. Volgens de commissaris was Henrick van Beinhem in 1566 de predikant 'aanhangig'. Maar voor het overige werd hem vooral verweten dat hij als vertegenwoordiger van de overheid krachtiger tegen de predikaties had moeten optreden. We hebben gezien dat hij in december 1567 door de gemeente als raadslid werd afgezet.

Willem Prick was in 1548 een vooraanstaand lid van het Sinter Claesgilde. In dat jaar hielp hij een 'ketterse' kapelaan ontsnappen. Enige tijd later werd hij in opdracht van inquisiteur Sonnius veroordeeld, omdat hij niet geloofde in het vagevuur. Tijdens de onlusten van 1566 ontpopte hij zich tot een aanhanger van de predikant. Hij werd als raadslid afgezet in september 1566, vervulde daarna een belangrijke rol in de geuzenvergadering in oktober en weigerde na de tweede serie onlusten de eed van gehoorzaamheid af te leggen. Hij week uit naar het Kleefse Gennep, waar hij in juli 1568 stierf aan de gevolgen van de pest.[23]

Gerrit Biesman behoorde tot een vooraanstaand Nijmeegs geslacht. Hij trouwde in 1529 met Gertruda Kanis; het echtpaar kreeg tien kinderen.[24] In 1550 concludeerde inquisiteur Franciscus Sonnius dat Gerrit Biesman twijfelde aan het vagevuur en dat hij weigerde het H. Sacrament te aanbidden. Gerrit Biesman kreeg op 2 april 1550 door het Hof een boete opgelegd van 25 daalders.[25] Verder diende hij gedurende een jaar wekelijks de sacramentsmis te volgen in de Sint-Stevenskerk, 'staende of sittende op sijn knyen voir den altair (...)'.[26] Al op 8 mei 1551 kon namens het Sint-Stevenskapittel worden verklaard dat Gerrit Biesman zijn wekelijkse publieke boetedoening naar behoren had voltooid. Ook was hem in 1550 opgedragen een tweetal kazuifels te schenken aan de Sint-Stevenskerk. Hij bestelde in Antwerpen inderdaad de liturgische gewaden en bood ze het kapittel van de Sint-Steven aan.[27] Toen hij in 1563 de koning verzocht het vonnis op te heffen, adviseerde het Gelderse Hof de Geheime Raad positief op dit rekest, omdat Gerrit Biesman zich intussen gebeterd zou hebben.[28] Bijna zestig jaar later wist men zich binnen de familie nog te herinneren dat hem destijds groot leed was berokkend.[29] In 1566, temidden van alle commotie rondom de predikant, eiste Gerrit Biesman de kazuifels weer terug.

Dat was echter de enige beschuldiging die de commissaris tegen hem wist in te brengen. Gerrit Biesman komt in de verhoren en verslagen over de onlusten van 1566 verder niet voor en zou ook niet worden veroordeeld.

Het is onwaarschijnlijk dat de predikant zelf zijn aanhangers heeft opgeroepen beelden te vernielen. Omdat hij al vrij snel de beschikking kreeg over de kerk van de Commanderie, ontbrak de noodzaak om door middel van 'zuiveringen' andere kerkgebouwen geschikt te maken voor zijn diensten. We treffen geen sporen aan van een organisatie van de beeldvernielingen in 1566; het waren blijkbaar min of meer spontane acties. De commissaris beschuldigde negen verdachten van het vernielen van beelden: de schippers Peter Damen en Jan van Leyen, stadskeurmeester Jan van Kessel, hopman Willem van de Grint, iemand die als kistenmaker uit Pannerden werd omschreven, de schoenmaker Jan Pelgrom, de brouwer Willem Pels en de twee jonge broers Adriaan en Christoffel Ryckensz. Tegen vijf van hen bestonden geen andere beschuldigingen: zij hadden enkel gestormd, maar speelden voor het overige geen rol in de geloofsgemeenschap rond de predikant en waren ook niet aanwezig bij de predikaties. Het is niet waarschijnlijk dat hun vernielingen door religieuze overtuiging waren ingegeven. Met name bij Adriaan en Christoffel Ryckensz moeten we eerder denken aan baldadigheid en vandalisme. Christoffel Ryckensz zou de Nijmeegse Raad overigens in 1568, terzijde gestaan door zijn vader, verzoeken om clementie;[30] Adriaan werd in datzelfde jaar, tijdens de bezetting van Grave door de geuzen, op bevel van het stadsbestuur Nijmegen uitgezet.

Twee of drie stormers behoorden wél tot de nieuwe geloofsgemeenschap. Met name Jan Pelgrom en Willem Pels speelden een actieve rol: zij brachten de predikant de stad in en volgden en ondersteunden de predikaties. Beiden behoorden tot de 'middenklasse'. Willem Pels nam verder deel aan de geuzenvergadering en trad na 1566 nog op als bode van de geuzen. Van de negen Nijmeegse beeldenstormers werden alleen deze twee door de Raad van Beroerten veroordeeld.

4
Verspreiding van nieuwe geloofsopvattingen

Er wordt wel aangenomen dat het onderwijs een rol speelde bij het verspreiden van hervormingsideeën: direct via meesters en leraren, over wier houding reeds is gesproken, maar ook indirect. Dankzij de toename van het aantal mensen dat onderwijs genoot, konden steeds meer mensen zelf rechtstreeks kennis nemen van de bijbel, religieuze werken, vlugschriften en traktaten. Aldus zou zich een soort geestelijke emancipatie hebben voltrokken. Ik heb de 185 Nijmeegse mannelijke verdachten vergeleken met de Nijmeegse studenten die in de zestiende eeuw werden ingeschreven aan diverse universiteiten.[31] Het resultaat van deze exercitie is zeer gering: van hooguit twee verdachten kon worden vastgesteld dat

zij ooit aan een universiteit waren ingeschreven.[32] Het raadslid Willem Prick werd in 1521 ingeschreven aan de universiteit van Keulen en Claesmeester en wijnhandelaar Gysbert Spruit had vanaf 1550 gestudeerd te Leuven. Beiden bleken in 1566 belangstelling te hebben voor de predikant en zijn ideeën. Met name Gysbert Spruit speelde een actieve rol: hij onderhield persoonlijk contacten met de predikant en begeleidde hem gewapend.

Nieuwe geloofsopvattingen hebben Nijmegen ongetwijfeld bereikt via rondreizende kooplieden. Nijmeegse handelaren waren her en der in de Nederlanden actief en bezochten ook het Duitse stroomgebied van de Rijn. Onder de Nijmeegse verdachten bevond zich een betrekkelijk hoog aantal kooplieden, wijnhandelaren en schippers, in totaal ongeveer 25. Tezamen met de verdachte Claesmeesters en raadsleden, die vermoedelijk ook handelscontacten met streken buiten Nijmegen onderhielden, komt deze groep op een kleine veertig mensen. Dat wil zeggen: ruim 20% van alle mannelijke verdachten en bijna 40% van de verdachten van wie het beroep bekend is.

Ook vreemde kooplieden kunnen nieuwe ideeën de stad hebben ingebracht. Daarover zijn niet veel gegevens gevonden, maar in juli 1566 maande de stadhouder Nijmegen op te treden tegen predikaties die dagelijks zouden plaatsvinden in de Ridderstraat, ten huize van een uit Antwerpen afkomstige koopman.[33] Misschien betreft dit de wijnkoopman en Claesmeester Claes Vermoelen, wiens bijnaam 'Claes in Antwerpen' was. Hij werd in 1566 als Claesmeester afgezet en gold algemeen als een aanhanger van de predikant. De koopman nam deel aan de geuzenvergadering en vertegenwoordigde de nieuwe religie tijdens de onderhandelingen in oktober 1566.

Er zijn geen aanwijzingen dat nieuwe geloofsideeën zich hebben verspreid via specifieke ambachten of werkplaatsen. Wel valt op dat twaalf verdachten werkzaam waren als snijder of wever; zonder uitzondering ontvluchtten zij Nijmegen. De helft van hen sloot zich vervolgens aan bij de geuzenlegers. Maar van deze twaalf kwamen er slechts vier in opspraak wegens godsdienstige activiteiten in 1566. Van zeven verdachte snijders/wevers is het vermogen bekend; in vijf gevallen gaat het om arme en minvermogende lieden, terwijl twee mensen tot de 'middenklasse' behoorden. Er kwamen acht schoenmakers in opspraak. Op één uitzondering na, bleken ook zij uit Nijmegen vertrokken. Van de schoenmakers werden er vijf beschuldigd wegens godsdienstige activiteiten in 1566. De lijst van verdachten telt voorts vijf bakkers, van wie er drie de stad verlieten. Ook beschuldigde de commissaris vijf brouwers, die allen Nijmegen ontvluchtten of verlieten. Zij werden zonder uitzondering gedagvaard en veroordeeld, maar slechts twee van hen hadden zich schuldig gemaakt aan heterodoxe handelingen. Wat opvalt is de betrekkelijk gunstige vermogenspositie van deze verdachte brouwers: één van hen was arm, maar de overigen bleken tot de categorie 'middenklasse' of 'rijk' te behoren.

Er zijn evenmin aanwijzingen voor een verspreiding van nieuwe godsdiensti-

ge opvattingen in specifieke stadswijken of via een geloofsgemeenschap rond een geestelijke, kerk of kapel. Informatie over een eventuele rol van bepaalde sociaal-culturele kringen zoals broederschappen of rederijkerskamers ontbreekt. De bronnen bieden evenmin houvast voor een mogelijk onderscheid tussen een culturele elite enerzijds en een volkscultuur anderzijds. Er is nauwelijks informatie over de culturele achtergronden van de verdachten. De overzichten van de geregistreerde en geconfisqueerde goederen bieden zeer weinig gegevens over bijvoorbeeld boeken en kunst. Conclusies trekken over de leef- en denkwereld van de verdachten is derhalve ondoenlijk.

Wel bevonden zich onder de goederen van de verdachten opvallend vaak afbeeldingen van heiligen.[34] Dat is bijvoorbeeld het geval bij de raadsleden Sweer van Ringenberg, Dirk van Heteren en Maarten van Andelst: allen verdachten die volgens de commissaris tot de nieuwe religie behoorden. Onder de bezittingen van het raadslid Willem Steenbergen, die volgens de commissaris een aanhanger van de predikant was, werd een 'crucifix myt enen Jhesus in een kestynn' aangetroffen.[35] De rijke koopman-gedeputeerde Gerrit Gayman, die in 1566 opdracht gaf in Heidelberg een predikant voor Nijmegen te werven, bleek te beschikken over diverse heiligenafbeeldingen. Datzelfde was het geval bij de brouwer Dirck Berntsz en Jacob van Sinsich, die allebei een actieve rol hadden gespeeld tijdens het in de stad brengen van de predikant. Zoals al vermeld, bleek ook Elizabeth, weduwe van Peter Comans en drijvende kracht achter een groepje vrouwen dat regelmatig godsdienstige zaken besprak, over diverse afbeeldingen van heiligen te beschikken. In geen van deze gevallen is duidelijk om welke heiligen het ging.

5
Politiek-bestuurlijke achtergronden

Aangezien de namen bekend zijn van de leden van de Nijmeegse Raad, de meesters van het Sinter Claesgilde, de meesters van de ambten en broederschappen, de 32 gedeputeerden en de hopmannen, kan worden nagegaan in welke mate de verschillende politiek-bestuurlijke geledingen een rol speelden in de onlusten. Over de meesters van de ambten en broederschappen kan ik kort zijn: zij traden in de jaren 1566-1567 op als tegenspelers van de Raad en de meesters van het Sinter Claesgilde. De commissaris plaatste weliswaar enkele individuele meesters op zijn lijst van verdachten, maar de vier meesters van de grote ambten, die als woordvoerder van de gemeente optraden, ontbreken. Datzelfde kan worden gezegd over de Nijmeegse hoplieden, de aanvoerders van de stedelijke militie. Alleen hopman Willem van de Grint gold als verdacht, omdat hij het beeld van de heilige Catharina van het gelijknamige klooster zou hebben verwijderd. Tegen Claesmeesters, leden van de 32 gedeputeerden en vooral tegen diverse leden van de Nijmeegse Raad verzamelde de commissaris daarentegen volop belastende feiten.

Onder de Nijmeegse verdachten bevonden zich negen leden van de Nijmeegse Raad. Ofschoon de Raad formeel uit 24 leden kon bestaan, namen in de praktijk slechts ruim twaalf leden deel aan het bestuurswerk en aan de stedelijke rechtspraak.[36] De conclusie is dan ook dat het Nijmeegse stadsbestuur in de ogen van de commissaris ernstig 'besmet' was. Van de negen verdachte raadsleden zouden er zes uiteindelijk door de Raad van Beroerten worden veroordeeld.

Een nadere analyse van de beschuldigingen brengt het volgende aan het licht. De vijf raadsleden die al in 1566 door de gemeente werden afgezet, Dirk van Heteren, Willem van Heukelom, Willem Prick, Sweer van Ringenberg en Willem Steenbergen, blijken inderdaad gesympathiseerd te hebben met de nieuwe religie. Volgens de Nijmeegse getuigen uit 1568 hadden deze raadsleden predikaties gevolgd of stonden zij zelfs algemeen bekend als aanhangers van de predikant. Willem Prick werd al omstreeks 1550 verdacht van 'ketterij'. Willem Steenbergen, Willem van Heukelom en Sweer van Ringenberg onderhielden in 1566 contacten met de predikant, maar alleen Willem van Heukelom vervulde een actieve rol bij de diensten.

Op het moment van de getuigenverhoren waren de vijf raadsleden al meer dan anderhalf jaar de stad uit, omdat zij weigerden de eed van gehoorzaamheid af te leggen aan het nieuwe stadsbestuur. Vanzelfsprekend wisten de getuigen zich vooral de namen van de voorname Nijmegenaren te herinneren. Het is goed mogelijk dat het geheugen van de getuigen is gekleurd door latere ontwikkelingen. Bovendien hadden diverse getuigen er belang bij om zoveel mogelijk de schuld van de onlusten te leggen bij de intussen afgezette en uitgeweken stadsbestuurders van destijds. Daar staat tegenover, dat het aantal aanwijzingen over hun belangstelling voor de nieuwe religie erg groot is, zodat we mogen aannemen dat deze raadsleden zeker open hebben gestaan voor nieuwe geloofsideeën en opvattingen.

De commissaris verweet hun echter nog meer. Natuurlijk beschuldigde hij deze stadsbestuurders van een veel te lankmoedige houding ten opzichte van de predikant en zijn predikaties. Maar met name het akkoord van eind augustus werd hun zwaar aangerekend. Ten gevolge van dat akkoord genoten de aanhangers van de predikant min of meer godsdienstvrijheid en dit 'kwade exempel' werd weldra in het Gelderse Overkwartier en op de Veluwe nagevolgd. Na hun afzetting waren vier van de vijf ontslagen raadsleden betrokken bij de geuzenvergadering. Onder hen vallen vooral Willem van Heukelom, Willem Prick en Sweer van Ringenberg op, die vervolgens namens de deelnemers van de geuzenvergadering met de Nijmeegse Raad onderhandelden. De vijf raadsleden weigerden zonder uitzondering de eed van gehoorzaamheid aan het nieuwe stadsbestuur; dat is niet verwonderlijk, omdat zij de rechtsgeldigheid van hun ontslag en dus de legitimiteit van het nieuwe stadsbestuur bestreden. Zij werden daarop verbannen, vertrokken uit Nijmegen en werden ruim twee jaar later bij verstek veroordeeld door de Raad van Beroerten.

In december 1567, kort nadat de commissarissen zich in de stad Nijmegen hadden aangediend, waren opnieuw vijf raadsleden afgezet: Maarten van Andelst, Henrick van Beinhem, Werner van Lennep, Johan Scharrenborch en Johan Touman. Over Werner van Lennep wist de commissaris geen belastbare feiten te verzamelen; hij werd dan ook na enige tijd weer in zijn functie hersteld.[37] Tegen de vier overige afgezette raadsleden bestonden wél bezwaren. Ook in dit geval werd hun rol bij het akkoord vermeld; ook deze raadsleden werden beschuldigd van een te toegeeflijke houding ten opzichte van de predikant. Bovendien zouden zij persoonlijk aanhangers van de predikant zijn geweest, maar in het geval van Johan Scharrenborg en Johan Touman werd deze beschuldiging nauwelijks door feiten gestaafd. Dat kan niet worden gezegd van Hendrick van Beinhem en Maarten van Andelst, die beiden al eerder blijk hadden gegeven van hun belangstelling voor reformatorische denkbeelden.[38] Maarten van Andelst ontvluchtte Nijmegen nog voordat hij door de Raad van Beroerten werd veroordeeld. Het is bekend dat hij uitweek naar Kleefs gebied, maar verder verdween deze kleurrijke Nijmeegse stadsbestuurder uit het zicht.

De vijf Claesmeesters die in 1566 door de gemeente werden afgezet, stonden allen open voor nieuwe religieuze denkbeelden: Peter Jeern, Jan Meusz, Gerrit Noet, Gysbert Spruit en Claes Vermoelen komen uit de informaties naar voren als aanhangers van de predikant. Zoals eerder beschreven,[39] waren de meesters van het Sinter Claesgilde meer en meer deel gaan uitmaken van de gevestigde politieke orde. Zij traden in de loop van de zestiende eeuw steeds duidelijker op als medebestuurders van de stad. De commissaris sprak de Claesmeesters dan ook aan op hun verantwoordelijkheid voor het stadsbestuur en concludeerde dat zij te laks waren opgetreden tegenover de predikant. Uiteraard liet de commissaris hun medewerking aan het gewraakte akkoord niet onvermeld. De rol van de wijnkooplieden Gysbert Spruit en Claes Vermoelen is opvallend. Zij onderhielden persoonlijke contacten met de predikant, terwijl van Gysbert Spruit ook nog werd gemeld dat hij de predikant gewapend zou hebben begeleid. Claes Vermoelen deed, nadat hij als Claesmeester was afgezet, in politiek opzicht nog van zich spreken. Hij nam deel aan de geuzenvergadering en trad vervolgens op als onderhandelaar met het nieuwe stadsbestuur. Opvallend is dat geen van de afgezette Claesmeesters door de Raad van Beroerten werd veroordeeld: ofschoon drie van hen tijdens de afronding van het onderzoek gevlucht bleken, ontsprongen zij allen om onduidelijke redenen de dans.

De commissaris plaatste bijna de helft van de 32 gedeputeerden op de lijst van verdachten: veertien om precies te zijn. Tegen de meesten van hen bestonden bezwaren van godsdienstige aard, zoals het bijwonen van predikaties, contacten met de predikant en een actieve rol tijdens de diensten. Vier gedeputeerden waren bij de onlusten gewapend gezien. Toen de commissaris in augustus 1568 zijn onderzoek afsloot, bleken vier gedeputeerden de stad te zijn ontvlucht. Zij wer-

den zonder uitzondering gedagvaard en uiteindelijk bij verstek veroordeeld door de Raad van Beroerten.

Onder de verdachte gedeputeerden vallen twee personen met name op. De eerste is Peter van Gendt, die ik al enkele malen vermeldde als actieve ondersteuner van de predikant. Ook voor de ander, Anthonis van Bockhorst, was een opzienbarende rol weggelegd. Hij woonde in een huis aan de Lage Markt, naast de Sint-Antonispoort. Deze gedeputeerde gaf blijk van sympathie voor de nieuwe religie, behoorde tot de groep burgers die de predikant binnen de stad bracht, begeleidde hem en collecteerde tijdens de diensten. Tijdens de onlusten van september 1566 was hij gewapend. Anthonis van Bockhorst nam deel aan de geuzenvergadering en weigerde kort daarna de eed van gehoorzaamheid. Hij vluchtte naar Huissen en werd nadien door de Raad van Beroerten veroordeeld. Uit de inventarisatie van zijn eigendommen valt op te maken dat hij een vermogend man moet zijn geweest.

De geuzenvergadering behoeft een nadere analyse. Deze bijeenkomst wordt ook wel omschreven als een treffen van burgers van de 'nieuwe religie'. Uit de beschrijving van gebeurtenissen rondom deze vergadering, in hoofdstuk 9, kwam al naar voren dat de gesprekken vooral over stedelijk-politieke aangelegenheden moeten zijn gegaan. Van 27 mensen is bekend dat zij aan de geuzenvergadering zouden hebben deelgenomen.

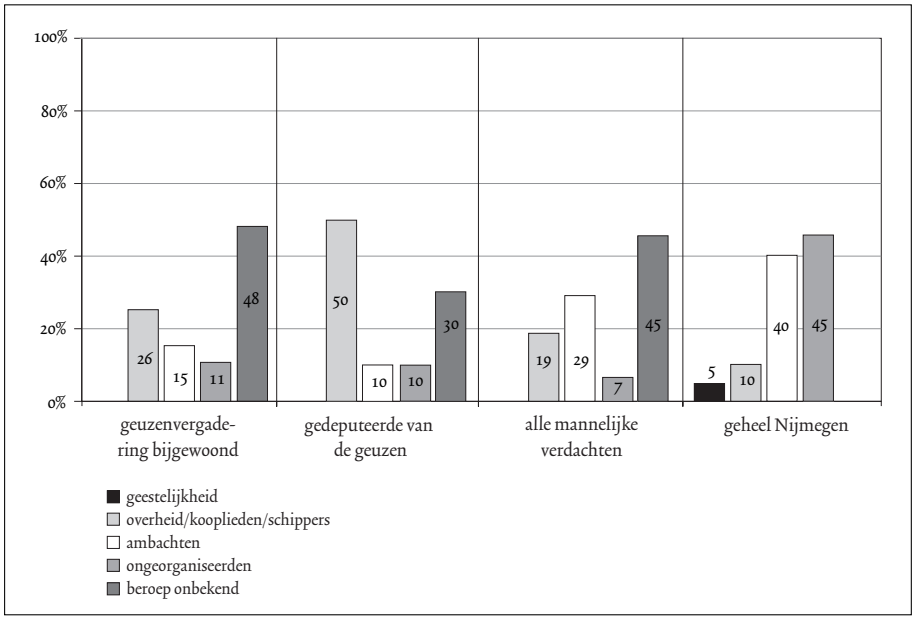

Grafiek 12.8: Verdeling deelnemers aan de Nijmeegse 'geuzenvergadering', naar beroep

Grafiek 12.8 (tabel 12.11, p. 419) geeft hun beroepsachtergrond weer. Ondanks het grote aantal onbekenden, valt de aanwezigheid op van gewezen raadsleden en van wijnhandelaren (26%). Van elf deelnemers is bekend dat zij namens de vergadering als 'gedeputeerde' optraden voor overleg met het stadsbestuur. In deze groep ligt opnieuw de nadruk op voormalige vertegenwoordigers van de overheid en wijnhandelaren. Het is niet verwonderlijk dat onder de deelnemers aan de geuzenvergadering en ook onder de 'gedeputeerden' het aantal 'rijken' hoog is (grafiek 12.9; tabel 12.12, p. 419).

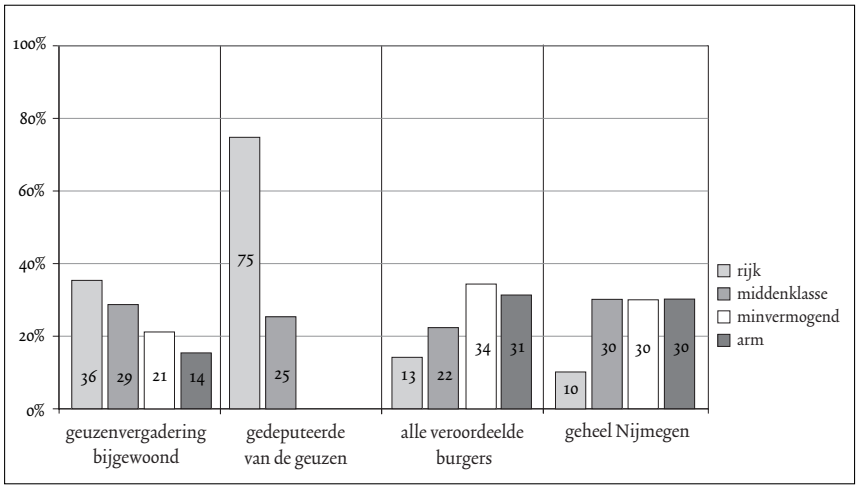

Grafiek 12.9: Verdeling deelnemers aan de Nijmeegse 'geuzenvergadering', naar vermogen

Vermeldenswaard is dat zich onder de deelnemers aan de geuzenvergadering van oktober 1566 zeven burgers bevonden die eerder dat jaar tot de 32 gedeputeerden behoorden, het adviesorgaan dat in tijden van nood door het stadsbestuur werd bijeengeroepen. De 32 gedeputeerden werden in augustus 1566 door het stadsbestuur geraadpleegd, maar zij speelden na de onlusten van september geen rol meer. Het lijkt erop dat deze voormalige gedeputeerden hun vertegenwoordigende rol informeel hebben willen voortzetten. Misschien maakten zij op deze wijze bezwaar tegen het feit dat het nieuwe stadsbestuur de 32 gedeputeerden niet meer raadpleegde, ofschoon daar in verband met de onlusten van september en oktober alle aanleiding voor was. Vier voormalige gedeputeerden traden in oktober op als 'gedeputeerde' van de geuzenvergadering.

Zo lijkt de geuzenvergadering vooral een politieke bijeenkomst, een treffen van gewezen raadsleden en voormalige gedeputeerden te zijn geweest. Ook de onderhandelingen met de Raad hadden een politiek karakter. Toch werden achttien van de 27 deelnemers aan de geuzenvergadering tevens beschuldigd van godsdienstige activiteiten in 1566. Van deze achttien deelnemers werden er vier

alleen beschuldigd van het bijwonen van de predikaties c.q. het aanhangen van de predikant en het nieuwe geloof, maar de overige veertien onderhielden contacten met de predikant, speelden een actieve rol bij de diensten en waren betrokken bij het binnenvoeren van de predikant. Elf deelnemers voerden namens de vergadering overleg met het stadsbestuur ('gedeputeerden van de geuzen'); van hen waren er acht ook beschuldigd vanwege hun godsdienstige activiteiten in 1566. Enkelen vervulden zelfs een vooraanstaande rol in de geloofsgemeenschap rond de predikant.

Deze gegevens doen vermoeden dat de bijeenkomst, behalve een politieke achtergrond, zeker ook een godsdienstige inspiratie had. De geuzenvergadering was kennelijk een bijeenkomst van inwoners die zowel in lokaal-politiek als in godsdienstig opzicht ontevreden waren. Maar we kunnen het ook positiever formuleren: in de geuzenvergadering kwamen mensen bijeen die voor zichzelf een rol opeisten, zowel voor het stadsbestuur als in geloofszaken. Politieke en godsdienstige aspiraties gingen hier hand in hand.

6
Vergelijking met andere onderzoeksresultaten

Hoe verhouden deze Nijmeegse onderzoeksresultaten zich tot die van andere plaatsen en regio's in de Nederlanden? We beschikken intussen over diverse studies waarin aandacht wordt besteed aan de maatschappelijke achtergronden van de deelnemers aan de Beeldenstorm. De auteurs van deze studies hanteren echter verschillende begrippen voor het beschrijven van die achtergronden. Voor het geïndustrialiseerde Zuiden komen wij omschrijvingen tegen als kooplui-ondernemers, welgestelde middenstand, kleine burgerij en arbeiders,[40] en ook wel typeringen als pre-proletariërs, gedeklasseerde middenstanders en welgestelde bourgeoisie.[41] Elders is sprake van zeer kapitaalkrachtige en gegoede burgerij, gegoede ambachtslieden en lagere middenstand,[42] en van allerrijksten, gefortuneerden, welstellenden, lager- en niet-getaxeerden.[43] In studies over steden in het territorium van het huidige Nederland komen we indelingen tegen als gegoed, middenklasse en laagste klasse,[44] en ook wel kapitaalkrachtigen, welgestelden en middenklasse.[45]

De wijze van omschrijven is derhalve niet eenduidig, wat het maken van vergelijkingen en algemene conclusies bemoeilijkt. Datzelfde kan worden gezegd over de begrippen waarmee de geloofsachtergrond van de betrokkenen wordt aangeduid. Soms worden hiervoor algemene begrippen gebruikt, zoals protestant en hervormd;[46] in andere gevallen spreken historici expliciet van calvinisme, ja zelfs van rechtgelovige calvinisten[47] of van gereformeerden.[48]

Ondanks de diversiteit aan omschrijvingen en typeringen komt uit de verschillende onderzoeken een algemeen beeld naar voren, dat in grote lijnen als volgt kan

worden beschreven. In het jaar van de Beeldenstorm bleek in alle lagen van de maatschappij belangstelling voor nieuwe geloofsideeën te bestaan. Het kwam voor dat de betrokkenen een goede afspiegeling waren van de bestaande maatschappelijke verhoudingen, zoals in het agrarische gebied rondom Gent en in de steden Amsterdam, Culemborg en Breda.[49] Een enkele keer lag de nadruk op de lagere klassen, zoals in de enigszins geïndustrialiseerde Streek van Belle in West-Vlaanderen en in Axel.[50] In onder meer de steden Hulst, Hasselt en Roermond lijkt het accent te liggen bij de middenklassen,[51] terwijl bijvoorbeeld in Gent, Edingen en Eeklo de midden- en hogere klassen wat meer op de voorgrond traden.[52] In Antwerpen bleken vooral de hogere klassen open te staan voor nieuwe geloofsideeën.[53]

De onderzoeksresultaten voor Nijmegen passen in dit algemene beeld. Ook in deze stad bestond in alle lagen van de bevolking belangstelling voor de nieuwe religie, of we nu letten op beroep of op vermogen. De hoogste klasse, van rijke overheidsfunctionarissen, kooplieden en schippers is echter oververtegenwoordigd, zeker bij de godsdienstige activiteiten in 1566. De kern van de jonge geloofsgemeenschap rondom de predikant bestond in Nijmegen vooral uit de midden- en hoogste klasse.

Ook over stormers en soldaten in de geuzenlegers bestaat een redelijk duidelijk beeld in de literatuur: het gaat meestal om arme, ongeschoolde, werkloze en jonge mannen.[54] Maar in een enkel geval ligt onder de stormers een accent op de middenstand.[55] De Nijmeegse onderzoeksresultaten sluiten ook hierop aan: het waren in deze stad vooral jonge, arme en minvermogende ambachtslieden en ongeorganiseerden die dienst namen in de geuzenlegers. Onder de Nijmeegse stormers waren, behalve een paar jonge vandalen, enkele actieve aanhangers van de predikant, afkomstig uit de middenklasse.

NABESCHOUWING

Historici zijn nogal eensgezind over de oorzaken van de Beeldenstorm: de onlusten ontstonden door een samenspel van uiteenlopende factoren van sociaal-economische, godsdienstige en politieke aard. Deze omstandigheden verschilden van plaats tot plaats, waardoor de onlusten overal een min of meer eigen karakter en kleur hadden. Soms speelde de schrijnende sociaal-economische situatie een hoofdrol, dan weer bepaalde het felle, goedgeorganiseerde calvinisme het verloop van de gebeurtenissen. Op andere plaatsen bleken plaatselijke politieke verhoudingen van grote betekenis. In deze nabeschouwing passeren de specifiek Nijmeegse omstandigheden nog eens kort de revue. Welke factoren bleken in deze Gelderse stad doorslaggevend bij het uitbreken van de onlusten in 1566? Of anders gezegd: wat is de eigen 'kleur' van de Nijmeegse gebeurtenissen? Moeten we hier spreken van een sociaal-economisch oproer, betrof het in de eerste plaats een godsdienstige beweging of waren de Nijmeegse gebeurtenissen vooral een politieke kwestie?

Het lijdt geen twijfel dat de sociaal-economische situatie in de Nederlanden aan de vooravond van de onlusten zeer ongunstig was: een stagnerende en krimpende economie, waarvan vooral de nijverheid te lijden had, gepaard gaande met werkloosheid en armoede.[1] Ongunstige weersomstandigheden, misoogsten, handelsstagnaties, prijsstijgingen en hongersnood versterkten de crisis in de jaren 1565-1566 overal in de Nederlanden. Ook Nijmegen werd in die periode getroffen door een teruggang in de economie en voedselschaarste. Gedurende de jaren zestig was het aantal armlastigen in de stad zeer hoog: naar schatting moet 60% van de Nijmeegse bevolking minvermogend of arm worden genoemd.

Kreeg de predikant met name steun van mensen die waren getroffen door de sociale en economische malaise? De meesters van de ambten waren van oordeel, dat vooral het 'gemene volk' belangstelling had voor de predikaties. In 1568 verklaarde een getuige dat er tijdens de diensten van de predikant werd gecollecteerd ten behoeve van de armen.[2] Maar uit analyse van de achtergronden van de betrokkenen blijkt, dat zij een getrouwe afspiegeling waren van de gehele Nijmeegse samenleving. Het is dan ook niet zo dat vooral de armste klassen bij de onlusten waren betrokken. Wel valt op dat arme ambachtslieden en ongeorganiseerden zich aansloten bij geuzenlegers. Ongetwijfeld speelde armoede hierbij een rol. De minvermogende mutsenbreier Zacharias, die in mei 1568 als verdachte werd verhoord, verklaarde onomwonden dat hij wegens 'quade neringhe' uit Nijmegen was vertrokken en zich vervolgens door de geuzen had laten ronselen.[3] Ook de uit Nijmegen gevluchte armlastige Willem van Cloppenburg gaf in april 1568 in een brief aan een Nijmeegse burgemeester te kennen, dat hij onder Brederode had

gediend om aan inkomsten te komen: 'Soe heb ick gedacht des Heren gelt waer beter tho verteren als meynes eygen gelts. Ick versye my dat geen lansknecht eyn lansknecht wart om eynes Heren wylle.'[4] Ook valt op dat onder degenen die Nijmegen ontvluchtten veel arme en minvermogende snijders en wevers waren. Zij hadden ongetwijfeld te lijden onder de slechte economische omstandigheden en waren nauwelijks betrokken bij godsdienstige activiteiten rond de predikant.

We kunnen echter beslist niet spreken van een opstand van een hongerend proletariaat. Er zijn geen aanwijzingen voor plunderingen tijdens de onlusten, zoals in Leiden en in Gent.[5] De Nijmeegse bronnen zwijgen over diefstal van voedsel of brandstof. We vernemen niets over hamsterwoede of graanspeculaties. In Nijmegen was ook geen sprake van rondzwervende werkloze mensen. We treffen hier geen revolutionaire 'arbeidersklasse' aan met een zeker klassenbewustzijn die door honger werd aangezet tot gerichte acties tegen de 'bezittende klasse', dan wel in de richting van kerkelijke goederen.

Onder de verdachten zijn opvallend veel kooplieden, schippers en wijnhandelaren. Gevraagd naar de geestverwanten van de predikant, wisten getuigen zich achteraf de namen van deze vooraanstaande Nijmeegse burgers te herinneren. In werkelijkheid zal hun aandeel iets bescheidener zijn geweest. Deze inwoners waren beslist niet armlastig, maar ook zij hadden te lijden onder de economische crisis. Er is wel betoogd dat de economische malaise de ongenoegens in deze kringen aanwakkerde, omdat het juist voor hen een nogal plotseling en onverwacht einde betekende van een voorspoedige periode met groeiende welvaart.[6] Het is echter onzeker of zich in Nijmegen in de jaren voor de onlusten een duidelijke welvaartsgroei heeft voorgedaan waarvan vooral deze kooplieden, handelaren en schippers konden profiteren. Bovendien rijst de vraag of teleurstelling over economische vooruitzichten rechtstreeks leidt tot opstandigheid of ontvankelijkheid voor nieuwe godsdienstige inzichten.

Waarschijnlijk kan wel worden gesproken van een indirecte invloed van de sociaal-economische omstandigheden.[7] In de loop van de zestiende eeuw groeide in de Nederlanden de welvaart van vooral de stedelijke middenklasse. Deze ontwikkeling ging hand in hand met een verbetering in scholing en opleiding. Zo ontstond een welvarende, geschoolde en zelfbewuste stedelijke bovenlaag, die kritisch stond tegenover de gevestigde politieke en godsdienstige orde. Deze ontwikkeling heeft zich in beperkte mate ook in de stad Nijmegen voorgedaan, waar onderwijs en boekdrukkunst relatief bloeiden. Rijke en vermoedelijk goedopgeleide schippers, wijnhandelaren, kooplieden en overheidsfunctionarissen traden inderdaad een enkele keer op de voorgrond tijdens de onlusten.

Al met al is de conclusie gerechtvaardigd dat de economische situatie hooguit indirect van invloed was op het uitbreken van de onlusten in Nijmegen. De betrokkenen bij deze onlusten werden vermoedelijk niet in de eerste plaats gedreven door honger en armoede of door frustraties over een plotseling einde van een spectaculaire welvaartsgroei. Evenmin hingen de onlusten direct samen met een

geëmancipeerde, kritische en geschoolde levensinstelling. De stad Nijmegen verschilde in deze opzichten duidelijk van de grote handels- en nijverheidssteden en het geïndustrialiseerde platteland van Vlaanderen en Brabant, waar de onlusten veel heviger en massaler waren.

De in Nijmegen heersende nood heeft niettemin het klimaat beïnvloed waarin de onlusten konden uitbreken. De welvaartsbedreiging heeft ongetwijfeld gevoelens van onzekerheid aangewakkerd. Mogelijk werden duurte en natuurrampen gezien als onheilspellende voortekenen. De angsten, teleurstellingen en twijfels richtten zich echter niet specifiek op kerken of kloosters, noch op de bezittingen van rijken. Het verzet vanuit de bevolking trof nauwelijks de gevestigde kerkelijke en bestuurlijke autoriteiten, maar vooral de predikant en zijn aanhangers. Tijdens de relletjes van september 1566 was de volkswoede gericht tegen de predikant, die als een onruststoker werd gezien. Helaas zijn er geen gegevens beschikbaar over de maatschappelijke achtergronden van degenen die in september 1566 de predikant en zijn aanhangers letterlijk de stad uitjoegen.

Het is duidelijk dat door de verslechterende maatschappelijke omstandigheden allerlei ongenoegens gemakkelijk naar buiten traden, maar de onvrede was niet per se tegen de bestaande politieke en godsdienstige situatie gericht.[8] In Nijmegen betrof het protest degenen die juist als verstoorders van de godsdienstige en maatschappelijke orde werden beschouwd. Kortom, de economische situatie speelde een complexe rol bij het uitbreken van de onlusten, maar van een rechtstreeks oorzakelijk verband is geen sprake.

Het godsdienstige element is tijdens de Nijmeegse onlusten van 1566 zeer nadrukkelijk aanwezig. Zoals in alle grote Nederlandse steden, traden vanaf de jaren twintig ook in Nijmegen verschuivingen in de religieuze beleving op en groeide de belangstelling voor nieuwe godsdienstige opvattingen. Voor het uitbreken van de onlusten bestond er geen lutherse gemeenschap en geen calvinistische gemeente. Het Nijmeegse religieuze landschap was pluriform, met uiteenlopende bewegingen en vloeiende grenzen, zowel binnen als buiten de gevestigde kerk. Toen in de loop van het voorjaar van 1566 op diverse plaatsen in de Nederlanden predikaties plaatsvonden, bleef het in Nijmegen en elders in Gelre nog opvallend rustig. Er was hier geen sprake van terugkerende ballingen die, gesterkt en gescherpt in hun religieuze overtuiging, thans geloofsvrijheid opeisten. In Gelre werd aanvankelijk alleen gepreekt op het grondgebied van enkele Gelderse kopstukken van het Compromis der Edelen, met name graaf Willem van den Bergh en Floris van Pallandt, graaf van Culemborg. Deze Gelderse adel speelde een opvallende rol bij het introduceren van de predikaties in het hertogdom.[9]

Pas vanaf 10 augustus vonden de eerste predikaties bij de stad Nijmegen plaats. De predikant, vermoedelijk van calvinistische signatuur, was niet vanuit de stad zelf aangetrokken, maar 'gestuurd door de Nederlandse Kerk'. Hij kreeg de interesse van een grote groep mensen, uit alle lagen van de bevolking. Deze belang-

stellenden kunnen niet allemaal zonder meer als 'calvinist' worden aangeduid. Het moet zijn gegaan om mensen met zeer uiteenlopende opvattingen en interesses; gelovigen van binnen en buiten de gevestigde kerk. Wegens de gezagscrisis en het machtsvacuüm in Brussel was er geen sprake meer van vervolgingen, zodat belangstellenden nu gemakkelijker kennis konden nemen van nieuwe ideeën, zonder dat onmiddellijk moest worden gevreesd voor repressies. Misschien was er onder hen ook een kleine, principiële groep van gelovigen met uitgesproken calvinistische opvattingen. Er was in ieder geval geen sprake van een 'harde kern' van teruggekeerde calvinistische ballingen of van lidmaten, ouderlingen, diakenen of deelnemers aan het Avondmaal. De predikant kon niet terugvallen op een ter plaatse al bestaande calvinistische organisatie, zoals in de steden van de Franstalige zuidelijke gewesten en van Brabant, Vlaanderen en Zeeland.[10] Wel manifesteerde zich een kleine groep van ruim tien actieve aanhangers van de predikant, afkomstig uit de hogere lagen van de samenleving. Zij behoorden tot de kern van de sympathisanten van de predikant en maakten een begin met de vorming van een gemeente.

De Nijmeegse beeldenstorm van september 1566, waarbij diverse beelden werden vernield, was niet geregisseerd door een calvinistische gemeenschap, maar vond min of meer spontaan plaats nadat enkele jongens uit baldadigheid en vandalisme vernielingen hadden aangericht aan het hekwerk rond de Stevenskerk. Enkele stormers waren echter actieve leden in de nieuwe geloofsgemeenschap rondom de predikant; waarschijnlijk hadden zij religieuze motieven voor het vernielen van beelden.

In de loop van de maand oktober manifesteerde zich een beweging die in de bronnen met 'de nieuwe religie' wordt aangeduid. Vertegenwoordigers van deze beweging pleitten voor de terugkomst van de predikant en voor het herstel van de geloofsvrijheid. Velen ervan hadden in de maanden augustus en september al blijk gegeven van hun belangstelling voor de predikant en hadden vaak een actieve rol in de geloofsgemeenschap vervuld. Meer en meer trad nu echter een politiek element op de voorgrond. De onderhandelaars namens de nieuwe religie waren veelal afkomstig uit kringen van de ontslagen raadsleden en gedeputeerden. Het belangrijkste thema bij de onderhandelingen was niet de terugkomst van de predikant of het herstel van de geloofsvrijheid, maar het ongedaan maken van het ontslag van raadsleden.

Hoe belangrijk ook het politieke element is geweest, de aanleiding van de onrust was van godsdienstige aard: de komst van de predikant gaf de aanzet tot het uitbreken van de onlusten. Ook de tegenactie in september 1566, toen de predikant de stad werd uitgezet, was zeker religieus geïnspireerd. Deze tegenactie lijkt bij eerste oogopslag opmerkelijk. Historici hebben zich erover verbaasd dat katholieken zich tijdens de onlusten op veel plaatsen in de Nederlanden zo weinig hebben geweerd; zelfs kleine groepen stormers konden vaak ongestoord hun gang gaan.[11]

In Gelre werd echter op veel plaatsen actief opgetreden tegen predikaties en vernielingen, zowel door burgers als door lokale autoriteiten. Al in mei 1566 richtten Culemborgse katholieken een verzoekschrift tot graaf Floris van Pallandt, waarin zij hem verzochten de predikaties tegen te gaan. Toen de graaf hierop niet inging, werden Culemborgse protestanten openlijk door hun katholieke stadsgenoten bespot.[12] Veel Gelderse lokale autoriteiten namen in het najaar van 1566 geen afwachtende houding in. Stadsbesturen lieten de stadhouder weten de predikaties niet te zullen tolereren en dat zij hard zouden optreden tegen eventuele kerkschenders.[13] Toen in oktober te Zaltbommel en Roermond burgers gewapend tegenover elkaar kwamen te staan, probeerden de betreffende stadsbesturen met 'akkoorden' verdere gewelddadigheden te voorkomen.[14] Verontruste Zaltbommelse burgers verzamelden zich op de Markt en dwongen ambtman Albrecht de Ruyter in actie te komen tegen de predikant. De schout van Roermond bracht een groep burgers op de been om de plaatselijke kerkschenders aan te pakken. In Venlo probeerde de magistraat in het najaar van 1566 bij diverse gelegenheden kerkvernielingen te voorkomen.[15] Inwoners van de dorpen Zijderveld en Everdingen brachten in september 1566 altaarkleden en misgewaden in veiligheid, toen vanuit Culemborg een groep stormers naderde. In Doornspijk wisten omstreeks diezelfde tijd verontruste inwoners te verhinderen dat Elburgse stormers vernielingen zouden aanrichtten. Diverse Harderwijkse magistraatsleden traden in september metterdaad op tegen de beeldvernielingen bij de Grote Kerk. De plaatselijke minderbroeders en kerkmeesters namen het initiatief om beelden en kerkschatten uit voorzorg te verwijderen.

Het lijkt erop dat Gelderse ingezetenen en autoriteiten zelfverzekerder en adequater reageerden op de vernielingen dan in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland het geval was. Het gaat niet om grote verschillen: ook in de oude Habsburgse gewesten traden op diverse plaatsen overheden en burgers op tegen de gewelddadigheden van de Beeldenstorm, zeker wanneer de stormers vreemdelingen 'van buiten' waren, maar we mogen toch spreken van een accentverschil. Dit verschil zou kunnen samenhangen met maatschappelijke verhoudingen. De sociaal-economische situatie in het 'feodale' en nog overwegend agrarische Gelre week af van die in de Habsburgse kerngewesten, die meer verstedelijkt waren en waar handel en industriële bedrijvigheid nadrukkelijk in opkomst waren. Een andere mogelijkheid is een verschil in geloofsbeleving. Trad men in sommige delen van Gelre misschien iets 'steviger' op tegen de predikanten, omdat het katholicisme hier een ander karakter had? Van een sterk georganiseerd, zelfverzekerd en bewust katholicisme naar Trents model was zeker nog geen sprake. De contrareformatie was nog maar nauwelijks doorgedrongen in Gelre, de besluiten van het Concilie van Trente waren amper bekendgemaakt – laat staan uitgevoerd – en de diocesane herindeling van 1559 was door de Gelderse Landdag met succes geblokkeerd. Het Gelderse katholicisme was beslist overwegend vóór-Trents van aard, met veel ruimte voor volksdevotie, heiligenverering en processies.

Het drieluik van de familie Kanis, met op het linker paneel Jacob Kanis en zijn zoon Peter; anoniem ca. 1530

De predikaties en onlusten bereikten Gelre pas in een relatief laat stadium. Toen in de loop van september ook in dit gewest beelden werden vernield, was in Gelre al lang en breed bekend welke gewelddadigheden intussen elders hadden plaatsgevonden. Op diverse plaatsen reageerde men daarom alert, in de overtuiging dat alleen door gericht optreden deze vernielingen en wanordelijkheden konden worden voorkomen. In Gelre werden de autoriteiten niet overrompeld door een onverwachte uitbarsting van geweld, zoals met name in Vlaanderen het geval was. Waren lokale autoriteiten in de Habsburgse kerngebieden in augustus soms verlamd en met stomheid geslagen,[16] in Gelre traden een maand later diverse stadsbesturen wél op. Dit optreden was niet overal succesvol, en soms moesten de plaatselijke autoriteiten eerst hiertoe worden aangespoord door de stadhouder of door verontruste burgers. Maar alom werd beseft dat het plaatselijke gezag de taak had wanordelijkheden te voorkomen of te bestrijden. Stadsbesturen en plaatselijke adel die deze taak verwaarloosden, werden nadrukkelijk hierop aangesproken en op hun verantwoordelijkheid gewezen, zowel door de stadhouder als door hun medeoverheden. Er was geen onduidelijkheid over deze overheidstaak. Ook in dit opzicht verschilde Gelre enigszins van het Habsburgse kerngebied. Toen in augustus, na het uitbreken van de Beeldenstorm, het centrale gezag ineengestort leek, stelden verscheidene stadsbesturen en landsheerlijke gezagsdragers in de oude Habsburgse gewesten zich passief op. Er waren aanvankelijk geen richtlijnen van de regering, die door haar verdeeldheid en machteloosheid de verwarring alleen nog maar verder in de hand werkte. Predikanten en stormers beweerden zelfs in opdracht van de regering of van de hogere adel en van het hof te handelen. Gelre was echter nog maar nauwelijks geïntegreerd in dit Habsburgse staatsverband. De verwarring en onduidelijkheid vanuit 'Brussel' hadden dan ook minder gevolgen voor dit gewest, waar lokale en gewestelijke autoriteiten zich in de regel maar weinig aan de centrale regering gelegen lieten liggen.

Deze laatste constatering geldt zeker voor de oude rijksstad Nijmegen, waar het stadsbestuur traditioneel zichzelf bij uitstek bevoegd achtte voor alle maatschappelijke kwesties in de stad, ook bij specifiek godsdienstige aangelegenheden. Als vanzelfsprekend trad ook de Nijmeegse overheid op om wanordelijkheden te voorkomen. Met voorzorgsmaatregelen en 'akkoorden' probeerde ook het Nijmeegse stadsbestuur vernielingen tegen te gaan. Daarin verschilde de stad niet van veel andere Gelderse steden, zij het dat met name het akkoord van eind augustus zeer radicaal van karakter was, omdat Nijmegen niet alleen de lieve vrede wilde bewaren, maar bewust ook het Habsburgse gezag onder druk probeerde te zetten.

In diverse Gelderse steden moeten tegenstanders van de predikant gewapend de straat zijn opgegaan, waarna plaatselijke overheden door middel van 'akkoorden' de rust probeerden te herstellen. In Nijmegen ging het verzet echter iets verder en werd de predikant metterdaad de stad uitgejaagd en werd het stadsbestuur gezuiverd. Was de verontwaardiging tegen de heiligenschennis in deze stad groter dan elders? Kende Nijmegen een actieve, strijdbare katholieke 'tegenpartij',

die in actie kwam om de aanhangers van de nieuwe religie een lesje te leren? We hebben gezien dat op 14 augustus op initiatief van enkele vooraanstaande Nijmeegse inwoners een eerste protestactie werd georganiseerd tegen de predikaties.[17] Eén van de leiders van deze actie was Derick Kanis (ca. 1518-1590/91), een neef van Petrus Canisius. Deze familierelatie doet vermoeden dat hij als een vertegenwoordiger van het nieuwe, Trentse katholicisme kan worden beschouwd. Kanis was kerkmeester van de Sint-Steven. Vermoedelijk kwam hij juist in actie om deze kerk voor vernielingen te behoeden. Enige weken later zou Kanis het initiatief nemen voor een burgerwacht die de Sint-Steven moest bewaken.[18] De andere initiatiefnemer van de Nijmeege protestactie was Hendrik van Gendt, de zetbaas van de stadhouder binnen Nijmegen, die zich ongetwijfeld vooral door politieke overwegingen liet leiden.

Het is opvallend dat de Nijmeegse geestelijkheid geen directe rol vervulde tijdens de onlusten. Alleen de prior van de dominicanen, Johan van Sint-Anthonis, ging de confrontatie met de predikant aan. Bij het onderzoek van de commissarissen werden diverse Nijmeegse geestelijken ondervraagd over de gebeurtenissen tijdens de Nijmeegse onlusten.[19] Zij bleken zeer goed op de hoogte, maar geen van hen meldde enige activiteit van Nijmeegse geestelijken. Ook de overige, zeer uitvoerige verhoren, waarbij ongeveer tachtig Nijmeegse inwoners door de commissarissen aan de tand werden gevoeld, bevatten geen enkele aanwijzing voor protesten van de Nijmeegse geestelijken. Voor jezuïeten was evenmin een rol weggelegd: in het jaar van de onlusten verbleven geen leden van de Sociéteit in Nijmegen.[20] We kunnen dan ook concluderen dat de geestelijkheid zich afzijdig heeft gehouden en niet direct betrokken was bij de acties tegen de predikant.

Indirect hebben Nijmeegse geestelijken wel invloed gehad. Het is opvallend dat in het jaar 1566 geen enkele geestelijke ontvankelijk bleek voor de nieuwe leer. Onder de vele aanhangers van de predikant waren geen priesters of kloosterlingen. Dit gegeven zou er op kunnen wijzen dat het Nijmeegse katholicisme in 1566 opvallend stevig in de schoenen stond. De kwaliteit van Nijmeegse kloosters en godshuizen was goed. Uit mijn onderzoek bleek dat er nauwelijks misstanden waren en dat er geen noemenswaardige bezwaren bestonden tegen de handel en wandel van Nijmeegse geestelijken.[21] De dominicanen en vooral het kapittel van de Sint-Stevenskerk maakten een goede indruk, mede dankzij de degelijke universitaire opleiding van diverse kanunniken.

Hierboven constateerde ik dat in de jaren voorafgaand aan de onlusten via diverse kloosters, en dankzij enkele vanuit Keulen opererende jezuïeten de contrareformatie enigszins binnen de stad doorwerkte, zonder dat gesproken mag worden van een grote invloed. Hierin onderscheidde Nijmegen zich van de overige Gelderse steden, waar de katholieke hervorming vermoedelijk nog niet werkzaam was. Mogelijk was in Nijmegen, met zijn voor Gelderse begrippen hoge onderwijspeil, al een begin gemaakt met systematisch catechismusonderricht, zodat er misschien wat meer kennis bestond over de officiële geloofsleer. Al vroeg

circuleerden katholieke catechismussen van de Keulse theoloog Johannes Gropper (1503-1559) en van Michael Helding (1506-1561), wijbisschop van Mainz, in de stad. Deze catechismussen werden weliswaar in Nijmegen gedrukt,[22] maar over de receptie hiervan in de stad tasten we in het duister. We mogen al met al zeker niet spreken van duidelijke sporen van een triomfantelijk, militant en op Trentse leest geschoeid katholicisme in het Nijmegen van het jaar van de Beeldenstorm, maar het is goed mogelijk dat dankzij het doorsijpelen van de eerste invloeden van de contrareformatie, Nijmeegse katholieken iets strijdbaarder reageerden dan elders in Gelre.

De directe aanleiding voor de Nijmeegse verzetsacties tegen de predikant was echter vooral gelegen in de vernieling en bespotting van enkele heiligenbeelden. Ofschoon ook in de contrareformatie de heiligenverering een bijzondere betekenis had, moeten we in dit verband eerder denken aan de traditionele volksreligiositeit, die nog altijd een belangrijke stroming binnen de gevestigde kerk was. De bespotting van Maria en de vernieling van de beelden van Christoffel en Antonius moeten veel traditionele gelovigen hebben gekrenkt. Maria had in het volksgeloof een zeer bijzondere betekenis, als Moeder Gods, Middelares en Voorspreekster. Kort na de Reductie van Nijmegen (1591), waarbij stadhouder Maurits de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst had verboden, besloot de Nijmeegse magistraat (op 21 mei 1591) dat men de volgende dag op de Markt 'het Marienbeelt mitt alle d'andere beelden (...) in slaghoirden stellen, jeder mitt eenen peckcransse verchieren ende openbaerl[ick] tenn aensien vann eenen iederen verbranden zal'.[23] De Mariaverering was ongetwijfeld ook in het Nijmegen van 1566 voor vele traditionele gelovigen een grote bron van steun en vertroosting. Datzelfde kan worden gezegd van Christoffel en Antonius, de in deze streken populaire volksheiligen die onder meer bescherming boden tegen de gevreesde pest, die in 1566 nog in Nijmegen woedde. We hebben gezien hoe Gelre en Nijmegen in de jaren voorafgaand aan de Beeldenstorm opvallend vaak werden getroffen door stormen en natuurrampen. In de volkscultuur bood Sint-Christoffel hiertegen bescherming. Ook bleek uit het onderzoek dat zich kort voor de Beeldenstorm een ingrijpende welvaartsvermindering en een toename van de armoede moeten hebben voorgedaan. Antonius werd vereerd als beschermer en helper van de armen. De tijdens de onlusten gepleegde heiligenschennis zal daarom zeker grote verontwaardiging hebben ongeroepen in brede lagen van de Nijmeegse bevolking.

Niet zozeer een beginnende contrareformatie, maar veeleer het traditionele volksgeloof biedt een mogelijke verklaring voor de opvallende Nijmeegse tegenactie. Er is nog een ander, specifiek voor de stad Nijmegen geldend aspect dat een rol moet hebben gespeeld bij het verdrijven van de predikant en diens aanhangers. Ondanks de officiële bewaking van de Sint-Steven, ingesteld door het Nijmeegse stadsbestuur, nam kerkmeester Kanis het initiatief voor een burgerwacht die de kerk moest beschermen. Uit dit optreden van de kerkmeester spreekt wantrouwen tegen de eigen stedelijke overheid. De magistraat gedoogde de predikaties in de stad

en maakte van de situatie gebruik om het landsheerlijke gezag onder druk te zetten, omwille van politiek-staatkundige concessies met betrekking tot de Gelderse bestuurlijke organisatie. Deze politiek maakte het stadsbestuur in veler ogen verdacht. Ofschoon slechts enkele leden van de Nijmeegse Raad bekend stonden als uitgesproken aanhanger van de predikant, moet bij vele inwoners het gevoel zijn ontstaan dat handhaving van vrede en rust bij dit stadsbestuur niet meer in goede handen was. In hun opinie vormde uitgerekend het stadsbestuur een gevaar voor de eenheid binnen Nijmegen, wat zeer verontrustend moet zijn geweest; de stad diende immers traditioneel een eenheid te vormen, een gemeenschap die bestond uit één lichaam, ook tegenover God. Dit besef heeft vooral in Rijkssteden geleefd, waar de stedelijke overheid als 'stadsheer' een bijzondere verantwoordelijkheid had bij het bewaren van ook de godsdienstige eenheid.[24] Door ogenschijnlijk mee te werken aan godsdienstige veranderingen, bedreigde het stadsbestuur deze traditionele maatschappelijke orde. Toen eenmaal de eerste vernielingen hadden plaatsgevonden, wilden veel inwoners niet meer vertrouwen op de magistraat. De achterdochtige burgers die onder leiding van Derick Kanis de Sint-Steven bewaakten, wachtten eventuele maatregelen van het stadsbestuur niet af, maar namen het recht in eigen hand: ze bezetten gewapenderhand de Markt en dwongen de burgemeester de stadsbaander te plaatsen, om zo alle volwassen mannen op te roepen de stad te beschermen tegen verdere vernielingen.

Ook onder de meesters van de ambten en broederschappen leefde al enige jaren wantrouwen ten opzichte van het stadsbestuur. Zij hadden in de zomer van 1566 bovendien bezwaren tegen de tolerante godsdienstpolitiek, met name tegen het akkoord van eind augustus, dat mede met hun toestemming afgekondigd heette te zijn. Deze meesters sloten zich nu bij de verontruste burgers aan, en dwongen het stadsbestuur de predikant formeel te verbannen. De volgende dag zetten zij enkele raadsleden af. We hebben gezien dat dit gebeurde op initiatief van de stadhouder, die met verschillende middelen probeerde Nijmeegse inwoners tegen het eigen stadsbestuur op te zetten.

Stadhouder Megen liet zich direct en indirect, openlijk en heimelijk zeer nadrukkelijk in met de gebeurtenissen in Nijmegen. Daarvoor had Megen zo zijn motieven en overwegingen. Gedurende het gehele jaar 1566 speelde een scherp conflict tussen enerzijds het centrale en landsheerlijke gezag, en anderzijds de vanouds zo autonome Gelderse bannerheren, ridders en steden. Toen in mei 1566 de graaf van Culemborg het idee lanceerde voor een nieuwe Gelderse Unie en bijbehorend verzoekschrift tegen de inquisitie, werd dit initiatief onmiddellijk overgenomen door Nijmegen. De stad probeerde instemming voor dit idee te verwerven in heel Gelre om aldus het centrale gezag onder druk te zetten. Massale steun bleef echter uit, omdat inquisitie en plakkaten op dat moment geen grote maatschappelijke vraagstukken voor de Geldersen waren. Nijmegen legde vervolgens het accent op de traditionele Gelderse bezwaren over de politiek-bestuurlijke centralisatie

en probeerde nu eerdere plannen voor een herziening van de Gelderse kanselarijordonnantie nieuw leven in te blazen.

Toen eenmaal ook in Gelre predikaties plaatsvonden, besloot de stadhouder in actie te komen. In overleg met 'Brussel' deed hij de Geldersen het aanbod dat een inquisitie niet zou worden ingevoerd, wanneer zij zelf krachtig de predikaties zouden tegengaan. Nijmegen ging echter zijn eigen weg, kondigde zelf een akkoord af en belegde een bijeenkomst van de gedeputeerden van de Gelderse standen om het godsdienstvraagstuk te regelen. De stad greep haar kans om als 'vrije rijksstad' het godsdienstvraagstuk naar Duits model op te lossen. De Geldersen ondersteunden het Nijmeegse akkoord; met name in het Overkwartier en op de Veluwe werd het voorbeeld nagevolgd. Nadat de stadhouder in oktober zijn intrek in Nijmegen had genomen, en troepen in de stad had kunnen legeren, was de angel uit de Gelderse oppositie gehaald. De Geldersen verzochten onder leiding van Nijmegen de landvoogdes weliswaar om een bijeenkomst van de Landdag over het godsdienstvraagstuk, maar de Gelderse oppositie was te verzwakt voor een succesvol gezamenlijk optreden.

Deze Gelderse politieke verwikkelingen gedurende het jaar 1566 zijn vergelijkbaar met gebeurtenissen elders in de Nederlanden in dat jaar. Op diverse plaatsen traden lokale en gewestelijke autoriteiten zelfstandig op, omdat ze hun kans schoon zagen nu de macht van de centrale regering gebroken leek of omdat ze wel wat moesten ondernemen om maatschappelijke chaos te voorkomen. Het bijzondere aan de situatie in Gelre is het opmerkelijke initiatief voor een Gelderse variant op het Compromis en het Smeekschrift. Bovendien moest het Habsburgse gezag in Gelre nadrukkelijk vrezen voor een soort afscheidingsbeweging die onder leiding van 'rijksstad' Nijmegen aansluiting zocht bij de uitkomsten van de godsdienstvrede van Augsburg. Ook was er lange tijd onzekerheid over de houding van Gelres voormalige landsheer, de hervormingsgezinde hertog Willem van Kleef, over wie het gerucht ging dat hij zich had aangesloten bij het Compromis en die wellicht thans het hertogdom zou terugeisen. Al deze politieke verwikkelingen gaven de gebeurtenissen in Gelre in 1566 een bijzonder en eigen karakter.

Omdat de landvoogdes militair ingrijpen niet toestond, diende de stadhouder andere wegen te zoeken. Ernstige vermaningen hadden geen resultaat; dreigen met de ongenade van de koning en het verlies van privileges werkte evenmin. Ook het Akkoord van 23 augustus 1566, tussen de landvoogdes en de edelen, kon de rust in Gelre niet herstellen. Ingrijpen via plaatselijke landsheerlijke functionarissen bleek met name in het Kwartier van Nijmegen ook niet mogelijk.

De Geldersen, van hun kant, beschikten niet over de noodzakelijke machtsmiddelen om hun zin door te drijven. Hun geheime unie had weliswaar financiële middelen, maar die waren beperkt en eigenlijk bedoeld voor het ondersteunen van concrete klachten over het optreden van met name het Hof. Bovendien ontbrak het aan voldoende eenheid binnen Gelre om gezamenlijk een vuist te maken. De stad Nijmegen zette zich in om op het niveau van de Landdag tot afstemming

te komen en om de eenheid te bewaren. Het lukte de stad een enkele keer consensus te bereiken onder gedeputeerden van de standen. Het bereikte onderhandelingsresultaat hield binnen de afzonderlijke kwartieren echter meestal geen stand. In het Zutphense kwartier bleek er, ondanks het stoken van graaf Willem van den Bergh, maar weinig bereidheid te zijn voor een politieke oppositie tegen de regering, zeker niet met betrekking tot het vraagstuk van inquisitie en plakkaten. In het Roermondse Overkwartier belemmerde een slepend conflict tussen ridderschap en steden de samenwerking met de overige kwartieren. In het najaar van 1566 raakten de steden Venlo, Roermond en diverse kleine steden op de Veluwe in radicaal vaarwater, hetgeen het definitieve einde betekende van het Nijmeegse streven om via de Gelderse Unie staatkundige concessies af te dwingen.

Ook op lokaal niveau, binnen de stad Nijmegen, speelden politieke tegenstellingen die het verloop van de gebeurtenissen nadrukkelijk beïnvloedden. Toen er in de loop van augustus predikaties nabij Nijmegen plaatsvonden, was het onmiddellijk gedaan met de rust en vrede. Uit mijn onderzoek blijkt dat het conflict tussen voor- en tegenstanders van de predikant samenviel met een al langer bestaande tegenstelling tussen het stadsbestuur en de meesters van de ambten en broederschappen. Het stadsbestuur en de meesters van het Sinter Claesgilde kozen voor een tweesporenbeleid: enerzijds wilden zij vooral rust en vrede in de stad bewaren, maar anderzijds gebruikte de Nijmeegse politieke elite de onrust om het landsheerlijke gezag onder druk te zetten voor politieke concessies op het terrein van de bestuurlijke organisatie van Gelre. Door de kerk van de Commanderie tijdig aan de predikant ter beschikking te stellen, wist de Nijmeegse Raad de explosieve situatie onder controle te houden. De aanhangers van de predikant hadden zo geen aanleiding om eigenmachtig een kerkruimte in bezit te nemen en aldaar tot kerkzuiveringen over te gaan. De Nijmeegse Raad voerde binnen de stad succesvol een gematigde middenkoers, gericht op het bewaren van de openbare orde en rust. Daarin week het Nijmeegse beleid niet af van dat van veel Nederlandse stadsbesturen in 1566.

De meesters van de ambten en broederschappen meenden echter dat het stadsbestuur en de meesters van het Sinter Claesgilde veel te slap optraden tegen de predikant. Zij vreesden namelijk voor vernielingen en ongeregeldheden. Ook waren zij bezorgd voor de gevolgen voor de handel en welvaart in de stad. De magistraat had echter steun voor zijn beleid weten te verwerven van vertegenwoordigers vanuit de stadswijken, de zogeheten 32 gedeputeerden, die wegens de noodsituatie waren opgeroepen om het stadsbestuur van advies te dienen. Via het overleg met deze gedeputeerden verzekerde het stadsbestuur zich van het noodzakelijke maatschappelijk draagvlak voor zijn beleid. De stedelijke schutterijen (hopmanschappen) hielden zich afzijdig, mede omdat onder de hoplieden nauwelijks enige belangstelling bestond voor de predikant. De schutterijen hebben de officiële stadspolitiek zeker niet gedwarsboomd, zoals in Amsterdam, Leiden, Middelburg en Vlissingen.[25]

Het conflict over de predikant en de al bestaande politieke tegenstellingen hebben elkaar zo versterkt. Deze ontwikkelingen hebben zich ook elders voorgedaan; Nijmegen was hierin zeker niet uniek. In Amsterdam, Den Bosch en Antwerpen, bijvoorbeeld, kozen vertegenwoordigers van nieuwe maatschappelijke elites in 1566 voor de nieuwe religie om aldus (ook) politieke invloed en bestuurlijke posities af te dwingen.[26] Maar de situatie in Nijmegen laat ook afwijkingen zien. Stadsbestuur en de meesters van het Sinter Claesgilde vormden hier een homogene oligarchie en konden zo eendrachtig optreden. Vermoedelijk wisten geslaagde koop- en handelslieden regelmatig door te dringen tot deze politiek-bestuurlijke elite. Frustraties over het gesloten karakter van de Raad traden vooral op bij de meesters van de ambten en broederschappen, zonder dat dit vóór 1566 had geleid tot grote maatschappelijke beroering. Binnen de Nijmeegse politiek-bestuurlijke elite was bovendien voldoende doorstroming om interne spanningen weg te nemen: Claesmeesters bemachtigden regelmatig een raadszetel en dankzij de wijze waarop burgemeesters jaarlijks werden benoemd (via een combinatie van lot en verkiezingen) was de politiek-bestuurlijk macht evenwichtig verdeeld.

In veel Nederlandse steden hebben zich in de eerste helft van de zestiende eeuw onlusten voorgedaan waarbij de positie van gilden en ambachten een rol speelde.[27] Met hulp van het Habsburgse gezag wisten plaatselijke politieke elites van lieverlede de invloed van de gilden op de stadsbesturen terug te dringen. Het plaatselijke gezag was zo meer en meer afhankelijk geworden van de centrale regering. Verzet tegen de plaatselijke elite viel dan ook gemakkelijk samen met het protest tegen de invloed van het centrale gezag, en omgekeerd. Ook zo'n ontwikkeling heeft zich in Nijmegen niet voorgedaan. Er waren in de eerste helft van de zestiende eeuw geen grote onlusten waarbij de ambachten in opstand kwamen. Bovendien was de stad in hoge mate autonoom in het benoemen van haar bestuurders. Hier was geen sprake van een politiek-bestuurlijke elite die door het Habsburgse gezag in het zadel moest worden gehouden. Nijmegen is in dit opzicht vermoedelijk vergelijkbaar met andere steden in de niet-patrimoniale gewesten, waar de invloed van het Habsburgse gezag nog maar recent was; met steden derhalve die veelal een eigen spoor trokken, ver verwijderd van de politieke en militaire macht van 'Brussel'.

Na het uitbreken van de eerste onlusten kwam er een einde aan het matigende beleid van het stadsbestuur. De meesters van de ambten en broederschappen dwongen het stadsbestuur tot harde maatregelen tegen de predikant en enkelen van zijn aanhangers. Vervolgens zetten zij diverse raadsleden en Claesmeesters af en kozen zij bewust nieuwe bestuurders van buiten de bestaande politieke elite, namelijk regeringsgetrouwe edellieden uit de omgeving van Nijmegen. Vanaf dat moment raakte het conflict over het gewenste godsdienstbeleid verder in lokaalpolitiek vaarwater. In oktober kwamen aanhangers van de 'oude' en de 'nieuwe' religie tegenover elkaar te staan. Een analyse van de samenstelling van de beide groepen leert, dat het vooral een conflict was tussen enerzijds de meesters van de

ambten en broederschappen en anderzijds voormalige raadsleden en gedeputeerden, wier politieke rol nu was uitgespeeld. Nu viel het politieke streven naar het herstel van bestuurlijke posities samen met de wens om de godsdienstvrijheid van september weer in te voeren.

In het licht van dit alles dragen de gebeurtenissen in Gelre en in Nijmegen ten tijde van de Beeldenstorm in hoge mate een politiek karakter. Bestaande tegenstellingen op gewestelijk en op lokaal niveau verscherpten. Mijn onderzoek bracht echter ook een ander politiek-bestuurlijk proces aan het licht. De gewestelijke en lokale politieke verhoudingen werkten namelijk ook op elkaar in en versterkten elkaar over en weer: er was sprake van een wisselwerking tussen politieke gebeurtenissen op gewestelijk en lokaal niveau. Die wisselwerking volgde uit de bestuurlijke en staatkundige organisatie: er was geen principiële scheiding tussen de afzonderlijke 'bestuurslagen' van stad en gewest, omdat steden deel uitmaakten van de gewestelijke staten. De stad Nijmegen speelde in de Gelderse Landdag dankzij haar status, omvang en economische macht de eerste viool, zeker bij vraagstukken waar de gewestelijke en stedelijke politieke autonomie in het geding was. Voor een goed begrip van de gebeurtenissen in 1566 moet Nijmegen ook worden bezien in zijn rol als aanvoerder van de Gelderse standen en traditionele leider van de politieke oppositie binnen de Landdag. De stad Nijmegen was geen gesloten politiek-bestuurlijke gemeenschap. De gewestelijke politieke verwikkelingen hielden geen halt bij de stadsgrens maar werkten door tot binnen Nijmegen, terwijl de Nijmeegse gebeurtenissen van grote invloed waren op de politieke situatie elders in Gelre, zowel op gewestelijk als lokaal niveau. Deze politieke wisselwerking tussen het lokale en het gewestelijke niveau moet zich ook elders in de Nederlanden bij grote en invloedrijke steden hebben voorgedaan. Aandacht voor deze verwevenheid biedt gunstige perspectieven voor verder onderzoek naar de gebeurtenissen in de eerste fases van de Nederlandse Opstand. Voor Nijmegen bleek deze nieuwe benadering vruchtbaar en zij heeft verrassende informatie aan het licht gebracht.

De stadhouder zette namelijk het stadsbestuur van binnenuit onder druk via vertrouwelingen ter plaatse. Hij was goed op de hoogte van de Nijmeegse politieke en godsdienstige tegenstellingen en wist ook wat er onder de bevolking leefde. De meesters van de ambten en broederschappen bleken gemakkelijk te winnen voor de stadhouderlijke manipulaties. De Nijmeegse Raad verlegde de politieke discussie echter naar het gewestelijk niveau en zette, op zijn beurt, de stadhouder onder druk met de min of meer eigenmachtige landdag van eind augustus over het godsdienstvraagstuk. Tegelijkertijd kondigde Nijmegen een eigen akkoord af, waarvoor het de steun wist te krijgen van gedeputeerden van de Gelderse standen. Omdat de Nijmeegse geloofsvrijheid op diverse plaatsen werd nagevolgd, besloten de stadhouder en de centrale regering op te treden tegen deze stad, die als het 'kwade exempel' voor heel Gelre werd gezien. De stadhouder liet afschriften in de

stad verspreiden van een schrijven van de landvoogdes waarin de Nijmeegse politiek scherp werd afgekeurd. Het is onduidelijk of de onlusten die vervolgens in september te Nijmegen uitbraken, spontaan waren of door de stadhouder werden geprovoceerd. Zeker is wel dat de meesters van de ambten en broederschappen op voorstel van de stadhouder in september vijf stadsbestuurders ontsloegen en hen vervingen door regeringsgetrouwe raadsleden, onder wie Hendrik van Gendt, een vertrouweling van de stadhouder.

De Gelderse stadhouder adviseerde in oktober de Nijmeegse meesters van de ambten en broederschappen opnieuw en indringend zich niet bij de situatie neer te leggen. Zij dienden de Raad wederom te zuiveren en konden daarvoor een beroep doen op de troepen van de stadhouder. Megen bracht zelf reeds heimelijk soldaten de stad in. Weer braken er onlusten uit. De meesters deden nu wat de stadhouder van hen verlangde en dwongen de Raad officieel om militaire bijstand te verzoeken bij de stadhouder. De stad Nijmegen was ten gevolge van deze militaire bezetting geen politieke factor van betekenis meer in Gelre. De stadhouder had het 'kwade exempel' uiteindelijk op zeer schrandere wijze onschadelijk weten te maken, profiterend van de plaatselijke tegenstellingen tussen de elite van raadsleden en Claesmeesters en de meesters van ambten en broederschappen.

Ook bij de gerechtelijke afwikkeling van de Nijmeegse onlusten, vanaf de zomer van 1567, lieten de landsheerlijke autoriteiten zich leiden door politiek-strategische overwegingen. Om tactische redenen besloot de centrale regering, op advies van de stadhouder en het Hof van Gelre, pas onderzoekscommissarissen naar het machtige Nijmegen te zenden, nadat de procedures in de overige Gelderse steden waren afgerond. Alva benoemde in december 1567 twee raadsheren uit het Hof tot onderzoekscommissaris voor Nijmegen. Zij spoedden zich naar Nijmegen en zetten de meesters van de ambten en broederschappen succesvol onder druk om opnieuw enkele raadsleden te ontslaan. De wederom gezuiverde Raad, de meesters van het Sinter Claesgilde en ook de meesters van de ambten en broederschappen, die zich steeds loyaal en regeringsgetrouw hadden opgesteld, weigerden echter als één man de medewerking aan het onderzoek van de commissarissen. Maar Alva dwong de stad tot gehoorzaamheid. Nijmegen moest accepteren dat 'vreemde', niet-Nijmeegse rechtsfunctionarissen een onderzoek instelden, dagvaardingen lieten uitbrengen, vonnissen uitspraken en ook nog opdracht gaven voor de openbare verkoop van de goederen van de veroordeelden. Dit alles was voor het trotse en autonome Nijmegen een ongekende situatie.

Pas vanaf de zomer van 1578 zou zich te Nijmegen opnieuw een kleine maar actieve groep van gereformeerden manifesteren.[28] Eén van hun woordvoerders was Frederick Loifsz, die in 1566 al een actieve aanhanger van de predikant was. De uit Arnhem afkomstige Loifsz hielp in dat jaar mee de predikant de stad in te voeren en werd tezamen met zijn moeder 'der religienhalven' uit Nijmegen verbannen, vermoedelijk omdat 'hy in den wapene soude geweest hebben met die van der

nyeuwe religie'.[29] Namens de 'consistorie ende guede Patriotten van Nyemegen' traden in het najaar van 1578 ook weer Peter van Gendt, Lambert Jansz en Gysbert Spruit naar voren.[30] Peter van Gendt had in 1566 onderdak verleend aan de predikant en was, tezamen met zijn echtgenote, al in september 1566 de stad uitgezet wegens zijn actieve rol in de geloofsgemeenschap rond de predikant. Ook Lambert Jansz, de rentmeester van de 'vrouw van Stirum' en meester van het Broederschap van het Heilig Sacrament, steunde in 1566 de predikant en vervulde een actieve rol tijdens de predikaties. Gysbert Spruit was in 1566 als Claesmeester afgezet, omdat hij de predikant metterdaad had gesteund.

Op 2 januari 1579 werd het Nijmeegse stadsbestuur afgezet, op initiatief van de 'religionsverwandten' en 'guede patriotten van Nyemegen' en met steun van de stedelijke schutterij. In de Nijmeegse Raad werden nu diverse mensen benoemd die in 1566 de predikant hadden gesteund. Willem van Heukelom keerde bijvoorbeeld terug in het stadsbestuur en werd nu tot burgemeester gekozen. Ook het in 1567 afgezette raadslid Johan Scharrenborch maakte opnieuw zijn opwachting in de Nijmeegse Raad.[31] Onder de leden van de Raad stond in 1579 ook weer de naam van Gysbert Spruit, die in 1566 als Claesmeester was afgezet. De kramer en schoolmeester Johan Kelffken, in 1566 een aanhanger van de predikant, was ook één van de nieuwe raadsleden in 1579. Enige jaren later werd ook Jan Meusz tot raadslid benoemd; hij was in 1566 als Claesmeester ontslagen omdat hij de predikant zou hebben gesteund.

Op 5 maart 1579 trad het Nijmeegse kwartier aarzelend tot de Unie van Utrecht toe, nadat de stad Nijmegen speciale waarborgen in de vorm van een renversaal had gekregen voor haar rechten en privileges. In mei 1580 werd de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. De stad verzoende zich echter in 1585 weer met koning Filips, in de hoop dat nu eindelijk rust en vrede zouden terugkeren in het door oorlog geteisterde Gelre. Maar in het najaar van 1591 dwong de jonge graaf Maurits van Nassau Nijmegen terug te keren tot de Unie van Utrecht. Maurits legde de stad de verplichting op dat alleen de gereformeerde religie in het openbaar mocht worden uitgeoefend. Ook ontnam hij Nijmegen de vrije magistraatsverkiezing. Vanaf nu verschenen bij de jaarlijkse keurdag op 2 januari vertegenwoordigers van de stadhouder te Nijmegen. Zij ontsloegen dan alle zittende raadsleden uit hun eed en stelden vervolgens de nieuwe burgemeesters, schepenen en overige raadsleden voor het komende jaar aan. Het machtige Sinter Claesgilde werd opgeheven en vervangen door 32 gemeenslieden, die echter geen zeggenschap hadden over de samenstelling van de Raad. Ook de meesters van de ambten en broederschappen verloren hun bestuurlijke taken en bevoegdheden.

Nijmegen protesteerde regelmatig tegen deze inbreuken op de aloude autonomie en vrijheden, maar de stadhouder hield vast aan het principe dat een benoeming in de Raad niet meer voor het leven was. Ieders bestuurscarrière was vanaf nu afhankelijk van de stadhouder en diens adviseurs van het Gelderse Hof.

Stadhouder Maurits realiseerde wat het Habsburgse gezag niet was gelukt: de voormalige vrije rijksstad Nijmegen verloor haar bestuurlijke autonomie en werd nu eindelijk ingepast in een groter staatsverband. Maar het trotse Nijmegen zou binnen de Unie van Utrecht een 'lastige' stad blijven; dat was de stad ook min of meer aan haar roemrijke verleden verplicht.

Verantwoording

1 Van Nierop, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand'; De Bruin, 'De Nederlandse Opstand (1555-1588)'; dezelfde, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand'; Blaas, 'De Nederlandse Geschiedschrijving na 1945'.

2 Over de geschiedschrijving met betrekking tot de Beeldenstorm onder meer: Kaptein, *De Beeldenstorm*, p. 82-88; Scheerder, *De Beeldenstorm*, passim; Dierickx, 'Beeldenstorm in de Nederlanden' en De Jong, *Beeldenstormen in de Nederlanden*.

3 Kuttner, *Het hongerjaar 1566*. Vgl. Roelink, 'De Nederlandse Opstand een klassenstrijd?'. Al eerder wezen historici op de betekenis van sociaal-economische omstandigheden: Pirenne, *Histoire de Belgique*, dl. 3; Brünner, 'Die Dänische Verkehrssperre und der Bildersturm'; Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland*, dl. 1, p. 7 e.v. en J. en A. Romein, *De Lage Landen bij de zee*, p. 223-224.

4 Een belangrijke en toonaangevende aanzet werd gegeven door Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* [1962].

5 Bromley, 'The Rise and Fall of the Dutch Republic' [1979].

6 Scheerder, *De Beeldenstorm* [tweede druk uit 1978].

7 Geurts en Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', p. 97-100.

8 Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568', p. 177 en 174.

9 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 77.

10 Kaptein, *De Beeldenstorm*, p. 59-60; en op p. 42 wordt vermeld dat in Limburg en in de noordoostelijke gewesten een afgezwakte storm oplaaide halverwege september en begin oktober. Om niet toegelichte redenen besteedt deze, overigens zeer leesbare publicatie onevenredig veel aandacht aan de gebeurtenissen in Amsterdam.

11 Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum*, dl 2: *Nijmegen*, p. 195-213.

12 Bijvoorbeeld bij Kolman, *De Reductie van Nijmegen (1591)*, p. 19-20; Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht', p. 58-59; Brinkhoff en Pantus, *Nijmegen. Vroeger en nu*, p. 82-83. Israel, *The Dutch Republic*, p. 150, meent dat de protestanten de stad in feite overnamen, maar door een 'tegen-coup' herwon de katholieke adel uit het Kwartier van Nijmegen de stad, waarna de 'protestanten' en 'crypto-protestanten' uit het stadsbestuur werden gezet.

13 Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés*.

14 Deze cijfers zijn ontleend aan Israel, *The Dutch Republic*, p. 159-160 en Geurts en Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', p. 100.

15 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, vooral p. 122.

16 Geurts en Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', p. 98 en 100.

17 Zijn, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566*. Deze publicatie uit 1911 loopt, anders dan de titel vermeldt, tot aan 1565 en eindigt met de veronderstelling (p. 200-201) dat de Gelderse oppositie tegen 'Brussel' in 1566 ten gevolge van de Beeldenstorm uiteenviel.

18 Vgl. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fiftheenth and Sixteenth centuries*, p. 149.

19 Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen*, dl. 4, p. 426.

20 Zijn, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*; Begheyn, 'Inquisitie te Nijmegen'.

21 Een overzicht van de beschikbare lokale en regionale studies biedt Scheerder, *De Beeldenstorm*. De stand van zaken in 1979 is verwoord bij Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568'. Een recent overzicht (2002) biedt Kaptein, *De Beeldenstorm*. Enkele voorbeelden van plaatselijke studies zijn: Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*; Backhouse, 'Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse hervormden' en van dezelfde, 'Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier'; Delmotte, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent'; Decavele, 'De correlatie tussen de sociale en professionele struktuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567)'; Venner, 'De beeldenstorm in Roermond' en van dezelfde, *Beeldenstorm in Hasselt*;

Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand*; Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam* en De Jong, *De reformatie in Culemborg*.

Proloog

1 Van Peteghem, '...El ducado de Güeldres, que le (Carlos I) pertenecía'; Janssen, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit, 1537-1543'.

2 Vgl. Alberts, 'Gelderland van 1543-1566', p. 83-84.

3 Rogier, 'Jacob Kanis', p. 267.

4 Het onderstaande is, tenzij anders vermeld, ontleend aan Guyot, 'Eerbewijzing', die aan de hand van de betreffende stadsrekeningen het bezoek van keizer Karel heeft gereconstrueerd.

5 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 364-365. De datering aldaar van het bezoek van de keizer, 1545, is onjuist; dit moet 1546 zijn.

6 Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* dl. 2, p. 173-174; en van dezelfde, *In en om de stad,* p. 56. Over de verpanding van Nijmegen: Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen zwischen Reichs- und Territorialgewalt', p. 42-50 en van dezelfde, 'De lange twaalfde eeuw', p. 27-28.

7 Van Schevichaven, 'Nijmegen en zijn krijgstoerustingen onder Willem van Gulik', p. 175-176 schat het aantal stedelijke soldaten in deze tijd op maximaal 900; vgl. echter diens *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* dl. 2, p. 139 waar n.a.v. een bezoek van prins Filips aan Nijmegen (1549) wordt gesproken van meer dan 2000 soldaten.

8 De beschrijving van deze stoet in J. Real, 'Der Einzug Kaiser Karls V. als Herzog von Geldern in Nijmegen'; onduidelijk is op welke bronnen deze beschrijving werd gebaseerd.

9 Omdat Willem van Oranje page was van Maria van Hongarije en niet van keizer Karel, heeft de jonge prins zich misschien in de directe omgeving van de landvoogdes bevonden (vriendelijke mededeling van mevr. dr. M.-A.D. Delen, 's-Gravenhage).

10 Van Schevichaven, 'Nijmegen en zijn krijgstoerustingen onder Willem van Gulik', p. 195-196.

11 Het onderstaande is ontleend aan Gorter-Van Royen, 'Maria van Hongarije en de strijd om Gelre'; Parker, 'De politieke wereld van Karel V', p. 172-176; Smit en Zweers, 'Der Erwerb Gelderns als Beweggrund für die Heirat zwischen Anna von Kleve und Heinrich VIII. von England'; Janssen, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit, 1537-1543'; Jahn, 'Gelre en Frankrijk' en Geurts, *Onsser stadt in sulken gedranghe,* p. 269-276, 281-284, 292-297.

12 Over Willem van Kleef: Bers, *Wilhelm Herzog von Kleve.*

13 Gorter-Van Royen, 'Maria van Hongarije en de strijd om Gelre'.

14 Aldus Real, 'Der Einzug Kaiser Karls V. als Herzog von Geldern in Nijmegen', p. 28-29, die verwijst naar Six en Acquoy, *De intocht van Keizer Karel V binnen Nijmegen op 9 Februari 1546,* waar men deze naam echter niet aantreft. De publicatie van Six en Acquoy blijkt op dit punt grotendeels overgeschreven van Guyot, 'Eerbewijzing'.

15 Vgl. Baelde, 'De 'Nieuwe Monarchie' in de oude Nederlanden tijdens de zestiende eeuw'.

16 Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen,* dl. 1, p. 129-132; zie ook Kuys, 'Financiële instellingen', p. 49-50 voor de poging van Karel van Egmond om door middel van een rekenkamer de controle op en het beheer van de landsheerlijke financiën te verbeteren.

17 Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag'.

18 Van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II.*

19 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 132-133; Verbeek en Hermans, 'Omwalling en stadspoorten', p. 103: tussen 1372 en 1419 moet de burcht in de stad zijn getrokken.

20 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 221.

21 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 133.

22 Dongelmans, 'Geschiedenis van de burcht 1500-1794', p. 77-78.

23 Preciezer uitgedrukt: Nijmegen was van oorsprong een koningsstad op een rijksgoed; Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen', p. 51.

24 Bakker e.a., 'Het verschijnsel Rijksstad'.

25 Gropp, *Die städtische Münzprägung zu Deventer und Nimwegen 1528/43-1591.*

26 Moorman van Kappen, 'Nimègue', p. 10.

27 Aldus Guyot, 'Eerbewijzing', p. 186; vgl. Six en Acquoy, *De intocht van Keizer Karel V binnen Nijmegen op 9 Februari 1546,* p. 235: twee dagen later.

28 Schulte, 'Het stadhuis aan de Burchtstraat', p. 17. De zinspreuk is ontleend aan de Romeinse geschiedschrijver Sallustius (86-34 v. Chr.); het eerste gedeelte ervan zou later ook gebruikt worden als zinspreuk van de Republiek der Verenigde Provinciën. Sinds het begin van de zeventiende eeuw is de spreuk ook te lezen op de poort naar het Stevenskerkhof, aan de Markt: Begheyn, 'Buitenlandse reizigers', p. 14-15.

29 Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen,* p. 72-85.

30 Van Schevichaven, 'Nijmegen en zijn krijgstoerustingen onder Willem van Gulik', p. 158; Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* dl. 2, p. 238. Vgl. HAN, OAN 213 Register A-F onder 'Furst van den Lande' en OAN 4520 onder 1549, besluit nr. 36.

31 Six en Acquoy, *De intocht van Keizer Karel V binnen Nijmegen op 9 Februari 1546,* p. 144.

32 Guyot, 'Eerbewijzing', p. 199.

33 Six en Acquoy, *De intocht van Keizer Karel V binnen Nijmegen op 9 Februari 1546,* p. 142-143.

34 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 148. Over deze belegering: Kuys, 'De belegering van Nijmegen in het jaar 1473'.

35 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 115 en p. 84; vgl. De Nijs, '"De weg van de soeven cruicen"', p. 6.

36 Aldus Guyot, 'Eerbewijzing', p. 205; onduidelijk is echter op welke bron deze uitlating is gebaseerd.

37 Kokke, 'Julius Caesar als stichter van Nijmegen'.

38 Zie ook Nijsten, 'De ontwikkeling van residenties in het hertogdom Gelre', p. 138-140.

39 Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen', p. 56-65; Nijsten, 'De ontwikkeling van residenties in het hertogdom Gelre', p. 138-140.

40 Guyot, 'Eerbewijzing', p. 206, spreekt van stadswijnwaard Lossert. Vermoedelijk is dit Sybert Lossert, die de functie van beziener van de stedelijke riviertol combineerde met het houden van een taverne; zie Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 226; Verhoeven, 'Een Nijmeegs huis doorgelicht', p. 52.

41 Rogier, 'Jacob Kanis'.

42 De Schepper, *Belgium Nostrum.*

43 Geciteerd bij Keverling Buisman, 'Het Tractaat van 12 september 1543. De tekst', p. 273.

44 HAN, OAN 591: keizer Karel aan Nijmegen, 28 mei 1549, vanuit Brussel (origineel); In de Betouw, *Handvesten,* p. 251.

45 Geurts, *Onsser stadt in sulken gedranghe,* p. 321. HAN, OAN 3703; zie ook OAN 592: Stadhouder Filips van Lalaing aan Nijmegen, 8 juni 1549 (origineel) waarin deze Nijmegen aanspoort het Verdrag onverwijld te ratificeren. Zie verder Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 59, 86.

46 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564,* p. 36-37.

47 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 114-115; zie ook hoofdstuk 3, paragraaf 1.

48 Het onderstaande is ontleend aan Begheyn, 'Inquisitie te Nijmegen'; eerdere versies over deze kwestie bij Van Schevichaven, 'De stad Nijmegen en de eerste ketterij-plakkaten' en Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 91-99. Zie ook hoofdstuk 3, paragraaf 2.

49 Over laatstgenoemde: Rosenberg, *Gerhard Veltwyck,* met name p. 48-49 inzake zijn rol in dit conflict; zie ook Baelde, *De Collaterale Raden,* met name p. 322-323.

50 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 92.

51 Parker, *Filips II,* p. 38.

52 Kaptein, *De Beeldenstorm,* p. 10.

53 Geurts, 'Periferie in verzet tegen het centrum'.

54 Begheyn, 'Buitenlandse reizigers te Nijmegen', p. 11-13; Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* dl. 2, p. 136-142. Deze laatste vulde het relaas van Calvete de Estrella aan met gegevens uit de Nijmeegse stadsrekeningen; tenzij anders vermeld, is het onderstaande hieraan ontleend.

55 HAN, OAN 4520 Register op de raadssignaten, ongefolieerd, onder 1549, besluit nr. 36.

56 Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549),* p. 148-162.

57 Dezelfde, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564,* p. 30-43.

58 Dezelfde, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549),* p. 111.

59 Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* dl. 2, p. 138; vgl. Willemsen, 'Een stad met een luchtje', p. 172-173.

60 Dongelmans, 'Geschiedenis van de burcht 1500-1794', p. 79.

61 Van Schevichaven, *Penschetsen,* dl. 2, p. 140; Van Veen, 'Prins Philips te Nijmegen', p. 73-74; Begheyn, 'Buitenlandse reizigers te Nijmegen'; het betrof mogelijk een eed door de landsheerlijke ambtenaren uit het Kwartier van Nijmegen; vgl. Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 62-63.

62 Van Veen, 'Prins Philips te Nijmegen', p. 73-74.

63 Vgl. Geurts, 'Periferie in verzet tegen het centrum'.

64 De eden zijn afgedrukt in Van Loon (ed.), *Groot Gelders placaet-boeck,* dl. 1, kol. 36-38; in kol. 38 e.v. de gelijkluidende eden, afgelegd te Roermond, Zutphen en Arnhem (die laatste met vermoedelijk een onjuiste datering).

65 Snoep, *Praal en propaganda,* p. 18. Voor Antwerpen: Meadow, 'Ritual and civil Identity in Philip II's 1549 Antwerp Blijde Incompst'. Over intochten in het algemeen: Delen, *Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje,* p. 278-280.

66 HAN, OAN 4520, nr. 36. Iedere stad bood hetzelfde aan; namens het gehele gewest werd de prins tijdens zijn bezoek aan Arnhem ook nog geld aangeboden: Van Schevichaven, *Penschetsen,* dl. 2, p. 138. Over vijftiende-eeuwse intochten van de hertog van Gelre: Nijsten, *Het hof van Gelre,* p. 260-267.

Hoofdstuk 1

1 Zie de Proloog.

2 Verslag gepubliceerd door Van Hasselt, in: *Geldersch Maandwerk,* dl. 1, p. 97-101.

3 Lemmens, 'Een Spaanse wereldreiziger bezoekt Nijmegen in 1438'.

4 Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 59.

5 Dezelfde, 'De Beschrijving van Nijmegen door Lodovico Guicciardini in zijn Descrittione di tutti Paesi Bassi (1567-1588)', p. 17.

6 Buursink en Van Vilsteren, 'Geschiedenis vanuit geografisch gezichtspunt'.

7 Van Veen, 'Het verraad van Jelis van Riemsdijk', p. 221. De onderstaande reconstructie van de stadsmuren is, behalve op genoemd spionageverslag, gebaseerd op Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 137-138 en Verbeek en Hermans, 'Omwalling en stadspoorten', p. 102-103. Vgl. De Heiden, 'Een andere kijk op de tweede stadsmuur'.

8 Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 72.

9 Uit de jaren zeventig dateren een gezicht op Nijmegen en een vogelvluchtkaart van de stad die zijn opgenomen in de bekende atlas van Braun en Hogenberg. Verder bestaat er een gezicht op de stad vanuit het noorden van Thomas Witteroos (uit ongeveer 1570). Van omstreeks 1560 is een plattegrond van Jacob van Deventer.

10 Op een afbeelding in de atlas van Braun en Hogenberg is op deze plaats een grote kapel aangegeven met de naam St. Thomus; misschien een verschrijving voor St. Antonius?

11 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 56, 113.

12 De Kort, 'De proveniers van het Heilige-Geesthuis te Nijmegen'.

13 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 127; vgl. De Kort, 'De proveniers van het Heilige-Geesthuis te Nijmegen, p. 136 en p. 143, noot 1; verder: Terpstra, *Nijmegen in de middeleeuwen,* p. 27-28.

14 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen,* p. 204; Lemmens, 'Het burger kinder weeshuis', p. 24.

15 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 125.

16 Van Dijk, 'Twee Windesheimse kloosters te Nijmegen'; Van Schaïk, *Mariënburg*; dezelfde, 'Een nieuw licht op de vroegste geschiedenis van het Nijmeegse klooster Mariënburg?'; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 121.

17 Van Schaïk, *Mariënburg.*

18 Ibidem, p. 17-18, 37; dezelfde, 'Het Nijmeegs regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 112. Over stichting e.d. van het regulierenklooster: Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 118.

19 Verkerk, 'Nijmegen en de dominicanen'; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 117-118.

20 HAN, OAN 3181, ongefolieerd, Nijmegen aan mr. Derick van Schoenhoeven, 9 november 1545 (minuut).

21 Zie hoofdstuk 7.

22 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 117; Lemmens, 'Geschiedenis van de Commanderie'.

23 Aldus Loeff, *Het archief der Commanderij van St. Jan te Arnhem,* p. 7. Voor het zestiende-eeuwse grondbezit: Van Schaïk, 'Het Nijmeegse regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 109, 116-117 en van dezelfde, 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe', p. 109.

24 Van Enckevort e.a., *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland*, p. 102-103; Thijssen, 'Nijmegen op de breuk tussen oudheid en middeleeuwen'; Van Enckevort en Thijssen, *Graven op Mariënburg*, p. 30-31.

25 Gorissen, 'Meester Gisbert Schairt van Bommel'; Haans, 'Gisbert Schairt van Bommel, tussen 1370/1375-1452, bouwmeester'.

26 De hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis in Van Agt, 'De metamorfosen van de Stevenskerk'; Brinkhoff, 'In en om de Stevenskerk'; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 113 en De Jong, *De Nijmeegse St. Steven tot aan de Reductie.* Voor de inrichting: Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk te Nijmegen*; Lemmens, 'De oude inrichting van de Stevenskerk' en Gorissen, 'De altaren van de Stevenskerk'.

27 De Veer, 'De verheffing van de Nijmeegse parochiekerk van St. Steven tot kapittelkerk'.

28 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 117.

29 Ibidem, p. 125.

30 Meurders en Peters, 'De Latijnse school te Nijmegen 1591-1815', p. 46.

31 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 42-43 [Doddendaal] en p. 62-63, 108 [Jodenberg].

32 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 121, noot 7.

33 Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 275.

34 Thijssen, 'De Hessenberg ondergronds'. Voor het grondbezit van dit klooster: Van Schaïk, 'Het Nijmeegse regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 116 en van dezelfde, 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe', p. 109.

35 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 121. Over Bethlehem ook Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 276-277.

36 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 120; Van Schaïk, *Mariënburg*, p. 11-12.

37 Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 275-276.

38 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 118.

39 Van Heel en Pompen, *De Minderbroeders te Nijmegen*, p. 4. Het onderstaande is, tenzij anders vermeld, hierop gebaseerd.

40 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 119; Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk*, p. 155-158.

41 Alberts, *Geschiedenis van Gelderland tot 1492*, p. 226.

42 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 17; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 119, noot 3.

43 Heere, 'Burchardus a Monte', p. 19; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 48-49.

44 Kanis' tweede vrouw, Wendel van den Bergh, was een zus van Burchard van den Bergh.

45 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 47-49.

46 Brinkhoff, *Rondom de Stevenstoren*, p. 67.

47 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 124-125.

48 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 126.

49 Ibidem, p. 17-20; het verbod gold ook de tapperijen in de Regulierstraat en de Bloemerstraat.

50 Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 89-90.

51 Het onderstaande is ontleend aan Marseille, *Varen op de grote rivieren*, p. 37, 65-68 en 127-129.

52 Zie hoofdstuk 11, paragraaf 1.

53 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 150.

54 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 67.

55 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 105.

56 Ibidem, p. 104-105.

57 Ibidem, p. 105; Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, p. 387-388.

58 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 149; Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden*, dl. 2, p. 139.

59 Zie de Proloog.

60 Delahaye, 'Het opschrift aan de voormalige Hezelpoort te Nijmegen'; vgl. echter Van Heiningen, *Tussen Maas en Waal*, p. 31-32.

61 Psalm 92, 13. Estrella maakt geen melding van een bekende andere inscriptie in de Hezelpoort; zie daarover Gorissen, 'Huc usque ius stavriae'; deze inscriptie moet worden gelezen als 'tot hiertoe geldt het stadsrecht'.

62 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 58-59, 67-68; Thijssen, 'Nijmegen op de breuk tussen oudheid en middeleeuwen', p. 8, 20.

63 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 127-128; Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 276; Terpstra, *Nijmegen in de middeleeuwen*, p. 23. Vgl. Stadhouders, 'Nijmegen op de route naar 'Sunte Jacob in Galliciën'', die veronderstelt dat het Jacobsgasthuis niet voor zieken of armen was bedoeld, maar een gasthuis was, met ruim twaalf kamers, ten behoeve van pelgrims op weg naar Santiago de Compostela.

64 Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 276; Terpstra, *Nijmegen in de middeleeuwen*, p. 25, 123; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 118. Voor hun (bescheiden) grondbezit: Van Schaïk, 'Het Nijmeegs regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 116; dezelfde 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe', p. 109.

65 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 186; de prins verbleef in het 'Pyeckenhuys'.

66 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 120; Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 278; Terpstra, *Nijmegen in de middeleeuwen*, p. 124;

67 Lemmens, 'Het Burger Kinder Weeshuis', p. 24; Begheyn, *De Jezuïeten in Nijmegen*, p. 19 (vgl. van dezelfde, 'Thomas van Lenth', p. 18) en Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen*, p. 10-18, 25-26.

68 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 95-97. Over Johan van den Have: Van Son, 'De stadssecretaris Johan van den Have'; over Werner van Lennep: Van Peteghem en De Schepper, 'Het Nijmeegse richterambt'.

69 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 324-324; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 110.

70 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 334-334; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 108-109.

71 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 363-373; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 110-111. Dit is overigens niet het huidige Waaggebouw, dat uit 1612 dateert.

72 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 109.

73 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 333-338.

74 Ibidem, p. 38-39, 336; en van dezelfde, *De stad om*, p. 34.

75 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 324-332. De Zwaan heette ook wel de Witte, Oude of Grote Zwaan.

76 Van Schevichaven, *Penschetsen*, dl. 2, p. 73.

77 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 109; Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 333-334; vgl. van dezelfde, *De stad om*, p. 31.

78 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 115; de vermelding is uit 1579.

79 GldA, Rekenkamer 7204, f° 33 r°-36 v°.

80 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 109.

81 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 146.

82 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 67-76; Pantus, *Grotestraat. Op- en neergang van een voorname Nijmeegse straat.*

83 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 360.

84 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 127; Terpstra, *Nijmegen in de middeleeuwen*, p. 24; Pantus, *Grotestraat. Op- en neergang van een voorname Nijmeegse straat*, p. 25.

85 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 155-157.

86 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, p. 39; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 108.

87 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 1.

88 Het onderstaande is ontleend aan Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 25-37.

89 *Corpus Iconoclasticum*, dl. 2, p. 216.

90 ARAB, RvB 20(20) f° 232r°-234r°; GldA, Hof 644, br. 639, 640, 643c, 658; GldA, Hof 4527 (1570); RAG, Rekenkamer 7204; HAN, OAN 240, 3236. Zie verder Haak, 'De Geldersche Rijksmunten tot het begin der 17de eeuw' en Troseé, 'Hees en Henrick Hanssen'.

91 Er was echter ook een herberg de Rode Burcht op de Markt: Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, p. 325

92 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 108.

93 Ibidem, p. 146.

94 Een overzicht biedt Fontijn, 'Prehistorisch Nijmegen'.

95 Populair-wetenschappelijke overzichten van Nijmeegs Romeinse verleden bij Van Enckevort e.a., *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland*; dezelfde, *Het Kops Plateau*; Van Enckevort en Thijssen, *Graven met beleid* en Willems, *Romeins Nijmegen.* Van deze publicaties is voor onderstaand overzicht gebruik gemaakt.

96 Koster e.a., *Romeins Nijmegen boven het maaiveld.*

97 Van Enckevort en Thijssen, 'Van "Oppidum Batavorum" naar "stad van Trajanus"'; Panhuysen, *De Romeinse godenpijler.*

98 Koster e.a., *Romeins Nijmegen boven het maaiveld.*

99 Haalebos, 'Mosterd na de maaltijd'.

100 Van Enckevort en Thijssen, 'Van "Oppidum Batavorum" naar "stad van Trajanus"'.

101 Thijssen, 'Nijmegen op de breuk tussen Oudheid en Middeleeuwen', p. 13-16; Van Enckevort en Thijssen, *Graven op Mariënburg,* p. 15-23.

102 Van Schevichaven, *Penschetsen,* dl. 3, p. 78.

103 Koster e.a., *Romeins Nijmegen boven het maaiveld.*

104 Kokke, 'Julius Caesar als stichter van Nijmegen'; Riehl, *Het Valkhof en herbouw,* p. 36; Lemmens, 'Een Spaanse wereldreiziger bezoekt Nijmegen in 1438'.

105 Kuys, 'De Beschrijving van Nijmegen door Lodovico Guicciardini in zijn Descrittione di tutti Paesi Bassi (1567-1588)', p. 23-24, 30-35.

106 Bejczy en Stegeman, *Gerard Geldenhouwer van Nijmegen;* Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe'; Langereis, *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven,* dl. 1: Inleiding, p. 50-61. Vgl. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken'. Over Geldenhouwer: Bejczy, 'Gerard Geldenhouwer, 1482-1542, humanist, geschiedschrijver'; Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*; Hendriks, 'Gerardus Geldenhouwer Noviomagus' en Mout, 'De humanist Gerard Geldenhouwer als raadgever van vorsten'.

107 Thissen, 'De lange twaalfde eeuw', met name p. 48.

108 Clevis en Thijssen, 'Nijmegen, van huis tot huis in de archeologie en de geschiedenis', p. 139-140.

109 Het onderstaande is ontleend aan Sarfatij, 'De vroege topografie van middeleeuws Nijmegen'; Clevis en Thijssen, 'Nijmegen, van huis tot huis in de archeologie en de geschiedenis', p. 140-142 en Leupen en Thijssen, 'De vroegste geschiedenis van de middeleeuwse stad Nijmegen'.

110 Thijssen, 'De lange twaalfde eeuw', p. 52-55.

111 Ibidem, p. 29-30.

112 Alberts, *Geschiedenis van Gelderland tot 1492,* p. 150-161.

113 Leupen, 'Stadszegel en stadsmuur'.

114 Leupen en Thijssen, 'De vroegste geschiedenis van de middeleeuwse stad Nijmegen'.

115 Het onderstaande is, tenzij anders wordt vermeld, ontleend aan Alberts, *Geschiedenis van Gelderland tot 1492,* p. 173-175.

116 Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 80.

117 Kuppers en Van Schaïk, 'Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15de en 16de eeuw'; Van Driel, 'Gelre vóór 1543', p. 98-99.

118 Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam,* p. 74.

119 Schimmel, 'De migratie vanuit het land van Cuijk naar Nijmegen', p. 37.

120 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie,* p. 58-59; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 65.

121 Van Houtte, *Economische geschiedenis van de lage landen,* p. 40.

122 Over het aandeel van Nijmegen in het Hanzeverkeer in de tweede helft van de zestiende eeuw: Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 80-81.

123 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie,* p. 59.

124 Alberts, *Welvaart in wording,* p. 213-232.

125 Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen,* p. 153.

126 Berkenvelder, *Zwolle als Hanzestad,* p. 46, 77-78.

127 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 83.

128 Gebaseerd op Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad'; vgl. het overzicht bij Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden*, p. 25 voor enkele andere schattingen.

129 Van Driel, 'Gelre vóór 1543', p. 96-97.

130 Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit in Gelderland*, p. 151 e.v.

131 Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad'; vgl. Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 14-16; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 81 en Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit in Gelderland*, p. 155.

132 Vgl. Alberts, *Welvaart in wording*, p. 288. Vermoedelijk is het aantal inwoners in de tweede helft van de zestiende eeuw gedaald, althans zeker niet gestegen: Kuys, 'Nijmegen in de zestiende eeuw', p. 77-80, alwaar een overzicht van de beschikbare, uiteenlopende berekeningen.

133 Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden*, p. 30; Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad'.

134 Ontleend aan Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, p. 23-34.

135 Ontleend aan Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden*, p. 55-56.

136 Volgens 25-jaarlijkse gemiddelden, weergegeven in de grafiek bij Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 82. Een andere ordening van dezelfde gegevens bij Schimmel, 'De migratie vanuit het land van Cuijk naar Nijmegen', p. 47-51.

137 Uit Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen*, p. 20 blijkt dat in de jaren vijftig jaarlijks gemiddeld 34 nieuwe inwoners het burgerrecht verwierven, terwijl dat aantal in de jaren zestig zeventien was. De terugval is ook opmerkelijk in vergelijking met steden als Den Bosch, Utrecht en Amsterdam: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, p. 69. De genoemde cijfers en tendensen betreffen overigens alleen de nieuwe *burgers*, derhalve mannen die formeel het burgerrecht kregen. Het aantal nieuwkomers (gezinsleden, mannen die het burgerrecht niet verwierven) is veel hoger.

138 Schimmel, 'De migratie vanuit het Land van Cuijk', p. 51-54.

139 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 57 e.v.

140 Het onderstaande is ontleend aan Marseille, *Varen op de grote rivieren rond 1580*, p. 40-41, 65-69 en 193.

141 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 57-58.

142 Alberts, *Welvaart in wording*, p. 200; Van Houtte, *Economische geschiedenis*, p. 86; Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, dl. 1, p. 181-183.

143 Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen*, p. 33-34. Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 66-67; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 82.

144 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, p. 387-388; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 105.

145 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 104-105.

146 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 25; het nu volgende overzicht van de Nijmeegse ambachten is gebaseerd op p. 77 e.v. van deze publicatie. Voor de situatie in de (late) Middeleeuwen: Terpstra, *Nijmegen in de middeleeuwen*, p. 118-122.

147 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 4.

148 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, resp. p. 181-185 en 151-152. Vgl. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam*, p. 123: vergeleken met Arnhem en Zutphen was de situatie in Nijmegen relatief gunstig.

149 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl. 3, p. 560-561; Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, dl. 2, p. 581.

150 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 122.

151 Van Schaïk, 'Duurte, pest en overstromingen', p. 22.

152 Ibidem.

153 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl. 3, p. 593-602.

154 Vgl. Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren*, p. 127, die per abuis de winter van 1565-1566 als ongekend streng beschrijft.

155 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, dl. 2, p. 602-612. Over deze overstromingen ook: HAN, OAN 3319, f° 100 v°, Nijmegen aan Roermond, 6 maart 1565 (minuut); Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 189.

156 Creemers, 'Kronijk uit het klooster van Maria Wijngaard te Weert', p. 161-179.

157 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl. 3, p. 591.

158 Creemers, 'Kronijk uit het klooster van Maria Wijngaard te Weert', p. 178-179; vgl. echter Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl. 3, p. 609-613 die concludeert dat het al met al om een vrij koele zomer ging.

159 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 73, 122.

160 GldA, Hof 819, br. 5248, Nijmegen aan Stadhouder, 2 januari 1566 (origineel); vgl. ibidem, br. 5231, Nijmegen aan Hof, 15 november 1565 (origineel) en Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 72.

161 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 293; het betreft een keur van 7 november 1565.

162 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 122-138.

163 Het onderstaande is gebaseerd op ibidem, p. 174-191.

164 Ibidem, p. 14-26.

165 De Kort, 'De proveniers van het Heilige-Geesthuis te Nijmegen', p. 136-137.

166 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 129.

167 Ibidem, p. 31-34.

168 Schrover, '... die kleijne arme verlaten weeskens ...'; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 34-37; Brinkhoff, *Het testament van Stijn Buys*, p. 1-4.

169 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 82, noot 1; *Corpus Iconoclasticum*, dl. 2, p. 351-352; Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 290-292; Alberts, 'Geschiedenis van 1543-1566', p. 95; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 20, 38-39.

170 Over de kapel: Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, p. 356-357 (alwaar ook de anekdote over de twee dronken leprozen; zie verder aldaar p. 263-266); maar vgl. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 128 over de Sint-Jacobskapel. Zie verder Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 37-38.

Hoofdstuk 2

1 De onderstaande beschrijving is ontleend aan Schulte, 'Het stadhuis aan de Burchtstraat'.

2 Zie de Proloog.

3 Het onderstaande is ontleend aan Schulte, 'De Nijmeegse schepenbank'.

4 2 Kronieken, hoofdstuk 19, vers 6-7.

5 Aldus valt te lezen in een raadsbesluit uit 1557: Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 166.

6 Over de bestuurlijke situatie in de Middeleeuwen: Meens e.a., 'Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591'; Thissen, 'De lange twaalfde eeuw', p. 31-33; Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen*, p. 65-97. Over de landsheerlijke achtergrond van de schepenen: Leupen, 'Schepenbank en gemeente te Nijmegen'; vgl. Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen zwischen Reichs- und Territorialgewalt', p. 41.

7 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 238-242. Zie ook Kuys, *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen*, p. 97-99: waarschijnlijk wezen de richter of burggraaf, namens de landsheer, de eerste twee schepenen aan. Maar soms was het recht verdeeld en wezen burggraaf en hertog ieder een schepen aan; in 1498 zagen zowel de hertog als de burggraaf af van zijn bevoegdheid in deze.

8 Hoewel de regeling van 1499 daarover zwijgt, maakten de twee afgetreden burgemeesters van het vorige jaar steeds deel uit van de schepenen van het nieuwe jaar. Vermoedelijk wezen de twee aftredende burgemeesters de eerste twee schepenen aan. In de regeling wordt evenmin vermeld dat de twee zittende burgemeesters deel uitmaakten van de schepenen.

9 Van Peteghem, 'De Nijmeegse burgemeesterslijsten vóór de Reductie'; en van dezelfde, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen*.

10 Vgl. voor Den Bosch: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, vooral p. 211-280 en voor Arnhem: Verkerk, *Coulissen van de macht*, p. 70-83.

11 Bewaard vanaf 1558: HAN, OAN 77 e.v.

12 GldA, Hof 655, br. 1430, Hof aan landvoogdes, 29 nov. 1560 (minuut); vgl. GldA, Hof 2445. Zie ook Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 18-19.

13 HAN, OAN 213, ongefolieerd (onder 'burggraaf') en 216, ongefolieerd (onder 'richter'); Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 10, 140, 155 en 169; Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen*, p. 66. In de vijftiende eeuw werden de

burggraaf en de richter vermoedelijk alleen van een raadslidmaatschap uitgesloten, indien zij tevens raad van de landsheer waren. Over de functies van burggraaf, richter en onderrichter in de veertiende en vijftiende eeuw: Kuys, *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen*, p. 103-105.

14 De beschrijving van de competenties van de onderscheiden Nijmeegse rechtbanken in Delahaye, *Het rechterlijk archief der stad Nijmegen*, p. IX-XX is niet betrouwbaar. Een kernachtig overzicht van de stedelijke gerichten in de zestiende eeuw biedt Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 92. Voor de situatie in de Middeleeuwen, zie de enigszins verouderde studie van Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen*, p. 57 e.v., die voornamelijk is gebaseerd op de uitgegeven bronnen in Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*. Meer gedetailleerd zijn Thissen e.a., 'Het Nijmeegse burggraafschap' en Meens e.a. 'Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591'. Recente overzichten en analyses bij Moorman van Kappen, 'Nimègue', p. 11-12; dezelfde, *Aspecten van de oud-Nijmeegse rechtspleging* en 'Zur Nimwegener Zivilprozessordnung von 1608'.

15 In rechtshistorische termen: de Nijmeegse richter was een 'rechter in oude zin'. Zie bijvoorbeeld De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, p. 9-11, 58, 164-166, 180-181, 207-208, 133-137 en 166-173.

16 Zijp, 'De rechterlike organisatie van Gelderland in de 16de eeuw'; Maris, 'Bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden', p. 145-146; Moorman van Kappen, *Aspecten van de oud-Nijmeegse rechtspleging*, p. 1, noot 3.

17 De Vries, 'Claring opghen Praest'; Zijp, 'De rechterlike organisatie van Gelderland in de 16de eeuw'; zie ook paragraaf 10.

18 GldA, Hof 2368, nr. 79: Amelis van Amstel van Mynden aan het Hof, vanuit Nijmegen, 14 augustus 1568 (origineel); Moorman van Kappen, 'Het habeas-corpus-beginsel in het oud-Nijmeegse recht; dezelfde, 'De Nijmeegse Criminele Ordonnantie van 1614', p. 533.

19 Moorman van Kappen, 'Nimègue', p. 11.

20 Dezelfde, *Aspecten van oud-Nijmeegse rechtspleging*, p. 32, noot 91 en p. 45-46.

21 Dezelfde, 'Gijsbert Cornelis in de Betouw', p. 255-258.

22 Delahaye, *Het rechterlijk archief der stad Nijmegen*, p. XIII-XIV. Zie ook Zijp, 'De rechterlike organisatie van Gelderland in de 16de eeuw': volgens de Nijmeegse stadssecretaris, in 1565, kende alleen Nijmegen deze 'beroepsmogelijkheid' op Aken en gold ze alle civiele vonnissen van de Schepenbank met een vordering boven 4 goudguldens. Zie ook Kleijntjens, 'Nijmeegsche burgers appelleren aan de overrichters te Aken'.

23 Van Peteghem en De Schepper, 'Het Nijmeegse richterambt in de overgang naar de Nieuwe Tijd', p. 296-297.

24 De Schepper, *Belgium Nostrum*, p. 15-16. Voor een algemeen overzicht over appèl, evocatie en *ius de non appellando*: Geurts, *Onsser stadt in sulken gedranghe*, p. 73-79.

25 Als blijkt uit GldA, Hof 651-660, 809-822: brieven van en aan het Hof en van en aan het Kwartier van Nijmegen.

26 Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 140-147.

27 Beide functies waren al eens eerder formeel gesplitst: Kuys, *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen*, p. 103-105.

28 Van Peteghem en De Schepper, 'Het Nijmeegse richterambt in de overgang naar de Nieuwe Tijd', p. 296-297. De financiële verantwoording in GldA, Rekenkamer 4910 e.v.

29 GldA, Hof 819, br. 5332, Hof aan richter, 27 juni 1566 (minuut). Zie ook GldA, Hof 819, br. 5266, stadhouder aan richter, 4 febr. 1566 (minuut); br. 5273, stadhouder aan richter, 14 febr. 1566 (minuut); br. 5331a, richter aan Hof, 26 juni 1566 (origineel).

30 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 26.

31 De Heiden, 'De Blok: Nijmegens oudste archiefbewaarplaats'.

32 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 238-242.

33 HAN, OAN 77 e.v.; Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, passim.

34 Moorman van Kappen, *Aspecten van de oud-Nijmeegse rechtspleging*, p. 15-16.

35 Hier geciteerd bij Kolman, *De Reductie van Nijmegen*, p. 8.

36 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 154-155.

37 Ibidem, p. 16, 57-58.

38 Vriendelijke mededeling van mr. W.J. Meeuwissen, die mij ook inzage verschafte in zijn nog niet gepubliceerde onderzoek naar de samenstelling van de Raad voor 1558.

39 Als blijkt uit een vergelijking van de namen van de raadsleden vanaf 1558, bij Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen*, p. 30 e.v. met de gegevens uit Begheyn, 'Nijmeegse studenten aan buitenlandse universiteiten (1363-1845)'; vgl. voor Brabantse steden Schuttelaars, *Heren van de Raad*, p. 348-352.

40 HAN, OAN 77 f° 23 r°; Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. 268-269.

41 Nijsten en De Winter, 'Nijmeegse schepenen, 1233-1591'; op dit overzicht vallen diverse correcties te maken. Voor de namen van de raadsleden vanaf 1558: HAN, OAN 77 e.v., gepubliceerd door Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen,* p. 30-60.

42 Voor de periode 1543-1557 werd gebruik gemaakt van de nog ongepubliceerde onderzoeksgegevens van W.J. Meeuwissen. Voor de periode vanaf 1558: Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen,* p. 30-60.

43 Het betrof hier steeds een buitengewone vernieuwing van de Raad ten gevolge van maatschappelijke onlusten. Zie voor 1566 en 1568 hierna, met name hoofdstuk 7 en hoofdstuk 11, paragraaf 2. Voor 1579 en 1585: Hageman, 'De Reductie van Nijmegen (1591)', p. 47-51; Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht', p. 67-78; Kolman, *De Reductie van Nijmegen,* p. 50-52.

44 ARAB, RvB 144(145-147) en 145(145-147), passim.

45 Vgl. voor Den Bosch: Schuttelaars, *Heren van de Raad,* p. 239-241: de leeftijd van de schepenen lag tussen de 35 en 55 jaar, en op moment van benoeming was de gemiddelde leeftijd ruim 37 jaar. Overigens traden in Nijmegen wellicht vooral adellijke raadsleden al op jonge leeftijd tot de Raad toe.

46 In de periode 1546-1553 is vier keer sprake van meer dan 24 raadsleden. Vermoedelijk heeft dit te maken met tussentijdse benoemingen ten gevolge van sterfgevallen onder de raadsleden.

47 HAN, OAN 77 en 78. Maar na afloop van het roerige jaar 1566 zou Johan van Bronckhorst onverwacht in januari 1567 weer tot burgemeester worden gekozen.

48 Vgl. Schuttelaars, *Heren van de Raad,* p. 110-143.

49 HAN, OAN 78, f° 96 r° en ibidem 3191, f° VII v°.

50 Een betrouwbare schets over het Sinter Claesgilde biedt Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen,* p. 8-14.

51 Sinds 1487 werden in Arnhem zes gildenmeesters aangesteld met vergelijkbare bevoegdheden als de Nijmeegse Claesmeesters: Verkerk, *Coulissen van de macht,* p. 364-366.

52 Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen,* p. 82.

53 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen* p. 210-211.

54 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 144-145.

55 Ibidem, p. 10-11.

56 HAN, OAN 77 e.v., gepubliceerd door Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen,* p. 62.

57 Zie hoofdstuk 7.

58 Schulte, 'Het stadhuis aan de Burchtstraat', p. 30; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 95.

59 Kolman, *De Reductie van Nijmegen,* p. 15-16.

60 Dit blijkt ook uit de processtukken van de Raad van Beroerten uit 1568: *Corpus Iconoclasticum,* passim, bijv. p. 265, 362 en 443.

61 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. 238 (in 1499) en p. 210-211 (in 1563).

62 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 95, noot 5.

63 HAN, Archief schippersgilde; depot II-D-14; nr. 3/25.

64 Bijvoorbeeld stadsrekeningen 1558-1559, HAN, OAN 725, p. 147 en het Raadssignaat van 1562, HAN, OAN 77, f° 111 r°.

65 HAN, OAN 2929, ongefolieerd; hieronder bevindt zich een stuk uit 1542 waaruit blijkt dat de vier kwartieren elk vier hoofdlieden (hopmannen) benoemden, terwijl de Voor- en Nystad beide twee hoofdlieden kenden. Uit een ander stuk, van de hand van de Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have en gedateerd op 17 augustus 1566, blijkt ook dat de vier oude kwartieren inderdaad zestien hoplieden hadden; maar daarnaast worden in dit stuk per kwartier acht namen gegeven, tezamen dus 32. Dit zijn waarschijnlijk de zogeheten 32 gedeputeerden: uit een aantekening op een minuut van een Nijmeegse brief d.d. 17 augustus 1566 (HAN, OAN 3190, Nijmegen aan stadhouder, 17 augustus 1566; het origineel berust in GldA, Hof 658, br. 1873; zie ook in BVGO I, 4(1844), p. 53-54) blijkt dat dit schrijven is 'geaccordirt' door 'den XXXII personen van wegen der gemeinten allen present wesende'. Op 17 augustus 1566 zijn de gedeputeerden dus inderdaad bijeengeroepen. Dat blijkt ook uit GldA, Hof 658, br. 1872, Johan van Boedbergen aan de stadhouder, 17 augustus 1566 (origineel). Uit de bronnenpublicatie *Corpus Iconoclasticum* kunnen her en der (p. 325, 332, 333, 362) de namen van in totaal zeventien gedeputeerden worden herleid; deze namen komen inderdaad zonder uitzondering voor op de lijst van 17 augustus 1566. Vgl. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 49.

66 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 49-50; vgl. echter Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. 244, waaruit blijkt dat ook al in 1521 sprake is van 32 vertegenwoordigers vanwege de gemeente. Mogelijk is het bijeenroepen van gedeputeerden van nog oudere datum.

67 Vgl. Kolman, *De Reductie van Nijmegen*, p. 17-18. Voor de ontwikkelingen te Arnhem, waar de 'democratie' in de loop van de jaren vijftig van de zestiende eeuw ook werd teruggedraaid, zie Verkerk, *Coulissen van de macht*, p. 364-374.

68 Zie hoofdstuk 1, paragraaf 3.

69 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 206-210.

70 Correspondentie hierover in GldA, Hof 657, br. 1760, Hof aan stadhouder, 3 sept. 1565 (minuut); Hof 819, br. 5259, stadhouder aan Johan van den Have, 26 januari 1566 (minuut); br. 5266, stadhouder aan richter, 4 februari 1566 (minuut); br. 5273, stadhouder aan richter, 14 februari 1566 (minuut); zie ook GldA, Hof 1406 (Casboek I), f° 294.

71 HAN, OAN 594; afschriften in GldA, Hof 1557, f° 315 r°-316 v° (met op f° 317 r° en v° afschriften van de reactie van de richter, 3 juni 1567, en het bevel van het Hof aan de richter het besluit na te komen, 4 juni 1567) en GldA, Vornholz 204; GldA, Rekenkamer 4924, ongefolieerd.

72 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 206.

73 Zie paragraaf 2.

74 Van Schevichaven, *St Stephenskerk*, p. 180; vgl. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 95 en De Heiden, 'De Blok: Nijmegens oudste archiefbewaarplaats', p. 66. Uit ARAB, RvB 144(145-147), f° 1v°-22 r° blijkt dat in december 1567 de stedelijke privileges waarschijnlijk (nog) op het raadhuis werden bewaard.

75 Dit zal hierna worden beschreven.

76 Ook de raadhuizen van Antwerpen en Den Bosch droegen de grootheid en zelfstandigheid van deze steden uit: Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, p. 37; Schuttelaars, *Heren van de Raad*, p. 160-161.

77 In 1956 door de Duitse historicus Friedrich Gorissen, in de inleiding op diens *Stede-atlas van Nijmegen*, p. VII.

78 Algemene overzichten bij Janssen, 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543'; Kuys, 'Centraal en regionaal bestuur van graafschap en hertogdom Gelre tot 1543'; Van Driel, 'Gelre voor 1543'; dezelfde, 'Arnold van Egmond, 1410-1473, hertog van Gelre' en Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, Boek 1, met name p. 103-132.

79 Nüße, *Die Entwicklung der Stände im Herzogtum Geldern bis zum Jahre 1418*; Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459* en van dezelfde, *De Staten van Gelre en Zutphen (1459-1492)*.

80 Vgl. Janssen, 'Kleve-Jülich-Berg-Ravensberg 1400-1600', p. 22-28; zie ook Moorman van Kappen, 'Einführende Bemerkungen zur landständischen Entwicklung am Niederrhein im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit'.

81 Moorman van Kappen, 'Politische und verfassungsrechtliche Aspekte der mißlungenen Inkraftsetzung der Kriminellen Ordonnanzen' en van dezelfde, 'De Nijmeegse Criminele Ordonnantie van 1614'.

82 Vgl. De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, p. 251-262; Moorman van Kappen, 'Die Niederlande in der 'politica' des Johannes Althusius'.

83 Janssen, 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543', p. 20-22.

84 Maris, 'Wording van de Gelderse Staten'; dit naar aanleiding van Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*; Flink en Thissen, 'De Gelderse steden in de Middeleeuwen', p. 209-210. Vgl. ook Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder*, p. 5-30.

85 Maris, 'De lijst van bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569', p. 144-145. De Bannerheren waren vertegenwoordigd op de kwartierdagen van Zutphen, maar namen daar een aparte positie in, omdat zij zich als rijksleenmannen als de gelijken van de graaf van Zutphen beschouwden.

86 Nüße, *Die Entwicklung der Stände im Herzogtum Geldern bis zum Jahre 1418*, p. 77 e.v. Janssen, 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543', p. 22; Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, en het vervolgdeel van dezelfde, *De Staten van Gelre en Zutphen (1459-1492)*; Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, Boek 1, p. 103-104; De Meester, *Geschiedenis Staten van Gelderland*, dl. 1, p. 53; Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder*, p. 13-16.

87 Alberts, 'Gelderland van 1543-1566', p. 90-91; De Meester, *Geschiedenis van de Staten van Gelderland*, dl. 1, p. 100 e.v.; Venner, *Samenstelling en organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder*, p. 14.

88 Van Riemsdijk, *De Hooge Bank van het Veluwsche Landgericht te Engelanderholt*, p. 172; De Meester, 'Register van losse brieven', p. 166; vgl. GAR, OAR 836: diverse afschriften van Gelderse verdragen en privileges, opgemaakt ten behoeve van Diederik van der Lippe, genaamd Hoen, heer van Grubbenvorst, die in 1560, op basis van een verbond, door de Geldersen werd benoemd in een commissie die moest waken over de Gelderse rechten en privileges en die in 1564, als persoon, klaagde over schending van zijn rechten (GAR, OAR 826, ongefolieerd; regest 1401, 10 april 1564). Onder deze afschriften bevinden zich onder meer teksten van het Verbond van 1418, bevestigin-

gen ervan in 1419 en 1423 door (of namens) de hertog en een verbond uit 1471 waarin de Geldersen beloven elkaar bij te staan bij schendingen van hun rechten door een hertog. Kennelijk zijn het vooral deze verdragen geweest waarop de Geldersen zich baseerden. In 1565 bestreed het Hof het vermeende Gelderse recht zelf Landdagen te convoceren. Omdat, volgens het Hof, de Geldersen regelmatig *verzochten* om een Landdag, beschikten zij kennelijk niet *zelf* over het recht een Landdag bijeen te roepen. Bovendien verwezen de Geldersen sinds kort naar allerlei stukken uit de vijftiende eeuw die men tot dusverre zelf ook niet kende, aldus het Hof, en waaruit duidelijk bleek dat de Gelderse hertog niet vrijwillig, maar onder dwang deze gewoonte had moeten accepteren. Zie GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 205 v° e.v.; vgl. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*, p. 60-61.

89 Over Leoninus: Janssen, 'Elbertus Leoninus. 1519/1520-1598; rechtsgeleerde en Gelders kanselier'.

90 Mey, 'Gelderland van 1492-1543' en Van Driel, 'Gelre voor 1543', p. 87-89.

91 Van Schevichaven, 'Nijmegen en Karel van Egmond'; Rogier, 'Jacob Kanis'; Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen*, p. 54-57.

92 Janssen, 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543', p. 24.

93 Mey, 'Gelderland van 1492-1543', p. 67-72; Van Driel, 'Gelre voor 1543', p. 90-92. Over het diplomatieke spel rond de erfopvolging: Janssen, 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit, 1537-1543' en Jahn, 'Gelre en Frankrijk'.

94 Geciteerd bij *Corpus Iconoclasticum*, p. 189.

95 Maris en Driessen, Het archief van het *Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 134; Kuys, 'Sweder van Kervenhem, proost van Zutphen', p. 41-42 en van dezelfde, 'Sweder van Kervenhem, 1480/1500-1547, proost van Zutphen en hertogelijk ambtenaar', p. 48-51.

96 Van Driel, 'Gelre voor 1543', p. 92-95; zie ook de verklaring van Willem van Kleef d.d. 2 februari 1538, Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, p. 433. Vgl. Venner, *Samenstelling en organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder*, p. 30 en GAV, OAV 1208, Karel van Egmond aan Roermond, 29 januari 1537, afschrift.

97 Een recente tekstuitgave bij Keverling Buisman, 'Het Tractaat van 12 september 1543', p. 270 e.v.

98 Ibidem, p. 262-266.

99 Ibidem, p. 253-256.

100 Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 127-129 en van dezelfde, 'Gelre's eigen gelden', p. 4-15; Keverling Buisman, 'De Vrede en het Tractaat van Venlo (1543). Gevolgen voor het bestuur van Gelre en Zutphen'.

101 Zie ook Berkvens, '"In wesen sal het Tractaet onderhalden worden ..."', p. 155-167.

102 Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547)*, p. 27-39.

103 Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 132-134; Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 12-15, m.n. p. 13; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 3-5.

104 Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547)*; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 136-142; Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 205-227.

105 Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 138-139; Berkvens, '"In wesen sal het Tractaet onderhalden worden ..."', p. 155-167; zie verder Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 16-25; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 1-13, 134-142.

106 Voor een algemeen overzicht: De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, p. 170-172.

107 Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 138-139; vgl. De Schepper, 'Brabant 'Hooftprovintie' en Brussel 'Princelycke Hoofdstadt van 't Nederland'" en Monballyu, 'De gerechtelijke bevoegdheid van de Raad van Vlaanderen in vergelijking met de andere "Wetten"' (1515-1621)', p. 1-3.

108 Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547)*, p. 35-38.

109 Zie de Proloog.

110 Rosenberg, *Gerhard Veltwyck*, p. 48-49.

111 Geciteerd bij Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 92.

112 In hoofdstuk 3, zal verder worden ingegaan op de inhoud van dit geloofsonderzoek.

113 Geciteerd bij Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming in het Overkwartier van Gelderland', p. 328-329.

114 Kuys, 'Financiële instellingen', p. 50; Lindeijer, 'Lotgevallen van de Gelderse bede van 1547'.

115 Dit en het onderstaande is ontleend aan Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 140-147; dezelfde, 'De

Gelderse rekenkamer in Arnhem en het zestiende-eeuwse domeinbeheer vanaf de komst van de Habsburgers', p. 305-313 en Van de Pas en Venner, 'Rekenkamer van Gelre'. Zie voor deze periode ook Groenveld, 'Filips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568)', p. 63-67.

116 Verhofstad, *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559*, p. 80-182.

117 Van de Pas, 'Gelre's eigen gelden', p. 11.

118 Voor een overzicht van het Gelderse verzet in deze jaren: Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 100-123; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 147-154; Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', p. 139-140; Alberts, 'Gelderland van 1543-1566'.

119 Zie ook Venner, 'Geëvoceerde processen voor het Hof van Gelder'.

120 Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overyssel 1566-1600*, p. 40 e.v.

121 Zie ook Hille Ris Lambers, *De kerkhervoming op de Veluwe*, met name p. LXVI.

122 Zie bijvoorbeeld Schilling, 'Karel en de religie. De worsteling om zuiverheid en eenheid van het christendom', p. 340-342, 358-359.

123 Met name Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*.

124 Zie bijvoorbeeld Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*. Zie voor de Staten van het Gelderse Overkwartier: Venner, 'Samenstelling en organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder' en de inleiding op de door hem samengestelde *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder*.

125 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 110-111, 118, 133-137.

126 Afschriften van de tekst van dit Verbond in GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 160 v°-162 r°; ibidem, OAA 4685, f°1-13; GAR, OAR 836, ongefolieerd, en 837, f° 17 v°-20 v°; SANWV, OAH 55, ongefolieerd, en 1304, ongefolieerd. Zie ook Van Veen, *Briefwisseling Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, bijlage II, p. 608-610 en Schrassert, *Stucken en documenten behoorende tot den codex Gelro Zutphanicus (...)*, p. 497-500 (maar aldaar fout gedateerd op 1563).

127 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 148-152.

128 Van Riemsdijk, *De hooge bank van het Veluwsche landgericht te Engelanderholt*, p. 157 e.v.

129 Over dit conflict: De Vries, 'Claring opghen Praest'.

130 Artikel XVIII van de Kanselarijordonnantie van 1547, onder meer gepubliceerd bij Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 205-227, i.c. p. 217-218.

131 Tenzij anders vermeld, is het onderstaande ontleend aan Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 148-163.

132 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 118-119, 285; vgl. Van Veen, *Briefwisseling Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 71, br. 72b; Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 152, 174-175, 185.

133 Het onderstaande is ontleend aan Van Nierop, 'The nobles and the Revolt' en van dezelfde, 'De adel en de Opstand'.

134 Van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II*, p. 207-221; De Iongh, *Madama*, p. 287-283; Janssens, *Brabant in het verweer*, p. 110-116.

135 Over deze deputatie: Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 165-170; De Meester, 'Register van losse brieven', p. 165-171; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 156-158.

136 Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat* en van dezelfde, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*; Janssens, 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II'.

137 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 187; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 156-157; Berkvens, '"In wesen sal het Tractaet onderhalden worden..."', p. 167. Zie over de 'souvereiniteit' van het Hof ook Nève, 'Het Gelders non-evocatie-privilege van 1310'.

138 Over het werk van de commissie: Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 172-176; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 157, 168-174.

139 Voor een algemeen overzicht: Fruin, 'Het voorspel van den Tachtigjarige Oorlog' en Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II'.

140 Zie ook Janssen, 'Elbertus Leoninus', p. 42-43.

141 GldA, Hof 657, br. 1808a, Hof aan landvoogdes, 20 december 1565 (minuut); zie ook *BVGO* I, 3(1842), p. 42-49.

142 *BVGO* I, 3(1842), p. 43, noot 10.

143 GldA, OAA 4685, f° 1-13 en in GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 160 v°-162 r°; tekst is ongedateerd, maar is waarschijnlijk uit het najaar 1564; zie ook Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 176-177. Uit een verslag van een (eigenmachtige) Landdag van 17 mei 1566 te Zutphen valt op te maken dat de unie op 13 december 1564 werd vastgesteld: GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 15-16.

144 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 177-179.

145 Brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 751, 7 nov. 1564; reactie Leoninus in GldA, OAA 4685, f° 171 r°-172 r°.

146 Over dit geschil: GAR, OAR 79, 826, ongefolieerd; regesten 1421-1424; Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond,* p. LXXX-LXXXIV; Wouters, *Grensland en bruggehoofd,* p. 190; Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 181.

147 Als blijkt uit een brief van Nijmegen aan Roermond en Venlo, d.d. 7 december 1564, Brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 762.

148 Het onderstaande is ontleend aan Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 181-193 en Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen,* dl. 1, p. 159-160.

149 GldA, OAA 4685, f° 278-286, 288-294, 297-304; ibidem, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 196 v°-204 r°.

150 Dit op grond van een bepaling in de Unie van 1564 die gedeputeerden bevoegd verklaarde op te treden in geval van onenigheden tussen de standen binnen een kwartier. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond,* p. LXXXIII veronderstelt dat de ridderschap van het Overkwartier deze bepaling vanwege dit geschil in de unietekst heeft laten opnemen.

151 Dat Nijmegen de plaats van handeling was, blijkt uit de Brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 839 en uit Van Veen, *Briefwisseling Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 139.

152 Zoals blijkt uit een brief van de stadhouder, d.d. 28 augustus 1565, vanuit Nijmegen, aan de landvoogdes: Van Veen, *Briefwisseling Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 139.

153 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 192-193.

154 Ibidem, p. 193, noot 1. Over dit conflict: Van Heiningen, *Tussen Maas en Waal,* p. 45-66.

155 Zoals blijkt uit de Brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 839. Over deze kwestie: Ablaing van Giessenburg, *Bannerheeren en ridderschap van Zutphen,* dl. 1, p. 12 en 28.

156 Afschriften van de correspondentie hierover in GldA, OAA 4685, f° 220 e.v. en ibidem, Archief Huis Rosendael 279, f° 64 e.v. Een samenvatting in Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 193-195.

157 Over Johan van den Have: Van Son, 'De stadssecretaris Johan van den Have'. Mr. Johan van den Have was in Nijmeegse dienst van 1555 tot 1581. In de jaren zestig verleende hij ook juridische en beleidsmatige ondersteuning aan de Gelderse standen en kwartieren, met name in de contacten met Brussel. Het is niet steeds duidelijk of hij dit als Nijmeegse secretaris, dan wel als privé-persoon deed.

158 Verslag van het verhandelde in Nijmegen en tekst van de instructie voor de secretaris van Nijmegen in GldA, OAA 4685, f° 227-228.

159 Ibidem, f° 235 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 11 november 1565 (origineel).

160 Leoninus aan Johan van den Have, vanuit Leuven, 30 oktober 1565, afschrift in GldA, OAA 4685, f° 234 r°. Vgl. GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 288 r°, stadhouder aan Johan van den Have, 29 januari 1566 (afschrift).

161 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 183.

162 Voor een algemeen overzicht: Fruin, 'Het voorspel van den Tachtigjarige Oorlog' en Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II'.

163 Parker, *The Dutch Revolt,* p. 69.

164 De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 83-84.

165 Bers, *Wilhelm herzog von Kleve,* p. 5, 11.

166 Gonzalez de Leon en Parker, 'The grand strategy of Philip II'.

167 Ibidem en Parker, *The Dutch Revolt,* p. 64-66.

168 De typering is van De Bruin, 'De Nederlandse Opstand (1555-1588)', p. 446.

169 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle,* p. 81-82.

170 Zie bijvoorbeeld de brief d.d. 13 januari 1566 van de Nijmeegse stadssecretaris aan zijn collega van Arnhem in GldA, OAA 4685, f° 241 r° en v° (origineel).

171 Zoals blijkt uit ibidem, f° 245 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 15 januari 1566 (origineel).

172 GldA, Hof 657, br. 1808a, Kanselier en raden aan landvoogdes, 20 december 1565 (minuut); zie ook BVGO I, 3(1842), p. 42-49.

Hoofdstuk 3

1 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

2 Gepubliceerd door Hille Ris Lambers, 'Bijdrage tot de kennis der hervorming in Gelderland en in een deel van de tegenwoordige provincie Limburg omstreeks 1565'. Vgl. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland,* dl. 1, p. 534.

3 Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop,* p. 256-257. Zie over Van den Bergh: Heere, 'Burchardus a Monte' en Begheyn, 'Burchard van den Bergh'.

4 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 108 en p. 120, noot 19; vgl. van dezelfde, 'Inquisitie te Nijmegen', p. 86 en 94, alwaar het jaartal 1523 (het schema bevat enkele drukfouten in de jaartallen). Het onderstaande is, tenzij anders vermeld, ontleend aan deze publicaties.

5 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 108; vgl. echter van dezelfde, 'Franciscus Sonnius', p. 88.

6 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 107; dezelfde, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 86 en 94. Vgl. Mey, 'Gelderland van 1492-1543', p. 63 waar ten onrechte twee observanten als verdachten worden vermeld. De minderbroeder uit Kleef was misschien woonachtig in het termijnhuis van de minorieten van Kleef, aan de Kabelgas: Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 123.

7 Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie,* p. 518; Mey, 'Gelderland van 1492-1543', p. 63-64; Geurts en Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen', p. 185-186; Frijhoff, 'De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren'.

8 Het onderstaande is ontleend aan Frijhoff, 'Het Gelders Anti-Christ tractaat'.

9 Dit en het onderstaande is ontleend aan Wessels, 'Ketterij in de Graafschap', p. 56-57; zie verder Geurts en Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen', p. 183.

10 Kuys, 'De Beschrijving van Nijmegen door Lodovico Guicciardini in zijn Descrittione di tutti Paesi Bassi (1567-1588)', p. 17.

11 Zie hoofdstuk 1, paragraaf 2. Over Geldenhouwer: Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*; van dezelfde, *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*; Hendriks, 'Gerardus Geldenhouwer Noviomagus'; Bots, 'Cultuurgeschiedenis. Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw', p. 424; Poelhekke, *Vijfhonderd jaar Erasmus,* p. 16-17; Mout, 'De humanist Gerard Geldenhouwer als raadgever van vorsten' en Bejczy, 'Gerard Geldenhouwer, 1482-1542, humanist, geschiedschrijver'.

12 Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden,* p. 34.

13 Geciteerd bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. IV.

14 Geurts en Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen', p. 185-186.

15 HAN, OAN 3207, origineel, in Brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 76. gedateerd op omstreeks 1535, maar in de uitgave door Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CV-CVII, gedateerd op 1538; vgl. Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 109, 120 noot 19 en van dezelfde, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 94.

16 Documentatie daarover bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. V-VI (op p. VI is ten onrechte sprake van het jaartal 1551); vgl. Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 110-111 en Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden,* p. 293-294.

17 Jansma, *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers*; Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden,* p. 294.

18 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 110.

19 Guyot, *Bijdrage tot de geschiedenis der doopsgezinden,* p. 7-8. Eén van de vrouwen was de weduwe van Ketelbueters (geëxecuteerd in 1535), een vooraanstaand leider van de dopers; Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden,* p. 293, 304, 307, 376, 400-401. Uit Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 110 blijkt dat een kind op stadskosten werd verzorgd en ... gedoopt.

20 GldA, Hof 4524 (1550 nr. 9); Van Veen, 'Joachim Diemer', p. 59 (alwaar het citaat) en Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 113-115.

21 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 116-117; citaat op p. 116.

22 Op het moment van deze zaak was het Hof in een correspondentie verwikkeld met 'Brussel' over de mogelijke invoering van een inquisitie. Het Hof schetste diverse formele bezwaren, onder meer het in Gelre geldende gebruik om gevangenen op borgtocht vrij te laten, ook in geval van *crimen laesae majestatis*; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. XLVIII-LIII.

23 Zoals blijkt uit Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, dl. 2, p. 102-104.

24 Van Schevichaven, 'De stad Nijmegen en de eerste ketterij-plakkaten', p. 13.

25 Zie de Proloog.

26 Over de levensloop van Diemer: Begheyn, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 86-87.

27 Gepubliceerd door Van Veen, 'Berichten omtrent een onderzoek in geloofszaken te Nijmegen'.

28 Begheyn, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 87.

29 Verslagen in GldA, Hof 4524 (1550 nr. 8 en 9), 4525 (1551 nr. 6) en 4525 (1552 nr. 3).

30 GldA, Hof 642, br. 121, Stadhouder aan Viglius, 2 januari 1550 (minuut); Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 52-53, 117, LVI; Begheyn, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 92-93 en van dezelfde, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur'.

31 Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommem*, p. 47 e.v.; Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559'.

32 Postma, *Viglius. De jaren met Granvelle*, p. 83.

33 Nederlandse vertaling gepubliceerd bij Valvekens, *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, p. 270-272; zie verder Begheyn, Franciscus Sonnius als inkwisiteur', p. 144 noot 59 en van dezelfde, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 98 noot 118.

34 Op 4 juli 1550 kwam het eindverslag binnen bij het Hof (GldA, Hof 4524 (1550 nr. 8), ondertekend met 'Commissarius'. Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur', p. 107, 152 noot 205, meent dat deze commissaris Gruwel is, maar waarschijnlijk betreft het verslag ook de werkzaamheden van Sonnius. Het eindverslag bevat de namen van ruim vijftien verdachten. GldA, Hof 4524 (1550 nr. 9) handelt over de priesters Ther Kynder en Diemer; GldA, Hof 4525 (1551 nr. 6 en 1552 nr. 3) gaat over zaken die nog door Sonnius zijn geëntameerd. De tabel is, behalve op deze bronnen, gebaseerd op GldA, Hof 1406 ('Casboek I'), f° 291 r°, HAN, Familiearchief Biesman. De gegevens werden aangevuld met informatie uit Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen, p. 113-115; dezelfde, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur' en dezelfde, 'De inquisitie te Nijmegen', waarmee hij de lezing van De Jong, *De Nijmeegse St. Steven tot aan de Reductie*, p. 129-130 verbeterde en aanvulde. Voorts is gebruik gemaakt van Van Schevichaven, 'De stad Nijmegen en de eerste ketterij-plakkaten' en van de drie bronnenpublicaties van Van Veen, 'Berichten omtrent een onderzoek in geloofszaken te Nijmegen in 1548 en 1549', 'Joachim Diemer, kapelaan te Nijmegen' en 'Marten van Andelst'. Ook werden geraadpleegd de bronnenpublicaties van Nijhoff in BVGO I, 3(1842), p. 33-34 en in BVGO II, 3(1864), p. 179 en van Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. LX.

35 Valvekens, *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, p. 270-272.

36 GldA, Hof 4525 (1552 nr. 3); Begheyn, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 95.

37 Over de personen Nael van Tuijl, Sophie Kelleners, Anna Cocks, Clara Biel en een moeder bestaat enige onduidelijkheid. Van Schevichaven, 'De stad Nijmegen en de eerste ketterij-plakkaten', spreekt van Anna Cocks, Sophie Kelleners en haar zuster en moeder, vier verdachten derhalve; de inquisiteurs vermeldden drie verdachten, de waardin van de Gulden Arend, en haar twee dochters Anna Cocks en Clara Biel (Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur', p. 106); Clara Biel zelf noemde in 1552 Nael van Tuijl de moeder van Anna Cocks.

38 Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur', p. 90.

39 Als blijkt uit ibidem, p. 109-110; zie ook Van Veen, 'Marten van Andelst', p. 148.

40 Tekst van de herroeping, uit juni 1550, bij Van Veen, 'Marten van Andelst', p. 148-149.

41 GldA, Hof 643, br. 371: Stadhouder aan landvoogdes, 11 dec. 1561 (minuut; met verzoekschrift van Maarten van Andelst); afschrift in GldA, Hof 655, br. 1488. GldA, Hof 656, br. 1496: Landvoogdes aan Hof, 22 jan. 1562 (origineel); ibidem, br. 1502: Hof aan landvoogdes, 3 maart 1562 (minuut); GldA, Hof 817. br. 4560: Hof aan richter, burggraaf en Raad van Nijmegen, 12 april 1562 (minuut).

42 HAN, OAN 77, f° 120 r°.

43 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 52-54, 129 en LXXVI e.v.

44 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 101 v°-104 v°, Hof aan landvoogdes, 24 januari 1566 (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 249 r°-250 v°.

45 GldA, Hof 642-644 (van en aan stadhouder), 651-660 (van en aan Hof), 809-822 (van en aan Kwartier van Nijmegen), 1066-1071 (van en aan uitheemsen), 1114 (diverse brieven) en 1261-1262 (binnengekomen verzoekschriften).

46 GldA, Hof 1406 (Casboek I), 1270 (verbalen 1544-1611), 4503 (Crimineel sententieboek 1544/1560), 4523 (minuten criminele sententiën), 4524-4527 (criminele procesdossiers 1550-1570).

47 De gegevens zijn ontleend aan GldA, Hof 4503, f° 9 r° (Gangel van Duren, 1548); GldA, Hof 809, br. 1687+++, Nijmegen aan Hof, 24 febr. 1550 (origineel) en br. 1688x, Hof aan Nijmegen, 25 febr. 1550 (minuut) en De Waardt en Blécourt, 'De regels van het recht', p. 29 (Anna Creyntkens, 1550; vgl. Begheyn. 'De inquisitie te Nijmegen', p. 92-93, abusievelijk 1555); GldA, Hof 810, br. 2326, Hof aan Nijmegen, 17 mei 1553 (minuut) en br. 2334, Nijmegen aan Hof, 22 mei 1553 (origineel) (Geesken Block en Brigitta, 1553); De Waardt en Blécourt, 'De regels van het recht', p. 29 (vijf toveressen, 1553); GldA, Hof 813, br. 3282, Hof aan richter, 23 sept. 1556 (minuut) en br. 3310, Hof aan richter, 6 nov. 1556 (minuut) (Henrick Hamaecker; 1556; de beide brieven werden gepubliceerd bij Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, dl. 2, p. 111-113 en p. 114-115); GldA, Hof 814, br. 3457, Hof aan richter, 1 mei 1557 (minuut) en De Waardt en Blécourt, 'De regels van het recht', p. 29-30 (Jutt van Lenth, Trein Scheincken, 1557); Guyot, *Bijdrage tot de geschiedenis der doopsgezinden*, p. 19-22 en Van Braght, *Het Bloedig Toneel*, p. 173-174 (enkele dopers, onder wie Gerit Hazepoet, 1557); De Waardt en Blécourt, 'De regels van het recht' (Herman Smit, 1560); HAN, OAN 77, f° 74 v°; Meijer, *Dominikaner klooster en statie te Nijmegen*, p. 72 en van dezelfde, *Katholiek Nijmegen*, dl. 1, p. 34 (Jacob van Groitfelt, 1560); HAN, OAN 77, f° 102 r° en 105 v°; Kronenberg, 'Petrus Elsenius te Nijmegen' en Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen*, p. 27-30 (Peter van Elzen, 1561); 'De straf der bespotting van het H. Sacrament te Nijmegen' (N.N., 1561); HAN, OAN 78, f° 57 r°, 60 r° en 70 v° (Abraham Petersz, 1565-1566); Acquoy, *Jan van Venray* en Van de Ven, 'Ds. Ceporinus en zijn nageslacht', p. 138-142 (Jan van Venray, 1565-1566); HAN, OAN 78, f° 56 v°, 106 r° (Jan van den Berch, 1565-1567); HAN, OAN 78, f° 70 v°, 71 r° en 103 r° (Marcus van den Zandt, 1566-1567).

48 GldA, Hof 813, br. 3282, Hof aan richter, 23 sept. 1556 (minuut) en br. 3310, Hof aan richter, 6 nov. 1556 (minuut); zie ook Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, dl. 2, p. 111-115.

49 Misschien familie van de in 1552 veroordeelde Coenraad Block (tabel 3.1).

50 GldA, Hof 810, br. 2326, Hof aan Nijmegen, 17 mei 1553 (minuut) en br. 2334, Nijmegen aan Hof, 22 mei 1553 (origineel).

51 HAN, OAN 78, f° 123 r°-125 v°.

52 Guyot, *Bijdrage tot de geschiedenis der doopsgezinden*, p. 19-22 [1557] en Van Braght, *Het Bloedig Toneel*, p. 173-174 [1556]; misschien zijn Hazepoet en Hamaecker één en dezelfde persoon.

53 Ontleend aan de *Adversaria* van Smetius, HAN, Collectie Smetius, Pater, nr. 5, gepubliceerd in Acquoy, *Jan van Venray*, p. 221: 'Js. Ceporinus senior, Neomagi sacellanus, cum brachium Stephani plebi ostensurus esset (anno 1565). Hoc, inquit, ut dicunt, S. Stephani brachium est. Aliis a tergo susurrantibus: Dic, S. Stephani brachium est. Ille suum cantum identidem repetit: Hoc S. Stephani brachium est, ut illi quidem dicunt, qui mihi a tergo adstant.'

54 Acquoy, *Jan van Venray*, p. 16, 235.

55 Nissen, 'De Nederlanden en de Vroege Reformatie in Europees perspectief'.

56 Frijhoff, 'De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren', p. 327.

57 GldA, Hof, 818, br. 5073, Stadhouder aan Nijmegen, 2 aug. 1564 (minuut).

58 Verordening van 23 febr. 1564, gepubliceerd bij Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 289-290.

59 Begheyn, 'De opkomst van de reformatie te Nijmegen', p. 110; vgl. Wessels, 'Ketterij in de Graafschap', p. 62-63.

60 Zoals blijkt uit Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, dl. 2, p. 109-111.

61 Vgl. de inleiding van Roelink op de religiegeschiedenis 1480-1780 van de nieuwe *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5, p. 436-442 met diens 'Reformatorische stromingen in het Noorden' en 'Het Calvinisme' in de oude *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. IV, p. 264-280 en 281-304. Zie verder onder meer Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, p. 90-104; Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, p. 635 e.v.; dezelfde, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568' en Augustijn, 'IJkpunt 1550. Naar godsdienstige pluraliteit'.

62 Van Manen, *Verboden en getolereerd*, p. 15-17.

63 Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlands Calvinisme in de zestiende eeuw'.

64 ARAB, RvB 144(145-147), 145(145-147).

65 Augustijn, 'IJkpunt 1550. Naar godsdienstige pluraliteit'.

66 Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen*, p. 9-40; Begheyn, *De Jezuïeten in Nijmegen*, p. 19-21. Zie ook paragraaf 3, over de vergeefse poging tot het vestigen van een college.

67 Bijvoorbeeld in 1560 te Doetinchem: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. LXV.

68 Zie over de bekendmaking van de besluiten van Trente paragraaf 2, en over de installatie en werkzaamheden van Lindanus paragraaf 2 en 4.

69 Voor een eerste, algemene oriëntatie: Blijlevens, Brants en Henau, *Volksreligiositeit. Uitnodiging en uitdaging*, passim, en Vergote, *Het meerstemmige leven*, p. 233-250.

70 Zie ook Meyer, *Katholiek Nijmegen* dl. 1, p. 24-27, 31.

71 Lambermond, 'Sint Albertus de Grote en Nijmegen'.

72 Meyer, *Katholiek Nijmegen* dl. 1, p. 24-27; Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 272.

73 Augustijn, 'IJkpunt 1550. Naar godsdienstige pluraliteit'.

74 Vgl. voor Groningen: Woltjer, '"De zuivering der leer". Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556'.

75 Vgl. Woltjer, 'Het beeld vergruisd?' en van dezelfde, 'De Vrede-makers'.

76 Over de groeiende politieke en godsdienstige tegenstellingen na 1566 in Nijmegen: Hageman, 'De Reductie van Nijmegen'.

77 Barten, 'De brieven van Sint Petrus Canisius in de Molenstraatspastorie te Nijmegen', p. 105.

78 Zie deel 2.

79 Heere, 'Burchardus a Monte'; Begheyn, 'Burchard van den Bergh'.

80 Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, p. 77-78.

81 Ibidem, p. 97-159.

82 Van Veen, 'Het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus' en Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 71-73.

83 Ibidem, p. 74; zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

84 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

85 Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II', p. 336-337.

86 Samenvatting in Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. LXXVI.

87 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 68-69; Nuyens, *Geschiedenis van de Nederlandsche beroerten*, dl. 2, p. 2-3.

88 GldA, Hof 819, br. 5255, Stadhouder aan Steven Heyden, 19 januari 1566 (minuut).

89 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 51-52. Uit BVGO I, 3(1842), p. 39-40 blijkt de jurisdictie van Heyden en van anderen in het Kwartier van Nijmegen.

90 GldA, Hof 819, br. 5256, Steven Heyden aan stadhouder, 21 januari 1566 (origineel); br. 5257, Steven Heyden aan stadhouder, 23 januari 1566 (origineel).

91 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 105 v°-106 r°, Nijmegen aan stadhouder, 30 januari 1566 (afschrift); tevens een afschrift in GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 250 v°. Vgl. GldA, Hof 819, br. 5267, Stadhouder aan Steven Heyden, eind januari (minuut): kennelijk heeft Nijmegen er toch mee ingestemd dat Steven Heyden de bekendmaking zou verzorgen.

92 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 108 v°-110 r°, Hof aan landvoogdes, 4 februari 1566 (afschrift); tevens afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 251 r°. Antwoord van de landvoogdes, die stelde dat publicatie een zaak is van de geestelijke overheid en niet die van Nijmegen, in: GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 124 v°-125 r°, Landvoogdes aan Hof, 9 maart 1566 (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 260 r°.

93 GldA, Hof 819, br. 5294, Hof aan Steven Heyden, 1 april 1566 (minuut). Diens antwoord, d.d. 15 april 1566, gepubliceerd in BVGO I, 3(1842), p. 186-187.

94 De brief van het Hof, d.d. 30 juni 1550, is gepubliceerd door Nijhoff, 'Bedenkingen des Hofs van Gelderland tegen de uitvoering der plakkaten van keizer Karel v'. Over deze kwestie ook: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. XIX-XXII.

95 Stukken daarover bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. XXV-XXVII.

96 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 101 v°-104 v°, Hof aan landvoogdes, 24 januari 1566 (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 249 r°-250 v°. Vgl. Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. LXXVI-LXXVII.

97 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 110 r°-111 v°, Landvoogdes aan stadhouder, 6 februari 1566 (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 252 r°.

98 Zie ook Postma, *Viglius. De jaren met Granvelle*, p. 81-82.

99 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 101 v°-104 v°, Hof aan landvoogdes, 24 januari 1566 (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 249 r°-250 v°.

100 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 110 r°-111 v°, Landvoogdes aan stadhouder, 6 februari 1566 (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 252 r°.

101 Notulen Raad van State van 28 maart 1566, uitgegeven door Gachard, *Correspondance Guillaume le Taciturne*, dl. 6, p. 357-359.

102 HAN, OAN 77, f° 99 r°; GldA, Hof 817, br. 4409, Hof aan Nijmegen, 3 juli 1561 (minuut) en br. 4433, Nijmegen aan stadhouder, 25 augustus 1561 (origineel).

103 De brief van Leoninus is gepubliceerd bij Janssen, 'Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn', p. 43-44.

104 Ontleend aan Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 132.

105 Vgl. Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe* en Van Schevichaven, 'De stad Nijmegen en de eerste ketterij-plakkaten', waarin het politieke aspect onvoldoende wordt meegewogen.

106 Over Maarten van Andelst: Van Veen, 'Marten van Andelst' en Begheyn, 'Franciscus Sonnius', p. 90, 105, 109-110.

107 Moeller, *Reichsstadt und Reformation.*

108 Zie paragraaf 6 van hoofdstuk 2.

109 Beschrijving bij Meyer, *Katholiek Nijmegen*, dl. 1, p. 24-27.

110 HAN, OAN 77, f° 62 r°: besluit van 16 januari 1560; Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 272; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen*, p. 77 en Meyer, *Katholiek Nijmegen*, dl. 1, p. 28. Het betreft onder meer Maria-Lichtmis (2 februari), Palmzondag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Sint-Stevensvinding (3 augustus), Allerheiligen en Kerstmis.

111 GldA, Hof 649-658, passim.

112 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen*, p. 10; Verkerk, 'Nijmegen en de dominicanen'.

113 Vgl. Van de Laar, 'De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch', p. 176-180; Schuttelaars, *Heren van de Raad*, p. 24.

114 Zie hoofdstuk 1. Dit percentage komt ongeveer overeen met 1 op de 100 inwoners. Voor Den Bosch: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, p. 24 (in 1566 ong. 1 op de 26 inwoners) Voor Antwerpen: Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, p. 80-81.

115 Van Schaïk, *Mariënburg*, p. 17-18, 35-38. Lemmens, 'Geschiedenis van de Commanderie'; Van Schaïk, 'Het Nijmeegs regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 112.

116 Wolfs, 'Enkele aantekeningen over het boekenbezit van het middeleeuwse Broerenklooster te Nijmegen'. Over het boekenbezit van andere Nijmeegse kloosters en ook het kapittel van de Stevenskerk: Van Dongen en Begheyn, *Gebonden in Nijmegen*; Van Hoeck, 'Een "Legerboek" der Sint Stephenskerk te Nijmegen'; Begheyn, 'Zestiende- en zeventiende-eeuwse bibliotheken te Nijmegen en omgeving' en van dezelfde, 'Het oudste boekenbezit van de Nijmeegse jezuïetenstatie'.

117 Voor wat betreft de periode 1517-1548 onderzocht door Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 107-108. Zie voor Den Bosch Schuttelaars, *Heren van de Raad*, p. 25, waaruit blijkt dat 63% van de Bossche kanunniken een universiteit had bezocht; de meesten hadden ook een graad behaald.

118 Begheyn, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 86, 94.

119 Dezelfde, 'Franciscus Sonnius', p. 105.

120 GldA, Hof 1066, br. 1066, br. 1363, Hof aan officiaal aan Utrecht, 13 maart 1551 (minuut).

121 Van Schaïk, *Mariënburg*, p. 16-17; Meijer, *Katholiek Nijmegen*, dl. 1, p. 50-51.

122 Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 114; Brom, 'Het bisdom Utrecht en de mislukte protestantiseering van het aartsstift Keulen in 1542-1545'; *Corpus Iconoclasticum*, p. 423.

123 ARAB, RvB 144(145-147), 145(145-147); HAN, OAN 237, 3189-3195.

124 Van Veen, 'Bijlegging van een geschil tusschen den deken en het kapittel van St. Steven te Nijmegen'.

125 GldA, Hof 818, br. 4871, Deken en kapittel aan kanselier, 7 sept. 1563 (origineel); GldA, Hof 1071, br. 2895, Hof aan Domkapittel Keulen (minuut).

126 GldA, Hof 818, br. 4968, Hof aan Commandeur te Ingen (e.a.), 7 febr. 1564 (minuut) en br. 4987, Hof aan Thomas Buys, deken St. Steven, 1 maart 1564 (minuut).

127 HAN, OAN 3181, ongef. Nijmegen aan [provinciaal?], 29 maart 1566 (minuut); Meyer, *Dominicaner klooster en statie te Nijmegen*, p. 21 en bijlage IX, 2.

128 GldA, Hof 1069, br. 2422, Hof aan Georg Hagenheim, meester van de Orde van Sint Jan in de Duitse landen, 3 febr. 1559 (minuut).

129 GldA, Hof 817, br. 4709, Nijmegen aan Hof, 9 dec. 1562 (origineel). De Commanderie bezat grote bouwhoven in de Overbetuwe, in de omgeving van Lent: Van Schaïk, 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe', p. 109.

130 GldA, Hof 819, br. 5355, Stadhouder aan Berndtz Pass, rentmeester, 9 aug. 1566 (minuut).

131 Van Veen, 'De Commanderie van St. Jan te Nijmegen in 1569', p. 129-130. Een visitatieverslag uit 1540 bij Van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands*, p. 536-539. Zie ook Lemmens, 'Geschiedenis van de Commanderie'; vgl. Loeff, *Het archief der Commanderie van St. Jan te Arnhem*, p. 6-7.

132 HAN, OAN 77, f° 135. De betreffende prior was vermoedelijk Henricus ter Modde, sinds 1558 prior; Van Schaïk, 'Het Nijmeegs regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 119.

133 Van Schaïk, 'Het Nijmeegs regulierenklooster opnieuw onder de loep', p. 116-117, en p. 113-114: het regulierenklooster was in de zestiende eeuw rijk.

134 Ibidem, p. 112.

135 Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, dl. V, p. 249; Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 278.

136 Van Schaïk, *Mariënburg*, p. 16; Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 56; Spiertz, *Reformatie en herleving van het Katholicisme in Nijmegen (1591-1623)*, p. 7.

137 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 259-260; het betreft een keur van 2 januari 1555, wat wil zeggen dat deze is vastgesteld op de jaarlijkse verkiezingsdag.

138 Bedoeld is: behoeven.

139 Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van 1500 tot 1580*, p. 197-201. Voor het Nijmeegse recht terzake: Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 258, 246 en 251; Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, p. 278. Vgl. Mey, 'Gelderland van 1492-1543', p. 62-63.

140 Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen*, p. 14.

141 Het betrof wederom een huis van de familie Van den Bergh, in de Begijnengas, dat in 1551 door Wichman en Burchard van den Bergh aan hun zus Trees werd overgedragen, en dat waarschijnlijk na haar dood toekwam aan Derick Kanis. In 1562 werd het aangekocht voor een nieuw Weeshuis. Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen*, p. 24-27; Begheyn, *De Jezuïeten in Nijmegen*, p. 19; Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 271. Voor de (mislukte) pogingen in de jaren zeventig: Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen*, p. 28-55; Begheyn, *De Jezuïeten in Nijmegen*, p. 21; Tesser, 'Lindanus en de Jezuïeten.'

142 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 123.

143 Ibidem: in gebruik van 1460 tot 1537, het werd in 1562 verkocht.

144 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 277-280.

145 Ze worden beschreven bij Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 124-125.

146 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, p. 18.

147 Volgens Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 125 is de laatste vermelding uit 1547. Dat is waarschijnlijk onjuist: zie de genoemde brandverordening uit 1561 bij Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 277-280.

148 Als blijkt uit GldA, Hof 816, br. 3899b, 19 april 1559.

149 GldA, Hof 814, Hof aan Nijmegen, 13 febr. 1557 (minuut).

150 Zie paragraaf 3 van hoofdstuk 1.

151 GldA, Hof 815, br. 3758, 21 okt. 1558, Hof aan Nijmegen (minuut); br. 3763, 25 okt. 1558, Hof aan Nijmegen (minuut); br. 3764, 25 okt. 1558, Hof aan Willem Gruyter (minuut); 816, br. 3868, 8 maart 1559, Nijmegen aan Hof (origineel); br. 3874, 10 maart 1559, Hof aan Willem Gruyter (minuut).

152 GldA, Hof 816, br. 3899b. Een exemplaar van de tekst in ibidem, br. 3899c.

153 Van Son, 'Drie Nijmeegse secretarissen': Arnold de Haen was sinds 1524 in dienst van Nijmegen.

154 GldA, Hof 816, br. 3913b; begeleidend schrijven van Nijmegen in GldA, Hof 816, br. 3913a, Nijmegen aan Hof, 5 mei 1559 (origineel).

155 GldA, Hof 816, br. 4133, Hof aan Nijmegen, 20 mei 1560 (minuut). Er blijkt sprake van een rechtszaak tussen Gruyter en enige Nijmeegse burgers: GldA, Hof 1070, br. 2531, Aartsbisschop van Keulen aan Hof, 28 april 1560 (origineel).

156 GldA, Hof 1070, br. 2704, Aartsbisschop van Keulen aan Hof, 5 mei 1562 (origineel); GldA, Hof 817, br. 4580, Hof aan Nijmegen, 9 mei 1562 (minuut); br. 4581, Nijmegen aan Hof, 12 mei 1562 (origineel); br. 4584, Hof aan Nijmegen, 15 mei 1562 (minuut).

157 Zie paragraaf 10 van hoofdstuk 2.

158 Correspondentie hierover in GldA, Hof 818, br. 4833, Hof aan Nijmegen, 5 juli 1563 (minuut); GldA, Hof 656, br. 1610, (namens de) Koning aan Hof, 15 nov. 1563 (origineel); GldA, Hof 818, br. 4927, Stadhouder en Hof aan Nijmegen, 22 nov. 1563 (minuut); br. 4930, Nijmegen aan Hof, 25 nov. 1563 (origineel); br. 4936, Nijmegen aan Hof, 2 dec. 1563 (origineel); GldA, Hof 656, br. 1613, Hof aan landvoogdes, 10 dec. 1563 (minuut).

159 GldA, Hof 1070, br. 2807, Hof aan kapittel Keulen, 11 dec. 1563 (minuut); br. 2810, Deken en kapittel van de H. Apostelen te Keulen aan Hof, 14 jan. 1564 (origineel); ibidem Hof 818, br. 4985, Hof aan Nijmegen, 26 febr. 1564

(minuut); br. 4989a, Nijmegen aan Hof, 1 maart 1564 (origineel); ibidem Hof 1070, br. 2835, Hof aan kapittel Apostelen Keulen, 8 mei 1564 (minuut); br. 2843, Kapittel Keulen aan Hof, 10 juni 1564 (origineel); ibidem Hof 818, br. 5058, Hof aan Nijmegen, 30 juni 1564 (minuut); br. 5065, Nijmegen aan Hof, 5 juli 1564 (origineel).

160 Hoofdstuk 3, paragraaf 2.

161 GldA, Hof 4525 (1552, nr. 3).

162 Als blijkt uit de correspondentie tussen Nijmegen, het Hof en Steven Heyden in 1563-1564: GldA, Hof 818, br. 4883, 4844, 4860, 5068.

163 GldA, 816, br. 4077, Hof aan Nijmegen, 18 december 1559 (minuut); br. 4080, Hof aan Nijmegen, 8 jan. 1560 (minuut).

164 GldA, Hof 818, br. 5106a, Hof aan Steven Heyden, 20 okt. 1564 (minuut); br. 5106b, Steven Heyden aan Cornelis van den Borch (extract; z.d.); br. 5167, Heyden aan Hof, 22 okt. 1564 (origineel).

165 Zie paragraaf 2 van dit hoofdstuk.

166 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 285-286; Van Heel, 'De Minderbroeders te Nijmegen', p. 245-248.

167 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 285-286.

168 Zie hoofdstuk 7.

169 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* p. 285-286.

170 HAN, OAN 3181 (ongefolieerd) Nijmegen aan provinciaal minderbroeders, 11 april 1570 (minuut); Nijmegen aan minister orde minorieten, 9 mei 1577 (minuut); diens antwoord, 10 mei 1577 (origineel).

171 Kolman, *De Reductie van Nijmegen,* p. 28.

172 Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht, p. 73-74.

173 Van Hoeck, in *Corpus Iconoclasticum,* p. 193; de affaire komt ter sprake in paragraaf 4 van dit hoofdstuk.

174 Marnef, 'The towns and the revolt'.

175 Dezelfde, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie,* p. 83-86. Voor een vergelijkbare ontwikkeling in Den Bosch: Schuttelaars, *Heren van de Raad,* p. 25, 368-370.

176 De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 1, p. 257, 264.

177 De Kort, 'De broederschap van het Heilig Kruis te Nijmegen: een momentopname uit het midden van de vijftiende eeuw' en van dezelfde, 'De broederschap van het Heilig Kruis te Nijmegen en haar betekenis voor het godsdienstig leven aldaar in de tweede helft van de vijftiende eeuw', en 'De proveniers van het Heilig-geesthuis'.

178 Hoofdstuk 1, paragraaf 1 en 3.

179 Meyer, *Katholiek Nijmegen,* dl. 1, p. 41-53; Spiertz, *Reformatie en herleving van het Katholicisme in Nijmegen (1591-1623),* p. 18-26. Over Lindanus' rechtlijnigheid: Spiertz, 'Wilhelmus Lindanus'.

180 Over de geringe betrokkenheid van de aartsbisschop van Keulen: Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 64; Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie,* p. 2-3; Brom, 'Het bisdom Utrecht en de mislukte protestantisering van het aartsstift Keulen in 1542-1545'. Vgl. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen,* p. 104.

181 GldA, Hof 1066-1071: Correspondentie met 'uitheemsen', 1550-1569.

182 HAN, OAN 408, f° 22, Lindanus aan Nijmegen, 2 juni 1570 (origineel); brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 1259.

183 HAN, OAN 3177, Lindanus aan Nijmegen, 29 januari 1571 (origineel); brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 1370. Twee jaar later wees Lindanus er tot twee keer toe op dat hij nog geen reactie van Nijmegen hierop had gekregen: HAN, OAN 3177, Lindanus aan Nijmegen, 3 febr. en 23 april 1573 (originelen); Brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 1493.

184 HAN, OAN 4081, akte 18 febr. 1573 (origineel); regestenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* reg. 809.

185 Correspondentie hierover in HAN, OAN 3169 en 3177; brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 1493, 1512, 1513 en 1524; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen,* p. 41; Meurders en Peters, 'De Latijnse school te Nijmegen', p. 47.

186 Over de relatie tussen welvaartsstijging, onderwijs, boekdrukkunst en hervormingsideeën: Van der Wee, 'De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden'.

187 Parker, *The Dutch Revolt,* p. 21.

188 Nissen, 'De Nederlanden en de Vroege Reformatie in Europees perspectief'; Duke, 'Dissident voices in a conformist town: the early Reformation at Gouda', p. 29.

189 Over de Latijnse school: Meurders en Peters, 'De Latijnse school te Nijmegen'; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen,* p. 41-47.

190 Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 89: in 1560 werd boekverkoper Wilhelm Bock tot schoolmeester aan het Weeshuis benoemd.

191 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. 298-300; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen,* p. 42-43.

192 De verklaring is van de boekhandelaar Daniël Tryssens, sinds 1555 burger van Nijmegen: ARAB, RvB 144(145-147), f° 147 v°-163. r°. Over Tryssens: Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 87-88.

193 Bots, 'Cultuurgeschiedenis. Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw', p. 399-400; Meurders en Peters, 'De Latijnse school te Nijmegen', p. 47.

194 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen,* p. 45. De betreffende bron is niet geheel betrouwbaar.

195 ARAB, RvB 144(145-147), 145(145-147).

196 Over dit onderzoek: zie hoofdstuk 11.

197 Vgl. Van der Woude, 'Alphabetisering', p. 257.

198 Onderzocht en gepubliceerd door Begheyn, 'Nijmeegse studenten aan buitenlandse universiteiten (1363-1845)'.

199 Het aantal Bossche studenten in Keulen kende een vergelijkbare schommeling: daling in de jaren dertig, herstel in de jaren vijftig en opnieuw daling in de jaren zestig en zeventig; zie Schuttelaars, *Heren van de Raad,* p. 341.

200 Hierin verschilt Nijmegen van met name Brabantse steden als Leuven, Antwerpen en Den Bosch; vgl. Schuttelaars, *Heren van de Raad,* p. 348-352.

201 Ontleend aan Frijhoff, 'Het Gelders Anti-Christ tractaat', p. 193 en Beckers en Franssen, *Peregrinatio Bommelse studenten,* met name hoofdstuk IV.

202 Zie paragraaf 1 van dit hoofdstuk en tabel 3.1.

203 Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen,* p. 24-25.

204 Zie paragraaf 1 van dit hoofdstuk en tabel 3.2.

205 HAN, OAN 77, f° 70 v°, 71 r° en 103 r°.

206 Geciteerd in *Corpus Iconoclasticum,* p. 243.

207 Ibidem, p. 300-301. Zie verder hoofdstuk 12, paragraaf 2.

208 ARAB, RvB 145(145-147), f° 154 r°-159 v°; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXCI.

209 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. 298-300; Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen,* p. 41-42.

210 Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 12.

211 GldA, Hof 1262, ingekomen verzoekschriften (1562-1582), nr. 45 (3 stukken).

212 Bots, 'Cultuurgeschiedenis. Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw', p. 417; Van der Coelen, 'Boekdrukkunst', p. 208-214. Voor Arnhem: Van Bemmel, 'Twee eeuwen boekdrukkunst in Arnhem', p. 73.

213 Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 11.

214 Kronenberg, 'Een nieuw werk over de stempels op zestiende-eeuwsche banden'; dezelfde, 'Petrus Elsenius te Nijmegen'; Begheyn, '"Dye seven evangelische vrouwen"'; Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 27-31; Van Bemmel, 'Twee eeuwen boekdrukkunst in Arnhem', p. 73-75.

215 Zie met name paragraaf 2 van dit hoofdstuk.

216 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. XXV, XXIX en – waarvan het citaat – p. XXX.

217 Geciteerd bij Begheyn, 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', p. 119.

218 Zie tabel 3.1.

219 Begheyn, 'De inquisitie te Nijmegen', p. 94-95 en van dezelfde, 'Franciscus Sonnius', p. 106-107.

220 Ibidem, p. 105.

221 Kronenberg, 'Petrus Elsenius te Nijmegen'.

222 HAN, OAN 77, f° 102 r° en 105 v°.

223 Aldus Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum,* p. 193.

224 Kronenberg, 'Petrus Elsenius te Nijmegen' p. 58 e.v.; Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 27-30.

225 ARAB, RvB 145(145-147), f° 203; Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 88.

226 GldA, Hof 1262, nr. 45.

227 Tersteeg, 'Cultuurgeschiedenis. Letterkunde in Gelderland gedurende de 12de tot en met de 18de eeuw', p. 437-438; Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen,* p. 28.

228 Zie hoofdstuk 1, paragraaf 3.

229 Kuys, *De Tielse kroniek*, p. 177; vgl. Rietbergen, 'Cultuur in Gelderland aan de vooravond van het Verdrag van Venlo', p. 210.
230 Zie hoofdstuk 1, paragraaf 3.
231 Dit en het onderstaande is ontleend aan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen*, dl. 3, p. 564-568, 586-587, 591.
232 Van Schevichaven, *St. Stephenskerk*, p. 192; Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren*, p. 127 plaatst de blikseminslag abusievelijk op 21 mei 1566.
233 Van 't Hoff, 'Aanteekeningen uit een missaal van de kerk van Herwen', p. 246-247.
234 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen*, dl. 3, p. 622.
235 Vgl. Bergsma, 'Geruchte erschal van toverschen', p. 45-46.
236 Zie tabel 3.2. Onderstaande details zijn ontleend aan De Waardt en Blécourt, 'De regels van het recht', p. 29-31.
237 Ontleend aan Van Schevichaven, *De stad om*, p. 29-30; misschien is het jaartal 1567 onjuist, zoals vaker in Van Schevichavens publicaties.
238 Een heldere analyse in Gijswijt-Hofstra, 'Toverij en tolerantie. Reacties op toverij in Nederland van de zestiende tot in de achttiende eeuw'.
239 De Waardt en Blécourt, 'Het is geen zonde een kwaad mens ter dood te brengen'.
240 De Waardt en Blécourt, 'De regels van het recht', p. 31.
241 Ibidem p. 30; Gijswijt-Hofstra, 'Toverij en tolerantie. Reacties op toverij in Nederland van de zestiende tot in de achttiende eeuw', p. 138. Maar ook Wier geloofde in het bestaan van de duivel. Verschijnselen die volgens de menselijke rede niet aan God of de duivel konden worden toegeschreven, berustten op inbeelding, en dergelijke: Frijhoff, 'Beeldvorming over toverij in oostelijk Gelderland', p. 234.

Hoofdstuk 4

1 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.
2 GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 235 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 11 november 1565 (origineel).
3 Duke, 'Dissident propaganda and political organization at the outbreak of the Revolt of the Netherlands'.
4 Janssens, *Brabant in het verweer*, p. 116; Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II', p. 336-337.
5 Bijvoorbeeld Parker, *The Dutch Revolt*, p. 68-69.
6 Bonnevie-Noël, 'Liste critique des signataires du Compromis des Nobles'.
7 Bonnevie-Noël heeft Diederick van Bronckhorst-Batenburg tweemaal geteld; ze komt derhalve in werkelijkheid tot 21 Geldersen.
8 Het gaat om Dirk van Haeften, Joost Pieck, Goossen van Varick, Adriaan van Bylant (heer van Well) en Jurrien van Boeckholt.
9 Namelijk Otto van Arkel, die volgens Bonnevie-Noël uit Holland afkomstig was, maar die sinds 1565 (ook?) lid was van de ridderschap van het Nijmeegse kwartier, en Frans van Cuilenburg, eveneens lid van de Nijmeegse ridderschap, maar volgens Bonnevie-Noël afkomstig uit Utrecht.
10 Dirk van Waardenburg en P. van Elderden, als blijkt uit Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen*, passim.
11 Enno van Gelder, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode'.
12 Al opgemerkt door Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen*, dl. 4, p. 426.
13 Correspondentie over deze kwestie in GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 238 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 3 jan. 1566 (origineel); f° 239 r°, Arnhem aan Nijmegen, 3 jan. 1566 (minuut); f° 240 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 5 jan. (origineel); f° 241 r° en v°, secretaris van Nijmegen aan secretaris van Arnhem, 13 jan. 1566 (origineel); f° 244 r° en v°, Arnhem aan Nijmegen, 14 jan. 1566 (minuut); f° 245 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 14 jan. 1566 (origineel).
14 Ibidem, f° 245 v°, aantekening magistraat Arnhem d.d. 17 jan. 1566; f° 246 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 23 jan. 1566 (origineel); f° 247 r°, Arnhem aan Nijmegen, z.d. [24 of 25 jan. 1566] (minuut); f° 362 r°-363 v°, Nijmegen aan Arnhem, 26 jan. 1566 (origineel).
15 GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 288 r°, Stadhouder aan Van den Have, 29 jan. 1566 (afschrift).

16 Het verslag daarvan, van de hand van Van den Have, in: GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 288 r°en v°.

17 Janssens, *Brabant in het verweer*, p. 116-117.

18 Van Vloten, *Nederland tijdens de volksopstand tegen Spanje*, p. 47.

19 Zoals blijkt uit een brief, d.d. 27 febr. 1566, van de jonge, calvinistische N. de Hames (1550-1568), wapenheraut van de Orde van het Gulden Vlies, aan Lodewijk van Nassau, gepubliceerd in Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 34-48.

20 Zoals blijkt uit zijn verslag, GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 289 r° en v°.

21 Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, p. 56.

22 GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 288 r°.

23 Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje*, p. 208.

24 Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 57 e.v.; Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 3, p. 374 spreekt van Melli, maar dat zal Well moeten zijn.

25 Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II', p. 338.

26 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 575-577.

27 Ibidem, p. 582. Over Anderlecht: Van Veen, 'Andries van Anderlecht als gouverneur van Tiel'; NNBW, dl. 1, p. 129; Geurts en Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', p. 123.

28 Notulen Raad van State vanaf 28 maart 1566, uitgegeven door Gachard, *Correspondance Guillaume le Taciturne,* dl. 6, p. 355 e.v. Een verslag ook bij Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 1, p. 156-178.

29 Tekst van het Smeekschrift bij Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 80-84 en Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 4, p. 3-9 (de Nederlandse versie in dl. 1, p. 294-300).

30 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 70, 85.

31 Zoals blijkt uit een brief van het Hof aan de landvoogdes, 21 juni 1566, gepubliceerd in: BVGO I, 3(1842), p. 188 en uit Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 4, p. 421.

32 Van Nierop, 'Edelman, bedelman'.

33 Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 1, p. 339-342; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 603-606.

34 Op 21 april 1566 ontraadde het Hof de landvoogdes, om diverse redenen, het Smeekschrift en de daaropvolgende besluitvorming in Gelre bekend te maken: Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 4, p. 421.

35 Gachard, *Correspondance Guillaume le Taciturne,* dl. 6, p. 355-444. Megen was niet aanwezig in de periode van 10 tot 19 april 1566.

36 Viglius doelde waarschijnlijk op een schrijven van de landvoogdes aan de stadhouder: GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 110 r°-111 v°, Landvoogdes aan stadhouder, 6 februari 1566 (afschrift). Zie voor het betreffende plakkaat paragraaf 2 van hoofdstuk 3.

37 Vgl. brief van de landvoogdes aan koning Filips, 3 april 1566, gepubliceerd bij Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II,* dl. 1, p. 135-136.

38 Hiermee volgde Viglius de analyse die het Gelderse Hof enige tijd tevoren ten behoeve van de landvoogdes had opgesteld: GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 101 v°-104 v°, Hof aan landvoogdes, 24 januari 1566 (afschrift).

39 Besluitenlijst van 25 april van de Raad van State bij Gachard, *Correspondance Guillaume le Taciturne,* dl. 6, p. 402.

40 Zie paragraaf 10 van hoofdstuk 2. Een reactie van de landvoogdes kwam op 9 maart 1566, in de vorm van een rustige brief aan de stadhouder, waarin zij hem opdroeg in goed overleg met het Hof tactvol op te treden tegen de Geldersen, vooral wat betreft het onrechtmatig toe-eigenen van rechtsmacht: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 148-149.

41 Zoals blijkt uit de correspondentie tussen Petronella van Praet, vrijvrouw van Batenburg, en het Hof, gepubliceerd in BVGO I, 3(1842), p. 184-186.

42 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 588-591.

43 Kanselier en Raden aan Viglius, 1 april 1566, gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 64-65. Het Hof richtte zijn brief aan Viglius, omdat men te Arnhem niet wist waar Megen verbleef (men dacht ergens in Artesië) en omdat het verzoek van de stadhouder vermoedelijk in opdracht van de landvoogdes was gedaan.

44 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. CCXXVI.

45 GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 289 v°, Johan van den Have aan Leoninus, 13 april 1566 (afschrift); f° 289 v°-290 r°, Leoninus aan Johan van den Have, 22 april 1566 (afschrift).

46 HAN, OAN 3265, f° 116 r°-117 v°, Arnhem aan Nijmegen, 23 april 1566 (origineel).

47 GldA, OAA 275, f° 57, Nijmegen aan Arnhem, 24 april 1566 (origineel).

48 Zoals blijkt uit verslag Kwartierdag Arnhem d.d. 26 en 27 april 1566, in GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 248 v°; HAN, OAN 3265, f° 119 r°, Arnhem aan Nijmegen, 29 april 1566 (origineel); GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 250 v°: mededeling d.d. 3 mei 1566; ibidem, f° 251 r°, Arnhem aan Nijmegen, 5 mei 1566 (minuut); SSZ, OAZ 508, ongefolieerd, Zutphen aan Nijmegen, 6 mei 1566 (minuut); HAN, OAN 3265, f° 123 r°-v°, Arnhem aan Nijmegen, 8 mei 1566 (origineel); GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 252 v°, Arnhem aan Zutphen, 9 mei 1566 (minuut); ibidem, f° 252 v°, Arnhem aan gedeputeerden Kwartier van Arnhem, 10 mei 1566 (minuut).

49 HAN, OAN 3265, f° 121 r°-v°, Nijmegen aan Zutphen (minuut); bij brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 861, een mededeling over welke steden en leden van de Nijmeegse ridderschap deze oproep eveneens ontvingen.

50 HAN, OAN 3265, f° 122 r°, Nijmegen aan de graaf van Culemborg, 9 mei 1566 (minuut).

51 Een verslag van deze bijeenkomst ('Verhandelong bynnen der Stat Zutphen den XVII mei anno LXVI') van de hand van de Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have en bedoeld voor de stad Venlo, in GAV, OAV 1227, nr. 3 [de folio's zijn in een verkeerde volgorde ingebonden]; een ander exemplaar van het verslag, in iets afwijkende vorm maar eveneens geschreven door Johan van den Have, in SANWV, OAH 1217 ongefolieerd; een afschrift dat ook weer iets afwijkt van het Venlose exemplaar, in GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 290 r°-293 v°.

52 HAN, OAN 77-78, passim. Heinrick van Beinhem was burgemeester in 1559, 1562 en 1565, wat betekent dat hij steeds als zijn 'derdedeel' aan de beurt was tot burgemeester werd gekozen. Willem van Heukelom was burgemeester in 1558 en 1561, maar werd in 1564 niet gekozen.

53 Zie de proloog en paragraaf 1 van hoofdstuk 3.

54 Afschriften van de instructie voor de deputatie in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 19-23; SANWV, OAH 1283 ongefolieerd [en een extract daarvan in OAH 55, ongefolieerd]; GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 291 v°-292 r° en in HAN, OAN 3265, f° 125 r°-127 v°.

55 Tekst van de supplicatie voor de landvoogdes, zonder datum, in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 24-26; SANWV, OAH 1283 ongefolieerd; GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 292 v°-293 r°. Daarnaast zou de deputatie enkele specifieke verzoeken aanbieden over onder meer het landrecht van de kwartieren van Zutphen en Arnhem en over de nog almaar slepende afwikkeling van het Nijmeegse appèlvonnis (Nijmeegse schepenen en burggraaf op het Valkhof) in de zaak uit het Overbetuwse Herwen. Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

56 Verslag van het besprokene in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 31-36; afschriften GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 292 r°-293 v° en [onvolledig] in SANWV, OAH 1357, ongefolieerd. Dat het initiatief uitging van Floris van Pallandt blijkt uit een verklaring van Johan van den Have op 27 augustus 1568, ten overstaan van Commissarissen van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 145(145-147), f° 140 r°-145 v°.

57 Woltjer, 'De Staten van Holland in het jaar van hagepreek en Beeldenstorm', p. 46.

58 De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 99-100; Van Manen, *Verboden en getolereerd,* p. 72.

59 Tekst van het verzoekschrift in: GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 33-36.

60 Over de bezwaren van de stad Zutphen getuigde Johan van den Have op 27 augustus 1568 ten overstaan van commissarissen van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 145(145-147), f° 140 r°-145 v°. Dat werd besloten het verzoekschrift per kwartier en vertrouwelijk te bespreken, blijkt uit een verslag van een bijeenkomst van de standen van het Kwartier van de Veluwe, 27 mei 1566, dat berust in SANWV, OAE 538.

61 Kopie van dit concept, gedateerd op 19 mei 1566, in SSZ, OAZ 2407, ongefolieerd. Vergelijk Tadama, *Tijdrekenkundig register van alle oorkonden in het stedelijk archief te Zutphen berustende,* dl. 1, waar dit verbond abusievelijk op 24 maart is gedateerd; de onjuiste datering ook bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. 129 en LXXVIII, noot 1. Van de bijeenkomst van 19 mei bestaat geen verslag; het officiële verslag van Johan van den Have eindigt op zaterdag 18 mei.

62 Tadama, *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795,* p. 190, noot 3.

63 Woltjer, 'De Staten van Holland in het jaar van hagepreek en Beeldenstorm', p. 47-48.

64 Tekst onder meer bij Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 2-7 en Te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen,* dl. 4, p. 68-79.

Hoofdstuk 5

1 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

2 GldA, Hof 819, br. 5259, Stadhouder aan Johan van den Have, 26 januari 1566 (minuut); br. 5266, Stadhouder aan richter, 4 februari 1566 (minuut); br. 5273, Stadhouder aan richter, 14 februari 1566 (minuut).

3 HAN, OAN 77 en 78.

4 Zie hoofdstuk 3, paragraaf 2.

5 Zie hoofdstuk 3, paragraaf 1.

6 Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk te Nijmegen,* p. 192; Van 't Hoff, 'Aanteekeningen uit een missaal van de kerk van Herwen', p. 246-247.

7 De datum van de bijeenkomst blijkt uit Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 72.

8 *Corpus Iconoclasticum,* p. 258.

9 ARAB, RvB 145(145-147), f° 140 r°-145 v°; *Corpus Iconoclasticum,* p. 363-365, p. 258 en 279; SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Nijmegen aan Zutphen, 31 mei 1566 (afschrift). Vgl. *Corpus Iconoclasticum,* p. 245, vraagpunten voor het verhoor, waar ten onrechte de bedoelde kwartierdag op 5 augustus (Dominicusdag) wordt gedateerd; op 5 augustus vond een bijeenkomst plaats van de stadhouder met de Gelderse steden.

10 SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Nijmegen aan Zutphen, 31 mei 1566 (afschrift); Nijmegen aan Arnhem, eveneens 31 mei 1566, werd gepubliceerd in Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 65-67. In deze correspondentie meldt Nijmegen ook Roermond te hebben geschreven.

11 Een verslag berust in: SANWV, OAE 538.

12 Volgens het verslag die van 1560, maar bedoeld zal zijn de geheime Unie van 1564.

13 Zoals blijkt uit Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 71-73.

14 GldA, Huis Bergh 357, br. 5783, Willem van den Bergh aan de graaf van Culemborg, 4 juni 1566 (minuut); Tadama, *Willem van den Berg,* p. 55.

15 SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Willem van den Bergh aan Zutphen, 13 juni 1566 (afschrift); en Zutphen aan Willem van den Bergh, 14 juni 1566 (afschrift).

16 Zoals blijkt uit SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Nijmegen aan Zutphen, 31 mei 1566 (afschrift); Zutphen aan Nijmegen, 8 juni 1566 (afschrift) en Nijmegen aan Zutphen, 10 juni (afschrift).

17 SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Nijmegen aan Zutphen, 10 juni 1566. (afschrift); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 67-68.

18 Zoals blijkt uit Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 68-70 en p. 71-73.

19 Flament, 'Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland', p. 443.

20 Roermond aan Arnhem, 21 juni 1566, gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 70-71; eenzelfde schrijven in SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Roermond aan Zutphen, 21 juni 1566 (afschrift). Zutphen deelde daarop zijn reserves aan Roermond mee: SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Zutphen aan Roermond, 24 juni 1566 (afschrift).

21 Als blijkt uit SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Nijmegen aan Zutphen, 19 juli 1566 (afschrift); daarin roept Nijmegen Zutphen op eveneens op 1 augustus een kwartierdag te beleggen voor ondubbelzinnige steun.

22 De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 102 e.v.; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 149-150.

23 Correspondentie tussen het Hof, stadhouder en de landvoogdes, 21 en 26 juni en 3 juli 1566, gepubliceerd in BVGO I, 3(1842), p. 188-192. De landvoogdes bracht overigens de koning te Spanje van deze predikaties op de hoogte: Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II,* dl. 2, p. 240. Over deze predikant en pastoor te Hedel: Acquoy, *Jan van Venray,* p. 13-14; Van de Laar, 'De Beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', p. 10 en Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard,* p. 35.

24 HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Stadhouder aan Nijmegen, 20 juli 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1851; zie ook BVGO I, 3(1842), p. 193-194 en *Corpus Iconoclasticum,* p. 196.

25 Elbertus Leoninus verbleef op 11 en 12 juni 1566 te Nijmegen: HAN, OAN 733, f° 111 en Collectie Guyot 5, 146-7, f° 9. Op 15 juni vond te Nijmegen overleg plaats met de stadhouder, zoals blijkt uit Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 68-73.

26 Aldus Nijmegen aan Ridderschap Overkwartier, 16 juni 1566, gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vader-*

landsche historie, dl. 1, p. 68-70 en in een verslag van een overleg van Van den Have met de stad Arnhem, d.d. 17 juni 1566, *ibidem,* p. 71-73. Zie ook SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Zutphen aan Nijmegen, 2 juli 1566 (afschrift); Nijmegen aan Zutphen, 3 juli 1566 (afschrift); Nijmegen aan Zutphen, 19 juli 1566 (afschrift).

27 Kanselier en Raden aan Viglius, 1 april 1566, gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 64-65.

28 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 203 r° en v°, Hof aan Viglius (afschrift); ook een afschrift in GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 268 r°.

29 Het betrof een aanbiedingsbrief van de stadhouder, die een schrijven van Filips II aan de Gelderse hoofdsteden vergezelde, 13 juni 1566; het exemplaar voor Nijmegen is samengevat bij brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* br. 867. Het origineel van deze aanbiedingsbrief zou zich moeten bevinden in HAN, OAN 3190, maar werd door mij niet aangetroffen; de brief werd uitgegeven in *Corpus Iconoclasticum,* p. 423-434. De tekst daarvan wijkt iets af van afschriften van de aanbiedingsbrieven in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 204 r°-205 r°, Stadhouder aan Gelderse steden, 13 juni 1566, en in GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 269 r°. De hier geciteerde passage ontbreekt in de uitgave bij *Corpus Iconoclasticum.* De brieven van de koning voor de Gelderse hoofdsteden zijn mij niet bekend; ze werden op 6 juni 1566 gedateerd en op 9 juni door de landvoogdes aan de stadhouder verzonden: Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II,* dl. 2, p. 223; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 150.

30 Als blijkt uit SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, Zutphen aan Roermond, 24 juni 1566 (afschrift); ook Sander van Tellich, de drost van Ulft, zou de graaf daarbij vertegenwoordigen.

31 Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand,* p. 67; Juten, 'De graven van Megen en van Arenberg in Breda. Augustus 1566', p. 241-244; Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 150.

32 Schuttelaars, *Bossche Beroerten,* dl. 1, p. 139-142; Bakhuizen van den Brink, 'De adel', p. 53-54.

33 Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand,* p. 67.

34 Het betreft het bekende plakkaat van 3 juli 1566 tegen predikaties; Van Loon, *Groot Gelders Placaet-boeck,* dl. 1, kol. 335. Het werd op 8 juli 1566 door het Hof aan onder meer Nijmegen gezonden: *Corpus Iconoclasticum,* p. 424-425. Een gedrukt exemplaar en een aanbiedingsbrief (origineel) bevinden zich in GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 370 r°-371 r°. Naar aanleiding hiervan voerden de steden Arnhem, Nijmegen en Zutphen een correspondentie over de vraag hoe met het plakkaat moest worden omgegaan: GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 372 r°, Arnhem aan Nijmegen en Zutphen, 20 juli 1566 (minuut); f° 373 r°, Zutphen aan Arnhem, 21 juli 1566 (origineel); f° 374 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 22 juli 1566 (origineel).

35 HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Stadhouder aan Nijmegen, 20 juli 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1851; zie ook *BVGO* I, 3(1842), p. 193-194.

36 Afschriften in GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 275 r° en v°, Stadhouder aan steden Gelre en Zutphen, groot en klein, 28 juli 1566. Het voor Nijmegen bedoelde exemplaar in HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Stadhouder aan Nijmegen, 28 juli 1566 (origineel). Voor Arnhem: GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 376 r° en v°, Stadhouder aan Arnhem, 28 juli 1566 (origineel).

37 Over Oranjes wervingen: Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 801-802 en Glawischnig, *Niederlande, Kalvinismus und Reichsgrafenstand,* p. 75-76, waarin met name op de rol van Johan van Nassau wordt ingegaan.

38 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 151; Van Deventer, *Het jaar 1566,* p. 31.

39 Zoals blijkt uit Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 467, noot 2. Op 19 augustus 1566 zou de stadhouder de landvoogdes voorstellen Diederik Wier te benoemen in het Gelderse Hof; op 30 september 1566 wees de stadhouder de landvoogdes erop dat Diederik Wier intussen een goed aanbod had van de hertog van Kleef: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 177, 229-230.

40 Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 172-174; Nuyens, *Geschiedenis van de Nederlandsche beroerten,* dl. 2, p. 86.

41 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 152-161 en Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 185-187.

42 Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, p. 185-189: Hendrik van Brederode informeert Lodewijk van Nassau op 23 en 30 juli 1566 over de contacten tussen Megen, Aremberg en Brunswijk. Hij weet daarvan dankzij verspieders en dankzij de zwager van een Deventer burgemeester, 'Benne, burgemeester van Nijmegen', met wie ongetwijfeld Henrick van Beinhem is bedoeld.

43 Afschriften van het verslag in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 218 v°-222 r° en in GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 275 v°-277 r°; vgl. ook GldA, Huis Bergh, nr. 26. In iets afwijkende vorm gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 73-77. Afschriften werden op 2 september 1570 naar Brussel verzonden en toegevoegd aan de Nijmeegse procesdossiers van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 145(145-147), f° 296 r°-300 r°. Vgl. De Meester, *Geschiedenis van de Staten van Gelderland van den oorsprong tot heden,* dl. 1, p. 145-146, die deze bijeenkomst ten onrechte op 17 juni 1566 laat plaatsvinden. Vgl. verder *Corpus Iconoclasticum,* p. 245, waar abusievelijk sprake is van een kwartierdag op 4 augustus 1566, bij de predikheren: dat moet de Nijmeegse kwartierdag van 27 mei 1566 zijn.

44 Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 3; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 353; Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 122.

45 Over de vesting Schulenborg en de betrokkenheid van Willem van den Bergh: Van Dalen, *Bergh. Heren, land en volk*, p. 148-149.

46 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 162-163, 8 augustus 1566. Maar dit gerucht over de hertog van Kleef bleek onjuist (ibidem, p. 169-170; 12 augustus): het was ontstaan doordat een oude rentmeester van het Huis Kleef, wiens baard tot de gordel hing, van de hertog de opdracht had gekregen de baard af te knippen.

47 GldA, Hof suppl. 6983 dl. 1, f° 293 v°-294 r°: afschrift van het reces van een kwartierdag van het Overkwartier (2 augustus 1566), waaruit blijkt dat de steden hun standpunt opschortten tot na het overleg van 4 augustus in Nijmegen, en een afschrift van een besluit van de ridderschappen en steden van het Overkwartier, ongedateerd maar vermoedelijk van na de Nijmeegse bijeenkomst.

48 HAN, OAN 78, f° 83 v°-84 r°.

49 HAN, OAN 3191, f° XVIII, Stadhouder aan Nijmegen, 8 augustus 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1859; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 32-34. Zie ook van dezelfde datum, Stadhouder aan Willem van Batenburg in BVGO I, 4(1844), p. 29-30 (en diens felle en boze reactie aan de stadhouder, 12 augustus 1566, ibidem, p. 45-46) en GldA, Hof 658, br. 1853, Stadhouder aan burggraaf Henrick van Bonenborch, 8 augustus 1566 (minuut), zie ook BVGO I, 4(1844), p. 31-32.

50 Correspondentie hierover, tussen 9 en 15 augustus 1566, bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 164-173.

51 Over de plaats van het Jodenkerkhof: Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 126, waar wordt aangegeven dat het nabij de Broerdijk zou zijn; vgl. echter het kaartje bij ibidem, p. 41: de omgeving van de huidige Heydenrijckstraat lijkt een betere situering. Vgl. ook Ten Dam Ham, 'Iets over de oudste Joden kerkhoven te Nijmegen' voor een mogelijk andere, maar niet zo waarschijnlijke locatie.

52 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 362; Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 71, 100 noot 121; vgl. Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 122. Vgl. echter de informatie die de landvoogdes aan koning Filips zond over de situatie in Gelre, op 19 augustus 1566, gepubliceerd bij Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II,* dl. 1, p. 149-153, waarin alleen sprake is van predikaties nabij Nijmegen en Venlo. Van de Laar, 'De Beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', p. 10.

53 HAN, OAN 3189, f° 2 r°, Stadhouder aan Nijmegen, 28 augustus 1566 (origineel), waar een Nijmeegse secretaris op de achterzijde deze informatie noteerde.

54 HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Willem van Batenburg aan Nijmegen (origineel); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 40-41. Over deze kwestie ook: HAN, OAN 3189, f° 4 r° en v°, Stadhouder aan Nijmegen, 10 augustus 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1860; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 34-35; ibidem, br. 1861, Nijmegen aan Stadhouder, 10 augustus 1566 (origineel); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 35-37; minuut in HAN, OAN 3190, ongefolieerd; Willem van Batenburg aan de Stadhouder, 12 augustus 1566, in BVGO I, 4(1844), p. 45-46; Stadhouder aan Willem van Batenburg, 14 augustus 1566, in BVGO I, 4(1844), p. 47-49.

55 HAN, OAN 3189, f° 2 r°, Stadhouder aan Nijmegen, 28 augustus 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum,* p. 439-441.

56 Aldus de getuigenis in 1568 van Arndt Kanis, gepubliceerd in *Corpus Iconoclasticum,* p. 322-323. Het bevel van de stadhouder: HAN, OAN 3191, f° XVIII, Stadhouder aan Nijmegen, 8 augustus 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1859; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 32-34. Bewijs van de Nijmeegse bekendmaking van het bevel in ARAB, RvB 144(145-147), f° 72 r° en v°.

57 Aldus de getuigenis in 1568 van Arndt Kanis, gepubliceerd in *Corpus Iconoclasticum*, p. 322-323. Een vergelijkbare getuigenverklaring uit 1568 (ibidem, p. 269) luidt dat het verbod wel formeel werd uitgevaardigd, maar feitelijk niet werd 'geëxecuteerd'.

58 Ibidem, p. 254.

59 HAN, OAN 3189, f° 4 r° en v°, Stadhouder aan Nijmegen, 10 augustus 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1860; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 34-35. De reactie van Nijmegen in: GldA, Hof 658, br. 1865, Nijmegen aan stadhouder, 11 augustus 1566 (origineel); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 43-44.

60 Over het aantal belangstellenden: *Corpus Iconoclasticum*, p. 247 en p. 254; over de betrokkenheid van de dienaren van Batenburg de hierboven vermelde correspondentie tussen Nijmegen, stadhouder en Willem van Batenburg, met name Willem van Batenburg aan stadhouder, 12 augustus 1566, in BVGO I, 4(1844), p. 45-46; Stadhouder aan Willem van Batenburg, 14 augustus 1566, in BVGO I, 4(1844), p. 47-49.

61 Correspondentie hierover, van 7 augustus tot 15 augustus 1566, bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 161-172.

62 *Corpus Iconoclasticum*, p. 255: op 11 augustus vond een predikatie plaats 'achter aent Bossche'. De stadhouder wist op 13 augustus van geruchten dat er op 15 augustus opnieuw bij Nijmegen een predikatie zou plaatsvinden (HAN, OAN 3189, f° 8 r° en v°, Stadhouder aan Nijmegen, 13 augustus 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 438; minuut in GldA, Hof 658, br. 1868). Die predikatie vond uiteindelijk plaats in het Nederrijkswoud. Correspondentie daarover in GldA, Hof 658, br. 1870, Stadhouder aan Richter van Nijmegen, 15 augustus 1566 (minuut); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 49-50 en GldA, Hof 658, br. 1872, Richter van Nijmegen aan stadhouder, 17 augustus 1566 (origineel).

63 Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 70.

64 Hille Ris Lambers. *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 133-134; vgl. Van Hasselt, *Kronyk van Arnhem*, p. 157-158.

65 GldA, Hof 658, br. 1870, Stadhouder aan richter van Nijmegen, 15 augustus 1566 (minuut); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 49-50; br. 1872, Richter aan stadhouder, 17 augustus 1566 (origineel); br. 1875, Stadhouder aan richter, 18 augustus 1566 (minuut).

66 HAN, OAN 3189, f° 8 r° en v°, Stadhouder aan Nijmegen, 13 augustus 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 438; minuut in GldA, Hof 658, br. 1868. Twee dagen later droeg de stadhouder ook de richter van Nijmegen op bij het stadsbestuur na te gaan of men prijs stelde op de bijstand van de ambtmannen. Ook bood hij zijn ruiterij aan in geval van nood: GldA, Hof 658, br. 1870, Stadhouder aan richter van Nijmegen, 15 augustus 1566 (minuut); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 49-50.

67 GldA, Hof 658. br. 1871, Stadhouder aan de vier hoofdsteden, 15 augustus 1566 (minuut); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 51-52. Exemplaar voor de stad Arnhem in GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 381 r°-382 r° (origineel); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 79-81. Ook een afschrift in SSZ, Collectie Kreynck 9, f° 3 r° en v°.

68 GldA, Hof 658, br. 1873, Nijmegen aan Stadhouder, 17 augustus 1566 (origineel); zie ook in BVGO I, 4(1844), p. 53-55; minuut in HAN, OAN 3190, ongefolieerd.

69 HAN, OAN 3189, f° 17 r°-18 r°, Stadhouder aan Nijmegen, 18 augustus 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1874; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 54-56. Ter informatie voegde de stadhouder als bijlage een vertaling toe van een brief van de koning aan de stadhouders, d.d. 31 juli 1566 [HAN, OAN 3189, f° 16 r° en v°], die op 16 augustus te Arnhem arriveerde.

70 Correspondentie over het voorstel van de stadhouder, c.q. de Gelderse wens voor een landdag in: GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 368 r°, Arnhem aan Nijmegen, 18 augustus 1566 (minuut); f° 383 r°, Nijmegen aan Arnhem, 20 augustus 1566 (origineel); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 81-82; GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 384 r° en v°, Zutphen aan Arnhem, 20 augustus 1566 (origineel). HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Nijmegen aan Roermond, 22 augustus 1566 (minuut); GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 385 r°, Arnhem aan Nijmegen, 23 augustus 1566 (minuut), f° 391 r°-v°, Nijmegen aan Arnhem, 28 augustus 1566 (origineel). Arnhem hield weliswaar de gevraagde kwartierdag, maar die besloot het Nijmeegse voorstel over te nemen en de stadhouder om een landdag te vragen. Zutphen hield op 27 augustus een kwartierdag en besloot bij die gelegenheid eveneens op voorstel van Nijmegen geen standpunt in te nemen, omdat de kwestie de gehele landschap aanging. Verslag in SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd, en in SSZ, Collectie Kreynck 9, f° 3 v°-4 r°. Antwoord aan de stadhouder in GldA, Hof 658, br. 1879, Staten Kwartier van Zutphen aan Stadhouder, 27 augustus 1566 (origineel). In GldA, Huis Bergh 537, br. 5801, Zutphen aan Willem van den Bergh, 19 augustus 1566 (origineel) wordt de graaf opgeroepen voor de kwartierdag van 27 augustus 1566.

71 GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 386 r° en v°, Nijmegen aan Arnhem, 24 augustus 1566 (origineel); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 82-84 (ten onrechte gedateerd op 23 augustus 1566).

72 Duke, 'De calvinisten en de "paapse beeldendienst"', p. 31-32.

73 Parker, *The Dutch Revolt,* p. 81.

74 HAN, OAN 3189, f° 12 r°.

75 Als blijkt uit de aantekening, in margine op de minuut van een brief van Nijmegen aan de stadhouder, HAN, OAN 3190, ongefolieerd, 17 augustus 1566; het origineel in GldA, Hof 658, br. 1873. De aanwezigheid van de gedeputeerden blijkt ook uit GldA, Hof 658, br. 1872, Richter van Nijmegen aan de stadhouder, 17 augustus 1566 (origineel).

76 Zie paragraaf 5 van hoofdstuk 2.

77 Als blijkt uit een aantekening in margine van de minuut de brief aan de stadhouder, d.d. 17 augustus 1566, in: HAN, OAN 3190, ongefolieerd.

78 Als blijkt uit HAN, OAN 3189, f° 13 r°. De tekst van het verzoekschrift: ibidem, f° 12 r°-15 r°; een afschrift bevindt zich in ARAB, RVB 145(145-147), f° 32 r°-34 r°.

79 HAN, OAN 3189, f° 12 r°; ARAB, RvB 144(145-157), f° 238 v°-240 r°, 240 v°-241 v°.

80 Zie de eerder vermelde correspondentie van de stadhouder met Nijmegen, en andere Gelderse steden, sinds 10 augustus, en voorts: HAN, OAN 3189, f° 6 r°, Stadhouder aan Nijmegen (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1864; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 42-43. HAN, OAN 3189, f° 8 r° en v°, Stadhouder aan Nijmegen (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum,* p. 438; minuut in GldA, Hof 658, br. 1868.

81 Als blijkt uit HAN, OAN 3189, f° 12 r°. Van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen,* p. 62-63, 108.

82 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10. In de Nijmeegse bronnen wordt Hendrik van Gendt als ambtman van de Overbetuwe genoemd van 1555 tot 1561; zie de regestenlijst (van nr. 663 tot 712) en brievenlijst (van nr. 323 tot 493) bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dln. 2 en 3.

83 Over de ontwikkeling van deze functie: Nijsten, *Het Hof van Gelre,* p. 32.

84 Aldus de verklaring van Gysbert Hermans, meester van het schoenmakersambt, op 21 augustus 1566 ten overstaan van de Raad (HAN, OAN 3189, f° 12 r°) en de verklaringen van kerkmeester Derick Kanis en Willem Hueft, meester van het smedenambt, op 14 april 1568 ten overstaan van commissarissen van de Raad van Beroerten (ARAB, RvB 144(145-147), f° 238 v°-241 v°).

85 Getuigenverklaringen hierover op diverse plaatsen in ARAB, RvB 144(145-147) en 145(145-147), f° 39 r°-47 v°.

86 Van de Laar, 'De Beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', p. 14; Scheerder, *De Beeldenstorm,* p. 67; Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand,* p. 76-78; Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 122; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 367-368.

87 De in Nijmegen actieve predikant wordt in sommige bronnen Lodewijck van Bracht genoemd; zie hoofdstuk 7. Over de rol van de familie Van Bracht in Venlo en Nijmegen: Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 21 en 28; Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 365 en *Corpus Iconoclasticum,* op diverse plaatsen, met name p. 403.

88 Een Nijmeegse stadssecretaris noteerde dit gerucht op een brief van de stadhouder aan Nijmegen, HAN, OAN 3189, f° 1 r°, 25 augustus 1566 (origineel). Tijdens het onderzoek door de Raad van Beroerten, in 1568, werd dit gerucht door diverse getuigen bevestigd: ARAB, RvB 144(145-147), f° 130 v°-134 v°, 137 r°-142 v°, 206 r°-218 v°.

89 Parker, *The Dutch Revolt,* p. 85-87; Gonzalez de Leon en Parker, 'The grand strategy of Philip II'; Scheerder, 'De werking van de inquisitie', p. 163.

90 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 173-175 [17 augustus 1566], en p. 185-186 [28 augustus 1566], wanneer de landvoogdes Megen bedankt voor de mondelinge informatie via Andries van Anderlecht.

91 HAN, OAN 3189, f° 1 r°, Stadhouder aan Nijmegen, 25 augustus 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1877; zie ook BVGO I, 4(1844), p. 215-216.

92 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 181-183 [25 en 26 augustus 1566] en Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affais des Pays Bas,* dl. 1, p. 452.

93 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 182-186 [26 en 28 augustus 1566].

94 Aldus een verklaring van raadslid Henrick van Beinhem in 1568, voor commissarissen van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 144(145-147), f° 186 v°-188 v°.

95 De stadhouder deelde dit de landvoogdes mee op 14 september: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 202.

96 Aldus het getuigenverhoor door de Raad van Beroerten, in 1568: ARAB, RvB 144(145-147), f° 147 r°-163 r°. Tekst van deze regeling in HAN, OAN 3191, f° XIX v°; afschrift in ARAB, RvB 144(145-147), f° 72 r° en v°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 438-439.

97 Het onderstaande is gebaseerd op een verklaring van raadslid Arndt Kanis in 1568, ten overstaan van commissarissen van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 145(145-147), f° 39 v°-47 v°.

98 Aldus de verklaring van Arndt Kanis (ibidem); diens verklaring wordt bevestigd door de priester Adam van den Horst van de Commanderie van Sint-Jan, eveneens in 1568: ibidem 145(145-147), f° 106 v°-108 r°.

99 *Corpus Iconoclasticum*, p. 202, noot 2.

100 Aldus Arndt Kanis en de priester Alexander van Brey, van de Commanderie van Sint-Jan, in 1568 ten overstaan van commissarissen van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 145(145-147), resp. f° 39 v°-47 v° en f° 110 r°-11 v°. De beschuldiging zou door de commissarissen in de tenlastelegging worden overgenomen: ibidem, f° 254 r°-259 r°; vgl. echter ibidem f° 108 v°-109 v°: de priester Berndt van Mystein, waarschijnlijk eveneens van de Commanderie van Sint-Jan, meende dat de predikant bij de zaal werd tegengehouden, waarna hij maar naar de kerk van het complex trok.

101 HAN, OAN 733, f° 197; afschrift in Collectie Guyot 5, 146-7, f° 22.

102 Namelijk Jan van Kessel: ARAB, RvB 145(145-147), f° 211 v°-213 r° (die zelfs zou worden verdacht van het breken van een beeld), Jan van Groningen: ibidem, f° 218 v° (volgde de predikaties) en Uwen Uwenszoon: ibidem, f° 252 v°-253 r° (maakte verdachte opmerkingen in de richting van 'katholieke' burgers).

103 Namelijk Bernt van Hoen: ibidem, 20 (20), f° 232-234; Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés*, p. 430, nr. 10999. HAN, OAN 3236; Trosée, 'Hees en Henrick Hanssen'. GldA, Rekenkamer 7204, dl. 2.

104 Namelijk Jan van Loer, die mogelijk dezelfde is als de in 1548 veroordeelde lantaarnmaker Jan Lueren: zie hoofdstuk 3, tabel 3.1.

105 SANWV, OAH 805, ongefolieerd. Bij De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 176 ten onrechte gedateerd op 7 september 1566.

Hoofdstuk 6

1 Tekst van het akkoord in HAN, OAN 3195, ongefolieerd. Afschriften ervan in ARAB, RvB 145(145-147), f° 23 r°-26 r°, GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 161 r° -162 r°, ibidem Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 281 r°-v°; SANWV, OAH 820; SANWV, OAE 648. Zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 441-443 en Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 84-86.

2 Vgl. Spaans, 'Catholicism and resistance' en Ubachs, 'De Nederlandse religievrede van 1578'.

3 HAN, OAN 3195, ongefolieerd; over de publicatie ook ARAB RvB 144(145-147), f° 165 v°-172 r°.

4 HAN, OAN 733, f° 248; Collectie Guyot 5, 146-7, f° 35.

5 ARAB, RvB 144(145-147), f° 228 r°-231 r°.

6 De zienswijze van de meesters van de ambten en broederschappen, de Raad en de meesters van het Sinter Claesgilde werd op 10 april 1568 formeel vastgelegd en, tezamen met een gewaarmerkte kopie van het akkoord, aan de commissarissen overhandigd: HAN, OAN 3195, ongefolieerd; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 445-448.

7 De Gelderse versie van het plakkaat bij Van Loon, *Groot Gelders Placaet-boeck*, dl. 1, kol. 338. Het werd door de kanselarij in Arnhem op 28 augustus aan diverse steden ter publicatie aangeboden. GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 389 r°, Stadhouder aan Arnhem, 28 augustus 1566 (origineel). Voor Doesburg: SALD, OAD 123 en voor Elburg in SANWV, OAE 146. Ook Harderwijk ontving een exemplaar: De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 176.

8 Correspondentie over deze kwestie in SANWV, OAE 1468, Nijmegen aan stadhouder, 4 september 1566, afschrift; zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 88-90, en in SANWV, OAE 1468, Stadhouder aan Nijmegen, 5 september 1566, afschrift; eveneens afschriften in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 163 v°-164 °, en in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 282 v°-283 r°; zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 90-92.

9 Als onder meer blijkt uit een passage achter diverse afschriften van het Nijmeegse religieakkoord: GldA, Hof

1551 (Landzaken E), f° 161 r°-162 r°; SANWV, OAH 820; SANWV, OAE 684; Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 86-87.

10 SSZ, OAZ 2238, ongefolieerd en ibidem, Collectie Kreynck 9, f° 3 v°-4 r°: Besluit van de Staten van Zutphen in het verslag van een kwartierdag van 27 augustus 1566. Dat besluit werd ook formeel meegedeeld aan de stadhouder: GldA, Hof 658, br. 1879, Staten Kwartier van Zutphen aan stadhouder, 27 augustus 1566 (origineel).

11 Als blijkt uit onder meer GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 161 r°-162 r°; SANWV, OAH 820; SANWV, OAE 684; Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 86-87. Ridder Jaspar van der Lippe, genaamd Hoen, heer van Grubbenhorst, Afferden en Blerick stuurde op 30 augustus 1566 een bericht van verhindering aan de stad Nijmegen, gepubliceerd bij Flament, 'Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland', p. 443-445.

12 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 161 r°-162 r°; SANWV, OAH 820; SANWV, OAE 684.

13 Meegedeeld op 30 augustus 1566 door de stadhouder aan de landvoogdes: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 186-188. De vermelding van Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 122-123 dat er reeds op 27 augustus te Venlo werd gestormd, wordt niet door de bronnen bevestigd.

14 De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 122-124.

15 Mededeling van de stadhouder aan de landvoogdes op 2 september 1566: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 191.

16 Correspondentie hierover bij ibidem, p. 186-193. Over het conflict met Arnhem: Van Hasselt, *Kronyk van Arnhem,* p. 155-158; vgl. Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. 133-134. Over het hertogelijk hof aan de Markt: Martens van Sevenhoven, 'Het hof van Gelre te Arnhem'.

17 HAN, OAN 3189, f° 10 r°, Stadhouder aan Nijmegen, 30 augustus 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum.* p. 440-441.

18 Het onderstaande is gebaseerd op GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 161 r°-162 r°; SANWV, OAH 820; SANWV, OAE 684; Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 86-87.

19 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 162 r°-163 r°, Bannerheer en vertegenwoordigers van ridders, hoofd- en kleine steden van de kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Roermond aan de stadhouder, 2 september 1566 (afschrift); tevens een afschrift in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 282 r°; gepubliceerd in Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 87-88.

20 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 192-194 [5, 6 en 7 september 1566].

21 GldA, Hof 658, br. 1894, Landvoogdes aan stadhouder, 11 september 1566 (origineel); zie ook Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 198-200 en in *BVGO* I, 4(1844), p. 221-224. Een excerpt bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. XXXVI.

22 Vgl. GldA, Hof 658, br. 1913: een concept van een brief van de stadhouder, van 20 september 1566, aan Nijmegen en Zutphen (met verzoek de inhoud door te geven aan Arnhem en Roermond), waarin wordt meegedeeld dat het verzoek om een landdag door de landvoogdes is afgewezen, maar waar in margine is vermeld 'non fuerunt missae'.

23 Zie bijvoorbeeld het vonnis, door de Raad van Beroerten in 1569, van enkele vertegenwoordigers van Elburg (Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 331-334) en de verklaring van een vertegenwoordiger uit Harderwijk (1567; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXCVI-CCXCVII).

24 Dat geldt bijvoorbeeld voor de vertegenwoordigers van de steden Elburg en Harderwijk, zoals blijkt uit SANWV, OAE 1468 en SANWV, OAH 805, ongefolieerd, Reyner Wolff aan Harderwijk, vanuit Bemmel, 7 september 1566, origineel.

25 Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 2, p. 87; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXCVI-CCXCVII.

26 SANWV, OAH 805, ongefolieerd, Reyner Wolff aan Harderwijk, vanuit Bemmel, 7 september 1566, (origineel).

27 Ibidem, Stadhouder aan Harderwijk, 20 september 1566 (origineel); De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, p. 176-177 [ten onrechte gedateerd op 26 september 1566]; SANWV, OAH 805, ongefolieerd, Harderwijk aan stadhouder, 22 september 1566 (minuut); Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p 150-160, CCXXXIV-CCXXXVII; Megens, *De Beeldenstorm in Harderwijk,* p. 26; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 206, 214-215; *BVGO* I, 5(1847), p 211-212, 215-218.

28 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXCI.

29 Aldus het vonnis van de Raad van Beroerten in 1569 met betrekking tot een groot aantal Elburgse burgers: Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 331-334; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. 142. Ruim twintig burgers van Elburg zouden door de Raad van Beroerten worden vervolgd: SANWV, OAE 1570.

30 Als blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 194-195 en GldA, Huis Bergh 383, ongefolieerd, Stadhouder aan Elburg, 7 september, afschrift; zie ook *BVGO* I, 4(1844), p. 217-218 en bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. CCCXVIII-CCCXIX. Over de gebeurtenissen in september in Elburg: ibidem, p. 145- 147 en p. CCCXIX-CCCXXVI. Wellicht was de predikant Jan Arentsz: Vis, *Jan Arentsz. De mandenmaker van Alkmaar*, p. 61-66, 139.

31 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 145-147; Scheerder, *De Beeldenstorm*, p. 87-88; SANWV, OAE 394.

32 Vis, *Jan Arentsz. De mandenmaker van Alkmaar*, p. 49-66, 139; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 138, CCCXXXIII- CCCXXXIV. Over de verdere gebeurtenissen te Hattem in september 1566, zie ibidem, p. 138-140, p. CCCXXXIV-CCCXXXVIII.

33 Staten van het Overkwartier aan de stadhouder, 4 september 1566, gepubliceerd bij Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 364-365; op diezelfde dag deelde de stadhouder de steden Venlo en Roermond de inhoud mee van het Akkoord van 23 augustus tussen de landvoogdes en de verbonden edelen: ibidem, p. 362-363. Het antwoord van de stadhouder op het verzoek van de staten: GAR, OAR 81, ongefolieerd, Stadhouder aan Roermond, 8 september 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1890; een samenvatting gepubliceerd bij Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 365.

34 Over deze gebeurtenissen in Roermond: Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 362-368; Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 71-72 en *BVGO* I, 4(1844), p. 218-220.

35 GAR, Collectie Sivré 6, nr. 13 'De Reformatie', Roermond aan stadhouder, 13 september 1566 (afschrift). De stadhouder stuurde de informatie op 16 september 1566 door naar de landvoogdes: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 204. Zie verder over Roermond dezer dagen ibidem, p. 208, 213-214; Van Veen, Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 370-371 en Venner, 'De beeldenstorm in Roermond'.

36 GldA, Hof 658, br. 1896, Venlo aan stadhouder, 15 september 1566 (origineel); zie ook Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 353-355, en *BVGO* I, 5(1847), p. 208-210. De stadhouder stuurde deze brief op 17 september 1566 door naar de landvoogdes: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 204-205. Over de situatie in Venlo: Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 123-124; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 355-360 en [1908], p. 146. Zie ook GAV, OAV 1273 (portefeuille 315) en Habets, 'Werd in 1566 te Venlo gestormd?', p. 817-818.

37 De Jong, *De reformatie in Culemborg*, p. 131.

38 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 202-203.

39 Acquoy, *Jan van Venray*, p. 17-22; Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard*, p. 24-25. Over de rol van Jan van Venray in Nijmegen, zie hoofdstuk 3, paragraaf 1.

40 Aldus de stadhouder: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 205 [18 september]. Op 21 september meende de stadhouder dat te Bergharen, eveneens van Willem van Batenburg, zelfs twee doden waren gevallen bij onlusten rondom een beeldenverwijdering (Stadhouder aan Johan Mom, ambtman Maas en Waal, 21 september 1566, gepubliceerd in *BVGO* I, 5(1847), p. 213-214), maar dit wordt tegengesproken door de plaatselijke pastoor in diens getuigenis, in 1568, voor de Raad van Beroerten: *Corpus Iconoclasticum*, p. 431-433.

41 *Corpus Iconoclasticum*, p. 431-433, waar overigens sprake is van een Beeldenstorm in Horssen en Batenburg op 20 september. Over de onlusten op het grondgebied van Willem van Batenburg in deze dagen: Ten Boom, 'Batenburg ten tijde van de hervorming 1566/67', p. 8-10; Van Heiningen, *De historie van het Land van Maas en Waal*, p. 263-273. Zie verder *BVGO* I, 5(1847), p. 222-223, 225.

42 *BVGO* I, 5(1847), p. 219-221, 223-224, 227-229. Over de gebeurtenissen in Tiel: Kleijntjens, 'De beeldenstorm in Tiel in 1566', p. 180-181; Smit en Kers, *De geschiedenis van Tiel*, p. 72-73.

43 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 192-193, 205.

44 Van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, p. 157; vgl. Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 133-134 waar ook wordt vermeld dat het de stadhouder lukte Arnhem te versterken, maar die versterking vond vermoedelijk al eerder plaats en was juist gericht tegen de stadhouder: zie Van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, p. 155-156.

45 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 192-193 [5 september 1566]; vgl. Nuyens, *Geschiedenis van de Nederlandsche beroerten*, dl. 2, p. 155-156.

46 Namelijk op 4 september 1566: Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 362-363.

47 Correspondentie daarover, van 9 september 1566, bij Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 365-368.

48 Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 72, 101 noot 128 oordeelt dat het aanbieden van een Franse tekst in strijd was met het Tractaat van Venlo.

49 Bijvoorbeeld in de richting van Harderwijk: SANWV, OAH 805, ongefolieerd, Stadhouder aan Harderwijk, 20 september 1566 (origineel); zie ook Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXXXII-CCXXXIII; vgl. De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 176-177, waar deze brief ten onrechte is gedateerd op 26 september 1566. Het Hof zond op 16 oktober eindelijk een Nederlandse versie van dit akkoord, aangevuld met een vertaling van de renversalen van de edellieden, aan alle Gelderse steden en ambtlieden met het verzoek de tekst algemeen bekend te maken. In het begeleidende schrijven gaf het Hof ook aan hoe dit akkoord moest worden geïnterpreteerd. GldA, Hof 658, br. 1993, Hof aan alle Gelderse steden en ambtlieden, 16 oktober 1566 (minuut). Het origineel ten behoeve van de stad Nijmegen in HAN, OAN 3189, f° 21 r°; het origineel voor de stad Arnhem in GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 395 r° en v° [en aldaar, f° 396-399 de gedrukte vertaling van het akkoord], zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 99-101.

50 GldA, Hof 658, br. 1904, Stadhouder aan Venlo, 18 september 1566 (minuut); zie ook Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 355-356. Op 22 en 23 september suggereerde de stadhouder de landvoogdes Roermond te dreigen met het verlies van privileges: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 212-214.

51 Correspondentie daarover bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 206 [19 september 1566] en p. 210-211 [22 september 1566].

52 BVGO I, 5(1847), p. 211-212; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXXXIV.

53 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 210-211 [22 september 1566].

54 Ibidem, p. 204-205.

55 Ibidem, p. 208 [19 september 1566].

56 GAV, OAV 1273 (portefeuille 315), Landvoogdes aan Venlo, 20 september 1566 (origineel); zie ook Habets, 'Werd in 1566 te Venlo gestormd?', p. 817-818 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 356-358.

57 GldA, Hof 658, br. 1912, Landvoogdes aan Roermond, 20 september 1566 (afschrift); zie ook Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 370-371.

58 De landvoogdes schreef op 20 september aan de stadhouder over Nijmegen als de plaats '(...)ou le mal a prins commencement en votre gouvernement': Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 208-209.

59 Ibidem, p. 201-201 [14 september 1566] en p. 213 [22 september 1566]. Op 25 september schreef de landvoogdes de stadhouder dat hij binnen Nijmegen contact moest leggen met de goeden om haar standpunt bekend te maken: ibidem, p. 216-217.

60 HAN, OAN 3195, ongefolieerd, de vier meesters van de ambten aan burgemeester, schepenen en raad van Nijmegen en aan de meesters van het Sinter Claesgilde, 11 september 1566 (origineel); een afschrift, in een onbekend handschrift, in ARAB, RvB 144(145-147), f° 57 r°-v°; zie ook *Corpus Iconoclasticum,* p. 443-445.

61 Het besluit werd in de vorm van een apostille op het bezwaar vastgelegd; het werd nog diezelfde dag aan de meesters overhandigd: HAN, OAN 78, f° 86 r°.

62 Als bijlage, gedateerd op 11 september 1566, bij GldA, Hof 658, br. 1894, Landvoogdes aan stadhouder, 11 september 1566 (origineel); zie ook Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 198-200 en p. 200-210, en BVGO I, 4(1844), p. 221-224. Een excerpt bij Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. XXXVI. Het definitieve exemplaar zou omstreeks 20 september formeel te Nijmegen arriveren; een afschrift daarvan, ook gedateerd op 11 september 1566, in HAN, OAN 3191, f° XX r°-v°. Een vrijwel gelijkluidende reactie zond de landvoogdes aan de stad Elburg: GldA, Huis Bergh 383, ongefolieerd, Landvoogdes aan Elburg, 11 september 1566 (afschrift); zie ook Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCCXIX-CCCXX; het werd daar al op 16 september ontvangen en de volgende dag beantwoord (ibidem, p. CCCXXI-CCCXXII).

63 Desgevraagd gaf de stadhouder aan de landvoogdes door of de predikaties voor of na 23 augustus waren begonnen. Zijn antwoord was correct: de predikant werd in Nijmegen op 24 augustus ingebracht: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 201-202 [14 september 1566].

64 Verklaring Johan van Boedbergen ten overstaan van Commissarissen van de Raad van Beroerten op 20 augustus 1568, in ARAB, RvB 145(145-147), f° 129 v°-134 r°. Volgens HAN, Collectie Guyot 4, 146-1; 2E foliëring, nr. 10 arriveerde het schrijven van de landvoogdes formeel op 20 september 1566 te Nijmegen. Maar op 19 september 1566 wist de stadhouder de landvoogdes al te melden dat men in Nijmegen 'perplex' was van haar reactie en haar schrijven niet aan de burgers bekend wilde maken: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 206.

65 Gachard, *Correspondance Guillaume le Taciturne,* dl. 2, p. 209-210.

66 Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand,* p. 78.

67 Tekst onder meer bij Gachard, *Correspondance Guillaume le Taciturne,* dl. 2, p. 215-218. De mededeling bij Parker, *The Dutch Revolt,* p. 81 dat in Antwerpen het *eerste* plaatselijke akkoord werd gesloten is onjuist.

68 Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II,* dl. 1, p. 154-166.

69 Ibidem, p. 169 [27 september 1566].

70 Parker, *The Dutch Revolt,* p. 82.

71 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 231-234 [30 september 1566].

72 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 588-591; Bers, *Wilhelm Herzog von Kleve,* p. 5-12.

73 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 162-163 [8 augustus 1566], p. 169-170 [12 augustus] en p. 182-183 [26 augustus].

74 Bers, *Wilhelm Herzog von Kleve,* p. 6-10; Janssen, 'Kleve-Jülich-Berg-Ravensberg 1400-1600', p. 38.

75 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien,* bnd. 2, dl. 2, p. 844.

Hoofdstuk 7

1 Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784,* p. 128-129. Naar de etymologische achtergrond van de naam Ornaeus kan ik slechts gissen.

2 *Corpus Iconoclasticum,* p. 425. Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 362: Ludovicus Ornaeus preekte op 10 augustus 1566 bij Roermond; vgl. Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 70-71 en p. 100, noot 121 die meent dat Ornaeus in Nijmegen actief was (maar dat is een onjuiste lezing van *Corpus Iconoclasticum,* p. 425), dat Engelbertus Faber bij Roermond preekte en later die stad werd binnengebracht. Dat laatste wordt betwijfeld door Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 122.

3 Bijvoorbeeld ARAB, RvB 144(145-147), f° 101 v°-115 r° en f° 147 r°-163 r°; door Van Hoeck, *Corpus Iconoclasticum,* p. 249, 269 en 425 ten onrechte gelezen als Roeybertgen ('Roodbaard'). Een predikant die bij Hattem en Elburg actief was, Johan van der Linden, zou overigens wel de bijnaam Roodbaard hebben gehad: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. 139-140.

4 ARAB, RvB 144(145-147), f° 115 r°-122 v° en f° 147 r°-163 r°.

5 Ibidem, f° 101 v°-115 r°, 115 r°-122 v°, 123 v°-124 v° en 147 r°-163 r°.

6 *Corpus Iconoclasticum,* p. 205, noot 3. Op die plaats wordt tevens de predikant Beringen uit Gennep vermeld, maar uit de processtukken van de Raad van Beroerten valt niet op te maken dat deze als predikant actief zou zijn geweest in Nijmegen.

7 ARAB, RvB 145(145-147), f° 154 r°-159 v°.

8 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. CCXCI.

9 Misschien familie van de voormalige Veluwse pastoor Jan Gerritsz Verstege (1520-1570), die als Johannes Anastasius Veluanus omstreeks 1554 het hervormingsgezinde *Der leken wechwijser* publiceerde.

10 ARAB, RvB 145(145-147), f° 243 v°-244 v°. Over de rol van de familie Van Bracht in Venlo: Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 21 en 28; Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 365.

11 Laurentius Surius, *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno salutis 1500 usque in annum 1568 (...),* Colonia 1568, p. 899. Over Surius: Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de Opstand;* vgl. Nettesheim, 'Kroniek der stad Roermond van 1562-1638', [1873], p. 105: te Nijmegen preekte 'eenen verloopenen monnick, Ludovicus genaemt'.

12 Het onderstaande is gebaseerd op de verklaring van Johan van Sint-Anthonis op 14 augustus 1568 voor commissarissen van de Raad van Beroerten: ARAB, RvB 144(145-147), f° 123 v°-124 v°.

13 Meyer, *Dominikaner klooster en statie*, p. 85; Laurentius Surius, *Commentarius brevis rerum (…)*, p. 901.

14 Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, p. 128-129; Smetius noemt de predikant overigens ten onrechte Ludovicus Ornaeus.

15 Marnef, 'The dynamics of Reformed militancy in the Low Countries', p. 196-197.

16 Een analyse van de maatschappelijke achtergronden van de toehoorders van de predikant volgt in hoofdstuk 12.

17 ARAB, RvB 144(145-147), f° 192 r°-195 r°.

18 Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, p. 129.

19 Over de betekenis van deze omschrijving: Van Manen, *Verboden en getolereerd*, p. 69-78.

20 Bijvoorbeeld Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 182-183 [26 augustus 1566] en p. 194-195 [7 september 1566].

21 Bijvoorbeeld Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, dl. 1, p. 154-166 [13 september 1566], p. 169 [27 september] en p. 183-184 [10 oktober 1566].

22 Zie bijvoorbeeld voor Elburg SANWV, OAE 370: minuut verzoekschrift aan de koning, voorjaar 1567, en voor Nijmegen ARAB, RvB 144(145-147), f° 78 r°-83 v°; HAN, OAN 3191, f° x r°-xiii r°.

23 Zie ook De Jong, *De reformatie in Culemborg*, p. 122-124, die vermoedt dat de prins van Oranje hierachter zat; vgl. Fruin, 'Het voorspel van den Tachtigjarige Oorlog', p. 149-152.

24 SANWV, OAE 1468, Stadhouder aan Nijmegen, 5 september 1566, afschrift; eveneens afschriften in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 163 v°-164 °, en in GldA, Hof, suppl. 6983, dl. 1, f° 282 v°-283 r°; zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 90-92.

25 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 316-317 [12 november 1566].

26 Aldus de verklaring van Johan van Boedbergen ten overstaan van commissarissen van de Raad van Beroerten op 20 augustus 1568, in ARAB, RvB 145(145-147), f° 129 v°-134 r°. Deze verklaring werd afgelegd korte tijd na de terechtstelling van Egmond en Hoorne wegens hoogverraad; misschien dat deze opzienbarende gebeurtenis het geheugen van de richter wat heeft gekleurd.

27 GldA, Hof 819, br. 5369X, Richter aan stadhouder, 22 september 1566 (origineel). Over zijn verdere rol als informant voor de stadhouder: GldA, Rekenkamer 4923, f° 5 v°-6 r°.

28 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 206 [19 september 1566].

29 Aldus een getuige in 1568: ARAB, RvB 144(145-147), f° 147 r°-163 r°.

30 Aldus de in 1568 tegen hem ingebrachte beschuldiging: ibidem 145(145-147), f° 254 r°-259 r°.

31 Aldus ambtmeester Gysbert Hermans in 1568 voor de Raad van Beroerten: ibidem 144(145-147), f° 206 r°-218 v°.

32 HAN, OAN 733, f° 110; Collectie Guyot 5, 146-7, f° 9.

33 HAN, OAN 3191, f° xxi r°-xxiii r°, Nijmegen aan de landvoogdes, 22 september 1566 (afschrift); een ander afschrift in ARAB, RvB 144(145-147), f° 74 r° en v°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 449-451. Volgens HAN, Collectie Guyot 5, 146-1; 2E foliëring, nr. 10 werd op 20 september de brief van de landvoogdes aan Nijmegen overhandigd. De uitheemse raadsleden werden opgeroepen. Het antwoord werd geaccordeerd door de 32 gedeputeerden.

34 HAN, OAN 3191, f° xxi r°.

35 Zoals blijkt uit het verhoor van Gysbert Hermans, één van de vier ambtmeesters, op 24 februari 1568: ARAB, RvB 144(145-147), f° 206 r°-218 v°. In *Corpus Iconoclasticum*, p. 206 stelt Van Hoeck, in navolging van één getuige in 1568, dat er wel acht tot negen brieven werden achtergehouden door de magistraat. Die bewering berust vermoedelijk op valse geruchten, bewust verspreid om de magistraat in diskrediet te brengen.

36 Aldus de twee getuigen Scharrenborg en Hermans in 1568: ARAB, RvB 144(145-147), f° 174 v°-179 v°, 206 r°-218 v°.

37 Aldus verhoren van roededrager Henrick van Aefferden en herbergier Henrick Verbolt in 1568: ibidem, 144(145-147), f° 135 v°-137 r°, 142 v°-145 r°.

38 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 214-216 [24 september 1566] en p. 219-220, Anderlecht aan de landvoogdes, in gebrekkig Frans, op 29 september 1566.

39 Getuigenis in 1568 van één van de burgers in ARAB, RvB 144(145-147), f° 188 v°-190 r°.

40 Mogelijk ging het om een bloemenkroon; vgl. Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen*, p. 96. Over het betreffende kruisbeeld en Mariabeeld: Lemmens, 'De oude inrichting van de Stevenskerk', p. 299.

41 Aldus schoenmaker Jan van Cuyk in 1568: ARAB, RvB 144(145-147), f° 115 r°-122 v°, 124 v°-134 v°, 137 r°-142 v°.

42 Ibidem en 145(145-147), f° 217 r°.

43 Aldus een getuigenis in 1568: ibidem, f° 122 v° -123 v°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 354.

44 Ibidem, 144(145-147), f° 115 r°-122 v°, 124 v°-134 v°, 137 r°-142 v°.

45 Het onderstaande is gebaseerd op de verklaringen, in 1568, van hopman Dirrick Scharrenborg, hopman Derick van Kessel en Willem van Helmont, in: ibidem 144(145-147), f° 55 r°-56 v°, 101 v°-115 r°, 165 v°-172 r°. Zelf bood Johan Touman ook een verantwoording aan: ibidem 144(145-147), f° 50 v°-52 r°.

46 Van 't Hoff, 'Aanteekeningen uit een missaal van de kerk van Herwen', p. 247.

47 De Jong, *De Nijmeegse Sint Steven tot aan de Reductie*, p. 146, noot 1; Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, p. 286.

48 Op diverse plaatsen in ARAB, RvB 144(145-147) en 145(145-147) en Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, p. 150.

49 Op diverse plaatsen in ARAB, RvB 144(145-147) en 145(145-147).

50 Over de verering van Antonius en Christoffel in de late Middeleeuwen: *Lexikon des Mittelalters*, dl. 1, k. 731-732 en dl. 2, k. 1938-1941; Timmers, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst*, p. 868-871, 891-894.

51 Zie hoofdstuk 1, paragraaf 3.

52 HAN, OAN 3191, f° II r°; GldA, Hof 658, br. 1936, Nijmegen aan de stadhouder, 26 september 1566 (origineel); zie ook BVGO I, 5(1847), p. 226.

53 ARAB, RvB 144(145-147), f° 192 °-195 r°. Er zou een bijeenkomst van predikanten in Roermond hebben plaatsgevonden (ibidem); zie ook Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 76-77, en vgl. Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 125.

54 HAN, OAN 3191, f° I r° bevat een ongedateerd afschrift van dit besluit; Van Hoeck, in *Corpus Iconoclasticum*, p. 207 veronderstelt dat dit besluit voor de verdrijving van de predikant is genomen, om de gemoederen te sussen. In bijlage XIII van het *Corpus Iconoclasticum* werd de Nijmeegse besluitvorming op 25 september overigens in een onjuiste volgorde gepubliceerd.

55 Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, p. 129-131.

56 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 221-222 [27 september 1566].

57 ARAB, RvB 144(145-147), f° 142 v°-145 v°. Uit de Nijmeegse stadsrekeningen valt op te maken dat in Hees en Neerbosch de klokken werden geluid bij officiële bekendmakingen en voor het oproepen van personen. Bijvoorbeeld HAN, OAN 725 (stadsrekening 1558-1559), op diverse plaatsen. Vgl. Kuys, *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen*, p. 92, 265-268.

58 ARAB, RvB 144(145-147), f° 101 v°-115 r°.

59 HAN, OAN 3191, f° I r° en v°.

60 Ibidem, f° I v°- II r°.

61 Ibidem, f° II r°.

62 De beschuldiging tegen hem, zoals in 1568 geformuleerd door commissarissen van de Raad van Beroerten, in ARAB, RvB 145(145-147), f° 237 v°-240 v°.

63 HAN, OAN 3191, f° XXI r°-v°, Nijmegen aan Landvoogdes, 26 september 1566 (afschrift); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 453. Een ander afschrift in ARAB, RvB 144(145-147), f° 75 r° en v°.

64 HAN, OAN 3191, f° II r°-III r°; ARAB, RvB 145(145-147), f° 151 v°, waar abusievelijk sprake is van 25 september 1568.

65 HAN, OAN 3191, f° II r° en v°; ARAB, RvB 145(145-147), f° 151 v°.

66 Samenvatting van het ten laste gelegde in ibidem 145(145-147), f° 177 r°-179 r° (Dirk van Heteren), f° 248 v°-250 r° (Sweer van Ringenberg), f° 254 r°-259 r° (Willem van Heukelom), f° 259 r°-260 v° (Willem Prick) en f° 260 v°-261 v° (Willem Steenbergen).

67 Bijvoorbeeld Henrick van Beinhem (ARAB, RvB 145(145-147), f° 197 v°-198 v°), Johan Touman (ibidem, f° 207 v°-209 v°) en Maarten van Andelst (ibidem, f° 230 v°-235 r°).

68 Zie hoofdstuk 9.

69 Het hiernavolgende berust op HAN, OAN 77, 78, 473 en 2929; Nijsten en De Winter, 'Nijmeegse schepenen, 1233-1591'; Maris, 'Raden van de stad Nijmegen' en Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen*, p. 30-60.

70 HAN, OAN 3191, f° II v°; ARAB, RvB 145(145-147), f° 151 v°.

71 Ibidem 145(145-147), f° 171 r° -172 r° (Claes Vermoelen), f° 187 r° (Gerrit Noet), f° 187 v°-189 r° (Gysbert Spruit), f° 210 r°-v° (Jan Meusz) en f° 241 r°-v° (Peter Jeern).

72 Henrick van Bonenborch, genaamd Van Honstein, maakte sinds 1562 deel uit van de Raad van Nijmegen en was op 15 mei 1566 benoemd tot burggraaf van Nijmegen: Leupen en Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen*, p. 66; Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad Nijmegen'*, p. 41 en 60; BVGO I, 4(1844), p. 31 noot 4.

73 Johan Poein studeerde rechten in Leuven en zou later tot richter van Nijmegen worden benoemd. Dat was de eerste keer dat iemand van niet-adellijke komaf richter werd: Van Peteghem en De Schepper, 'Het Nijmeegse richterambt'.

74 Zie paragraaf 3 van hoofdstuk 2.

75 Zie paragraaf 6 van hoofdstuk 2.

76 ARAB, RvB 145(145-147), f° 201 r°, 211 r° en v°.

77 HAN, OAN 77, f° 123 r°; zij bleven Claesmeester tot de verkiezingen van 1564: ibidem 78, f° 15 r°.

78 Zie paragraaf 6 van hoofdstuk 2.

79 Gropp, *Die städtische münzprägung zu Deventer und Nimwegen*, p. 205. Uit GldA, Rekenkamer 7204, f° 51 v°-53 v° blijkt dat de weduwe van de door de Raad van Beroerten veroordeelde Herman van Wickrade roerende zaken heimelijk had ondergebracht in het huis van Johan Koets in de Vleeshouwerstraat.

80 *Corpus Iconoclasticum*, p. 251; ARAB, RvB 145(145-147), f° 211 v°-212 r°.

81 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 217-219.

82 HAN, OAN 3195, ongefolieerd, stadhouder aan richter, burgemeesters, schepenen en Raad, meesters van Sinterclaes en meesters van de ambten, 26 september 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1932.

83 GldA, Hof 658, br. 1919, stadhouder aan Hendrik van Gendt, ten onrechte gedateerd op 22 september 1566 (minuut).

84 Het onderstaande is gebaseerd op HAN, OAN 3191, f° III v°-VII v°. Het raadssignaat van 2 oktober 1566 (HAN, OAN 78, f° 88 r°) vermeldt hierover niets, maar bevat wel de namen van de nieuwe raadsleden. Op 28 september werd de heer van Ubbergen door de Nijmeegse roededrager uitgenodigd naar Nijmegen te komen om als nieuw gekozen raadslid de eed af te leggen: HAN, OAN 73, f° 198; Collectie Guyot 5, 146-7, f° 23.

85 ARAB, RvB 145, f° 153 r° -v°, Brederode en Culemborg aan Nijmegen, 30 september 1566 (afschrift); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 368-369. Een ander afschrift werd gepubliceerd door Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 244-246.

86 In de brief is sprake van een verdrag tussen de edelen en de landvoogdes van 26 juli 1566. Diezelfde datum vermeldden de beide heren in een schrijven aan de stad Venlo, eveneens van 30 september 1566 (Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 269-270 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 143-144). Mogelijk is dit een vergissing, en moet de juiste datum 26 augustus zijn. Dat blijkt ook uit de reactie van de stad Venlo aan de Culemborg en Brederode, van 3 oktober 1566, waarin deze stad spreekt van het verdrag van 26 augustus met de landvoogdes (Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 270-272 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 145-146).

87 Gepubliceerd bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 246.

88 Ibidem [27 september 1566]; De Jong, *De reformatie in Culemborg*, p. 142; Van Hulzen, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, p. 63-64.

89 Volgens het verslag legden vier nieuwe raadsleden de eed af; de naam van Henrick Vermoelen ontbreekt. De afspraken werden op 6 oktober 1566 nog eens bevestigd.

90 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 217-219 [26 september 1566].

Hoofdstuk 8

1 De stadhouder en ook Anderlecht informeerden de landvoogdes op 26, 27 en 29 september 1566 over de gebeurtenissen in Nijmegen: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 217-222.

2 Ibidem, p. 231-234 [30 september 1566].

3 Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 124.

4 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 359-360. Over Johan van Stalbergen: Verzijl, 'Twee raadsheren in het Hof te Arnhem uit de adellijke Venlosche familie Van Stalbergen', de bijdrage van Verzijl, in NNBW, VI, k. 1259, en Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 283.

5 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 220-221; BVGO I, 6(1848), p. 57-60 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 360-361.

6 Gedateerd op 30 september 1566, gepubliceerd in BVGO I, 6(1848), p. 57-60 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 360-361.

7 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 226 [29 september 1566].

8 GldA, Hof 658, br. 1937, Stadhouder aan Roermond, 27 september 1566 (minuut); zie ook Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 372-373.

9 Gepubliceerd in BVGO I, 6(1848), p. 61-63 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 374-376 [1 oktober 1566]. Over deze situatie ook: Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 74.

10 Volgens Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 75 betrof het een brief aan de Roermondse calvinisten. Misschien ging het om de oproep van Brederode en Culemborg aan de stad Venlo, d.d. 30 september 1566, waarin zij deze stad op het hart drukten te handelen volgens het Akkoord van 23 augustus (Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 143-144 en Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 269-270). Deze brief was geschreven naar aanleiding van de gebeurtenissen in Nijmegen. Op 3 oktober antwoordde Venlo de beide heren (ibidem, resp. p. 145-146 en p. 270-272). Op 8 oktober liet Brederode Venlo weten dat Culemborg hem had verzocht om een 'blanck signet' om Venlo te waarschuwen en te berichten over het gebeurde te Nijmegen (ibidem, resp. p. 147-148 en p. 272-273). Op 12 oktober bracht Venlo de stad Roermond op de hoogte van de correspondentie met Culemborg en Brederode: GAR, OAR 82, ongefolieerd, Venlo aan Roermond (origineel).

11 Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 75-76 en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 377-378, alwaar een rapport van 11 oktober 1566 van de schout van Roermond.

12 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 376; Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 124-125; Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 6.

13 Correspondentie in SANWV, OAH 805, ongefolieerd; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 206; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 159-160, p. CCXXXIV; BVGO I, 5(1847), p 211-218; De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, p. 176-177; zie ook Megens, *De Beeldenstorm in Harderwijk*, p. 26.

14 SANWV, OAE 394; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 145-147 en p. CCCXXIV-CCCXXVI; Scheerder, *De Beeldenstorm*, p. 87-88.

15 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 155-158; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 214-216.

16 Op 23 september 1566 meende de stadhouder dat de predikant bij Hattem was verjaagd (Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 213-214), maar op 4 oktober berichtte hij de landvoogdes dat er toch weer buiten Hattem was gepreekt (ibidem, 241-244). Over de situatie in Hattem: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. CCCXXXVIII-CCCXXXIX.

17 Over Batenburg: Ten Boom, 'Batenburg ten tijde van de hervorming 1566/67', p. 8-10; Van Heiningen, *De historie van het Land van Maas en Waal*, p. 263-273. Een verweer van Batenburg over zijn aandeel in de Gelderse onlusten in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 75-77: Willem van Batenburg aan Stadhouder, 6 oktober 1566 (afschrift); zie ook BVGO I, 6(1848), p. 66-69. Over de graaf van Culemborg: De Jong, *De reformatie in Culemborg*, p. 131 e.v. en Van Manen, *Verboden en getolereerd*, p. 67-78.

18 Over deze houding van Culemborg en Batenburg: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 205, 210-211, 236-239, 243-244, 247-250, 278-281.

19 Van Heiningen, *De historie van het Land van Maas en Waal*, p. 262-263; van dezelfde, *Tussen Maas en Waal*, p. 298-303, 565; Van Schevichaven, 'Geschillen tusschen de heeren van Batenburg en de stad Nijmegen' en Gorissen, *Stedeatlas van Nijmegen*, p. 140-141.

20 Zie met name de correspondentie van Willem van Batenburg met de stad Nijmegen en met de stadhouder, zoals gepubliceerd in BVGO I, 4(1844), p. 29-30, 38-39, 40-41, 45-46, 47-49; BVGO I, 5(1847), p. 222-223 en BVGO I, 6(1848), p. 66-69.

21 Stadhouder aan Johan Mom, ambtman van Maas en Waal, 21 september 1566, gepubliceerd in BVGO I, 5(1847), p. 213-214.

22 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 236-239 [3 oktober 1566], p. 300-301 [25 oktober], p. 312-313 [31 oktober].

23 Stadhouder aan Willem van Batenburg, 25 september 1566, gepubliceerd in: BVGO I, 5(1847), p. 222-223.

24 GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 75-77: Willem van Batenburg aan stadhouder, 6 oktober 1566 (afschrift); zie ook BVGO I, 6(1848), p. 66-69.

25 Petronella van Praet aan de stadhouder, 26 september 1566, gepubliceerd in: BVGO I, 5(1847), p. 225.

26 Petronella van Praet, Vrijvrouw van Batenburg, aan het Hof, 16 februari 1566, gepubliceerd in: BVGO I, 3(1842), p. 184-186, naar aanleiding van een brief van het Hof d.d. 12 februari 1566.

27 Aldus de stadhouder op 5 oktober 1566: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 243-244.

28 Aldus de stadhouder op 25 oktober 1566, ibidem, p. 300-301.

29 De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 99-131; Van Manen, *Verboden en getolereerd,* p. 67-78.

30 GldA, Hof 658, br. 1995, Hof aan Stadhouder, 19 oktober 1566 (origineel), zie ook BVGO I, 7(1850), p. 54-57; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 289-290 [20 oktober 1566], p. 302-304 [26 oktober], p. 309-310 [29 oktober].

31 Correspondentie over de situatie in en bij Tiel in BVGO I, 5(1847), p. 219-221, 223-224, 227-229 en 6(1848), p. 63-65. Onderzoeksverslagen uit 1567-1568 bij Kleijntjens, 'De beeldenstorm in Tiel in 1566'.

32 Als blijkt uit de tekst van een verzoekschrift, gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 98-99

33 Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof,* p. 26-34; Van Heiningen, *Tussen Maas en Waal,* p. 76; Smit en Kers, *De geschiedenis van Tiel,* p. 66-67.

34 Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 94-97.

35 Uit de tekst van het akkoord blijkt dat de onrust vooral was veroorzaakt door de slechte relatie tussen de bevolking en het stadsbestuur, dat werd beheersd door het huis Vijgh; godsdienstige tegenstellingen speelden een ondergeschikte rol. Vgl. Smit, 'De reformatie in Tiel', p. 77-79.

36 Dit en het onderstaande is, tenzij anders wordt aangegeven, gebaseerd op Acquoy, *Jan van Venray,* p. 24 en op Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard,* p. 26-31.

37 Gepubliceerd in BVGO I, 6(1848), p. 264-265.

38 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* vanaf p. 254 [8 oktober 1566].

39 Ibidem, p. 262-263: al op 11 oktober sprak de landvoogdes van toestemming voor 80 haakschutten, op 13 oktober wees de stadhouder de landvoogdes erop dat hij met 100 soldaten de Bommelse predikant zou kunnen arresteren (ibidem, p. 273-274) en op 15 oktober antwoordde de landvoogdes dat zij reeds toestemming voor 100 haakschutten heeft gegeven (ibidem, p. 287-281).

40 Aldus berichtte de stadhouder de landvoogdes op 16 oktober: ibidem, p. 281-282.

41 Landvoogdes aan Zaltbommel, 18 oktober 1566, gepubliceerd bij ibidem, p. 284-285 en bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 101-102.

42 Landvoogdes aan Zaltbommel, 18 oktober 1566, gepubliceerd bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 284-285 en bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 101-102.

43 Gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 112-115.

44 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu,* p. 236-242 [3 en 4 oktober].

45 Ibidem, p. 353-354: aldus het Hof op 16 januari 1567 in een notitie ten behoeve van de stadhouder.

46 GldA, Hof 658, br. 1870, Stadhouder aan de richter van Nijmegen, 15 augustus 1566 (minuut); zie ook BVGO I, 4(1844), p. 49-50; GldA, Hof 658, br. 1875, Stadhouder aan richter van Nijmegen, 18 augustus 1566 (minuut); BVGO I, 5(1847), p. 213-214: Stadhouder aan Johan Mom, 21 september 1566; ibidem, p. 221, noot 14: Stadhouder schreef de ambtmannen van Maas en Waal en van de Tieler- en Bommelerwaard op 25 september 1566; BVGO I, 6(1848), p. 63-65: Stadhouder schreef op 30 september 1566 Claes Vijgh, ambtman van de Nederbetuwe; GldA, Hof 658, br. 1975, Stadhouder aan burggraaf van Nijmegen en ambtmannen van Overbetuwe en Maas en Waal, 3 oktober 1566 (minuut).

47 Voor Nijmegen: HAN, OAN 3189, f° 8 r°-v°, Stadhouder aan Nijmegen, 13 augustus 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum,* p. 438; minuut in GldA, Hof 658, br. 1868; HAN, OAN 3189, f° 19 r°-v°, Stadhouder aan Nijmegen, 3 oktober 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum,* p. 456-457; minuut in GldA, Hof 658, br. 1958.

48 Leupen en Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen,* p. 66; Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad Nijmegen'*, p. 41 en 60; BVGO I, 4(1844), p. 31, noot 4.

49 Van Heiningen, *Tussen Maas en Waal,* p. 45-66. Zie over het standpunt van Nijmegen: de brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 180-183, nrs. 817 en 827, d.d. 5 en 21 juli 1565.

50 Aldus berichtte het Hof de stadhouder op 3 juli 1566, gepubliceerd in *BVGO* I, 3(1842), p. 190-192.

51 Het onderstaande is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op de correspondentie van 27 september tot 20 oktober 1566, gepubliceerd bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 222-291.

52 Zie ook Schuttelaars, *Bossche Beroerten*, dl. 1, p. 139-142.

53 Correspondentie bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 254-257, 262-263, 273-274, 278-281 [9, 11, 13 en 15 oktober 1566].

54 Hoeffer, *Historie van Overijssel door W. Nagge*, dl. 2, p. 315-316. De Hullu, 'Bijzonderheden uit de hervormingsgeschiedenis van Overijssel' [1903], p. 45, 71-77. Over de situatie in Overijssel, waar Deventer zich opstelde op een wijze zoals Nijmegen, maar waar de stadhouder in staat was via de Landdag deze stad te isoleren: Van der Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*, p. 142-159 en Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic*, met name hoofdstuk II.

55 Gepubliceerd bij Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 282-284 [17 oktober 1566].

56 Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, p. 167-168; vgl. Parker, *The Dutch Revolt*, p. 92-93 die stelt dat de landvoogdes, Megen en Aremberg vanaf 17 oktober wel op één lijn zaten over een openlijke, harde confrontatie. Die analyse komt niet overeen met de in Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 284 e.v. uitgegeven correspondentie.

Hoofdstuk 9

1 ARAB, RvB 144(145-147), f° 137 r°-142 v°.

2 HAN, OAN 73, f° 198; Collectie Guyot 4, 146-7, f° 23; Van Schevichaven, 'Persingen', p. 230. Waarschijnlijk werden burgers gesommeerd naar Nijmegen terug te komen voor het afleggen van de (speciale) eed van gehoorzaamheid van 26 september.

3 HAN, OAN 3189, f° 19 r°-v°, Stadhouder aan Nijmegen, 3 oktober 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 456-457; minuut in GldA, Hof 658, br. 1958.

4 GldA, Hof 658, br. 1957, Stadhouder aan burggraaf en ambtlieden van Overbetuwe en Maas en Waal, 3 oktober 1566 (minuut).

5 Ibidem, br. 1959, Stadhouder aan Nijmegen, 4 oktober 1566 (minuut); zie ook *BVGO* I, 6(1848), p. 65-66.

6 HAN, OAN 3191, f° III v°-f° VII v°.

7 Ibidem, f° 19 r°-v°, Stadhouder aan Nijmegen, 3 oktober 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 456-457; minuut in GldA, Hof 658, br. 1958; Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, p. 132.

8 HAN, OAN 3191, f° XXI r°-v°, Nijmegen aan landvoogdes, 26 september 1566 (afschrift); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 453; een enigszins afwijkend afschrift in ARAB, RvB 144(145-147), f° 75 r°-v°.

9 GldA, Hof 658, br. 1982, Nijmegen aan stadhouder, 9 oktober 1566 (origineel).

10 HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Stadhouder aan Nijmegen, 10 oktober 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 457-458; de minuut in GldA, Hof 658, br. 1981.

11 Nog op 9 oktober zond de stadhouder inderdaad een afschrift van het Nijmeegse verzoek aan de landvoogdes (Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 254-257), maar later bleek het afschrift niet in Brussel te zijn aangekomen (ibidem, p. 280).

12 Zoals blijkt uit ibidem, p. 231-234 [30 september 1566], 236-239 [3 oktober] en p. 247-250 [6 oktober 1566; zie ook *BVGO* I, 6(1848), p. 69-73].

13 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 254-257.

14 HAN, OAN 3191, f° XXIII r°-XXIV r°, Landvoogdes aan Burgemeester, Schepen en Raad [sic] van Nijmegen, 6 oktober 1566 (afschrift); een ander afschrift in ARAB, RvB 144(145-147), f° 77 r°-v°, zie ook, met weglating van de aanhef, *Corpus Iconoclasticum*, p. 454-455.

15 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 254-257 [9 oktober 1566].

16 Ibidem.

17 Ibidem, p. 261.

18 GldA, Hof 658, br. 1988, Stadhouder aan Nijmegen, 12 oktober 1566 (minuut).

19 HAN, OAN 733, f° 203; Collectie Guyot 5, 146-7, f° 24.

20 ARAB, RvB 144(145-147), f° 78 r°-v°; HAN, OAN 3191, f° VII v°-VIII v°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 464-465.

21 Vgl. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, bnd. 2, dl. 2, p. 760, die terecht stelde dat het motief van deze Nijmeegse burgervrede het weren van vreemde soldaten was.

22 ARAB, RvB 144(145-147), f° 174 v°-179 v°, waar melding wordt gemaakt van opnieuw een bezoek aan de bewakers door enkele stadsbestuurders, maar dat is misschien alleen in september gebeurd. Uit ibidem 144(145-147), f° 206 r°-218 v° blijkt dat deze nacht opnieuw de Sint-Steven werd bewaakt.

23 Verslag van het gebeurde op 15 oktober in ibidem 144(145-147), f° 78 r°-83 v°; HAN, OAN 3191, f° IX r°-X r°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 464-465.

24 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 281-282 [16 oktober 1566].

25 Zie hoofdstuk 8.

26 Verhoor in 1568 van de stadsroededrager hierover, in ARAB, RvB144(145-147), f° 142 v°-145 v°.

27 Aldus de Nijmeegse richter Johan van Boedbergen, die de bijeenkomst gadesloeg: ibidem 145(145-147), f° 129 v°-134 r°.

28 Ibidem, 144(145-147), f° 192 r°-195 v°.

29 Ibidem, f° 163 v°-164 v°.

30 Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens's straten*, p. 359, die zijn relaas onder meer baseert op enkele gepubliceerde stukken van getuigenverhoren voor de Raad van Beroerten [vermoedelijk Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 288], maar die mogelijk betrekking hebben op de gebeurtenissen op 25 september.

31 ARAB, RvB 144(145-147), f° 147 r°-163 r°.

32 Verslag van het gebeurde op 18 oktober in ibidem 144(145-147), f° 78 r°-83 v°; HAN, OAN 3191, f° X r°-XIII r°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 466-469.

33 De deputatie sprak van het 'renversaal van de Turkenbelasting'. Het Verdrag van Augsburg legde ook de financiële verplichtingen vast voor de Nederlandse gewesten indien het Rijk een expeditie tegen de Turken ondernam. (Nève, *Het Rijkskamergerecht*, p. 125.) Toevallig kreeg Nijmegen in de zomer van 1566 het verzoek om in Hanzeverband bij te dragen aan de Turkenbelasting. Dat verzoek leidde tot uitgebreide correspondenties en besprekingen in Gelre, waardoor de tekst van het Verdrag van Augsburg en van de ratificatie weer actueel waren geworden: HAN, OAN 215, p. 397; GldA, OAA 275, f° 59: Nijmegen aan Keulen, 26 juni 1566 (afschrift); ibidem, f° 60: Keulen aan Nijmegen, 6 augustus 1566 (origineel); ibidem, f° 64: Nijmegen aan Arnhem, 20 oktober 1566 (origineel). In SANWV, OAH 1132, ongefolieerd: correspondentie over deze kwestie, tussen Keulen, Lübeck en de (Gelderse) steden van het Keulse kwartier van de Hanze, van augustus 1566 tot januari 1567.

34 ARAB, RvB 144(145-147), f° 124 v°- 130 v°.

35 Ibidem, f° 201 r°-205 r°.

36 Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, p. 134.

37 ARAB, RvB 145(145-147), f° 129 v°-134 r°.

38 HAN, OAN 3191, f° XII v°; OAN 733, f° 203; HAN Collectie Guyot 5, 146-7; Van Schevichaven, *Penschetsen*, dl. 2, p. 75.

39 HAN, OAN 3191, f° XIII r°. Nijmegen aan stadhouder, 18 oktober 1566; zie ook Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 287-288.

40 GldA, Hof 658, br. 1994, Stadhouder aan Nijmegen, 18 oktober 1566 (minuut); zie ook *BVGO* I, 7(1850), p. 53-54.

41 Zie hierboven; de betreffende brief heb ik niet terug kunnen vinden.

42 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 287 [19 oktober 1566].

43 Als blijkt uit enkele getuigenissen uit 1568, in ARAB, RvB 144(145-147), f° 206 r°-218 v° en ibidem 145(145-147), f° 140 r°-145 v°, alwaar de getuigenis van stadssecretaris Johan van den Have.

44 Het is onduidelijk of dit gesprek nog vrijdagavond (ibidem 144(145-147), f° 206 r°-218 v°) dan wel zaterdagochtend (ibidem 145(145-147), f° 140 r°-145 v°) heeft plaatsgevonden.

45 Van Dalen, *Graaf Willem van den Bergh*, p. 14-19, 133 noot 8.

46 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 292-293.

47 Verslag van het gebeurde op 19 oktober in ARAB, RvB 144(145-147), f° 78 r°-83 v°; HAN, OAN 3191, f° XIII r°; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 470. Over de ontvangst van de stadhouder ook: HAN, OAN 733, f° 204-205; en ibidem, Collectie Guyot 5, 146-7, f° 24.

48 GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 284 r°: Stadhouder aan Hof, vanuit Nijmegen, 19 oktober 1566 (afschrift). Een ander afschrift in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 166 r°-v°. Zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 102-103.

49 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 287 [19 oktober 1566; vanuit Nijmegen].

50 GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 284 r°: Stadhouder aan Hof, vanuit Nijmegen, 19 oktober 1566 (afschrift). Een ander afschrift in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 166 r°-v°; zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 102-103.

51 GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 393 r°, Stadhouder aan Arnhem, 19 oktober 1566 (origineel; vanuit Nijmegen); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 103-104. Vermoedelijk heeft Arnhem nog diezelfde dag Nijmegen om informatie gevraagd over de gebeurtenissen; Nijmegen gaf daarop een kort verslag, nog steeds op 19 oktober 1566: Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 104-105.

52 GldA, Hof 658, br. 1994, Stadhouder aan Nijmegen, 18 oktober 1566 (minuut); zie ook BVGO I, 7(1850), p. 53-54.

53 Aldus deelde de stadhouder de landvoogdes mee op 21 oktober: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 292-293. Op 23 oktober verzocht de stadhouder de landvoogdes om wapens voor zijn in Nijmegen te legeren soldaten (ibidem, p. 296-297); op 27 oktober verzocht hij haar om geld voor tweehonderd haakbussen voor Nijmegen, waarvan de stadhouder er intussen zelf honderd had gefinancierd (ibidem, p. 306-308). Op 9 november verzocht de stadhouder de landvoogdes opnieuw hem de kosten van honderd haakschutters te vergoeden (ibidem, p. 315-316).

54 Stadhouder aan Hof, 22 oktober 1566 (vanuit Nijmegen): Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 105-106.

55 Zoals blijkt uit de stadsrekening [7 november 1566] HAN, OAN 733, f° 98; en ibidem, Collectie Guyot 5, 146-6, f° 7.

56 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 289-363; de eerste weken van januari 1567 verbleef de stadhouder echter in Brussel.

57 Zoals blijkt uit ibidem. p. 451: op 16 maart 1567 vroeg de stadhouder de landvoogdes om een financiële bijdrage voor zijn soldaten, die gedurende de gehele winter in Nijmegen verbleven.

58 HAN, OAN 3191, f° XIII v°-XIV r°; vgl. ibidem, Collectie Guyot 8, 148-36. Zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 108-110. Op grond van deze regeling werden wederdopers verbannen. Over de rol van wederdopers in 1566 ontbreken verdere sporen. Vermoedelijk was er geen concrete aanleiding om hen in deze burgervrede te vermelden; het stadsbestuur heeft waarschijnlijk duidelijk willen maken dat het gedaan was met iedere vorm van tolerantie.

59 HAN, OAN 3191, f° XIV v°-XV r° [zonder datering]. Afschriften in: ARAB RvB 144(145-147), f° 84 r°-v°; GldA, Hof suppl. 6983, dl. 1, f° 284 v°, en in ibidem, Hof 1551 (Landzaken E), f° 167 r°-168 r°. Een afwijkende versie, met considerans, bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 107-108. De tekst van de eed, zonder datum en met enkele latere aanpassingen, bij Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 294.

60 HAN, OAN 733, f° 206; Collectie Guyot 5, 146-7, f° 25. Het betreft ene Hanrick, vermoedelijk de Nijmeegse stadsroededrager Henrick van Aefferden.

61 HAN, OAN 733, f° 210; Collectie Guyot 5, 146-7 f° 26 [20 november 1566]. Vgl. Smetius en In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784*, p. 135: de eed werd vanaf 31 oktober afgenomen en diende voor 11 november te zijn afgelegd.

62 HAN, OAN 733, f° 98; Collectie Guyot 5, 146-6, f° 7. Op vrijdag 11 december stemden twee raadsleden, Werner van Lennep en Johan van Bronckhorst, die kennelijk op 28 november afwezig waren, alsnog met deze besluitvorming in: HAN, OAN 78, f° 94 v°.

63 HAN, OAN 733, f° 215; Collectie Guyot 5, 146-7, f° 27.

64 HAN, OAN 3191, f° XV v°; vgl. *Corpus Iconoclasticum*, p. 212 en 471: 41 personen, maar uit ARAB, RvB 145(145-147), f°182 v°-183 r°, blijkt dat Daem die Haen in 1568 alsnog de eed zou afleggen. In 1567 stelde Nijmegen zelf dat tussen de veertig en vijftig burgers de stad waren uitgezet: HAN, OAN 2934, f° 104 r°, Nijmegen aan stadhouder, 11 november 1567 (minuut). Het is niet bekend of *alle* eedweigeraars aldus werden gestraft of slechts een deel van hen.

Hoofdstuk 10

1 Het onderstaande is ontleend aan de correspondentie tussen de stadhouder en de landvoogdes, van 19 tot 31 oktober 1566: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 287-313.

2 Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 78-79. Diens veronderstellingen dat omstreeks deze tijd een officieuze landdagbijeenkomst te Arnhem moet hebben plaatsgevonden, en dat werd besloten de ongehoorzame steden tot de orde te roepen door ze te overreden de Nijmeegse godsdienstvrede van september over te nemen, zijn onjuist: vermoedelijk gaat het om een afzonderlijk overleg tussen de stadhouder en de schout van Roermond, in Nijmegen, waarna de schout naar Roermond terugkeerde met níet de tekst van de Nijmeegse religieregeling van eind augustus, maar met de tekst van de Nijmeegse burgereed van 26 september, na de verdrijving van de predikant, óf, wat waarschijnlijker is, de tekst van de Nijmeegse burgervrede en burgereed van 21 en 22 oktober 1566.

3 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 292-293 [21 oktober 1566].

4 Ibidem; zie ook de brief van Nijmegen aan Arnhem, gedateerd op 21 oktober 1566, maar verzonden op 23 oktober: Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 110-111.

5 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 304-306 [27 oktober 1566].

6 HAN, OAN 237, ongefolieerd, Anoniem aan meesters van de ambten, 27 oktober 1566 (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 472-472.

7 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 314-315 [5 november 1566]: de stadhouder was verrast dat niet alleen de hoofdsteden, maar ook vertegenwoordigers van de bannerheren, ridderschappen en van het merendeel van de overige steden verschenen.

8 Aldus een brief van Nijmegen aan Arnhem, gedateerd op 21 oktober 1566, maar verzonden op 23 oktober; zie Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 110-111. Nijmegen deelde mee dit voorstel ook aan de overige hoofdsteden te hebben verzonden.

9 Aldus letterlijk in de genoemde Nijmeegse uitnodiging.

10 GldA, Hof 619, br. 5377, Hof aan de ambtman van de Overbetuwe, 31 oktober 1566 (minuut).

11 Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 112-115; Acquoy, *Jan van Venray*, p. 24; Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard*, p. 26-31.

12 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 304-306, 309-310 [27 en 29 oktober 1566].

13 Aldus liet Roermond op 27 oktober 1566 de stadhouder weten; zie Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 120-122 en Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 310-311.

14 SANWV, OAH 805, Harderwijk aan stadhouder, 22 oktober 1566 (minuut). Over de situatie eind oktober in Harderwijk: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 163.

15 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 309-310.

16 Twee versies van het officiële verslag van de hand van Johan van den Have, in: GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 69-72 en in: RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven, getiteld 'Nijmeegsche reces den iiii-den novembris anno LXVI opgericht, vor Wilhelm van Merwick, heren tot Kessel, als gedeputeerden des Ruremundsche quartiers' (ongefolieerd). Een uitgebreider relaas, vermoedelijk door een vertegenwoordiger uit het Roermondse kwartier opgesteld voor eigen gebruik, en dat de gedachtewisselingen vanuit vooral Overkwartiers perspectief weergeeft, in: GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 85-87. In iets andere vorm in GAR, OAR 826, onder 1566.

17 Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 283.

18 Aldus het officiële verslag van Johan van den Have.

19 Dit en het onderstaande is ontleend aan het genoemde relaas van een vertegenwoordiger uit het Overkwartier.

20 Zoals blijkt uit de commissie voor de Gelderse deputatie naar Brussel: GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 73-74, 96; SSZ, OAZ 2238 (ongefolieerd); RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd); Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 115-116.

21 GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 71, en in RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd).

22 Verslag in HAN, OAN 3190 (ongefolieerd); zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 427-430; GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 72 en in RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd). HAN, OAN 3190, ongefolieerd, Willem van Batenburg aan de afgevaardigden van de Gelderse Landschap, 31 oktober (origineel); zie ook *Corpus Iconoclasticum*. p. 426. Het betreft Johan van Lynen en Emmerich van Gulich.

23 GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 75-77, Willem van Batenburg aan stadhouder, 6 oktober 1566 (afschrift); zie ook BVGO I, 6(1848), p. 66-69.

24 GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 73.

25 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 299 [24 oktober 1566]; Van Veen (ibidem, p. 299, noot 1) vermoedt dat het mr. Willem van Gendt zou betreffen, die in 1567 tot raadsheer in het Hof werd benoemd, maar waarschijnlijk is Hendrik van Gendt bedoeld.

26 Ibidem, p. 306-308 [27 oktober 1566].

27 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 325 [21 november 1566]. Het is onduidelijk wanneer Diederik Wier in de deputatie werd opgenomen.

28 GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 73 waar sprake is van alleen Derick van Lynden, heer van Hemmen, maar volgens de stadhouder (Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 316-317 [12 november 1566]) ging het om meer gedeputeerden.

29 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 316-317 [12 november 1566].

30 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, bnd. 2, dl. 2, p. 798; Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, eerste serie, dl. 2, p. 499-500. Graaf Willem van den Bergh besprak vanaf 15 november, te 's-Heerenbergh, Vianen en Utrecht, de situatie intensief met Johan en Lodewijk van Nassau en ook met Willem van Oranje: Glawischnig, *Niederlande, Kalvinismus und Reichsgrafenstand*, p. 77.

31 Aldus een mededeling van de stadhouder aan de landvoogdes op 21 november 1566: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 325.

32 Ibidem, p. 314-315 [5 november 1566].

33 De Geldersen besloten op 4 november dat het gezantschap op 18 november in 'den Schilt van Hongarien' te Brussel bijeen zou komen: GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 71, en in RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd).

34 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 320-321 [17 november 1566].

35 Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, dl. 1, p. 214 [18 november 1566].

36 Het verzoekschrift is ongedateerd. Een afschrift ervan in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 97-98 en in RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd). Een versie werd gepubliceerd bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 117.

37 Zoals blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 332-333 [29 november 1566].

38 Althans volgens een verslag van de Gelderse bijeenkomst te Nijmegen, 30 december 1566 (zie hierna), in SSZ, OAZ 2238 (ongefolieerd).

39 Woltjer, 'Staten van Holland in het jaar van hagepreek en beeldenstorm', p. 51-52; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, bnd. 2, dl. 2, p. 799 en Janssens, *Brabant in het verweer*, p. 128.

40 SANWV, OAH 805, Onbekende aan de stad Nijmegen, 8 januari 1567 (afschrift); dit naar aanleiding van een verzoek van Nijmegen d.d. 1 januari 1567.

41 Een vergelijking tussen Holland, Brabant en Vlaanderen: Woltjer, 'Staten van Holland in het jaar van hagepreek en beeldenstorm', p. 51-52.

42 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 167-168.

43 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 332-333. Aremberg riep de Overijsselse standen in oktober en december 1566 bewust wél bijeen om opstandige steden als Deventer en Zwolle te isoleren: Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overyssel 1566-1600*, hoofdstuk II, A.

44 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 335-337, gedateerd op 3 december 1566.

45 Aldus de landvoogdes: ibidem, p. 345 [12 december 1566].

46 Afschriften in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 98-100, SSZ, OAZ 2238 (ongefolieerd), en in RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd). Een versie werd gepubliceerd door Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 117-119.

47 Verder merkte zij op dat tijdens de afscheidsbijeenkomst van koning Filips, in 1559 te Gent, ook vertegenwoordigers uit Gelre beloofd hadden geen veranderingen aan te brengen in de godsdienstige situatie. De landvoogdes had deze belofte ook al in augustus en september 1566 naar voren gebracht bij de stadhouder en de opstandige steden, maar dit argument maakte weinig indruk in Gelre en speelde geen enkele rol in de discussies tussen steden en stadhouder. Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 164-173, p. 198-200; zie ook

BVGOI, 4(1844), p. 221-224; excerpt in Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. XXXVI. GAV, OAV 1273 (portefeuille 315), Landvoogdes aan Venlo, 20 september 1566 (origineel); zie ook Habets, 'Werd er in 1566 te Venlo gebeeldstormd?', p. 817-818, en Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 356-358. GldA, Hof 658, br. 1912, Landvoogdes aan Roermond, 20 september 1566 (afschrift); zie ook Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 370-371. Over de aanwezigheid van de Geldersen, onder protest wegens het *ius de non evocando*, bij de afscheidsbijeenkomst in 1559 te Gent: Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 128-133.

48 Theissen en Enno van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, dl. 1, p. 223-224, dl. 2 p. 80 [18 december 1566].

49 Zoals blijkt uit een verslag van de Gelderse bijeenkomst te Nijmegen, 30 december 1566 (zie hierna), in: SSZ, OAZ 2238 (ongefolieerd).

50 De Jong, *De reformatie in Culemborg*, p. 145-146.

51 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 92-94.

52 Dit en onderstaande is ontleend aan Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 315-316, 321-322, 326-346.

53 SANWV, OAH 805 (ongefolieerd), Instructie voor o.a. de Drost van de Veluwe, 24 november 1566 (samengevat bij De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 176-178) en ibidem, Stadhouder aan Harderwijk, 24 november 1566 (origineel).

54 Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 7-8; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 380: raadsheer Johan Wyttenhorst, drost van het Land van Kessel, kreeg instructies voor overleg met Venlo en Roermond. Door ziekte kon de drost deze opdracht niet uitvoeren en hij werd op 10 december 1566 vervangen door de drost van het Land van Montfoort, die weer verhinderd bleek, waarna op 16 december de drost van Gelder, George opten Bergh, met de opdracht voor Venlo en Roermond werd belast. Uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 327, noot 1 [eveneens 24 november 1566] blijkt dat raadsheer Jacob Pieck en de stadssecretaris van Tiel een vergelijkbare opdracht voor Zaltbommel kregen. Voor Elburg: SANWV, OAE 146 (ongefolieerd), Stadhouder aan magistraat Elburg, alsmede aan 'sementlicken gemeinen burgeren ende ingeseten' van Elburg, 24 november 1566 (origineel).

55 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 346 [16 december 1566].

56 Ibidem, p. 333-334 [2 december 1566].

57 Over deze mislukte inname Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 166-167.

58 SANWV, OAH 805 (ongefolieerd), Stadhouder aan Harderwijk, 19 december 1566 (origineel; afschrift in OAH 55, ongefolieerd); samenvatting bij De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 179; zie ook BVGO I, 8(1852), p. 204-206.

59 SANWV, OAH 805 (ongefolieerd), Harderwijk aan stadhouder, 22 december 1566 (minuut; afschrift in OAH 55, ongefolieerd); samenvatting bij De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 179-180; zie ook BVGO I, 8(1852), p. 213-216.

60 Harderwijk aan Arnhem, 18 december 1566: Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 120-121. Zie ook GldA, OAA Handschriften X, f° 232 r°: Arnhem was bereid het voor Harderwijk op te nemen tijdens het Gelders overleg van eind december.

61 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 166-167: nog op 18 december werd stadssecretaris Rensen naar Amsterdam gezonden voor onder meer overleg met Brederode en Nassau; vgl. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, eerste serie, dl. 2, p. 495-496: ook Oranje blijkt *en detail* op de hoogte van de mislukte aanslag op Harderwijk. SANWV, OAH 805 (ongefolieerd), Graaf Willem van den Bergh aan Harderwijk, 29 december 1566 (origineel); samengevat bij De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 180.

62 SANWV, OAH 805 (ongefolieerd), Arnhem aan Harderwijk, 21 december 1566 (origineel; een afschrift in OAH 55, ongefolieerd) en SANWV, OAH 805 (ongefolieerd), Graaf Willem van den Bergh aan Harderwijk, 29 december 1566 (origineel); samengevat bij De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 180.

63 Zie hoofdstuk 9. Op 20 december 1566 verbood de stadhouder alle steden in Gelre het burgerrecht te verlenen aan de uitgeweken Nijmeegse burgers die de eed hadden geweigerd: GldA, Hof 819, br. 5898 (minuut).

64 HAN, OAN 3193 (ongefolieerd), Filips II aan Nijmegen, 27 november 1566 (afschrift).

65 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 335-337 [3 december 1566].

66 HAN, OAN 78, f° 6 r°.

67 Op zondag 22 december schreef de stadhouder de landvoogdes weer vanuit Nijmegen: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*,. p. 347-349. Zijn laatste brief vanuit Nijmegen is op 26 december: GldA, Hof 658, br. 2063, Stadhouder aan Arnhem (minuut); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 121-123. Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 351-352: op 18 januari 1567 schreef de landvoogdes de stadhouder weer; zijn eerste brief aan haar, vanuit Nijmegen, is gedateerd op 19 januari 1567.

68 Op 26 december blijkt de stadhouder op de hoogte van de voorgenomen bijeenkomst: GldA, Hof 658, br. 2063, Stadhouder aan Arnhem (vanuit Nijmegen), 26 december 1566 (minuut); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 121-123.

69 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 345 [12 december].

70 GldA, Hof 658, br. 2063, Stadhouder aan Arnhem (vanuit Nijmegen), 26 december 1566 (minuut); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 121-123. Mogelijk richtte de stadhouder dezelfde waarschuwing aan ook andere Gelderse standen.

71 Een officieel verslag van de hand van Johan van den Have in: RAL, Collectie Hanssen, Stukken behorende tot andere archieven (ongefolieerd); een afschrift daarvan in GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 94-95, op zeer gebrekkige wijze weergegeven bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 126-127. Een ander, uitgebreider relaas in SSZ, OAZ 2238 (ongefolieerd).

72 GAV, OAV 1227, nr. 3, f° 103-106; Flament, 'Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland', p. 439-442.

73 Een afschrift van de Gelderse aanbeveling aan de stadhouder, 30 december 1566, in GAV, OAV 1227, f° 101; in SANWV, OAH 855 (ongefolieerd) bevindt zich een afschrift van het antwoord van de stadhouder, d.d. 17 januari 1567 (vanuit Brussel), waarin Megen de ontvangst van het Harderwijkse verzoek en de Gelderse aanbeveling bevestigt en toezegt na zijn terugkomst in Gelre te zullen reageren.

74 Er zou nader onderzoek moeten worden gedaan naar de positie van de stad Arnhem, de hoofdstad van dit kwartier. Sinds het najaar speelde Arnhem geen rol van betekenis meer in de Gelderse politiek, terwijl het binnen de stad zelf ook rustig bleef. Desalniettemin adviseerde het Hof in december 1567 binnen Arnhem informaties te laten plaatsvinden naar de 'troebelen en commoties' in 1566: GldA, Hof 2368, nr. 65, Hof aan de hertog van Alva en de landvoogdes Margaretha van Parma, 6 december 1567 (minuut). Dit advies werd opgevolgd (ibidem, nr. 66, Hertog van Alva aan het Hof, 20 december 1567, origineel). Op 24 januari 1568 werd in Arnhem in opdracht van Alva de wet verzet (Van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, p. 162-176) en werden enkele raadsleden en ook de stadssecretaris ontslagen: GldA, OAA Handschriften X, f° 1 r°. Afschriften van de correspondentie over de Arnhemse wetsverzetting in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 247 r°-254 v°.

75 HAN, OAN 78, f° 97 r°; Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen*, p. 45.

76 Het onderstaande is ontleend aan de overzichten bij Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen'*, p. 30-46.

77 HAN, OAN 77-78.

78 GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 338-352, 406-407 [Harderwijk], f° 353-354 [Elburg]; f° 355 [Zaltbommel]. SANWV, OAE 370 (ongefolieerd) [Elburg en Harderwijk].

79 Voor een algemeen overzicht: Parker, *The Dutch Revolt*, p. 96 e.v.; Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II', p. 347.

80 Dit blijkt uit Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 352 e.v.; pas op 3 juli 1567 is de stadhouder weer kort in Nijmegen (p. 581), vervolgens doet hij Nijmegen weer aan op 6 november (p. 601, noot 2).

81 Het onderstaande is ontleend aan ibidem, p. 352 e.v.; Van de Laar, 'De Beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', p. 22 en Schuttelaars, *Bossche Beroerten*, dl. 1, p. 142-147.

82 GldA, OAA 4685 (Landzaken IV), f° 338-352, 406-407 [Harderwijk], f° 353-354 [Elburg]; f° 355 [Zaltbommel]; SANWV, OAE 370 (ongefolieerd); Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 359 e.v.

83 Acquoy, *Jan van Venray*, p. 53-62; Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard*, p. 32-35.

84 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 173-180; Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 429-437, 449-452;

85 Ibidem, p. 387-388 en 392-393 [19 februari en 21 februari].

86 Ibidem, p. 479-480; Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 79-81; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 125-127.

87 Van Heiningen, *De historie van het Land van Maas en Waal*, p. 270-271. Correspondentie tussen Nijmegen en de stadhouder over deze kwestie in HAN, OAN 2934, f° 66-68.

88 Aldus de stadhouder aan de landvoogdes op 27 maart 1567: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 475. Op 10 april 1567 bracht de stadhouder het Nijmeegse verzoek nog eens in herinnering bij de landvoogdes (ibidem, p. 497), die echter op 13 april antwoordde dat Nijmegen moest worden gevraagd wat geduld te hebben (p. 499). Correspondentie tussen Nijmegen en de stadhouder over deze kwestie in HAN, OAN 2934, f° 1-10.

89 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 96 e.v.

90 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 496 [8 april 1567].

91 Ibidem, p. 499 [13 april 1566]; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 128-129

92 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 124-139.

93 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 379; Schatorjé, 'Faber en Venlo', p. 126.

94 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 131-139 en Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 500-504, 573-580: maar in de maanden mei, juni en juli was nog een enkele keer sprake van opnieuw een predikant bij Roermond, zodat landvoogdes en stadhouder besloten soldaten naar Roermond te zenden.

95 Van Hulzen, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, p. 120.

96 De onderstaande gegevens over Megen zijn ontleend aan Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 482 e.v.

97 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 99.

98 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 528-579.

99 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 89-90, 99-103; Gonzalez de Leon en Parker, 'The grand strategy of Philip II', p. 116-117.

100 Dit en onderstaande is ontleend aan Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 488-489.

Hoofdstuk 11

1 Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux*, dl. 1, p. 115-116.

2 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 579.

3 GldA, Hof 2368, nr. 5 (d.d. 29 juni 1567); zie ook Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 617-620, en BVGO I, 8(1852), p. 265-272.

4 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 580-581 [30 juni-3 juli 1567].

5 Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, p. 372, 383.

6 BVGO I, 8(1852), p. 271, noot 6; Verheyden, *Le Conseil des Troubles*, p. 49-50, 93: benoeming op 22 september 1567.

7 GldA, Hof 2368, nr. 7b; een afschrift in ARAB, RvB 145(145-147), f° 26 r°-30 r°; zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 204-206, Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 204-207 en Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 12-15; vgl. BVGO I, 8(1852), p. 271, noot 6; Verheyden, *Le Conseil des Troubles*, p. 59 stelt ten onrechte dat er in september 1567 nog geen commissarissen voor Gelre waren aangewezen.

8 Zie, naast de in de vorige noot vermelde publicaties, Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 84; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1908], p. 139-141; Acquoy, *Jan van Venray*, p. 63-72 (vgl. Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 596-598, 29 juli en 2 augustus 1567); BVGO I, 9(1854), p. 203-210; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, p. 183-185, CCLI-CCLVII; De Meester, 'Register van losse stukken op het archief der stad Harderwijk berustende, vanaf October 1555 tot 1568', p. 183-184.

9 Dit blijkt uit GldA, Hof 2247, ongefolieerd, Nijmegen aan het Hof, 9 mei 1567 (origineel).

10 ARAB, RvB 145(145-147), f° 160 r°; niet geheel volledig weergegeven in *Corpus Iconoclasticum*, p. 377.

11 GldA, Hof 2247, ongefolieerd, Nijmegen aan het Hof, 9 mei 1567 (origineel); HAN, OAN 734, f° 29; HAN, Collectie Guyot 5, 146-7, f° 2.

12 HAN, OAN 78, f° 112 r°. Maar op 27 augustus besloot de Raad, op verzoek van de ambtmeesters, dat men 'guede opsicht' zou hebben op de personen die onder Brederode hebben gediend: ibidem, f° 118 r°.

13 Aldus in een circulaire van de landvoogdes 'aux mauvaises villes' d.d. 3 juli 1567, gepubliceerd bij Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas*, dl. 2, appendix CVIII, p. 634-636. De 'slechte steden' in Gelre waren Nijmegen, Venlo, Roermond en Zaltbommel; Arnhem en Zutphen werden als 'bonnes villes' getypeerd. Een afschrift van het voor Nijmegen bedoelde exemplaar in HAN, OAN 3194.

14 Aldus het Hof in zijn advies van 29 juni; zie noot 3.

15 HAN, OAN 78, f° 117 v°.

16 Ibidem, f° 121 r°.

17 ARAB, RvB 144(145-147), f° 61 r°-v°, 184 r°-186 v°. Het verhoor van Johan Touman vond plaats op 12 oktober 1567; het verhoor van Roelof van Keulen is ongedateerd. Zie over Roelof van Keulen: Schulte, 'Het stadhuis aan de Burchtstraat', p. 25 en van dezelfde, 'De Nijmeegse schepenbank', p. 112. Op 15 oktober 1567 kreeg de vrouw van Jan van Kessel op haar verzoek zes weken uitstel voor het vergaren van bewijs over Maarten van Andelsts rol; een tweede verzoek daartoe werd op 3 december door de Raad afgewezen, omdat Maarten van Andelst weigerde daarmee akkoord te gaan: HAN, OAN 78, f° 127 v° en 132 r°.

18 Vermaseren, *Inventaris van het archief van de Raad van Beroerten*, p. 7.

19 Parker, *The Dutch Revolt*, p. 108.

20 Gonzalez de Leon en Parker, 'The grand strategy of Philip II', p. 117-118.

21 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 599-600; Van Roosbroeck, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, dl. 1, p. 239, 264, noot 163.

22 Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 601, noot 2. Op 4 november 1567 berichtte de stadhouder Nijmegen van zijn komst: HAN, OAN 2934, f° 50 (origineel).

23 HAN, OAN 2934, f° 24-26; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 473-474.

24 Ibidem, f° 22 v°, Nijmegen aan Gendt, Van Welderen en Van Lennep, 31 oktober 1567 (minuut).

25 Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 207-208.

26 *Corpus Iconoclasticum*, p. 252.

27 Correspondentie en andere bescheiden over dit conflict in: HAN, OAN 2934, f° 102 r°- 106 r°.

28 Zie daarvoor: Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen*, p. 87-88.

29 GldA, Hof 2368, nr. 65: Hof aan de hertog van Alva en de landvoogdes, 6 december 1567 (minuut).

30 Ibidem, nr. 66, Alva aan het Hof, 20 december 1567 (origineel).

31 Over het onderzoek en de wetsverzetting in Arnhem: GldA, Hof suppl. 6983, dl. 2, f° 249 r°-254 v°; GldA, OAA Handschriften X, f° 1 r°; Van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, p. 162-176.

32 GldA, Hof 2368, nr. 67 Stadhouder aan Hof, 23 december 1567 (origineel).

33 Een verslag over hun werkzaamheden vanaf 26 december in ARAB, RvB 144(145-147), f° 1 v°-22 r° en 145(145-147), f° 64 r°-f° 77 r°. Vgl. *Corpus Iconoclasticum*, p. 220-238.

34 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

35 Verzijl, 'Twee raadsheren in het Hof te Arnhem uit de adellijke Venlosche familie Van Stalbergen', waar ten onrechte 1584 als jaar van overlijden wordt vermeld; vgl. NNBW VI, kol. 1259 (eveneens van de hand van Verzijl) waar het overlijdensjaar 1567 wordt aangehouden, hetgeen dus onjuist is. Volgens Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 283 overleed Johan van Stalbergen in 1573. Over zijn rol bij geloofsonderzoeken in het Overkwartier: Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 341-359. Zie ook BVGO I, 9(1854), p. 207.

36 Begheyn, 'Inquisitie te Nijmegen', p. 93.

37 NNBW I, kol. 123-124; Maris en Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, dl. 1, p. 12, 284-285 en 321, noot 2; vgl. de vermoedelijk onjuist aangegeven levensloop bij Flament, 'Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland', p. 433-437.

38 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

39 Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 10.

40 Afschrift van de geloofsbrief in ARAB, RvB 144(145-147), f° 24; gedateerd op 26 december 1567; zie ook *Corpus Iconoclasticum*, p. 480. Een afschrift van een verslag van de onderhandelingen, ondertekend door de beide com-

missarissen en de Nijmeegse stadssecretaris, in: ARAB, RvB 144(145-147), f° 1 v°-22 r°; zie ook *Corpus Iconoclasticum,* p. 220-230.

41 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. XLIX, 174: '(...) dat van nhu voertaen eghein persoonen in den raith aengenhomen off toegelaeten worden sullen, sy en sijnt geacht voer guede uprechte catholische apostolische mannen ader persoonen ende der olde religioen toestendich'.

42 Informatie over de besprekingen tussen stadsbestuur, meesters van het Sinter Claesgilde en de meesters van de ambten en broederschappen, en de verweerschriften van de raadsleden Henrick van Beinhem en Johan Touman: ARAB, RvB 144(145-147), f° 44, 50 v°-56 v°, 58 r°-59 r°.

43 HAN, OAN 78, f° 134 e.v. Zijn naam ontbreekt dan ook in de uitvoerige onderzoeksdossiers van de commissarissen.

44 Ibidem, f° 136 r°-139 r°.

45 ARAB, RvB 144(145-147), f° 44, 50 v°-56 v°, 58 r°-59 r°.

46 De onderstaande analyse werd gemaakt aan de hand van de gegevens bij Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen',* p. 45.

47 ARAB, RvB 144(145-147), f° 37 r°-40 r°, commissarissen aan Hof, 29 en 30 december 1567 (afschrift). Dat de commissarissen niet gelukkig waren met het optreden van de gemeente blijkt uit GldA, Hof 659, br. 2103, Jacob Garbrants aan rekenmeester Gramay, 30 december 1567 (origineel); Garbrants en Gramay waren landsheerlijke functionarissen in dienst van de Gelderse Rekenkamer.

48 ARAB, RvB 144(145-147), f° 41 r°-42 r°, Hof aan commissarissen, 30 december 1567 (afschrift).

49 De commissarissen zouden het advies pas de volgende dag ontvangen: ibidem 145(145-147), f° 64 r°-77 r°.

50 Ibidem, 144(145-147), f° 43 r°-v° (gedateerd op 31 december 1567, origineel; van de hand van een Nijmeegse secretaris).

51 Nève, 'Het Gelders non-evocatie-privilege van 1310'.

52 Het privilege zelf werd uitgegeven door In de Betouw, *Handvesten en onuitgegeevene charters,* p. 23-24. De veronderstelling van Van Hoeck, in *Corpus Iconoclasticum,* p. 230, noot 1 dat de commissarissen het privilege werd getoond van koning Hendrik VII, uit 1230, waarin de stad Nijmegen de rechten en voorrechten van Aken kreeg, is vermoedelijk onjuist.

53 GldA Hof, 2368, nr. 71, Hof aan de hertog van Alva, 2 januari 1568 (minuut). In de brief werd ook ingegaan op de situatie in Arnhem.

54 Het Hof verzond het toegezegde verslag ('verbaal') op 5 januari 1568 aan Alva: ibidem, nr. 72.

55 Kanselier Adrien Nicolaï was intussen benoemd in de Raad van Beroerten; momber van het Hof van Gelre, de openbaar aanklager, was op dat moment mr. Jan Wrdt. Mr. Joos van Cranenvelt (1516-1591), zoon van de Nijmeegse humanist-jurist Frans van Cranevelt (1485-1564), was in 1547 benoemd tot momber, maar vervulde sinds 1553 de functie van raadsheer in het Hof.

56 Johan van Stalbergen keerde al op 2 januari 1568 terug naar Nijmegen, waar hij met Amelis van Amstel van Mynden werkte aan het verbaal, dat op 5 januari door het Hof aan Alva werd gezonden: GldA, Hof 2368, nr. 73, Hof aan de Hertog van Alva (minuut).

57 HAN, OAN 78, f° 134 v°: Alard van Bemmel, heer van Balgoij, Willem van Heteren, en de twee ex-meesters van het Sinter Claesgilde Arnd Wichers en Gerrit Kanis.

58 Krom en Pols, *Stadrechten van Nijmegen,* p. XLIX en 174.

59 HAN, OAN 734, f° 45; Collectie Guyot 5, 146-7, 1567-1568, f° 3; extract Rekenboek nr. 45.

60 HAN, OAN 78, f° 134 v°; *Corpus Iconoclasticum,* p. 232-232, noot 2.

61 Een afschrift daarvan, gedateerd op 16 januari 1567 (Paasstijl), in ARAB, RvB 144(145-147), f° 45 r°-v°; tevens een afschrift in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 247 r°, nogal onzorgvuldig weergegeven bij Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 128 en ten onrechte gedateerd op 26 januari 1567.

62 Twee dagen later liet Alva zijn instemming blijken over het optreden van de commissarissen bij de Nijmeegse wetsverzetting en gaf hij Megen, onder verwijzing naar de gebeurtenissen in Nijmegen, opdracht nu ook in Arnhem de magistraat te zuiveren: GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 247 v°, Alva aan het Hof, 18 januari 1568 (afschrift) en ibidem, f° 248 v°-249 r°, Alva aan de stadhouder, 18 januari 1568 (afschrift).

63 Verslag van hun werkzaamheden tot en met 27 februari 1568 in: ARAB, RvB 145(145-147), f° 64 r°-77 r°.

64 Ibidem, 144(145-147), f° 80 r°-100 v°. De memorie is ongedateerd. Sommige nieuwe vraagpunten werden door het Hof geformuleerd, vermoedelijk in de loop van januari 1568. De vraagpunten 44 t/m 51 werden nadien door de commissarissen zelf toegevoegd.

65 HAN, OAN 78, f° 139 r° [4 febr. 1568]. Ook Jan van Cuyck, eveneens schoenmaker en hopman, had om toestemming gevraagd.

66 ARAB, RvB 144(145-147), f° 46 r°-47 v°, ongedateerd; uit ibidem 145(145-147), f° 64 r°-77 r° (verbaal werkzaamheden tot en met 27 februari) valt op te maken dat de datering 5 februari 1568 moet zijn.

67 Ibidem, 144(145-147), f° 60 r° en v°, ongedateerd.

68 Ibidem, f° 65 r°-67 r°, 22 februari 1568.

69 Resolutie van de Nijmeegse Raad d.d. 24 februari, in HAN, OAN 3191, f° XVII r°-v°; afschrift van de hand van een Nijmeegse secretaris in ARAB, RvB 144(145-147), f° 70 r°-v°. Diezelfde dag eisten de commissarissen opnieuw enkele stukken op: ibidem, f° 68 r°-69 r°.

70 Ibidem, f° 101 r°-241 v°.

71 Ibidem, f° 62 r° (Johan Touman en andere afgezette raadsleden), f° 63 r° (Heyndrick Mannes), f° 64 r°-v° (Gysbert Vermoelen, koster van de Sint-Janskerk), f° 86 r°-v° (Dirrick van Boekholt), f° 87 r°-v° (Willem van Loen, gen. Seelen).

72 Ibidem, f° 242 r°-261 r°.

73 Ibidem, f° 44 r°- v°, Henrick van Beinhem aan stadhouder, z.d. (afschrift).

74 Zoals blijkt uit het overzicht van hun werkzaamheden in ibidem 145(145-147), f° 64 r°-77 r°. Op 18 februari diende Henrick van Beinhem een verzoekschrift in bij de Raad van Nijmegen, de meesters van het Sinter Claesgilde en de meesters van de ambten en broederschappen: ibidem 144(145-147), f° 58 r°-59 r°.

75 Ibidem, f° 50 v°-52 r° (zonder datum).

76 Ibidem, f° 54 r-56 v°, van 3 en 7 februari 1568.

77 Ibidem, f° 242 r°-261 r°.

78 Ibidem, f° 48 r° -49 r°: stadsmetselaar Roloff van Coelen legde op 11 februari 1568 de eed op de verklaring van destijds af nadat deze hem was voorgelezen, en ibidem, f° 61 r°-v°: Johan Touman verklaarde onder ede bij de eerdere verklaring te blijven en ondertekende de integrale tekst daarvan op 20 februari 1568.

79 GldA, Hof 820, br. 5646, Hof aan Amelis van Amstel van Mynden en Van Stalbergen, te Nijmegen, 24 februari 1566 (minuut).

80 Het onderstaande is ontleend aan Verheyden, *Le Conseil des Troubles,* (1981), p. 100-104, 244.

81 Citaat bij Van Roosbroeck, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders,* dl. 2, p. 13.

82 De voor de stadhouder van Gelre bestemde instructies van Alva in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 258 v°-260 r°, gedateerd op 20 februari 1568 (afschrift); zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 144-145 (die zich vergist in de Paasstijl); vgl. Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 391.

83 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 262 r°-263 v°, Stadhouder aan Alva, 28 februari 1568 (afschrift); f° 263 v°-264 r°, Alva aan de stadhouder, 6 maart 1568 (afschrift).

84 Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 85-90; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 391-399; Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', p. 11.

85 Dit blijkt uit zijn verbaal over zijn Nijmeegse activiteiten in maart en april 1568: ARAB, RvB 145(145-147), f° 78 r°-85 r°.

86 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 391-399.

87 ARAB, RvB 7(10), f° 22 r°-23 v°.

88 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe,* p. 187, CCCXV; Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 85-90; Acquoy, *Jan van Venray,* p. 72.

89 De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 162-166.

90 Kleijntjens, 'De beeldenstorm in Tiel in 1566'; Smit en Kers, *De geschiedenis van Tiel,* p. 72-73. Kleijntjens, 'Bijdrage tot de Beeldenstorm', p. 145-190, 193-197 (Arnhem en Veluwezoom). Op 20 maart 1568 gaf de hertog van Alva toestemming aan de stadhouder zelf te beoordelen of men ook commissarissen moest zenden naar de gehoorzame steden: GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 267 v°-268 r°, Alva aan stadhouder, 20 maart 1568 (afschrift).

91 ARAB, RvB 7(10), f° 22 r°-23 v° (minuut commissie 21 februari 1568); ibidem 145(145-147), f° 7 r°-10 r° (afschrift commissie van 21 februari 1568); ibidem 14(14), f° 36 bis-37 bis (minuut instructies 21 februari 1568) en ibidem f° 11 r° -16 v° (afschrift instructies van 21 februari 1568).

92 Verbaal over zijn werkzaamheden in maart en april 1568: ibidem, 145(145-147), f° 78 r°- 85 r°.

93 Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905], p. 395.

94 ARAB, RvB 145(145-147), f° 6 r°-v° (afschrift; d.d. 8 maart 1568).

95 GldA, Hof 2368, nr. 79: Amelis van Amstel van Mynden, vanuit Nijmegen, aan het Hof, 24 maart 1568 (origineel).

96 Op 26 maart 1568 gelastte de stadhouder op verzoek van Amelis van Amstel van Mynden het Nijmeegse stadsbestuur Johan van Kessel te arresteren: GldA, Hof 820, br. 5662 (minuut).

97 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 268 r°-269 v°, Alva aan stadhouder, 21 maart 1568 (afschrift).

98 Ibidem, f° 269 r°-270 r°, Stadhouder aan Alva, 26 maart 1568 (afschrift).

99 Ibidem, f° 270 v°-271 v°, Alva een het Hof, 29 maart 1568 (afschrift); f° 270 r°-v°, Alva aan de stadhouder, 30 maart 1568 (afschrift).

100 ARAB, RvB 7(10), f° 23 r°.

101 Ibidem, 145(145-147), f° 78 r°-85 r°: Verbaal van zijn werkzaamheden tot en met 16 april 1568.

102 Ibidem 144(145-147) betreft het Gelderse onderzoek; 145(145-147) handelt over de onderzoekingen vanaf 21 februari 1568, met enkele uitzonderingen. De uitgever van het *Corpus Iconoclasticum* negeerde dit formele onderscheid en publiceerde de bescheiden en documenten in een chronologische volgorde, waardoor de essentiële opdrachtwijziging tot dusverre onopgemerkt bleef.

103 HAN, OAN 3195, ongefolieerd.

104 ARAB, RvB 144(145-147), f° 234 v°-236 v°. Het ging om een afschrift van de hand van de Nijmeegse stadssecretaris, dat ten tijde van de onderhandelingen en onlusten van oktober 1566 in Nijmegen was verspreid.

105 Ibidem, 145(145-147), f° 22 r°; op 4 april herhaalde de commissaris zijn eis.

106 Ibidem, 145(145-147), f° 78 r°-85 r°; het afschrift in ibidem, f° 23 r°-26 r°.

107 Het betreft een schrijven van Nijmegen van 4 september 1566; het door de griffier van de kanselarij aangereikte afschrift in ibidem 145(145-147), f° 27 r°-28 v°.

108 HAN, OAN 78, f° 148 v°. Verslag in ibidem, 3195 (ongefolieerd).

109 De commissaris achtte het overigens niet nodig deze overhandigde stukken in zijn dossier op te nemen.

110 ARAB, RvB 144(145-147), f° 233 r°-241 v° (verhoren op 31 maart en op 1, 3, 11, en 14 april 1568); het verhoor van stadsbode Jan van Groningen, op 31 maart, vond plaats aan de hand van een aparte vragenlijst: ibidem 145(145-147), f° 17 r°-v°.

111 Ibidem 145(145-147), f° 36 r° -63 r° (verhoren op 1-2, 7-10, 12-13 en 15 april 1568).Voor het horen van de Nijmeegse stadsbestuurders maakte hij weer gebruik van een speciale vragenlijst: ibidem, f° 18 r°-20 v°.

112 Ibidem, f° 36 r-39 r°.

113 Zie artikel 2 van de kanselarijordonnantie van 1547, gepubliceerd bij Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, p. 207.

114 ARAB, RvB 145(145-147), f° 29 r°–31 v°, Amelis van Amstel van Mynden, vanuit Nijmegen, aan Alva, 8 april 1568 (afschrift). Het verzoek zou worden ingewilligd en op 25 april kreeg hij de beschikking over adjunct-commissaris Peter van Zoutelande: ibidem, f° 86 r°, extract uit Alva aan Amelis van Amstel van Mynden, 25 april 1568.

115 Zoals blijkt uit het verbaal van zijn werkzaamheden tot en met 16 april 1568 (zie hiervoor) en ook uit de in de vorige noot vermelde brief aan Alva van 8 april 1568.

116 Zie de brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 221, nr. 1011-1015.

117 Tadama, *Graaf Willem van den Berg en zijne tijdgenooten,* p. 14.

118 De gegevens over de situatie in Nijmegen zijn, tenzij anders is aangegeven, ontleend aan de brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 221-239, nr. 1011-1104.

119 Uit een schrijven van de stadhouder van 19 maart 1568 aan Nijmegen blijkt dat er op die datum al soldaten in Nijmegen waren ingekwartierd: De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 219, nr. 1002.

120 Janssen, 'Kerkelijke ontwikkelingen in de stad Grave tijdens de zestiende en zeventiende eeuw', p. 240-241.

121 *Corpus Iconoclasticum,* p. 367.

122 Verhoren vermoedelijk in opdracht van raadsheer Willem van Gendt, afgenomen door de Nijmeegse burggraaf en richter op het Valkhof op 22 mei 1568: ARAB, RvB 145(145-147), f° 154 r°-159 r°. Correspondentie over het verhoor en de hechtenis van Willem van Cloppenburg in GldA, Hof 644, br. 519, 522, 525 en 528 en ibidem 820, br. 5705, 5720 en 5799.

123 ARAB, RvB 145(145-147), f° 150 r°-v°.

124 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen,* p. 68-69.

125 Janssen, 'Kerkelijke ontwikkelingen in de stad Grave tijdens de zestiende en zeventiende eeuw', p. 240-241.

126 HAN, OAN 78, f° 150 r° (21 april 1568). Megen verbleef met zijn troepen in de Graafschap, zoals is op te maken uit

diens correspondentie met Nijmegen vanaf 24 april 1568: De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 223. nr. 1024 e.v.

127 Tadama, *Graaf Willem van den Berg en zijne tijdgenooten,* p. 16 en van dezelfde, *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795,* p. 195.

128 Zie voor dit en het onderstaande de correspondentie (vanaf 30 april 1568) van de stad, zoals gepubliceerd in de brievenlijst bij De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 227, nr. 1043 e.v.

129 Smetius en In de Betouw, *Chronyk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784,* p. 137.

130 Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen,* p. 135 en 138.

131 De Wolf, 'De hertog van Alva in Nijmegen', p. 38; Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* p. 272-273.

132 Van Roosbroeck, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders,* dl. 2, p. 32-33.

133 GldA, Hof 820, br. 5753, Hof aan Nijmegen, 2 juli 1568 (minuut); ibidem, nr. 5755, Nijmegen aan het Hof, 3 juli 1568 (origineel).

134 De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 229, nr. 1053 e.v.; Gachard, *Correspondance du duc d'Albe sur l'invasion du comte Louis de Nassau en Frise,* p. 75 e.v.; Baks, '"Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten"', p. 28-29.

135 De Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* dl. 3, p. 236, nr. 1090.

136 Van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* p. 272-273.

137 Op 22 mei 1568 werd op het Valkhof een vijftal gevangengenomen geuzen in opdracht van het Hof verhoord. Zij waren eerder die maand door soldaten van de stadhouder, in Nijmegen gelegerd, gevangengenomen (Gachard, *Correspondance du duc d'Albe sur l'invasion du comte Louis de Nassau en Frise,* p 62-62). Een verslag van het verhoor werd later door Amelis van Amstel van Mynden toegevoegd aan zijn dossier: ARAB, RvB 145(145-147), f° 154 r°-159 r°. Allen zouden overigens enige tijd later ontsnappen en werden nadien bij verstek veroordeeld; zie paragraaf 8.

138 GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 275 v°-281 v°.

139 Zoals blijkt uit ARAB, RvB 1(1), f° 278 r°-279 v°, Amelis van Amstel van Mynden aan de hertog van Alva, 6 september 1568 (origineel).

140 Op 14 augustus 1568 vroeg Amelis van Amstel van Mynden het Hof erop toe te zien dat geen troepen werden ingekwartierd in de woning van Garbrants, omdat hij zich anders genoodzaakt zag het werk stop te zetten en naar huis te keren: GldA, Hof 820, br. 5803 (origineel).

141 ARAB, RvB 4(4), f° 4 r°, 10 v° en 19 v°; 14(14), f° 68 r°-69 r°; 145(145-147), f° 11 r°-16 v° en 371(371; ongefolieerd); GldA, Rekenkamer 7118, f° III r°-IV r°. Instructies voor de sekwestraties en confiscaties in ibidem, nr. 7116-7117.

142 Verhoren in ARAB, RvB 145(145-147), f° 87 r°- 145 v°.

143 Zoals blijkt uit een verklaring van de burgemeesters, schepenen en raadsleden, en de meesters van het Sinter Claesgilde op 13 augustus, in ibidem, f° 150 r°.

144 Zoals blijkt uit ibidem, f° 151 v°, waar abusievelijk 25 september 1568 (i.p.v. 1566) is vermeld. De gevraagde bescheiden werden op 13 augustus overgedragen.

145 De commissaris ondervroeg voorts diverse geestelijken, twee schoolmeesters en enkele andere getuigen over wie betrokken waren bij de predikaties en wie de predikant hadden ondersteund. Verder riep hij twee schepenen op voor nieuwe informatie over gevluchte inwoners.

146 Ibidem, f° 161 r°-280 r°.

147 Ibidem, f° 293 r°-v°.

148 Ibidem, f° 282 r°-284 v°.

149 Ibidem, f° 281 r°-v°.

150 Ibidem, f° 287 r°-292 r°, 294 r°-295 r°.

151 Ibidem, f° 161 r°-280 r°; gedateerd op 6 september 1568.

152 Ibidem 1(1), f° 278 r°-279 v°, Amelis van Amstel van Mynden aan Alva, 6 september 1568 (origineel).

153 Het resultaat daarvan in ARAB, RvB, onder meer 136(144), f° 2 r°-3 v° (Persingen 27 september 1568), ibidem 145(145), f° 146 r°-148 r° (Ubbergen 27 september 1568) en ibidem 371(371).
Van 18 tot 20 september waren zij in ieder geval actief in Borgharen en Horssen (*Corpus Iconoclasticum,* p. 431-433) en op 21 september in Hernen (Kleijntjens, 'Protest van den Heer van Hernen in 1568').

154 GldA, Rekenkamer 7204, dl. 1, f° 1 r°-30 r° (eerste groep gevluchte personen; 16-18 augustus 1568) en f° 32 r°-49 v° (tweede groep; 30 augustus-2 september).

155 Ibidem, f° 49 r°.

156 Ibidem, f° 26 r°.

157 Ibidem, f° 45 r°.

158 Ibidem, f° 39 v°.

159 Afschrift van de opdracht van de commissaris en zijn adjunct, namens de koning, in: ibidem, f° 51 v°.

160 Ibidem, f° 51 v°-61 v°, en op 25 november werd alsnog Heesken Pauwels, de vrouw van het gewezen raadslid Dirk van Heteren gehoord (f° 62 r°-63 v°).

161 Ibidem, f° 52 r°.

162 Ibidem, f° 58 v°.

163 Vgl. Marnef en De Schepper, 'Raad van Beroerten', p. 472.

164 ARAB, RvB 20(20), f° 309 r°-314 r°. De stukken zijn ernstig door vocht aangetast en moeilijk leesbaar. Onduidelijk is waar de dagvaardingen werden uitgebracht (Nijmegen?), waar men moest verschijnen (Nijmegen, Arnhem, Brussel?) en of er na de dagvaardingen van 16 en 22 september te Nijmegen sprake was van nog eens twee of drie dagvaardingen.

165 In de vonnissen van de Raad van Beroerten (ibidem 6(6)) werden geen stukken over Nijmegen aangetroffen. Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie,* dl. 1, p. 217-221, publiceerde afschriften van de vonnissen, gewezen op 12 en 13 januari, en bekendgemaakt op 17 januari 1568 (Paasstijl).

166 GldA, Rekenkamer 7119, 7204, 7212 en GldA, Hof 2243. Over deze problematiek in zijn algemeenheid: Verheyden, *Le Conseil des Troubles,* p. 208 e.v.

167 GldA, Hof 820, br. 5809x, Amelis van Amstel van Mynden aan het Hof, 17 augustus 1568 (origineel); ibidem, br. 5816, Hof aan Amelis van Amstel van Mynden, 28 augustus 1568 (minuut). Andere voorbeelden in ARAB, RvB 370(370), ongenummerd, met betrekking tot Willem Kellener.

168 GldA, Rekenkamer 7204, dl. 1.

169 GldA, Hof 1300 (ongefolieerd); op die plaats nog diverse andere problemen. Prins-bisschop van Luik was Gerard van Groesbeek, wiens familie in het Rijk van Nijmegen zowel Gelderse als Kleefse goederen in leen had, waaronder het Kleefse Malden: Maris, 'De lijst van bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569', p. 146-147.

170 ARAB, RvB 370(370), ongenummerd. GldA, Hof 820, br. 5876+, Nijmegen aan het Hof, 25 november 1568 (origineel); ibidem 1071, br. 3165, Hof aan Kleefse Raden, 7 december 1568 (minuut) en ibidem br. 3168, Kleefse Raden aan het Hof, 18 december 1568 (origineel).

171 GldA, Rekenkamer 7204, dl. 4: taxatie van de kosten.

172 Ibidem, dl. 6.

173 Ibidem, dl. 5, Johan van Boedbergen aan de Rekenkamer, 23 augustus 1571 en 24 september 1571 (originelen). De richter verzocht het niet voor zichzelf, maar voor een vriend en beloofde garant te staan voor het betalen van de huurpenningen.

174 Ibidem, dl. 6; vgl. Van Schevichaven, *Penschetsen,* dl. 1, p. 275 en Guyot, *Bijdrage tot de geschiedenis der doopsgezinden te Nijmegen,* p. 25 die beiden een onjuiste lezing geven over de verbeurdverklaringen.

175 Wel beschikken we over een omvangrijk dossier met schulden en lasten die op de geconfisqueerde goederen rustten: GldA, Hof 2243.

176 Geciteerd bij Verheyden, *Le Conseil des Troubles,* p. 72.

177 De typering is van J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog,* p. 72.

178 Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés* [1961]; van dezelfde, *Le Conseil des Troubles* [1981] en Marnef en De Schepper, 'De Raad van Beroerten' [1994]. Deze publicaties zijn een verdienstelijke aanvulling op de korte 'notitie' van Gachard, 'Sur le Conseil des Troubles' [herdrukt in 1890].

179 Zie ook Scheerder, 'De werking van de inquisitie', p. 163.

180 Monballyu, *Filips Wielant verzameld werk,* dl. 1: *Corte instructie in materie criminele,* cap. 4-5 (p. 49-52) in de oudste redactie (1510) en cap. 8-11 (p. 123-128) in de tweede redactie (1515-1516).

181 De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken,* cap. VIII, p. 8-10.

182 Ik maakte gebruik van de uitgave door Bavius Voorda, *De Criminele Ordonnantien van koning Philips van Spanje, laatsten graaf van Holland, ten dienste van zijne Nederlanden uitgegeven* [Leyden 1792], Ordonnantie op de Stijl [hierna: OS], art. 27, p. 61-62 en Criminele Ordonnantie [hierna: CO], art. 51, p. 25. Over de Criminele Ordonnantiën: Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantiën van 1570.*

183 Overdijk, *De gewoonte is de beste uitleg van de wet*, p. 77.

184 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 10.

185 Monballyu, *Filips Wielant verzameld werk*, dl. 1: *Corte instructie in materie criminele*, cap. 14 (p. 58-59) in de oudste redactie (1510) en cap. 28 (p. 149-152) in de tweede redactie (1515-1516).

186 De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken*, cap. XXVIII, p. 38-40.

187 OS, art. 51-56, p. 66-68.

188 Zie bijvoorbeeld Strubbe, *Philips Wielant. Practijke civile*, cap. 5, p. 96-105.

189 Zie bijvoorbeeld Monballyu, *Filips Wielant verzameld werk*, dl. 1: *Corte instructie in materie criminele*, cap. 14 (p. 58-59).

190 Vgl. Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam*, p. 70 en De Jong, *De reformatie in Culemborg*, p. 162-163. Bij Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, p. 189-190 daarentegen wel.

191 Vgl. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, p. 278-304.

192 Het zou de moeite lonen de methode van de Raad van Beroerten te vergelijken met de voorschriften in de godsdienstplakkaten over de vervolging van gevluchte 'ketters'; zie ook De Schepper, 'Repressie of clementie in de Nederlanden'.

193 Zie ook Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux*, dl. 1, p. 159, dl. 2, p. 49-50, 108-113.

194 Dit in tegenstelling tot de vonnissen van enkele hoge edelen als Oranje, Culemborg, Brederode en Hoogstraten (afschriften in GldA, Rekenkamer 7115; het vonnis tegen Willem van Oranje werd gepubliceerd bij onder meer Marcus, *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba, uitgesproken in zynen Bloedtraedt*, p. 70-72), waarin steeds sprake is van *crimen laesae majestatis*.

195 Monballyu, *Filips Wielant verzameld werk*, dl. 1: *Corte instructie in materie criminele*, cap. 46 (p. 77-78) in de oudste redactie (1510) en cap. 61 (p. 184-186) in de tweede redactie (1515-1516); De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken*, cap. LXI-LXIII, p. 80-89.

196 Monballyu, *Filips Wielant verzameld werk*, dl. 1: *Corte instructie in materie criminele*, cap. 14 (p. 58-59) in de oudste redactie (1510) en cap. 28 (p. 149-152) in de tweede redactie (1515-1516); De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken*, cap. LXI-LXIII, p. 80-89; Strubbe, *Philips Wielant. Practijke civile*, cap. 3, p. 91-92.

197 Schmidt, *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, p. 182; Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, bnd. I, p. 445.

198 De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken*, cap. LXIII, p. 87-89.

199 ARAB, RvB 1(1), f° 278 r°-279 v°, Amelis van Amstel van Mynden aan Alva, 6 september 1568 (origineel).

200 Onder 'beschuldiging' versta ik de feiten die de commissarissen over iemand hadden verzameld tijdens de informaties; onder 'verdachten' versta ik de personen die door de commissaris zijn opgenomen in het samenvattende overzicht van de informaties. De vlucht van Hubert Walraven van Wychen, die onder Brederode had gediend, was niet vast komen te staan uit de informaties, maar het Hof wist in november 1567 al dat betrokkene gevangen werd gehouden te Cranenburg: GldA, Hof 820, br. 5594, Hof aan Nijmegen, 17 november 1567 (minuut). In ibidem, 812, br. 3088 a, Nijmegen aan Hof, 11 december 1555 (origineel) en br. 3101X, Burggraaf aan Hof, eind december 1555 (origineel) wordt een Hubert Walravens genoemd als voortvluchtige verdachte van kerkroof te Wychen.

201 ARAB, RvB 145(145-147), f° 154 r°-159 v°. Deze verhoren werden afgenomen in opdracht van mr. Willem van Gendt, sinds augustus 1567 raadsheer in het Gelderse Hof. De verslagen werden later opgenomen in de Nijmeegse dossiers van commissaris Amelis van Amstel van Mynden en naar Brussel gezonden.

202 Willem van Cloppenburg was betrokken bij het binnenvoeren van predikanten in Nijmegen en nam later dienst in het leger der geuzen. Op 7 april 1568, kort voor zijn gevangenneming, schreef hij aan een burgemeester van Nijmegen een brief over zijn handelwijze: HAN, OAN 2934, f° 170 r° (origineel).

203 Het verslag vermeldt niet of de bekentenis nadien buiten tortuur is herhaald, zoals formeel was voorgeschreven. Zie bijvoorbeeld De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken*, cap. XXXV-XLI, p. 48-61.

204 Namelijk Jan van Groningen, Heyndrick Mannes, Claes Noet, Gerrit Noet, Willem Pels, Evert Smit en Johan Touman.

205 Schmidt, *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*, p. 127-129; Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, bnd. 2, p. 414; De Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken*, cap. XLIX, p. 67.

206 Ibidem, cap. X, p. 11-12.

207 ARAB, RvB 145(145-147), f° 11 r° -16 v°; vgl. Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés*, p. 514, nt. 1.

208 Het betreft hier het getuigenverhoor dat in april en augustus 1568 werd afgenomen, speciaal om de namen van gevluchte Nijmeegse inwoners te achterhalen. De analyse van de beschikbare aanwijzingen baseerde ik op de documenten waarover de commissaris beschikte en waaruit iemands vlucht viel op te maken: een lijst met personen die op 26 september 1566 waren verbannen (overhandigd op 24 februari 1568), een overzicht van personen die nadien werden verbannen omdat zij de eed van gehoorzaamheid weigerden (overhandigd op 24 februari 1568), een stuk met de namen van degenen die tijdens de bezetting van Grave de stad werden uitgezet (overhandigd op 13 augustus 1568) en een lijst met Nijmeegse inwoners die in dienst waren getreden van geuzenlegers (overhandigd op 29 augustus 1568).

209 Namelijk: de verklaring van twee of meer getuigen, de verklaring van één getuige en daarenboven andere aanwijzingen en de verklaring van twee of meer getuigen en daarenboven andere aanwijzingen.

210 Over de eerste groep van 25 veroordeelden bestonden in 19 gevallen verklaringen van twee of meer getuigen en ook nog andere aanwijzingen over hun vlucht. Zes van hen werden gedagvaard op basis van een enkele getuigenis. Bij de tweede groep van 43 veroordeelde mensen is het beeld complexer. In zeven gevallen bestond slechts de verklaring van één getuige; in twaalf gevallen beschikte de commissaris louter over aanwijzingen; bij ruim twintig mensen was sprake van veel belastend materiaal.

211 De commissaris ontving een lijst met namen formeel op 29 augustus 1568, maar hij liet de betreffende mensen al op 27 augustus dagvaarden, zodat hij al eerder moet hebben beschikt over een niet-officiële lijst.

212 HAN, OAN 3200 en 3201: correspondentie tussen Nijmegen en Leoninus, september 1568; zie ook Janssen, 'Elbertus Leoninus', p. 44-45. Over het gratierecht: De Schepper, 'Repressie of clementie in de Nederlanden' en Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*.

213 GldA, Hof 644, br. 614X, Hof aan de hertog van Alva, 4 maart 1569 (minuut), ter begeleiding van een Nijmeegse memorie met bezwaren. Afschriften van deze correspondentie in GldA, Hof 1551 (Landzaken E), f° 450 r°-451 v°, alwaar onder meer een afschrift van het antwoord van de stadhouder aan Nijmegen, 6 mei 1569.

214 Stukken over deze procedure in ibidem, f° 515 r°-520 v°, en vanaf f° 527; voorts in GldA, Archief Huis Vornholz 206.

Hoofdstuk 12

1 Overzichten bij Scheerder, *De Beeldenstorm*, Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568' en Kaptein, *De Beeldenstorm*.

2 Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie*, p. 122.

3 Zie hoofdstuk 1, paragraaf 3.

4 ARAB, RvB 144(145-147) en 145(145-147).

5 Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés*.

6 Zie bijvoorbeeld Geurts en Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', p. 100 (187 veroordeelden) en Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht', p. 59 (ongeveer 175 mensen 'in staat van beschuldiging'). Laatstgenoemde gegevens werden, zonder bronvermelding, overgenomen in Pikkemaat, *Geschiedenis van Noviomagus/Nijmegen*, p. 108.

7 ARAB, RvB 20(20), f° 309 r°-314 r° en 371(371), passim.

8 Ibidem 20(20) f° 232 r°-234 r°; GldA, Hof 644, br. 639, 640, 643c, 658; GldA, Hof 4527 (1570); GldA, Rekenkamer 7204; HAN, OAN 240, 3236. Stukken over deze procedure ook in ibidem, f° 515 r°-520 v° en vanaf f° 527; voorts in GldA, Archief Huis Vornholz 206.

9 Haak, 'De Geldersche Rijksmunten tot het begin der 17de eeuw' en Trosée, 'Hees en Henrick Hanssen'.

10 ARAB, RvB 18(18), f° 65 r°-68 r°; ibidem 375(375), passim. ARAB, Rekenkamer, carton 128, map X 26. We treffen deze Venlose namen ook aan in enkele publicaties over deze stad: Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 362-373; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland' [1905]; Kleijntjens, 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo'.

11 ARAB, RvB 20(20), f° 172 r°-174 r°, f° 315 r°-317 r°; ibidem, 371(371) passim; zie ook Van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, dl. 1, p. 227, 313-314.

12 Bijvoorbeeld GldA, Hof 658, br. 1861, Nijmegen aan de stadhouder, 10 augustus 1566 (origineel; minuut in HAN, OAN 3190, ongefolieerd).

13 GldA, Rekenkamer 7204, f° 42 r°-43 r°. Misschien was haar man kramer of drukker geweest en beschikte de weduwe daarom over deze afbeeldingen.

14 GldA, Rekenkamer 7204, f° 37 v°-38 r°.
15 Maar in de loop van de jaren zeventig zou hij naar Nijmegen terugkeren: zie de Nabeschouwing.
16 Zoals goed verwoord bij Rooze-Stoutkamp, *Hervorming in Zeeland,* p. 375 e.v. en bij Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand,* p. 91-105.
17 Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie,* p. 97-98.
18 Deze gegevens zijn niet in de tabel opgenomen.
19 Dat slechts vier mensen al eens eerder verdacht waren, zegt overigens weinig over de verspreiding van hervormingsideeën in het Nijmegen van voor de onlusten van 1566. Sinds 1550 vonden nauwelijks nog geloofsonderzoeken plaats en zodoende ontbreken bronnen dienaangaande: zie hoofdstuk 3, paragraaf 1.
20 Zie hoofdstuk 3, tabel 3.1.
21 Zie hoofdstuk 5, paragraaf 1.
22 Zie hoofdstuk 7, paragraaf 2.
23 Aldus verklaarde zijn weduwe Hilleken op 25 september 1568 tijdens de registratie van de goederen van Willem Prick: GldA, Rekenkamer 7204, deel 1, f° 58 v°.
24 Janssen, *Om den gelove,* p. 157.
25 HAN, Archief Familie Biesman, nr. 3. Zie ook Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur', p. 106 en p. 152 noot 198, en van dezelfde, 'De inquisitie te Nijmegen 1548-1550', p. 94-95.
26 HAN, Archief Familie Biesman, nr. 4.
27 Ibidem, nr. 2.
28 Correspondentie daarover uit juli en augustus 1563, in: GldA, Hof 656 br. 585 en 594.
29 Janssen, *Om den gelove,* p. 148.
30 HAN, OAN 78, f° 177.
31 Begheyn, 'Nijmeegse studenten aan buitenlandse universiteiten (1363-1845)'.
32 De in 1551 te Keulen ingeschreven Arnoldus Beyer is vermoedelijk niet de verdachte Aard Beijer, omdat deze laatste in de procesdossiers wordt omschreven als jonge gezel.
33 HAN, OAN 3190 (ongefolieerd), Stadhouder aan Nijmegen, 20 juli 1566 (origineel); minuut in GldA, Hof 658, br. 1851.
34 GldA, Rekenkamer 7204, f° 11 v°, 13 r°-v°, 17 r°, 26 v°, 33 v°, 42 v° en 44 r°.
35 Ibidem, f° 16 r°.
36 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.
37 Zie hoofdstuk 5, paragraaf 2.
38 Zie hoofdstuk 3, tabel 3.1.
39 Zie hoofdstuk 2, paragraaf 3.
40 Backhouse, 'Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse hervormden'.
41 Dezelfde, 'Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier'.
42 Delmotte, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent'.
43 Van Roey, 'De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw'.
44 Venner, 'De beeldenstorm in Roermond'.
45 Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand,* p. 91-105.
46 Bijvoorbeeld Rooze-Stoutkamp, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572),* p. 275 e.v.
47 Delmotte, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent'.
48 Venner, *Beeldenstorm in Hasselt.*
49 Decavele, 'De correlatie tussen de sociale en professionele struktuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567)'; Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam,* p. 69-84; De Jong, *De reformatie in Culemborg,* p. 92-93, 135; Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand.*
50 Decavele, 'De correlatie tussen de sociale en professionele struktuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567)' en van dezelfde, 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst'.
51 Decavele, 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst'; Venner, *Beeldenstorm in Hasselt* en van dezelfde, 'De beeldenstorm in Roermond'.
52 Respectievelijk Delmotte, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent'; Van Uytven, 'Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen' en Vos, 'De godsdienstberoerten te Eeklo'.

53 Van Roey, 'De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw' en Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, p. 225-261.

54 Bijvoorbeeld de stormers in Gent (Delmotte, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent), de stormers en 'Bosgeuzen' in het Vlaamse Westkwartier (Backhouse, 'Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier'), de stormers in Breda (Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand*, p. 70-84), de stormers te Edingen (Van Uytven, 'Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen') inwoners uit Zaltbommel en de Bommelerwaard die dienst namen onder Brederode (Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard*. p. 57) en de stormers te Weert (Venner, 'De beeldenstorm in Weert en Wessem', p. 282-283).

55 Bijvoorbeeld in Hulst: Decavele, 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst'.

Nabeschouwing

1 Voor een algemeen overzicht: Kaptein, *De beeldenstorm*, p. 23-26; Noordegraaf, 'Economie en Opstand. Oorzaak en gevolg? Of gevolg en oorzaak'; De Bruin, 'De Nederlandse Opstand (1555-1588)' en Marnef, 'The towns and the revolt'.

2 HAN, OAN 3195, ongefolieerd (protestsuppliek ambtmeesters van 11 september 1566) en ARAB, RvB 144(145-147), f° 192 r°-195 r° (verhoor van de wijnkoopman Heyndrick Mannes, op 21 februari 1568, die een actieve rol vervulde in de geloofsgemeenschap rond de predikant).

3 ARAB, RvB 145(145-147), f° 154 r°-159 r°.

4 HAN, OAN 2934, f° 170 r°, Willem Cloppenburg aan Jan van Welderen, burgemeester van Nijmegen, 7 april 1568 (origineel); geciteerd bij *Corpus Iconoclasticum*, p. 376.

5 Kaptein, *De Beeldenstorm*, p. 47.

6 Van der Wee, 'De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden'.

7 Ibidem.

8 Zie ook Kaptein, *De Beeldenstorm*, p. 26.

9 Vgl. Spaans, 'Catholicism and resistance to the reformation in the Northern Netherlands'.

10 Marnef, 'The towns and the Revolt', p. 92 en dezelfde, 'The dynamics of reformed militancy in the Low Countries', p. 196.

11 Hierin zou de Nederlandse situatie verschillen van die in Frankrijk, waar katholieken al vanaf 1559 vaak zeer gewelddadig reageerden op predikaties en beeldvernielingen. Zie bijvoorbeeld Woltjer, 'Geweld tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk en in de Nederlanden: een vergelijking'; vgl. Spaans, 'Catholicism and resistance to the reformation in the Northern Netherlands'. Overigens gingen ook op diverse plaatsen in de Nederlanden tegenstanders van beeldvernielingen actief in de aanval tegen de stormers, zoals bij Doornik en in het land van Aalst. Zie hiervoor Scheerder, *De Beeldenstorm*, p. 50-51, 59.

12 Van Manen, *Verboden en getolereerd*, p. 72.

13 Bijvoorbeeld Doesburg in oktober 1566: Van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu*, p. 244.

14 Poulisse, *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard*, p. 26-31; Venner, 'De Beeldenstorm in Roermond', p. 75-76.

15 Een algemeen overzicht over deze gebeurtenissen in Gelre bij Scheerder, *De Beeldenstorm*, p. 87-91.

16 Duke, 'De calvinisten en de "paapse beeldendienst"', p. 31-32.

17 Zie hoofdstuk 5, paragraaf 2.

18 Zie hoofdstuk 7, paragraaf 2.

19 *Corpus Iconoclasticum*, p. 300-301, 309, 312-314, 355.

20 Van Hoeck, *De Jezuïeten te Nijmegen*, p. 40.

21 Zie hoofdstuk 3, paragraaf 3.

22 Begheyn en Peters, *Gheprint te Nymeghen*, p. 15, 29-30. 100-102.

23 Janssen, 'Over Gerardus Livius (1575-1636), een Gelders predikant temidden van kerkelijke onenigheid', p. 84.

24 Vgl. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, passim.

25 Dudok van Heel, 'Het Amsterdamse patriciaat in de jaren 1564-1578 van de Opstand'; Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam,* p. 29-30; Kolff, 'Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567'; Rooze-Stoutkamp, *Hervorming in Zeeland,* p. 225 e.v; zie ook Grayson, 'The Civic Militia in the County of Holland'.

26 Van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam*; Kuyer, ''s-Hertogenbosch aan de vooravond van de Beeldenstorm' en Marnef, *Antwerpen in de tijd van de reformatie.*

27 Marnef, 'The towns and the Revolt'.

28 Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht', p. 72-78; Voor een algemeen overzicht van de gebeurtenissen in de periode 1578-1591: Kolman, *De Reductie van Nijmegen,* p. 19-56 en Hageman, 'De Reductie van Nijmegen (1591)'.

29 Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht', p. 72; Kolman, *De Reductie van Nijmegen,* p. 25; *Corpus Iconoclasticum,* p. 385 en 471.

30 Janssen, 'Nijmegen en de Unie van Utrecht', p. 83.

31 De in 1566 afgezette raadsleden Willem Steenbergen en Dirk van Heteren werden in hun nieuwe woonplaatsen Worms en Goch in november 1579 gepolst of ook zij bereid waren hun raadszetel weer in te nemen, maar zij hebben vermoedelijk voor de eer bedankt: Van Peteghem, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen,* p. 14.

BIJLAGEN

Tabel 3.4: Wijze van ondertekening naar leeftijdscategorie

	ondertekening met naam		overig		totaal
leeftijd	aantal	%	aantal	%	aantal
21-30	8	100	0	0	8
31-40	18	75	6	25	24
41-50	16	76	5	24	21
51-60	13	72	5	28	18
▸ 61	8	89	1	11	9
totaal	**63**	**79**	**17**	**21**	**80**

Tabel 3.5: Inschrijvingen van Nijmeegse studenten aan universiteiten, 1400-1600

	Basel	Erfurt	Freiburg im Breisgau	Greifswald	Heidelberg	Herborn	Keulen	Leipzig	Leuven	Orleans	Padua	Parijs	Rome	Rostock	Siena	Wenen	Wittenberg	**totaal**
1401-1410							9					1						**10**
1411-1420							14					1						**15**
1421-1430							18		1									**19**
1431-1440							17		4									**21**
1441-1450		2					15			2								**19**
1451-1460		1		1			21	1	1						1			**26**
1461-1470		2					15		1					1				**19**
1471-1480		3					30							2				**35**
1481-1490		2	1				15	1						1				**20**
1491-1500							37		4									**41**
1501-1510							30		5	1				1				**37**
1511-1520							26		5					2				**33**
1521-1530							20		4									**24**
1531-1540							8		7									**15**
1541-1550							10		14					2			3	**29**
1551-1560	1						30		10		1		3			8		**53**
1561-1570			1				27		9							1		**38**
1571-1580			1		2		13						1		1			**18**
1581-1590		1					7						2	1		1		**12**
1591-1600						1	3						2					**6**
totaal	**1**	**11**	**3**	**1**	**2**	**1**	**365**	**2**	**65**	**3**	**1**	**2**	**8**	**10**	**2**	**10**	**3**	**490**

Tabel 12.1: Nijmeegse verdachten 1566-1568

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
1	Jan v. Aecken		arme schippersgezel						●			●		
2	Willem Aerts								●			●		
3	Maarten v. Andelst zwager nr. 88		raadslid	rijk	●	●	●	●			●		●	Kleef
4	Reyn v. Arnhem						●							
5	Hieronymus Barbier	15									●			
6	Wolter van Barnefelt		notaris/schoolmeester							●				
7	Henrick v. Beinhem		raadslid		●	●	●							
8	Dirck Berntsz	8	brouwer	middenklasse			●			●	●		●	Kleef
9	Aard Beijer broer nr. 10	6	jonge gezel	arm			●		●		●	●	●	Wesel
10	Reyn Beijer broer 9	6	koopman/gedeputeerde	middenklasse				●	●		●	●	●	Wesel
11	Gerrit Biesman				●									
12	Rombout Bisschop	17									●	●		
13	Anthonis v. Bockhorst	16	gedeputeerde	rijk			●	●	●		●	●	●	Huissen
14	Jacob v. Boickholt broer 15		jonge gezel	arm						●	●		●	
15	Lennert v. Boickholt broer 14		jonge gezel	arm						●	●		●	
16	Boist		jonge gezel	arm						●	●		●	
17	Symon Bontwerker intussen overleden		pelsbewerker								●	●		Lent
18	Peter Bosman	11	kuiper								●			
19	Peter v. Bracht			minvermogend					●		●	●	●	
20	Willem Braem		pasteibakker/schoolmeester	minvermogend						●	●		●	
21	Herbert v. Bronckhorst							●						
22	Reyn v. Brouchem	19	snijder	middenklasse			●			●	●		●	
23	Gerrit Buys Gerritsz	16	brouwer	middenklasse					●		●	●	●	Emmerik

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
24	Byltgen intussen overleden		snijder				●				●			Deventer
25	Jacob v. Capelle	2									●	●		
26	Johan v.d. Capelle			arm						●	●		●	
27	Heyndrik ter Clair broer 28/30 zoon 29	15		minvermogend			●	●	●	●	●	●	●	Huissen
28	Jacob ter Clair broer 27/30 zoon 29	15		minvermogend			●	●	●		●	●	●	
29	Elizabeth ter Clair moeder 27/28/30						●							
30	Walraven ter Clair broer 27/28 zoon 29	15		minvermogend			●		●		●	●	●	Huissen
31	Willem v. Cloppenburg			arm			●	●		●	●	●	●	Wyler
32	Wed. Peter Comans	15		minvermogend			●				●		●	Essen
33	Goessen Cop intussen overleden						●							
34	Pilleken die Cramer						●							
35	Johan Cremer	13									●	●		
36	Coenraad v. Crombach	14		minvermogend					●		●	●	●	
37	Jelis Cruisser											●		
38	Heyndrik v.d. Cruys							●	●		●	●		Keulen
39	Henrick Daems								●			●		
40	Peter Damen		schipper					●						
41	Jan v. Deynse	1									●			
42	Derrick v. Elst	2	schoenmaker				●				●	●		
43	Heyndrick v. Emmerick schoonvader 93		metselaar/schoolmeester				●	●						
44	Engelsman						●							
45	Jan v. Erp	1	waltfurster	arm			●			●	●		●	
46	Nicolaas v. Essen		leraar				●				●	●		Essen
47	Marten Everts zoon 165	19	schoenmaker/hopman	minvermogend						●	●		●	
48	Aert Fransz broer 191	3	schoolmeester	middenklasse							●	●	●	

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
49	Jan Fransz		arme schippersgezel						●			●		
50	Jan v. Gaelen		arme schippersgezel						●			●		
51	Hoevelsbusgen opter Gansoevell		kistenmaker							●				
52	Gerrit Gayman	9	koopman/gedeputeerde	rijk			●		●		●	●	●	Wesel
53	Jacob Gayman	6	gedeputeerde	middenklasse					●		●	●	●	Wesel
54	Mery v. Gendt vrouw 55						●							
55	Peter v. Gendt man 54/broer 67/zwager 68		gedeputeerde	middenklasse			●	●			●	●	●	Goch
56	Uwen v. Geysen		gedeputeerde/bakkersmeester					●						
57	Jan Goertsze								●			●		
58	Adriaen Goessens			arm						●	●		●	
59	Gysbrecht Goets						●	●						
60	Heyndrick Goudtsmit		goudsmid				●							
61	Gerrit v.d. Graeff	18		minvermogend					●		●	●	●	Deventer
62	Gysbrecht v.d. Grave		stadsschrijver						●			●		
63	Willem v.d. Grint		hopman					●						
64	Thoenis v. Groll											●		
65	Jan v. Groningen		stadsbode				●							
66	Daem die Haen								●			●		
67	Anna v. Haeps vrouw 68/zus 55						●							
68	Gaerdt v. Haeps man 67/zwager 55	2						●			●	●		
69	Daem Hanssen intussen overleden	1	barbier	middenklasse			●	●		●	●		●	
70	Jan Heddink		stadsrekenmeester/gedeputeerde				●							
71	Jan Heelen	4	snijder	arm						●	●		●	
72	Lubbert Heelen	17	schoenmaker				●				●			Kranenburg
73	Vrouw G. Henricksen moeder 116										●			
74	Jan Henricksen		voorspraak				●							

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
75	Dirk v. Heteren	6	raadslid	rijk		●	●	●	●		●	●	●	Goch
76	Vrouw v. Heteren						●							
77	Jan v. Heukelom zoon 78						●	●						
78	Willem v. Heukelom vader 77	15	raadslid	rijk		●	●	●	●		●	●	●	
79	Derick Hoevel, alias Glasmaker	13	wijnkoopman	middenklasse			●	●	●	●	●	●	●	Huissen
80	Aert die Hollander	4	schipper								●			Goch
81	Coenraedt Hoeymaker		wijnhandelaar/gedeputeerde				●							
82	Gerrit v. Huecelum	8	schipper					●		●				
83	Cornelis Ingenbirck	5	koopman	middenklasse					●		●	●	●	
84	Vrouw A. Janssoen schoonzus 186						●							
85	Borchard Jansz.		barbier	minvermogend			●				●		●	
86	Lambert Jansz		part.rentmeester/meester broederschap				●	●						
87	Lambert Jansz		schipper	arm					●	●	●	●	●	
88	Peter Jeern zwager 3		Claesmeester			●	●				●			
89	Jan Symon Jochimsz	18		arm				●	●	●	●	●	●	
90	Jan Kalfken		wijnkoopman/ meester broederschap				●							
91	Johan Kelffken man 92	18	kramer/schoolmeester/ gedeputeerde	middenklasse			●				●		●	
92	Vrouw J. Kelffken vrouw 91						●							
93	Jan Kellener zoon 95/schoonz 43	5		arm					●	●	●	●	●	
94	Vrouw Kellener						●							
95	Willem Kellener vader 93/schoonvader 178	5	brouwer	rijk					●		●	●	●	
96	Heyndrick v. Kempen broer 97	2						●			●	●		

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
97	Peter v. Kempen broer 96	4	bakker				●	●			●	●		
98	Willem v. Kempen intussen overleden	19	snijder	middenklasse						●	●		●	
99	Jan v. Kessel		stadskeurmeester				●	●						
100	Gerrit Ketelboeter	18	ketellapper				●				●	●		
101	Kistenm. v. Pannerden		kistenmaker					●						
102	Oswalt Jan Knechts									●				
103	Willem Kremer											●		
104	Jan Lamberts	8	schippersgezel							●	●			
105	Jan Lamberts	11								●	●			
106	Goert Lamberts intussen overleden	4	brouwersgezel	arm						●	●		●	
107	Kersgen Lamp		wever				●				●	●		
108	Hans die Lapper	5	jonge gezel	arm						●	●		●	
109	Heyndrick die Lapper broer 110	5	schipper							●	●			
110	Johan die Lapper broer 109		jonge gezel	arm						●	●		●	
111	Johan Las	1	snijdersmeester	arm			●				●		●	
112	Derick van Lent stiefzoon 113	8	arme schipper	arm			●				●		●	
113	Jan v. Leyen stiefvader 112		schipper				●	●						
114	Vrouw Sebastiaan Linnenwever									●				
115	Willem v. Loen		bakker				●							
116	Frederick Loifsz zoon 73						●	●			●	●		
117	Dirrick Lompen	14	schoenmakersgezel	arm			●			●	●		●	
118	Willem v. Loon		schipper				●							
119	Heyndrick Mannes	18	wijnkoopman				●				●			
120	Joris v. Maseyck	4	dekenwever								●			
121	Jan Meusz		koopman/Claesmeester			●	●							

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
122	Jan Meyntgens	7	snijder	arm					●	●	●	●	●	
123	Goert v. Mouwick	5	schippersgezel							●	●			
124	Henrick van Mulicom		stadssecretaris			●								
125	Pouwels Muts	4	schoenmaker	minvermogend				●	●		●	●	●	Goch
126	Zacharias Mutsenbreier	15	bonnetier	minvermogend						●	●		●	
127	Claes Noet		kistenmaker				●							
128	Gerrit Noet intussen overleden		Claesmeester			●	●							
129	Jan Noet	4	droogscheerder							●	●			
130	Heyndrick Noet		gedeputeerde				●							
131	Rein Nuys	19					●				●			Keulen
132	Jan v. Oldenseel	13		minvermogend			●	●	●		●	●	●	Deventer
133	Jacob v. Ommeren	14	goudsmid								●			
134	Jaspar v. Ossenbergh		muntmeester Batenburg				●	●						
135	Heyndrik van Oy	14									●			
136	Evert v. Oyenszoon							●						
137	Celis Paeslam	4						●		●	●			
138	Laurens Pauwels	10	snijdersgezel							●	●			
139	Jan Pelgrom	8	schoenmaker	middenklasse			●	●			●	●	●	
140	Claes Pels		gedeputeerde					●						
141	Willem Pels	2	brouwer	middenklasse			●	●		●	●	●	●	
142	Johan Peters		schippersgezel	arm						●	●		●	
143	Dirrick Prick zoon 144						●		●		●	●		Doesburg
144	Willem Prick vader 143/ intussen overleden	13	raadslid	rijk	●	●	●	●	●		●	●	●	Gennep
145	Gerrit v. Ratingen	2	kistenmaker	minvermogend					●		●	●	●	
146	Gerrit v. Remundt	13	wever	minvermogend					●		●	●	●	
147	Willem Ridder	13		minvermogend			●			●	●		●	
148	Sweer v. Ringenberg	2	raadslid	rijk		●	●	●	●		●	●	●	
149	Herman Roest		gedeputeerde				●							
150	Peter Roucken	14	bakker	minvermogend						●	●		●	
151	Gysbrecht die Ruyter						●							
152	Adriaan Ryckensz broer 153	9						●			●	●		

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
153	Christoffel Ryckensz broer 152							●						
154	Jacob v. Ryswick	11		minvermogend			●			●	●		●	
155	Peter v. Ryswick intussen overleden			minvermogend			●			●	●		●	
156	Gerrit Saelmaicker						●					●		
157	Johan Scharrenborch		raadslid			●	●							
158	Coenraad v. Scherpenzeel			arm						●	●		●	
159	Gerrit die Schipper	15									●			
160	Heyndrick Schiptimmerman							●	●			●		
161	Jan Schoelepper	3	schoenlapper								●			Gennep
162	Jan Schudt	17	messenmaker	minvermogend							●	●	●	
163	Heyndrick v. Sevender		boekbinder				●							
164	Jacob v. Sinsich	19		minvermogend			●				●		●	Keulen
165	Evert Smit vader 47		schoenmakersmeester				●							
166	Jan die Snijder									●				
167	Cornelis Spruit		gedeputeerde				●	●						
168	Gysbert Spruit		wijnkoopman/Claesmeester			●	●	●			●			
169	Jacob Steenbergen		koopman				●							
170	Kerst Steenbergen								●		●	●		
171	Willem Steenbergen	9	raadslid	rijk		●	●		●		●	●	●	Wesel
172	Gysbrecht Stevens		gedeputeerde				●	●						
173	broer van Wolter Stevens							●						
174	Adam v.d. Steyn		stadssecretaris			●								
175	Gerrit die Swart		voorspraak					●						
176	Aelbrecht Thysz	14	snijder								●			Gennep
177	Johan Touman		raadslid			●	●							
178	Jan v. Tueven schoonzoon 95		wijnkoopman				●	●						
179	Jan Tyssen							●						
180	Cornelis Uden			minvermogend						●	●		●	
181	Uwen Uwenszoon						●							

nr	naam	hopmanschap	beroep	inkomensklasse	vóór 1566 in opspraak	als overheidsfunct. te tolerant	godsdienstig gedrag in 1566 (1)	opstandig gedrag in 1566 (2)	weigerde Nijm. eed van gehoorz.	opstandig gedrag na 1566 (3)	uit de stad geweken (4)	door de stad Nijm. veroordeeld (5)	vonnis door Raad van Beroerten	vluchtplaats
182	Jan Valckenborch		werkzaam in herberg				●							
183	Peter Valckenborch		gedeputeerde					●						
184	Goessen Verheyden		wijnkoopman				●							
185	Dirrick Vermeer	13	snijder						●		●			Wesel
186	Claes Vermoelen zwager 84	18	wijnkoopman/Claesmeester			●	●	●			●			
187	Lucas die Verver zoon 188						●							
188	Reyner die Verver vader 187		gedeputeerde				●	●						
189	Thielman v. Wachtendonck	11	vleeshouwer							●	●			
190	Johan v. Wick								●			●		
191	Jan Wolffs broer 48									●				
192	Hubert Walraven van Wychen			middenklasse						●	●		●	
193	Frans v. Wickrade broer 194	14					●		●		●			
194	Herman v. Wickrade broer 193/ intussen overleden	6		minvermogend			●				●		●	Emmerik
195	Heyndrik Wyntgens		stadsrekenmeester				●							

1 Predikaties gevolgd, predikant aanhangig, staat algemeen bekend als aanhanger nieuw geloof, met predikant geconverseerd, hem begeleid, hem onderdak verleend, met hem gegeten. Heeft gedurende de diensten geassisteerd, de klok geluid, gewaakt of gecollecteerd. Heeft predikant de stad ingevoerd of daartoe opdracht gegeven.

2 Heeft predikant gewapend begeleid, was gewapend tijdens de onlusten, heeft gestormd, woonde de 'geuzenvergadering' bij. Heeft opdracht gegeven tot beeldvernielingen.

3 Onderhield handelscontacten met de geuzen, stond algemeen bekend als geus, diende in leger Brederode, Oranje of ander 'geuzenleger', ronselde voor de geuzen.

4 Vertrokken, gevlucht, door de Nijmeegse Raad de stad uitgezet, vertrokken om onbekende redenen.

5 Uit de stad gezet na de onlusten van september 1566 omdat men de eed van gehoorzaamheid weigerde, tussentijds verbannen, de stad uitgezet in april 1568.

Tabel 12.2: Analyse van de *Liste des condamnés* (189 namen)

Inwoners van Nijmegen, veroordeeld n.a.v. de onlusten 1566-1568	
Marten van Aelst	10048
Dirck Berntsz	---
Aert Beyer	643
Aerdt de Beier	2107
Reyn Beyer	644
Anthoenis van Bockhorst	10139
Jacob van Boecholt	10143
Lenart van Boecholt	10144
Jan die Lepper Boist	3920
Willem Braem	935
Peter van Braght	10180
vrouw v. Pieter van Braght	10181
Reiner van Broeckhem	10191
Gerryt Buys Gerritszone	1098
Johan van der Capellen	10557
Henrick de Claer	2295
Henry ter Claer	9719
Jacob de Claer	2296
Jacques ter Claer	9720
Walraven de Claer	2297
Walraven ter Claer	9721
Willem van Cloppenborch	10239
weduwe v. Peter Comans	1651
Conraet van Cromburch	10261
Jan van Erp	10835
Marten Everts	4428
Arnt Franszone	4624
Gerit Gayman	4740
Jacob Gayman	4741
Peter van Gendt	10869
Adriaen Goessens, alias Cleen v. Beest	5020
Gerit van de Graeff	10281
Daem Hanszone	5222
Dirck van Heteren	10976
Dirick Hoevel, alias Glaesmaker	5565
Willem van Houckelum	11022
Cornelis Ingen Birck	5792
Borchert Janssen	5948
Burchart Janszone	5983
Lambert Janssen	5949
Lambert Janszone	6061
Jan Symons Jochymsz	9624
Jan Kalfkin	6345
Johan Kelfken Arntsz	6367
Jan Kellenaer	6369
Willem Kellenaer	6370
Willem van Kempen	11064
Goirdt in den Valck	5776
Gerrit Lamberts	6494
Hans de Lapper	2813
Johan de Lepper	2928
Johan Las	6556
Derick van Lendt	11084
Derick Lompen	7085
Johan Meyntgens	7602
Pouwels Muts	7784
Paul Mudts	7759
Sacharias Mutsenbreyer	7785
Johan Nyelen	7879
Johan van Oldenzeell	11212
Jan Pelgrom	---
Willem Pels	8103
Jan Peters	8143
Willem Pryck	8488
Goert van Ratingen	11265
Gerridt van Remundt	11276
Willem Ridder	8682
Sweder van Ringelsberch	11288
Pierre Roucken	8807
Peter van Ryesswyok	11313
Jacob van Ryswyck	11320
Conraert van Scherpenhuysen	11333
Jehan Schut	9126
Jacob van Sinsich	11342
Willem van Steenbergen	11372
Cornelis Uden	9982
Huybert Walravens	11834
Herman van Wyckraede	11489

Inwoners van Nijmegen, veroordeeld n.a.v. een affaire in 1569

Jenneken, weduwe v. Flonis Arntszone 6229
Sybert de Boede, alias van Goch 2165
Eertgen, vrouw v. Sibrant van Goch 4320
Erntgen, dochter v. Bernt van Hoen 11000
Henrick Hanszone 5224
Henrick Janszone 6022
Hees, vrouw v. Henrick Hanssz. 5286
Hese, vrouw v. Henrick Janszone 5428
Bernt van Hoen 10999
Crispine, vrouw v. Bernt van Hoen 1917
Styn, vrouw van Bernt van Hoen 9580
Anna, dochter van Bernt van Hoen 10998
Tesser 9724

Inwoners van Venlo

Dirick de Wilt 3830
vrouw v. Dirick de Wilt 3831
Floris die Glaesmaecker 3916
Derrick die Timmerman 3974
Dirck 3992
Clays Erasmus Scheepers 4384
Jacop Goris 5045
vrouw van Jacop Goris 5046
Jacop Holtacker 5581
vrouw van Jacob Holtacker 5582
Reynier in den Betu 5761
vrouw van Reynier in den Betu 5762
Dirick Jacobszone 5824
Jan 5907
Frerick Jeven 6237
vrouw van Frerick Jeven 6238
Jehan le Cuvelier 6679
Christian le Laerpoort 6771
vrouw van Christian le Laerpoort 6772
Hanskin le Tisseran 6962
Christien Lhospital 7008
Jan Lyendeckere 7183
vrouw van Jan Lyendeckere 7184
Heyndrick Paeuken 7993
Thys Schermer 9050
Claes Stoppelman 9541
Claes Stoppelman 9542
Pelsken Suutkens 9588
Peter Swagermans 9596
vrouw van Peter Swagermans 9597
Stijne Swagermans 9598
Floris Thoniszone 9820
vrouw van Derrick Timmerman 9878
Gerrit van Ars le Long 10073
Henrich van Berringen 10121
Sybert van Bleerick 10135
vrouw van Sybert van Bleerick 10136
Thonis van Bom 10154
vrouw van Thonis van Bom 10155
Jan van Bracht 10172
vrouw van Jan van Bracht 10173
Rullinck van Bracht 10174
vrouw van Rullinck van Bracht 10175
Goert van Braght 10178
vrouw van Goert van Braght 10179
Willemkin van Bree 10185
Evert van Doesborch 10772
Jan van Leunszoon 11085
Ouders van Jan van Leunszoon 11086
Gerrit van Loon 11109
Thys van Loon 11110
Jan van Loon Janssone 11111
Peter van Straelen 11384
vrouw van Peter van Straelen 11385
Goert Vorsterman 11738
Jacques Zessen 12165
vrouw van Jacques Zessen 12166
Frederick Zeven 12167
vrouw van Frederick Zeven 12168

Inwoners van Maurik, Over- en Nederbetuwe

Derick Bercx 563
Jan Claeszone 1470
Cornille De Oldenboroh Hanszone 3223
Peter Duyvell, alias Peter Janssz. 4298
Claes Gieliszone van Wyck 4951
Clays Gilliszone 4972
Johan Goertszone, alias Hansken van Lynden 5017
Nicolas Goris 5047
Geell Hamerslach 5199
Cornelis Jacobszone van Maurick 5877
Guillem Jan Stevenssz 5951
Evert Marryen 7383
Jacob Ruepers 8839
Derick Ucheren van Ingen 9981
Adriaen van Delft Dericksz 10287
Derick van Hattem 10922
Jaspar van Hattem 10923
Joest van Hattem Bartsz 10924
Johan van Hattem Thonisz 10925
Gerrit van Hellen 10951
Johan, alias Lynden van Hemert 10960
Adriaen van Keysteren 11071
Cornelis van Lochorst 11095
Jan van Thoorn 11401
Dirrick Vereen 11577

Inwoners van Maas en Waal

Dries Hoemaeker van Leuwen 5559
Cornelis Lynden 7188
Derick Paelen 7981
Herman Paelen 7982
Ruth Paelen 7983

Inwoners van Batenburg

Derick van Batenborch 10094
Ghysbrecht van Batenborch 10095
Théodore van Batenborch 10096
Willem van Bronchorst, heer van Batenbourg 10194

Inwoners van Ubbergen

Clemens Commer 1656
Clara, vrouw van Clemens Commer 1501

Inwoners van buiten het kwartier van Nijmegen

Claes Noyen 7871
Jan Vieghe 11660

Tabel 12.3: Verdeling ten laste gelegde feiten over de Nijmeegse stadswijken

hopmanschap – nummer	gevluchte verdachten – aantal	ten laste gelegde feiten				totaal ten laste gelegde feiten
		godsdienstig gedrag in 1566[1]	opstandig gedrag in 1566[2]	weigerde de Nijmeegse eed van gehoorzaamheid	opstandig gedrag na 1566[3]	
1	4	3	1	0	2	6
2	7	3	4	2	1	10
3	2	0	0	0	0	0
4	8	1	3	1	4	9
5	6	0	0	3	4	7
6	5	3	2	4	0	9
7	1	0	0	1	1	2
8	5	3	2	0	3	8
9	3	2	1	2	0	5
10	1	0	0	0	1	1
11	4	1	0	0	3	4
12	0	0	0	0	0	0
13	7	4	3	5	2	14
14	7	2	0	2	2	6
15	8	5	3	4	2	14
16	2	1	1	2	0	4
17	3	1	0	0	0	1
18	6	4	2	2	1	9
19	5	3	0	0	3	6

1 Predikaties gevolgd, predikant aanhangig, staat algemeen bekend als aanhanger nieuw geloof, met predikant geconverseerd, hem begeleid, hem onderdak verleend, met hem gegeten. Heeft gedurende de diensten geassisteerd, de klok geluid, gewaakt of gecollecteerd. Heeft predikant de stad ingevoerd of daartoe opdracht gegeven.
2 Heeft predikant gewapend begeleid, was gewapend tijdens de onlusten, heeft gestormd, woonde de 'geuzenvergadering' bij. Heeft opdracht gegeven tot beeldvernielingen.
3 Onderhield handelscontacten met de geuzen, stond algemeen bekend als geus, diende in leger Brederode, Oranje of ander 'geuzenleger', ronselde voor de geuzen.

Tabel 12.4: Het beroep van de Nijmeegse mannelijke verdachten

	aantal	% verdachten	% in Nijmegen
geestelijkheid	0	0	5
overheid/kooplieden/schippers	36	19	10
ambachten	53	29	40
ongeorganiseerden	13	7	45
beroep onbekend	83	45	0
totaal	**185**	**100**	**100**

Tabel 12.5: Verdeling ten laste gelegde feiten over ambachten, ongeorganiseerden en onbekenden

	ambachten		ongeorganiseerden		beroep onbekend	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
voor 1566 in opspraak	0	0	0	0	1	1
als overheidsfunctionaris te tolerant	0	0	0	0	0	0
godsdienstig gedrag in 1566	20	20	9	47	32	21
opstandig gedrag in 1566	8	8	4	21	27	18
weigerde Nijmeegse eed van gehoorzaamheid	10	10	1	5	22	15
opstandig gedrag na 1566	20	20	2	11	22	15
uit de stad geweken	42	42	3	16	46	31
totaal	**100**	**100**	**19**	**100**	**150**	**100**

Tabel 12.6: Verdeling Nijmeegse mannelijke veroordeelden naar beroep en naar ten laste gelegde feiten

	1		2		3		4		5		6		7		alle mannelijke veroordeelden	in geheel Nijmegen
	vóór 1566 in opspraak		als overheidsfunctionaris te tolerant		godsdienstig gedrag in 1566[1]		opstandig gedrag in 1566[2]		weigerde Nijmeegse eed van gehoorzaamheid		opstandig gedrag na 1566[3]		uit de stad geweken[4]			
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	%	%
geestelijkheid	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
overheid/kooplieden/schippers	3	75	16	100	27	31	13	25	10	23	4	8	18	17	19	10
ambachten	0	0	0	0	20	23	8	15	10	23	20	42	42	39	29	40
ongeorganiseerden	0	0	0	0	9	10	4	8	1	2	2	4	3	3	7	45
beroep onbekend	1	25	0	0	32	36	27	52	22	51	22	46	46	42	45	0
totaal	**4**	**100**	**16**	**100**	**88**	**100**	**52**	**100**	**43**	**100**	**48**	**100**	**109**	**100**	**100**	**100**

1 Predikaties gevolgd, predikant aanhangig, staat algemeen bekend als aanhanger nieuw geloof, met predikant geconverseerd, hem begeleid, hem onderdak verleend, met hem gegeten. Heeft gedurende de diensten geassisteerd, de klok geluid, gewaakt of gecollecteerd. Heeft predikant de stad ingevoerd of daartoe opdracht gegeven.
2 Heeft predikant gewapend begeleid, was gewapend tijdens de onlusten, heeft gestormd, woonde de 'geuzenvergadering' bij. Heeft opdracht gegeven tot beeldvernielingen.
3 Onderhield handelscontacten met de geuzen, stond algemeen bekend als geus, diende in leger Brederode, Oranje of ander 'geuzenleger', ronselde voor de geuzen.
4 Vertrokken, gevlucht, door de Nijmeegse Raad de stad uitgezet, vertrokken om onbekende redenen.

Tabel 12.7: Door de Raad van Beroerten veroordeelde inwoners van Nijmegen, naar vermogenscategorie

	aantal	%	% in Nijmegen
rijk	9	13	10
middenklasse	15	22	30
minvermogend	23	34	30
arm	21	31	30
totaal	**68**	**100**	**100**

Tabel 12.8: Verdeling Nijmeegse veroordeelden naar vermogen en naar ten laste gelegde feiten

	1		2		3		4		5		6		7			
	vóór 1566 in opspraak		als overheidsfunctionaris te tolerant		godsdienstig gedrag in 1566[1]		opstandig gedrag in 1566[2]		weigerde Nijmeegse eed van gehoorzaamheid		opstandig gedrag na 1566[3]		uit de stad gewekenen[4]		alle mannelijke veroordeelden	in geheel Nijmegen
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	%	%
rijk	2	100	6	100	8	24	6	33	8	29	0	0	9	13	13	10
middenklasse	0	0	0	0	8	24	6	33	5	18	7	21	15	22	22	30
minvermogend	0	0	0	0	11	33	4	22	10	36	9	26	23	34	34	30
arm	0	0	0	0	6	18	2	11	5	18	18	53	21	31	31	30
totaal	**2**	**100**	**6**	**100**	**33**	**100**	**18**	**100**	**28**	**100**	**34**	**100**	**68**	**100**	**100**	**100**

1 Predikaties gevolgd, predikant aanhangig, staat algemeen bekend als aanhanger nieuw geloof, met predikant geconverseerd, hem begeleid, hem onderdak verleend, met hem gegeten. Heeft gedurende de diensten geassisteerd, de klok geluid, gewaakt of gecollecteerd. Heeft predikant de stad ingevoerd of daartoe opdracht gegeven.

2 Heeft predikant gewapend begeleid, was gewapend tijdens de onlusten, heeft gestormd, woonde de 'geuzenvergadering' bij. Heeft opdracht gegeven tot beeldvernielingen.

3 Onderhield handelscontacten met de geuzen, stond algemeen bekend als geus, diende in leger Brederode, Oranje of ander 'geuzenleger', ronselde voor de geuzen.

4 Vertrokken, gevlucht, door de Nijmeegse Raad de stad uitgezet, vertrokken om onbekende redenen.

Tabel 12.9: Nijmeegse mannelijke verdachten die in 1567-1568 gewapend verzet pleegden, naar beroep

	opstandig gedrag na 1566		alle mannelijke verdachten		geheel Nijmegen
	aantal	%	aantal	%	%
geestelijkheid	0	0	0	0	5
overheid/kooplieden/schippers	3	7	36	19	10
ambachten	19	41	53	29	40
ongeorganiseerden	2	4	13	7	45
beroep onbekend	22	48	83	45	0
totaal	**46**	**100**	**185**	**100**	**100**

Tabel 12.10: Verdeling Nijmeegse veroordeelden die in 1567-1568 gewapend verzet pleegden, naar vermogen

	opstandig gedrag na 1566		alle veroordeelde burgers		geheel Nijmegen
	aantal	%	aantal	%	%
rijk	0	0	9	13	10
middenklasse	6	18	15	22	30
minvermogend	9	27	23	34	30
arm	18	55	21	31	30
totaal	**33**	**100**	**68**	**100**	**100**

Tabel 12.11: Verdeling deelnemers aan de Nijmeegse 'geuzenvergadering', naar beroep

	geuzenvergadering bijgewoond		gedeputeerde van de geuzen		alle mannelijke verdachten	geheel Nijmegen
	aantal	%	aantal	%	%	%
geestelijkheid	0	0	0	0	0	5
overheid/kooplieden/schippers	7	26	6	50	19	10
ambachten	4	15	1	10	29	40
ongeorganiseerden	3	11	1	10	7	45
beroep onbekend	13	48	3	30	45	0
totaal	**27**	**100**	**11**	**100**	**100**	**100**

Tabel 12.12: Verdeling deelnemers aan de Nijmeegse 'geuzenvergadering', naar vermogen

	vergadering		deputatie		alle veroordeelde burgers	geheel Nijmegen
	aantal	%	aantal	%	%	%
rijk	5	36	3	75	13	10
middenklasse	4	29	1	25	22	30
minvermogend	3	21	0	0	34	30
arm	2	14	0	0	31	30
totaal	**14**	**100**	**4**	**100**	**100**	**100**

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AAU	*Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*
AGKKN	*Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*
AGN	*Algemene Geschiedenis der Nederlanden*
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
BB	*Bossche Bijdragen*
BGN	*Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
BMHG	*Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*
BVGO	*Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*
Corpus Iconoclasticum	F. van Hoeck (ed.), *Corpus Iconoclasticum. Documenten over den Beeldenstorm in de Bourgondische Monarchie*, dl. 2 *Nijmegen*, Tilburg (1929).
GAR	Gemeentearchief Roermond
GAV	Gemeentearchief Venlo
GldA	Gelders Archief
HAN	Het Archief Nijmegen e.o.
NAK	*Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*
NNBW	*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*
OAA	Oud-Archief Arnhem
OAD	Oud-Archief Doesburg
OAE	Oud-Archief Elburg
OAH	Oud-Archief Harderwijk
OAN	Oud-Archief Nijmegen
OAR	Oud-Archief Roermond
OAV	Oud-Archief Venlo
OAZ	Oud-Archief Zutphen
PSHAL	*Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*
RAL	Rijksarchief in de provincie Limburg
RHE	*Revue d'Histoire Ecclésiastique*
RvB	Raad van Beroerten
SALD	Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg
SANWV	Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe
SSZ	Stads- en Streekarchief Zutphen
TvG	*Tijdschrift voor Geschiedenis*

BRONNEN EN LITERATUUR

Archiefmateriaal

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Raad van Beroerten

1(1)	Algemene briefwisseling
4(4)	Correspondentie
6(6)	Vonnissen
7(10)	Benoeming beheerders geconfisqueerde goederen
14(14)	Instructies beheer geconfisqueerde goederen
18(18)	Dagvaardingen
19(19)	Dagvaardingen
20(20)	Dagvaardingen
21(1-2) (21)	Dagvaardingen
136(144)	Informaties te Persingen
144(145-147)	Informaties te Nijmegen
145(145-147)	Informaties te Nijmegen
367(367)	Geconfisqueerde goederen Lent en Overbetuwe
370(370)	Geconfisqueerde goederen (Rijk van) Nijmegen
371(371)	Geconfisqueerde goederen Nijmegen, Betuwe, Maas en Waal
375(375)	Geconfisqueerde goederen Venlo

Rekenkamer

Carton 128, map X 26	Geconfisqueerde goederen Venlo

Staat en Audiëntie

1397, 3	Nijmeegse jurisdictie inzake ketterij 1549
1436, 1-2	Bescheiden met betrekking tot Gelderse privileges

Gelders Archief, Arnhem

Archief Hof van Gelre en Zutphen, 1543-1795

642-644	Correspondentie stadhouders, 1550-1570
651-660	Correspondentie Hof, 1550-1570
809-822	Correspondentie Kwartier van Nijmegen, 1550-1570
989	Correspondentie Kwartier van Arnhem, 1566
1053	Correspondentie Kwartier van Roermond, 1566
1066-1071	Correspondentie uitheemsen, 1550-1570
1114	Diverse brieven
1300	Informaties geconfisqueerde goederen (Rijk van) Nijmegen, 1568
1406	'Casboek' I
1551	Landzaken E, 1564-1616.
1557	Sum Thomae Roos, diverse zaken, 1314-1580
1558	Registers op Sum Thomae Roos
2243	Vorderingen op goederen Nijmeegse voortvluchtigen, 1571-1581
2247	Stukken over personen die dienst namen onder Brederode, 1567

2368	'Advisen ende anders betreffende die Geuserie', 1567-1568
4503	Criminele zaken Hof, 1544-1560
4523	Minuten criminele sententiën, 1550-1570
4524-4527	Criminele procesdossiers, 1550-1570
suppl. 6981	Extracten, 1470-1650
suppl. 6983	Landzaken, 1555-1571, 2 delen
Handschriften Archief Hof	
24	Register op Landdagrecessen
289	Geldersche zaken voor, onder en na koning Philips
Archief Huis Rosendael	
279	Landzaken, 1565-1569
Archief Huis Vornholz	
198-208	Stukken van Johan van Boedbergen
Archief Rekenkamer	
4923-4925	Rekeningen Johan van Boedbergen, 1566-1568
7115	Register vonnissen Raad van Beroerten
7116	Instructies geconfisqueerde vermogens
7117	Afschrift instructies geconfisqueerde vermogens
7118	Commissies rentmeesters beheer geconfisqueerde vermogens
	Register beheer geconfisqueerde vermogens
7204	Registratie en beheer geconfisqueerde goederen Nijmegen, 1568-1575
Archief Huis Bergh	
26	Voorstel stadhouder 5 augustus 1566, afschrift
357	Correspondentie Willem van den Bergh, 1566
383	Correspondentie stadhouder en Elburg, 1566
395	Diverse staatsstukken
Oud-Archief Arnhem	
3	Raadssignaat over 1566-1580
46	Extracten Raadssignaat, 1566-1649
275	Correspondentie Arnhem, 1566
4685	Recessen Land- en Kwartierdagen, 1564-1567
4687	Recessen Land- en Kwartierdagen, 1572-1575
Handschriften Archief Arnhem	
II	Alfabetisch register Raadssignaat c.a. 1566-1795
IX	Notities Raadssignaat 1566-1762
X-XI	Alfabetisch register Raadssignaat 1566-1629

Rijksarchief in de Provincie Limburg, Maastricht

Collectie Hanssen
Stukken behorend tot andere archieven (Kessel, Venlo)

Regionaal Archief Rivierenland

Oud-Archief Tiel

Handschriftencollectie 285	Veroordeelden Raad van Beroerten Nederbetuwe en Bommelerwaard

Stads- en Streekarchief Zutphen

Oud-Archief Zutphen

297	Ingekomen brieven 1566
508	Minuten 1560-1568
2238	Landdagreces december 1566 en andere stukken
2283	Registers op landdagrecessen, 1370-1593
2407	Verbondsbrief der Staten van Gelre en Zutphen tegen de inquisitie

Collectie Kreynck

9	Afschriften Kwartier- en Landdagrecessen

Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg

Oud-Archief Doesburg

123	Aanbieding plakkaat 25 augustus 1566

Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe

Oud-Archief Elburg

146	Ingekomen stukken 1566
370	Minuten uitgegane stukken 14e eeuw tot 1810
394	Kroniek Elburg 1566-1593
538	Reces Kwartierdag Veluwe 27 mei 1566
648	Afschrift Religievrede Nijmegen 31 augustus 1566
1468	Afschriften correspondentie Nijmegen en stadhouder, september 1566
1570	Diverse stukken met betrekking tot dagvaarding, sekwestratie en annotatie goederen verdachten, oktober 1568

Oud-Archief Harderwijk

55	Diverse afschriften, 1555-1580
805	Correspondentie 1566-1569
820	Voorlopige ordonnantie religie Nijmegen, 31 augustus 1566
1132	Correspondentie Kwartier Keulen (Hanze), 1549-1603
1217	Landdagrecessen
1283	Landdagrecessen
1304	Diverse stukken Gelderse privileges, 1556-1566
1357	Diverse stukken Gelderse privileges

Het Archief Nijmegen e.o.

Oud-Archief Nijmegen	
77	Raadssignaat 'Protocollum Senatorium', 1558-1563
78	Raadssignaat 'Liber Senatorius', 1564-1568
213-216	Register op raadssignaten
237, 240	Ingekomen correspondentie
408	Plakkaten en correspondentie
477	Overdrachtsboek, vanaf 1558
591-592	Correspondentie inzake Verdrag van Augsburg
593	Akte met betrekking tot geloofsonderzoek 1549
594	Akte met betrekking tot 'Akense appèllen'
733-735	Stadsrekeningen, 1565-1568
2915	Ordinanci van der waken
2919-2920	Stukken met betrekking tot stedelijke wacht, omstreeks 1568
2926-2927	Stukken met betrekking tot stedelijke wacht, omstreeks 1568
2929	Raadsleden en hoplieden, 1542-1584
2934	Briefwisseling, 1567-1568
3169	Briefwisseling met betrekking tot aanstelling rector Latijnse school, 1574
3177	Brieven van bisschop Lindanus, 1571
3181	Bemoeiingen Nijmegen met kloosters
3186	Stukken met betrekking tot Joachim Diemer
3189-3195	Stukken met betrekking tot de onlusten van 1566
3200-3201	Briefwisseling met Leoninus, 1568
3202	Stukken met betrekking tot het Generaal Pardon, 1570
3236	Stukken met betrekking tot Hees en Henrick Hanssen
3265	Recessen Land- en Kwartierdagen, 1565-1566
3703	Akte met betrekking tot Verdrag van Augsburg
3996-3997	Ridderboeken Kwartier van Nijmegen, 1555-1579
4081	Akte bisschop Lindanus met betrekking tot enkele huwelijkszaken
4520-4523	Uittreksels en repertoria raadssignaten
4526	Register resoluties Raad, 1530-1592
Gildenarchieven	
Bakkersambt 19	Naamlijsten bakkers vanaf 1544
Timmerliedenambt 1	Naamlijsten, enzovoort
Schippersgilde 3	Meesters St. Olaf, 1563
Collectie Van den Bergh	
8	Naamlijst Nijmeegse burgemeesters
Collectie Guyot	
5-8, 15	Aantekeningen met betrekking tot de reformatie
Collectie Van Hasselt	
2	Nijmegen 1500-1599; afschriften Arnhemse bescheiden
Collectie Van Schevichaven	
4	Afschriften burgerboek 1500-1599
9 en 36	Gemeenslieden, 1540-1796; naamlijst burgemeesters

Handschriften

34	Aantekeningen van Diederik van der Voordt

Collectie Smetius, filius

19	Aantekeningen met betrekking tot geschiedenis van Nijmegen

Familie-archief Biesman

2, 4	Stukken met betrekking tot Gerrit Biesman

Gemeentearchief Roermond

Oud-Archief der gemeente Roermond

81	Correspondentie 1566
84	Correspondentie 1569
826	Recessen Landdagen 1560-1566
836	Diverse afschriften Gelderse verdragen en privileges 1564
837	Stukken inzake landrechten, 1564-1570
876	Stukken onderzoek 1567-1569

Collectie Sivré

6, nr. 13	Reformatie

Gemeentearchief Venlo

Oud-Archief der gemeente Venlo

1208	Afschrift brief Karel van Egmond aan Roermond, 29 januari 1537
1227, nr. 3 (port. 289)	Recessen Landdag Gelre, 1564-1566, 1571
1259	Stukken met betrekking tot Gouden Bulle en ius de non evocando, 1565-1569
1273 (port. 315)	Brief landvoogdes aan Venlo, 20 september 1566

Archief Nederlandse Provincie Jezuïeten, Nijmegen

Doos 4, te grote stukken. E 36	Afschriften Raad van Beroerten en onderhandelingen 1549
Doos 211 D 146	Diverse bescheiden 16e eeuw
Doos 212 D 146.a	Aantekeningen met betrekking tot Nijmeegse geestelijken
Doos 225 E 36.a	Aantekeningen Beeldenstorm Nijmegen

Gepubliceerde bronnen

Ablaing van Giessenburg, baron W.J. d', *De Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen. Namen en stamdeelen van de sedert 1587 verschenen edelen,* Den Haag 1899.

Begheyn, P.J., 'Nijmeegse studenten aan buitenlandse universiteiten (1363-1845)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht zonder grenzen. Genealogische heraldische bundel,* (Nijmegen 1990), p. 186-195.

Bonnevie-Noël, G., 'Liste critique des signataires du Compromis des Nobles', in: *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Belge,* 5e reeks, 3(1968), p. 80-110.

Brom, G., Hensen en H.A.L. (ed.), *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand,* 's-Gravenhage 1922. 's Rijks Geschiedkundige Publikatiën, 52.

Creemers, C. (ed.), 'Kronijk uit het klooster van Maria-Wijngaard te Weert, 1442-1587, [opgesteld door zuster Maria Luyten]', in: *PSHAL,* 12(1875), p. 145-224.

Flament, A.J.A. (ed.), 'Lijst der burgers van Nijmegen, die in 1572 aan het Eerwaardig Kapittel van Sint Stephanus en den magistraat aldaar een verzoekschrift richtten om twee paters der Sociëteit van Jesus toe te laten', in: *PSHAL,* 36(1900), p. 449-456.

Flament, A.J.A. (ed.), 'Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland', in: *Gelre,* 11(1908), p. 432-445.

Gachard, L.P. (ed.), *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange,* 6 dln., Bruxelles1847-1866.

Gachard, L.P. (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, [1558-1573],* dl. 1-2, Bruxelles 1848-1851.

Groen van Prinsterer, G., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau,* eerste serie, dl. 2, Leide 1835.

Hasselt, G. van (ed.), *Kronyk van Arnhem,* Arnhem 1790.

Hasselt, G. van (ed.), *Stukken voor de vaderlandsche historie, uit de verzameling van Mr. G. van Hasselt,* dl. 1, Arnhem, Amsterdam 1792-'93.

Hasselt, G. van (ed.), *Arnhemsche oudheden,* 4 dln., Arnhem 1803-1804.

Hasselt, G. van (ed.), *Geldersch Maandwerk,* 2 dln., Arnhem 1807-1808.

Hille Ris Lambers, C., 'Bijdrage tot de kennis der Hervorming in Gelderland en in een deel van de tegenwoordige provincie Limburg omstreeks 1565', in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, 4*(1892-'93), p. 171-185.

Hoeck, F. van (ed.) *Corpus Iconoclasticum. Documenten over den Beeldenstorm in de Bourgondische Monarchie,* dl. 2: *Nijmegen,* Tilburg (1929).

In de Betouw, J. (ed.), *Handvesten en onuitgegeevene charters behoorende tot de beschrijving en chronyck van Nijmegen (...),* Nijmegen z.j.

In de Betouw, J. (ed.), *Vervolg der handvesten van Nijmegen, en andere onuitgegeevene charters, bij de opening van den Blok ontdekt (...),* Nijmegen 1789.

Keverling Buisman, F. (ed.), 'Het Tractaat van 12 september 1543. De Tekst', in: *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum 1993), p. 267-277.

Kleijntjens, J., 'Bijdrage voor de kerkelijke geschiedenis uit de bundels van het Archief te Nijmegen, 1545-1708', in: *AAU,* 37(1911), p. 273-279.

Kleijntjens, J. (ed.), 'De beeldenstorm in Tiel in 1566', in: *De Navorscher,* 82(1933), p. 180-210.

Kleijntjens, J. (ed.), 'Protest van den Heer van Hernen in 1568', in: *De Navorscher,* 82(1933), p. 13-14.

Kleijntjens, J. (ed.), 'Bijdrage tot den Beeldenstorm', in: *De Navorscher,* 84(1935), p. 145-190, 193-197.

Kleijntjens, J.C.J. (ed.), 'Stukken betreffende ketterij en Beeldenstorm te Venlo', in: *BMHG,* 56(1935), p. 1-68.

Kleijntjens, J. (ed.), 'Troebelen in 1566 in Culemborg', in: *De Navorscher,* 84(1935), p. 125-130.

Krom, C.C.N. en Pols, M.S., *Stadrechten van Nijmegen,* 's-Gravenhage, 1894. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks, 11.

Kuys, J. e.a. (ed.), *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566* (...) Amsterdam 1983.

Leupen, P. en Thissen, B., *Bronnenboek van Nijmegen, (eerste eeuw na Chr.-1247),* Nijmegen, 1981. Nijmeegse Studiën, X.

Loon, W. van, *Groot Gelders Placaet-Boeck (...),* dl. 1, Nijmegen 1701.

'Lijst van uitgeslotenen uit het Generaal-Pardon, 1574', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap,* 13(1857), p. 90-102.

Marcus, J., *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba, uitgesproken en geslagen in zynen Bloedtraedt (...),* Amsterdam 1735.

Maris, A.J., 'Raden van de stad Nijmegen (benoemingsdata en sterfdata 1410 t/m 1556)', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, 7*(1953), p. 82-92.

Meester, G.A. de, 'Register van losse brieven (...) berustende op het archief der stad Harderwijk', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap,* 18(1862), p. 71-99, 146-188, 352-387.

Nettesheim, F., 'Kroniek der stad Roermond van 1562-1638' in: *PSHAL,* 7(1870), p. 429-487; 10(1873), p. 97-344.

Nijhoff, I.A., 'Bedenkingen des Hofs van Gelderland tegen de uitvoering der plakkaten van keizer Karel V', in: *BVGO* I, 2(1840), p. 247-257.

Nijhoff, I.A., 'Onuitgegeven stukken betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland' in: *BVGO* I, 3(1842), p. 29-49, 184-196; 4(1844), p. 29-56, 215-224; 5(1847), p. 208-229; 6(1848), p. 57-73, 264-270; 7(1850), p. 48-57; 8(1852), p. 73-80, 202-216, 265-272; 9(1854), p. 203-210.

Nijhoff, I.A., 'Kleine bijdrage tot de geschiedenis der Inquisitie', in: *BVGO* II, 3(1864), p. 179.

Roelink, J., (ed.), *Een hondertal brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus, uitgegeven met inleiding en toelichting*, Nijkerk 1946.

Roosbroeck, R. van (ed.), *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, 2 dln., Antwerpen 1929-'30.

Rosenfeld, P. (ed.), 'De Briefwisseling van Philippe de Montmorency-Nivelle, Graaf van Horn, stadhouder van Gelderland, met Philips II, de hertog van Savoye en Margaretha van Parma (1555-1560)', in: *Gelre*, 53(1953), p. 219-283.

Schrassert, Johan (ed.), *Codex Gelro Zutphanicus ofte handboeck, vervattende het summier van veele saecken de politie ende justitie in den Furstendom Gelre ende Graafschap Zutphen betreffende*, Harderwyck 1740.

Schrassert, Johan (ed.), *Stucken en documenten behoorende tot den codex Gelro Zutphanicus (...)*, Harderwyck 1740.

Tadama, R.W., (ed.), *Willem graaf van den Berg en zijne tijdgenooten. Eene bijdrage tot de geschiedenis van den Tachtigjarige Oorlog, uit oorspronkelijke en grootendeels onbekende stukken zamengesteld*, Zutphen 1846.

Theissen, J.S. en Enno van Gelder, H.A. (ed.), *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II [1565-1568]*, Utrecht 1925-1942. Werken Historisch Genootschap, derde reeks, 47, 74, 75.

Torfs, L., 'Generaal pardon van 1574', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap*, 20(1864), p. 20-26.

Veen, J.S. van (ed.), 'Correspondentie van Andries van Anderlecht als Gouverneur van Tiel', in: *Gelre*, 2(1899), p. 331-358; 3(1900), p. 275-292; 5(1902), p. 157-160.

Veen, J.S. van (ed.), 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland (1543-1568) (Roermond, Venlo en omstreken)', in: *PSHAL*, 41(1905), p. 309-414; 44(1908), p. 99-148.

Veen, J.S. van (ed.), *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Karel de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567*, Arnhem 1914. Werken Gelre, 11.

Verheyden, A.L.E., *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, Bruxelles 1961.

Voorda, B. (ed.), *De Criminele Ordonnantien van koning Philips van Spanje, laatsten graaf van Holland, ten dienste van zijne Nederlanden uitgegeeven (...)*, Leyden 1792.

Water, J.W. te, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen*, 4 dln., Middelburg 1776-1796.

Zijp, A., 'De rechterlike organisatie van Gelderland in de 16de eeuw', in: *Gelre*, 16(1913), p. 209-214.

Literatuur

'Bijzonderheden over de woelingen der XVI en XVIIe eeuw te Venlo', in: *De Maasgouw*, 5(1884-1885), p. 1081-1083.

'De Straf der Bespotting van het H. Sacrament te Nijmegen in 1561', in: *De Volks-Missionaris*, 7(1885-'86), p. 216-217.

Ablaing van Giessenburg, W.J. Baron d', *Bannerheeren en ridderschap van Zutphen. Van den aanvang der beroerten in de XVIe eeuw, tot het jaar 1795*, dl. 1: *Geschiedkundig gedeelte*, 's-Gravenhage 1877.

Acquoy, J.G.R, *Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zaltbommel*, 's-Hertogenbosch 1873.

Agt, J.J.F.W. van, 'De metamorfosen van de Stevenskerk', in: *Numaga*, 16(1969), p. 246-269.

Agt, J.J.F.W. van, 'De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof', in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Nijmegen 1980. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 3), p. 53-58.

Alberts, W.J., *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, Groningen, Djakarta 1950. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht, 22.

Alberts, W.J., *De Staten van Gelre en Zutphen (1459-1492)*, Groningen, Djakarta 1956. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht, 29.

Alberts, W.J., 'Gelderland van 1543-1566', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Boek II, (Zutphen 1975), p. 79-96.

Alberts, W.J., *Geschiedenis van Gelderland tot 1492*, Boek 1: *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid. Overzicht van de geschiedenis van Midden- en Noord-Limburg en Gelderland in de Middeleeuwen*, Zutphen 1978.

Alberts, W.J. en Niermeyer, J.F., *Welvaart in Wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1977.

Alphen, E. van, 'De Bommelse geuzen', in: *Tussen de Voorn en Loevestein. Contactblad van de Historische Kring 'Bommelerwaard'*, 4(1968), p. 273-276.

Altena, P., 'Wandelaar op grond van de historie. Mr. Johannes In de Betouw (1732-1820) en zijn Nijmegen', in: *Jaarboek Numaga, 49*(2002), p. 9-15.

Arndt, J., *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg,* Köln etc. 1998.

Augustijn, C., 'IJkpunt 1550. Naar godsdienstige pluraliteit', in: C. Augustijn, E. Honée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000,* (Nijmegen 1998), p. 17-34.

Avis, J.G., 'Jacob van Deventer's kaart van Gelderland van 1556', in: *Gelre,* 38(1935), p. 149-158.

Backhouse, M., 'Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568). Bijdrage tot de geschiedenis van de godsdiensttroebelen der Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk,* NR 38(1971), p. 5-173.

Backhouse, M., 'Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse Hervormden (1566-1585)', in: *TvG,* 89(1976), p. 394-412.

Baelde, M., *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel 1965.

Baelde, M., 'De 'Nieuwe Monarchie' in de oude Nederlanden tijdens de zestiende eeuw', in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabants recht dat is...* (Brabantse Rechtshistorische reeks, 5. Assen, Maastricht 1990), p. 11-20.

Bakker, M. e.a., 'Het verschijnsel Rijksstad', in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Nijmegen 1980. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 3), p. 19.

Bakker, M. e.a., 'Nijmegen vergeleken met andere Rijkssteden', in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Nijmegen 1980. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 3), p. 19-25, 27-29.

Baks, P., '"Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten". De dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1568-1577', in: P. Brood (red.), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen,* (Groningen 1994), p. 27-52.

Bange, P., 'Geen vette prebenden. Het beeld van de clerus in Middelnederlandse, moralistisch-didactische teksten van de veertiende tot de zestiende eeuw', in: *Trajecta,* 11(2002), p. 113-128.

Bavel, B.J.P. van, 'Landbouw, bosbouw en visserij', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 261-267.

Beckers, J. en Franssen, H. *De peregrinatio academica van de Bommelse studenten in de 16e en 17e eeuw. Vergeleken met die van hun collega's uit Nijmegen en Harderwijk.* Onuitgegeven werkstuk KU Nijmegen 1974.

Beenakker, A.J.M., *Breda in de eerste storm van de opstand. Van ketterij tot beeldenstorm, 1545-1569,* Tilburg 1971.

Begheyn, P.J., 'Burchard van den Bergh. Enige aanvullingen op zijn levensbericht', in: *Numaga, 17*(1970), p. 23-28.

Begheyn, P.J., 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie (1543-1557)', in: *BB,* 30(1970-'71), p. 85-154.

Begheyn, P.J., 'De opkomst der reformatie te Nijmegen', in: *Numaga, 20*(1973), p. 105-123.

Begheyn, P.J., 'Buitenlandse reizigers te Nijmegen tot aan het beleg door de Fransen (1672)', in: *Numaga, 27*(1980), p. 10-22.

Begheyn, P.J., 'Zestiende- en zeventiende-eeuwse bibliotheken te Nijmegen en omgeving', in: *Ons Geestelijk Erf,* 55(1981), p. 269-284.

Begheyn, P.J., 'De Inquisitie te Nijmegen 1548-1550', in: *Numaga, 30*(1983), p. 86-98.

Begheyn, P.J., 'Een Nijmeegs schoolboekje uit 1551', in: *Numaga, 31*(1984), p. 8-10.

Begheyn, P.J., '"Dye seven evangelische vrouwen". Een godsdienstig werkje van de Nijmeegse drukker Peter van Elsen', in: *Numaga, 32*(1985), p. 1-4.

Begheyn, P., *De Jezuïeten te Nijmegen,* Nijmegen 1991.

Begheyn, P., 'Het oudste boekenbezit van de Nijmeegse jezuïetenstatie', in: *Jaarboek Numaga, 47*(2000), p. 89-101.

Begheyn, P.J. en Peters, E.F.M., *Gheprint te Nymeghen. Nijmeegse drukkers, uitgevers en boekverkopers 1479-1794.* Nijmegen 1990. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 6.

Bejczy, I. en Stegeman, S. (ed.), *Gerard Geldenhouwer van Nijmegen (1482-1542). Historische werken,* Hilversum 1998.

Bejczy, I., 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', in: *TvG, 109(1996),* p. 467-484.

Bemmel, Harry Chr. van, 'Twee eeuwen boekdrukkunst in Arnhem. Arnhemse drukkers, boekverkopers en uitgevers van 1581 tot 1800', in: *Gelre, 74*(1983), p. 73-102.

Bergsma, W., '"Geruchte erschal van toverschen". Een Ommelander boer over hekserij en toverij', in: S. Groenveld e.a. (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan prof. dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam, Dieren 1985), p. 44-53.

Berkenvelder, F.C., *Zwolle als Hanzestad*, Zwolle 1983.

Bers, G., *Wilhelm Herzog von Kleve-Jülich-Berg (1516-1592)*, Köln 1970.

Beuningen, P.Th. van, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, Assen 1966. Maaslandse Monografieën, 5.

Blaas, P.B.M., 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (Utrecht, Antwerpen 1983), p. 9-47.

Blijlevens, A., Brants, A., en Henau, E., (red.), *Volksreligiositeit. Uitnodiging en uitdaging*, Averbode 1982.

Blockmans, W., *Keizer Karel v, 1500-1558. De utopie van het keizerschap*, Amsterdam, Leuven 2001, tweede druk.

Bloemers, J.H.F. en Thijssen, J.R.A.M., 'Facts and reflections on the continuity of settlement at Nijmegen between 400 and 750', in: J.C. Besteman e.a. (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands*, (Assen 1990), p. 133-150.

Bogaers, L., 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', in: *Trajecta, 8*(1999), p. 97-119.

Boheemen, P. van, *Tussen Spanje en Oranje. Huis Bergh, Gelderland en de Tachtigjarige Oorlog*, 's-Heerenberg 1998.

Boom, H. ten, 'Batenburg ten tijde van de hervorming 1566/67', in *Tweestromenland*, (1972-1973), nr. 15, p. 8-10.

Boom, H. ten, *De reformatie in Rotterdam 1530-1585*, z.p. 1986.

Bots, H., 'Cultuurgeschiedenis, Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Boek II (Zutphen 1975), p. 385-428.

Braght, T.J.V. van, *Het Bloedig Toneel of Martelaers spiegel der Doops Gesinde of Weezeloose Christenen (...)*, 2 dln., Amsterdam 1685. Tweede druk.

Brinkhoff, J., *Het testament van Stijn Buys. De jongste eeuw der beide Weeshuizen*, Nijmegen 1963.

Brinkhoff, J.M.G.M. en Pantus, W.J., *Nijmegen. Vroeger en nu*, Bussum 1983, tweede druk.

Brom, G., 'Het bisdom Utrecht en de mislukte protestantiseering van het aartsstift Keulen in 1542-1545', in: *AAU, 23*(1896), p. 161-204.

Bromley, J.S., 'The Rise and Fall of the Dutch Republic', in: *The Historical Journal, 22*(1979), p. 985-995.

Bruin, G. de, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand', in: W.W. Mijnhard (red.), *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, (Utrecht, Antwerpen 1983) p. 48-82.

Bruin, G. de, 'De Nederlandse Opstand (1555-1588)', in: *Spiegel Historiael, 29*(1994), p. 441-452.

Brünner, E.C.G., 'Die Dänische Verkehrssperre und der Bildersturm in den Niederländen im Jahre 1566', in: *Hansische Geschichtsblätter, 53*(1928), p. 97-107.

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl. 3: *1450-1575*, Franeker 1998.

Buurman, D.J.G., 'Schets van de opeenvolgende bestuursindeelingen in Gelderland voor de invoering van de provinciale wet van 1850', in: *Gelre, 57*(1958), p. 23-45.

Buursink, J. en Van Vilsteren, G.J. van, 'De geschiedenis van Nijmegen vanuit geografisch gezichtspunt', in: *Nijmeegs Katern, 6*(1992), nr. 5, p. 2-5.

Cauwer, P. de, '"Ein separiertes Furstendumb". Het hertogdom Luxemburg onder keizer Karel, 1515-1555', in: *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift, 19*(2000), p. 17-37.

Clevis, H.H.C.C. en Thijssen, J.R.A.M., 'Nijmegen, van huis tot huis in de archeologie en de geschiedenis', in: H. Sarfatij (red.), *Verborgen steden. Stadsarchologie in Nederland*, (Amsterdam 1990), p. 139-144.

Cloet, M., 'De personalisering van de zielzorg na Trente. Ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie', in: *Trajecta, 9*(2000), p. 3-27.

Coelen, P. van der, 'Boekdrukkunst', in: *De Gouden Eeuw van Gelre. Kunst en cultuur in het oude hertogdom*, (Geldern 2001), p. 208-214.

Conrad, H., *Deutsche Rechtsgeschichte*, 2 bndn., Karlsruhe 1962-1966.

Dalen, A.G. van, *Graaf Willem IV van den Bergh. Een Gelderse geschiedenis uit de opstand tegen Spanje*, Doetinchem 1998.

Dalen, A.G. van, *Bergh. Heren, land en volk*, Nijmegen 1979, tweede druk.

Dam Ham, W.J. ten, 'Iets over de oudste Joden kerkhoven te Nijmegen', in: *Gelre, 19*(1926), p. 103-108.

Damhouder, J. de, *Practycke ende handbouck in criminele zaecken (...)*, Roeselare 1981. Anastatische herdruk naar de editie Leuven 1555.

Darby, G., 'Narrative of events', in: *The origins and development of the Dutch Revolt*. (London, New York 2001), p. 8-28.

Decavele, J., 'De correlatie tussen de sociale en professionele struktuur en de godsdienstkeuze op het Vlaamse platteland (1560-1567). Samenvatting', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, (Leuven 1968), p. 280-285.

Decavele, J. 'De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)', in: *BGN, 22*(1968-1969), p. 1-42.

Decavele, J., *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565),* 2 dln., Brussel 1975. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren, 37, nr 76.

Decavele, J., 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568', in: *Nieuwe AGN*, dl. 6, (Haarlem 1979), p. 166-185.

Delahaye, A., *Het rechterlijk archief der stad Nijmegen 1410-1811,* Nijmegen 1951.

Delahaye, A., 'Het opschrift aan de voormalige Hezelpoort te Nijmegen: Hic pes imperii', in: *Gelre,* 54(1954), p. 265-276.

Delen, M.-A.D., *Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje (1533-1584),* Amsterdam 2001.

Delmotte, H., 'Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', in: *TvG, 76*(1963), 145-176.

Deventer, M.L. van, *Het jaar 1566. Eene historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog,* 's-Gravenhage 1856.

Dierickx, M., 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1567', in: *AGN,* dl. 4, (Utrecht enz. 1952), p. 305-349.

Dierickx, M., 'Het begin van de katholieke reformatie', in: *AGN,* dl. 4, (Utrecht enz. 1952), p. 350-368.

Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570),* Antwerpen, Utrecht 1956.

Dierickx, M., 'De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis,* 40(1962), p. 415-422.

Dierickx, M., 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', in: *BGN,* 18(1963-'64), p. 167-192.

Dierickx, M., 'Beeldenstorm in de Nederlanden', in: *Streven, 19*(1966), p. 1040-1048.

Dijk, R.Th.M. van, 'Twee Windesheimse kloosters te Nijmegen', in: *Numaga, 29*(1982), p. 109.

Dongelmans, M.J.M., 'Geschiedenis van de burcht 1500-1794', in: *Het Valkhof te Nijmegen,* (Nijmegen 1980. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 3), p. 75-96.

Dongen, G. van en Begheyn, P., *Gebonden in Nijmegen. Boekbanden en randversiering van handschriften in oude drukken in Nijmegen in de vijftiende en zestiende eeuw,* Nijmegen 1996.

Driel, M. van, 'Gelre vóór 1543', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 83-108.

Dudok van Heel, S.A.C., 'Het Amsterdamse patriciaat in de jaren 1564-1578 van de Opstand', in: *Bulletin Werkgroep Elites,* nr. 9, september 1989, p. 5-22.

Duke, A., 'De calvinisten en de 'paapse beeldendienst'. De denkwereld van de beeldenstormers in 1566', in: M. Bruggeman e.a., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een Liber Amicorum voor A.Th. van Deursen,* (Amsterdam 1996), p. 29-45.

Duke, A., 'Dissident propaganda and political organization at the outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: Ph. Benedict e.a. (red.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585,* (Amsterdam 1999), p. 115-132.

Duke, A.C. en Kolff, D.H.A., 'The time of troubles in the county of Holland, 1566-1567', in: *TvG,* 82(1969), p. 316-337.

Durme, M. van, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586),* Brussel 1953.

Enckevort, H. van, 'Vlaamsegas-Oost op de schop', in: *Nijmeegs Katern,* 15(2000), nr. 3, p. 2-9.

Enckevort, H. van, e.a., *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes,* Nijmegen 2000.

Enckevort, H. van, en Thijssen, J., *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1984-1995,* Nijmegen 1996.

Enckevort, H. van, en Thijssen, J., *Graven op Mariënburg. Archeologisch onderzoek in het centrum van Nijmegen,* Nijmegen 2000.

Enckevort, H. van, en Zee, K., *Het Kops Plateau. Prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen,* Abcoude 1996.

Engelbrecht, J., 'Die Bedeutung der Inkorporation Gelderns in das Habsburger Reich', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 109-119.

Flink, K. en Thissen, B.,'De Gelderse steden in de Middeleeuwen. Data en feiten, aspecten en suggesties', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 205-241.

Fontijn, D., 'Prehistorisch Nijmegen', in: H. van Enckevort en J. Thijssen (red.), *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1984-1995,* (Nijmegen 1996), p. 29-46.

Frijhoff, W., 'Het Gelders antichrist-tractaat (1524) en zijn auteur', in: *AGKKN, 28*(1986), p. 192-217.

Frijhoff, W., 'Beeldvorming over toverij in oostelijk Gelderland', in: *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw,* (Amsterdam 1987), p. 232-241.

Frijhoff, W., 'De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 323-335.

Fruin, R., 'Het voorspel van den Tachtigjarige Oorlog', in: *Verspreide Geschriften,* dl. I, (*'s-Gravenhage 1900*), p. *266-449*.

Fruin, R. en Colenbrander, H.T., *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek, 's*-Gravenhage 1980.

Gachard, L.P., 'Sur le Conseil des Troubles', in: *Études et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas,* bnd. 1 (Bruxelles 1890), p. 142-176.

Gelder, H.A.E. van, 'De reactie op de Beeldenstorm, *1567-1572*', in: *AGN,* dl. 5, (Utrecht enz 1952), p. 1-29.

Gelder, H.A.E. van, *The two reformations in the sixteenth century,* Den Haag 1961.

Gelder, H.A.E. van, 'De slachtoffers van de Bloedraad', in: *TvG, 75(1962)*, p. 380-382

Gelder, H.A.E. van, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode', in: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw,* (Amsterdam, Brussel *1964*), p. 40-79.

Genders, C.J.A., 'De Nijmeegse commanderie van Ridders van Sint Jan', in: *Spiegel Historiael, 10(1975)*, p. 386-395.

Geurts, J., 'Maastricht ten tijde van de reformatie. Een 'staet particulier' temidden van politiek-religieuze spanningen', in: *Noordgouw. Cultureel tijdschrift van de provincie Antwerpen, 19-20(1979-1983)*, p. 279-311.

Geurts, J.H.J., 'De periferie in verzet tegen het centrum. Maestricht ende preservatie deser stadt rechten, vryheyden ende privilegien 1520-1537', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz,* (Nijmegen 1986. Nijmeegse publicaties over de Nieuwe Geschiedenis,1), p. 21-60.

Geurts, J.H.J., *'Onsser stadt in sulken gedranghe'. Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550,* Nijmegen 1993.

Geurts, J.H.J., 'Een angstaanjagend gezicht. De blijde inkomste van prins Filips (II) te Maastricht (1550)', in: *Ex Tempore, 13(1994)*, p. 89-105.

Geurts, J.H.J. en Kuys, J.A.E., 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in Gelre *vóór* en *ná* 1543', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 171-199.

Geurts, P.A.M., *De Nederlandse opstand in de pamfletten, 1566-1584,* Utrecht 1983. Derde druk.

Geurts, P.A.M. en Janssen, A.E.M., 'Gelderland van 1566-1609', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795,* Boek II, (Zutphen 1975), p. 97-131.

Geyl, P., 'De Beeldenstorm', in *Figuren en Problemen,* dl. 1, (Amsterdam, Antwerpen 1964, tweede druk), p. 14-21.

Gijswijt-Hofstra, M., 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij', in: *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw,* (Amsterdam 1987), p. 256-279.

Gijswijt-Hofstra, M., 'Toverij en tolerantie. Reacties op toverij in Nederland van de zestiende tot in de achttiende eeuw', in: *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden,* (Hilversum 1989), p. 131-155.

Glawischnig, R., *Niederlande, Kalvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI.,* Marburg 1973. Schriften des Hessischen Landesamtes für geschichtliche Landeskunde 36.

González de León, F. en Parker, G., 'The grand strategy of Philip II and the revolt of the Netherlands', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt,* (London, New York 2001), p. 107-132.

Goosens, A., *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633,* 2 dln. Bruxelles 1997-1998.

Gorissen, F., 'Huc usque ius stavriae. Over de betekenis van de gedenksteen afkomstig van de Hezelpoort', in: *Numaga, 2(1955)*, p. 16-25.

Gorissen, F., *Stede-atlas van Nijmegen,* Brugge 1956.

Gorissen, F., 'Meester Gisbert Schairt van Bommel', in: *Numaga, 16(1969)*, p. 270-273.

Gorissen, F., 'De altaren van de Stevenskerk. Hun patroonheiligen en vicarissen', in: *Numaga, 16(1969)*, p. 353-380.

Gorter-van Royen, L.V.G., 'Maria van Hongarije en de strijd om Gelre', in: F. Kerveling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 59-81.

Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland,* dl. 2: *de periode 1400-1600,* Assen 1975.

Graswinckel, D.P.M., 'Over de procedure in crimineele zaken te Leiden (1568)', in: *Verslagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht VII, 4* (1922), p. 459-464.

Grayson, J.C., 'The Civic Militia in the County of Holland, 1560-81: Politics and Public Order in the Dutch Revolt', in: *BMGN, 95(1980)*, p. 35-63.

Groenveld, S., 'Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse Opstand tegen Filips II', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd,* dl. II: *Geschiedbeoefening* (*'s-Gravenhage 1981. Geschiedenis in Veelvoud, 20*), p. 55-84.

Groenveld, S., 'Filips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568)', in: *PSHAL, 139*(2003), p. 39-99.

Gropp, S.S., *Die städtische Münzprägung zu Deventer und Nimwegen 1528/43-1591. Städtischer Partikularismus gegen habsburger Zentralismus in den östlichen Niederlanden,* z.p. 2001.

Groustra-Werdekker, A.H., 'Hertogelijke beleids- en controleorganen 1473-1538'. in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 177-184.

Groustra-Werdekker, A.H. en Wolters-Van der Werff, A.T.S. (red.), *Karel van Gelre. Hertoch van Gelder ende Gulich ende grave van Zutphen. Zesenveertig jaar strijd voor Gelres onafhankelijkheid 1492-1538,* Zutphen 1992.

Guyot, P.C.G., *Bijdragen tot de geschiedenis der doopsgezinden te Nijmegen, mede in zich bevattende de geschiedenis der vestiging te Nijmegen van de, thans nog aldaar bestaande Doopsgezinde Gemeente,* Nijmegen 1845.

Guyot, P.C.G., 'De eerbewijzing, in 1546 te Nijmegen aan keizer Karel V betoond, en diens eerbiediging van een der privilegiën dier stad', in: *Geldersche Volksalmanak, 16*(1850), p.177-206.

Guyot, P.C.G., 'Het Bestuur der stad Nijmegen in oude tijden, en het toenmalig kiesregt aldaar', in: *Geldersche Volks-Almanak, 17*(1851), p. 198-220.

Guyot, P.C.G., *Billikheid, in acht genomen jegens de Joden, die, ten gevolge van Keizer Karels plakaat van den 20 januarij 1545, Nijmegen hadden moeten verlaten (...)* z.p. z.j.

Haak, S.P., 'De Geldersche Rijksmunten tot het begin der 17de eeuw', in: *Gelre, 13*(1910), p. 149-220.

Haalebos, J.K., 'Mosterd na de maaltijd. Een vergeten jubileum: Traianus en het jaar 98 na Chr. in Nijmegen', in: *Jaarboek Numaga, 47*(2000), p. 9-41.

Haans, F., 'Gisbert Schairt van Bommel, tussen 1370/1375-1452, bouwmeester', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland*, dl. 2 (Hilversum 2000), p. 90-93.

Habets, J., 'Les gouverneurs des duchés de Limbourg et de Gueldre', in: *PSHAL, 14*(1877), p. 181-228.

Habets, J., 'Werd er in 1566 te Venlo gebeeldstormd?', in: *De Maasgouw, 4*(1882-1883), p. 817-818.

Hageman, M.J.M., 'De Reductie van Nijmegen (1591)', in: *Jaarboek Numaga, 38*(1991), p. 45-67.

Ham, W.A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583),* Hilversum 2000.

Hasselt, G. van, 'Ridderboek van Gelderland 1565', in: *Geldersch Maandwerk,* dl. I, (Arnhem 1807), p. 311.

Hasselt, G. van, *Oorsprong van het Hof van Gelderland,* Arnhem 1793.

Heel, D. van, en Pompen, A., *De Minderbroeders te Nijmegen 1455-1955,* Roosendaal z.j.

Heere, L., 'Burchardus a Monte. Een vrijgevige Nijmegenaar', in: *Numaga, 11*(1964), p. 17-21.

Heiden, H.G.M. de, 'De Blok: Nijmegens oudste archiefbewaarplaats', in: *Numaga, 25*(1978), p. 64-71.

Heiden, H. de, 'Een andere kijk op de tweede stadsmuur', in: *Nijmeegs Katern, 14*(2000), p. 30-32.

Heiningen, H. van, *De historie van het Land van Maas en Waal,* Zaltbommel 1965.

Heiningen, H. van, *Tussen Maas en Waal. 650 jaar geschiedenis van mensen en water,* Zutphen 1972.

Hendriks, O., 'Gerardus Geldenhouwer Noviomagus (1482-1542)', in: *Studia, 31*(1956), p. 129-149, 176-196.

Hendriks, Th.J.A., 'Tegelen, Venlo en de hervorming (1565)', in: *De Maasgouw, 98*(1979), p. 97-108.

Hermans, F.J. en Verbeek, J.J., 'Omwalling en stadspoorten', in: *Het stadhuis van Nijmegen* (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), p. 100-105.

Hermesdorf, B.H.D., 'Joden in de regio van het oude Gelre', in: *Numaga, 26*(1979), p. 2-6.

Herwaarden, J. van, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572,* Dordrecht 1996.

Hettema, H., 'Tiel in het begin van onzen opstand', in: *BVGO VII, 9*(1938), p. 94-103.

Hille Ris Lambers, C., *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van het Protestantisme in Noord-Nederland,* Barneveld,1890.

Hoeck, F. van, *De Jezuïeten te Nijmegen. Schets der werkzaamheden van de Sociëteit van Jezus te Nijmegen, in verband met de godsdienstige en staatkundige geschiedenis der stad,* 's-Hertogenbosch, Antwerpen 1921.

Hoeck, F. van, 'Een "Legerboek" der Sint Stephenskerk te Nijmegen', in: *BB, 6*(1923-'24), p. 45-97.

Hoeffer, F.A. (ed.), *Historie van Overijssel door W. Nagge,* dl. 2, Zwolle 1908.

Hoet, C. ten, *Het Geldersch lustoord of beschrijving van de stad Nijmegen en derzelver omstreken, met geschied- en oudheidkundige bijzonderheden,* Gorinchem 1826, tweede druk.

Hoff, B. van 't, 'Aanteekeningen uit een missaal van de kerk van Herwen', in: *Gelre, 38*(1935), p. 246-248.

Hout, L. van, 'Hertog Arnold en zijn raadslieden (1423-1465)', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 169-176.

Houtte, J.A. van e.a., *De economische geschiedenis van Nederland,* Groningen 1977.

Houtte, J.A. van, *Economische Geschiedenis van de Lage Landen 800-1800,* Haarlem 1979.

Hullu, J. de, 'Bijzonderheden uit de hervormingsgeschiedenis van Overijssel', in: *NAK,* 1(1900-1902), p. 214-221, 225-248; 2(1903), p. 36-77, 321-358.

Hulzen, A. van, *De Grote Geus en het falende Driemanschap,* Hilversum 1995.

Iongh, J. de, *Madama. Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Parma en Piacenza (1522-1586),* Amsterdam 1965.

Israel, J., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806,* Oxford 1995.

Iterson, W. van, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland. Een rechtshistorische studie aan de hand van Noord-Nederlandse, een aantal Zuid-Nederlandse en andere bronnen,* Utrecht 1957.

Jahn, R.G., 'Gelre en Frankrijk', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 129-133.

Jansen, H.M., *De Beeldenstorm in Elburg. Een onderzoek naar de protestantisering in de zestiende eeuw.* Doctoraalscriptie KU Nijmegen 1992.

Jansma, L.G., *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers. Een sociologische analyse van een millennistische beweging uit de 16e eeuw,* Buitenpost 1977.

Janssen, A.E.M., 'Elbertus Leoninus (1519/20-1598), témoin de son temps', in: *Lias, 4*(1977), p. 157-194.

Janssen, A.E.M., 'Elbertus, Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse Opstand', in: *Lias, 6*(1979), p. 39-70.

Janssen, A.E.M., 'Nijmegen en de Unie van Utrecht. Gelderlands eerste hoofdstad temidden van politiek-religieuze spanningen (1578/1579)', in: *Numaga, 26*(1979), p. 55-91.

Janssen, A.E.M, 'Elbertus Leoninus. 1519/1520-1598, rechtsgeleerde en Gelders kanselier', in: J.A.E. Kuys e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland,* dl. 2 (Hilversum 2000), p. 58-62.

Janssen, A.E.M., 'Over Gerardus Livius (*1575-1636*), een Gelders predikant temidden van kerkelijke onenigheid', in: *Gelre, 92*(2001), p. 80-123.

Janssen, A.E.M. (ed.), *Om den gelove. Wederwaardigheden van Willemken van Wanray als remonstrantse weduwe in 1619 en 1622 te Nijmegen doorstaan en vervolgens eigenhandig opgetekend,* Nijmegen 2003.

Janssen, J.A.M.M., 'Kerkelijke ontwikkelingen in de stad Grave tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Een terreinverkenning', in: *Noordgouw. Cultureel Tijdschrift van de provincie Antwerpen, 19-20*(1979-1983), p. 235-278.

Janssen, W., 'Kleve-Jülich-Berg-Ravensberg 1400-1600', in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg,* (Kleve 1984, tweede druk), p. 17-40.

Janssen, W., 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit, 1537-1543', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 13-40.

Janssen, W., 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543. Een overzicht'. in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 13-28.

Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het Gelderse Overkwartier van Roermond,* Utrecht 1965. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks, 20.

Janssens, G., 'De eerste jaren van Filips II 1555-1566', in: *Nieuwe AGN,* dl. 6, (Haarlem 1979), p. 186-201.

Janssens, G., 'Van de komst van Alva tot de Unies 1567-1579', in: Nieuwe *AGN,* dl. 6, (Haarlem 1979), p. 215-243.

Janssens, G., 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx,* (Leuven 1981), p. 419-433.

Janssens, G., *'Brabant in het Verweer'. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578,* Kortrijk, Heule 1989. Standen en Landen, 89.

Jong, J.A.B.M. de, *De Nijmeegse St Steven tot aan de Reductie,* Utrecht, Antwerpen 1952.

Jong, J.A.B.M. de, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen,* 4 dln., Nijmegen, 1960.

Jong, O.J. de, *De reformatie in Culemborg,* Assen 1957.

Jong, O.J. de, *Beeldenstormen in de Nederlanden,* Groningen 1964.

Jong, O.J. de, 'Kerkgeschiedenis 1492-1795', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795,* Boek II (Zutphen 1975), p. 331-384.

Juten, G.C.A., 'De graven van Megen en van Arenberg in Breda. Augustus 1566', in: *Taxandria, 49*(1942), p. 241-244.

Kalkwiek, K.A., *De hertog en zijn burchten. Kastelen in de Gelderse geschiedenis tot 1543,* Zaltbommel 1976.

Kaptein, H., *De Beeldenstorm,* Hilversum 2002.

Keller, K., *Nachbarschaften im Gelderland,* Geldern 1979. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 79.

Keverling Buisman, F., 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989,* (Nijmegen 1990), p. 53-74.

Keverling Buisman, F., 'Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543. Inhoud, ratificatie en overlevering', in: *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 247-266.

Keverling Buisman, F., 'De Vrede en het Tractaat van Venlo (1543). Gevolgen voor het bestuur van Gelre en Zutphen', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 65-71.

Kleijntjens, J.C.J., 'Nijmeegsche burgers appelleren aan de overrichters te Aken, 23 mei 1549', in: *De Navorscher, 76*(1927), p. 160, 234-236.

Klink, H., *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie,* Heerenveen 1998, tweede druk.

Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth centuries,* Cambridge 2001.

Kok, D. de, 'Hermann von Wied en de Hervorming langs onze Oostgrenzen', in: *Historia. Maandschrift voor Geschiedenis, 2*(1936), p. 282-286.

Kokke, C.Th., 'Julius Caesar als stichter van Nijmegen. Oorsprong, ideologische betekenis en verspreiding van een mythe', in: *Numaga. gedenknummer Nijmegen 1850 jaar stad,* (Nijmegen 1955), p. 98-111.

Kolff, D.H.A., 'Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567', in: *Jaarboekje voor de Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken, 58*(1966), p. 118-148.

Kolman, R.J., *De Reductie van Nijmegen (1591). Voor- en naspel,* Groningen, Djakarta 1952.

Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588,* z.p. 1990.

Kort, P.M.J.C. de, 'De broederschap van het Heilig Kruis te Nijmegen: een momentopname uit het midden van de vijftiende eeuw', in: *Numaga, 27*(1980), p. 102-122.

Kort, P.M.J.C. de, 'De broederschap van het Heilig Kruis te Nijmegen en haar betekenis voor het godsdienstig leven aldaar in de tweede helft van de vijftiende eeuw', in: Chr. de Backer e.a. (red.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven, aangeboden aan prof. dr. A. Gruijs, Nijmegen,* (Grave 1985), p. 199-209.

Kort, P.M.J.C. de, 'Een opmerkelijke schenking aan het Nijmeegse Heilige-Geest-Huis: het 'testament' van Geertrudis Boyen', in: *Mayolica. Mediëvistische opstellen aangeboden aan dr. Mayke de Jong bij haar afscheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen,* (Nijmegen 1987), p. 55-63, 183-185.

Kort, P.M.J.C. de, 'De proveniers van het Heilige-Geesthuis te Nijmegen. Armenzorg of assurantie?', in: P. Bange en P.M.J.C. de Kort (red.), *Die fonteyn der ewiger wijsheit. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Weiler ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar in de Algemene en Vaderlandse Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,* (Nijmegen 1989), p. 136-145.

Koster, A., e.a., *Romeins Nijmegen boven het maaiveld. Reconstructies van verdwenen architectuur,* Nijmegen 2002.

Kronenberg, M.E., 'Een nieuw werk over de stempels op zestiende-eeuwsche banden', in: *Het Boek* II, *18*(1929), p. 81-90.

Kronenberg, M.E., 'Petrus Elsenius te Nijmegen en de Zutphensche schoolmeester Herman Leeuw voor het gerecht als drukker en verspreider van een verboden boek (1561)', in: *Het Boek* NR, *28*(1944-'46), p. 55-78.

Kruysdijk, A. van, 'Heksen in Gelderland. Enige notities over het geloof in heksen en heksenprocessen in het algemeen en in Gelderland in het bijzonder', in: *Gelre, 72*(1981), p. 47-67.

Kuppers, W. en Schaïk, R. van, 'Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15de en 16de eeuw', in: *Gelre, 72*(1981), p. 1-45.

Kuttner, E., *Het hongerjaar 1566,* Amsterdam 1979, vierde druk.

Kuyer, P.Th.J., *''s-Hertogenbosch aan de vooravond van de Beeldenstorm',* in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata, ('s-Hertogenbosch 1988),* p. 107-117.

Kuys, J., *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543),* Nijmegen 1987.

Kuys, J.A.E., 'De financiële instellingen van het hertogdom Gelre. Een inventariserend overzicht', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989,* (Nijmegen 1990), p. 27-51.

Kuys, J., 'Sweder van Kervenhem, proost van Zutphen. Een geestelijke in dienst van Karel van Gelre en Karel V (1526-1547)', in: *Gelre, 87*(1996), p. 32-49.

Kuys, J., 'Kerk en godsdienstig leven in de middeleeuwse Noordelijke Nederlanden', in: *Trajecta, 7*(1998), p. 273-295.

Kuys, J., 'Nijmegen in de zestiende eeuw: veranderingen en stagnatie', in: *Jaarboek Numaga, 56*(1999), p. 58-91.

Kuys, J., 'De Beschrijving van Nijmegen door Lodovico Guicciardini in zijn Descrittione di tutti Paesi Bassi (1567-1588). Toelichting en vertaling', in: *Jaarboek Numaga, 48*(2001), p. 13-35.

Kuys, J.A.E., 'Centraal en regionaal bestuur van graafschap en hertogdom Gelre tot 1543'. in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 147-156.

Kuys, J., 'De belegering van Nijmegen in het jaar 1473', in: *Een voorschot op de Nijmeegse stadsgeschiedenis,* (Nijmegen 2002), p. 8-11.

Laar, L.J.A. van de, 'De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch. ca. 1525-1625', in: *Noordgouw. Cultureel tijdschrift van de provincie Antwerpen, 19-20*(1979-1983), p. 171-234.

Laar, L.J.A. van de, 'De Beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', in: *Boschboom-bladeren, 34* (1986), p. 4-25.

Lambermond, C.H., 'Albertus de Grote en Nijmegen', in: *Numaga, 3*(1956), p. 72-75.

Langereis, S., *Johannes Smetius. Nijmegen, stad der Bataven,* dl. 1: *Inleiding,* Nijmegen 1999.

Lem, A. v.d., *De Opstand in de Nederlanden, (1559-1609),* Utrecht, Antwerpen 1995.

Lemmens, G.Th.M., 'Een Spaans wereldreiziger bezoekt Nijmegen in 1438', in: *Numaga, 16*(1969), p. 46-47.

Lemmens, G.Th.M., 'De oude inrichting van de Stevenskerk', in: *Numaga, 16*(1969), p. 274-317.

Lemmens, G.Th., 'Geschiedenis van de Commanderie', in: *Numaga, 21*(1974), p. 131-176.

Lemmens, G.Th., 'De Burcht van Barbarossa', in: *Het Valkhof te Nijmegen,* (Nijmegen 1980. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 3), p. 59-72.

Lemmens, G.Th.M., 'Het Burger Kinder Weeshuis (1560-1817) en het Protestants Weeshuis (1817-1954). Geschiedenis van huis en inrichting (1562-1989)', in: *"... Om dair in die kleijne arme verlaten weeskens in toe stellen". Geschiedenis van de stedelijke weeshuizen te Nijmegen,* (Nijmegen 1996. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 7), p. 24-45.

Leupen, P., 'Stadsbestuur, Stadhuis en stedelijke autonomie', in: *Het stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), p. 93-94.

Leupen, P.H.D., 'Schepenbank en gemeente te Nijmegen', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen,* (Utrecht 1987), p. 157-167.

Leupen, P., 'Stadszegel en stadsmuur', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag,* (Amsterdam 1998), p. 285-293.

Leupen, P.H.D. en J. Thijssen, 'De vroegste geschiedenis van de middeleeuwse stad Nijmegen', in: *Spiegel Historiael,* 15(1980), p. 685-691.

Lexikon des Mittelalters, München, Zürich 1980-1998.

Lindeijer, M.J.F., 'Lotgevallen van de Gelderse bede van 1547. "Een contributie tot vryonge ende wederlossinge der verpande domeynen"', in: *Gelre,* 82(1991), p. 6-27.

Lindenhout, H.J. van 't, 'Een veel begeerde Nijmeegse weduwe uit het einde der 16e eeuw', in: *Numaga, 1*(1954), p. 18-22.

Loeff, J., *Het archief der commanderij van St Jan te Arnhem,* 's-Gravenhage 1950.

Looymans, H.J.C.A., 'De Nijmeegse stadsboden', in: *Het Stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), p. 106-107.

Lourens, P. en Lucassen, J., *Inwoneraantallen van Nederlandse steden, ca. 1300-1800,* Amsterdam 1997.

Manen, K.G. van, *Verboden en getolereerd. Een onderzoek naar lutheranen, lutheranisme en lutherse gemeentevorming in Gelderland ten tijde van de Republiek,* Hilversum 2001. Werke Gelre, 55.

Maris, A.J., *De Reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen,* 's-Gravenhage 1939.

Maris, A.J., 'Wording van de Gelderse Staten', in: *TvG, 66*(1953), p. 384-390.

Maris, A.J., 'De lijst van bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569', in: *Gelre,* 68(1974-1975), p. 143-159.

Maris, A.J., e.a., 'Lijst van burggraven en richters 1165-1795', in: P. Leupen en B. Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr. -1247),* (Nijmegen 1981. Nijmeegse Studiën X), p. 57-67.

Maris, A.J. en Driessen, H.L., *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811),* 3 dln., Arnhem 1973-'78.

Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577,* Antwerpen, Amsterdam 1996.

Marnef, G., 'The dynamics of Reformed militancy in the Low Countries: the Wonderyear', in: N. Scott Amos e.a. (red.). *The education of a Christian Society. Humanism and the Reformation in Britain and the Netherlands,* (Aldershot etc. 1999), p. 193-210.

Marnef, G., 'The towns and the revolt', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt,* (London, New York 2001), p. 84-106.

Marnef, G. en Schepper, H. de, 'Raad van Beroerten', in: E. Aerts e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795),* bnd. 1, (Brussel 1994), p. 469-477.

Marseille, T., *Varen op de grote rivieren rond 1580,* Leeuwarden 2002.

Martens van Sevenhoven, A.H., 'Het Hof van Gelre te Arnhem', in: *Gelre, 32(1929),* p. 1-44.

Martens van Sevenhoven, A.H., 'Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851', in: *Jonkheer mr. A.H. Martens van Sevenhoven. Een keuze uit zijn geschriften,* (Arnhem 1977. Werken Gelre, 35), p. 203-240.

Meadow, M.A., 'Ritual and civic identity in Philip II's Antwerp Blijde Incompst', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 49(1998),* p. 37-67.

Meens, R.M.J. e.a., 'Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591', in: *Het Stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), p. 7-13.

Meester, G.A. de, *Geschiedenis van de Staten van Gelderland van den oorsprong tot heden,* 2 dln., 1 bnd., Harderwijk 1864.

Meeuwissen, W.J., *Regestenlijst van het legerboek van de St. Stevenskerk te Nijmegen, 1351-1602,* Nijmegen 1998. Inventarisreeks Gemeente Archief Nijmegen, 21.

Megens, R.W.A., *De Beeldenstorm in Harderwijk. Poging tot een analyse en onderzoek naar het religieuze, politieke en sociaal-economische klimaat, ca. 1500-1580.* Doctoraalscriptie KU Nijmegen 1982.

Mekking, A.J.J., *De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. Patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis,* Nijmegen 1996. Nijmeegse Studiën, XVIII.

Mekking, A.J.J., 'Palas, troonabsis en 'Camera Santa'. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhof te Nijmegen', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 96(1997),* p. 103-115.

Mellink, A.F., *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544,* Groningen, Djakarta 1953.

Mellink, A.F., 'Prereformatie en vroege reformatie 1517-1568', in: *Nieuwe AGN,* dl. 6, (Haarlem 1979), p. 146-165.

Meurders, F.J.J. en Peters, R.G.P., 'De Latijnse school te Nijmegen 1591-1815', in: R. Bastiaanse e.a. (red.), *'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815,* (Zutphen 1985), p. 46-71.

Mey, P.J., 'Gelderland van 1492-1543', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795,* Boek II (Zutphen 1975), p. 13-78.

Meyer, G.A., *Dominikaner klooster en statie te Nijmegen. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nijmegens Katholieken,* Nijmegen 1892.

Meyer, G.A., *Katholiek Nijmegen,* dl. 1: *Het katholieke Nijmegen vóór de Reductie (300?-1591),* Nijmegen 1904.

Meyer, J.D., 'Over den Raad van Beroerten als in deszelfs strekking en regtspleging niet zoo vreemd van de begrippen en instellingen van den tijd', in: *Verhandelingen in geleerde genootschappen,* dl. 2, ('s-Gravenhage 1846), p. 259-296.

Miert, L. van, 'Communiedagen en communicanten te Nijmegen in de 14e-16e eeuw', in: *Studiën. Tijdschrift voor Godsdienst, wetenschap en Letteren, 90(1918),* p. 475-481.

Moeller, B., *Reichsstadt und Reformation. Bearbeitete Neuausgabe,* Berlin 1987.

Molhuysen, P.C. e.a., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* 10 dln., Leiden 1911-'37.

Moll, W., 'Johannes Anastasius Veluanus en "Der Leken Wechwyser". Eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming in Gelderland', in: *Kerkhistorisch Archief, 1(1857),* p. 1-134.

Monballyu, J. (ed.), *Filips Wielant Verzameld werk,* dl. I: *Corte instructie in materie criminele,* Brussel 1995.

Monté Verloren, J.Ph. de, en Spruit, J.E., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling,* Deventer 2000, zevende druk.

Moorman van Kappen, O., 'Het Habeas corpus-beginsel in het oud-Nijmeegse recht', in: *Numaga, 30(1983),* p. 76-85.

Moorman van Kappen, O., 'Einführende Bemerkungen zur landständischen Entwicklung am Niederrhein im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit', in: J.F.G. Goeters, J. Prieur (red.), *Der Niederrhein zwischen Mittelalter und Neuzeit,* (Wesel 1986), p. 43-63.

Moorman van Kappen, O., '"Deses Heufftgerichts Archivum" ontsloten. Enige opmerkingen over en naar aanleiding van de inventaris-Venner van het Hoofdgerecht van Roermond 1459-1796', in: *PSHAL, 123(1987),* p. 23-41.

Moorman van Kappen, O., 'Die Niederlande in der "politica" des Johannes Althusius', in: K.W. Dahm e.a. (red.), *Politische theorie des Johannes Althusius,* (Berlin 1988. Rechtstheorie, 7), p. 123-146.

Moorman van Kappen, O., 'Nimègue. De ville impériale à ville frontalière; de ville frontalière à ville sans frontières', in: *Pays bourguignons et terres d'Empire (XVe-XVIe s.). Rapports politiques et institutionnels. (Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.), 36(1996)*, p. 5-19.

Moorman van Kappen, O., *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547). Enige beschouwingen over en naar aanleiding van de voor- en ontstaansgeschiedenis van de Gelders-hertogelijke 'kanselarij' als oudste gerechtshof te Arnhem*, Arnhem 1998.

Moorman van Kappen, O., 'Gijsbert Cornelis in de Betouw (1765-1805) over de Nijmeegse rechten, gerechten en het Nijmeegse procesrecht', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens (red.), *Een Rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève*, (Nijmegen 1998), p. 249-276.

Moorman van Kappen, O., *Aspecten van de oud-Nijmeegse rechtspleging*, Nijmegen 2000.

Moorman van Kappen, O., 'De Nijmeegse Criminele Ordonnantie van 1614', in: E.C. Coppens e.a. (red.), *Lex Loci. Opstellen over de Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van prof. mr. O. Moorman van Kappen*, (Nijmegen 2000), p. 513-542.

Moorman van Kappen, O., 'Zur Nimwegener Zivilprozessordnung von 1608', in: J. Hausmann, Th. Krause (red.), *"Zur Erhaltung guter Ordnung". Beiträge zur Geschichte von Recht und Justiz*, (Köln etc.), p.319-349.

Moorman van Kappen, O., 'Politische und verfassungsrechliche Aspekte der mißlungenen Inkraftsetzung der Kriminellen Ordonnanzen Philipps II. im Herzogtum Geldern und in der Grafschaft', in: E.C. Coppens e.a. (red.), *Lex Loci. Opstellen over de Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van prof. mr. O. Moorman van Kappen*, (Nijmegen 2000), p. 319-338.

Moreau, G., 'La correlation entre le milieu social et professionel et le choix de la religion à Tournoi', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, (Leuven 1968), p. 286-301.

Mout, M.E.H.N., 'De humanist Gerard Geldenhouwer als raadgever van vorsten', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen*, (Utrecht 1987), p. 142-154.

Mout, M.E.H.N., 'Spiritualisten in de Nederlandse reformatie van de zestiende eeuw', in: *BMGN, 11(1996)*, p. 297-313.

Mout, N., 'Reformation, revolt and civil wars. The historiographic traditions of France and the Netherlands', in: Ph. Benedict e.a. (red.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*, (Amsterdam 1999), p. 23-34.

Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie – territoir – archieven*, Assen 1972.

Nève, P.L., 'Het Gelders non-evocatie-privilege van 1310: een geneesmiddel voor inwendig gebruik', in: *De Maasgouw, 106(1987)*, kol. 180-198.

Nierop, H.F.K. van, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567*, Nijmegen 1978.

Nierop, H.F.K. van, 'Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der Edelen', in: *BMGN, 107(1992)*, p. 1-27.

Nierop, H.F.K., 'De adel en de Opstand', in: *Spiegel Historiael, 29(1994)*, p. 460-467.

Nierop, H.F.K., 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *BMGN, 110(1995)*, p. 205-223.

Nierop, H. van, 'The nobles and the revolt', in: G. Darby (red.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, (London, New York 2001), p. 48-66.

Niessen, W.J., 'De bewoningsgeschiedenis van een huis aan de Lage Markt te Nijmegen vanaf de vijftiende eeuw tot heden', in: *Jaarboek Numaga, 39(1992)*, p. 24-55.

Nijenhuis, W., 'Varianten binnen het Nederlands Calvinisme in de zestiende eeuw', in: *TvG, 89(1976)*, p. 358-372.

Nijhoff, P., 'Bijdragen tot de geschiedenis van het voormalige Hof van Gelderland', in: *BVGO I, 10(1856)*, p. 85-128.

Nijs, P. de, '"De weg van de soeven cruizen." Religieuze monumenten buiten de kerken in Gelderland', in: *Gelders erfgoed. Tweemaandelijks Gelders cultuurhistorisch tijdschrift 1998*, nr. 6, p. 5-8.

Nijsten, G.J.M., 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak" in Arnhem ca 1430-ca 1500', in: *Gelre, 79(1988)*, p. 29-47.

Nijsten, G.J.M., *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*, Kampen 1992.

Nijsten, G., 'De ontwikkeling van residenties in het hertogdom Gelre ten tijde van de vorsten uit het huis Gulik en Egmond', in: K. Flink en W. Janssen, *Territorium und Residenz am Niederrhein*, (Kleve 1993. Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve, 14), p. 118-149.

Nijsten, G., *Volkscultuur in de late middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof*, Utrecht, Antwerpen 1994.

Nijsten, G. en Winter, J. de, 'Nijmeegse schepenen, 1233-1591', in: *Het Stadhuis van Nijmegen*, (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 4), p. 171-177.

Nissen, P.J.A., 'De Nederlanden en de Vroege Reformatie in Europees perspectief. Transport, transformatie en difusie', in: *Trajecta, 1*(1992), p. 217-232.

Noordegraaf, L., 'Economie en Opstand. Oorzaak en gevolg? Of gevolg en oorzaak', in: *Spiegel Historiael, 29*(1994), p. 488-493.

Nusteling, H.P.H., *Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek,* Zutphen 1979.

Nusteling, H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad,* Amsterdam, Dieren 1985.

Nuyens, W.J.F., *Geschiedenis van den oorsprong en het begin der Nederlandsche Beroerten,* 4 bndn., Amsterdam 1865-'70.

Offermans, P.H.M.G., *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie (1550-1600),* Zutphen 1972. Gelderse Historische Reeks III.

Overdijk, D.A.J., *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Een onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nijmegen in de zeventiende en de achttiende eeuw,* Nijmegen 1999.

Panhuysen, T.A.S.M., *De Romeinse godenpijler van Nijmegen,* Nijmegen 2002. Museumstukken, 8.

Pantus, W.J., *Grotestraat. Op- en neergang van een voorname Nijmeegse straat,* Nijmegen 1997.

Parker, G., *The Dutch Revolt,* Harmondsworth 1979.

Parker, G., *Filips II,* 's-Gravenhage 1981.

Parker, G., 'De politieke wereld van Karel v', in: H. Soly (red.), *Karel v, 1500-1558. De keizer en zijn tijd,* (Antwerpen 1999), p. 113-225.

Pas, W.J.H.M. van de, 'De Gelderse rekenkamer in Arnhem en het zestiende-eeuwse domeinbeheer vanaf de komst van de Habsburgers. Een institutioneel overzicht', in: F. Stevens en D. van Auweele (red.), *Uuytwysens d'archiven. Handelingen van de XIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorische dagen 22-23 november 1990,* (Leuven 1992), p. 299-325.

Pas, W. van de, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 121-152.

Pas, W.J.H.M. van de 'Gelre's eigen gelden. Het financiële belang van een niet-patrimoniaal gewest in de Habsburgse Nederlanden (1543-1581)', in: W. Fritschy e.a. (red.), *Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden,* (Amsterdam 1995), p. 11-34.

Pas, W. van de, en Venner, G., 'Rekenkamer van Gelre (1559-1578, 1580-1681)', in: E. Aerts e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795),* bnd. 2, (Brussel 1994), p. 647-658.

Peteghem, P. van 'De Nijmeegse burgemeesterslijst vóór de Reductie (1591). Een vergelijking met die van de stad Keulen', in: *Numaga, 30*(1983), p. 35-44.

Peteghem, P.PJ.L. van, *De raad van de 'rijksstad' Nijmegen. Een reconstructie van de laat-middeleeuwse politieke structuren,* Nijmegen 1985. Nijmeegse Studiën XII.

Peteghem, P.P.J.L. van en Schepper, H.C.C. de, 'Het Nijmeegse richterambt in de overgang naar de Nieuwe Tijd. Het verzet van Jonker Van Lennep tegen zijn afzetting in 1585', in: C. Streefkerk, S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof.mr. H. van der Linden (...),* (Hilversum 1987), p. 295-212.

Peteghem. P. van. '"...El ducado de Güeldres, que le (Carlos I) pertenecía". Inleidende beschouwingen bij de rechtsvraag', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993,* (Hilversum 1993), p. 42-57.

Pikkemaat, G., *Geschiedenis van Noviomagus/Nijmegen,* Nijmegen, 's-Gravenhage 1988.

Pirenne, H., *Histoire de Belgique,* 7 dln., Bruxelles 1922-'32.

Ploeg, K. van der, 'Het Valkhof: van burcht tot luchtkasteel', *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies, 11*(1997), p. 133-145.

Pol, F. van der, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw,* Kampen 1990.

Pompen, A., 'De zwaanridder en Nijmegen', in: *Numaga,* 8(1961), p. 151-156.

Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in de Nederland vóór de Reformatie van 1500 tot 1580,* Utrecht, Antwerpen 1954.

Postma, F., 'De visie van de Nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog', in: BMHG, 80(1966), p. 141-151.

Postma, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549),* Zutphen 1983.

Postma, F., 'Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', in: *TvG,* 103(1990), p. 10-27.

Postma, F., *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564,* Zutphen 2000.

Poulisse, A.J.M., *De reformatie in Zaltbommel en de Bommelerwaard. Proeve tot beschrijving ener roerige periode.* Doctoraalscriptie KU Nijmegen 1980.

Prinsen, J., *Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Bijdrage tot de kennis van zijn leven en werken*, 's-Gravenhage 1898.

Rachfahl, F., *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, bnd. 2, dln. 1 en 2, Halle 1907-1908.

Real, J., 'Der Einzug Kaiser Karls V. als Hertog von Geldern in Nijmegen, am 9 feb. 1546', in: *Limburg's Jaarboek*, 14(1908), p. 26-31.

Reitsma, R., *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overyssel 1566-1600*, Amsterdam 1982.

Riehl, A.R., *Het Valkhof en herbouw. Het verleden voorbij?*, Delft 1997.

Riemsdijk, Th.H.F. van, *De hooge bank van het Veluwsche landgericht te Engelanderholt*, Utrecht 1874.

Rietbergen, P.J.A.N., 'Cultuur in Gelderland aan de vooravond van het Verdrag van Venlo', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum 1993), p. 201-234.

Roelink, J., 'De Nederlandse Opstand een klassenstrijd? Een poging tot verklaring van het karakter van onze opstand beoordeeld', in: *Kritisch Kwintet*, Amsterdam 1964, p. 49-70.

Roelink, J., 'Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966', in: BGN, 20(1965), p. 268-330.

Roelink, J., 'Religiegeschiedenis 1480-1780. Inleiding op de delen 5 tot en met 9 [van de nieuwe AGN]', in: *Nieuwe AGN*, dl. 5, (Haarlem 1980), p. 436-442.

Roes, J.S.L.A.W.B., 'De waldgraaf van het (Neder)rijkswald, 1405-1543', in: *Gelre*, 87(1996), p. 6-31.

Roey, J. van, 'De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, (Leuven 1968), p. 239-258.

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 3 dln., Amsterdam 1945-'47.

Rogier, L.J., 'Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten in Nijmegen', in: *Numaga*, 4(1957), p. 37-79.

Rogier, L.J., 'Jacob Kanis', in: *Numaga*, 18(1971), p. 69-88.

Romein, J. en A., *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*, Amsterdam 1977, zevende druk.

Romein, J., 'Spieghel Historiael van de Tachtigjarige Oorlog', in: J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog*, (Amsterdam, Brussel 1978), p. 11-54.

Romein, J., 'Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van Onze Opstand', in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, dl. 1, (Den Haag 1980, tweede druk. Geschiedenis in Veelvoud, 16), p. 71-88.

Roosbroeck, R. van, 'Wunderjahr oder Hungerjahr? Antwerpen 1566', in: F. Petri (red.), *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit*, (Köln, Wien 1980), p. 169-196.

Rooze-Stouthamer, C., *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*, Goes 1996.

Rosenberg, M., *Gerhard Veltwyck. Orientalist, Theolog und Staatsmann*, Göttingen 1935.

Rosenfeld, P., *The provincial Governors in the Netherlands from the minority of Charles V to the Revolt*, Columbia University 1959.

Sarfatij, H., 'De vroege topografie van middeleeuws Nijmegen (7e-13e eeuw). Enige hoofdlijnen uit de archeologie van de Benedenstad', in: J.B. Berns e.a. (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok*, Hilversum 1990, p. 321-330.

Schaïk, R. van, *Mariënburg. Een onderzoek naar goederen en rechten van een Nijmeegs klooster in de XVe en XVIe eeuw*, Nijmegen 1973. Nijmeegse Studiën, 4.

Schaïk, R. van, 'Een nieuw licht op de vroegste geschiedenis van het Nijmeegse klooster Mariënburg?', in: *Numaga*, 23(1976), p. 83-92.

Schaïk, R. van, 'Het Nijmeegse regulierenklooster opnieuw onder de loep', in: *Numaga*, 23(1976), p. 109-121.

Schaïk, R. van, 'De bevolking van Nijmegen in het eerste kwart van de 15de eeuw. Een kritisch onderzoek naar de waarde van fiskale bronnen', in: *Gelre*, 69(1976-'77), p. 7-32.

Schaïk, R. van, 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe. De relatie stad-platteland rond 1500', in: *Numaga*, 26(1979), p. 97-112.

Schaïk, R. van, 'Duurte, pest en overstromingen: Tielse en Culemborgse kronieknotities over de jaren 1557-1566', in: *De drie steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg*, 4(1983), nr. 3, p. 20-24.

Schaïk, R. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*, Hilversum 1987.

Schaïk, R. van, 'Zutphens geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw', in: W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen*, (Zutphen 1989), p. 48-83.

Schatorjé, J.M.W.C., 'Faber en Venlo. Engelbert Faber en de Reformatie in Venlo (1565-1580)', in: Fr.J. Hermans e.a. (red.), *Venlo's mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadgeschiedenis*, (Maastricht 1990), p. 113-142.

Scheerder, J., *De Inquisitie in de Nederlanden in de 16e eeuw*, Antwerpen 1944.

Scheerder, J., 'Les Condamnés du Conseil des Troubles', in: RHE, 59(1964), p. 90-100.

Scheerder, J., 'De werking van de inquisitie', in: *Opstand en pacificatie in de lage landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, (Gent 1976), p. 153-165.

Scheerder, J., *De Beeldenstorm,* Haarlem 1978. Tweede druk.

Scheers, J.H.A., 'Blijde inkomst van Karel V te Nijmegen', in: *De Oude Tijd 1874,* p. 193-198.

Schepper, H. de, 'Regeringsbeslissingen in bestuurszaken, 16e-18e eeuw: De benoeming van hoge magistraten en ambtenaren 1550 - 1650', in: *Besluitvorming vroeger en nu,* (Brussel 1975), p. 71-104.

Schepper, H. de, 'Ketterwetten van 1561-1564', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum,* (Nijmegen 1986. Nijmeegse publicaties over de Nieuwe Geschiedenis, 1), p. 109-122.

Schepper, H. de, *'Belgium Nostrum' 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland,* Antwerpen 1987.

Schepper, H. de, 'Brabant "Hooftprovintie" en Brussel "Princelycke Hoofdstadt van 't Nederland". De publiekrechtelijke relaties van het gewest tot de regering, 1531-1621', in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabants recht dat is...* (Assen, Maastricht 1990. Brabantse Rechtshistorische reeks, 5), p. 263-270.

Schepper, H. de, 'Geheime Raad (1504-1794)', in: E. Aerts e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1982-1795),* bnd. 1, (Brussel 1994), p. 295-324.

Schepper, H. de, 'Repressie of clementie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens, E.C. (red.), *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève,* (Nijmegen 1998), p. 341-363.

Schevichaven, H.D.J. van, *Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen,* Nijmegen 1896.

Schevichaven, H.D.J. van, *De St. Stephenskerk te Nijmegen,* Nijmegen 1900.

Schevichaven, H.D.J. van, 'Nijmegen en Karel van Egmond', in: *Gelre, 4*(1901), p. 1-55.

Schevichaven, H.D.J. van, 'Nijmegen en zijn krijgstoerustingen onder Willem van Gulik', in: *Gelre, 7*(1904), p. 157-202.

Schevichaven, H.D.J. van, 'De stad Nijmegen en de eerste ketterij-plakkaten', in: *Gelre, 11*(1908), p. 7-26.

Schevichaven, H.D.J. van, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen,* Nijmegen 1909.

Schevichaven, H.D.J. van, 'Geschillen tusschen de heeren van Batenburg en de stad Nijmegen', in: *Gelre, 16*(1913), p. 1-54.

Schevichaven, H.D.J. van, *Sprokkelingen,* Nijmegen 1925.

Schevichaven, H.D.J. van, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* 3 dln., Nijmegen 1898-1904. Herdruk Arnhem 1966.

Schevichaven, H.D.J. van, *De stad om. Samengesteld door Nicole Hagemans,* Nijmegen 1988. Nijmeegse Studiën, XIV.

Schilling, H., 'Der Aufstand der Niederlande: Bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt?', in: *Geschichte und Gesellschaft,* (Sonderhef 2. Göttingen 1976), p. 177-231.

Schilling, H., 'Karel v en de religie. De worsteling om zuiverheid en eenheid van het christendom', in: H. Soly (red.), *Karel v, 1500-1558. De keizer en zijn tijd,* (Antwerpen 1999), p. 285-363.

Schimmel, J.A., *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810. Geschiedenis van de verlening en burgerlijst,* Tilburg 1966.

Schmidt, E., *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege,* Göttingen 1965, derde druk.

Scholten, F., 'Het zelfportret van Johan Gregor van der Schardt', in: *Jaarboek Numaga, 49*(2002), p. 101-103.

Schotel, G.D.J., *Floris I en II v. Palland. Graven van Culemborg,* 2 dln, Arnhem 1846.

Schrover, M.G.F., '...die kleijne arme verlaten weeskens... Een kort overzicht van het leven in de weeshuizen 1560-1953', in: *"... Om dair in die kleijne arme verlaten weeskens in toe stellen...". Geschiedenis van de stedelijke weeshuizen te Nijmegen,* (Nijmegen 1996. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 7), p. 7-23.

Schulte A.G., 'Het Stadhuis aan de Burchtstraat', in: *Het Stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 4), p. 17-84.

Schulte A.G., 'De Nijmeegse schepenbank', in: *Het Stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 4), p. 109-129.

Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch,* 5 dln., St. Michiels-Gestel 1870-'76.

Schuttelaars, A.H., *Bossche beroerten. Beeldenstormen en troebelen in 's-Hertogenbosch, 1566-1567,* 2 dln. Doctoraalscriptie KU Nijmegen 1991.

Schuttelaars, A.H., *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580,* Nijmegen 1998.

Six, R.C. en Acquoy, J., *De intocht van Keizer Karel V binnen Nijmegen op 9 Februari 1546,* Leiden 1890.

Slichtenhorst, A. van, *XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen (...),* Arnhem 1653.

Smetius, J. en Betouw, J. in de, *Chronijk van de stad der Batavieren tot den jaare 1784,* Nijmegen z.j.

Smit, E. en Zweers, J., 'Der Erwerb Gelderns als Beweggrund für die Heirat zwischen Anna von Kleve und Heinrich VIII. von England', in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg,* (Kleve 1984, tweede druk), p. 147-154.

Smit, E.J.Th.A.M.A., 'De reformatie in Tiel', in: S.E.M. van Doornmalen e.a. (red.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft 1999), p. 73-88.

Smit, E.J.Th.A.M.A. en Kers, H.J., *De geschiedenis van Tiel,* Tiel 2001.

Smit, J.W., 'The Netherlands Revolution', in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud,* dl. 1, (Den Haag 1980, tweede druk. Geschiedenis in Veelvoud, *16*), p. 26-54.

Smit, J.W., 'The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands', in: P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd,* dl 2, ('s-Gravenhage 1981. Geschiedenis in Veelvoud, 20), p. 42-54.

Snoep, D.P., *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de l6de en l7de eeuw,* Alphen aan de Rijn 1975.

Son, M.A.F.T. van, 'Raadssecretarissen en secretarissen tot 1815', in: *Het Stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het Kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), p. 189-190.

Son, M.A.F.T. van, 'De stadssecretaris Johan van den Have', in: *Het Stadhuis van Nijmegen,* (Nijmegen 1982. Catalogi van het Kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), p. 191-195.

Son, M.A.F.T. van, 'Drie zestiende-eeuwse secretarissen over hun benoeming', in: *Numaga, 36(1989),* p. 20.

Spaans, J., 'Toversters voor het gerecht. Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Amersfoortse procesreeks 1550-1595', in: *Volkskundig Bulletin, 12(1986),* p. 31-49.

Spaans, J., 'Catholicism and resistance to the reformation in the Northern Netherlands', in: Ph. Benedict e.a. (red.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585,* (Amsterdam 1999), p. 149-163.

Speet, B.M.J., 'Joden in het hertogdom Gelre', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 337-342.

Spengler-Reffgen, U., 'Kapittels in het hertogdom Gelre', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* (Geldern 2001), p. 315-322.

Spiertz, M.G., 'Wilhelmus Lindanus, eerste bisschop van Roermond en zijn partijkeuze in de Nederlandse Opstand (november 1576-juli1578)', in: *AGKKN, 31(1989),* p. 192-213.

Spiertz, M.P.G., *Reformatie en herleving van het Katholicisme in Nijmegen (1591-1623). Rogier herzien en herdacht,* Nijmegen 1993.

Stadhouders, A.M., 'Nijmegen op de route naar 'Sunte Jacob in Galliciën'', in: *Nijmeegs Katern, 15(2001),* nr. 5, p. 2-7.

Strubbe, Eg.I. (ed.), *Philips Wielant. Practijke civile,* Amsterdam 1968.

Surius, Laurentius, *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno salutis 1500 usque in annum 1568 (...),* Colonia 1568.

Tadama, R.W., *Geschiedenis der stad Zutphen, van de vroegste tijden tot 1795,* Zutphen 1856. Herdruk Schiedam 1976.

Tadama, R.W. en Huberts, W.J. (ed.), *Tijdrekenkundig register van alle oorkonden in het stedelijk archief te Zutphen berustende,* 2 dln., Zutphen 1854-1862.

Terpstra, J.L.A., *Nijmegen in de middeleeuwen,* Amsterdam 1917.

Tersteeg, J., 'Cultuurgeschiedenis. Letterkunde in Gelderland gedurende de 12de tot en met de 18de eeuw', in: J.J. Poelhekke e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795.* Boek II (Zutphen 1975), p. 429-447.

Tesser, J., 'Bisschop Lindanus en de Jezuïeten', in: *De Maasgouw,* 61(1941), p. 10-14, 30-32, 45-48.

Thijssen, J., '400-700. Het gat gedicht. De bewoningsgeschiedenis van Nijmegen', in: *Nijmeegs Katern, 2(1988),* nr. 4, p. 2-3.

Thijssen, J.R., 'De Hessenberg ondergronds', in: *"... Om dair in die kleijne arme verlaten weeskens in toe stellen...". Geschiedenis van de stedelijke weeshuizen te Nijmegen,* (Nijmegen 1996. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, 7), p. 74-86.

Thijssen, J., 'Nijmegen op de breuk tussen Oudheid en Middeleeuwen', in: *Jaarboek Numaga, 56(1999),* p. 8-23.

Thissen, B., 'Die Pfalz Nimwegen zwischen Reichs- und Territorialgewalt (1247-1371)', in: K. Flink en W. Janssen, *Territorium und Residenz am Niederrhein,* (Kleve 1993. Schriftenreihe des Stadtarchivs Kleve, 14), p. 32-66.

Thissen, B., 'De lange twaalfde eeuw. De ruimtelijke ontwikkeling van Nijmegen vanaf de elfde tot het midden van de veertiende eeuw', in: *Jaarboek Numaga, 56(1999),* p. 24-57.

Thissen, B. e.a., 'Het Nijmeegse burggraafschap', in: *Het Valkhof te Nijmegen,* (Nijmegen 1980. Catalogi van het Kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 3), p. 35-43.

Thurlings, Th.L.M., *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16de eeuw, 1473-1572,* Amsterdam 1946.

Timmers, J.J.M., *Symboliek en iconografie der christelijke kunst,* Roermond, Maaseik 1947.

Trapman, J., *De Summa der Godliker Scrifturen (1523),* Leiden 1978.

Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late Middeleeuwen,* Leuven 1993.

Trosée, J.A.G.C., 'Hees en Henrick Hanssen', in: *Gelre, 37(1934),* p. 125-161.

Ubachs, P.J.H., 'De Nederlandse religievrede van 1578', in: *NAK, 77(1997),* p. 41-61.

Uytven, R. van, 'Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden,* (Leuven 1968), p. 259-279.

Uytven, R. van, 'Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)', in: BMGN, 87(1972), p. 60-93.

Valvekens, P. Em., *De Inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw,* Brussel, Amsterdam 1949.

Vanysacker, D., 'Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450-1685). Een status quaestionis', in: *Trajecta, 9*(2000), p. 329-349.

Veen, J.S. van, 'Het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop van Roermond (1563-1569)', in: PSHAL, 44(1908), p. 149-171.

Veen, J.S. van, 'Prins Philips te Nijmegen in 1549', in: *Gelre, 19*(1916), p. 73-74.

Veen, J.S. van, 'Berichten omtrent een onderzoek in geloofszaken te Nijmegen in 1548 en 1549', in: BB, 1(1917-'18), p. 129-147.

Veen, J.S. van, 'Marten van Andelst', in: BB, 1(1917-'18), p. 148-150.

Veen, J.S. van, 'Joachim Diemer, kapelaan te Nijmegen', in: BB, 5(1922-'23), p. 45-63.

Veen, J.S. van, 'De Commanderie van St. Jan te Nijmegen in 1569', in: BB, 6(1923-'24), p. 129-132.

Veen, J.S. van, 'Bijlegging van een geschil tusschen den deken en het kapittel van St. Steven te Nijmegen', in: BB, 6(1923-'24), p. 133-135.

Veer, J. de, 'De verheffing van de Nijmeegse parochiekerk van St. Steven tot kapittelkerk', in: *Numaga,* 31(1984), p. 25-30.

Ven, A.J. van de, 'Ds. Johannes Ceporinus en zijn nageslacht', in: *Gelre, 39*(1936), p. 137-169.

Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794,* Maastricht 1979. Rijksarchief in Limburg, 17.

Venner, G., 'Samenstelling en organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder', in: *De Maasgouw, 99*(1980), kol. 169-177.

Venner, G.H.A., 'Het hoofdgerecht Roermond', in: PSHAL, 122(1986), p. 30-101.

Venner, G.H.A., 'Geëvoceerde processen voor het Hof van Gelder te Venlo', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (red.), *Hoven en banken in Noord en Zuid,* (Assen 1994. Brabantse rechtshistorische reeks, 7), p. 169-186.

Venner, J.G.C., 'De beeldenstorm in Weert en Wessem', in: PSHAL, 118(1982), p. 249-283.

Venner, J.G.C., 'De beeldenstorm in Roermond', in: *Roermond stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermonds geschiedenis,* (Roermond 1985), p. 43-102.

Venner, J.G.C., *Beeldenstorm in Hasselt 1567. Achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-bisschop van Luik,* Leeuwarden, Maastricht 1989.

Vergote, A., *Het meerstemmige leven. Gedachten over mens en religie,* Kampen 1987.

Verheyden, A.L.E., *Le Conseil des Troubles,* Flavion, Florennes 1981. Collection "Histoire du protestantisme en Belgique et au Congo Belge", 11.

Verhoeven, A., 'Een Nijmeegs huis doorgelicht', in: *Numaga,* 28(1980), p. 41-66.

Verhofstad, K.J.W., *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559,* Nijmegen 1937.

Verkerk, C.L., 'Nijmegen en de dominicanen', in: *Gelre, 69*(1976-'77), p. 34-79.

Verkerk, C.L., *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de Middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming,* Hilversum 1992.

Vermaseren, B.A., 'Een bibliografie over de inquisitie', in: *TvG, 77*(1964), p. 472-477.

Vermaseren, B.A., *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de Opstand,* Leeuwarden 1981. Tweede druk.

Verzijl, J., 'Twee raadsheren in het Hof te Arnhem uit de adellijke Venlosche familie Van Stalbergen', in: *Gelre,* 41(1938), p. 230-236.

Vis, G.N.M., *Jan Arentsz. De mandenmaker van Alkmaar, voorman van de Hollandse reformatie,* Hilversum 1992.

Vis, G.N.M. en Woltjer, J.J., 'De predikanten in Holland in 1566', in: NAK, 80(2000), p. 20-45.

Visser, C.Ch.G., *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546,* Assen 1969.

Visser, J.C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift,* 3(1985), nr. 1, p. 10-21.

Vloten, J. van, *Nederlands Opstand tegen Spanje in zijn beginselen, aard, en strekking geschetst (1564-1567),* Haarlem 1856.

Vloten, J. van, *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje, 1564-1881,* dl. 1: *(1564-1573),* Schiedam 1872.

Vos, A. de, 'Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw', in: *Appeltjes van het Meetjesland, 12(1961)*, p. 57-136.

Voss, V.B., 'Inleiding' [voor onderwijs en opvoeding 1500-1800]', in: Nieuwe AGN, dl 7, (Haarlem 1980), p. 256-257.

Vries, W. de, 'Claring opghen Praest', in: *Gelre, 47(1944)*, p. 1-20.

Vrolijk, M., *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, Nijmegen 2001.

Vrugt, M. van de, *De Criminele Ordonnantiën van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden*, Zutphen 1978.

Waardt, H. de, 'Toveren en onttoveren. Achtergronden en ideeën van enkele bij toverij betrokken personen op de Veluwe in de zestiende eeuw', in: *Volkskundig Bulletin, 12(1986)*, p. 152-202.

Waardt, H. de, en Blécourt, W. de, '"Het is geen zonde een kwaad mens ter dood te brengen". De berechting van toverij tijdens de regering van hertog Karel van Egmond', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (red.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, (Amsterdam 1987), p. 15-25.

Waardt, H. de, en Blécourt, W. de, 'De regels van het recht. Aantekeningen Over de rol van het Gelderse Hof bij de procesvoering inzake toverij, 1543-1620', in: *Gelre, 80(1989)*, p. 24-51.

Wee, H. van der, 'De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden', in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, dl. 1, (Den Haag 1980, tweede druk. Geschiedenis in Veelvoud, 16), p. 55-70.

Weel, A.J. van, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek*, Zutphen 1977.

Weiler, A.G., *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland*, Nijmegen 1997.

Werff, E. van der, 'Katholiek en protestant rond de Reductie', in: P. Brood (red), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, (Groningen 1994), p. 117-142.

Wessels, H.D., 'Ketterij in de Graafschap, ca. 1520-1543. Uitingen van afwijkend kerkelijk-godsdienstig gedrag in de Graafschap Zutphen in de beginfase van de vroege Reformatie', in: *Gelre, 71(1980)*, p. 51-80.

Willems, W.J.H., *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*, Utrecht 1990.

Willemsen, J., 'Een stad met een luchtje. Water en reinheid in Nijmegen', in: *Ex Tempore, 16(1997)*, p. 171-185.

Winter, J.M. van, *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries*, Leiden etc. 1998.

Wolf, J.G.C. de, 'De hertog van Alva in Nijmegen (1568-1573). Had de landvoogd een speciale band met de stad aan de Waal?', in: *Jaarboek Numaga, 48(2001)*, p. 37-55.

Wolfs, S.P., 'Enkele aantekeningen over het boekenbezit van het middeleeuwse Broerenklooster te Nijmegen', in: *Numaga, 17(1970)*, p. 9-22.

Woltjer, J.J., *Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1962.

Woltjer, J.J., 'De vonnissen van de Raad der Beroerten', in: BGN, *18(1963-'64)*, p. 127-134.

Woltjer, J.J., 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', in: J.S. Bromley, E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands*, dl. V, (The Hague 1975), p. 19-37.

Woltjer, J.J., 'Het beeld vergruisd?', in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, dl. 1, (Den Haag 1980, tweede druk. Geschiedenis in Veelvoud, 16), p. 89-98.

Woltjer, J.J., 'Stadt und Reformation in den Niederlanden', in: F. Petri (red.), *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* (Köln, Wien 1980), p. 155-167.

Woltjer, J.J., 'De middengroepen in de Opstand', in: *Spiegel Historiael, 29(1994)*, p. 468-473.

Woltjer, J.J., 'De Staten van Holland in het jaar van hagepreek en beeldenstorm', in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een Liber Amicorum voor A.Th. van Deursen*, (Amsterdam 1996), p. 46-57.

Woltjer, J.J., '"De zuivering der leer". Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556', in: *NAK, 78(1998)*, p. 1-17.

Woltjer, J., 'Political moderates and religious moderates in the Revolt of the Netherlands', in: Ph. Benedict e.a. (red.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*, (Amsterdam 1999), p. 185-200.

Woude, A.M. van der, 'De alfabetisering', in: Nieuwe AGN, dl. 7, (Haarlem 1980), p. 257-264.

Wouters, H.H.E., *Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, Assen 1970. Maaslandse Monografieën, XI.

Zijp, A., 'Gelderland en de scheepvaart door de Sont in de 16de eeuw', in: *Gelre, 14(1911)*, p. 161-165.

Zijp, A., *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566*, Arnhem 1913. Werken Gelre, 10.

PERSONENREGISTER

De in de tabellen 12.1 en 12.2 vermelde namen zijn niet in dit register opgenomen.

A

Adolf van Nassau, 282
Adriaan van Bylant, heer van Well, 160, 181, 189, 200, 366
Aefferden, Henrick van, 379, 386
Aelbert van Bemmel, 234
Aerschot, Filips van Croy, hertog van, 111, 161, 255
Alard van Bemmel, heer van Balgoij, 393
Albertus de Grote, 128
Alexander, 152
Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van, 15, 20, 25, 28, 34, 39, 42, 57, 111, 130, 194, 206, 258, 259, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 287, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 298, 299, 302, 339
Amstel van Mynden, Amelis van, 267, 268, 271, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 292, 296, 297, 302, 303
Andelst, Maarten van, 37, 58, 59, 117, 119, 122, 133, 173, 183, 186, 209, 211, 215, 216, 231, 232, 233, 243, 266, 269, 274, 284, 285, 289, 297, 314, 315, 318, 320
Anderlecht, Andries van, 161, 180, 189, 211, 381
Anna van Buren, 25
Anna, echtgenote van Gaerdt van Haeps, 304
Appeltern, Otto van, zie: Otto van Appeltern
Appeltern, Thomas van, heer te Persingen, zie: Thomas van Appeltern, heer te Persingen
Aremberg, Jan van Ligne, graaf van, 161, 176, 177, 179, 180, 228, 233, 241, 248, 251, 255, 258, 282, 283, 370
Arenborch, Otto van, heer van Doornik, zie: Otto van Arenborch, heer van Doornik
Arentsz, Jan, 198, 376
Arkel, Otto van, zie: Otto van Arkel
Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen, 217, 218, 219, 220, 233, 254, 271
Arnold van Egmond, hertog van Gelre, 94
Aytta, Viglius van, zie: Viglius van Aytta

B

Balgoij, Alard van Bemmel, heer van, zie: Alard van Bemmel, heer van Balgoij
Barnefelt, Wolter van, 308
Barthold van Gendt, heer te Loenen, 245
Batenburg, Diederick van, zie: Diederick van Bronckhorst-Batenburg
Batenburg, Gijsbert van, zie: Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg
Batenburg, Herman, heer van, zie: Herman, heer van Batenburg
Batenburg, Hermannus van, 205
Batenburg, Karel van, zie: Karel van Bronckhorst-Batenburg
Batenburg, Petronella van Praet, vrijvrouwe van, zie: Petronella van Praet, vrijvrouwe van Batenburg
Batenburg, Willem van, zie: Willem van Bronckhorst-Batenburg
Beijer, Aard, 400
Beijer, Reyn, 313
Beinhem, Henrick van, 37, 58, 117, 119, 122, 168, 180, 186, 216, 232, 269, 274, 275, 314, 315, 320, 373
Bemmel, Aelbert van, zie: Aelbert van Bemmel
Bemmel, Alard van, heer van Balgoij, zie: Alard van Bemmel, heer van Balgoij
Berch, Jan van den, 124
Bergen, Jan van Glimes, markies van, 111, 160, 161, 164
Bergh, Burchard van den, 53, 115, 128, 129, 130, 363
Bergh, George opten, 389
Bergh, graaf Willem van den, zie: Willem van den Bergh
Bergh, Trees van den, 138, 363
Bergh, Wendel van den, echtgenote van Jacob Kanis, 115, 347
Bergh, Wichman van den, 115, 138, 363
Beringen (predikant), 378
Berlaymont, Karel, graaf van, 161, 164, 255
Berntsz, Dirck, 286, 318
Berssele, Joris van, 37
Betouw, Johan in de, 59, 205
Beyer, Arnoldus, 400
Biel, Clara, 120, 122
Biesman, Gerrit, 121, 122, 314, 315, 316
Bloccius, Petrus, 205
Block, Coenraat, 120
Block, Geesken, 123, 124
Bock, Willem, 365
Bockhorst, Anthonis van, 313, 314, 321
Boeckholt, Jurrien van, zie: Jurrien van Boeckholt
Boedbergen, Johan van, 78, 89, 184, 201, 208, 209, 225, 236, 284, 289, 378, 379, 385
Boekholt, Dirrick van, 394
Bombergen, Antoon van, 256
Bonenborch, Arndt van, heer van Ubbergen, zie: Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen

Bonenborch, Henrick van, gen. van Honstein, zie: Henrick van Bonenborch, gen. van Honstein
Bovertz, Anna, 124
Bracht, Lodewijk van, (Roeystertgen), 205, 206, 208, 214, 373
Bracht, Peter van, 205
Braem, Willem, 308
Brederode, Hendrik van, zie: Hendrik van Brederode
Brey, Alexander van, 374
Brigitta, 123, 124
Brimeu, Guy van, heer van Humbercourt, zie: Guy van Brimeu, heer van Humbercourt
Brimeu, Karel van, graaf van Megen, zie: Karel van Brimeu, graaf van Megen
Bromley, J.S., 16
Bronckhorst Noviomagus, Johan,116
Bronckhorst, Herbert van, zie: Herbert van Bronckhorst
Bronckhorst, Johan van, 83, 254, 270, 271, 386
Bronckhorst-Batenburg, Diederick van, zie: Diederick van Bronckhorst-Batenburg
Bronckhorst-Batenburg, Gijsbert van, zie: Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg
Bronckhorst-Batenburg, Karel van, zie: Karel van Bronckhorst-Batenburg
Bronckhorst-Batenburg, Willem van, zie: Willem van Bronckhorst-Batenburg
Brugman, pater Jan, 52
Brunswijk, Eric, hertog van, zie: Eric, hertog van Brunswijk
Bruyne, Jan de, 121
Buren, Maximiliaan van Egmond, graaf van, zie: Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren
Buys, Stijn, 69
Buys, Thomas, 136, 149
Bylant, Adriaan van, heer van Well, zie: Adriaan van Bylant, heer van Well

C

Caesar, Julius, zie: Julius Caesar
Calvete de Estrella, Juan Cristoval, 38, 40, 55
Canisius, Petrus, zie: Kanis, Peter
Carion, Johannes, 120, 150
Christiaan III 27
Civilis, Julius, zie: Julius Civilis
Claes, meester Latijnse school, 117, 118, 120, 148
Clair, Heyndrik ter, 304
Clair, Jacob ter, 304
Clair, Walraven ter, 304
Cloppenburg, Willem van, 149, 295, 325, 398
Cobelius, 107, 109, 159, 164, 165, 210
Cocks, Anna, 120
Coenen, Johan, 217
Cranenvelt, Frans van, 272, 277, 393
Cranenvelt, Joos van, 393
Crevel, Lodewijk van, 205
Creyntkens, Anna, 123, 152
Cuilenburg, Frans van, zie: Frans van Cuilenburg
Culemborg, Floris van Pallandt, graaf van, zie: Floris van Pallandt, graaf van Culemborg
Cuyck, Jan van, 213, 379, 394

D

Damen, Peter, 316
Damhouder, Joos de, 290, 292, 294
Denisz, Hendrick, 124, 149
Derick van Lynden, heer van Hemmen, 245
Diederick van Bronckhorst-Batenburg, 109, 158, 174, 199, 205, 256, 258, 366
Diederik van der Lippe, gen. Hoen, heer van Grubbenvorst, 53, 354
Diemer, Joachim, 118, 120, 121, 136
Dieten, Johan van, 272
Dirk van Haeften, 366
Dirk van Waardenburg, 366
Doornik, Otto van Arenborch, heer van, zie: Otto van Arenborch, heer van Doornik
Dorothee van Denemarken, 27
Dueren, Jan van, 268, 273
Duis, Derrick, 121
Dulcken, Gaert van, 71
Duren, Gangel van, 123

E

Eboli, prins van, 111
Egmond, Arnold van, hertog van Gelre, zie: Arnold van Egmond, hertog van Gelre.
Egmond, Karel van, hertog van Gelre, zie: Karel van Egmond, hertog van Gelre
Egmond, Lamoraal, graaf van, 27, 28, 42, 106, 107, 110, 111, 112, 159, 161, 163, 164, 179, 189, 190, 201, 203, 209, 226, 227, 246, 248, 255, 266, 282, 379
Egmond, Maximiliaan van, graaf van Buren, zie: Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren
Elderen, P. van, 366
Elisabeth van Manderscheidt, 111
Elizabeth, weduwe van Batholomeus ter Clair, 304
Elizabeth, weduwe van Peter Comans, 303, 304, 305, 318
Elzen, Peter van, 120, 123, 142, 150, 151
Emmerick, Heyndrick van, 149, 308, 309
Eric, hertog van Brunswijk, 157, 160, 179, 180, 189, 251, 258, 370
Erp, Jan van, 286
Essen, Nicolaas van, 149, 309

F

Faber, Engelbertus, 378
Ferdinand van Habsburg, 27, 129
Filips II, 15, 20, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 55, 67, 90, 111, 112, 129, 130, 132, 134, 149, 157, 179, 180, 187, 189, 203, 208, 223, 240, 246, 248, 252, 258, 266, 340
Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, 160
Filips van Montmorency, baron van Montigny, 106, 111, 160, 164, 280
Filips van Sint-Aldegonde, heer van Noircarmes, 111, 250, 255
Filips-Willem van Oranje, 280
Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, 16, 19, 107, 111, 112, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 174, 175, 176, 177, 186, 195, 199, 200, 219, 223, 224, 225, 226, 229, 231, 243, 248, 254, 255, 276, 280, 327, 329, 334, 398
Franckenss, Lambert, 198
Frans van Cuilenburg, 366
Fransz, Aert, 213, 215, 308
Frederik I, 'Barbarossa', 46, 71
Frederik II, 62
Frederik, zoon van de hertog van Alva, 283

G

Garbrants, Jacob, 283, 303
Gayman, Gerrit, 287, 313, 318
Geertruyt, vrouw van Jan van Lueren, 120
Geldenhouwer Noviomagus, Gerardus, 61, 116
Gendt, Barthold van, heer te Loenen, zie: Barthold van Gendt, heer te Loenen
Gendt, Hendrik, heer van, zie: Hendrik, heer van Gendt,
Gendt, Peter van, 206, 214, 304, 314, 321, 340
Gendt, Willem van, 388, 395, 398
Gerard van Groesbeek, 397
Gertruyd, vrouw van Dirk Berntsz, 286
Geryt (cellenbroeder), 136
Geurts, P.A.M., 16
Geysen, Uwen van 232
Gheritze, Marte, 121
Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg, 158, 256, 258
Goossen van Varick, 366
Gramay, rekenmeester, 393
Granvelle, Antoine Perrenot de, 28, 30, 34, 42, 106, 107, 111, 166, 289
Granvelle, Nicolas Perrenot de, 28, 34
Grint, Willem van de, 316, 318
Groesbeek, Gerard van, zie: Gerard van Groesbeek
Groitfelt, Jacob, 123
Groningen, Jan van, 314, 374, 398
Gropper, Johannes, 333
Gruwel, Berndt, 37, 58, 118, 119, 122, 127, 132, 136, 150, 273
Gruyter, Willem 139, 140, 141, 151
Guicciardini, Ludovico, 45, 61, 116
Guilhelmus uit Roermond, 205
Gulich, Emmerich, 387
Guy van Brimeu, heer van Humbercourt, 177
Guyot, P.C.G., 59

H

Habsburg, Ferdinand van, zie: Ferdinand van Habsburg
Haeften, Dirk van, zie: Dirk van Haeften
Haen, Arnold de, 140
Haen, Daem die, 386
Haen, Karel de, 153
Haeps, Gaerdt van, 304
Haerdt, Jan die, 37, 117, 119
Hamaecker, Henrick, 123, 124
Hanssen, Daem, 313
Hanssen, Henrick, 59, 302
Have, Johan van den, 56, 110, 157, 159, 160, 165, 166, 168, 175, 180, 237, 243, 268, 269, 270, 272, 274, 284, 285, 353, 357, 368, 385, 387, 390
Hazepoet, Gerrit, 123
Heddink, Jan, 217
Heelen, Jan, 213
Heinsberg, Johan van, 136, 137
Helding, Michael, 333
Helmont, Willem van, 380
Hemmen, Derick van Lynden, heer van, zie: Derick van Lynden, heer van Hemmen
Hendrik van Brederode, 107, 110, 111, 157, 163, 164, 169, 176, 177, 179, 219, 223, 226, 229, 231, 247, 251, 255, 256, 258, 265, 266, 280, 297, 304, 308, 309, 313, 325, 370, 389, 398
Hendrik VII, 97, 271
Hendrik, heer van Gendt,187, 188, 209, 210, 215, 217, 218, 219, 220, 233, 244, 245, 271, 272, 332, 339
Hendrik, koning-regent, 62
Henrick van Bonenborch, gen. van Honstein, 217, 226
Herbert van Bronckhorst, 234
Herengrave, Herman van, 50
Herman von Wied, 136
Herman, heer van Batenburg, 158, 223
Hermans, Gysbert, 373, 379
Hernen, Reinier van Wyhe, heer van, zie: Reinier van Wyhe, heer van Hernen
Hese, vrouw van Henrick Hanssen, 302
Heteren, Dirk van, 216, 318, 319, 397, 402
Heteren, Otto van, 149, 198, 205
Heteren, Willem van, 393
Heukelom, Willem van, 168, 181, 191, 209, 210, 216, 232, 234, 287, 305, 314, 319, 340
Heyden, Steven, 131, 141, 151, 209
Hilleken, weduwe van Willem Prick, 286, 400

Hoeck SJ, F. van, 17
Hoen, Berndt van, 374
Hoevel, Derick alias 'glasmaker', 232, 313, 314
Holl, George von, 160, 161, 179, 228
Hoogstraten, Anton van Lalaing, graaf van, 107, 111, 160, 161, 163, 189, 255, 280, 398
Hoorne, Filips van Montmorency, graaf van, 25, 28, 42, 106, 107, 111, 112, 159, 160, 161, 164, 179, 189, 201, 203, 209, 246, 248, 255, 266, 282, 379
Hopperus, Joachim, 107
Horst, Adam van den, 374
Hueft, Willem, 373
Huegen van den Eilborgh, Ludorp, 117
Humbercourt, Guy van Brimeu, heer van, zie: Guy van Brimeu, heer van Humbercourt

I

Ignatius van Loyola, 127
Ingen Nuland, Gerrit, 245

J

Jan van Marnix, heer van Thoulouse, 112, 157, 160, 255
Jan, pastoor te Doornik, 229
Janssen, A.E.M., 16
Jansz, Borchard, 297
Jansz, Lambert (schipmaker), 286
Jansz, Lambert (rentmeester), 314, 340
Jaspar van der Lippe, gen. Hoen, heer van Grubbenvorst, Afferden en Blerick, 375
Jeern, Peter, 168, 217, 320
Jochimsz, Jan Symon, 286
Johan van Nassau, 179
Johan, hertog van Kleef, 97
Joost Pieck, 366
Julius Caesar, 34, 61
Julius Civilis, 60, 71
Jurrien van Boeckholt, 366

K

Kanis, Arndt, 183, 371, 372, 374
Kanis, Derick (jezuïet), 127
Kanis, Derick (kerkmeester), 56, 188, 210, 232, 332, 333, 334, 373
Kanis, Gerrit, 217, 393
Kanis, Gertruda, echtgenote van Gerrit Biesman, 315
Kanis, Jacob 23, 35, 53, 58, 96, 97
Kanis, Peter (Petrus Canisius), 58, 124, 127, 129, 138, 206, 332
Kaptein, H., 17
Karel de Grote, 34, 40, 46, 71
Karel de Stoute, 33, 34, 52, 177
Karel V, 19, 20, 23, 25, 27, 31, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 45, 55, 56, 58, 67, 70, 88, 96, 97, 98, 117, 129, 132, 344
Karel van Batenburg, zie: Karel van Bronckhorst-Batenburg
Karel van Brimeu, graaf van Megen, 17, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 131, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 194, 195, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 208, 209, 214, 218, 219, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 236, 237, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 248, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 263, 266, 267, 275, 276, 278, 281, 282, 283, 334, 339, 370
Karel van Bronckhorst-Batenburg, 158
Karel van Egmond, hertog van Gelre, 23, 30, 58, 74, 96, 97, 117, 164, 344
Karel van Lynden, 226, 245
Kelffken, Johan, 149, 309, 340
Kellener, Jan, 309
Kelleners, Sophie, 120
Keller, Heyndrik, 117, 119
Kessel, Derick van, 380
Kessel, Jan van, 218, 265, 266, 276, 314, 316, 374
Keulen, Roelof van, 266
Kleef, Johan, hertog van, zie: Johan, hertog van Kleef
Kleef, Willem van, zie: Willem van Kleef
Kleine Arent, 32
Koets, Johan, 218, 381
Kreyenfenger, Lysbet, 121
Kuttner, E., 16
Kynder, Gaert ther, 37, 117, 119, 136

L

Lange Jacob, 32
Leeuw, Herman, 150
Lennep, Werner van, 56, 269, 320, 386
Lent, Derick van, 286
Lenth, Jutt van, 123, 152, 153
Leoninus, Elbertus, 96, 107, 108, 110, 133, 150, 159, 160, 165, 166, 175, 176, 272, 298
Leyen, Jan van, 316
Lieffert, heer te Ooy, 219
Limborch, Frans van (Franciscus Nicolai Byrsaeus), 309
Lindanus, Wilhelmus, 128, 130, 137, 138, 143
Linden, Johan van der, 378
Lodewijk van Nassau, 157, 158, 160, 164, 169, 176, 177, 179, 226, 247, 251, 280, 282, 370, 389
Loen, Willem van, gen. Seelen, 394
Loenen, Barthold van Gendt, heer te, zie: Barthold van Gendt, heer te Loenen
Loer, Jan van, 374
Loifsz, Frederick, 339
Loon, Willem van, 194
Lossert, Sybert, 34, 117, 119, 345
Lueren, Jan, 120, 374
Luther, Maarten, 123, 127, 150

Lynden, Derick van, heer van Hemmen, zie: Derick van Lynden, heer van Hemmen
Lynden, Karel van, zie: Karel van Lynden
Lynen, Johan van, 387
Lysbet, vrouw van Sybert Lossert, 121

M

Maarten van Rossum, 27, 57
Magog, 153
Manderscheidt, Elisabeth van, zie: Elisabeth van Manderscheidt
Mannes, Heyndrick, 314, 394, 398, 401
Mansfeld, Pieter Ernst, graaf van, 106, 161, 255
Margaretha van Parma, 42, 106, 107, 159, 161, 163, 179, 189, 190, 200, 203, 208, 209, 210, 211, 215, 220, 221, 225, 227, 228, 230, 241, 246, 250, 258, 266, 267, 290, 302
Maria van Hongarije, 23, 27, 32, 37, 344
Marnix, Filips van, heer van Sint-Aldegonde, zie: Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde
Marnix, Jan van, heer van Thoulouse, zie: Jan van Marnix, heer van Thoulouse
Matte, Sebastiaan, 183
Maurissen, Gerrit, 197
Maurits van Nassau, 333, 340, 341.
Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, 25, 34, 59
Maximiliaan van Oostenrijk, 34
Meeckeren, Jan van, 305
Megen, Karel van Brimeu, graaf van, zie: Karel van Brimeu, graaf van Megen
Merwick, Willem van, 245, 387
Mery, echtgenote van Peter van Gendt, 304
Meus, Balthazar, 278
Meusz, Jan, 217, 320, 340
Mom, Johan, 223, 226
Montigny, Filips van Montmorency, baron van, zie: Filips van Montmorency, baron van Montigny
Montmorency, Filips van, baron van Montigny, zie: Filips van Montmorency, baron van Montigny
Morillon, Maximilien, 166
Mystein, Berndt van, 374

N

Nassau, Adolf van, zie: Adolf van Nassau
Nassau, Johan van, zie: Johan van Nassau
Nassau, Lodewijk van, zie: Lodewijk van Nassau
Nassau, Maurits van, zie: Maurits van Nassau
Nicolaï, Adrien, 39, 101, 112, 180, 243, 263, 272, 290
Nijhoff, I.A., 108
Noet, Claes, 398
Noet, Gerrit, 217, 320, 398
Noircarmes, Filips van Sint-Aldegonde, heer van, zie: Filips van Sint-Aldegonde, heer van Noircarmes

O

Offermans, P.H.M.G., 18
Ooy, Barbara uit, 123, 152
Ooy, Lieffert, heer te, zie: Lieffert, heer te Ooy
Ooy, Reinout, heer van, zie: Reinout, heer van Ooy
Oranje, Filips-Willem van, zie: Filips-Willem van Oranje
Oranje, Willem van, zie: Willem van Oranje
Ornaeus, Ludovicus, 205
Ossenbergh, Jaspar van 232
Otto II, graaf van Gelre, 50
Otto van Appeltern, 58, 234
Otto van Arenborch, heer van Doornik, 152
Otto van Arkel, 366

P

Pallandt, Floris van, graaf van Culemborg, zie: Floris van Pallandt, graaf van Culemborg
Pannecoeck, Godert, 243
Pannerden, kistenmaker uit, 316
Parker, G., 17
Parma, Margaretha van, zie: Margaretha van Parma
Pauwels, Heesken, echtgenote van Dirk van Heteren, 397
Pelgrom, Jan, 314, 316
Pels, Claes, 232
Pels, Willem, 296, 314, 316, 398
Pelsser of Meyners, Goessen, 121
Persingen, Thomas van Appeltern, heer te, zie: Thomas van Appeltern, heer te Persingen
Petersz, Abraham, 123
Petronella van Praet, vrijvrouwe van Batenburg, 158, 223, 224
Pieck, Jacob, 389
Pieck, Joost, zie: Joost Pieck
Poein, Johan, 188, 217, 232, 271, 272
Pol, Herman van de, 226
Portman, Ansum, 217
Praet, Petronella van, vrijvrouwe van Batenburg, zie: Petronella van Praet, vrijvrouwe van Batenburg
Prick, Willem, 121, 122, 216, 232, 234, 286, 305, 314, 315, 317, 319, 400
Puth, Jan van de, 180

R

Randwijck, Joost van, 117, 119
Reinier van Wyhe, heer van Hernen, 33, 120, 245
Reinout I, graaf van Gelre, 271
Reinout, heer van Ooy, 52
Rensen, Daniel, 197, 389
Reyfsz, Hendrick, 198
Reynen, Jan, alias 'die Byman', 305

Ringenberg, Sweer van, 141, 216, 232, 318, 319
Robertz ofte Neister, Thomas, 121
Romerus, stadssyndicus, 219
Rosenberg, M., 101
Rossum, Maarten van, zie: Maarten van Rossum
Rutgers, Ermgard, 152, 153
Ruyter, Albrecht de, 225, 226, 329
Ryckensz, Adriaan, 211, 316
Ryckensz, Christoffel, 211, 265, 316

S

Sasbout, Joos, 39
Sass, Cornelis, 71
Schairt, Gisbert, 50
Sallustius, 345
Scharrenborch, Johan, 269, 320, 340
Scharrenborg, Dirrick, 379, 380
Scheerder, J., 16
Scheincken, Trein, 123, 152, 153
Scherpenseel, Willem van, 251
Schetz, Gaspar, 177
Schudt, Jan, 215
Schueren, Jacob van, 120
Schwartzburg, Gunther von, 160, 161
Sevender, Heyndrick van, 149, 150, 151
Sinsich, Jacob van, 318
Sint-Aldegonde, Filips van, heer van Noircarmes, zie: Filips van Sint-Aldegonde, heer van Noircarmes
Sint-Aldegonde, Filips van Marnix, heer van, zie: Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde
Sint-Anthonis, Johan van, 49, 206, 332, 379
Sint-Truiden, Lap van, 215
Sluysken, Willem, 159
Smetius, Johannes, 124, 205, 206, 208, 214, 236, 282
Smit, Evert, 398
Smit, Herman, 123, 152
Sonnius, Franciscus, 102, 118, 119, 121, 122, 127, 128, 132, 136, 150, 268, 273, 315
Speldemaker, Cornelis, 121
Spruit, Cornelis, 232
Spruit, Gysbert, 217, 317, 320, 340
Spyker, Laurens, 121
Stalbergen, Johan van (raadsheer), 221, 243, 267, 268, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 292. 302
Stalbergen, Johan van (raadslid Venlo), 243
Steenbergen, Henrick van, 120
Steenbergen, Willem, 216, 318, 319, 402
Stevens, Wolter, 174
Straelen, Antonie van, 266
Surius, Laurentius, 205, 206, 214, 236
Sybert uit Mehr/Kranenburg, 205

T

Tacitus, 60
Teeffelen, Peter van, 151
Tellich, Sander van, 243, 370
Thomas van Appeltern, heer te Persingen, 219, 229
Thoulouse, Jan van Marnix, heer van, zie: Jan van Marnix, heer van Thoulouse
Thuys, Mary, 119
Tiel, Thoenysken uit, 123, 152
Touman, Johan, 59, 173, 213, 232, 266, 269, 274, 275, 320, 394, 398
Triest, Jorden van, 217, 232
Triest, Thomas van, 33, 35, 57
Tryssens, Daniël, 150
Tueven, Jan van, 232
Tuijl, Nael van, 122
Turck, Sander, 281

U

Ubbergen, Arndt van Bonenborch, heer van, zie: Arndt van Bonenborch, heer van Ubbergen
Uland, 123, 152
Uwenszoon, Uwen, 211, 374

V

Valckenborch, Peter, 232, 297
Varick, Goossen van, zie: Goossen van Varick
Veltwyck, Gerard van, 37
Veluanus, Johannes Anastasius, zie: Verstege, Jan Gerritsz
Venlo, Gaelt uit, 123, 152
Venlo, Heyl uit, 123, 152
Venray, Jan van, (Johannes Ceporinus), 123, 124, 125, 136, 199, 224, 225, 242
Verbolt, Henrick, 379
Verheyden, A.L.E., 18, 302
Vermoelen, Claes ('Claes in Antwerpen'), 217, 232, 317, 320
Vermoelen, Gysbert, 394
Vermoelen, Henrick, 217, 232
Verstege, Gerardus, 205
Verstege, Jan Gerritsz (Johannes Anastasius Veluanus), 378
Viglius van Aytta, 36, 38, 39, 42, 107, 112, 119, 121, 159, 161, 163, 165, 176
Vijgh, Claes, 226
Vijgh, Derick, 224, 226
Villers, heer van, 281
Vleeshouwer, Henrick, 140

w

Waardenburg, Dirk van, zie: Dirk van Waardenburg
Walraven van Wychen, Hubert, 398
Welderen, Johan van, 56, 275
Well, Adriaan van Bylant, heer van, zie: Adriaan van Bylant, heer van Well
Wese, Cornelis van, 245
Wichers, Arnd, 272, 393
Wickrade, Herman van, 381
Wied, Herman von, zie: Herman von Wied
Wielant, Filips, 290, 292
Wier, Diederik, 171, 180, 243, 245, 246, 253
Wier, Johannes, 153, 171
Willem van Bronckhorst-Batenburg, 16, 158, 165, 168, 169, 174, 175, 183, 184, 186, 195, 200, 223, 243, 244, 245, 254, 376
Willem van den Bergh, graaf, 19, 104, 111, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 174, 175, 176, 180, 181, 186, 195, 224, 225, 233, 237, 239, 243, 245, 246, 248, 252, 254, 280, 281, 282, 327, 336
Willem van Kleef, 23, 25, 27, 32, 39, 40, 96, 97, 98, 111, 116, 117, 153, 165, 181, 190, 204, 281, 287, 289, 335
Willem van Oranje, 19, 25, 28, 42, 56, 59, 104, 106, 107, 111, 112, 158, 159, 160, 161, 164, 176, 179, 180, 183, 189, 190, 191, 201, 203, 209, 226, 227, 237, 248, 255, 256, 258, 280, 282, 304, 308, 313, 344, 379, 398
Wolff, Reyner, 198
Wolffs, Jan, 308
Wrdt, Jan, 393
Wyhe, Reinier van, heer van Hernen, zie: Reinier van Wyhe, heer van Hernen
Wyntgens, Heyndrik, 217
Wyssel, Johan van, 57
Wyttenhorst, Johan, 389

z

Zacharias, Mutsenbreier, 325
Zadelmaker, Lodewyck, 120
Zandt, Marcus van den, 124, 149
Zellar, Dirck van, 279
Zoutelande, Peter van, 283, 285, 302, 395

Volgens het gangbare beeld in de algemene geschiedschrijving over het begin van de Nederlandse Opstand moeten de onlusten van de Beeldenstorm (1566) grotendeels voorbij zijn gegaan aan het hertogdom Gelre, het Nederrijnse vorstendom dat pas in 1543 door Karel V was veroverd en als laatste was toegevoegd aan het verband van Nederlands-Habsburgse gewesten. Ook Gelres grootste en voornaamste stad, de voormalige vrije rijksstad Nijmegen, zou aan onlusten zijn ontsnapt, al moeten er wel spanningen zijn geweest tussen, wat in de lokale geschiedschrijving wordt genoemd, een 'katholieke, maar anti-Spaanse meerderheid' en een 'protestantse minderheid'.

Dit geschiedbeeld over Gelre en Nijmegen prikkelt tot een nader onderzoek. Kunnen de gebeurtenissen van 1566 nog altijd adequaat worden getypeerd met traditionele termen als 'katholiek', 'protestants' en 'Spaans', of hebben politieke en sociaal-economische factoren ook een rol gespeeld? Hoe valt te verklaren dat na afloop van de onlusten relatief veel inwoners van Nijmegen als 'ketter' en 'oproermaker' werden veroordeeld door de Raad van Beroerten? We weten dat de Gelderse staten (standen) zich in de loop van de jaren vijftig onder leiding van de stad Nijmegen hardnekkig gingen verzetten tegen de inpassing van het gewest in een Nederlands staatsverband. Viel deze oppositie in het jaar van de Beeldenstorm opeens geheel stil, terwijl de centrale regering in Brussel aan het wankelen was gebracht?

Deze overwegingen lagen ten grondslag aan dit onderzoek over de Gelderse stad Nijmegen ten tijde van de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten. Voor deze studie werd onderzoek gedaan in onder meer de archieven van Gelderse steden in de huidige Nederlandse provincies Gelderland en Limburg, van het Gelderse Hof te Arnhem en van de Raad van Beroerten te Brussel.

Aan de vooravond van de Nederlandse Opstand was Nijmegen de grootste en machtigste stad van het hertogdom Gelre. De stad had deze positie in de loop der eeuwen verworven dankzij een gunstig samenspel van geografische, economische en politieke factoren. De stad groeide in de Middeleeuwen uit tot een centrum van de doorvoerhandel over de Waal, Rijn en Maas. Haar positie werd verder versterkt door handelsprivileges en voorrechten. De status van rijksstad gaf de stad extra politiek gewicht en economische macht.

De eerste decennia van de zestiende eeuw verliepen vermoedelijk economisch voorspoedig, maar ongeveer halverwege de zestiende eeuw moet een kentering zijn ingetreden. De groei van het aantal inwoners stagneerde en het bevolkingsaantal bleef even boven de 10.000 steken. Ook vonden er geen nieuwe stadsuitbreidingen meer plaats. Het Nijmeegse handelsgebied werd almaar kleiner. Deze

ongunstige ontwikkeling had waarschijnlijk vooral te maken met een groeiende concurrentie vanuit met name de Nederlandse zeegewesten.

Halverwege de zestiende eeuw was er nog sprake van veel, vaak grootschalige bouwactiviteiten in Nijmegen, maar in de loop van de jaren vijftig en zestig kwam hier een einde aan. Vanaf die tijd deden zich ook regelmatig duurteperioden voor, onder meer in 1556-1557 en in 1565-1566. De prijzen stegen, maar de lonen werden niet aangepast. In 1564 brak de gevreesde pest opnieuw uit, de winter van 1565 was ongekend streng en in het daaropvolgende voorjaar werd het Gelderse rivierengebied door grote overstromingen geteisterd.

Nijmegen was een autonome stad en bezat mede dankzij een roemrijk verleden de nodige allure. Binnen de Gelderse rangorde was het de 'eerste stad', maar het stadsbestuur mocht ook graag verwijzen naar de positie en status van 'vrije rijksstad', al was die kwalificatie juridisch enigszins dubieus. In de contacten met de landsheer stelde Nijmegen zich zeer zelfbewust op. De stad was steeds het centrum van de oppositie tegen het hertogelijk gezag, maar trad ook op als aanvoerder van het Gelders verzet tegen een Bourgondische en Habsburgse overheersing.

Het stadsbestuur, de Nijmeegse Raad, was samengesteld uit burgemeesters, schepenen en raadsleden en telde formeel 24 leden. De Raad vervulde bestuurlijke en rechtsprekende taken en was daarin vrijwel autonoom. Het landsheerlijk gezag had geen zeggenschap over de samenstelling of over de taakverdeling van de Raad.

De Raad vormde tezamen met de acht meesters van het machtige Sinter Claesgilde steeds meer een gesloten politieke elite. In de praktijk bestond de Raad uit achttien raadsleden, waarvan er ruim twaalf de dagelijkse bestuurlijke en rechtsprekende taken verrichtten. Deze situatie ging ten koste van de invloed van vooral de meesters van de ambten (gilden) en broederschappen. De Raad gaf echter geen gehoor aan hun wens om het aantal raadsleden aan te vullen tot 24. De ambten en broederschappen hadden verder klachten over geldverspilling.

Sinds 1543 maakte Gelre deel uit van de Habsburgse Nederlanden, maar het gewest was nog maar nauwelijks geïntegreerd in dit nieuwe staatsverband. Naar de mening van de Geldersen wás er echter geen gemeenschappelijk staatsverband, maar kon hooguit worden gesproken van een personele unie met andere gewesten. De Gelderse standen eisten handhaving van het recht zelf bijeenkomsten te houden en wensten deelname aan de uitoefening van de regeringsmacht, zoals al vanaf het begin van de vijftiende eeuw gebruikelijk was. Ook stelden zij dat de godsdienstvrede van Augsburg van kracht zou zijn in Gelre, omdat het hertogdom nog altijd een leen van het Heilige Roomse Rijk was.

Vanaf ongeveer 1560 nam het verzet van de Gelderse standen tegen het centrale gezag toe. De stad Nijmegen trad hierbij op als aanvoerder van de standen. De politieke strijd spitste zich toe op de rechterlijke bevoegdheden van het nieuwe

landsheerlijke Hof in Gelre. De Geldersen sloten in 1564 een geheim verbond (of unie), dat met name was gericht tegen de bevoegdheden en de 'buitenlandse' leden van het Hof. Ook maakten zij een eigen ontwerp voor een nieuwe kanselarijordonnantie, waarin de taken en bevoegdheden van het Hof waren vastgelegd. Nijmegen nam hierin het voortouw, mede ook omdat juiste deze stad het optreden van het Hof als een bedreiging zag voor de eigen rechterlijke bevoegdheden. Door interne tegenstellingen in Gelre had deze politieke oppositie nog niet tot concrete resultaten geleid, toen in de winter van 1565-1566 overal in de Nederlanden godsdienstige spanningen toenamen.

Nieuwe religieuze opvattingen hadden ook in Nijmegen hun intrede gedaan, maar in het Nijmegen van voor 1566 bestond er nog geen scherpe tweedeling in 'katholiek' en 'protestant'. De godsdienstige situatie was complex. Veel mensen stonden onverschillig tegenover het geloof. Van een calvinistische gemeente of van een lutherse gemeenschap was geen sprake. Maar zowel binnen als buiten de gevestigde kerk leefden uiteenlopende nieuwe geloofsopvattingen. De oude kerk bood verder ook onderdak aan traditionele gelovigen, terwijl ook de contrareformatie langzaam maar zeker veld won.

De nieuwe opvattingen zijn moeilijk te omschrijven. Uit een inquisitieonderzoek van omstreeks 1550 blijkt dat sommige inwoners eucharistie, vagevuur, heiligenverering, pausschap en aflaten afwezen. In de periode 1520-1566 kwamen ongeveer negentig inwoners van Nijmegen in opspraak vanwege hun geloof. Tot 1540 werden acht doodvonnissen voltrokken; in vijf gevallen ging het om mensen die waren beschuldigd van anabaptisme. In de periode 1540-1566 werden nog eens ten minste zeven mensen terechtgesteld, onder wie vijf van toverij beschuldigde vrouwen.

Er leefden binnen Nijmegen niet veel bezwaren tegen de plaatselijke geestelijkheid, die ongeveer 5% moet hebben uitgemaakt van de mannelijke beroepsbevolking. Maar er waren wel fricties over de competentie van de kerkelijke rechtbank. Ook riepen kloosterlingen verzet op tijdens de hongersnood, omdat sommige kloosters over graanvoorraden beschikten en ook omdat geestelijken een beroep deden op de toch al overvraagde stedelijke bedelingen.

In het voorjaar van 1566 probeerden enkele edelen, onder wie Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, en graaf Willem van den Bergh, zwager van prins Willem van Oranje, een Gelderse versie van het Compromis der Edelen tot stand te brengen. Zij wilden de geheime Gelderse Unie tot bescherming van de Gelderse autonomie uitbreiden met passages over de inquisitie. Ook maakten zij plannen voor een eigen Gelders verzoekschrift tegen de inquisitie. Onder leiding van de hoofdstad Nijmegen, steunden met name de standen van het Kwartier van Nijmegen deze initiatieven, in de hoop hiermee extra druk uit te kunnen oefenen op 'Brussel' voor politiek-staatkundige concessies. Vooral in de kwartieren van Roer-

mond en Zutphen was er beduidend minder belangstelling voor een protest tegen de inquisitie.

De Gelderse politieke oppositie tegen 'Brussel' dreigde in de zomer van 1566 opnieuw op een fiasco uit te lopen, maar in augustus van dat jaar veranderde de situatie drastisch. Er vonden predikaties plaats, eerst buiten en vervolgens in de stad Nijmegen. Het stadsbestuur gedoogde deze predikaties en probeerde door goede afspraken de vrede en rust in de stad te bewaren. De stadhouder van Gelre, Karel van Brimeu, graaf van Megen, zette echter het stadsbestuur van binnenuit onder druk en organiseerde via enkele vertrouwelingen een protest tegen de lankmoedige houding van het stadsbestuur. De meesters van de ambten en broederschappen bleken ontvankelijk voor de stadhouderlijke manipulaties.

Voor het Nijmeegse stadsbestuur was het duidelijk dat de stadhouder in contact stond met de traditionele politieke tegenspelers. De Nijmeegse Raad verlegde de discussie nu naar het gewestelijk niveau en zette, op zijn beurt, de stadhouder onder druk door een soort eigenmachtige landdagbijeenkomst te organiseren over het godsdienstvraagstuk. Intussen kondigde Nijmegen op 31 augustus een akkoord af op grond waarvan de predikant alle vrijheid kreeg voor het houden van diensten en andere godsdienstige activiteiten. Nijmegen zette deze opmerkelijke stap nog voor Willem van Oranje zijn bekende religievrede in Antwerpen kon realiseren.

Nijmegen wist onder de Gelderse standen veel steun te krijgen voor deze godsdienstregeling. In verscheidene Gelderse steden werden nu eveneens predikaties toegelaten, omdat dit ook in de hoofdstad Nijmegen was toegestaan. Hierop besloten de stadhouder en de centrale regering op te treden tegen het toonaangevende Nijmegen, dat zij als het 'kwade exempel' voor heel Gelre zagen.

Megen liet heimelijk een schrijven van de landvoogdes in de stad verspreiden waarin het optreden van Nijmegen scherp werd afgekeurd. Korte tijd later braken er onlusten in de stad uit, waarbij vernielingen werden aangericht aan enkele beelden en kloosters. Vervolgens ontstond een tegenbeweging: tegenstanders van de predikant kwamen in het geweer, gingen gewapend de straat op en joegen de predikant de stad uit. De tegenstanders handelden ongetwijfeld uit verontwaardiging over de vernieling en bespotting van heiligenbeelden. In de traditionele volksreligiositeit nam de verering van heiligen een belangrijke plaats in. Daarnaast was deze Nijmeegse verzetsactie misschien ook geïnspireerd door de opvattingen van de contrareformatie, waarvan de eerste tekenen in Nijmegen aanwijsbaar zijn. Nijmeegse burgers traden echter vooral tegen de predikant op uit wantrouwen tegen de eigen stedelijke overheid: velen waren ervan overtuigd dat het stadsbestuur zelf de openbare orde, de rust en de eenheid in de stad bedreigde. Daarom namen ze het heft in eigen handen.

In opdracht van de stadhouder zetten de meesters van de ambten en broederschappen vervolgens diverse magistraatsleden af en kozen voor hen enkele regeringsgetrouwe edelen, onder wie een vertrouweling van de stadhouder. De predikant en enkele aanhangers werden formeel de stad uitgezet.

De afgezette magistraatsleden verbonden zich echter met de aanhangers van de verdreven predikant en eisten hun zetels in de Raad terug. Megen droeg de Nijmeegse meesters van de ambten en broederschappen indringend op zijn soldaten binnen te laten. Het stadsbestuur probeerde een militaire bezetting echter te voorkomen en opende besprekingen tussen de vertegenwoordigers van de nieuwe religie en de meesters van de ambten en broederschappen. De meesters weigerden concessies te doen. Weer braken er onlusten in de stad uit. Onder leiding van de meesters werden de stedelijke milities op de been gebracht. Zij weigerden de wapens neer te leggen, tenzij de stadhouder zou overkomen. Het stadsbestuur zag zich nu genoodzaakt formeel de hulp van de stadhouder in te roepen. Megen arriveerde onmiddellijk met zijn soldaten. Vele aanhangers van de predikant ontvluchtten daarop Nijmegen. Alle burgers dienden een eed van gehoorzaamheid af te leggen. Ruim veertig van hen weigerden; zij werden uit de stad verbannen.

Megen nam zijn intrek in de burcht op het Valkhof. Hij liet soldaten inkwartieren om de dwarse stad verder in toom te houden. De landvoogdes gebood de stadhouder dezelfde strategie ook elders in Gelre toe te passen: hij diende zich door 'de goede burgers te hulp te laten roepen'. Megen vond die benadering te riskant voor zijn veiligheid en gezag en weigerde Nijmegen te verlaten, tenzij 'Brussel' hem de beschikking zou geven over meer soldaten. De centrale regering stond grootschalige militaire operaties in Gelre echter niet toe, omdat zij vreesde voor een verscherping van de tegenstellingen in Brabant en Vlaanderen.

De stadhouder was bereid een laatste poging te doen voor een politieke oplossing. Daartoe riep hij vertegenwoordigers van de Gelderse steden bijeen te Nijmegen om hen, met de hulp van de stad Nijmegen, te overreden de predikaties te verbieden. De Nijmeegse Raad nodigde echter gedeputeerden van álle Gelderse standen uit om de mogelijkheden voor een gemeenschappelijke godsdienstpolitiek te bespreken. De onderlinge tegenstellingen bleken echter niet te overbruggen. Met name de steden Harderwijk en Roermond weigerden concessies te doen; Venlo en Zaltbommel bleken daartoe wel bereid. Desalniettemin besloot men een deputatie namens het gewest naar Brussel af te vaardigen met het verzoek om een officiële landdagbijeenkomst voor een tijdelijke regeling van het godsdienstvraagstuk in Gelre. Megen beloofde de Geldersen zijn medewerking, maar overtuigde tegelijkertijd de landvoogdes ervan dat het Gelderse verzoek moest worden afgewezen.

Toen de Gelderse stadhouder Nijmegen korte tijd moest verlaten voor overleg in Brussel, organiseerde de stad opnieuw een bijeenkomst van Gelderse gedeputeerden. De aanwezigen konden het niet eens worden over het al of niet bijeenroepen van de Gelderse Landdag voor het regelen van het godsdienstvraagstuk. De geheime Gelderse Unie was door de onlusten van 1566 goeddeels uiteengevallen. In het voorjaar van 1567, toen de centrale regering in hoog tempo haar gezag over-

al in de Nederlanden wist te herstellen, maakten ook de opstandige steden in Gelre een eind aan de predikaties en verzoenden zich weer met de stadhouder.

Pas in december 1567 kreeg een tweetal raadsheren van het Gelderse Hof de opdracht een onderzoek te beginnen naar de Nijmeegse gebeurtenissen in 1566. Dit gebeurde nadat het Gelderse Hof zelf de hertog van Alva erop had gewezen dat het nu tijd werd om tegen de stad op te treden. De komst van de onderzoekscommissarissen leidde ertoe dat de meesters van de ambten en broederschappen opnieuw enkele raadsleden afzetten. De stad verzette zich eensgezind tegen een onderzoek door de commissarissen, maar Alva eiste gehoorzaamheid en dwong Nijmegen medewerking te verlenen.

De commissarissen kregen van Alva aanvankelijk de vrije hand. Zij begonnen een uitgebreid onderzoek naar de gebeurtenissen in Nijmegen in 1566. In februari 1568 stelde Alva echter nieuwe instructies vast voor alle onderzoeken in de Nederlanden. Hierdoor werd het 'eigen' Gelderse onderzoek min of meer stopgezet. De commissaris moest zich nu, onder supervisie van de Raad van Beroerten, gaan concentreren op het dagvaarden van voortvluchtige inwoners.

De Raad van Beroerten hanteerde vermoedelijk gebruikelijke verstekprocedures. Het voordeel hiervan was dat niet de procureur iemands schuld moest bewijzen, maar omgekeerd: de verdachte diende zijn onschuld aannemelijk te maken. Ook kon men zo, vooruitlopend op het eindvonnis, al vast beslagleggen op de achtergelaten goederen. De vluchtelingen verschenen uiteraard niet op de dagvaarding en werden in 1569, na drie oproepen, veroordeeld op naam van de hertog van Alva. Op grond van dat vonnis werden zij verbannen uit alle landen van de koning en hun goederen werden nu formeel geconfisqueerd.

De commissaris verzamelde belastende feiten over bijna tweehonderd Nijmeegse inwoners. Ruim tachtig verdachten werden niet vervolgd, ongeacht de ernst van de beschuldiging, omdat zij niet waren gevlucht. De commissaris wist van 112 verdachten dat zij wél waren gevlucht, maar van hen werden er slechts 68 gedagvaard en uiteindelijk, bij verstek, veroordeeld. Bij de selectie van deze 68 voortvluchtigen werd niet gelet op de inhoud van de beschuldiging, noch op het beschikbare bewijs: de commissaris heeft zich vooral door praktische overwegingen laten leiden en wilde eindelijk een punt zetten achter het zich almaar voortslepende onderzoek.

In de laatste fase van het onderzoek werd gebruikgemaakt van Nijmeegse rechtsfunctionarissen, onder meer voor het uitbrengen van de dagvaardingen en het registreren van de goederen van de voortvluchtige inwoners. De verdachten dienden echter niet voor een Nijmeegse rechtbank te verschijnen, noch voor een gewestelijke instantie, maar voor de hertog van Alva zelf (dan wel voor diens gemachtigde). De uitspraak vond ook op centraal niveau plaats, door de Raad van Beroerten en op naam van Alva. Maar het beheer en de verkoop van de geconfisqueerde goederen waren opgedragen aan functionarissen van de Gelderse

Rekenkamer. Alva schakelde derhalve het bestaande justitiële apparaat in om de opstandelingen te bestraffen: de feitelijke vervolgingen en confiscaties werden uitgevoerd door de bestaande, 'eigen' lokale en gewestelijke instanties.

We beschikken over diverse gegevens over de bijna tweehonderd inwoners van Nijmegen die in de ogen van de commissaris als verdacht golden. Onder hen bevinden zich veel kooplieden, schippers en wijnhandelaren. Opvallend is dat niemand van de Nijmeegse geestelijkheid in opspraak kwam. Uit een analyse van de vermogenspositie van de verdachten blijkt dat zij een getrouwe afspiegeling vormden van de gehele Nijmeegse samenleving. Ongeveer 13% is 'rijk', 22% behoort tot de 'middenklasse', 34% is 'minvermogend' en 31% is 'arm'. Binnen de Nijmeegse samenleving bestonden waarschijnlijk deze verhoudingen: 10% 'rijk', 30% 'middenklasse', 30% 'minvermogend' en 30% 'arm'. Rijke schippers, wijnhandelaren, kooplieden en overheidsfunctionarissen blijken oververtegenwoordigd onder de inwoners die deelnamen aan godsdienstige activiteiten rond de predikant, opstandig waren en de eed van gehoorzaamheid weigerden. De verdachten die na de onlusten in dienst traden in de legers van Brederode en Oranje waren over het algemeen armlastige ambachtslieden en ongeorganiseerden.

Ruim tien verdachten speelden een actieve rol in de jonge geloofsgemeenschap rond de predikant. Zij waren over het algemeen afkomstig uit de hogere klassen. Onder de inwoners die zich schuldig maakten aan het vernielen van beelden bevonden zich, behalve een paar jongeren die vermoedelijk uit vandalisme handelden, enkele mensen die actief betrokken waren bij de nieuwe religie.

De commissaris plaatste diverse raadsleden en Claesmeesters op zijn lijst van verdachten. Zij traden vooral op de voorgrond tijdens de onlusten in oktober 1566, toen zij namens de 'nieuwe religie' eisten dat het ontslag van de raadsleden ongedaan werd gemaakt. Velen van hen hadden eerder al een actieve rol vervuld in de geloofsgemeenschap rond de predikant.

Bij de Nijmeegse onlusten hebben de sociaal-economische malaise en de godsdienstige veranderingen onmiskenbaar een rol gespeeld. Maar de maatschappelijke en de godsdienstige tegenstellingen waren niet van dien aard, dat gesproken kan worden van een sociaal-economisch oproer of van een godsdienstig conflict. De gebeurtenissen droegen in de eerste plaats een politiek karakter. Rond de predikaties traden sluimerende politieke conflicten opeens in alle hevigheid naar buiten. De stad Nijmegen was een levendige gemeenschap met tegenstellingen die niet zonder meer zijn te typeren met termen als 'arm', 'rijk', 'protestant', 'Spaans' of 'katholiek'.

Ook op gewestelijk niveau bleken al bestaande politieke tegenstellingen van grote invloed voor de gebeurtenissen in 1566. Het conflict betrof in feite de positie van het nieuwe Habsburgse gezag in Gelre. Dit pas in 1543 veroverde gewest onderhield nog veel banden met het Heilige Roomse Rijk, onder meer in staatkundig en godsdienstig opzicht.

Er heeft zich echter een wisselwerking voorgedaan tussen de politieke gebeurtenissen op lokaal en gewestelijk niveau. Steden maakten immers rechtstreeks of indirect deel uit van de gewestelijke staten. De stad Nijmegen speelde op gewestelijk niveau een toonaangevende rol als aanvoerder van de Gelderse standen, zeker toen de 'vrije rijksstad' naar Duits model een eigen godsdienstregeling trof die in feite door diverse andere steden werd overgenomen. Stadhouder en centrale regering in Brussel begrepen dat met name tegen dit 'kwade exempel' moest worden opgetreden. Door handig gebruik te maken van bestaande interne politieke tegenstellingen in Nijmegen wist de stadhouder de Nijmeegse politiek succesvol van binnenuit te bestrijden. Er zijn aanwijzingen dat hij de onlusten min of meer provoceerde, waarna hij zich te hulp kon laten roepen om gewapenderhand de orde te herstellen. De stad Nijmegen was door de militaire bezetting in feite geen politieke factor van betekenis meer in Gelre. De stadhouder had dit 'kwade exempel' op behendige wijze onschadelijk weten te maken.

SUMMARY

In the general historiography about the beginning of the Dutch Revolt the iconoclastic fury (1566) is usually said to have left the duchy of Gelderland largely untouched. This Lower Rhine principality, conquered by Charles V only in 1543, had been the last addition to the conglomerate of provinces of the Habsburg Netherlands. Gelderland's largest and most important town, the former imperial city of Nijmegen, too, is reported to have escaped the rioting, although there must have been tension between, in the terms of the local historiography, 'a Catholic but anti-Spanish majority' and 'a Protestant minority'.

This historical picture of Gelderland and Nijmegen calls for further investigation. Can traditional terms such as 'Catholic', 'Protestant' and 'Spanish' still be used for an adequate characterisation of the events of 1566, or did political and socio-economic factors also play a part? How can it be explained that, after the riots, a relatively large number of Nijmegen's inhabitants were convicted of 'heresy' and 'agitation' by the Council of Troubles? We know that in the course of the 1560s the states of Gelderland, under the leadership of the town of Nijmegen, started to offer fierce resistance to the integration of the province into a Netherlands state. Did this opposition suddenly stop completely in the year of the iconoclastic fury, while the power of the central government in Brussels was breaking down?

These are the thoughts that led to this investigation concerning the Gelderland town of Nijmegen at the time of the iconoclastic fury and the Council of Troubles. For the purposes of this study research was carried out in archives including those of Gelderland towns in the current Dutch provinces of Gelderland and Limburg, of the Gelderland Court in Arnhem and of the Council of Troubles in Brussels.

On the eve of the Dutch Revolt Nijmegen was the largest and most powerful town of the duchy of Gelderland. The town had acquired this position over the centuries thanks to a favourable combination of geographical, economic and political factors. In mediaeval times the town developed into a centre of transit trade on the rivers Waal, Rhine and Maas. Thanks to trade privileges and liberties it succeeded in further strengthening its position. The status of imperial city gave the town extra political weight and economic power.

In the first decades of the sixteenth century the economy was probably thriving, but around the mid-sixteenth century the tide must have turned. The increase in population came to a halt, levelling off at just over 10,000. The town's territorial expansion also stopped. The Nijmegen trading area became smaller and smaller. This adverse development was probably mainly due to a growing competition from, in particular, the provinces bordering on the sea.

Around 1550 there were still many, often large-scale, building activities going on in Nijmegen. However, in the course of the 1550s and 1560s they came to a standstill. From that time on the town regularly went through periods of high prices, for example in 1556-1557 and in 1565-1566. Prices rose, but wages were not adapted. In 1564 there was a new outbreak of the dreaded plague. The winter of 1565 was unusually harsh and in the following spring large parts of the Gelderland river area were flooded.

Nijmegen was an autonomous town and it had style, partly thanks to its glorious past. In Gelderland it ranked first among the towns, but the urban magistracy also took pride in referring to the position and status of 'free imperial city', although juridically this qualification was somewhat questionable. In its contacts with the duke of Gelderland Nijmegen acted with great self-confidence. The town was continually the centre of opposition to the authority of the duke, but it also headed Gelderland's opposition to Burgundian and Habsburg rule.

The urban magistracy, the Nijmegen Council, was composed of burgomasters, *schepenen* and council members. Formally it had 24 members. The Council performed administrative and judiciary duties, which it did virtually autonomously. The ducal authority had no say in matters such as the composition of the Council and the division of tasks.

Together with the eight masters of the Sinter Claes guild the Council formed an increasingly closed political elite. In practice, the Council consisted of eighteen members, more than twelve of them performing the daily administrative and judiciary duties. This situation had an adverse effect on the influence of, in particular, the masters of the guilds and brotherhoods. However, the Council did not comply with their wish to increase the number of members to the formally required 24. Furthermore, the guilds and brotherhoods had complaints about waste of money.

Since 1543 Gelderland had been part of the Habsburg Netherlands, although it had as yet hardly been integrated into this conglomerate of provinces. In the opinion of the states of Gelderland there was in fact no conglomerate uniting all the provinces, but at best a personal union between one province and other provinces. The states of Gelderland demanded that they should keep the right to hold meetings themselves and they wanted to participate in the execution of governmental power, as had been the practice since the early fifteenth century. They also claimed that the Religious Peace of Augsburg applied to Gelderland, because the duchy was still a fief of the Holy Roman Empire.

As from about 1560 the states of Gelderland stepped up their opposition to the central authority, with the town of Nijmegen playing a leading role. The political fight concentrated on the judicial powers of the new ducal Court of Justice in Gelderland. In 1564 the states of Gelderland concluded a secret Treaty (or Union)

which was in particular aimed against the powers of the 'foreign' members of the Court. They also drew up their own draft of a new Chancellery Ordinance, which laid down the duties and powers of the Court. Nijmegen took the lead in this, among other reasons because especially this town considered the actions of the Court a threat to its own judicial powers and its privileges and liberties. Owing to internal differences of opinion in Gelderland this political opposition had not yet led to concrete results when in the winter of 1565-1566 religious tension increased everywhere in the Low Countries.

In Nijmegen, too, new religious ideas had found acceptance. However, before 1566 there was not yet a clear divide between 'Catholic' and 'Protestant' in Nijmegen. The religious situation was complex. Many people were indifferent towards religion. There was no Calvinist congregation or Lutheran community, but both inside and outside the established church a diversity of new religious views was heard. Furthermore, the old church also accommodated traditional believers, while the Counter Reformation was also gradually winning ground.

It is difficult to describe the new ideas. An investigation of the Inquisition held around 1550 reveals that some inhabitants renounced the Eucharist, purgatory, worship of saints, papacy and indulgences. In the period from 1520 to 1566 some ninety inhabitants of Nijmegen got themselves talked about because of their beliefs. Until 1540 eight death sentences were carried out; in five cases these concerned people who had been accused of Anabaptism. In the period from 1540 to 1566 seven more people were executed, among them five women accused of sorcery.

Within Nijmegen there was not much objection to the clergy, who constituted about 5% of the male working population. However, there were frictions about the competence of the ecclesiastical court. Furthermore, monks and nuns were criticised during the famine, because some monasteries and convents had stocks of grain and also because mendicant friars made an appeal to local charity, which had difficulty enough to help the needy as it was.

In the spring of 1566 some nobles, among them Floris van Pallandt, count of Culemborg, and William count van den Bergh, brother-in-law of prince William of Orange, made an attempt to establish a Gelderland version of the Compromise of the Nobles. They wanted to add passages about the Inquisition to the secret Gelderland Union for the protection of the autonomy of Gelderland. They also made plans for their own Gelderland petition against the Inquisition. Under the leadership of the capital of Nijmegen, in particular the states of the Quarter of Nijmegen supported these initiatives, hoping that this would enable extra pressure to be put on 'Brussels' for political and constitutional concessions. However, especially the quarters of Roermond and Zutphen showed considerably less interest in protesting against the Inquisition.

In the summer of 1566 the Gelderland political opposition to 'Brussels' again threatened to end in fiasco, but in August of that year the situation took a drastic turn. Preaching was going on, first outside and later within the town of Nijmegen. The town magistracy tolerated the preaching and tried to maintain peace and order in the town by setting clear rules. The governor of Gelderland, Charles de Brimeu, count of Meghen, however, put the town magistrates under pressure from within. Via some confidants he organised a protest campaign against the indulgent attitude of the town magistracy. The masters of the guilds and brotherhoods proved to be susceptible to the governor's manipulations.

To the Nijmegen town magistracy it was clear that the governor was in contact with its traditional political antagonists. The Nijmegen Council now shifted the discussion to the provincial level and, in turn, put pressure on the governor by calling, on its own authority, an assembly of the states of Gelderland to discuss the religious question. In the meantime, on 31 August, Nijmegen announced an 'Accord' which gave preachers every freedom to organise services and other religious activities. Nijmegen made this remarkable move even before William of Orange was able to establish his well-known religious peace in Antwerp.

Nijmegen managed to get much support for this religious settlement from the states of Gelderland. Several towns of Gelderland now tolerated preaching, because it was allowed in the capital of Nijmegen. Subsequently, the governor and the central government decided to take action against tone-setting Nijmegen, which they considered a 'bad example' for the whole of Gelderland.

Meghen organised the secret distribution in the town of a missive from the regent, which expressed strong disapproval of Nijmegen's behaviour. Shortly after this riots broke out in the town, during which damage was caused to some saint's images and monasteries. This led to a counter movement; armed opponents of the preacher appeared in the streets and chased the preacher out of the town. These opponents undoubtedly acted out of indignation at the smashing and mocking of saint's images. In the traditional people's religiosity the worship of saints held a highly important place. Besides, this Nijmegen counter movement may also have been inspired by the views of the Counter Reformation, which began to manifest itself in Nijmegen at the time. However, Nijmegen citizens took action against the preacher primarily because they did not trust their own urban authorities; many were convinced that the urban magistracy itself endangered the town's peace and order and its unity. That was the reason they decided to take control themselves.

By order of the governor the masters of the guilds and brotherhoods subsequently deposed several members of the magistracy and replaced them by nobles who were loyal to the central government, among them a confidant of the governor. The preacher and several of his followers were formally expelled from the town.

The deposed members of the magistracy, however, allied with the followers of

the banished preacher and demanded that they should be given back their seats in the Council. Meghen ordered with great insistence that the Nijmegen masters of the guilds and brotherhoods should let his soldiers in. However, the town magistracy tried to prevent a military occupation and opened discussions between the representatives of the new religion and the masters of the guilds and brotherhoods. The masters refused to make concessions. New riots broke out in the town. Under the leadership of the masters the urban militia was mobilised. They refused to lay down their arms, unless the governor would come to the town. The town magistracy now felt forced to formally call in the assistance of the governor. Meghen arrived immediately with his soldiers. Subsequently, many of the preacher's followers fled Nijmegen. All citizens had to swear an oath of obedience. Over forty refused; they were banished from the town.

Meghen took up residence at the Valkhof castle. He billeted soldiers to keep the recalcitrant town under control. The regent gave orders to the governor to apply the same strategy elsewhere in Gelderland, too; he had 'to make the good citizens call in his assistance'. Meghen, who thought this approach too risky for his safety and authority, refused to leave Nijmegen, unless 'Brussels' would give him more soldiers. But the central government did not allow large-scale military operations in Gelderland, because it feared an intensification of the differences of opinion in Brabant and Flanders.

The governor was willing to make a last attempt to reach a political solution. To this end he convened a meeting of representatives of the Gelderland towns in Nijmegen. With the help of the town of Nijmegen he wanted to persuade them to prohibit the preaching. However, the Nijmegen Council invited the deputies of all the states of Gelderland, in order to discuss the possibilities of a common religious policy. But the differences of opinion between them proved unbridgeable. In particular the towns of Harderwijk and Roermond refused to make concessions; but Venlo and Zaltbommel were willing to do so. In spite of this it was decided to send a group of representatives of the province to Brussels to request an official assembly of the provincial states to come to a provisional settlement of the religious question in Gelderland. Meghen promised the states of Gelderland his support, but at the same time he convinced the regent that Gelderland's request should be refused.

When the governor of Gelderland had to leave Nijmegen for a short time for consultations in Brussels, the town again organised a meeting of the Gelderland deputies. The participants failed to agree about whether or not to convene an assembly of the states of Gelderland to settle the religious question. The secret Gelderland Union had largely collapsed as a result of the riots of 1566. In the spring of 1567, when the central government managed to regain control rapidly throughout the Low Countries, the rebellious towns in Gelderland, too, put an end to the preaching and were reconciled with the governor.

It was not until December 1567 that two councillors of the Court of Gelderland received an order to start an investigation into the events in Nijmegen in 1566. This happened after the Court of Gelderland itself had pointed out to the duke of Alva that it was about time to deal with the town. The result of the arrival of the investigation commissioners was that the masters of the guilds and brotherhoods again deposed a number of council members. The town was unanimous in its opposition to an investigation by the commissioners. Alva, however, demanded obedience and forced Nijmegen to co-operate.

Initially the commissioners were given carte blanche by Alva. They started a comprehensive investigation into what had happened in Nijmegen in 1566. In February 1568, however, Alva made new instructions for all investigations in the Low Countries. As a result the specific Gelderland investigation was virtually terminated. Supervised by the Council of Troubles, the commissioner now had to concentrate on the summoning of fugitive inhabitants.

The Council of Troubles probably followed the usual procedures for sentencing by default. This had the advantage that not the public prosecutor had to prove someone's guilt, but, the other way round, that the suspect had to give a convincing explanation of his innocence. It also enabled the goods left behind to be seized in anticipation of the final sentence. Of course, the fugitives did not turn up at the court and in 1569, after having been summoned three times, they were sentenced in the name of the duke of Alva. On the grounds of that sentence they were banished from all countries of the king and their goods were formally confiscated.

The commissioner collected incriminating facts about nearly two hundred Nijmegen inhabitants. Over eighty suspects were not prosecuted, irrespective of the seriousness of the accusation, because they had not fled. There were 112 suspects who were known to the commissioner to have fled, but only 68 of them were summoned and eventually sentenced by default. The selection of these 68 fugitives did not take account of the contents of the accusation nor of the available evidence; the commissioner was mainly guided by practical considerations and wanted the ever-continuing investigation to be finally over and done with.

In the last phase of the investigation the town magistracy was called in, whose tasks included the issuing of the summons and registering of the goods of the fugitive inhabitants. However, the suspects did not have to appear before a Nijmegen court, nor before the provincial Court of Justice, but before the duke of Alva himself (or his proxy). The sentence was also pronounced at central level, by the Council of Troubles and in the name of Alva. But the tasks of administrating and selling the confiscated goods were given to the officials of the Gelderland Chamber of Accounts. So Alva used the existing judicial apparatus to punish the rebels; the actual prosecutions and confiscations were carried out by Gelderland's 'own' existing local and provincial bodies.

Various data are available about the nearly two hundred inhabitants of Nijmegen who in the opinion of the commissioner counted as suspects. Among the suspects are many traders, shipmasters and wine merchants, but, remarkably, no members of the Nijmegen clergy. An analysis of the financial position of the suspects shows that they formed a faithful representation of the Nijmegen population. About 13% are 'rich', 22% are 'middle class', 34% 'of limited means' and 31% 'poor'. The overall figures for the Nijmegen community were probably: 10% 'rich', 30% 'middle class', 30% 'of limited means' and 30% 'poor'. Rich shipmasters, wine merchants, traders and government officials prove to be over-represented among the inhabitants who took part in the religious activities around the preacher, who were rebellious and refused to swear the oath of obedience. The suspects who after the riots joined the armies of Brederode and Orange were in general needy craftsmen and people who did not belong to a guild or brotherhood.

More than ten suspects played an active part in the young religious community around the preacher. Most of them were from the higher classes. Among the inhabitants who were guilty of the destruction of images there were, besides a few youngsters who probably acted out of vandalism, some people who were actively involved in the new religion.

The commissioner put several council members and masters of the Sinter Claes guild on his list of suspects. They stepped in the limelight especially during the riots of 1566, when they demanded in name of the 'new religion' that the dismissal of the council members should be annulled. Many of them had before 1566 already been active in the religious community around the preacher.

The socio-economic slump and the religious changes have undeniably played a role in the Nijmegen riots. But the social and religious differences were not such that the term socio-economic revolt or religious conflict can be applied to them. The events were primarily of a political nature. Around the preaching latent political conflicts suddenly came to the surface with great vehemence. The town of Nijmegen was a lively community where differences could not simply be characterised using terms such as 'poor', rich', 'Protestant', 'Spanish' or 'Catholic'.

At provincial level, too, already existing political differences proved to have a great influence on the events in 1566. In fact, the conflict was about the position of the new Habsburg authority in Gelderland. This province, which had only been conquered in 1543, still had many ties with the Holy Roman Empire, including political and religious ones.

There was, however, an interaction between the political events at local and provincial levels. Towns were of course directly or indirectly part of the provincial states. The town of Nijmegen played a prominent role at the provincial level as leader of the states of Gelderland, especially when the 'free imperial city' issued its own religious settlement on the German model, which in fact was copied by various other towns. The governor and the central government in Brussels under-

stood that action in particular against this 'bad example' was necessary. By cleverly exploiting existing political differences in Nijmegen, the governor was able to fight the Nijmegen politics successfully from within. There are indications that he more or less provoked the riots, after which he could call in help to re-establish peace by force of arms. As a result of the military occupation the town of Nijmegen was in fact no longer a political factor of importance in Gelderland. The governor had skilfully managed to render this 'bad example' harmless.

CURRICULUM VITAE

Maarten Hageman werd op 21 maart 1958 te Nijmegen geboren. Na het eindexamen VWO, aan het plaatselijke Canisiuscollege, studeerde hij Geschiedenis en Nederlands Recht aan de KU Nijmegen. In 1986 legde hij het doctoraalexamen in de Nieuwe Geschiedenis af, met als bijvak Cultuur- en Godsdienstsociologie, en in 1988 volgde het doctoraalexamen Staats- en Bestuursrecht, met de bijvakken Rechtsgeschiedenis en Bestuurskunde. De auteur was van 1987 tot 1991 als studiesecretaris verbonden aan het centrum van de KU Nijmegen dat zich verdiept in de relatie tussen maatschappij, wetenschapsbeoefening en levensbeschouwing. In 1991 trad hij in dienst als beleidsmedewerker Bestuurlijke en Juridische zaken bij de gemeente Nijmegen en werd hij belast met de vormgeving van de gemeentelijke samenwerking in de Regio Nijmegen. Hij werd in 1994 benoemd tot Hoofd Bestuurssecretariaat van de Regio Rivierenland, waarvan hij sinds 2001 secretaris is. De auteur is gehuwd en vader van drie kinderen.